

OPERA OMNIA DESIDERII ERASMI

OPERA OMNIA
DESIDERII ERASMI
ROTERODAMI

RECOGNITA ET ADNOTATIONE CRITICA INSTRVCTA
NOTISQVE ILLVSTRATA

ORDINIS NONI TOMVS QVARTVS

MMIII

ELSEVIER

AMSTERDAM – BOSTON – LONDON – NEW YORK –
OXFORD – PARIS – SAN DIEGO – SAN FRANCISCO –
SINGAPORE – SYDNEY – TOKYO

Sous le patronage de
L'UNION ACADÉMIQUE INTERNATIONALE
ET DE L'ACADÉMIE ROYALE NÉERLANDAISE DES SCIENCES
ET DES SCIENCES HUMAINES

© 2003 ELSEVIER SCIENCE b.v.

All rights preserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the copyright owner.

Library of Congress Catalog Card Number: 71 89942

ISBN: – Tomus IX, 4: 0-444-51055-9

CONSEIL INTERNATIONAL POUR L'ÉDITION DES ŒUVRES
COMPLÈTES D'ÉRASME

Mme M.E.H.N. MOUT, Leyde, *Président*; J.K. McCONICA, Toronto, *Vice-président*; C.S.M. RADEMAKER, ss. cc., Vleuten, *Secrétaire-général/Trésorier*; J. TRAPMAN, La Haye, *Secrétaire*; C. AUGUSTIJN, La Haye; CH. BÉNÉ, Grenoble; V. BRANCA, Venise; F. HEINIMANN, Bâle; B.R. JENNY, Bâle; J.-C. MARGOLIN, Paris-Tours; J.-P. MASSAUT, Liège; G.H.M. POSTHUMUS MEYJES, Leyde; P.-G. SCHMIDT, Freiburg i. Br.; A. SOTTILI, Turin; H. VREDEVELD, Columbus OH; A.G. WEILER, Nimègue

COMITÉ DE RÉDACTION

F. AKKERMAN, Groningue; G.J.M. BARTELINK, Nimègue; J. DOMAŃSKI, Varsovie; A. VAN HECK, Leyde; C.L. HEESAKKERS, Leyde; H.J. DE JONGE, Leyde; Mme M.L. VAN POLL-VAN DE LISDONK, Vierpolders, *Secrétaire*; J. TRAPMAN, La Haye, *Président*

SECRÉTARIAT DU CONSEIL
Constantijn Huygens Instituut
Boîte Postale 90754, 2509 LT La Haye, Pays-Bas

This volume has been printed on acid-free paper

Printed in the Netherlands

IN HOC VOLVMINE CONTINENTVR

PREFACE	VII
INTRODUCTION (Erika Rummel)	I
APOLOGIA QVA RESPONDET DVABVS INVECTIVIS EDVARDI LEI ed. Erika Rummel	2I
RESPONSIO AD ANNOTATIONES EDVARDI LEI ed. Erika Rummel	73
MANIFESTA MENDACIA ed. Erika Rummel	337
RESPONSIO AD DISPVTATIONEM CVIVSDAM PHIMOSTOMI DE DIVORTIO ed. Edwin Rabbie	357
LISTS OF ABBREVIATIONS	399
INDEX NOMINVM	419

PREFACE

This thirtieth volume in Erasmus' *Opera omnia* (ASD) is the fourth volume within 'ordo' IX, that is the 'ordo' of the Apologies. The division into 'ordines' – each 'ordo' being devoted to a specific literary or thematic category – was laid down by Erasmus himself for the posthumous publication of his works (see *General introduction*, ASD I, pp. x, xvii–xviii, and C. Reedijk, *Tandem bona causa triumphat. Zur Geschichte des Gesamtwerkes des Erasmus von Rotterdam*. Vorträge der Aeneas-Silvius-Stiftung an der Universität Basel, XVI, Basel/Stuttgart, 1980, p. 12 sqq., 21–22).

The present volume (tom. IX, 4) contains *Apologia qua respondet duabus inuectiuis Eduardi Lei*; *Responsio ad annotationes Eduardi Lei*; *Manifesta Mendacia* (ed. Erika Rummel, Toronto), and *Responsio ad disputationem cuiusdam Phimostomi de diuortio* (ed. Edwin Rabbie, The Hague).

The Editorial Board and the editors of the present volume are grateful to all libraries that kindly put books, photostats, microfilms, and bibliographical material at their disposal.

On 6 May, 2002, Professor Sem Dresden, President of the Conseil international pour l'édition des œuvres complètes d'Erasmus from 1971–1998, died at Leiden at the age of 87. This Presidency was but one of the many official duties he carried out with such distinction. He served as *rector magnificus* of Leiden University, as President of the Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences, and as chairman of many other societies and committees. His style of presiding was casual and ironical, but always very effective.

Although much sought-after as chairman of various bodies in the scholarly world, his real love was for literature and art. He started his academic career at Leiden University as professor of French literature (1947–1975), after which he switched to general literature (1975–1981). His publications mirror his versatile mind: he wrote about Erasmus, Rabelais, Grotius, Proust, Valéry and many others; he discussed, among other things, kitsch, the detective novel and the

pleasure of reading; he devoted books to the theory of biography, humanism, creativity, symbolism, and Holocaust literature. One of Dresden's favourite authors was Montaigne whom he characterised as the 'spelende wijsgeer' (the playing philosopher). In April 2002 he was awarded the P.C. Hooft prize, the Dutch national prize for literature, for his books and essays.

Professor Dresden joined the Conseil international in 1965 and has also been a member of the Editorial Board. In 1977 he edited Erasmus' *De contemptu mundi* (ASD V, 1, pp. 1–86) and in 1985 the *Commentaries on Psalms 2 and 3* (ASD V, 2, pp. 81–179).

We will cherish the memory of our former President for his many contributions to the Erasmus edition. His devotion to *ASD* and its collaborators was, as we remember, often hidden behind what he himself used to call his lightheartedness.

Constantijn Huygens Instituut
Postbus 90754
2509 LT Den Haag
January 2003

The Editorial Board

INTRODUCTION

Edward Lee: His life and career

Edward Lee was the descendant of a well-to-do Kentish family. His father, Richard Lee, was esquire of Lee Magna in Kent. His grandfather had been lord mayor of London from 1461–1470. Lee's date of birth is traditionally given as 1482, but Thomas More (b. 1477) speaks of him as a "precocious boy ten years my junior"¹ and both Erasmus and More refer to Lee as a young man in 1520.² It is therefore more likely that Lee was born c. 1485. Lee attended St. Mary Magdalen College at Oxford, where he obtained a BA in 1501, then proceeded to Cambridge, where he graduated MA in 1504. In 1511/12 he was licensed for his Bachelor of Divinity, taking the degree in 1515.³ He continued his studies at Louvain and Bologna and, in 1530, was incorporated Doctor of Divinity at Oxford. He was, for some time, a member of the household of Richard Foxe, bishop of Winchester⁴ and shared a number of other patrons and friends with Erasmus: John Fisher, bishop of Rochester, Richard Pace, John Colet, and Thomas More. He was also on friendly terms with men hostile to Erasmus, notably with Henry Standish, bishop of St. Asaph.

Lee matriculated at the University of Louvain in August 1516;⁵ Erasmus took up residence there in 1517. According to Lee, it was Erasmus who initiated their

¹ *The Complete Work of Thomas More*, New Haven, 1986, vol. XV, p. 160, l. 12.

² Cf. *ibidem* p. 172, ll. 29–32 and, for Erasmus, *infra* p. 24, l. 18, p. 66, l. 289, p. 69, l. 370, p. 140, l. 917, etc.

³ For Lee's life and academic career, cf. A.B. Emden, *Biographical Register of the University of Oxford to AD. 1500*, Oxford, 1958, vol. II, p. 1122, DNB, vol. XI, pp. 788–790, and M. O'Rourke Boyle's article in *CEBR*, vol. II, pp. 311–314. James McConica, who kindly answered a query concerning the degree requirements at Oxford, suggested that the delay between Lee obtaining his licence and taking the degree was due to his clerical duties. They may have caused his absence from the University and prevented him from fulfilling the requirements, which included a sermon to be preached at the University. During the period in question Lee held prebends at Exeter, Salisbury, Lincoln, and Winchester.

⁴ As we are told by Maarten Lips (cf. Allen, Ep. 912 headnote). Cf. also Erasmus' letter to Foxe, pleading for fair treatment (Ep. 973, ll. 3–7).

⁵ Cf. Henry de Vocht, *Excerpts from the Register of Louvain University from 1485–1527*, *English Historical Review* 37 (1922), p. 98.

acquaintance and invited him to examine the edition of the New Testament, which he was then in the process of revising. Lee accepted the invitation and submitted a number of queries. Whether Lee was too eager a critic or Erasmus too sensitive to his criticism, their relationship rapidly deteriorated and issued into a controversy, the course of which is described below. Lee remained in Louvain for a little more than four years. On his return to England in 1520, he was appointed chaplain to King Henry VIII, and in 1523 almoner.⁶ Subsequently he took part in a number of embassies: in 1523 to the court of Archduke Ferdinand of Austria; in 1525 to the court of Charles V in Spain, where he remained until 1529; and in 1530 to Pope Clement VII, to discuss the matter of the King's divorce.⁷

Lee had been ordained deacon in 1504 and held a number of church benefices.⁸ His ecclesiastical career culminated in his appointment to the archbishopric of York in 1531. Lee supported Henry VIII's efforts to obtain a divorce from Catherine, both as a member of the embassy to Clement VII and in personal interviews with the queen.⁹ It seems that he was reluctant to accept the Act of Supremacy, but offered no active resistance. Indeed he is said to have visited the Prior of London Charterhouse in the Tower, where he had been imprisoned for his resistance, and persuaded him to accept the oath, arguing that this "was not a matter to die for".¹⁰ Doubts about Lee's commitment to Henry's ecclesiastical policy persisted, however, and he was repeatedly obliged to defend his position. In June 1535 he wrote to the King, denying allegations that he had been negligent in his duty to instruct preachers in his province. Such accusations were slander, he said. "The time is now such that some men think they do high sacrifice when they may bring into your Highness's displeasure such a poor Priest as I am".¹¹ A few days later he wrote to Cromwell, again professing his support for the royal policies and explaining that his written instruction to the clergy had not had the desired effect because his curates "could scant perceive it". The salary attached to their benefices was so small "that no learned man would take them".¹² In spite of such protestations, Lee was examined by the King's visitors in January 1536 and had to justify his conduct once again.¹³ In 1538 he wrote to Cromwell in response to another admonition that he must suppress preaching that "would advance the pretended authority of the Bishops of Rome". Lee assured his correspondent that he had been complying with these directives: "I know no man here that in any maner goeth about to avaunce the said authority; and what I

⁶ He is so addressed in 1525 by "Taxander" in the dedicatory letter to his *Apologia*. Cf. *infra*, p. 12.

⁷ Cf. Brewer, vol. IV, 1798.

⁸ For a complete list, cf. Emden, vol. II, p. 1122.

⁹ *Calendar of State Papers, Henry VIII*, vol. V, 287, 478.

¹⁰ Cf. J. Strype, *Ecclesiastical Memorials*, Oxford, 1822, vol. I, pp. 293–294.

¹¹ *Ibidem*, p. 291.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*, p. 293.

have done to set forth the contrary, you partly know. And if I shal hereafter know of any such thing, I shal with al diligence put him to silence".¹⁴

During the rebellion of the northern counties and the so-called "Pilgrimage of Grace", Lee practised diplomacy, but was treated roughly by the rebels for his perceived support of Henry's policy. Taking advantage of this incident, he later represented himself as a martyr to the royal cause.¹⁵ In 1539 he appeared as an active supporter of Protestantism, defending the Six Articles in Parliament, and in 1540 he was a member of a commission examining doctrine and ceremony. Economically York did not suffer greatly from Henry's policies. Its number of prebends was reduced only slightly and the revision of cathedral statutes was moderate, reinforcing rather than radically changing the old statutes.¹⁶

Lee took his episcopal duty seriously. The injunctions he issued in the wake of visitations in 1534 show him concerned about the non-residence of canons and the presence of women of ill repute in religious houses.¹⁷ He likewise decried the low level of education among the clergy and its effects on preaching and catechization. In 1538 he laid down minimum requirements: parishioners had to know the Our Father, Hail Mary, and the Creed, and be able to repeat prayers after the priest; the curates had to own an English bible and be capable of comparing the translation with the Latin Vulgate.¹⁸ In the last years of his life, Lee was a generous patron to Roger Ascham, who undertook to translate for him the Greek commentaries ascribed to Oecumenius.¹⁹

Lee died in 1544 and was succeeded by Robert Holgate, bishop of Llandaff. In addition to his *Annotationes* against Erasmus, Lee published a pamphlet *Exhibita quaedam ... in consilio caesareo ante belli indictionem* (Antwerp: J. Grapheus, 1528). His views on the nature of the sacraments given at a convocation of bishops and theologians are on record.²⁰ A manuscript in the British Library (MS Harl. 423 f° 9–55) contains his translations of "Lives of Diverse Saints". Roger Ascham speaks of a commentary on the Pentateuch in manuscript and offered to see it through the press, but it does not appear to be extant.²¹ It was probably more than conventional flattery, when Thomas More praised Lee's "fine intellect,

¹⁴ *Ibidem*, pp. 332–333.

¹⁵ Cf. M.H. and R. Dodds, *The Pilgrimage of Grace 1536–1537 and the Exeter Conspiracy 1538*, Cambridge, 1915, vol. I, pp. 377–387; Gairdner, *Letters and Papers*, vol. XI, 1300, XII(1) 1021–1022.

¹⁶ G.E. Aylmer and R. Cant, *The History of York Minster*, Oxford, 1977, pp. 196–198.

¹⁷ *Ibidem*, p. 195.

¹⁸ *Ibidem*, p. 198.

¹⁹ However, a sample translation (Titus) displeased the archbishop, and Ascham promised to return to his work on secular classics. Cf. Giles, Ep. 20, pp. 42–43, and on the relationship between Ascham and his patron, L.V. Ryan, *Roger Ascham*, Stanford-London, 1963, pp. 33–35.

²⁰ Printed by G. Burnet, *History of the Reformation*, London, 1681–1683, vol. II, lxxxix–cv.

²¹ Cf. *The Whole Works of Roger Ascham*, ed. J.A. Giles, London, 1865 (repr. New York, 1965), vol. I, 1, Ep. XXIV, p. 59: "Reuerendus pater mihi ipse narrabat, se scripsisse in vniuersum Pentateuchum Mosis, et quantum ego tum ex sermone eius elicere potuerim, in animo habere vt liber ille excusus in vulgus appareret".

so well trained and well cultivated for learning”, his “insatiable thirst for knowledge and fervent passion for studies”.²²

The controversy with Erasmus

Lee’s controversy with Erasmus, which culminated in the publication of his *Annotationum libri duo ... in annotationes ... Novi Testamenti Desiderii Erasmi* (Paris, 1520) focused on points of exegesis and textual criticism. The Erasmian edition, which was the target of Lee’s annotations, was published by Froben (Basel, 1516). It contained, on facing pages, the Greek text of the New Testament and a revised version of the Vulgate, followed by annotations. The Greek text was the *editio princeps*, that is to say, it was the first edition to come on the market.²³ The annotations were added to explain the author’s editorial decisions by reference to philological considerations, patristic citations, and manuscript evidence. The edition prompted strong reactions in scholarly circles. It was hailed as a breakthrough by the champions of New Learning, but decried as an attack on the authority of the church by traditionalists. Even before the edition appeared in print, the undertaking itself was attacked in an open letter by the Louvain theologian Maarten van Dorp.²⁴ The questions he raised were representative of the concerns of conservative theologians. He feared that textual criticism would be seen as a challenge to the principle of inspiration and undermine the traditions of the Church. He also expressed strong reservations about the validity of consulting Greek manuscripts and questioned the right of a private individual to correct the received text. Erasmus countered these arguments, noting that the Vulgate translation had never been formally adopted by the Church, that he was not correcting the biblical authors but removing the mistakes introduced by translators and scribes, that the Church Fathers had recommended consulting the Greek original, and that he claimed no authority for his text.

The first edition of the New Testament, produced in haste, was not without flaws. By 1517 Erasmus was engaged in revising the text and enlarging the annotations. For this purpose he consulted a number of scholars, including Lee. It had earlier been brought to Erasmus’ attention that Lee harboured misgivings about his work, and the request for comment may have been an effort on Erasmus’ part to bring matters out into the open.²⁵ Initially the relationship between the two men was civil, but tensions soon mounted. In later accounts Lee portrayed himself as naive and a victim of Erasmus’ social skills. Following his “Siren call”, he

²² “Eximium illud tam probe eductum atque educatum ad litteras ingenium, doctrinae sitis inex-tincta, tam feruens in disciplinas impetus, tam instans et indefessa contentio” (*The Complete Works of Thomas More*, vol. XV, p. 160, ll. 18–20).

²³ The Complutensian Polyglot, edited under the direction of Cardinal Ximenes de Cisneros at Alcalá, had been printed in 1514, but was held back until a papal imprimatur could be obtained. Its distribution did not begin until 1520. Cf. J. Bentley, *Humanists and Holy Writ*, Princeton, 1983, p. 70.

²⁴ Ep. 304, answered by Erasmus in Ep. 334. Cf. *infra* p. 47, n.l. 663.

²⁵ Cf. Ep. 1074, ll. 17–22 and *infra* p. 26, l. 76.

had put aside his own researches and embarked on a critical examination of the New Testament.²⁶ Erasmus in turn described his request for comments as perfunctory. He insisted that Lee eagerly seized the opportunity to criticize him and described his adversary as a self-important and pompous man, who was hoping to make a name for himself by attacking a well established scholar. A third party – Johannes Gerthofer – provides additional insight into Erasmus' motives. "When he discovered that Lee was rather self-confident and a bold and stupid critic," Gerthofer wrote, "... he not only refrained from rebuffing the man immediately but on the contrary led him on. He seems to enjoy that sort of thing greatly, for exceptionally stupid remarks are considered amusing in themselves. However, Erasmus is also a man interested in human nature and keen on hearing the most diverse opinions".²⁷

Over the next months Lee scrutinized Erasmus' New Testament and submitted a number of notes and queries, which Erasmus returned with impatient replies. He repeatedly referred to Lee's efforts in his correspondence. In October 1518, he wrote to Cuthbert Tunstall that Lee had made notes on his New Testament – "most relevant, as he thinks; of no significance in my eyes, except for two or three. Yet I showed appreciation for his services". To Thomas Lupset he wrote in December of 1519 that he had offered to incorporate Lee's corrections, "if there was any substance in his comments". In a letter to Lips he called Lee's notes "nonsense".²⁸ Apparently Erasmus made little effort to conceal his contempt for Lee's work. The Englishman felt that he was being made a laughing stock²⁹ and complained of Erasmus' behaviour in a letter to Thomas More: "Erasmus has rejected my annotations as hairsplitting trifles ... and made my name infamous throughout Europe".³⁰ In response, Lee broke off relations with Erasmus and stopped sending him queries, but continued his scrutiny of the New Testament, circulating notes among selected friends.³¹

In the spring of 1518 Erasmus departed for Basel to supervise the printing of the second edition of his New Testament. When he returned to Louvain in September, he was greeted by rumours that Lee had accumulated more than two hundred notes. He met with his critic in October in an attempt to arrive at a mutually agreeable settlement. The two men's account of the negotiations and manoeuvres that followed differ in many respects and raise a number of questions: whether or

²⁶ "Quis nescit quam sit mirus praestigiator quum quid cupiat. Non cessat quoad captus essem illis syrenibus" (*Ann.* f^o AA ii verso).

²⁷ Johann Gerthofer, *Recriminatio ... adversus furiosissimum sycophantum Ed. Leum Anglium*, Basel, 1520, p. 9.

²⁸ Epp. 886, ll. 59–62, 1053, l. 91, 912, l. 5. Cf. also Lee, *Ann.* fol. AA iii, where he claims that Erasmus insulted him to his face.

²⁹ "Diducto rictu rideor in consessu" (*Ann.* fol. AA iii).

³⁰ *The Complete Works of Thomas More*, vol. XV, p. 155, ll. 7, 11.

³¹ How carefully Lee controlled the circulation is evident from a laconic note written by Erasmus in January 1518: "Non licuit vti tuis annotationibus quod ea pars non possit extorqueri e manibus scriptoris" (Ep. 765, ll. 1–2).

not Lee had been willing to give Erasmus access to his manuscript; how widely it was circulating; what efforts were made and by whom to settle the dispute and why these efforts failed; under what circumstances Lee decided to publish his notes and whether Erasmus had impeded their publication.

Lee insisted that he had been willing, under certain circumstances, to give Erasmus access to his manuscript or to submit it to a mutually acceptable arbiter. Erasmus insisted that he was denied access to the manuscript and had not seen the full set of notes prior to their publication. He did not deny that he had tried on several occasions to obtain a copy surreptitiously. The question of access is important because Lee alleged that he had supplied Erasmus with information, which the latter used in the second edition of the New Testament without giving proper credit. Erasmus maintained that the notes which he had seen were insignificant, that the revisions for which Lee claimed credit were largely the result of his own researches, or done on the advice of others, and that considerations of time and place invalidated Lee's claims.

There was also considerable disagreement concerning Lee's intentions in gathering the notes. Lee claimed that they were originally for Erasmus' benefit and that he circulated them among a very few friends. He was goaded into publishing the notes by Erasmus' refusal to acknowledge his contribution. He furthermore alleged that Erasmus used his influence with printers in Antwerp to frustrate his efforts. Erasmus, by contrast, claimed that Lee's motives were self-serving. Far from impeding the printing of the notes, he had welcomed their publication so that readers might see for themselves the worthlessness of Lee's criticism. Both men acknowledged that mutual friends encouraged them to put an end to the feud; both claimed that they tried to accommodate these wishes and blamed each other for the failed negotiations. They came close to reaching a settlement when Jan Briart of Ath, the vice-chancellor of the University of Louvain, agreed to act as arbiter, but the plan was abandoned, according to Lee because Erasmus mistrusted Ath and bribed a member of Ath's household to copy Lee's notes; according to Erasmus because Ath was unable to complete the work within a reasonable time, that is, without unduly delaying publication of the revised New Testament. A later attempt to make John Fisher the arbiter was cut short when Erasmus published a virulent attack on an unnamed critic, which Lee took to be aimed at himself.³² The perceived insult induced him to terminate all further negotiations and proceed with the publication of his notes.

Neither man emerges unblemished from the controversy. Lee appears peevish and self-righteous, overestimating the merit of his own research and unappreciative of Erasmus' scholarship. Erasmus appears manipulative and less than forthright in his dealings with Lee. He himself admitted that he had used tricks and bribery in a vain effort to gain access to Lee's notes.³³ He was, moreover, instru-

³² Cf. *infra* p. 43, n.l. 580.

³³ Cf. *infra* p. 32, l. 219: "nullas non tendens insidias".

mental in the publication of a collection of letters, some of which denounced Lee in mean and spiteful terms.³⁴ His direct involvement in other attacks on Lee is less certain. Erasmus denied, for example, that he was behind defamatory placards posted at Louvain or that he approved of physical threats made by some of his German supporters. Similarly, he denied rumours that he had co-authored the *Dialogus bilinguium et trilinguium*, a spoof on the theological faculty at Louvain, in which Lee was made out as a “sterculus deiculus”.³⁵

The two adversaries formally reconciled in July 1520³⁶ shortly before Lee’s return to England.³⁷ In the following years Erasmus kept a wary eye on his opponent. He was convinced that Lee had written or was planning to write a second book against him. In May 1520 he communicated his suspicion to Richard Foxe, asking the bishop to intercede on his behalf.³⁸ In 1523, when Lee was in Nürnberg as a member of a royal embassy to deliver the Garter to Archduke Ferdinand, Erasmus asked Willibald Pirckheimer, a member of the city council, to trace Lee’s movements.³⁹ He did not think that the truce between them would last. Certain people in England were not content to let matters rest, he wrote to Polydore Virgil.⁴⁰ A diatribe against Erasmus, which appeared in Antwerp under the pseudonym “Taxander” in 1525, was dedicated to Lee and could not but revive Erasmus’ suspicions.⁴¹ He reported rumours that Lee had tried to publish a book against him in London, but was rebuffed by the printers.⁴² He furthermore alleged that Lee was using his position as ambassador at the imperial court in Spain to agitate against him. According to Erasmus, Lee had goaded members of the religious orders in Spain into denouncing him to the Inquisitor General, which led to a formal investigation of his works in 1527. Complaining about Lee’s intrigues, Erasmus again referred to the book supposedly written by the Englishman and lobbied patrons in England and at the Spanish court to have it suppressed.⁴³ Nothing further transpired, however, and some years later Luis Carvajal suggested that Erasmus had mistakenly “attributed to Lee the very elegant and orthodox book of Franciscus Castellus and Franciscus Meneses”.⁴⁴

³⁴ Cf. *infra* pp. 10–11.

³⁵ Cf. the Latin text in Ferguson, *Opuscula*, l. 337. An English translation of the skit can be found in *CWE*, vol. VII, pp. 335–347. For more details on the lampoons against Lee cf. *infra* pp. 11–12.

³⁶ *Spongia*, *ASD IX*, 1, p. 160, ll. 908–909.

³⁷ Cf. Ep. 1140, l. 17: “Leus iam abiit, opinor, in Angliam”.

³⁸ Ep. 1099, ll. 12–21.

³⁹ “Feceris pergratum si reliqua quae isthic aguntur perscripseris, deque Lei nostri gestis” (Ep. 1408, ll. 23–24).

⁴⁰ Ep. 1606, ll. 29–31.

⁴¹ Cf. *infra* p. 12.

⁴² Allen, vol. I, p. 24, apparatus.

⁴³ Cf. E. Rummel, *Erasmus and the Valladolid Articles: Intrigue, Innuendo, and Strategic Defense*, in: *Erasmus of Rotterdam: The Man and the Scholar*, ed. J. Sperna Weiland, Leiden, 1988, pp. 69–78.

⁴⁴ *Dulcoratio*, Paris, 1530, fol. 78. I can find no trace of such a book. A letter from Lee to Castellio, printed in the *Dulcoratio*, shows at any rate that the two men were in touch and shared anti-Erasman feelings.

Erasmus kept informed of Lee's further career. After the latter's elevation to the archbishopric, he observed with bitterness that his enemies were enjoying royal favour: Lee had become archbishop of York; Standish, Bishop of St. Asaph, continued to be an influential voice at the English court. In a contemporary letter to his friend Quirinus Talesius, he likewise mentioned Lee's advancement, commenting pointedly: "My friends are diminished, my enemies grow in stature".⁴⁵

Antecedents and ramifications of the dispute

P.S. Allen claims that the published controversy between Erasmus and Lee had antecedents. In his opinion, two letters addressed by Erasmus to the Austin canon Maarten Lips contained replies to earlier attacks by Lee. The evidence cited by Allen is, however, circumstantial and, in my opinion at least, unconvincing.⁴⁶

The first letter (Ep. 750), which is undated, answers a pamphlet written "while Erasmus was staying in Louvain at the house of the orator Jean Desmarez", that is, from July to September 1517. The critic, "one of the thorny theologasters", had apparently attacked passages in a number of Erasmus' works. The only one specified concerned an annotation on *Mt.* 1, 19.⁴⁷ Neither Lips, who had brought the pamphlet to Erasmus' attention, nor Erasmus himself was prepared to name the critic, who was apparently a man of some standing.⁴⁸

Erasmus replied to a second pamphlet in May 1518 (Ep. 843). This, too, was brought to his attention by Lips. It was an elaboration of an earlier work, referred to as "Decem conclusiones" and dealt primarily with three of Erasmus' works: the New Testament edition, the *Moria*, and the *Enchiridion*. The critic opposed Erasmus' work on the New Testament in principle. He firmly believed that the Vulgate was Jerome's version (ll. 19–20), that Jerome's translation was divinely inspired and authoritative (ll. 112–116, 284–287, 497), that one must not trust Greek manuscripts because they had been corrupted by schismatics (ll. 342–343), and that Erasmus, who was not a professional theologian, had no right to expound the Bible or write glosses on the Fathers (ll. 491, 655–656). Judging by Erasmus' quotations from the pamphlet, the critic wrote in a scholastic style and was hostile toward what he loosely termed "poets", that is, humanists or more

⁴⁵ Epp. 2615, ll. 63–65, 2733, l. 43; similarly, Ep. 1745, l. 22.

⁴⁶ The editors of the *Correspondance d'Erasme* and *The Collected Works of Erasmus* did not question Allen's theory, nor did Ferguson, who mentions it in passing in the *Opuscula*, p. 262, n.l. 600. Daniel Kinney, *The Complete Works of Thomas More*, vol. XV, pp. xxxvii–xl, refutes the theory conclusively. I have added my own arguments to Kinney's in *Erasmus and His Catholic Critics*, Nieuwkoop, 1989, vol. I, pp. 115–118. Nothing is said about this matter by C. Asso, *La teologia e la grammatica: La controversia tra Erasmo ed Edward Lee*, Florence, 1993. Unfortunately Allen's hypothesis has been revived by R. Coogan, *Erasmus and Lee: The Shaking of the Foundations*, Geneva, 1992, who without arguing the case declares that the evidence "suggests that Lee could be taken for the opponent" (p. 21).

⁴⁷ Reeve, p. 9.

⁴⁸ Lips declared that he was concealing the man's name "out of respect" (quoted by Allen, Ep. 750, headnote).

broadly, anyone concerned with language and style.⁴⁹ A remark that the man was a Scot (l. 80) is inconclusive, since the term “Scotus” was often used as a pun to denote, not a native of Scotland, but a follower of Duns Scotus. Unlike the author of the pamphlet answered in Ep. 750, this critic had no power base of his own and was casting around for a patron, to whom he could dedicate his work.⁵⁰

I can see no cogent evidence that the critics answered in Epp. 750 and 843 were one and the same person or that either of them was Lee. On the contrary, there are a number of arguments that make such an identification highly unlikely. The most significant is the fact that neither Erasmus nor Lee make any reference to an earlier exchange, although both give detailed accounts of the events leading up to the publication of Lee’s *Annotationes*. Nor is “thorny theologaster” a likely designation for Lee in 1517. Erasmus, at least, liked to portray his critic as a tyro in theological studies.⁵¹ The one query specified in Ep. 750, concerning *Mt.* 1, 19, does not appear in Lee’s published notes nor is it mentioned by Erasmus in his *Responsio*, although he generally remarks on retractations.⁵² The stand taken by the critic answered in Ep. 843 does not accord with Lee’s position. Lee had no principal objections to the work undertaken by Erasmus and, although he had misgivings about Greek manuscripts, did not reject them a priori, but consulted them himself and occasionally argued in favour of a Greek variant. Nor is there any evidence that Lee attacked any Erasmian work other than the New Testament edition. Finally, the opinion of neither of the critics answered in Epp. 750 and 843 was solicited by Erasmus. Indeed he commented ironically on such “volunteer” services.⁵³ Lee’s initial queries were submitted on request, whether this request was perfunctory, as claimed by Erasmus, or pressing and importunate, as claimed by Lee. The identity of the critic answered in Ep. 843 was the subject of speculation even in Erasmus’ own time. Christoph Scheurl thought that Johann Eck was the author of the pamphlet. A tract dealing with similar issues and perhaps identical with the one answered in Ep. 843 was discussed in 1519 by the Carthusian John Batmanson. Interestingly he found it necessary to caution Thomas More “not to suspect that Lee was the author”.⁵⁴ In our time, Daniel Kinney first refuted Allen’s identification with convincing arguments.⁵⁵ It remains, however, to determine the real author or authors of the pamphlets.

As the dispute between Erasmus and Lee heated up, two camps formed. The Carmelite Nicolaas Baechem and the Dominican Vincentius Theoderici, both

⁴⁹ Cf. the use of the term “poet” in the derogatory sense by another of Erasmus’ critics, Nicolaas Baechem, Ep. 1162, ll. 47–50.

⁵⁰ “Eximio cuidam viro dicaturus” (Ep. 843, l. 673). Erasmus refers to the critic as “obscurus” at Allen I, p. 23, l. 16. Lee is also mentioned (but not identified) at *LB* VI, fol. **3 verso.

⁵¹ Cf. *infra* p. 61, ll. 108–109.

⁵² Cf., for example, *infra* p. 134, ll. 745–747; p. 198, ll. 640–643.

⁵³ “[Mih] gratis obtingit quod alii vix assequuntur multo tum studio tum precio” (Ep. 843, ll. 3–4).

⁵⁴ Allen, Ep. 843, headnote; *The Complete Works of Thomas More*, vol. XV, p. 206, ll. 5–6.

⁵⁵ Cf. *supra* n. 46.

members of the faculty of theology at Louvain, supported Lee and preached against Erasmus. Thomas More intervened on Erasmus' behalf, writing a lengthy epistle to Lee, in which he questioned his motives and the merit of his annotations and defended Erasmus' scholarship.⁵⁶ Shortly after Lee's *Annotationes* appeared, Hillen published a collection of letters in support of Erasmus, entitled *Epistolae aliquot eruditorum, nunquam antehac excusae, multis nominibus dignae quae legantur a bonis omnibus, quo magis liqueat quanta sit insignis cuiusdam syco-phantae virulentia* (Antwerp, May 1520, NK 765). An enlarged version, containing an *Appendix Epistolarum quibus eruditi viri detestantur Edouardi Lei virulentiam* (NK 128) appeared in the summer by the same printer. A third edition, containing fourteen more letters, was printed in Basel by Froben in August 1520 under the title *Epistolae aliquot eruditorum virorum, ex quibus perspicuum quanta sit Eduardi Lei virulentia* (Bezzel 1773). Erasmus, who certainly had a hand in the publication of these letters, was careful to cover his tracks. He tried to cow Lee with the threat of being overwhelmed by a flood of pamphlets from his German supporters, but assured him in the same breath that he would discourage such action, as far as he could.⁵⁷ A letter to Hutten, however, shows that he was delaying rather than discouraging it. The time was not yet ripe, he wrote.⁵⁸ Once Lee's *Annotationes* had appeared, he saw no reason to hold back any longer. "It remains to begin the second act", he wrote to Jodocus Jonas in April of 1520. He wanted supporters to send him letters attacking Lee. He himself was going to revise them, if necessary; Wilhelm Nesen was to act as the official coordinator.⁵⁹ The letters collected and published range from scholarly rebuttals and moderate rebukes to scurrilous verses, diatribes, and a gleeful report that a copy of Lee's book had been found smeared with excrement.⁶⁰ Although the evidence clearly points to Erasmus' active involvement in the publication, he continued to present himself as a moderating force. He had suppressed many of the letters he received, he told Pirckheimer and others, because he wished to put an end to the affair and deprive Lee of the publicity he craved.⁶¹

In the collection of letters, one of the writers, the schoolmaster Sapidus announced that he had assigned his students the task of reviling Lee in epigrams. Collections of epigrams were also published by the literary society at Erfurt (*In Ed. Leeum quorundam e sodalitate Literaria Erphurdiensi Erasmi nominis*

⁵⁶ Text in *The Complete Works of Thomas More*, vol. XV, pp. 152–195.

⁵⁷ "Vides quibus libellis confodiant eos a quibus sunt lacessiti. Equidem multorum stylum partim oratione, partim epistolis cohibui; cohibiturus etiam, quantum erit in me" (Ep. 998, ll. 65–68).

⁵⁸ "Nondum tempus est, verum breui vobis hominem commendabo, vt, quo dignus est quodue misere ambit, omnium eruditorum literis celebretur, portentum verius quam homo" (Ep. 999, ll. 3170–20).

⁵⁹ "Ipse recognoscam et curabo aedendas. Sit in his magna varietas. Dedi Wilhelmo Nescno quo vos instituat" (Ep. 1088, ll. 3–4, 9–10).

⁶⁰ Rummel, *Catholic Critics*, vol I, pp. 112–113, Allen Ep. 1083, headnote.

⁶¹ Ep. 1139, lines 101–103; cf. Ep. 1157, ll. 104, *Spongia*, ASD IX, 1, p. 160.

studiosorum Epigrammata, Mainz, May 1520) and by Andrea Camicizianus (*Due Epistole ... subiunctis etiam in fine libelli in Leum epigrammatis*, Leipzig, 1520).

Even before these collections appeared, an apologia on Erasmus' behalf by Johannes Gerthofer of Dietsberg was published under the title *Recriminatio ... adversus furiosissimum sycophantam Ed. Leum Anglum, qui ausus est primus Erasmus candidissimum luto aspergere* (Basel: Cratander, April 1520). Nothing is known of the author, but a remark in his book suggests that he was a proofreader at Froben's Press. He categorically denied that Erasmus benefited from Lee's advice in revising his New Testament. Addressing Erasmus' critic, he wrote: "I read practically every one of the unbound pages before publication ... and I discovered nothing in your compilations of which Erasmus had not been apprized before you saw his book – even if Erasmus out of a certain courtesy says he received information from you".⁶²

Lee also became the subject of several anonymous lampoons published in 1520. In the *Dialogus bilinguium et trilinguium*, published under the name of Konrad Nesen, but ascribed to his brother Wilhelm and thought to have been written with Erasmus' input, Lee is cast as a character named Phthonides, son of Malice, a "long-tailed", pale, skinny creature, sporting a perpetual sardonic grin.⁶³ In *Hochstratus ovans*, ascribed to Hutten, Lee appears as a dog.⁶⁴ According to the story line, he returned to England after his controversy with Erasmus, died of thinking too hard, and was reincarnated, first as a pig in a Carmelite monastery, then as a "long-tailed" dog. In *Decoctio*, another skit attributed to Hutten, Jupiter and Mercury immerse Eck and Lee in a magic brew to cure them of their madness. Here, as in Nesen's dialogue, Lee is described as wearing a perpetual grin, according to the fanciful explanation of the author, a tick contracted during a stint as court jester. After being "cured" Lee acknowledges his mistake and pronounces Erasmus the "foremost of all theologians with regard to knowledge of the arcane mysteries, learning in Greek literature, Latin rhetoric, and perfect knowledge of all disciplines".⁶⁵ Lee also had a role in Crotus Rubeanus' *Concilium Theologistarum*, a parody of a faculty meeting presided over by Hoogstraten. Called upon to suggest a scheme to get rid of humanists and reformers, Lee recalls his dispute with Erasmus: "Holy God, what can I say, ... I found that Erasmus had falsified the New Testament, that this isn't at all what's in our version – that genuine version of Jerome as he controverted it himself. Nevertheless I admonished the man charitably to mend his ways and, if he had any sense, add my annotations to his. Thereupon he showed such arrogance that he used my notes to wipe his behind".⁶⁶

⁶² Gerthofer (cf. *supra* n. 27), p. 6; he uttered physical threats, p. 11.

⁶³ Cf. *supra*, n. 35.

⁶⁴ Text in E. Böcking, *Hutteni Opera*, Leipzig, 1859–70, Suppl. I, pp. 463–486.

⁶⁵ Böcking, pp. 546–547.

⁶⁶ Latin text in Böcking, vol. IV, pp. 575–585; English translation in E. Rummel, *Cunning Papists and Lutheran Fools* (New York, 1993). The quotation appears in the latter, p. 58.

Similar remarks can be found in two passages in Erasmus' *Colloquia*, which were widely interpreted as references to Lee.⁶⁷ One spoke of a man who "would rather leave behind his tail" than his sophistries, his sardonic laugh, and his self-satisfaction; the other of a rascal, whose tongue should be used to wrap fish or wipe one's behind. Erasmus himself denied that these lines were aimed at Lee and insisted that he was not responsible for a tell-tale "misprint" changing *ardelio* to *ardeleo*. He removed the offending passages from subsequent editions of the *Colloquia* and continued to depict his reaction to Lee's criticism as moderate and fair. Commenting on the matter in 1530, he presented his conduct as a model of how to treat an adversary: "For when the tragedy in Louvain was at its height and the champions of my cause insulted him in my absence in posters and lampoons, I threatened to renounce all of them, if they continued to arouse ill will against me with their nonsense and to sully my victory with their boorish actions ... Similarly, when the Germans had sent me an enormous sheaf of letters in which Lee was torn to shreds, I barely glanced at one or two and handed the whole bundle to More to have it suppressed. Everyone knew what was owed to Lee for his impertinence, but I preferred to keep in mind what I owed to myself. If my intent was not to use external force even against an enemy, I acted civilly; if it was not to have the accusation of petulance brought upon myself, I acted prudently".⁶⁸

Erasmus and Vincentius Theoderici; Manifesta Mendacia

In 1525 a book appeared from the press of the Antwerp printer S. Cocus, which may be seen as a continuation of Lee's campaign against Erasmus. It was dedicated to Lee and contained two tracts: *Apologia in eum librum quem ab anno Erasmus Roterodamus de confessione edidit* and *Liber de carniū esu ante biennium per Erasmus Roterodamum enixus*. The author's name was given as "Godefridus Ruysius Taxander", but Erasmus quickly identified the work as a collaboration by four Louvain Dominicans under the leadership of Vincentius Theoderici. Vincentius (1481–1526) was born near Haarlem and entered the Dominican monastery there in 1500. He obtained a Bachelor of Theology at Paris and doctorate at Louvain in 1517. In 1519 he was granted a licence to teach in the faculty of theology.⁶⁹

⁶⁷ Cf. Lee's complaint, Ep. 1061, ll. 334–337, 367–380 and Erasmus' reaction, *infra* pp. 59–60, ll. 35–94.

⁶⁸ "Cum enim Louanii, vt quum maxime ferueret tragoedia, meque absente mei fautores schedis ac ludibriis in illum insultarent, denunciaui omnibus inimicitiam, si pergerent me talibus ineptiis inuidiae obiicere, meamque victoriam illiberalibus factis obscurare ... Similiter quum Germani ingens epistolarum volumen misissent quibus proscindebatur Leus, vix vna alteraue lecta epistola, fasciculum Moto tradidi premendum. Nemo nesciebat quid mereretur amarulentia Lei; sed ipse malui rationem habere quid deceret Erasmum. Id siue hoc animo feci, quod nollem externis vti viribus, ne in hostem quidem, ciuilitas erat; siue ne petulantiae exemplum in meum recideret caput, prudentiae erat" (Ep. 2379, ll. 202–215).

⁶⁹ For biographical details cf. H. de Jongh, *L'ancienne Faculté de théologie de Louvain au premier siècle de son existence, 1432–1540*, Louvain, 1911 (repr. Utrecht, 1980), pp. 171–172; *CEBR*, vol. III, pp. 317–318.

Theoderici's name first appears in Erasmus' correspondence in 1520. A letter to Wolfgang Capito describes him as "sceleratus et stolidus oblatrator Erasmi".⁷⁰ Erasmus himself contemptuously refers to him by the tag "Bucenta", that is, cowherd.⁷¹ Like Lee, Vincentius had been scouring Erasmus' New Testament for mistakes and claimed that he had discovered scandalous and unorthodox passages in the annotations. In a personal confrontation, Vincentius was unable, however, to prove his allegations. Erasmus' account of their meeting is not devoid of comic touches. When asked to show Erasmus the suspect passages, Vincentius at first covered the margin of his copy, apparently because it contained remarks insulting to Erasmus. A subsequent discussion of the passages in question failed to satisfy Vincentius, who continued to preach against Erasmus.⁷² In one case, however, he misjudged the mood of his audience. The congregation, which was apparently packed with supporters of Erasmus, rioted, dragging the preacher from the pulpit by force and tearing his coat.⁷³ Vincentius' efforts to write against Erasmus were similarly frustrated. Erasmus tells us that the Dominican was prevented from publishing his criticism by his vicar. Circumventing the instructions of his superior, he joined forces with three other Dominicans and published the product of their labour under the pseudonym "Taxander". Erasmus described the genesis of the book in a letter to Pirckheimer: "Vincentius, a man born to be a sailor or a ploughman, but who is now a doctor of theology, wrote a book against me some years ago. He approached his vicar for permission to have it published. The vicar categorically forbade any such venture. Vincentius held his peace, but with difficulty. Now the book has appeared at last – one cannot imagine anything more barbaric, uncouth, ignorant, insulting, impudent, or insane. Four men laboured over it: Vincentius supplied the poison; Cornelius Duiveland composed a good part of the work; a third fellow [Walter Ruys] polished it and added some flourishes; and Godefridus Taxander got the credit for the work".⁷⁴ The contributors dispersed soon afterwards: "One went to Zeeland, the other to Gelderland, the third I know not where". Vincentius died the following year.⁷⁵

When the book appeared, Erasmus was living in Basel. He immediately dispatched a letter to the faculty of theology at Louvain, protesting the attack by one of its members and expressing the hope that books of this nature would be suppressed in future.⁷⁶ He refrained from publishing a rebuttal, but an autograph manuscript in the Royal Library in Copenhagen reveals that he had drafted a

⁷⁰ Ep. 1165, l. 6; cf. Ep. 1164, ll. 73–76.

⁷¹ Epp. 1372, l. 139; 1196, l. 315; 2045, l. 111; 2205, l. 199.

⁷² Erasmus published an account of his discussion with Theoderici in Ep. 1126, 254–333.

⁷³ The incident is related in Ep. 1165, ll. 6–10.

⁷⁴ Ep. 1608, ll. 37–46; similarly, Ep. 1608, ll. 2–7. Ruys is identified in Ep. 1621, l. 37.

⁷⁵ Epp. 1621, ll. 38–39, 2045, ll. 144–145.

⁷⁶ Ep. 1582, ll. 114–116.

point-by-point response under the working title *Manifesta Mendacia*.⁷⁷ He alluded to the draft in a letter to Nicholas Coppin of 6 September 1525, reporting that he had read "Taxander's" book and found "seventy manifest lies" in it.⁷⁸ There are signs that the draft was composed in haste. The handwriting is barely legible and there are two mistakes in the numbering of the paragraphs, but the language is vintage Erasmus and unaffected by the speed of composition. Although extemporaneous and unrevised, the piece is written in the fluent and well-rounded style, for which Erasmus was justly famous.

The fact that Erasmus addresses himself to the "reader" on one occasion, shows that the response was not merely intended as an exercise in catharsis.⁷⁹ In the circumstances, however, it was politic to suppress the manuscript. During 1524/25 Erasmus had asked both pope and emperor to silence his critics. Subsequently, both authorities sent directives to this effect to the faculty of theology at Louvain. It is clear that Erasmus in turn was expected to keep the peace. Indeed he answered neither "Taxander", nor two other critics who wrote pamphlets against him during that period: one Floris Oem, who had been suborned by Nicolaus Baechem, and Jacques Masson, a senior member of the faculty, with whom Erasmus had been engaged in a polemic before.⁸⁰ Such reticence was uncharacteristic of Erasmus, who was notorious for "dashing off apologiae if anyone as much as touched [him]".⁸¹ Although the papal and imperial strictures proved ineffective and Erasmus soon returned to his practice of publishing apologiae, he may have decided to let the "Taxander" affair die with its ringleader, Vincentius, who had fallen victim to the plague in 1526.

The texts and editions

Lee's *Annotationum libri duo, alter in annotationes prioris aeditionis noui testamenti Desiderii Erasmi, alter in annotationes posterioris aeditionis eiusdem* was published without date at Paris by Giles Gourmont. News of the publication had reached Erasmus by February 17 1520.⁸² He replied immediately with the *Apologia nihil habens, neque nasi neque dentis neque stomachi neque vnguium, qua respondet duabus inuectiuis Eduardi Lei* (Antwerp: Hillen, [March], 1520; NK 782). The apologia was reprinted within weeks in Cologne by Eucharius Ceruicornus, who included it in a volume entitled *Apologiae duae* (Bezzel 189). Another reprint appeared from the press of Johann Schöffner in Mainz, bearing a colophon date of June 1520.⁸³ Finally, we have an undated edition with a

⁷⁷ Cf. *infra* p. 17.

⁷⁸ Ep. 1608, l. 7.

⁷⁹ Cf. *infra* p. 343, l. 145.

⁸⁰ Cf. E. Rummel, *Erasmus' Conflict with Latomus: Round Two, Archive for Reformation History* 80 (1989), pp. 5–23. On Oem cf. Allen, Ep. 1469, headnote.

⁸¹ Ep. 2513, ll. 694 ff.

⁸² Cf. Ep. 1066, l. 89.

⁸³ With a prefatory letter from Wolfgang Capito to Martin Gerthofer, dated "Idibus Augusti". I.e. this is part of an edition which appeared in August 1520 (Bezzel 190) and is described in more detail *infra*, pp. 16–17.

fictional printer's name. The colophon reads: *Absolutum est hoc opus in Insulis Vulcaniis apud Brontem atque Steropem Impressores*.⁸⁴ The *Apologia* was not included in the *Opera Omnia* of 1540 or in Le Clerc's *Opera* (Leiden, 1703–1706). It was published, however, by John Jortin in his *Life of Erasmus* (London, 1758–1760) and, in this century, by Wallace Ferguson in *Erasmi Opuscula* (The Hague, 1933). Ferguson's apparatus records the variants in the editions of Hillen, Ceruicornus, Jortin, and the anonymous printer "apud Brontem atque Steropem", although there is no evidence that Erasmus authorized any but the *editio princeps*. Indeed Ferguson's apparatus records no significant variants, that is to say, none that cannot be explained as the work of a corrector or, conversely, a mistake introduced by the typesetter. This holds true also of the Mainz edition, which was not consulted by Ferguson. I have therefore given the text without apparatus, as it appears in the *editio princeps*. A few variants that are of interest are noted in the commentary.⁸⁵

Within a few weeks, Erasmus produced fuller replies to Lee's *Annotationes*, which he entitled *Responsiones ad Annotationes Ed. Lei* (Antwerp: Hillen, April/May, 1520; NK 864–865). Our text (designated as *A* in our apparatus) is based on this edition. Later that year, a revised edition (designated in our apparatus as *B*) appeared from Froben's press in a *Sammelband* (Bezzel 1773) that included Erasmus' *Apologia de In Principio Erat Verbum*, Lee's *Annotationes*, and *Epistolae aliquot illustrium virorum Lei temerariam loquacitatem tractantium detestantiumque*. Significantly, the *Apologia ... qua respondet duabus inuectiuis Eduardi Lei* was not included in this collection of polemics. Erasmus' suppression of the tract is paralleled by the suppression of Lee's prefatory epistle "florentissimae Academiae Louaniensis studiosis" which, like Erasmus' *Apologia*, related the circumstances leading up to the publication of the polemic in somewhat odious terms. The text of *B* contains several additions, some of them lengthy, but also introduces a number of misprints. There are separate colophon dates in the Froben volume for Lee's *Annotationes* (May, 1520) and Erasmus' *Responsiones* (August, 1520).⁸⁶ The varying dates may be the reason why Allen repeatedly refers to a Basel edition of the *Responsiones* published in May 1520.⁸⁷ I myself have not been able to discover a text so dated. Another edition with further modifications by the author appeared from the Froben Press as an item in the *Apologiae omnes* (Basel, February 1522). This text, designated as *C* in our apparatus, bears a separate colophon date of October, 1521. It contains further modifications and additions and corrects most of the mistakes introduced in *B*. Erasmus' copy of the *Apologiae omnes*, now in the Cambridge University Library (shelf mark Adv.a.5.1.), contains three marginal corrections in his own hand, which appear in

⁸⁴ Cf. the *Catalogue of the Erasmus Collection in the City Library of Rotterdam*, Westport, 1990, p. 20.

⁸⁵ Cf. *infra* p. 35, n.l. 304, p. 37, n.l. 344, p. 41, n.l. 489, p. 61, nn.ll. 109 and 123.

⁸⁶ Cf. VD 16 E 3613, Bezzel 1773.

⁸⁷ Cf. Allen, vol. XII, p. 29; Ep. 1100, headnotes; Ep. 1037, headnote.

the apparatus under the designation “*M*”.⁸⁸ The text included in the 1540 *Opera Omnia* (designated *BAS*) essentially follows *C*, but contains additional references, mostly to Theophylact, and several brief additions which must represent Erasmian revisions. I base my conclusion on two facts: some of the additions are phrased in the first person,⁸⁹ and several of the new patristic references also appear as additions to Erasmus’ *Annotationes in Nouum Testamentum*, some dating from 1522, others from 1527.⁹⁰ We know from Erasmus’ correspondence that he suspected Lee of agitating against him in Spain prior to the investigation of his works at the Valladolid Conference in 1527.⁹¹ The revisions incorporated in the text of 1540 may well date from that period and are tangible proof of Erasmus’ continued preoccupation with Lee.

One further edition, evidently pirated, deserves mention here. It appeared from Schoeffer’s press in Mainz with colophon dates of July and August 1520 (Bezzel 190) under the title *Erasmi Roterodami Liber vnus, quo Leicis conuiciis sine talione respondet. Eiusdem libri duo, ad annotationes Eduardi Lei ... priore defendit quae ipse in euangelia, altero autem quae in apostolum Paulum scripsit*. The sequence of the texts as well as the indexes are curiously muddled in this edition. The text of Erasmus’ prefatory remarks (“Cum subito prodesset . . .,” beginning on sig. aii) is followed, not as one expects, by Erasmus’ reply to Lee’s annotations I–CXII on the gospels, but by the “Liber Tertius. Responsio ad annotationem Eduardi Lei CXIII . . .” (sig. bi). This is the second part of Erasmus’ *Responsiones*, dealing with Acts and Epistles. Erasmus’ prefatory remarks to the second part (“Cum haec scriberem”), found in the Mainz edition at sig. Aai, is followed by the first part of the *Responsiones*, dealing with the Gospels. To add to the confusion, the Mainz edition reproduces the index listing Lee’s errors twice, once on sigs. Aaii verso–[Aaii verso] in the version given in *A*, and again on sigs. [Tvi verso–vii verso] in a badly mangled version of the index given in *B*. On the whole, the text of the Mainz edition follows *B*, avoiding some of the typographical errors found there, but introducing others of its own.⁹² The state of

⁸⁸ The copy is described by H.J. de Jonge in *Aantekeningen van Erasmus in een Exemplaar van zijn Apologiae omnes (1522)*, *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 58, 2 (1978, pp. 176–189). De Jonge traces its ownership back to the Dutch collector Cornelis Nicolai (1673–1698), whose library was bought by John Moore, Bishop of Ely (1646–1714). Moore’s collection passed into the hands of King George I, who donated it to the Cambridge University Library.

⁸⁹ Cf. the apparatus at p. 211, l. 287 (“quasi solus Leus adducat veterum testimonia, nobis dormientibus”), p. 237, l. 906 (“inspexi locum, quem citat Leus”), and p. 291, l. 198 (“verum est quod adduxeram”).

⁹⁰ Cf., for example, the references to Theophylact in the apparatus at p. 105, l. 886, p. 235, l. 856, and p. 237, l. 906, which were added to the *Annotationes* in 1527 (Reeve, pp. 88, 531, 535). A reference to Beda (cf. apparatus, p. 217, l. 412) was added to the *Annotationes* in 1522 (Reeve, p. 323).

⁹¹ Cf. *supra*, n. 43.

⁹² For example, “specimen” (*infra*, p. 315, l. 913), a typographical error for “speciem”, which remained undetected through *A*, *B*, and *C*, and was caught only in *BAS*, appears in the correct

confusion which characterizes the Mainz edition would indicate the printer's difficulties in obtaining a complete set of the texts made available by Erasmus to Froben.⁹³

The text of the third piece in the present volume, *Manifesta Mendacia*, is based on an autograph in the Royal Library in Copenhagen.⁹⁴ It was first published in 1992 by myself.⁹⁵ Its existence was known previously, but no attempt had been made to decipher the tract in its entirety. It was therefore variously misidentified as an apologia addressed to Masson or Stunica.⁹⁶ A number of questions concerning the text and the manuscript itself remain unsolved. In a few cases, I was unable to decipher Erasmus' handwriting which, to quote Cornelis Reedijk, "in many places ... degenerates into strongly horizontal scrawls".⁹⁷ I hope that other scholars will take up the challenge and offer conjectures. The provenance of the manuscript has been thoroughly investigated by Cornelis Reedijk, but a few points await further clarification. The date and source of acquisition is not firmly established, but the volume bears a close physical resemblance to another fascicle of Erasmian autographs that came to the Royal Library between 1663 and 1670.⁹⁸ Reedijk has traced that manuscript to Gilbert Cousin, Erasmus' secretary from 1530–35. It is likely that the manuscript containing the *Manifesta Mendacia* belonged to Cousin as well. P.S. Allen speculates that the pieces were hastily gathered up by someone in Erasmus' household who "laid his hands on what he could find after his master's death". He characterizes the assemblage as "a congeries brought together almost hap-

form in the Mainz edition (sig. riii verso); similarly, a bungled sentence added in *B* ("Ac ne Chrysostomus quidem hunc enarrans locum negligit, nec exponit", p. 219, l. 427 apparatus) and corrected in *C* ("Ac ne Chrysostomus quidem hunc locum vel legit vel exponit"), was caught and the problem resolved, although in a different manner ("At Chrysostomus hunc enarrans locum nec legit nec exponit", sig. Ciii verso); vice versa, "dilucidius" (*infra* p. 291, l. 187), which is clearly correct, appears strangely corrupted as "de Lundino" (sig. nii).

⁹³ I do not know whether the fact that Erasmus' servant passed through Mainz in June 1520 on his return from Basel (cf. Ep. 1109, ll. 1–2) is connected with this edition.

⁹⁴ For a description of the manuscript (Gl. Kgl. Samling 96 fol.) cf. C. Reedijk, *Three Erasmus Autographs in the Royal Library at Copenhagen*, in: *Studia Bibliographica in Honorem H. de la Fontaine Verwey*, Amsterdam, 1966, pp. 327–349.

⁹⁵ *An unpublished Erasmian Apologia in the Royal Library of Copenhagen*, *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 70 (1990) pp. 210–229; for the historical background cf. E. Rummel, *Manifesta Mendacia: Erasmus' Reply to Alexander*, *Renaissance Quarterly* 43 (1990) pp. 731–743. The text published in *NAKG* was based on a microfilm. It was only in 1991, during a visit to Copenhagen, that I inspected the manuscript itself. As a result I was able to improve the text in a few cases. Cf. *NAKG*, p. 218, n. 35 (the word I could not decipher turned out to be "inuideo", *infra* p. 344, l. 175); *NAKG*, p. 220, n. 43 (the words after "ipse" are "paulo superius", *infra* p. 346, l. 237); *NAKG*, p. 223 "addidimus" should probably read "idem dicam" (*infra* p. 348, l. 287); *NAKG* p. 229 "quod ... cum Lutero conspurcat" reads "quod vniuersa haec materia cum Lutero conspirat" (*infra*, p. 355, ll. 439–440). I would like to take this opportunity to thank Erik Petersen of the Royal Library for his cooperation and friendly advice.

⁹⁶ Cf. Reedijk, *Three Erasmus Autographs*, p. 338, n. 2; H.J. de Jonge, *ASD IX*, 2, p. 43.

⁹⁷ Reedijk, *Three Erasmus Autographs*, p. 335.

⁹⁸ That is, Gl. Kgl. 95 fol. Cf. Reedijk, *Three Erasmus Autographs*, pp. 329–334.

hazard by someone desirous of gathering and yet hardly heeding what he gathered".⁹⁹

Acknowledgements

A friend once jokingly said that any footnote that requires more than an afternoon's work in the library should be rubricated. To this I might add: and any footnote that combines the input of more than three scholars should have flourishes added. Consider, for instance, p. 355, n.ll. 439–441. To arrive at the correct reading, I sent queries to Wolfenbüttel, Emden, Brussels (via The Hague), and Ghent. The purpose of this correspondence was to trace a quotation which happened to be on a leaf missing in the copies at Emden and Brussels, but found in a copy at Ghent. I would like to thank collectively all those who have answered my queries concerning often minute matters. Their good services are detailed in the relevant footnotes. Others who have provided me with significant support and to whom I wish to express my special gratitude are: Hans Trapman, on whose advice I called repeatedly; Michael Screech, who provided me with preliminary copies of the text of the third volume of *Erasmus' Annotations on the New Testament*, which was then being prepared by himself and Anne Reeve¹⁰⁰; Gerard Huijing and Istvan Bejczy, who checked and corrected my references and supplied additional notes, and the regular members of the Toronto "Mensa Erasmiana" – James Farge, James Estes, Mechthilde O'Mara, Paul Grendler. I also wish to acknowledge the financial support received from my institution, Wilfrid Laurier University in Waterloo, Ontario, and the Killam Foundation in Ottawa, which allowed me to take leave from my teaching duties to complete work on this volume. Finally I wish to thank the Board of *The Collected Works of Erasmus* for allowing me the use of its Toronto office, conveniently located in the Kelly Library at St. Michael's College.

List of Editions

Apologia

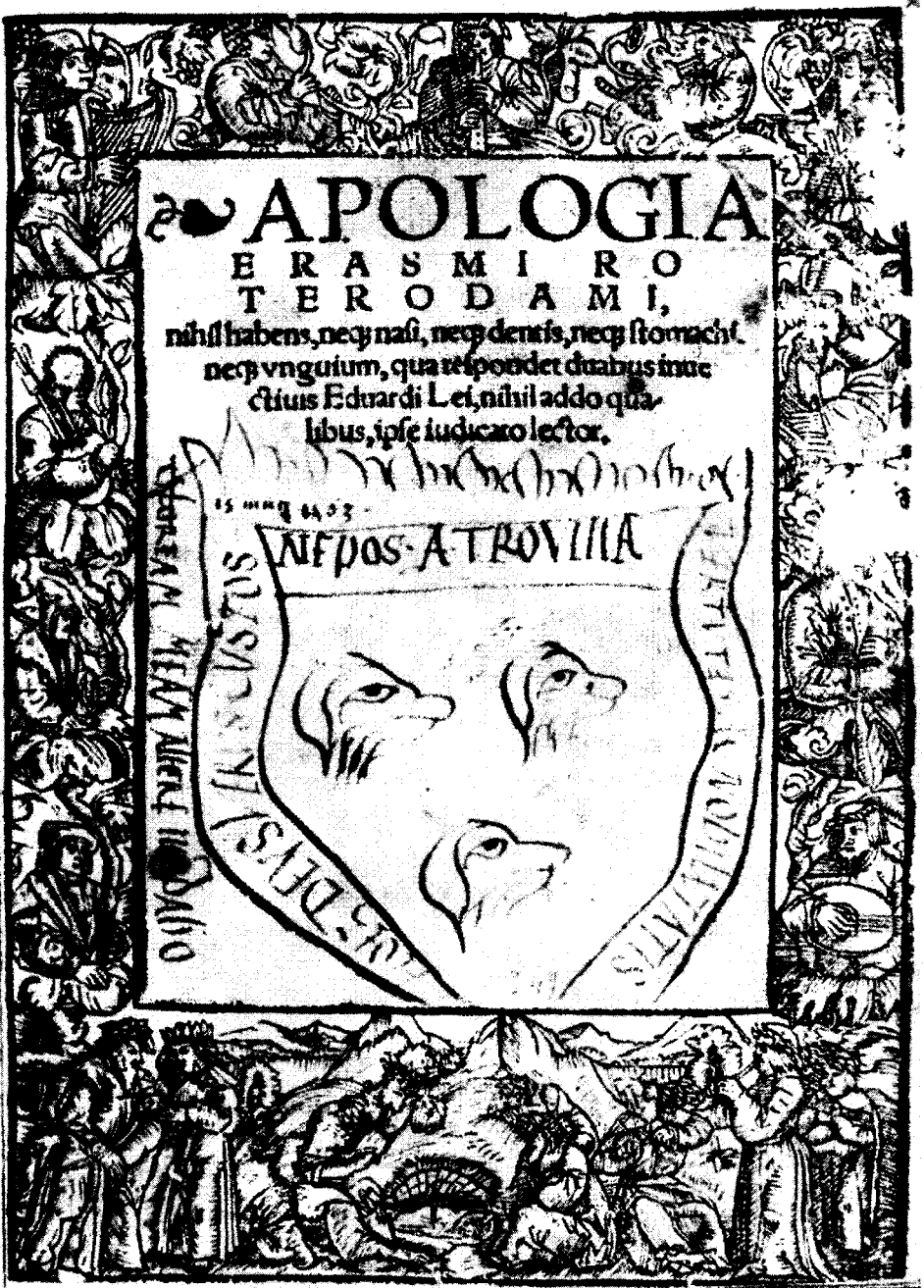
1. Antuerpiae, M. Hillenius, 1520 (A).
2. Coloniae, E. Ceruicornus, mense Martio 1520.
3. Moguntiae, Io. Schoeffer, mense Iunio 1520.
4. "In Insulis Vulcaniis", "Apud Brontem atque Steropem", s.a.

⁹⁹ Cf. Appendix XIII in Allen, vol. III, p. 632.

¹⁰⁰ Published as: M.A. Screech, Anne Reeve, *Erasmus' Annotations on the New Testament. Galatians to the Apocalypse*. Facsimile of the Final Latin Text with All Earlier Variants. Studies in the History of Christian Thought, vol. 52. Brill, Leiden [etc.], 1993.

Responsio

1. Antuerpiae, M. Hillenius, mense Maio 1520. (*A*)
2. Basileae, Io. Frobenius, mense Augusto 1520. (*B*)
3. Moguntiae, Io. Schoeffer, mense Augusto 1520.
4. Basileae, Io. Frobenius, mense Octobri 1521. (*C*)
5. Basileae, H. Frobenius et N. Episcopus, 1540. (*BAS*)

Apologia qua respondet duabus inuectiuis Eduardi I. ei. Antuerpiae, M. Hillenius, 1520.

Ex. Universiteitsbibliotheek Gent

APOLOGIA QVA RESPONDET DVABVS
INVECTIVIS EDVARDI LEI

ed. ERIKA RUMMEL

Toronto

CONSPECTVS SIGLORVM

A: ed. Antv., M. Hillenius, 1520.

APOLOGIA QVA RESPONDET DVABVS
INVECTIVIS EDVARDI LEI

Erasmus Roterdamus aequo lectori s.d.

Obsecro te, lector, quisquis es, qui Eduardi Lei conflictationem nuper obortam
5 aduersum me legisti, quando vnquam ethnicus in ethnicum impotentius debac-
chatus est, quam ille Christianus in Christianum, sacerdos in sacerdotem, atque
etiam amicus in amicum? Nam amiciciam ne nunc quidem in totum renunciat.
Quis vnquam legit quicquam inimicius, aut seditiosius? Celsus ex professo conui-
10 ciis impiis totam Christi tum vitam, tum doctrinam proscidit. Aduersus hunc
libris aliquot depugnat Origenes. Sed quanto mitior ille in Celsum, quam in me
Leus! Expectabam equidem librum haud quaquam edentulum, sed ille modis
omnibus vicit expectationem meam. Non suffecit illius animo totus liber passim
aculeatus, passim ad seditionem classicum intonans, nisi apologiam apologia
cumularet. Tametsi sua cuique fama chara est, tamen, ita me Deus amet, magis
15 me cruciat, quod huiusmodi virulentis conflictationibus perit simul et fructus
studiorum et tranquillitas vitae christianae. Atque hac sane in parte Leus per me
feret palmam. Cedo harena, porrigo herbam, agnosco victorem, idem facturus

1-2 *duabus inuectiuis* Erasmus is referring either to the two books of Lee's *Annotationum libri duo, alter in annotationes prioris aeditionis noui testamenti Des. Erasmi, alter in annotationes posterioris aeditionis eiusdem* or to Lee's *Annotationes* and the *Apologia* preceding them in the edition Paris, Gourmont, 1520. For the contents of this edition see also *infra*, n.l. 13-14.

7 *Nam... renunciat* Cf. Lee's assertion in Ep. 1061, ll. 30 ("Erasmio nec adhuc quidem hostis sum") and 684.

8-10 *Celsus... Origenes* Celsus' Ἀλλυθῆς Λόγος (composed c. 178 A.D.) is the first known literary attack on Christianity. It is not extant but can be reconstructed from Ori-

gen's reply, *Contra Celsum*.

13-14 *apologiam... cumularet* Gourmont's edition contained, in addition to Lee's *Annotationes*, two prefatory letters. One was a long apologetic epistle addressed to "florentissimae Academiae Louanicensis studiosis"; the other a short letter, Ep. 1037, addressed to Erasmus. The annotations are followed by yet another apologetic letter, Ep. 1061, also addressed to Erasmus.

15 *perit* Erasmus expressed his misgivings about polemics in almost identical terms in his *Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.*, ASD IX, 2, p. 60, ll. 19-20: "Perit illa tranquillitas animi christiani, perit dulcedo studiorum, perit et fructus".

etiam si iuuenis essem, tantum abest, vt senex cum iuvene putem mihi praeter
 decorum plusquam muliebrem rixationem esse suscipiendam. Feruntur, aut fruc-
 20 tum etiam habent nonnullum, humanae conflictationes, si citra rabiem consis-
 tant. Quo simul atque excanduit pugna, quid aliud est, quam foeda concertatio,
 duobus ceu gladiatoribus in harena commissis? Nec aliud spectaculum, quam si
 vindemiator in viatorem, aut nauta in nautam, auriga in aurigam, scurra in scur-
 ram conuicia regerat. Proinde ne sine fine rixa rixam pariat, testor, primum
 25 conuiciis non respondebo. Certe non regeram. Rem vt habet exponam, idque
 nudo sermone et Attico more, *ἔνευ παθῶν*, ne se queratur opprimi praesidiis elo-
 quentiae, quam mihi tribuit immodicam, quo simul et mihi fidem abroget, et
 ipse magis videatur veritate niti, cum nulla re me grauet magis quam orationis
 technis ac vafricie, quasque verborum torrente quodam. Deinde carptim id
 30 faciam ac paucis, ne tua studia diutius morer his nostris naeniis, tum argumentis
 breuibus agam cum illius annotationibus, quibus vtinam et ille fuisset contentus.
 Ita et sibi plus bonae famae conciliasset apud graues et eruditos viros, et minus
 nocuisset optimis studiis, et meam opinionem leuius offendisset. Nam ex argu-
 mentis, vtcunque me tractasset, poterat aliquid fructus accidere bonis studiis.
 35 Atque huc ferme tendit summa totius operis Leici, vt secundae aeditionis gloriam
 magna ex parte sibi vindicet. Quae res si illi vsque adeo cordi est, vt tanto
 tumultu putet vindicandam, per me quidem licebit, vt non solum veniat in socie-
 tatem huius laudis, si qua est, verum etiam vt abolito nomine meo totum opus
 sibi asserat. Pleraque sic gesta sunt, vt citare testes non possimus, nisi conscien-
 40 tiam vtriusque. De sua ipse viderit. Ego meae Christum iratum imprecor, si vel
 in illis duabus epistolis, vel in hac apologia verbum vnum mentiar sciens, aut hic
 mentiri velim.

Hoc, opinor, mihi donabit Leus, in priore Noui Testamenti aeditione, nihil sibi
 deberi. Atque vtinam deberem multis, modo opus exisset emendatius. Eam cum
 45 absoluisset Basiliae, repeto Britanniam, quam mihi charam esse non nego,
 cuique me plurimum debere semper prae me tuli, cum multis aliis nominibus,
 tum hoc praecipue, quod non alibi possideam amicos, neque plures, neque syn-
 ceriores. Iis salutatis reddo me Brabantiae. Sic enim visum est principi Carolo, in
 cuius consilium tum eram recens ascitus, vt in Brabantia sedem figerem vbi vel-
 50 lem, sed maxime Louanii. Hic nihil mihi prius curae fuit, quam vt Nouum Tes-
 tamentum denuo recognoscerem, id quod palam facturum me pollicitus eram iam
 tum in priore aeditione. Id aggressus sum primum Antuerpiae apud hospitem et
 amicum meum, Petrum Aegidium. Is huius rei testis esse potest, cumque hoc
 duo famuli mei Ioannes Phrysius et Iacobus Nepos. Id ideo clam accurabam,
 55 quod vererer, ne si rumor hic exisset, Frobenio sua volumina domi manerent.
 Nam excuderat supra mille ducenta. Qua de re scripsimus et Budaeo, priusquam
 mihi Leus esset de facie notus. Hic absoluta parte operis aliquanta, Bruxellam
 demigro, ita volente clarissimo viro D. Ioanne Syluagio, tum regis catholici can-
 cellario summo. Hic idem ago, maiore etiam nisu menses complures, conscio et
 60 adiutore etiam Cutberto Tunstallo, tum serenissimi regis Anglorum apud Caro-

- 18 *senex... iuvene* Erasmus was in his early fifties. For the life expectancy in his time see his remark in *De contemptu mundi*, ASD V, 1, p. 54, ll. 397–398: “Imo quotocuique nunc eo aetatis venire contingit vt sexagesimum videat annum?” Lee was some fifteen years younger than Erasmus. Neither man’s date of birth is firmly established. For Lee cf. introduction p. 1; for Erasmus, most recently, H. Vredeveld, *The Ages of Erasmus and the Year of His Birth*, RQ 46 (1993), pp. 754–809 (with extensive bibliography).
- 26 *Attico more* In contrast to the florid Asianic style, the Attic style was associated with succinct and straightforward speech. Cf. Cicero, *Brutus*. 84, 291: “Sin autem acutum, prudens, et idem sincerum et solidum et exsiccatum genus orationis probant nec illo grauiore ornatu oratorio vtuntur, et hoc proprium esse Atticorum volunt, recte laudant”.
- 26 *queratur* Cf. Ep. 1061, ll. 647–648: “Praestigii et tam fluenti calamo fisus, nihil non polliceris tibi posse te persuadere”; *Ann. AAiii* verso (Asso, p. 238): “Scis enim, quantum sit artifex vt sciat nigra in candida vertere et contra candida in nigra”.
- 35 *secundae aeditionis* Sc. *Noui Testamenti*, Basel, Froben, 1518/1519. See also *infra*, p. 29, n.l. 123.
- 41 *duabus epistolis* Ep. 998 of 15 July 1519, first published in the *Farrago noua epistolarum*, Basel, Froben, October 1519, and Ep. 1053 of 13 December 1519, first published as an appendix to a reprint of Erasmus’ edition of Cicero’s *De officiis*, Louvain, Martens, December 1519. Cf. Allen Ep. 1061, n.l. 630.
- 43 *in priore* Basel, Froben, 1516.
- 45 *repeto Britanniam* Erasmus left Basel for the Netherlands in early May 1516; in August he travelled to England on business connected with obtaining a papal grace to hold more than one benefice (cf. *CWE* introd. Ep. 446).
- 47–48 *quod... synceriores* For similar praise of England and of his scholarly friends there, cf. Ep. 118, ll. 21–27.
- 48 *Brabantiae* Erasmus returned to Brabant in late August of 1516, staying for some time with Pieter Gillis (*infra*, n.l. 53) in Antwerp. Cf. Ep. 457 of 27 August, which was written from Calais and gave Antwerp as the forwarding address (Ep. 457, ll. 52–54).
- 49 *ascitus* The first mention of Erasmus’ appointment to the council of Prince Charles (later Charles V) comes in Ep. 370, ll. 16–20 of November 1515. Erasmus probably entered upon the office in January or February of 1516, cf. Ep. 392, ll. 15–17.
- 51 *pollicitus eram* Cf. Erasmus’ self-critical remarks in the *Apologia* prefixed to the first edition, Holborn pp. 165, ll. 20–23; 173, l. 35–174, l. 1.
- 53 *Petrum Aegidium* Pieter Gillis (d. 1533) was at the time chief city clerk (“scriba publicus”, cf. Ep. 457, l. 53) of Antwerp. Erasmus may have met him at the house of the printer Dirk Martens, for whom Gillis edited a number of works, most notably More’s *Utopia*. Erasmus’ and Gillis’ friendship is commemorated in a double portrait which they commissioned from Quinten Metsys as a gift for Thomas More. Erasmus was a frequent guest at Gillis’ house and stayed with him during September of 1516. At the beginning of October he moved to Brussels, where he spent the winter. He returned to Antwerp in late January or early February 1517.
- 54 *Ioannes Phrysius* Jan of Friesland, Erasmus’ amanuensis, is known only from his master’s references to him. He left Erasmus’ service in 1517 to seek his fortune in England. Erasmus furnished him with letters of recommendation, cf. Ep. 667.
- Iacobus Nepos* Jacobus Nepos (d. before 1527), another of Erasmus’ amanuenses, accompanied Erasmus to Basel in 1518. When Erasmus returned to Louvain, Nepos stayed behind and worked as a corrector for the Froben press.
- 55 *domi maneret* Erasmus had written in similar terms to Guillaume Budé and William Latimer. Cf. Ep. 421, ll. 73–74, where he asks Budé to keep this information confidential; Ep. 417, ll. 8–9 to Latimer: “Domi manerent sua volumina, si sentirent emptores”.
- 56 *Budaeo* Ep. 421 of 19 June 1516. See previous note.
- 57–58 *Bruxellam demigro* Cf. *supra*, n.l. 53.
- 58 *Ioanne Syluagio* Jean Le Sauvage (1455–1518), grand chancellor of Burgundy and, after Charles’ succession to the Spanish throne in 1516, chancellor of Castile. It was Le Sauvage, who obtained Erasmus’ appointment as councillor (cf. Allen *Op. ep.* 1, p. 51, ll. 132–133), saw to the payment of his stipend, and procured for him a canonry at Courtrai (cf. *Epp.* 421, 436, 2407).
- 60 *Cuthberto Tunstallo* Cuthbert Tunstall (1474–1559) was Henry VIII’s ambassador to Prince Charles. Tunstall had studied at Oxford, Cambridge, and Padua, where he obtained a doctorate in civil and canon law and acquired a knowledge of Greek and Hebrew. Tunstall had a distinguished diplomatic and ecclesiastical career, being made bishop of London in 1522. Erasmus stayed with his scholarly friend dur-

lum nostrum et Maximilianum oratore, conscio clarissimo D. Hieronymo Buslidio, conscio Petro Barbirio. Nec his solis tamen consciis. Iam enim rumor, vt fit, ad plures serpserat Bruxellae. Primum omnium, qui mihi admodum familiares erant, deprehendit laborem meum iuuenis haud quaquam vulgariter doctus
 65 Ioannes Lodouicus Viues, per quem res serpsit etiam latius, non sine meo dolore. Hinc Gandauum, mox Brugas profecti, totum Nouum Testamentum, collatis vtriusque linguae voluminibus, excussimus. Cutbertus Tunstallus vnum exemplar sat emendatum suppeditauit, et in conferendis Graecis codicibus, quum id ab vno praestari non poterat, fidelissimam atque amicissimam nauauit operam, nec
 70 paucis de rebus admonuit. Inde vbi princeps in Zelandiam se recepit, ego Louanium commigro, non aliud agens, quam egeram. Hic Laei noticiam nactus sum.

Vter alterum prior salutarit, nec admodum refert, nec satis commemini, etiamsi ille valde putat ad rem pertinere, vt prior ipsius aedes adisse credar. Ac mihi sane tum non fuit iniucunda hominis consuetudo, vt sum ad amicitiam
 75 amplectendam perfacilis, et multorum iudicio, plus satis, etiamsi non essem nescius, illum parum amice de me locutum, antequam nosset aut conspicatus esset. Grata erat morum facilitas, placuit ingenium, probaui studium. Ille tum graecisare coeperat, nec alia de re aliquandiu fuit inter nos sermo. Hac in re me sibi fauentem habuit, nam adiutorem dicere, religio est. Tandem vsque ad cubiculi
 80 secreta processit familiaritas. Ostendo illi meos labores. Iam enim opus ferme totum absolueram, nisi quod in hoc argumenti genere nihil vnquam satis est absolutum, sed subinde redit labor actus in orbem. Ipse saepe vidit omnes vndique plenas margines, chartas passim additas. Tot enim mensibus nihil aliud egeram, homo, quod plerique norunt, neque somniculosus, neque lentus. Tandem per occasionem indicat se quoque nonnulla loca annotasse. Gaudebam.
 85 Hortor, vt communicet. Nam quod ille multis verbis inculcat, me improbis precibus perpulisse hominem, vt relictis studiis suis mihi seruiret, longe secus habet, mihi crede. Sponte sua susceperat negocium, et sibi susceperat.

Communicat chartas aliquot, sed singulas, et plerasque dimidiatas, nec eas
 90 ordine, verum nunc in Matthaeum, nunc in Paulum, incertum vero quo consilio. Inter conferendum sensi submolestum esse, quod alicubi dissentirem ab illo. Itaque pactus sum cum homine, ita ius esset illi quae vellet admonere libere, vt mihi vicissim liceret, in opere primum meo, deinde quod non vni cuipiam, sed orbi scriberetur, ab illo nonnunquam dissentire. Et hactenus res ciuilitate est acta.

Tandem prolatae sunt schedae in quibus nonnihil erat aculeorum, vt mihi quidem videbatur, praeter causam. Adieci nonnullis locis duo aut tria verbula, quae forte veniebant in mentem. Nihil enim minus suspicabar futurum, quam vt ea sic notata, vt ipse qui scripsi vix queam legere, in suum dialogum esset relaturus. Postremo vbi videretur plus satis incandescere, adieci haec: memento, quod
 100 hominem mones, sed homo. Id quo animo tulerit nescio, certe post eum diem desiit mittere, desiit etiam salutare. Et iam vultus erat alius. Ego suspicabar linguam aliquam improbam intercessisse, quae mala pestis saepe dirimit bonas amicitias. Post dies aliquot fortet fortuna offendo hominem in templo canonicorum

105 Martinensium. Rogo quam ob rem factus sit sui dissimilis. Negat illic esse locum explicandi. Nam absoluebat, opinor, pensum precum vesperinarum. Abeo et pergo facturus id cuius gratia veneram. Aliquanto post in feriis Paschalibus vtrique prandemus apud Hadrianum Hebraeum. Laei vultus erat parum alacer. Sed tamen illic locus non erat hisce de rebus commentandi.

110 Ego nihil atrocioris mali suspicatus repeto Basileam, aediturus denuo Nouum Testamentum, nihil omnino mecum adferens Laeicarum annotationum praeter vnam pagellam, in qua describi curaueram quae ille annotarat de genealogia Christi secundum Lucam, quod res esset prolixior, et tum mihi non suppeteret ocium relegendi quae sunt apud Annium, Philonem, Ambrosium, ac Hieronymum. Nec tamen ea mihi fuit vsui, atque vtinam fuisset. Latuerat enim inter

- ing his sojourn in Brussels.
- 61–62 *Hieronymo Buslidio* Jerome de Busleyden (c. 1470–1517), who held a number of ecclesiastical and diplomatic positions, was a prominent figure at Charles' court. He accompanied the court to Spain but fell ill and died on the way. His will provided for the foundation of the Collegium Trilingue at Louvain. Erasmus played an important role in the organization of the college and took a continued interest in the institution.
- 62 *Petro Barbirio* Pierre Barbier (d. 1551/1552) was at this time chaplain to Le Sauvage and accompanied him to Spain.
- 65 *Lodouicus Viues* At this time the famous Spanish humanist Juan Luis Vives (1492–1540) taught privately at Bruges. In 1517 he was appointed tutor to the young bishop of Cambrai, Guillaume de Croy, and moved with his pupil to Louvain. Erasmus' complimentary words give no indication that Vives was rumoured to be Lee's collaborator. Cf. *infra*, p. 39, n.l. 442.
- 66 *Gandauum ... Brugae* In June 1517; Erasmus was following the movement of Charles' court; cf. *CWE* introd. Ep. 597.
- 69–70 *fidelissimam ... admonuit* Cf. Ep. 597, ll. 15–16.
- 70–71 *Zelandiam ... Louanium* Cf. Epp. 596, 597 in which Erasmus announces this recent move. Charles arrived at Middelburg on 5 July (*Letters and Papers* ... ed. J.S. Brewer, London, 1862–1932, II, 3453).
- 72 *prior salutarit* Cf. Lee's claim in the *Ann.* fol. AAii (Asso, p. 237): "Erasmus ... meam domum descendit, salutauit".
- 76 *parum amice* The same accusation appears in Epp. 973, ll. 7–9; 1074, ll. 17–18.
- 77–78 *graeccissare coeperat* Similarly Ep. 1074, ll. 23–25.
- 86–87 *improbis precibus* Cf. Lee's claims at *Ann.* fols. AAii verso–AAiii (Asso, pp. 237–238): "obnixc hortatus est", "nunquam cessauit obtundere quoad impulsisset prope inuitum".
- 87 *mihi seruiret* Cf. Lee at *Ann.* fol. AAiii verso (Asso, p. 239): "Dietim tempusculi aliquid suffuror ab vtilioribus studiis vt illi inseruiam".
- 90 *quo consilio* Cf. Ep. 1053, ll. 31–36 and the anonymous author of *Hochstratus ovans*, who says that the Dominicans and Carmelites promoted Lee's enterprise (Böcking, Supplement I, p. 466); Lee himself admitted to having seen critical notes by Maarten van Dorp and Johann Maier von Eck, but denied that he benefited from them. Cf. *infra*, p. 51, n.l. 785.
- 98 *dialogum* Lee's *Annotationes* are arranged in dialogue form. The lines credited to Erasmus are taken from his published annotations on the New Testament or from his informal replies to Lee's queries.
- 99–100 *Memento ... homo* Cf. Ep. 886, ll. 70–71, 1074, ll. 43–45, and *infra*, p. 139, n.l. 896.
- 106 *feriis Paschalibus* I.e. around 4 April 1518.
- 107 *Hadrianum Hebraeum* Mattheus Adrianus (documented 1501–1521), a converted Jew, taught Hebrew at the Collegium Trilingue in Louvain. Adrianus was a staunch supporter of Erasmus. In the controversy between Erasmus and Jacques Masson (cf. *infra*, p. 33, n.l. 264), which erupted in 1519, he took Erasmus' side, delivering (and later publishing) an oration in defense of language studies.
- 109 *repeto Basileam* In May 1518.
- 111 *de genealogia* At *Lc.* 3, 23–38; cf. *infra*, p. 134, l. 745.
- 113–114 *Annium ... Hieronymum* In his second edition of the New Testament Erasmus added references to Annius and Ambrose to

115 schedas, nec vnquam reperta est, nisi cum excussis omnibus pararem reditum. Eam duobus amicis tum ostendi, Capitoni et Oecolampadio. Eram mutaturus chartam excusam, sed illi mecum negabant esse cur quicquam mutaretur. Haec non aliis argumentis docere possum, quam testimonio duorum famulorum, Ioannis Houii et Iacobi Nepotis, quibus nihil chartarum erat occlusum. Porro Basila-
120 laeae totum annotationum opus, rursus a capite, quod aiunt, vsque ad calcem recognoui, magnisque auctariis locupletavi. Sciunt me nihil mentiri, qui tum me familiariter vtebantur. Iam pars operis, quae complectebatur annotationes, erat absoluta, altera nondum coepta. Non enim visum est Frobenio ante nundinas absoluere.

125 Ita redeo Louanium periculose laborans. Vbi sum factus aliquanto recreator, audio rumorem esse sparsum atrocem, Eduardum Leum innumeros locos taxasse in meis annotationibus. Demiror quid rei sit et vix credo, non ignarus etiam extra bellum esse multa inania. Hominem ad colloquium euoco. Expostulanti fatetur ille sibi trecentos locos notatos, cum ego ducentos dumtaxat accepissem
130 ex rumore. Rogo quid accidisset, vt ex tali amico subito factus esset inimicus. Adducit causas tres. Primum quod nescio quis ex Anglia scripisset ad me, cauerem a theologo, quo dicto se designatum interpretabatur. Deinde expostulabat, quod se prouocassem ad dialecticam, quod hucus nunc etiam refricat. Postremo quod contempsissem suas annotationes, minutias ac nugas vocans. Ad primum
135 tum respondeo, id quod res erat, neminem ad me dedisse litteras vnquam quae Lei meminissent, siue in bonam partem, siue in malam. Ad secundum aequae vere respondeo me nunquam prouocasse eum ad dialecticam, sed in familiaribus colloquiis effutisse me quendam nostratium dixisse: veniat ad nos Leus, docebimus illum dialecticam. Nec is tamen id dixerat amarulente, sed ludens, nec a me nar-
140 ratum est odiose. Ad tertium, rogo num contemnere videretur, qui pro singulis schedis gratias ageret per ministrum, perinde quasi pro magno officio, ita vt a me factum nouit Leus ipse, nec inficiatur. Et sane non inficior officium fuisse. Pro studio certe debeo. Annotationes, quas tum impartii, haud equidem numeravi, sed erant pleraequae minutae, ac de rebus minutis, ex quibus admodum paucae
145 mihi fuerunt vsui, et hactenus fuerunt, vt loca quaedam attentius relegerem, quarum vna fuit de sponso et sponsa, altera de principio in Ioanne. Et tamen pro omnibus gratias egi, quasi valde profuissent omnes. Neque enim fieri potuit, quin multae essent iam superuacaneae, nimirum opere maxima ex parte absoluto, nisi forte putat nullos mihi esse oculos, neque quicquam actum tot autoribus
150 relegendis, toties conferendis exemplaribus. Nam Augustini, Ambrosii, Hilarii, Hieronymi, Chrysostomi, Theophylacti libros, si non excussi, certe percurri huius negotii gratia. Testatur hoc posterior aeditio crebris horum nomenclaturis. Ad haec negabam me meminisse, quod eas appellessem nugas ac minutias et si maxime appellessem non esse causam, cur ex amico fieret hostis, praesertim citra
155 expostulationem.

His ita dilutis rogo quid decreuisset de locis a se annotatis. Ac primum hortor vt animo christiano sua communicet, me, si quid esset grauioris momenti, cor-

recturum mea iactura. Nam sic altera pars operis erat excusa, vt totum opus intra
 160 sex menses non esset proditurum. Me ingenue testaturum, cui lector hoc com-
 moditatis deberet. Hoc vbi negasset, ad proximum venio. Veniremus in rem (vt
 aiunt) praesentem et volumen annotationum posteriorum (nam volumen vnicum
 mecum aduexeram) conferremus cum illius annotationibus. Cum ne id quidem
 illi probaretur, prouoco vt librum euulget communi periculo. Cum ille negaret id
 fore ex dignitate mea, respondeo me malle eam subire aleam, quam inuidia
 165 rumoris diutius premi, qui saepenumero ita re maior est vt vmbra corpore. Hic

his note on *Lc.* 3, 23 (cf. Reeve, pp. 173–174). The Dominican Giovanni Nanni (latinized Annius, d. 1502) had published a Latin translation of Pseudo-Philo's *Breviarium de temporibus* in his *Commentarii super opera de antiquitatibus* (Rome: Silber 1498). The authenticity of the texts reproduced in his book is questionable. Although Erasmus cites Annius, he indicates his misgivings about the author and his work: "Mihī non admodum satisfaciunt quae <ex> Annio collecta sunt, scriptore, vt mihi subolet, primum temerario, deinde glorioso, postremo Praedicator" (Ep. 784, ll. 48–50).

116 *Capitoni* Wolfgang Faber Capito (d. 1541), professor of theology at the university of Basel. Erasmus received well-meant advice from him concerning the New Testament edition (cf. Ep. 459, ll. 74–112). Capito loyally defended Erasmus against critics on several occasions (cf. for example, Ep. 561) and lent a sympathetic ear to Erasmus' complaints about his critics (cf. Ep. 1165).

116 *Oecolampadio* Johannes Oecolampadius (1482–1531) was working as a corrector for the Froben press and assisting Erasmus with his work on the New Testament, in particular with the Hebrew passages in his annotations. Erasmus repeatedly referred to Oecolampadius as his "Theseus" (for example at Ep. 373, l. 69) and defended him even after it became clear that he had been wrong (cf. Stunica's sneering remarks about Erasmus' "Theseus", *ASD IX*, 2, p. 66, n.l. 118).

118–119 *Ioannis Houii* Johannes Hovius (documented 1518–1527) entered Erasmus' service in Basel in 1518 and returned with him to Louvain (cf. Epp. 867, 902), where he worked for his master as a copyist until 1523.

119 *Iacobi Nepotis* Cf. *supra*, p. 25, n.l. 54.

123 *absoluta* The second edition of the New Testament was published in two volumes, one containing the text, the other the annotations. Froben was still at work on the edi-

tion in December 1518 (cf. Ep. 904, ll. 39–40), and the book was not distributed until 1519.

125 *laborans* Two surgeons consulted by Erasmus suggested that he was suffering from the plague. Cf. Epp. 867, ll. 199–215.

128 *extra ... inania* Cf. *Adag.* 1919 (*Multa in bellis inania*), *ASD II*, 4, pp. 290–291; Erasmus quoted the adage in a similar context at Ep. 1053, l. 7.

128 *colloquium* In the fall of 1518; cf. Epp. 1053, l. 75–76; 1225, ll. 85–86.

129 *trecentos ... ducentos* Cf. Epp. 886, ll. 71–72, 1053, ll. 78–79, 1225, ll. 84–85.

131 *nescio quis* Lee may have been thinking of Leonardus Priccardus' letter (Ep. 972, published in the *Farrago*, Basel, Froben, October 1519). Cf. *infra*, p. 37, n.l. 342.

133 *ad dialecticam* Cf. Lee's *Ann.* fol. AAiii (Asso, p. 238): "Committere me voluit cum suis dialecticis ... Iubent (inquit) ad se venias et docebunt te dialecticam".

134 *minutias ac nugas* Cf. Lee's *Ann.* fol. AAiiii (Asso, p. 239): "Annotationes meas minutias ac nugas etiam apud me vocat".

146 *sponso ... sponsa Mt.* 25, 1–10. Cf. Lee's *Ann.* fols. X verso–XI and Erasmus' reply *infra*, pp. 104–105, l. 889 sqq. Erasmus added references to Chrysostom and Hilary in the second edition of his New Testament (cf. Reeve, p. 99).

146 *de principio Ioh.* 8, 25; cf. *infra*, p. 174, ll. 886 sqq. Lee's criticism prompted a long addition to the relevant note in the second edition of the New Testament (cf. Reeve, pp. 246–248).

152 *nomenclaturis* On the patristic references added to the second edition cf. E. Rummel, *Erasmus' Annotations on the New Testament*, Toronto, 1986, pp. 52–74, and more generally Ch. Bénédic, *Erasmus et Saint Augustin*, Geneva, 1969, pp. 189–280, A. Godin, *Erasmus lecteur d'Origène*, Geneva, 1982, pp. 120–197.

159 *sex menses* Cf. *supra*, n.l. 123.

ille coepit ad arbitros prouocare. Ait se de episcopo Roffensi meminisse, non refragor admodum. Mihi sane non liquet. Certe de Atensi memini. Hic nonnihil haerebam, sic mecum cogitans: si recuso iudicem, offendam Atensem; sin accipio, videbor opus iam aeditum denuo in iudicii discrimen reuocare. Et quid opus est verbis? Sic erat amicus Atensis, vt illi non fiderem toto pectore, videlicet monitus alieno periculo. Respondeo non opus esse iudice Atensi, cum ille iam semel de opere pronunciasset. Etenim paucis ante diebus quam me ad iter accingerer Basiliense, D. Atensis ad coenam vocat. Aderat M.N. Nicolaus Edmondanus ac Ioannes Lodouicus Viues. A coena nonnihil semoti colloquimur. Aio me proficisci Basilaeam, rogo moneat, si quid admonendum videretur. Nam id ante tres menses roganti mihi se facturum promiserat, et quidem fraterna, vt aiebat, synceritate. Respondit sibi totum opus esse perlectum, videri doctum iuxta ac pium. At malim, inquam, admoneri quam laudari. Repetit eadem. Cur igitur, inquam, quidam vociferati sunt in opus meum, siquidem est quale tu praedicas? Erant, inquit, fateor, multa delata ad me priusquam legerem. Vbi legi, comperirem secus habere. Quid sis aediturus, nescio; quod aeditum est, mihi valde probatur. Cum respondiissem hic omnia fore meliora, adiecit: oro vt istis sanctis tuis laboribus studeas bene mereri de republica christiana. Quod narro sic habere non inficiatus est Atensis. Nam expostulanti mihi, quod opus antea suo calculo comprobatum, nunc verso, quod aiunt, pollice improbaret, negauit se mutasse sententiam. Atqui non mutas, inquam, cum probas annotationes Lei meo operi aduersantes? Probo, inquit, quasdam illius annotationes, nec ideo protinus improbo tuum opus. Velut tu, inquit, quaedam annotasti in Thomam, nec ideo tamen non bonus autor est Thomas.

Sed ad ordinem narrationis redeo. Cum dixissem Leo, quid opus est rursus Atensem iudicem facere, cum ille semel pronunciarit, et pronunciarit tam constanter, respondit tanquam familiariter rem seriam dicturus: si ita dixit Atensis, ergo mutauit sententiam. Esto, inquam, mutarit. Mihi magis libet fidere priori, quam integer pronunciauit, quam huic quam nunc laturus sit, per te mensis aliquot occupatus. Caeterum cum Leus vrgeret, et omnino iudicem vellet, Age, inquam, ne hoc quidem recuso, modo velit negocium suscipere, tametsi iniquum est. Vt rem in pauca conferam nec te taedio enecem, optime lector, cum Atensis posceret tres menses, foreque prospicerem, vt interim opus nouum penderet sub iudice tanquam reum, non sine graui dispendio Frobenii, negaui tam diu posse rem differri. Nam opus breui proditurum, vellem, nollem. Itaque Atensis librum remisit.

Deinde rursus ago multis modis, vt Leus mihi suum librum communicet. Ille nihil minus quam hoc exorari potuit. Verum efflagitat vt meum exemplar ipsi committerem. Et facturus eram ni quidam me nasutior submonuisset nihil aliud agere Leum quam vt hinc suas annotationes redderet aduersum me instructiores. Proinde negaui aequum esse illi me credere librum meum, qui mihi non crederet suum. Itaque nihil actum est hac quidem in re. Atensis tamen constanter in hac fuit sententia, nec apud me tantum, sed apud alios etiam testatus est

aequum sibi videri, vt Leus mihi suas annotationes communicaret, quas in me scripsisset, atque illum parum se dignum facere.

Interea, velut aura auctum incendium, indies gliscit rumor, dira minitantibus, qui Leo fauere volebant videri, vt solent ad huiusmodi tumultus concurrere, qui pugnam hinc atque hinc accendant. Liber opera scribarum in exemplaria complura propagatur. Nam sexies Louanii fuisse descriptum et ipse fatetur Leus. Primum apud Martinenses, mox apud Minoritas, postremo apud alium quendam saepius descriptus est. Mittitur in Angliam, primum ad vnum atque alterum, mox ad plures, sic vt nullus esset, nec hic, nec apud Anglos, qui nesciret Leum in me scripsisse trecentas annotationes.

166 *Roffensi* John Fisher (c. 1459–1535), bishop of Rochester, whose patronage Erasmus enjoyed and to whom he had originally intended to dedicate the New Testament (cf. Ep. 413, ll. 3–4). Fisher praised the edition but saw some room for improvement (cf. Epp. 481, ll. 21–30; 592, ll. 13–22). Erasmus sought Fisher's advice when he was working on the revision (cf. Epp. 784, ll. 4–6) and likewise sought his help in obtaining Lee's manuscript (cf. *infra*, p. 33, n.l. 227).

167 *Atensi* Jan Briart of Ath (1460–1520), a senior member of the theological faculty, who substituted for the absent chancellor of the university, Adrian of Utrecht (later Pope Adrian VI). In 1519 Ath publicly criticized Erasmus' *Encomium matrimonii* and was answered in a brief apologia (cf. *LB IX*, 105–112). Although the two men were reconciled officially, ill feelings lingered. Erasmus frequently punned on Ath's name, calling him *Ate* or *Noxus* (Epp. 948, l. 25; 991, l. 59; 998, l. 4; 1029, l. 3).

172–182 *Etenim ... probatur* Erasmus provides a similar account at Ep. 1225, ll. 58–72. The conversation took place in April 1518.

173–174 *Nicolaus Edmondanus* Nicolaas Edmondanus (or, Egmondanus) Baechem, a Carmelite, was a member of the faculty of theology at Louvain. He was one of Erasmus' most relentless critics. An attempt at reconciliation in 1520 failed (cf. Epp. 1153, 1162).

174 *Vives* See *supra*, p. 27, n.l. 65.

185 *verso ... pollice Adag.* 746 (Premere pollicem; conuertere pollicem), *ASD II*, 2, p. 268.

188 *in Thomam* For criticism of Thomas Aquinas in the *Annot. in NT* cf. e.g. *LB VI*, 662 D, 726F; at *LB VI*, 554 E Erasmus mixed criticism with praise, calling Thomas "vir alioqui non suo tantum seculo magnus";

in the *Apologia* he went as far as calling him "inter recentiores doctissimum" (Holborn, p. 171, l. 22).

201 *librum remisit* Lee's and Erasmus' interpretation of the events differ. Lee says that Ath agreed to undertake the task and that he promptly supplied him with a copy of his notes. Erasmus, however, procrastinated and when he finally sent the copy stipulated that it be returned to him within eight days. Since Ath felt that he needed a minimum of two months to do a conscientious job and Erasmus would not extend the deadline, he returned the book (*Ann.* BBi verso; *Asso*, p. 240). Lee suggested that Erasmus had been awkward on purpose. Ath would have undertaken the task, he said, "si per te licuisset" (Ep. 1061, l. 21). Erasmus is vague about the details, but suggests that Ath was glad to be rid of the task (cf. Epp. 1074, ll. 55–56; 1225, ll. 90–91)

207 *crederet* Lee, however, contended that he never refused to lend the book to Erasmus: "quod librum illi nunquam negauerim iam satis antea dictum" (*Ann.* fol. BBii; *Asso*, p. 241). However, at fol. BBii verso he says: "vt librum ipsum aut ipsas meas schedas sibi permitterem hoc aequus nemo petisset". Presumably Lee meant to say that he had never denied Erasmus access to his notes, but he could not be expected to let him take the manuscript away with him.

214 *ipse fatetur* Lee says that he gave access to the book to Briart of Ath, John Fisher, Richard Kidderminster (abbot of Winchcombe), Bartholomew Linsted (or Fowle, prior of St Mary Overey), Thomas More, and William Latimer (cf. Ep. 1061, ll. 148–153, 797–799).

216 *in Angliam* Cf. Ep. 1074, l. 118; for the recipients in England see preceding note.

Ego interim technis omnibus venor librum, nullas non tendens insidias, videlicet quo paratior essem ad respondendum, si quando ille sua euulgasset. Sed frustra omnia, nam ille non paulo vigilantior erat in celando, quam ego in vestigando. Tentatus est scriba ille tercius, promissa pecunia. Coeperat apud Atensem describi. Olfeceram et iam duas pagellas interceperam, habiturus et caeteras, ni ex meo colloquio suboluisset Atensi scribam non sat bona fide celasse rem. Id vbi sensit Leus, ab Atensi repetit codicem. Adnisus est meo hortatu ille quoque quem Leus proditorem vocat, vt librum suis epistolis a Leo eliceret. Datum est negocium in Anglia non paucis. Hic mei laqueos alios alii tendunt, neque quicquam profectum est. Tandem amici, qui mihi sunt apud Anglos cum Leo communes, illud agunt scriptis ad vtrunque litteris, vt inter nos instauremus veterem amicitiam, Leus librum suum premat, ego veterum iniuriarum obliuiscar. Viderant, opinor, librum eiusmodi, vt magnum aliquod incendium excitare posset, praesertim in ea conspiratione, quae tum feruebat, hodieque feruet aduersus bonas litteras. Ego, tametsi non crederem fore, vt Leus perpetuo premeret annotationes suas, neque non viderem me, presso velut in meam gratiam libro (id enim odiosissime passim iactabant Lei fautores), magis etiam grauatum iri rumore ac suspicionem, tamen amicorum voluntati me permitto. Coimus in colloquium Leus et ego; rursus ago quantum possum, vt libri faciat copiam, me aediturum, si vellet, non aediturum, si nollet. Cum ille nullis rationibus flecti posset, rogo tandem, quodnam esset mihi futurum praemium sartae cum illo concordiae, quando futurum esset, vt rumore magis etiam premerer, et alioqui nihil ad me fructus esset rediturum. Si hic esset fructus instauratae amicitiae, me praeoptare simultatem. Tandem pollicetur se capita annotationum mihi communicaturum. Roganti cur non eadem opera communicaret et librum respondit inesse quae mihi mouerent stomachum. At non nunc mouent, inquam, cum ab aliis leguntur? Malim apud me mihi dicas conuicium quam apud alios. His vbi nihil ille commoueretur, rogo ad quem diem esset communicaturus ea capita. Obtulit. Iterum roganti, nihil respondit. Ego suspicans ne hoc quidem facturum quod promississet aut, si fecisset, quaedam modo designaturum quae non multum ad rem pertinerent, non exegi, fateor, quod promiserat.

Interim, vbi nullus esset neque modus neque finis iactandi trecentas annotationes, coepi odiosius etiam prouocare ad aeditionem, primum verbis, mox per epistolam aeditam, sed quae sic haberet nonnihil aculeorum, vt Leum extimulare posset, atrum facere non posset. Extat epistola, vt in procliui sit doctis et integris de ea iudicare. Et tamen multo antequam haec prodisset epistola, Leus iam tentarat librum suum committere typographis prouocatus, vt ait, nescio qua syngrapha affixa foribus ipsius, quae nescio quid habebat in illum conuicii. Quae res mihi vehementer displicuit. Fortassis id qui fecit, fecit vel odio Lei vel mei studio. At ego, vt sciebam, ita saepe testatus sum hisce rationibus nihil aliud effici quam vt grauarent causam bonarum literarum et aduersariorum causam redderent meliorem, denique alienarent ab se bonorum virorum animos, quibus oportebat nos modestia ciuilitateque commendari.

265

Tentavit primum Antuerpiae. Gaudebam sperans fore, vt aliquae paginae recentes etiamnum venirent in manus meas. Neque enim alio consilio cupiebam scire, cuius officinae opera Leus vteretur. Egerat cum Hillenio. Is mihi per eruditum iuxta atque integrum virum, dominum Nicolaum Busciducensem, significavit se nihil excusurum eiusmodi nisi meo permissu. Respondi primum me nec hortaturum illum ad aedendum, nec impedimento futurum, etiamsi cuperem exire librum. Tantum admonui, aduigilarent amici, vt ilico mihi fieret paginarum excusarum copia. Atque ita respondi, ne Leus queri posset apud suos me autorem

226 *proditorem* Lee is referring to Maarten Lips (d. 1555/1559), a monk at St. Maartensdal in Louvain. Cf. also Ep. 1074, ll. 106–108. That Lips supplied Erasmus with notes is clear from his own account, quoted by Allen, *introd.* Epp. 843, 912, and from Epp. 900, ll. 10–11; 901, ll. 15–18. In later years Lips aided Erasmus with the edition of Augustine's works, which appeared in Basel, 1529, and revised the edition for the Froben Press in 1543.

227 *non paucis* We have evidence that Erasmus approached Lupset, Tunstall, Fisher, and More (cf. Epp. 1026, ll. 11–13; 1029, l. 29; 1030, ll. 26–31). Fisher demurred, cf. Ep. 1068, ll. 1–2.

229 *litteris* Lee relates that he received letters from Fisher, Colet, Pace, and More (*Ann.* fol. CCI verso); it is likely that Erasmus was approached by Fisher (cf. Allen *introd.* Ep. 1068 and ll. 11–25) and More (cf. Ep. 1097, ll. 1, 18–20). Richard Pace wrote (Ep. 1074, l. 72) and tried personally to bring about a reconciliation (cf. Epp. 1074, ll. 71–74; 1097, ll. 8–20).

232 *conspiratione* Similar sentiments are voiced by Hutten (cf. Ep. 1161, l. 23) and by Erasmus elsewhere (cf. Epp. 1300, ll. 53–55; 1345, l. 39; 1659, ll. 80–87, etc.).

242 *capita annotationum* Cf. Lee, *Ann.* fol. BBi verso (Asso, p. 240): “si secundam aeditionem vellet mihi vel biduum communicare, ostensurum me illi omnia capita mearum annotationum”.

251–252 *per epistolam* Ep. 998 of 15 July 1519.
255–256 *syngrapha* At Ep. 1061, ll. 505–506, Lee speaks of “infamatoriae schedulae valuis templorum Louanii affixe”. In his *Ann.* (fol. CCii; Asso, pp. 244–245) he indicates that the defamatory placards were, not handwriten, but printed: “Affixae sunt, vt scis, lector, templorum valuis (quis dubitat illo auctore) infamatoriac schedulae typis excusae, in quibus ego nominatim sycophanticae artis

professor denunciabar”. Thomas More refers to this incident in a letter to Lee, dated April 1520: “Facile patior te his [litteris infamatorii] commotum fuisse, quae famam tuam quouis modo laeserunt. Sed hoc a ratione longe alienum esse puto, vt aliorum errata te commoueat in Erasmus” (*Eev.*, p. 88). For a similar effort to smear Lee, see Paschalius Berselius' letter of March 1520, in which he sends Erasmus an attack on Lee printed by Dirk Martens. “Affiximus in Lei dedecus plusquam decem locis,” he reports (Ep. 1077, l. 3).

264 *Hillenio* Michael Hillen (c. 1476–1558), who worked as a printer in Antwerp from 1506. He published Erasmian works as well as those of his opponents. In 1519 he printed *De trium linguarum et studii theologicis ratione*, an attack on Erasmus' *Ratio* by the Louvain theologian Jacques Masson (d. 1544). Although he declined to publish Lee's *Ann.* in 1520 at a time when he was printing Erasmus' *Para. in Tit.* (cf. *infra*, p. 35, n.l. 272), he did publish a work of Nikolaus Ferber of Herborn in 1534, in which Erasmus' orthodoxy was impugned. At that time Erasmus complained to the court at Brussels, but his hopes of seeing the printer punished were disappointed. Cf. Epp. 2899, ll. 8–47 (complaining to Jean Carondelet), 2912, ll. 33–38 (Carondelet's reply, promising that Hillen would be asked to appear before the authorities), 2922, l. 15 (reporting Erasmus' disappointment: “Marchio nihil faciet Hillenio”).

265 *Nicolaum Busciducensem* Nicolaas van Broeckhoven (c. 1478–1553), headmaster of the Papenschool in Antwerp. He had seen Erasmus' translations from Lucian through the press (published Antwerp, Hillen, 1517), had done editorial work for the Louvain printer Dirk Martens (cf. *infra*, p. 37, n.l. 349), and on two occasions provided indices for Erasmus' works. Cf. *CEBR* I, pp. 204–205.

270 fuisse aeditionis. Neque enim addubitabam, quin liber esset propediem in lucem
 exiturus. Addo mihi non ingratum fore, si res ad sesquimensem differretur. Nam
 tum totus eram in absoluenda paraphrasi epistolarum ad Titum ac Timotheum,
 videlicet vt mihi esset ocium respondendi. Respondent, etiamsi id non monuis-
 275 dere, adhortor vt pergant, mihi gratissimum etiam futurum. Fatetur haec esse
 vera typographus, vir neque stultus, neque male fidei, testantur meae ad Nico-
 laum Busciducensem litterae.

Deinde agitur cum Gallo typographo. Rursus gaudeo, quod mihi maior etiam
 esset spes illum corrumpendi in hoc dumtaxat, vt paginas excusas communicaret.
 280 Mitto qui explorent, comperio rem coeptam fuisse, sed rursus intermissam.
 Doleo, et accerso typographum. Hortor vt instauret negocium. Ille nihil non pro-
 mittit. Quid hic referam lemmata, quae congerit Leus in posterioris apologiae
 calce? Qua respondet meae ad Thomam Lupsetum epistolae, rem, vt ait, denuo
 ab ovo repetens, quae nec ego potui sine risu legere nec quisquam, opinor, erit
 285 tam patiens aut ociosus qui sustineat me vel referentem, vel refellentem: famulus
 tuus visus est ingredi typographi aedes. Quaero quid egerit. Abiurat typographus.
 Mox mutat pacti fidem. Aiunt allatam ad te primam chartulam. Dolum medita-
 tus est typographus, sed abs te pellectus – aliaque permulta his adsimilia. Quid
 viderint alii nescio, chartam ipse non vidi. Et tamen videre cupiebam. Quin et
 290 hoc negotii dederam amicis vt, si possent, efficerent vt mihi mature voluminis
 excusi fieret copia. Vt impediretur aeditio nunquam egi. Atque hic rursum Leus
 vtitur arte sua. Quod alia dictum est occasione ad hanc causae partem accom-
 modat. In primo illo colloquio, quemadmodum narraui, cum ille duas priores
 condiciones non reciperet, prouocaui vt aederet librum. Hac de re cum ille altero
 295 quodam colloquio mecum expostularet, quod procaciter prouocassem ad aeditio-
 nem, id sibi esse aegre, respondi, id quod res erat, me non simpliciter prouocasse
 ad aeditionem, sed dixisse citius curaturum me meo sumptu, vt exiret opus,
 quam commissurum vt eo rumore grauarer. Quid hoc ad praesens negocium?
 Nondum id temporis quicquam agi ceptum erat cum typographis.

300 Sed audi, te quaeso lector, technam hac etiam magis bellam. *Possem*, inquit,
nominare, cui dixisti, iam poenitere te quod aeditionem libri impedisses. Et huius
 dicti autorem vult videri grauiorem atque etiam mei studiosiorem quam qui velit
 quicquam mentiri, praesertim aduersum me. Quis hic non statim putet rem euic-
 tam esse? Non inficior tale quiddam dixisse me: impedimento fui, quo minus
 305 Antuerpiae excuderetur, qui non dissimularim me captare, vt e manibus opera-
 rum chartae mihi traderentur opere nondum absoluto. Id si non subodoratus
 fuisset Leus, liber Antuerpiae fuisset excusus. At magis in rem meam erat illic
 excudi quam alibi procul, quod postea factum est. Ita, vt dixi, res habet.

310 Nunc perpendat prudens lector, quam hic scite Leus linum, quod aiunt, lino
 connexuerit. Talibus lemmatis me redarguit impudentis mendacii. Nec multo
 melioribus docet, quo minus pactio cum Hillenio coepta processerit. Ambiebat
 Hillenius opus, tantum (vt ipse ait) lucrum ex eo facturum, post horulam mutatus

recusavit, *non dubium*, inquit, *quin abs te ac tuis, aut pecunia corruptus, aut minis deterritus*. Ac mox, quasi rem adamantinis argumentis euicisset, me appellat
 315 rogans ecquid pudeat tam impudentis mendacii, qui dixerim me dolere quod res ad nihilum reciderit. Atqui haec cum legeret Hillenius ipse, magis etiam et demiratus et indignatus est haec tam impudenter in se confingi, ac meditatur actionem iniuriarum.

Pergit linum lino connectere: Reliqui Antuerpnam. Tu proximo consequeris
 320 curru. Descendisti, inspexisti currum meum – testis Vnocolus. Haec cum legerem, non aliter eram affectus quam si quis mihi narrasset somnium. His atque huiusmodi argumentis putat satis liquere me technis obstitisse, quo minus peractum sit aliquid cum Hillenio. Nisi quod haec esse vera sedulo negat Hillenius. Porro cur ille mutarit sententiam, si tamen mutauit, ipse si libet respondeat. Ego
 325 cum illo nihil egi, neque quisquam alius me certe conscio.

Verum operae precium est excutere duo cauilla, quae lemmatis admiscet. Vnocolum vocat meae gloriae praeconem significans, opinor, mihi non esse praecones alios. Nam illum vt sordidum quempiam induxit. Ego sane nec mereor praecones gloriae meae, nec affecto, quippe qui sentiam me laudibus huiusmodi onerari
 330 verius quam honorari. Verumtamen cum obscurum non sit, quales in re litteraria proceres, quot quantaque dignitate praecellentes viri vsque ad cardinales atque ipsum etiam Romanum pontificem, ne quid dicam de primatibus ac regibus, me frequenter et scriptis suis ornarint et voce, quorsum attinebat cauillari in Vnocolum, gloriae meae praeconem? Si meos praecones contemnit Leus, quaeso quos
 335 producet suos? Quod si clamitabit indignum me talibus praeconiis, plane mecum

272 *paraphrasi* Published by Hillen, November 1519. Lee accused Erasmus of bribing Hillen by offering him the manuscript of the *Para*. Cf. Ep. 1061, ll. 617–619: “statim ad illum mittis Paraphrasim in Epistolas ad Timotheum et Titum, quum alioqui scires me iam transegisse cum illo”.

277 *litterae* Not extant.

267 *Deinde ... Gallo typographo* Erasmus reverses the sequence of Lee’s narrative, Ep. 1061, ll. 535–584, where he explains that he first dealt with an unnamed printer (perhaps Jean Thibault), then (*postea*, l. 584) with Hillen. In his *Ann.* fol. CCi verso (Asso, p. 244) Lee refers to the same events, explaining: “Nam duo tantum Antuuerpici sunt qui graecos characteres habent”. Jean Thibault was active as a printer in Antwerp between 1519 and 1531. In 1519 he printed Erasmus’ reply to Masson’s attack (cf. *supra*, p. 33, n.l. 264), *Apol. c. lac. Latomi dialog.*

283 *calce* Ep. 1061 first appeared as a postscript to Lee’s *Ann.* on fols. CXXXII–CXL verso.

283 *vt ait* Ep. 1061, l. 533.

286–288 *Quaero ... plectus* Loosely quoted from Ep. 1061, ll. 538–555.

293–294 *priores condiciones* i.e. that Lee lend Erasmus the manuscript of his annotations, or, alternatively, that they jointly compare Lee’s notes with the second edition of Erasmus’ *Annot. in NT* a copy of which he had brought with him from Basel.

300 *inquit* Ep. 1061, ll. 581–582.

304 *inficior* The Antwerp edition, on which this text is based, has *inficior me*, an error corrected in all later editions.

309 *quod aiunt Adag.* 759 (Linum lino necitis), *ASD* II, 2, p. 284.

312 *ipse ait* Ep. 1061, ll. 125–126.

312–314 *post ... deterritus* Ep. 1061, ll. 586–587.

319–320 *Tu ... meum* Loosely quoting Ep. 1061, ll. 595–598.

320 *Vnocolus* Pieter Meghen (1466–1540), Erasmus’ one-eyed scribe, whom he frequently used in the years 1516–1519 to carry books and letters to associates on the continent and in England.

sentit. Sed interim quorsum opus erat tam intempestiuo cauillo? Huic non admodum dissimile est quod addit, eo consilio rem per me dilatam in diem quadragessimam, vt post absolutam Paraphrasim concinnarem epistolam ad Lupsetum, quo fucis ac mendaciis omnium animos occuparem. Sic enim senem et
 340 canum subinde alloquitur iuuenis modestiae pene immodicae. Atqui de epistola tum ne somniabam quidem, sed ea res multo post in mentem incidit ex occasione literarum, quas amicus quidam scripserat ex Anglia de rumore formidabili vndiquaque sparso, non sine periculo meae opinionis apud multos, qui crederent annotationes Lei longe quam essent *δεινοτέρας*. Deinde sic meminit de concinnanda epistola, quasi mihi ad eam aut similem epistolam non satis sit diei dimidium. Queritur simili dolo sese exclusum ab omnibus officinis Germaniae, si vellet suae salutis consultum. Ridebunt haec cum legent ii, qui Coloniae meas habent litteras, quibus admoneo, vigilent vt quod excusum esset ad me deportaretur, ne vero impedirent aeditionem. Iam Theodorici fidei diffidebat, qui mihi
 350 sit tam iuratus. At quid appellat fidem? Bona fide sequi exemplar? In eo, si quid esset admissum, poterat ipse castigator operis obsistere. Sin bona fide geri putat quod celatur, vt subito velut ex insidiis erumpat liber, quando hoc vnquam a me factum est? Si sic fidebat suo libro, vt non metueret responsionem, cur tantopere volebat celatum? Sin diffidebat, quantum hoc erat lucri ad pauculos dies inanem triumphum agere? Atqui cum tam sollicitus fuerit Leus, vt in occultissimo quopiam nido poneret hoc ouum quod plusquam biennio parturierat, ne quisquam sentiret pullum enatum, nisi posteaquam esset iam factus volucris, quis non intelligit illum hoc captasse quod mihi impingit, vt me nondum ad respondendum parato prior ipse lectorum animos occuparet? Ac vel hoc argumento
 360 satis colliget prudens lector mihi non fuisse librum Lei, quod ipse toties repetit et inculcat, quasi quod per se falsum est verum reddi possit sepius iterando. Si mihi vel quindecim dies fuisset exemplar antequam excuderetur, ne sex quidem dies ille lucrificisset. Sed praestat his omissis ad institutam narrationem recurrere.

Rebus igitur hoc loco stantibus data opera per Anglos rumor est sparsus Louanii et, ne quid illis diffiderem, persuasum est et meis vt ipsi decepti me deciperent: Lei librum formulis excudi Bonnae, id est, oppidum sex milibus passuum supra Coloniam Agrippinam. Ego qui et ante nonnihil ea de re inaudieram, constanter nego mihi videri verisimile. Neque enim sat tutum esse illic rem aggredi, siquidem nec Antuerpiae sat tutum erat futurum, si cognitum fuisset
 370 librum vsque adeo esse impotentem. Verum omnibus vno ore asseuerantibus vt rem compertam emando illuc meo sumptu, scribens amicis, ne rem impediant, sed aduigilent, vt mihi mox eius portionis quae iam esset excusa fieret copia. Id esse verum litteris ad amicos mea manu scriptis atque illorum vicissim ad me doceri potest. Porro is rumor hoc consilio sparsus erat, vt me a suspitione Parisiensis aeditionis auerterent. Tandem litteris e Lutetia redditis intelligo illic excudi volumen. Protinus et illuc lego quendam cum litteris ad Nicolaum Beraldum admonens ne quid ob id factum esset molesti cuiquam Anglorum: mihi cum vno Leo rem esse, caeterum gentem esse charissimam, ad haec ne quis stilum

380 acueret in Leum conuiciis illum aggrediens, etiamsi non dubitarem quin liber illius scateret conuiciis, tantum curarent, vt mihi cum primis voluminis fieret copia. Haec nisi doceri possunt literis ad Beraldum scriptis, non recusabo haberi quod me Leus vocat, nempe mendacissimus.

385 Sed antequam de Parisiensi aeditione rescissem, redditae sunt mihi litterae a reuerendo patre episcopo Roffensi, quibus aperit vir optimus prudens quidem et amicum consilium atque etiam salutiferum, si in tempore fuisset datum. Et quod ad me sane pertinebat in tempore datum erat, nisi litterae illius diutius hesissent in manibus negociatorum. Id erat huiusmodi: ne periret fructus mei laboris quo de christiana ecclesia optime, vt aiebat ille, meritus essem, sibi videri consultum, vt Leus persuasus ab amicis mihi faceret copiam sui libri. Deinde res ita temperaretur per aliquos idoneos, vt et eius annotationes exirent citra mei nominis iniuriam, et ego vicissim ita temperarem responsionem, vt ne quid lederem famam Lei. Nam rumorem esse tam late sparsum, ipsa etiam re, vt fit, atrociorum, vt expedit magis euulgari quam premi quae scripserat Leus. Non poterat rectius dari consilium nec a communi amico vtrique nostrum amicus. Atque vti-

338–339 *post ... Lupsetum* The paraphrase appeared in November 1519; the letter (Ep. 1053) to Thomas Lupset (c. 1495–1530) is dated 13 December. Lupset was resident in Oxford at the time.

342 *amicus* This reads like a reference to Leonardus Priccardus' *Epist.* 972, who reported rumours about "Anglum nescio quem Louanii Graecas literas profiteri centuplo Roterodamo doctiorem, qui et illius in Nouum Testamentum aeditionem recens excusam in locis pluribus centum sugillet, errata tua libello iamiam emittendo publicaturus" (Ep. 972, ll. 2–5), but Priccardus (d. 1541) lived in Aachen, where he had a canonry. Perhaps Erasmus had similar news from John Fisher, who was in possession of Lee's book. Cf. Ep. 1068, l. 3: "hac de re iam ternis literis nescio quid significas".

344 *δεινοτέρας* The word is given in the Antwerp edition as *δεινότερας*; it appears in its correct form in the edition of Schoeffer (Mainz, 1520).

346 *Queritur* Ep. 1061, ll. 654–658.

349 *Theodorici* Dirk Martens (c. 1446–1534), printer at Louvain and a personal friend of Erasmus, who received him into his house when he returned from Basel in 1518 in poor health and diagnosed as suffering from the plague. He printed over fifty books of Erasmus. Cf. *CEBR* II, pp. 394–396. Denying that he had impeded the publication of Lee's work, Erasmus mentioned that he had in fact urged Martens to print it (Ep. 1053, ll.

115–116).

366 *Bonnae* Cf. Ep. 1074, ll. 84–85: "Spargit de industria rumorem opus excudi Bonnae vltra Coloniam"; cf. Ep. 1053, ll. 122–123.

371 *meo sumptu* Cf. Ep. 1074, ll. 85–86: "Eo mittit Erasmus et sumptu sex florenorum discit esse somnium".

375 *illic* At the press of Gilles de Gourmont (d. 1533) in Paris. He had printed the first edition of Erasmus' *Moria* in 1511.

376 *Beraldum* Nicolas Bérault (c. 1470–1545), Paris humanist, editor and publisher of classical and patristic texts. He was always quick to defend Erasmus against critics (for example, against Dorp; cf. *Fpp.* 994, ll. 13–14; 1002, ll. 33–37) and later acted as an intermediary between Erasmus and his Paris critic, Noël Bédá. Cf. *CEBR* I, pp. 126–128. The letter to Bérault concerning Lee is not extant, but cf. the following note.

377–379 *mihi ... aggrediens* This appeal is repeated in the letter "Ad lectorem" added to Erasmus' *Apologia* (text *infra*, pp. 69–70), but the sincerity of this statement is called in question by Erasmus' involvement in the publication of a volume of letters against Lee, *Epistolae aliquot eruditorum virorum, ex quibus perspicuum quanta sit Eduardi Lei virulentia*, Basel, Froben, August 1520. Cf. *supra*, introduction, p. 10.

383 *litterae* Erasmus is referring to letters received from John Fisher at Ep. 1068, l. 3, but the letter in question is not extant.

395 nam idem in mentem venisset iis, qui me dissentiente librum premi maluerant.
 Sed paucis ante diebus quam haec reddita est epistola, mea iam ad Thomam
 Lupsetum exierat in vulgus, et ante hanc aeditam Leus suum librum miserat
 Lutetiam. Itaque tametsi scirem propemodum ociosum fore, tamen visum est hac
 400 de re cum Leo miscere colloquium. Habes, optime lector, negotii summam, in
 qua, si verbum affinxi sciens, in meum ipsius caput imprecor quicquid dignum
 est homine vanissimo. Non inficior me hominem esse, multis obnoxium viciis,
 certe vanum me nullus adhuc neque comperit nec appellauit ante Leum, qui me
 non vno in loco mendacissimum vocat, non, opinor, quod ita sentiat, sed quo
 plus fidei suae astruat narrationi, si mihi fidem ademerit. Nam qui hactenus me
 405 norunt citius incusant immodicae cuiusdam libertatis ac simplicitatis quam men-
 dacii. Neque vero regero crimen in Leum. Potest fieri, vt aut non meminerit, aut
 sibi ita persuaserit, etiamsi hoc ipse, ne quid dicam dolo, mihi vix persuadeo.
 Vnum illud habe persuasissimum, aequissime lector, quicquid ab hac mea narra-
 tione dissidet, a vero dissidet. Perspectum est hoc iis, qui vel viuunt nobiscum,
 410 vel mutuis litteris subinde confabulantur. Iis quidem nihil opus erat narratione,
 nec illis haec scribimus, aliis scribimus, quibus neuter nostrum proprius est
 cognitus, si quis tamen omnino lecturus est hasce naenias tam frigidas ac pucrili-
 ter rixosas.

Nunc carptim attingemus quaedam ex illius narratione et quod verum est
 415 ingenue fatebimur, quod secus diluemus aut certe negabimus. Principio, quod
 tam improbis precibus toties repetitis, quod toties admotis incantamentis, toties
 tensis pedicis ac laqueis tandem illum adegerim, vt intermissis praeclaris illis stu-
 diis ocioque dulcissimo susciperet prouinciam admonendi mei, mihi crede lector,
 rhetorice magis quam vere verbis exaggeratum est, nisi forte preces improbas
 420 appellat, quod subinde gratias egi pro missis schedis ciuilitate agnoscens etiam
 quaecumque officium, cum ille me mortalium omnium ingratisimum appellet,
 fortassis ob id quod in posteriore aeditione nullam illius fecerim mentionem,
 quod tamen nec ille petiit vnquam, nec ego sum ausus facere incertus velletne sui
 fieri mentionem in opere, quod videbatur expositum inuidiae multorum. Interim
 425 illud mihi perpende, lector, quam hic inique mecum agat Leus. Testatur alicubi
 se reiecisse delatam a me immortalitatem, nimirum sentiens se nolle fieri sui
 mentionem in meis scriptis, et tamen toties ingratitude extremae reum peragit,
 qui dissimulem per quem tantopere profecerim. Religio mihi fuisset illius nomen
 inserere libris meis, etiam si nec annuisset nec recusasset, nunc quae fuisset
 430 improbitas id facere illo fieri vetante? Postremo (vt ingenue dicam) mihi non
 videbatur id, quod ex illius schedis accesserat, satis habere momenti ad hoc, vt
 eius nomen insererem. Hic scio rursus me clamabit ingratum, qui studio eleuem
 illius in me beneficium. Agnosco conuicium, nisi primae illae schedae, quas apud
 se seruat mea manu notatas, si velit ostendere, plane declarabunt primas illas
 435 annotationes tum paucas fuisse tum ieiunas. Quas vtinam sic vt tum erant aedi-
 disset! Quod si has mihi communicasset, in quibus pugnat mecum omni armo-
 rum genere, in quibus admonet tam seuerè, obiurgat tam acriter, incessit tam

440 inimice, vociferatur tam seditiose, dubitandum non est, quin et ad haec fuerim nonnihil responsurus, cum ad alia, tum minutiora, tum mitiora responderim; imo nihil addubito futurum quin eruditi quibus est nasus sensuri sint quidquid in hoc libro Lei neruosius est ac solidioris eruditionis sibi que constans, aut quicquid est stili cultioris ac magis aequabilis alienum esse. Inficietur hoc Leus quantum velit, ego meam coniecturam suis aperiam locis, cui nolim esse quicquam ponderis, nisi doctorum hominum calculis approbetur.

445 Sed vt ad rem reuertar, etiamsi Leus non vetuisset sui fieri mentionem, tamen non existimabam esse causam satis grauem, cur id facerem. Praesertim cum et alii monuissent nonnulla longe maioris momenti, quorum tamen non sum ausus facere mentionem. Quod si mihi nomenclatura facienda fuerat omnium, quorum
450 admonitu nonnihil accessisset aeditioni, famuli mei fuerant cum honoris praefatione nominandi, quibus negocium dedi, vt in annotationibus ordinem inuersum restituerent, aut nonnumquam Graeca cum Latinis conferrent. Sed de hoc alias erit dicendi locus commodior. Iam non est necesse refellere quod scribit me accitis palponibus meis protulisse schedam ipsius annotationibus plenam, quo illum deridendum propinarem, cum ipse fateatur ex animi sui coniectura loqui sese.
455 Neque enim illius chartas cuiquam vnquam ostendi, nec insectatus sum apud amicos; imo perpaucis hac de re memineram, candide praedicans hominis ingenium, cum theologis etiam expostulans, quod non agnoscerent, quid honoris Leo deberetur. Horum si non meminit Leus, meminerunt theologo, quibus illum non semel commendaui.

460 Porro quod addit me praestigiis ac blandiciis meis nescio quid pollicitationis adiecisse, non satis intelligo quid sibi velit, nisi quod suspicor id esse quod alibi ludos (ni fallor) faciens dicit me sibi immortalitatem fuisse pollicitum. Et fieri

397 *exierat* It is dated 13 December 1519. No copy of the first edition is known. Cf. Allen introd. Ep. 1053.

405 *libertatis* Echoed in *Compendium vitae*, Allen I, p. 51, ll. 138–140: “abhorrens a mendacio ... linguae inter amicos liberioris ...”.

416 *improbis precibus* Cf. *supra*, p. 27, n.ll. 86–87.

422 *fecerim mentionem* Erasmus reacted to a number of critics in the revised editions of his *Annot.* but never mentioned them by name. Cf. E. Rummel, *Nameless Critics in Erasmus' Annotations on the New Testament*, BHR 48 (1986), pp. 41–57.

425 *alicubi* Ep. 1061, l. 170.

442 *alienum esse* Erasmus first made this charge in Ep. 998, ll. 42–44. Cf. also the references to Lee's Spanish “orator” in the anonymous *Hochstratus ovans* (Böcking, Supplement I, p. 406). It was only much later, in 1533, that he explained that he had suspected Luis Vives

of being Lee's collaborator: “Nec deerant qui praedicarent Britannum illius opera fuisse adiutum” (Ep. 2892, ll. 230–231).

446 *alii* Erasmus received a great deal of advice – solicited and unsolicited – from Guillaume Budé, Richard Pace, William Latimer, Cuthbert Tunstall, John Colet, John Fisher, Hieronymus Dungersheim, Johann Eck, Jacques Lefèvre, Maarten van Dorp, and Jacques Masson. For details see E. Rummel, *Erasmus and His Catholic Critics*, Nieuwkoop, 1989, I, pp. 41–61.

451 *nonnumquam* During an illness, he committed the task to proofreaders at Froben's press. Cf. *infra*, p. 147, ll. 100–101.

452 *scribit* *Ann.* fols. AAii verso–AAiii (Asso, p. 238): “Praebet me spectatoribus ridendum ... diducto rictu rideor in consessu, stupidus vocor, qui audeam congredi cum tanto Achille, leuis, qui tam minuta notassem”.

460 *addit* Cf. *supra*, p. 25, n.l. 26.

potest, vt in domesticis colloquiis tale quippiam effutiuerim, at non sum tam insolens vt talia serio promittam. Neque enim scriptis meis tantum tribuo neque
 465 tanti est apud me illa, qualis qualis apud posteros memoria, nec ea fortassis in longum duratura, vt immortalitatem esse putem. Ait se nunquam misisse schedam alteram, nisi priori respondissem. Imo paucis respondi, atque adeo ne respondi quidem, sed ex tempore nescio quid annotaui, quo placarem illum, vt mihi tum videbatur, efferuescentem, quae qua ciuilitate ille prodiderit in lucem
 470 aliorum esto iudicium. Satis enim videbat illa nulli scribi, nisi vni, praesertim cum ipse suas annotationes interim adornarit, meas plusquam extemporarias naenias, fortassis etiam deprauatas, euulgarit. Quod si ego primas illas schedas furtim descriptas curassem euulgandas, quaeso quos tumultus mihi conciuisset Leus? Nec est quod de octo queratur annotationibus, cum ego non admodum
 475 multis responderim, si modo hoc est respondere. Quod si mihi non impartiti, nisi octo vltra numerum earum quibus respondi, proferat chartas mea manu notatas, et res ipsa declarabit illum longe abesse a centum et quinquaginta.

Sed longius etiam abest a vero quod subiicit et in annotationibus suis identidem inculcat, mihi totius annotationum libri factam esse copiam per scribam
 480 quendam, quem alias proditorem appellat, sacerdotem integrum ac, quod ipse non ignorat, probatae religionis, idque esse factum antequam abirem Basilaeam Nouum Testamentum denuo aediturus. Eum proditorem qui nosse velit indicabo. Is, quod affirmat Leus, constantissimo vultu pernegabit, aut certe impudentissime mentietur, quod alienum fuerit ab illius moribus. Imo nunquam rescui
 485 librum ab illo fuisse descriptum, priusquam hoc ante paucos abhinc dies discernem ex colloquio Lei. Nam proditor ille mihi factus amicior tandem fassus est apud se fuisse librum Lei, descriptum fuisse dissimulauit metuens, opinor, ne quid me offenderet. Is reuerso Basilaea post menses aliquot vnicam dumtaxat annotationem mihi communicauit, quam vnam sibi seruauerat, quod illic viderer
 490 iniquior Augustino, cui tum impense fauebat ille, velut addictus illius instituto. Eam mihi esse nec apud Atensem dissimulaui, nec apud Leum. Nam hanc ex oratione mea moderatus est in aeditione sui voluminis. Porro quid proditor ille scripserit Leo nescio. Certe negocium dederam, vt aliqua techna librum eliceret. Eam ad rem quid ille commentus sit nec ipse mihi narrauit, nec ego percontatus
 495 sum. Fortassis ille scripsit, quod Leus ait, me dixisse mihi librum missum ex Anglia. Et tamen hoc Leus ita narrat, quasi sit actum antequam irem Basilaeam, cum proditor ille nihil huiusmodi tentarit nisi me reuerso vna cum annotationibus meis absolutis. Nam id temporis nec librum venabar Lei nec imaginabar illi plures esse annotationes quam mihi communicasset.

His affine est illud, quod scribit se nominatim citare posse duos testes, alterum
 500 theologiae candidatum, alterum publicum professorem, qui saepenumero testati sint audientibus aliquot Anglis se vidisse librum annotationum Lei apud me. Si verum narrat Leus, aut illi oculos plus quam Lyncei habeant oportet qui hoc apud me viderint quod apud me tum non erat, aut ego vere sim quod me facit
 505 Leus, id est, mirus praestigiator, qui falsa rei absentis imagine oculis illorum illu-

serim. Fieri potest, vt Viues aut Alardus – nam hos duos designat, opinor – schedam aliquam Lei apud me viderint. Nam hos aliquoties non exclusi cubiculo, idque priusquam irem Basilaeam aediturus denuo nouum testamentum. Librum Lei neuter vidit, nec ante abitum, nec post reditum. Imo nec alius quisquam
510 mortalium.

515 Multa praeteream oportet, lector, ne sim molestior, velut illud, quod negat rumorem per se sparsum, cum liber illius vagaretur per omnia ferme monasteria. Apud Minoritas quatuor dumtaxat descripserant, sed nemo non vidit. Iussi erant non communicare librum, non erant iussi tacere. Idem factum est apud Marti-
520 nenses, idem apud Cartusienses, nec dubito quin apud alios item nisi quod magis libet comperta referre. Apud Atensem describebant consciis et famulis et conuictoribus. Apud Anglos ita primum fuit apud paucos, vt libro inter paucos familiares versante rumorem tamen apud omnes euulgarent. Imo dominus reuerendus Roffensis suis ad me litteris non diffitetur librum apud multos haberi. Et post haec pernegat a se sparsum rumorem.

Praeterea illud, quod a reditu librum fecte a me peti ratiocinatur hoc argumento, quod mihi iam liberum non esset emendare quicquam. Imo testatus sum esse liberum, et id meo dispendio facturum pollicitus sum, si quid esset grauioris momenti. Item quod ait nihil tum defuisse secundae aeditioni praeter praefatio-

466 *Ait Ann.* fol. Aiiii verso (Asso, p. 240): “Erat etiam ab initio perpetuus mihi mos nihil mittere nouarum annotationum, priusquam ille prioribus respondisset”.

474 *octo Ann.* fol. Aiiii verso (Asso, p. 240): “At tum forte habebat octo nouemue in manibus, quibus vsque huc, post vnum et alterum annum nihil quicquam responsum est”.

478 *subiicit Ann.* fol. BBi (Asso, p. 240): “proditum illi a quodam meo scriba quicquid reliquarum erat annotationum”. Cf. Ep. 1061, ll. 76–77.

482 *proditorem* Cf. *supra*, p. 33, n.l. 226.

488 *reuerso Basilaee* He arrived back in Louvain 21 Sept. 1518.

489 *vnam vna* in the Antwerp edition, which is the basis of this text; I have adopted the correction found in all other editions.

490 *iniquior Augustino* Cf. Ep. 899, ll. 35–36, Lee, *Ann.* fols. XL–XLVI, and *infra*, p. 193, ll. 467–468.

495 *ait Ann.* fol. BBi (Asso, p. 240).

500 *scribit Ann.* fol. BBi (Asso, p. 240).

505 *praestigiator Ann.* fol. AAii verso (Asso, p. 238).

506 *Viues* Cf. *supra*, p. 27, n.l. 65.

506 *Alardus* Alaard of Amsterdam (c. 1494–1544). In 1519 he proposed to teach a

course at the Collegium Trilingue in Louvain, using Erasmus’ *Ratio*, which had been sharply criticized by Masson. The theologians protested that he was not a member of the university. Permission was accordingly withheld.

511 *negat Ann.* fol. BBii (Asso, p. 241); Ep. 1061, ll. 54–62.

513–515 *Minoritas ... Cartusienses* Lee says that only two monasteries had his book: “Nullum orbis monasterium exemplum habet, quod sciam, praeter duo” (Ep. 1061, ll. 54–55).

516 *Atensem* As Lee says, Ep. 1061, ll. 59–60.

517 *Anglos* Cf. *supra*, p. 31, n.l. 214.

519 *Roffensis* Cf. Ep. 1068, l. 3.

521 *ratiocinatur* Cf. *Ann.* fol. BBi (Asso, p. 240): “Nam cur nunc peteret quum non esset sibi integrum emendare quicquam?” But Lee also argued (fol. BBii verso; Asso, p. 241) that he would no longer be able to revise *his own* annotations, once he had surrendered them to Erasmus: “At mihi liberum non fuisset, vel demutare quicquam, vel addere, nec prohibere quo ne aederentur, si ille librum nactus fuisset”. Cf. Ep. 1061, ll. 67–70.

522 *testatus sum* Cf. *supra*, p. 29, ll. 159–160.

524 *ait* Loosely quoting Lee’s *Ann.* fol. BBii (Asso, p. 241).

525 nem et perorationem, caetera omnia excusa, secus habet. Nam annotationum volumini deerat praefatio et coronis, prioris voluminis exemplar mecum extuleram Basilaea nondum satis recognitum, et absolutum illuc misi Louanio.

Rursus illud, quod scribit se mihi nunquam negasse librum, cum nullius nec autoritate, nec gratia potuerit vnquam percelli, vt libri faceret copiam, imo cum
530 mihi tantam tribuat eloquentiam, vt possim quiduis etiam hosti persuadere, cum mihi tribuat praestigias, incantamenta, blandicias, lenocinia, quid non – tamen omnibus his artibus non quivi vnquam percellere hominem amicum, vt mihi vel vnum diem impartiret vtendum. Hic demiratur impudentiam meam, qui inficias eam, me quicquam vidisse suarum annotationum, cum apud se schedas habeat
535 meapte manu notatas. At facile constabit veritas, si discernamus tempora.

Reuersus Basilaea nihil vidi, meritoque inficior me vidisse, mendax futurus si fatear. Antequam irem, nunquam negavi mihi communicatas schedas aliquot, nec opus est ad eam rem euincendam meo chirographo, cum ingenue prae me feram. Ad haec ait annotationes in hoc dumtaxat fuisse collectas, vt admonerer,
540 non vt aederentur. Id si ex animo dicit, cur petenti non communicauit? Addit me passim apud omnes in se tum dictis, tum epistolis debacchatum. Equidem fateor me questum apud amicos, quod ita mecum ageret, et idem questus est amicus illius Atensis, cui Leus tantum tribuit, imo nihil non tribuit hoc vno excepto quod noluerit libri sui copiam facere. Sed id feci longe moderatius quam pro re
545 quamque Leus ipse. Neque enim me clam est quae de me tum dixerit, tum scripserit, et si clam esset, ex hoc libello licebat conicere. Possem certioribus argumentis docere quam inimice Leus aduersum me scripserit, nisi fugerem quosdam inuidia grauare. Neminem fere nactus sum, qui cum Leo miscuisset sermonem, quin mihi narraret quaedam ab eo dicta, quae testarentur animum prorsus hostilem. Quidam etiam longos dialogismos recensuerunt, quos verisimile non sit
550 quenquam ex sese comminisci posse. Praeterea referentium ingens consensus. At haec omnia Leus vnica ratione diluit, eaque facillima, deierans nihil horum verum esse. Non sum is, qui facile credam vni aut alteri, praesertim in rebus odiosis. At demirror, si tam multi simul vno ore consentiunt in mentiendo. Postremo nihil de me dixerat Leus, nisi apud me essent epistolae ipsius manu descriptae, in quibus non admodum amice de me loquitur.

Porro quod addit me de gente Britannica male tum sentire, tum loqui, quis non vidit seditiosius quam verius esse dictum? Cui tandem Anglo vel pilo factus sum iniquior ob Leum? Imo admonui per litteras Gallos ac Germanos, ne quid
560 ob hanc rem lederent gentem mihi charissimam. An hoc est odio Lei de Britannis omnibus male sentire? Imo hactenus in nullius libris crebrius leguntur Britannicae gentis laudes quam in meis. Non eget illa me praecone, fateor, nec ego iacto meum officium, certe meis litteris factum est, vt apud eruditos viros sit aliquanto gratiosior quam antehac fuerit atque posthac futura est etiam inuito Leo. Quamquam enim ille sedulo miscet causam suam cum causa gentis, non
565 committemus tamen, vt vllis probis aut doctis viris hoc persuadeat. Non mihi tempero quin dicam aliquid arrogantius: Leus hoc me superat, quod Anglus natus

est. Quam bene sit de sua gente posthac meriturus incertum. Hactenus non illi concedo, vt melius sit de sua gente meritus quam ego, meriturus etiam melius, si queam.

570 Caeterum, quod toties inculcat reuerendo patri episcopo Roffensi permissum arbitrium idque me volente Leicarum annotationum, res ad hunc habet modum: scripserat ad me Roffensis, si qua librum annotationum nancisci posset, protinus ad me missurum. Itaque cum Lei frater Antuerpiae mecum ageret, vt sinerem
575 episcopo Roffensi mitti librum, probaui sperans fore, vt ilico mihi fieret eius copia. Verum id ilico suspicans Lei simplicitas obstitit, ne id illi liceret. Cupiebat mihi gratificari vir amicissimus, at noluit Leo fallere fidem vir integerrimus. Id ego tacere maluissem. Sed ita res vrget.

Nunc videamus causas quibus ait se prouocatum, vt aduersus animi sui sententiam opus aederet. Erat locus in calce apologiae, qua Latomi dialogo respon-
580 deo, mordax quidem ille, sed ita temperatus, vt in neminem possit recidere suspicio. Hoc nemo fuit offensus aliorum. Solus Leus se petitum interpretabatur. Cum ego vel inter familiarissimos negarem me de Leo sensisse, sed generali schemate voluisse deterrere omnes. Fratri mecum agenti respondi me hac in parte
585 desiderare Lei prudentiam, qui hoc a me peteret, quod imprimis aucturum esset hominum suspicionem. Nunc vix erant decem Louuanii, qui de Leo suspicabantur idque quantum ego deprehendere potui Leo autore. Si quid de ea re scripsissem, omnibus iniecissem tacitam suspicionem. At meum consilium tum frater videbatur amplecti. Fortasse non abs re fuerit locum ipsum huc ascribere. Is ad
590 hunc habet modum: *Est alter quidam ex meris dolis, technis, fucisque compositus, consutus, conflatus, ad mendacia, ad obtrecciones, ad glorias, ad sycophantias natus, factus, sculptusque, qui nihil non machinatur, vt sibi celebre nomen paret apud posteros et alios sui memores faciat, male merendo de his, qui de omnibus student benemereri, videlicet via ad parandam famam mire compendiaria, sed omnium sceleratissima. Non dico quis sit, neque cuius sit, neque vbi gentium agat, nec dicturus sum, nisi ipse sese prodiderit.* Queso te, lector, quid hic est, cur Leus vnus omnium

528 scribit Cf. *supra*, p. 31, n.l. 207.

533 demiratur *Ann.* fol. BBii (Asso, p. 241), Ep. 1061, ll. 72–74.

539 ait *Ann.* fol. BBii verso (Asso, p. 241): “Nam annotationes non in hoc collectae sunt vt aederentur, sed vt ille moneretur tantum”.

540 addit *Ann.* fol. BBii verso (Asso, p. 241).

555 epistolae Presumably letters that the addressees had shared with Erasmus.

557 addit *Ann.* fol. BBii verso (Asso, p. 241).

559 literas Cf. Epp. 1083, ll. 33–35, 1088, ll. 4–5, 1129, ll. 17–18.

562 laudes Erasmus published an *Ode de laudibus Britanniae* with his *Adag.* (Paris, Philippi, 1500; = *Carm.* 4, ASD I, 7, pp. 99–114); cf. also his praise of learning in

England in Epp. 396, ll. 381–387; 821, ll. 1–9; 968, ll. 11–12; 970, ll. 13–14, etc.

571 toties inculcat Ep. 1061, ll. 693–694, *Ann.* fol. BBiii (Asso, pp. 241–242), cf. also More’s reply to Lee, *The Complete Works of Thomas More*, vol. 15, pp. 154, 179.

574 frater Wilfred Lee (“Galfredum”, Ep. 1053, l. 130).

580 locus In *Apolog. c. Iac. Latomi dialog.* The passage in question is quoted *infra*, ll. 590–596; cf. Ep. 993, ll. 34–40, where Erasmus discusses the matter in similar terms as here. Willibald Pirckheimer easily identified Lee. Cf. Ep. 1095, ll. 56–59: “Leus ... [est] tale quale depinxisti in libello quo respondes Latomi dialogis”.

590–596 *Est ... prodiderit* LB IX, 106 A.

debuerit commoueri? Commoneri potius debuit, si quid in nos aedere vellet, ita
 stilum moderaretur, ne quid horum in se dictum videri posset. Qui haec tam in
 genere dicta torquet in se, nimirum idem possit et similibus et prouerbiorum
 600 meorum bonam partem in se detorquere. Hic Leus magnopere ciuilitatem in me
 desyderat, qui hactenus sic temperaui stilum meum vt, cum tam multa scripse-
 rim ac toties sim atrocissime prouocatus, in neminem nominatim debacchatus
 sim odiosius. Cum ipse primam eloquentiae suae foeturam a tali libello sit auspi-
 catus, de quo ipse nihil pronuncio, cum in me sit scriptus, graues et eruditi viri
 605 tacitis apud se iudiciis pronunciabunt. Iam fingat aliquis me locum eum in Leum
 torsisse, cur illum dicor orbi traducere, quem nulla nota designo? An totus orbis
 diuinare nouit, quid ego sentiam? Iam quod ait typographos vel pecunia mea cor-
 ruptos vel minis deterritos, ne librum aederent, ipsi typographi norunt esse secus
 ac palam reclamant. Addit argumentum, quod nescio cui confessus sum me poe-
 610 nitere facti. Nihil huiusce rei fassus sum nisi ipsi Leo, cui dixi me non editurum
 fuisse epistolam ad Lupsetum, si Roffensis epistola fuisset in tempore reddita.
 Nam id malebam, sic temperari rem, vt nec ego magnopere lederer a Leo et mihi
 liceret citra illius contumeliam respondere. Iam quo iustius videatur sic incan-
 duisse, impingit mihi dialogum bilinguium ac trilinguium, cum ego eadem faci-
 615 litate possim ipsi vel illum vel alium quemuis impingere. Rogo, quid in eo libello
 meum est? Num phrasis? Num inuentio? Num iudicium? Vndique prodeunt
 agminatim istiusmodi nugamenta, et mihi tam occupato libellus ineptus obtru-
 ditur? Quid alii suspicentur nescio, meae ad amicos litterae testabuntur olim me
 multis nominibus huiusmodi libellos detestatum esse et hodie detestari qui, vt
 620 nihil aliud, onerant causam bonarum litterarum, quibus vnice faueo. Proinde non
 est meum ei libello patrocinari, patrocinetur qui commentus est. Ipse qui sit non-
 dum rescire potui, si scirem admonerem, vt a talibus ineptiis posthac temperaret.
 Atque hic sane lubens appellarim, qua fronte ausit mihi rem tam inuidiosam
 impingere, cum ne leuissimum quidem habeat argumentum, quo id doceat. Et
 625 hoc facit apud vniuersum orbem (nam testatur orbi scribere se) quod, si quis
 faciat apud iudicem vnum, nemo laturus sit. Quid Germani Leo scripserint aut
 minati sint nescio. Quod ego monui puto me amice fecisse, an prudenter fece-
 rim, nescio. Hic laudibus effert Germanum quendam iuuenem, adprime doc-
 tum, reliquosque Germanos omnes, quos omnium bonarum principes litterarum
 630 appellat, videlicet vt illos sibi conciliet. At non sunt adeo stupidi Germani bona-
 rum litterarum principes, vt ament hominem, qui fabulam hanc aediderit orbi,
 qua non alia fuit vnquam iucundior bonarum litterarum hostibus. Non est vsque
 adeo facile in animos eruditorum hominum irrepere. Ego tot editis voluminibus
 de studiis optimis studui benemereri. Multi fatentur se nonnullam ex meis lucu-
 635 brationibus vtilitatem accepisse. Quamquam autem nunc exoriuntur qui me suo
 splendore obscurant, tamen hoc mihi se debere fatentur, quod multorum studia
 excitarim. Sunt innumeri, qui putent sibi nonnihil etiam honesti nominis ex
 meis scriptis accessisse. His rebus mihi conciliaui complurium eruditorum
 benevolentiam, non in vna quapiam regione, sed per orbem fere christianum. An

640 Leus fore putat, vt hi omnes in tali libello laudati tribus verbis ilico desciscant a me et in huius castra transeant? Sed testatur se fauere bonis litteris. Oratio quidem est amici, sed factum ipsum est plusquam hostile. Non deerant qui cupiebant hoc aggredi quod aggressus est Leus. Verum alios pigebat laboris, alios deterrebat inuidia, nonnulli fortasse diffidebant suis praesidiis, quosdam suppudebat.

645 Quam his existimamus esse gratum talem exitisse sibi vexilliferum, qui non vereatur etiam alienae temeritatis inuidiam in se suscipere, modo penes ipsum sit facti gloria.

Pari facilitate mihi impingit schedam nescio quam, de qua vix etiam rumore quicquam cognoueram. Mox onerabor multis criminibus si quicquid hic aut ille

650 ludit aut ineptit mihi auctori velit obtrudere. Mox ex hac occasione se sycophantam pollicetur fore carpendis libris meis. Nam haec illi visa est bella transitio, per quam a superioribus digressus incipiat commemorare quid agat in suis annotationibus. Et tamen hic quoque veniam petit sicubi fuerit hallucinatus, cum mihi veniam neget, etiam in his, quae ipse sponte correxi in opere, non ad carpendum,

655 sed ad docendum parato.

Pergit respondere locis aliquot meae ad Thomam Lupsetum epistolae, sed dissimulans eam sibi lectam. Ait se dubitare verumne sit, quod summus pontifex

607 *ait* Cf. *supra*, p. 35, n. ll. 312–314.

610 *dixi* Cf. *supra*, p. 37, n.l. 383.

614 *dialogum Dialogus sanequam festiuus bilinguium et trilinguium siue de funere Calliopes* [Paris, Resch, 1519], which lampoons the faculty of theology at Louvain under fictitious names. The book appeared under the name of Konrad Nesen, Wilhelm Nesen's brother, but it was rumoured to be a collaboration between the latter and Erasmus. Wilhelm Nesen (1493–1524) came to know Erasmus in Basel, where he worked as a corrector for the Froben press. In 1518 he moved to Paris to supervise the studies of the two sons of a Frankfurt patrician, but in 1519 he visited Erasmus in Louvain and later that year settled there. Here Erasmus denies that he authored the piece or knew its author, but in a letter of 1532 to Bucer (Ep. 2615, ll. 168–170) he appears to acknowledge authorship. On the whole question see W.K. Ferguson's introduction to the text (*Opuscula*, pp. 191–203) and P. Bietenholz' introduction to P. Pascal's English translation in *CWE* 7, pp. 330–333.

618 *testabuntur* Cf. Ep. 1539, ll. 59–60: "Libelli qui non habent titulum auctoris, excusoris, ac loci, in totum damnandi sunt".

626 *Germani* At *Ann.* fol. CCi verso (Asso, p. 244) Lee speaks of "litterae ex Germania minarum plenae". Johannes Gerthofer threatened Lee with a beating in *Recrimina-*

tio ... adversus furiosissimum Ed. Leum, Basel, Cratander, 1520, p. 11. On this pamphlet in defense of Erasmus cf. *supra*, introduction, pp. 5, 11.

627 *monui* Ep. 998, ll. 68–71, warning him that some of his German followers had uttered threats against Lee. "Quod genus si quid accideret (id quod Deus auertat), nec ego possem tuo mederi malo, et, vt est nunc prona hominum suspicio, inuidia facti in meum quoque caput recideret".

628 *Germanum* Ulrich von Hutten; cf. Wolfgang Capito's comment: "Habeat sibi suas laudes. Nemo Germanus feret talem praconem, a quo laudari turpius sit quam vituperari. Blanditur etiam Hutteno et Capnioni stultulus iste" (Ep. 1083, ll. 17–20).

630 *non sunt* Echoed by Capito: "Nos, credo, pro stipitibus habet; at sentiet homines, non fungos" (Ep. 1083, ll. 20–21).

648 *schedam* Cf. p. 33, n.ll. 255–256.

650–651 *sycophantam* Erasmus must be referring to Lee's infelicitous phrase "Nisi sparsim sycophantica inueneris [in Erasmi annotationibus], sim ego tibi perpetuo sycophanta" (*Ann.* fol. CCii verso; Asso, p. 245).

653 *veniam petit* *Ibidem*.

657 *Ait* Lee's *Ann.* CCiii (Asso, p. 245), answering Erasmus rhetorical question: "Postremo, cur mihi ius non sit hoc facere, hortante et approbante Leone Pontifice Maximo?" (Ep. 1053, ll. 282–284).

approbavit opus meum, quasi pauci viderint ipsum diploma aut quasi ego is
 essem artifex qui fingam diplomata. Neque pontifex ita probat, nec ego ita pro-
 660 bari volui, quasi nihil inesset erroris, sed ex cuius lectione nonnulla vtilitas redi-
 tura sit ad theologiae studiosos. Quis autem scripsit vnquam quod omnium doc-
 torum calculis vndique probaretur? Leo sat esse debet, quod hi probant quibus
 ille nihil non tribuit. Probavit Atensis, probavit Dorpius, probavit non oratione
 665 solum, verum etiam epistolis non ad me tantum scriptis reuerendus dominus epi-
 scopus Roffensis. At Leo nihil habet ponderis approbatio nisi toto opere verbatim
 et exacte discusso. Atqui nostrum est imaginari pontificem non prius probare ni-
 per se vel per alios satis excusso negotio. Quod si talis excussor accedat qualis est
 Leus, fortassis in Ambrosio, in Hieronymo non pauca reperientur, quae magnis
 670 tragoediis possint exagitari. Atque hic multa congerit Leus, quae non diceret, si
 in vtranque aeditionem legisset praefationes meas, quas pridem mihi fassus est
 sibi non esse lectas et hinc apparet illum nondum legisse. Nam appellat me atque
 vrget hoc cornuto dilemmate: posterior aeditio tua dissidet a priore locis aliquot
 in Graecis. Si factum est hoc arbitrato tuo, quae christianae aures ferent hominis
 arbitrato mutari sacras literas? Sin diuersum secutus es exemplar, consequetur, vt
 675 si decem sint exemplaria diuersa, decem sint euangelia. Ad haec, prudens lector,
 vt nemo respondeat quicquam, tamen vides quid responderi possit, imo quam
 non oporteat quicquam responderi! Ego toties testor me non aedere haec, vt
 receptam translationem possessione deiiciam; admoneo, ne quisquam his fidat,
 nisi viderit orthodoxorum lectionem et interpretationem, nisi viderit antiquos et
 680 emendatos codices consentire. Nec aliud propono, nisi quod reperitur in libris
 Graecorum, siue id rectum sit, siue secus. Excutienda propono, non sequenda.
 Hac conditione si vertissem euangelium Nasareorum, si Ioseph aut Nicodemi,
 quid erat periculi christianae religioni? Si tantum habet periculi varietas, cur
 nemo clamat in vtrunque testamentum nuper ex Aldina profectum officina? Illic
 685 multa dissentiunt a nostris libris. Variant exemplaria Graeca, fateor. Sed variant et
 Latina. Si ideo nulla sit autoritas Graecis codicibus, quia per omnia non consen-
 tiunt, ne Latinis quidem erit, quia in multis dissentiunt. Ideone protinus erunt
 decem euangelia, si pauculis aliquot locis dissonant codices? Aliter legit Augu-
 stinus, aliter Ambrosius, aliter Cyprianus. Ipse Hieronymus non semper eadem
 690 legit. Quid hinc ortum est discriminis religioni christianae? Hieronymus correxit
 veterem lectionem euangeliorum. Num is protinus pro quatuor euangeliiis nobis
 reddidit octo? Vetus Testamentum vertit ad Hebraicam aut Chaldaicam veritatem
 in plerisque locis dissentiens a recepta multis saeculis translatione. Num continuo
 pro vno Testamento Veteri duo nobis reddidit? Psalmos iterum atque iterum nobis
 695 emendauit, num tot nobis peperit psalteria quoties emendauit? Et tamen ille sic
 inuexit noua, vt vetera ceu viciata submouerit; ego praemoneo ne id fiat nisi re
 comperta, tum autoritate eorum, quorum hoc interest. Laudatur et a Leo Orige-
 nis modestia, quod in euangeliiis veritatem lectionis adnotarit in margine, non
 mutarit receptam lectionem. Et tamen quod annotauit, annotauit non ex
 700 Hebraeis, sed ex Graecis exemplaribus. Ego modestius ago, qui vulgatam aeditio-

- 658 *diploma* The brief of 10 Sept. 1518 (Ep. 864), which was printed among the prolegomena in the 1519 edition of the New Testament.
- 663 *Atensis* Cf. *supra*, p. 31, n.l. 167 and Ep. 1225, l. 118: "Probauit Atensis omnia".
- 663 *Dorpius* Maarten van Dorp (1485–1525), who received his doctorate from the University of Louvain in 1515 and became a member of the faculty of theology, was at one time critical of Erasmus' enterprise (cf. his *Epist.* 304 and 347, and Erasmus' reply Ep. 337). He eventually changed his mind and became Erasmus' supporter. On his relationship with Erasmus cf. D. Kinney's introduction to *The Complete Works of Thomas More*, vol. 15, pp. xxxi–xli; P. Mesnard, *Humanisme et théologie dans la controverse entre Erasme et Dorpius*, *Filosofia* 14 (1963), pp. 885–900; V. Baumann, *Dorp, Erasmus, More: Humanistische Aspekte einer literarischen Kontroverse*, *Thomas Morus Jahrbuch* (1982), pp. 141–159. When asked to comment on the first edition of the New Testament, Dorp (according to Erasmus) had only minor queries. Cf. Ep. 1225, ll. 115–116: "Notauit aliquot Dorpius, sed etiam minoris momenti [quam Atensis]".
- 665 *Roffensis* Fisher thanked Erasmus for a copy of the New Testament (Ep. 432, ll. 3–5), but he did not praise it unreservedly. Cf. Ep. 592, ll. 13–22, where he pointed out what he politely called printing mistakes.
- 670 *praefationes meas* The first edition contained Epp. 373 (to the reader) and 384 (dedication to Pope Leo X); *Paraclesis ad lectorem pium*, an appeal to study Scripture; *Apologia*, a justification of the enterprise; and *Methodus*, a curriculum proposal for theology students. In the second edition of 1519 Erasmus expanded on the *Methodus* (retitled *Ratio seu Methodus compendio perueniendi ad veram theologiam* and also published separately) and added another apologetic piece, *Capita argumentorum contra morosos quosdam ac indoctos*. For details on their contents see G. Winkler, *Erasmus von Rotterdam und die Einleitungsschriften zum Neuen Testament* (Münster, 1974), E. Rummel, *An open letter to boorish critics: Erasmus' Capita argumentorum contra morosos quosdam ac indoctos*, *Journal of Theological Studies* 39 (1988), pp. 438–459.
- 672 *dilemmate* Loosely quoting *Ann.* fol. CCiii verso (*Asso*, p. 246).
- 677 *testor* In the prefatory material of the first edition: *Apologia*, ed. Holborn, p. 168, ll. 4–5, Ep. 373, ll. 183–185: "Amplectantur ipsi quod amant, habeant, fruantur. Nemo vetat". Cf. also Ep. 860, ll. 44–45 ("Vulgatam hanc additionem non conuellimus") and Ep. 1010, asking the reader not to misinterpret his purpose: "admonitum te volo ne, quicquid senseris a vulgata receptaque translatione dissonare, protinus sic interpreteris quasi mea noua veterem suggillet ac reprehendat" (ll. 5–7).
- 681 *Excutienda* Cf. Ep. 1006, l. 178: "non ego definio"; *Capita*, *LB* VI, **3 verso: "annotationes scribimus, non leges; et expendenda proponimus, non protinus habenda pro compertis".
- 682 *Nasareorum ... Nicodemi* I.e. apocrypha.
- 684 *Aldina* The edition published at Venice by Aldo Manuzio in Feb. 1518. Erasmus cites this edition on a number of occasions to corroborate his own readings. Some modern historians have questioned the validity of Erasmus' arguments, pointing out that the Aldine edition was based on his own *Novum Instrumentum* of 1516 and suggesting that Erasmus was unaware of this. Cf. H.J. de Jonge, *ASD* IX, 2, p. 169, n.l. 80, who says that the Aldine edition "is nothing but a reprint of Er.' own text of 1516", citing S.P. Tregelles, *An Account of the Printed Text of the Greek New Testament*, London, 1854, p. 27. Tregelles, however, did not himself collate the Aldine edition with Erasmus' text of 1516. John Mill, the editor of the critical *Novum Testamentum*, London, 1707, who did collate the two editions, vindicates Erasmus. He notes in the prolegomena (p. CXII) that the Aldine Press based its text on the *Novum Instrumentum* of 1516, but corrected obvious mistakes and emended numerous passages on the basis of new manuscript evidence: "Quamuis autem ex dictis luce clarius sit, compositam fuisse hanc [Aldinam] ad Erasmicam, haud paucis tamen in locis ab ea recessum videmus, partim operarum incuria, partim curatorum ipsius operis ingenio, plerumque autem auctoritate aliquorum mss exemplarium. Certe locis plus centum emendatum in hac editione comperi textum Erasmicum ac totidem locis vitiatum". Erasmus is therefore justified in referring the reader to the Aldine edition for confirmation of his own readings.
- 697 *Laudatur* Perhaps a reference to I.ee, *Ann.* fol. LXXXVII verso: "Nostra nobis lectio manebit, nisi tu vnus tantum audeas ... quod nunquam ausus est siue is Origenes sit, siue Hieronymus".

nem prorsus intactam relinquens ad Graecorum lectionem, quam non aliter
 valere cupio nisi si ad veterum codicum fidem, nisi si ad excellentium ac proba-
 torum autorum citationem et interpretationem respondeat: quae congruant
 ostendo, quae dissonent indico. Varietatem addo, non in marginibus, sed in meis
 705 annotatiunculis, vbique deferens ecclesiae iudicio, vbique lectori prudenti suum
 iudicium liberum relinquens. Non clamo quod Hieronymus: Haec est veritas;
 quod verterunt septuaginta mendacium est. Imo contra monco lectorem: Ne
 fidito mihi, discute quod afferimus; ne fide Graecis exemplaribus, in quibusdam
 illis non accedo; confer omnia atque ita sequere quod maxime probas. Hac in re
 710 tam fui diligens vt, cum nuper adornaret Theodoricus meus Alostensis aedere
 Nouum Testamentum a me versum iuxta Graecorum exemplaria, vetare conatus
 sim ne fieret. Id cum non impetrarem, addidi praefationem haudquaquam in
 rem typographi, sed tamen qua lectori consuleretur, ne quid erraret imprudens.
 Et post haec non video quae discrimina fidei christianae somniet Leus. Ego
 715 neque quenquam hortor, vt secus legat in scholis aut in ecclesia, nec ipse secus
 lego quam legunt caeteri. Haec quae scribimus citra periculum leguntur in cubi-
 culis. Et tamen sunt in vulgatis exemplaribus quaedam, quae defendi non pos-
 sunt. Sunt quae ob interpretis incommoditatem nec a magnis theologis sunt hac-
 tenus intellecta. Si quis mihi duos codices proferet vel manu descriptos vel in
 720 diuersis officinis excusos, qui per omnia consentiunt, fatebor quicquid variat nul-
 lius esse ponderis debere. Aedidit et nuper quidam vtrunque testamentum, in
 marginibus annotans varietatem lectionis, nimirum e nostris exemplaribus. Num
 ob id vacillauit diuinae scripturae autoritas? Saepenumero aliud canit chorus
 ecclesiasticus, aliud legit etiam in eodem templo. Num quid ponderis ideo dece-
 725 dit scripturae diuinae?

Porro quod posterior aeditio mea minus consentit cum priore, partim et illud
 fuit in causa: praefecti erant castigandis vt vocant formis duo, Ioannes Oecolam-
 padius theologus et Nicolaus Gerbelius iuris vtriusque doctor, et habebant exem-
 plar Capnionis eleganter sane depictum, sed non protinus liber elegans idem est
 730 et castigatus. Ad hunc multa mutarant ex exemplari meo, priusquam sentirem.
 Vbi sensi, iussi eos sequi codicem minus quidem nitidum, sed emendatiorem.
 Quid si tertia aeditione nancisci queam exemplar superioribus etiam emendatius,
 an nefas sit dissentire a secunda aeditione? Rursum si quartum, si quintum, si
 sextum, si septimum, si octauum, si nonum, si decimum, ita vt posterius semper
 735 sit priore castigatius, num verebor impartire studiosis praesertim incolumi lec-
 tione ecclesiastica? Denique si dormitassent operae in priore aeditione, nolles me
 posteriore culpam illam sarcire? Leus vel in hoc suo libello gustum coepit, quid
 sit habere rem cum typographis, quo debebat aequior esse nobis in tam prolixo
 tamque difficili opere. Haec cum tot locis disseruerim in epistolis, in praefationi-
 740 bus, in apologiis, erat hoc prudentiae Lei prius illa legere quam haec seditiose
 magis quam tempestiue iactaret in nos.

Verum admonet complures esse cupidos nouarum rerum, ac vitandam fuisse
 occasionem offendiculi. Imo si quid tumultus vnquam est natum, id haud-

745 quaquam a nobis est ortum, sed potius ab istis qui vociferari non desinunt apud
 populum corrigi Pater noster, corrigi Magnificat, corrigi Euangelium sancti Ioan-
 nis, vetus euangelium nullius esse ponderis, prodisse nouum. Haec spargunt
 apud aulicos magnates, haec apud mulierculas, apud imperitam plebeculam.
 Haec per omnia monasteria decantantur. Hi rabulae si quieuisent, dispeream si
 750 intra centum annos nostro labore quisquam fuisset offensus. At qui haec vocife-
 rantur, adeo stupidi sunt, vt non intelligant quod reprehendunt, aut adeo pigri,

- 705 *ecclesiae iudicio* Cf. *Apologia*, ed. Holborn, p. 165, l. 21. He emphasized this again in the *Capita* added to the second edition of the New Testament, *LB VI*, **3 verso: "Nos nusquam a iudicio Ecclesiae Catholicae vel vnguem aut digitum latum discedere".
- 706 *Hieronymus Repeated* *LB VI*, **4 verso. Jerome questioned the traditional story about the circumstances in which the Seventy produced their translation, using the phrase "mentiti sunt" (preface to Pentateuch, Migne *PL* 28, 182 A).
- 710 *Theodericus* Dirk Martens, who reprinted the Latin version that had appeared in the first edition of the New Testament, without adding either the Greek text or Erasmus' annotations. The issue appeared in Louvain in 1519. Cf. Allen introd. Ep. 1010. For Martens cf. *supra*, p. 37, n.l. 349.
- 712 *praefationem* Ep. 1010, where he expresses his misgivings about the text being printed on its own, "hoc est, nudum et inerme Zoilorum dentibus obiiceretur" (ll. 2-3).
- 716-717 *cubiculis* Reiterated *infra*, p. 98, l. 689 and p. 168, l. 740. Erasmus had used similar terms in the *Apologia* prefixed to the New Testament ("in priuata lectione", Holborn p. 168, ll. 34-36; cf. *ibidem*, p. 186, l. 6 and *infra*, p. 92, l. 528).
- 721 *quidam* Not identified.
- 727-728 *Oecolampadius* Cf. *supra*, p. 29, n.l. 116.
- 728 *Gerbelius* Nikolaus Gerbel (c. 1485-1560), a jurist of Strasbourg, who also worked as an editor and corrector for the presses of Schürer and Froben. Erasmus complained already in 1516 that Oecolampadius and Gerbel had not done their job properly so that he was obliged to correct the final proofs himself: "Conducti fuerant duo probe docti, alter iureconsultus, alter theologus etiam Hebraice peritus, qui formis castigandis praesent; at hi, quoniam huius laboris erant rudes, quod susceperant praestare non poterant; proinde necesse fuit extremam formarum, quas vocant, recognitionem in me recipere" (Ep. 421, ll. 53-58).
- 728-729 *exemplar Capnionis* Erasmus says here and elsewhere (*LB IX*, 1049 D) that the codex was more beautiful than accurate. On the manuscripts used by Erasmus for his New Testament edition see most recently J. Bentley, *Humanists and Holy Writ*, Princeton, 1983, pp. 125-137. For Capnion (i.e. Johann Reuchlin, 1455-1522) and his relationship with Erasmus see *CEBR III*, pp. 145-151.
- 734 *si decimum* Erasmus published five editions during his lifetime (1516, 1519, 1522, 1527, 1535).
- 737 *gustum* Lee's *Ann.* conclude with three pages of errata and an apologetic note from the printer to the reader, asking "vt calchographorum oscitantiae veniam des" (unpaginated, sig. &ii).
- 742 *admonet* *Ann.* fol. DDi verso (Asso, p. 248): "Nescis quam sumus propensi ad noua?"
- 745 *Pater noster* At Mt. 6, 12 Erasmus substituted "remitte" for "dimitte" in the Lord's Prayer. The change was criticized by Nicolaas Baechem, a Carmelite who taught at the University of Louvain (cf. *supra*, p. 31, n.l. 173-174), and Sebastian Craeys, a fellow Carmelite of Antwerp (cf. Erasmus' complaints in Reeve 35, in Ep. 948, l. 108, and the Catalogue, Allen I, p. 26, ll. 11-20). For the identification of the critics see E. Rummel, *Catholic Critics I*, pp. 141-142.
- 745 *Magnificat* Also criticized by Craeys (cf. Allen Ep. 948, n.l. 110 and preceding note).
- 745-746 *Ioannis* At John 1, 1 Erasmus changed "verbum" to "sermo", which caused a stir. Cf. his *Apolog. de In princip. erat sermo* of 1520, in which he defends his translation and identifies two of the critics as a bachelor of theology and his mentor - the latter is most likely Nicolaas Baechem. On the matter see M. Boyle, *Erasmus on Language and Method in Theology*, Toronto, 1977, pp. 3-31; C.A.L. Jarrott, *Erasmus' In principio erat sermo: A controversial translation*, *Studies in Philology* (1964), pp. 35-40.

vt non libeat inspicere quod damnant. His non potuit optatior exoriri patronus quam Leus.

Pergit et indignatur, quod non fuerim contentus indice, quo prioris aeditionis errata commonstrarem lectori manente priore aeditione incolumi, quemadmodum fecit Augustinus. Atque temporibus Augustini, quoniam describebantur libri, non excudebantur, vix potuit succurri erratis, nisi per indicem. Quod si fuisset illi typographorum subsidium, idem opinor fecisset quod ego feci. Ad haec Augustinus cum autoritate scribebat, nimirum episcopus, quo magis erat illi curandum, ne cui fieret autor erroris. Et tamen cum multa retractarit Augustinus, non pauca tamen reliquit retractanda. Ita loquor, quasi sit erratum in multis et a me tantum sit erratum, postremo quasi nihil aliud ageretur, quam vt emendatius exiret quod exisset. Nunc erant et operarum et castigatorum errata sarcienda et totum opus variis modis locupletandum, vt non tam recognitum quam recusum videri posset. Quorsum autem opus erat titulo retractationis, cum et in prior voluminis aeditione pollicitus sim me posteriore mutaturum si quid ibi cessatum esset? Ac rursus in posteriore non dissimulo me in multis a me dissentire, moderatum esse quaedam, breuiter omnia reddidisse meliora. Diuus Hieronymus prioribus commentariis in Abdiam, quia non probabat, substituit nouos. Quin hic obiurgatur, quod non indice potius proposuerit quicquid in superioribus damneret?

Permulta dissimulo, lector optime, ne te simul ac me occidam tedio. Nam facile fero quod se Ioanni euangelistae, Hieronymo, Augustino, Origeni confert, me Cerintho, Heluidio, Manicheis, ac Celso comparat. Et haec scribit qui in me rantopere desiderat christianam modestiam, nec ferre potest quod Erostrati atque Ortuuini meminerim. Nec his contentus iterum atque iterum simili schemate vtitur. Appellat me calumniatorem scripturae sacrae, qui ex Graecorum fontibus, qui ex vetustis ac bonae fidei codicibus, qui ex orthodoxorum interpretum citationibus et commentariis efficere studeam, vt nostri codices et minus deprauari possint et rectius intelligantur, relinquens interim intactam vulgatam, qualis qualis est, aeditionem, et vbique me subdens ecclesiae iudicio. Atque adeo, ne cui furtim irreperere viderer, opus ipsum Romano pontifici Leoni decimo dedicaui, nec id feci nisi prius illo per litteras facto certiore, quid facere destinassem. Et nescio quid magnum discrimen nunciat imminere rebus Christianorum, nisi hic subito exortus rebus dubiis tulisset praesentaneam opem. Iam quod gloriae sibi ducit, Dorpium quoque et Eccium annotasse quaedam in meis commentariis, vellem vt quemadmodum in admonendo placuit illos imitari ita modestiam etiam illorum praestitisset. Nam vterque priuatim admonuit et citra virulentiam aut seditionem. Quod eo magis praestare debuit Leus, quo magis ab vtroque superatur, cum dignitate gradus theologici, tum eruditione.

Negat sibi dissimulandum fuisse, cum res tenderet in ecclesiae perniciem. Fingamus Nouum Testamentum in vno aut altero loco viciatum ab haereticis, quod secus esse demonstrabimus, quaeso quod hinc periculum ecclesiae, cum legatur Lactantius tot locis aberrans a rectitudine fidei catholicae, cum Petrus Lombardus

- 753 *indignatur Ann.* fols. CCiii verso–CCiiii (Asso, p. 246): “Si hoc imitatus exemplum beatissimi patris, Erasmus indicem errorum fecisset quo lectori praemonitus esset ne incideret in laqueum, nec sua castigatione opus fuisset, nec sane nostris annotationibus”.
- 755 *Augustinus Ann.* fol. CCiii verso (Asso, p. 246): “Cur librum retractationum aedidit Augustinus, nisi quod libri illius e manibus hominum reuocari minime potuerint? ... Alioqui satis illi fuisset, denuo recognitis libris, omissis erratis, castigata aedere exemplaria”.
- 765 *pollicitus sim Cf. supra*, p. 25, n.l. 51.
- 767 *Hieronymus* The commentary on Abdias was Jerome’s first venture in scriptural exegesis. He later deprecated it as juvenile (*CCSL* 76, pp. 349–350).
- 773 *Cerintho ... Celso* Lee justified his criticism of Erasmus by reference to John, Augustine, Jerome, and Origen: “Id scilicet in me damnant quod mihi commune est cum caeteris: nec his quidem plebaeis. Ioannes ... scripsit aduersus Cerinthum ... Quis Augustino vitio vertisset, si prima sua opera contra Manicheos, Arrhianos et Pelagianos fecisset? aut Hieronymo, si aduersus Iouinianum et Eluidium? aut Origeni si contra Celsum?” (*Ann.* fol. CCiiii verso; Asso, p. 247).
- 774 *Erostrati* Herostratos, who in antiquity set fire to the temple of Diana in Ephesus to make a name for himself. Erasmus compared Lee to Herostratos in Ep. 1053, l. 205. Others, following Erasmus, used the same comparison (cf., for example, Beatus Rhenanus’ letter to Jacob Spiegel, Eev 163); Lee was greatly irritated (cf. Ep. 1061, ll. 742–743).
- 775 *Ortuini* Ortwin Gratius (c. 1480–1542), who edited a number of classical authors, but made himself unpopular with humanists by supporting the theologians of Cologne in their fight against Reuchlin. Hermannus Buschius implied that he was a collaborateur, hoping to advance his career at the University of Cologne. Accordingly, he was held up to ridicule in *Epistolae obscurorum virorum*, in which most of the fictitious letters are addressed to him. Erasmus suggested that Lee would suffer a similar fate: “Videbat quantum, si non laudis, certe famae, sibi nuper parasset Ortuinus Gratius” (Ep. 1053, ll. 208–209). Buschius also made the connection between Lee and Gratius: “Leus antequam coepisset Louanii arrodere Erasmum, nihil nisi magisterculus erat artium, ast vbi vnus hoc in Erasmum ausus fuerat (pulcherimum sane nephas) mox decidit nobis ex Olympo repente theologus. Nec Ortuino parum profuit Coloniae olim ad augendam conditionem suam quod almam (nescio cuius Iouis) matrem strenue implorauit aliquando aduersus Capnionem” (*Eev*, p. 172).
- 776 *Appellat me Ann.* fol. CCiiii verso (Asso, p. 247), Ep. 1061, ll. 737–738: “tu qui [sacram lectionem] tot calumniis impetas”.
- 781 *dedicauit* In Ep. 384.
- 782 *facto certiore* Erasmus makes the same claim in Ep. 456, ll. 200–202: “Ostenderam illi literis meis quid molirer, explorans num sibi cuperet inscribi. Ille protinus vnica epistolam duabus pensauit”. The reference is obviously to Erasmus’ Ep. 335 and Leo’s *Epist.* 338, 339. However, Erasmus does not specifically mention the New Testament in Ep. 335. When he published Leo’s *Epist.* 338 in *Epistolae aliquot ad Erasmum* (Louvain, Martens, Oct. 1516) he inserted a reference to the New Testament in the sentence “Nos et volumina diui Hieronymi [et Noui Testamenti] tua cura elaborata iucunda quadam cupiditate expectabimus” (*Epist.* 338, ll. 24–25; cf. Allen’s apparatus and note ad locum).
- 785 *Dorpium ... Eccium Ann.* fol. DDi (Asso, p. 247): “Non inficior vidisse me aliquot annotationes Martini Dorpii quinque forte aut sex, aliquot etiam et totidem Ioannis Eckii ... sed quod hi aliquot eadem loca annotauerunt, quae nos annotauimus, id certe munimento nobis fuerit quod tam docti viri nobiscum consentiant”. For Dorp cf. *supra*, p. 47, n.l. 663. Johann Maier von Eck (1486–1543), who received his doctorate in theology at Freiburg in 1510, taught at the University of Ingolstadt. He was one of Luther’s fiercest critics and a vocal opponent of the Reformation in Germany. Erasmus had several confrontations with Eck. The most serious came in 1530, when Eck cited a number of supposedly heretical passages from Erasmus’ works in the 404 *Articuli* submitted to the Diet of Augsburg. For Erasmus’ complaints, cf. Epp. 2443, l. 100; 2462, ll. 21–22; 2565, l. 28; 2575, l. 9.
- 790 *Negat Ann.* fol. DDi verso (Asso, p. 247).
- 793 *Lactantius* Cf. Lee’s *Ann.* fol. DDii recto–verso (Asso 248): “Et qui vnquam pernitiosius errauerunt quam qui eloquentissimi fuerunt? Lactantius Firmianus admirabili vir eloquentia quam foede et quam sepe in sacrorum disputationibus dilirauit”.
- 793 *Petrus Lombardus* Cf. Ep. 1033, ll. 44–45: “Cyprianus ac Hieronymum, imo etiam Petrum Lombardum, nimirum ad multa conniuentes”.

non paucis in locis idem faciens, praesertim cum clamem haec quae damus cum
 795 iudicio legenda? Adeo vt, quemadmodum modo dixi, cum nuper excudere vel-
 lent Nouum Testamentum omissis Graecis et nostris annotationibus, obstiterim,
 cumque nihil proficerem, addita praefatiuncula praemonui lectorem, ne falli pos-
 set. Quid si repertos Arii libros aedidissem in vulgus, num periculum esset eccle-
 800 siae? Profecto nihilo plus quam cum Hieronymus verteret libros *περὶ ἀρχῶν*,
 bona fide reddens Latinis auribus quicquid ille quantumuis impium Graece
 scripsisset. Identidem obiicit mihi retractationes Augustini. At vt modo dixi, sunt
 hodie quoque in libris Augustini quae nouam retractationem desiderent. Mutavi
 quae mihi videbantur errata mutaturus et alia si deprehendero. Adfuit, imo prae-
 805 fuit, aeditioni priori Ioannes Oecolampadius, vir cum primis integer ac praeter
 trium linguarum peritiam nec in re theologica Leo posthabendus, ne quid dicam
 odiosius. Rogatus est a me moneret, praesertim si quid ad fidei synceritatem atti-
 neret. Adfuit subinde nos intruisens Vuolphangus Capito. Vtrique plurimum
 tribuit Leus, aut certe tribuere videri vult. Atque vtinam Lodouico Bero fuisset
 ocium nostra propius intuendi. Quid facerem? Leum non noueram. Et quis cre-
 810 deret in iuvene, id temporis nulla adhuc eruditionis opinione celebri, tam exi-
 miam esse doctrinam? Sed fuerit sane causa vt admoneret, quid erat necesse rem
 tam seditiose, tam inimice tractare, haud scio meone an ipsius maiore dedecore?
 Veretur ipse, ne neuter satis opimam laudem sit ex hac conflictatione relaturus.
 Atqui hoc erat in illius potestate, cauere ne fieret. Atque id fecisset, si pruden-
 815 tium amicorum litteris obsequi quam vel suo animo morem gerere vel quorun-
 dam instinctibus auscultare maluisset.

At non tulit aculeos epistolae meae. Non sat erat epistolam epistola retaliare?
 Nihil vsquam in toto opere reliquum est quod non impotens quiddam odium
 prae se ferat: praefatiuncula, qua mihi scilicet mittit opus efflagitatum; altera, qua
 820 salutat inclytam Academiam Louaniensem; mox elenchus, deinde annotationes,
 rursus apologia – quasi nihil esset satis illius in me odio. Sed interim sibi modes-
 tus videtur quod arbitretur me dignum atrocioribus. Sic qui iugulat inimicum
 suum putat illum maioribus dignum malis. Fatetur mox hominem esse se, labi
 posse, satis agnoscere quam sit exili praeditus eruditione. Proinde negat se quic-
 825 quam adfirmaturum, imo velle iudicium omne penes lectorem esse, imo promit-
 tit palinodiam, sicubi lapsus fuerit. Haec si scribit ex animo, cur vbique tam pro-
 caciter incessit mea, imo me quoque? An hoc est suo iudicio diffidentis et rem
 alieno permittentis arbitrio?

Porro quae scribit de soloecismis deque portentis grammaticorum, de perni-
 830 ciosa eloquentia, quoniam ad hoc negocium non admodum pertinent, omittimus
 excutere. Videmus alia de quibus magis illius referebat admoneri. Sed quando
 perspicimus hanc ipsam quam habet dictionis facultatem fere ex libris meis hau-
 sisse, atque adeo ex ipso quod insectatur opere, vere iuxta Graecorum prouer-
 bium ex ipso boue lora desumentem, non commitemus, vt illum magis etiam in
 835 nos armemus. Illud vtinam praestitisset, quod se pollicetur, sine dente, sine naso,
 sine dicacitate causam hanc acturum, adeo vt vereatur necubi nimium modestus

fuisse videatur. Postremo minatur mihi nescio quid, nisi calamos omnium cohibeam. De me ipso polliceor et praestabo, vel hostium iudicio modestia superior Leo, de caeteris hactenus praestabo, quantum erit mihi in manu. Amplius a me
840 nec amicissimus queat stipulari. In calce non vult haberi fidem odio, sed vereor ne hac lege saepenumero non habenda sit ipsi fides, qui nusquam non seruiat stomacho suo. Atque interim negat sibi odium fuisse in consilio.

Hactenus quae ad primam apologiam respondenda videbantur. His subnectit indicem singulis pene titulis aliquid impingentem contumeliae. Si quid ad Graecorum exemplar secus verto quam in nostra feratur aeditione, temere atque impie
845 violo lectionem ecclesiasticam. Vocat in suspensionem, quod parum solide sentiam de sacramento matrimonii, quod omnem coitum spurcum esse ducam, quod faueam Pelagianis aliisque haereticis. Concitat in me theologos neotericos omnes ac fratrum, quos vocant mendicantes, totos ordines, alia his consimilia. Atque
850 haec vir immodicam pene modestiam pollicitus indicem vocat. Haec quanto sint atrocius dicta quam pro re mox docebimus, cum ad illius annotationes veniemus.

799 *περὶ ἀρχῶν* Cf. *Epist.* 124 (Migne *PL* 22, 1059–1072), where Jerome discusses his own and Rufinus' translation of Origen's work. Jerome's translation is not extant.

801 *obiicit* *Ann.* fol. DDi verso (Asso, p. 248).

804 *Oecolampadius* Cf. *supra*, p. 29, n.l. 116.

807 *Capito* Cf. *supra*, p. 29, n.l. 116.

808 *Bero* Ludwig Baer (1479–1554), a distinguished theologian, who served as dean of the theological faculty and rector of the university of Basel. In Ep. 1571 Erasmus reports that he did consult Baer and that he had nothing but praise for his New Testament: "Idem [rogavi] Lodouicum Berum, Christophorum episcopum Basileensem, Iohannem episcopum Roffensem, aliosque permultos: tantum laudarunt" (ll. 15–16). It should be noted, however, that Erasmus rejected Baer's advice, when the latter commented on his dispute with Jacques Lefèvre over *Hebr.* 2,7 (cf. Ep. 731, ll. 14–16). In fact, he expressed misgivings about Baer's approach (Ep. 732, ll. 42–43): "Neque prorsus vacat illo, nescio quo nomine dicam, theologico". By "illo theologico" Erasmus presumably meant quibbling.

813 *Veretur ipse* Ep. 1061, l. 527.

819–821 *prefatiuncula ... apologia* The *elenchus* is the index preceding the annotations. For the individual items of which Lee's book was composed cf. *supra*, p. 23, n.l. 13–14.

823 *Faetetur* *Ann.* fol. DDii (Asso, p. 248).

824 *negat* *Ibid.*: "Nihil prorsus affirmabo, vt omnia donem tuo iudicio".

825–826 *promittit* *Ann.* fol. DDii (Asso, p.

248).

833–834 *proverbium* *Adag.* 177 (Ex ipso boue lora sumere), *ASD* II, 1, pp. 288–289.

835 *pollicetur* Actually Lee says the opposite at *Ann.* fol. DDii verso (Asso, p. 248): "Agam modeste hanc causam; sine dente, sine naso, sine dicacitate, sine libertate agi non potest".

837 *minatur* Lee's concluding words do not seem overly threatening: "Spero fore vt is quem hac factione putabunt se demereri non sit immemor futurus cuius tam saepe meminuit, christianae modestiae ... Quod si maledicendi studio obfirmatus perget adhuc me lacerare, tuae prudentiae fuerit, benigne lector, nullam fidem praebere odio, sed de me nihil deterius sentire, quam si laudasset" (*Ann.* fol. DDii verso; Asso, p. 249).

845 *temere* "Ecclesiasticam lectionem temere mutat" (*Ann.* fol. DDiii). Erasmus repeats this complaint *infra*, p. 76, l. 34.

847 *sacramento matrimonii* "Vacillantius quam par est videtur mihi sentire de sacramento matrimonii" (*ibidem*, fol. DDiii verso); cf. also *infra*, p. 76, l. 37.

848 *Pelagianis* "Fundamentum dogmatis ecclesiastici de peccato originis ... conatur alio detorquere: id quod conati sunt Pelagiani" (*Ann.* fol. DDiii verso); cf. also *infra*, p. 76, l. 40.

848 *theologos neotericos* "Theologos modernos veluti contemptim saepe nominat et neotericos quos vocant prorsus vilipendit" (*Ann.* fol. DDiii); cf. also *infra*, p. 76, l. 42.

849 *mendicantes* "Mendicitatem carpit" (*Ann.* fol. DDiii); cf. also *infra*, p. 76, l. 43.

Interim hoc te queso, quisquis es lector, suspende paulisper sententiam et alteram aurem integram mihi serua. Nam praestat, opinor, eodem cursu ad coronides quas annotationibus subiunxit quo cresceret volumen paucis respondere.

855 In exemplari, quod nobis commodauit honorabile collegium Corsendoncense, inter varias picturas habebatur et haec: diuina τριάς cum ambientibus angelorum choris. Sub hac aureis litteris habebantur distincta quae sic tribuuntur personis diuinis vt eadem sit omnium, rursus quae numero multitudinis illis attribuantur, deinde fidei symbolum, sub quo pictus erat homo, nonnihil sublatus a terra
860 iamque ceu fidei alis paulatim tendens in coelum. Hac pictura delectatus Frobenius, vt opinor, absente atque inscio me quod illic viderat addidit suo volumini. Eius facti inuidiam Leus impingit mihi, quasi si typographus in operis frontispicio praefigeret picturam aliquam obscenam, ego sim ob id in ius vocandus. Si eius picturae vlla vsquam a me facta est mentio, non recuso quo minus imputetur mihi. Explanet illam alius quicumque velit. Quod si maxime illic habeantur quae dissonant a symbolis Latinorum, non inelegans fuerit et hoc scire, quibus in rebus aut quibus in verbis a nobis Graeci dissenserint. Quod si quis eum codicem huius picturae gratia suspectum habeat, sciat me nulli exemplari minus fisum quam illi, quamquam eo nullum erat elegantius.

870 Venio nunc ad illius dialogum et in transcurso paucula quaedam attingam ne numquam finiatur haec rixa. Hic rursus inculcat me omnes ipsius annotationes vidisse priusquam abirem Basileam, quo quicquid recte mutatum est sibi vindicet. Quod etiam si milies iteret, milies dicturus est quod a vero dissidet. Nec adeo mirum est si in hoc tantopere laborat, quod profecto ni obtinet perierint illae
875 graues obtestationes, quas epiphonematum vice subnectit aliquoties suis annotationibus; obtestor te, Erasme, per charitatem christianam; obtestor te per viscera Christi, recognosce opus tuum, retracta errores tuos. Quibus hoc agit vt lector non satis gnarus huius comoediae putet me hortatu atque autoritate Lei suscepisse prioris aeditionis castigationem. Si scripsit haec antequam aggressus essem
880 opus, quomodo queritur quod Louanii meis improbis flagitationibus fuerit adactus vt susciperet hoc negocium, cum negari non possit me magna ex parte recognitionem absoluisse priusquam Leum vidissem? Si post susceptum negocium haec monet, quorsum attinebat monere vt facerem quod iam facientem videbat? Postremo cur haec nunquam licuit mihi legere nisi nunc demum iam per orbem
885 sparsa aeditione posteriore? Non habent locum crebri dialogismi, quos ita mecum miscet, quasi communi consilio peregerimus hoc opus. Non posset a me tanquam suas plumas repetere, quae ille vel post abitum meum vel posteriore iam aeditione vulgata suis addidit annotationibus; non posset, inquam, quae ille ex meis annotationibus locupletatis asscripsit suis ab homine ingrattissimo reposcere.
890 Haec nisi suis locis ostendero prudenti lectori, non grauabor totius operis laudem in solidum Leo cedere.

Sed operae precium fuerit videre quibus lemmatis hoc doceat in suis annotationibus reuellens a me plumam suam, quam illi suffuratus fueram annotatione ccxliii. In calce Apocalypsis in exemplari quod tum nobis erat vnicum (nam is

895 liber apud Graecos rarus est inuentu) deerat vnus atque alter versus. Eos nos
 addidimus secuti Latinos codices. Et erant eiusmodi, vt ex his quae praecesserant
 possent reponi. Cum igitur Basileam mitterem recognitum exemplar, scripsi ami-
 cis vt ex aeditione Aldina restituerent eum locum. Nam mihi nondum emptum
 erat hoc opus. Id ita, vt iussi, factum est. Queso, quid hic debetur Leo? An ipse
 900 quod deerat restituit? Atqui nullum habebat exemplar nisi meum. Sed admonuit.
 Quasi vero non hoc testatus sim in prioribus annotationibus quid illic egissem et
 quid desyderarem. Quanquam hac de re Leus nullum vnquam mihi fecit verbum.
 Nec arbitror id temporis rem ab eo deprehensam, nec ipse audet hoc asseuerare,
 nisi persuadeat hanc schedam a proditore fuisse communicatam, quam personam
 905 nisi induxisset, non constitisset haec fabula. Atque in re falsissima vide quam
 magnifice loquitur: *Agnoscat ergo creditorem suum homo omnium ingrattissimus. Et
 ne amplius calumnietur se non vidisse annotationes meas.* Sed quod hic tam fortiter
 asseuerat, paulo superius ceu dubium fecerat, *Certe*, inquires, *aliud mihi persua-*
 910 *deri non poterit, nisi ille aliam iustam rationem reddiderit, cur hic expunctum sit*
quod prior aeditio habet. Si iustam attulero causam cur eum locum mutarim, fas-
 surus videtur me postremam annotationem non vidisse et, si eam non vidi, perit
 lemma quo me colligit omnes vidisse reliquas. Atqui in promptu est causa iustis-
 sima. In priore aeditione destituit nos exemplar, in posteriore succurrit exemplar
 Aldinum. Itaque hic praestiti quod in priore me facturum sum pollicitus.
 915 Porro illi lemmati: 'Proditor ille habuit omnes in manu, igitur communicauit
 omnes', respondeat proditor ipse. An omnes habuerit nescio, mihi praeter vnicam

853 *coronides* The two pieces following Lee's annotations. One is a comment on an illustration in the second edition of Erasmus' New Testament (cf. *infra*, ll. 855-869); the second is Ep. 1061.

855 *exemplari* Erasmus was supplied with two manuscripts, one Latin, one Greek, by the Augustinians of Corsendonck near Turnhout. He noted on the first leaf of each that they were used by him for the second edition (cf. Allen introd. Ep. 373). The codices are now in the Nationalbibliothek in Vienna (Suppl. gr. 52) and in the Staatsbibliothek at Berlin (Lat. theol. 4.4.) respectively.

857 *distincta* The text in question is reproduced by Lee at *Ann.* fol. CXXIX verso. Cf. also next note.

862 *impingit* "Hanc confessionem nescio quo auctore inuenio in secunda aeditione erasmica, quam vehementer optarim explanari ... terrent me noua quaedam dogmata quae in ea sunt, nisi me fallat iudicium" (*Ann.* fol. CXXX).

870 *dialogum* Ep. 1061, which takes the form of a "dialogue" between Erasmus and Lee. The lines ascribed to Erasmus are quotations

from his Ep. 998.

871 *inculcat* Ep. 1061, ll. 33-35.

876 *obtestor te* Cf. Ep. 899, ll. 37-39 and Lips' clarification, Ep. 900, ll. 11-18; Lee's *Ann.* fol. XLVI: "Obsecro per Christi charitatem relegas diligenter et iuste expendas quae scripsisti ... non pudeat te ... recantare vbi male cecinisti."

893-894 *annotatione ccxliii.* *Ann.* fol. LXXVII recto-verso.

895 *deerat* Erasmus had only one manuscript (borrowed from Reuchlin) that contained the Apocalypse, but it was lacking part of 22, 19. His approach to the problem was also criticized by Stunica, cf. *ASD IX*, 2, p. 262, n.ll. 574-575.

901 *testatus sim* Cf. Reeve, p. 782.

906 *loquitur* *Ann.* fol. XCI.

908 *inquiens* *Ann.* fol. XC verso.

915 *Proditor* I.e. Lips. Cf. *supra*, p. 33, n.l. 226 and Lee's *Ann.* fol. XC verso: "Sed hic exploratissime habe, pie lector, extremam illam meam annotationem vidisse illum vt inde colligas vidisse et reliquas omnes, qui extremam viderit. Nam in illius manu reliquae omnes erant, qui extremam prodidit".

nullam vnquam communicauit idque iam euulgato opere. Proinde quod Leus
 totius huius fabulae basim esse vult proditor ille fortissime pernegabit fortassis et
 calumniae reum acturus Leum, ni religionis pudor obsisteret. Habet causam, opi-
 920 nor, satis iustam. At quis interim mihi sarciet quod huiusmodi naeniis fretus
 toties me vocat ingratisimum, toties mendacem, toties aliis atque aliis nomini-
 bus? *Non poterit, inquit, mihi aliud persuaderi.* Facile illi persuaderetur, nisi
 nimium sibi persuasisset ad hanc quam instituit fabulam conducere vt ita res cre-
 925 datur habere, quemadmodum ille praedicat, sed hoc minore cum fide, quod
 nimium anxie nimiumque subinde. At paulo post, velut oblitus sui, reddens cau-
 sas cur mihi librum negarit, *Nemo, inquit, sanus committit se fidei insidiatoris. Si*
is librum habuisset, potuisset me inuito aedere. Qui minus mihi licuisset aedere
 schedas maiore illius malo?

Vtitur et alio lemmate: Qui postremam vidit, vidit omnes. Cum sine ordine
 930 traderet schedas, quid vetat quo minus potuerim videre postremam ne prima qui-
 dem visa? Alicubi ratiocinatur me citasse quaedam ipsius monitu, quasi non cita-
 rim plus trecenta loca in posteriore aeditione, quae in priore non citaram idque
 nullo monitore. Sed huius generis permulta demonstrabimus, cum respondebi-
 mus ipsis annotationibus, lectori defatigato non iniucunda futura. Hoc ipso se
 935 suspectum facit lectori, quod non contentus semel atque iterum dixisse tam anxie
 repetit atque inculcat. Non est adeo sollicita veritas. Puto me sic esse notum eru-
 ditis viris, vt non admodum me venditem plumis alienis. Ipse frequenter meas
 plumas in aliorum scriptis deprehendo nec tamen hac gratia cuiquam vnquam
 antehac fui molestus neque posthac futurus sum.

940 Sed pergam reliqua percurrere. Impudentem me vocat qui non verear dicere
 Leum nullius autoritate potuisse percelli, vt vel voce mihi proferret vnum ex
 annotationibus locum, experturus an possim defendere. Quod dixi verissimum
 est, etiamsi priusquam irem Basilaeam non inficior schedas aliquot mihi com-
 municatas, quod et ante iam diluimus. Quod opus illius scripsi mendacis asper-
 945 sum, fortasse dictum videbitur inciuius. Sed tamen id tum ex vnica annotatione
 collegi, in qua tamen ille quaedam moderatus est, quae fortasse suo loco demons-
 trabuntur ne frustra nobis hoc excidisse videatur. Etiamsi non est in animo quic-
 quam in hac responsione odiosius in Leum regerere, cum me toties mendacem
 appellet, toties ingratum, toties impostorem, toties fucatum aut aliud quiduis,
 950 *iussit quod splendida bilis.* Scribit ob hanc causam potissimum noluisse suum
 opus nondum satis tornatum manibus meis credere, ne mihi liberum esset vbi
 lubuisset euulgare. Atqui si verum est quod toties asseuerat, totum opus apud me
 fuisse, frustra suum exemplar apud se premebat.

Vt impudens mendacium impingit, quod pro trecentis locis sexcentos dixerim,
 955 quasi non passim idem dicamus pro decem quoties magnum numerum intelligi
 volumus. Ait se iuxta doctrinam euangelicam, vbi frustra semel atque iterum
 admonuit priuatim, nunc rem ad ecclesiam deferre. Primum, vt demus hoc esse
 dicere ecclesiae quod hic talibus libris in me debacchatur, docebo suis locis eas
 annotationes, in quibus atrocissime in me inuehitur et orbem in me concitat,

960 nunquam mihi fuisse communicatas neque scripto neque colloquio. Imo ne
 Atensi quidem, vt arbitror. Nam vir ille minime mendax cum alias saepius in
 priuato colloquio tum in coetu multorum eo tempore, quo pax est mihi sarta
 cum theologis, quam malae linguae nonnihil labefactarant, testatus est in anno-
 965 tationibus Lei, quas ipse quidem vidisset, nihil esse contumeliae. Nec video an
 satis haec sibi constant. Ait se grauissimis causis adductum vt aederet suas anno-
 tationes, ne religio christiana periclitaretur, et tamen negat se aediturum fuisse,
 nisi fuisset a me perpulsus. Sub haec redit eo, vt probet me bis obstitisse quo
 minus aederetur liber altero typographo *fascinato* (nam hoc vtitur verbo), cui hoc
 consilio Paraphrasim meam obtruserim, ne vacaret excudere librum ipsius. At his
 970 omnibus reclamationibus fortiter typographus ille, indigne ferens haec in se conferri
 mendacia. Cur ille mutarit sententiam, causam adferet ipse. Postremo, quid mea
 Paraphrasis poterat efficere, nisi vt opus Lei differretur ad dies duodecim? Post-
 remo, quid opus erat obtrusa Paraphrasi rem interturbare, cum mihi verbo idem
 975 facere licuisset? Iam quod ait me nec sumptui pepercisse quo negocium impedi-
 tem, id totum suauiter rident typographi sibi probe conscii me ne verbum qui-
 dem in eam rem insumpsisse, nec vnquam egre tuli quod Latomi dialogum excu-
 disset, cuius moderationem vtinam Leus esset imitatus, vt quo est eruditione
 inferior modestia fuisset saltem equalis. Porro ideo tum vsus sum opera Hillenii
 (si mihi factorum meorum Leo reddenda est ratio) quod Theodoricus negaret sibi
 980 esse operas.

Porro quod tam prolixè sentit de Capnione deque Capitone mihi sane vehe-
 menter probatur. Sed interim non veretur pessime sentire de Erasmo, de quo illi
 sentiunt optime, hac sane in parte haud multum illis tribuens, illius caput impe-
 tens veneno tinctis spiculis, pro cuius honore illi non dubitarent subire capitis
 985 discrimen, tum eam factionem adiuuans, quae iam tot annis molitur exitium
 Capnioni. Retorquet in me quod velut Aristarchus quispiam censoriam virgulam

922 *inquit* Cf. *supra*, p. 55, l. 908.

926 *Nemo* Lee, *Ann.* fol. XCI; cf. *supra*, p. 41, n.l. 521.

929 *alio* *lemmate* Cf. *supra*, p. 55, n.l. 915.

931 *ipsius monitu* Cf. *Ann.* fol. XCV: "quod ego monui".

940 *vocat* Ep. 1061, ll. 72–74.

944 *scripsi* Ep. 998, l. 16.

950 *iussit* ... *bilis* Horace, *Serm.* II, 3, 141.

950 *Scribit* Ep. 1061, ll. 67–70.

954 *sexcentos* Ep. 998, l. 18, and Lee's protest, Ep. 1061, l. 102.

956 *Ait* Ep. 1061, ll. 103–107.

962 *pax* Cf. Ep. 1022, ll. 22–25: "facile discussa discordia pax sarta est, nunquam vti spero distrahenda. Quod ilico factum est Id. Septembr. proximis [i.e. 13 Sept. 1519], id Christo longe gratius".

968 *fascinato* Ep. 1061, l. 113.

976 *Latomi dialogum* Cf. *supra*, p. 33, n.l. 264.

981 *Capnione* ... *Capitone* Erasmus had accused Lee of being critical of Reuchlin and Capito, although he himself was only a tyro in Hebrew. Lee denied this: "Quid omnium magis alienum sit a meo iudicio quam vt praeceptores meos in lingua Hebraica, quos nunquam satis veneror, damnem?" (Ep. 1061, ll. 200–202). He then praised both men (ll. 202–209).

986 *Retorquet* Lines 986–990 in the text paraphrase Ep. 1061, ll. 232–239.

986 *Aristarchus* Aristarchus of Samothrace, the 2nd century scholar who is considered the father of literary criticism. Erasmus ironically referred to Lee as "nimirum totius rei literariae Aristarchi" (Ep. 998, ll. 37–38). This was echoed by Lupset, ed. Gee, p. 308 ("Leunculus noster, noster Aristarchulus").

etiam cum imperio exerceam in omnes, tanquam e cathedra pronuncians veterum dogmata conuellam nec veteribus parcens nec neotericis, ne ecclesiastica quidem dogmata sinens intemerata, qui deliriis hereticorum fauere videar, qui ius
 990 quoddam mihi vindicem in theologiam, qui praeter me contemniam omnes. Hic est catalogus laudum, quas homo christianae modestiae columen in me congerit. Eas non grauabor omnes agnoscere, si docere possit me quenquam omnino mortalium vnquam prae me contempsisse. In theologia nemo minus sibi sumpsit vnquam quam ego, qui partem omnium infimam hoc est grammaticam mihi
 995 delegerim sublimiora illa relinquens felicioribus. Nec in his ipsis pronuncio, annotationes appello, non dogmata, et excutienda propono, non promo oracula. Si dissentire alicubi a veteribus aut recentioribus est illis non parcere, hoc mihi cum multis atque adeo cum Leo quoque commune est. Cum lubet, libere dissentit ab Hieronymo, libere ab Ambrosio, nec dubito quin multo frequentius a
 1000 Lyrano similibusque, si detur occasio. Quam patrociner haereticis, suis locis aperietur.

Non improbat opus meum, tantum desiderat in me plusculum diligentiae, plusculum modestiae, et forte nonnullis in locis plusculum iudicii. Haec si vera sunt, quid opus erat tam seditioso tumultu nostrum opus incessere? Quando
 5 quod in me desiderat nemo non desiderat in Hieronymo, et fortassis in Augustino. Exactam diligentiam in opere tam grandi, tam vario, tanque perplexo iure desiderauerit Deus, si ipse in opere suo pusillo eam praestitit, in quo tamen plus biennium desudauit. Quod quam sit exiguum tum demum apparuerit, si praefationes, si apologias mea sententia non ob aliud in longum porrectas quam ne
 10 libellus nimium pusillus videretur, si detrahas dialogismos in quibus mea recenset, postremo si detrahas ea quibus praeter causam mecum delitigat. Ne quid interim de subditiis et iisdem subinde repetitis. Nam his quoque rationibus crescunt volumina per se pusilla. Sed meum opus vult periculosissimum videri, de quo nihilo plus erat periculi, quam fuerit in vtriusque testamenti voluminibus
 15 nuper ex Aldina officina profectis. Siquidem et illic conspicimus multa quae a nostra dissentiant lectione. Imo, ni fallor, aliquanto minus, cum meum opus prodierit tot rationibus communitum aduersus huiusmodi periculum, illud nudum exierit et inerme, nullam secum adferens antidotum. Neque tamen prorsus dormitauimus, vt existimat Deus, neque non libuisset oculis alienis vt, si cui fuisset
 20 ocium attentius expendendi libros alienos. At vix inuenias tam amicos qui velint, vix tam ociosos quibus vacet id facere. Citius reperias inimicos qui carpant opus aeditum quam amicos qui castigent edendum. Certe rogauimus amicos aliquot doctos vt admonerent, praesertim si quid ad christianae pietatis aut fidei rem pertinere iudicaret. Quod si quem nouissem vsque adeo iudicii felicitis, vt quicquid
 25 ille pronunciansset placitum fuerit vniuersis, hunc inprimis adhibuissem in consilium. Nunc in tanta sententiarum et ingeniorum varietate secutus sum quod amiculis illis quos dixi meoque animo tum videretur optimum.

Pernegat Deus se quicquam vnquam de me secus quam honorifice fuisse loquutum. Id si verum est, demiror tam multos tot comedias tam probabiliter

30 potuisse confingere, idque magno consensu, cum raro secum etiam constant qui
 mentiuntur. Sed huius rei satis consci sunt, ad quos Leus frequenter de me scrip-
 sit, et ita scripsit, vt exhorrescerent animum tam capitaliter inimicum. Et tamen
 vt aliquo tandem argumento conuincerem illum non semper honorifice de me
 35 locutum, protuli epistolam ipsius manu scriptam, in qua se vocat ecclesiastice lec-
 tionis defensorem, me calumniatorem. Iam quod loca quaedam ex libris meis
 velut in se dicta torquet tragicis verbis exaggerans omnia, cogor rursus in illo
 desiderare prudentiam, non minus quam in eo desiderabam, cum locum ex apo-
 logia, qua Latomo respondeo, nulla necessitate compulsus sibi vindicaret. Reci-
 tabo locum ex libello colloquiorum familiarium, si cui forte Lei liber ad manum
 40 non sit.

A. Quid si vnam aut alteram vmbram adduxero?

C. Licet, modo ne nigras vmbras adduxeris.

A. Quid si N. adduxero?

C. Scotistam illum?

45 A. Imo Scotum si lubet.

C. Age admittetur, modo domi relinquat gryphos sophisticos, matacologias,
 sycophantias, supercilium, virulentias, risum sardonium, glorias Thrasonicas,
 philautiam.

A. Citius caudam reliquerit.

50 Queso, quid hic est, quod ad Leum pertineat, nisi volens agnoscat ipse? An ille
 solus est Scotista, aut tam insignis est Scotista, vt hac nota possit agnosci? Nec
 vnquam infamis fuit Leus hoc nomine, quod gryphis admodum valeret, quibus
 ipse non videtur admodum multum tribuere. Caeterorum autem quid est, obse-
 cro, quod non in plurimos vbique dici possit? Neque vero Leus gente Scotus est,
 55 etiamsi illic non de gente, sed de autore loquor, vnde Scotistae dicuntur. Caete-
 rum quod additum est de cauda relinquenda, credere non poteram excusum, nisi
 libro prolato vidissem, nec adhuc dubito, quin ab alio quopiam sit additum.
 Nam ipse non adfui, cum excuderetur libellus. Et fortassis autorem huius cauilli

994 *grammaticam* Similar sentiments are found in the *Capita*, the apologetic preface added to the second edition of his New Testament, *LB VI*, ***3 verso: "grammatici partes egi ... infimam theologiae functionem mihi sumsi".

996 *non dogmata* Cf. *supra*, p. 47, n.l. 681.

1000 *Lyrano* Nicolas of Lyra (1270–1340), the scholastic doctor whose exegetical work, *Postillae perpetuae in Vniuersam Sanctam Scripturam* was widely used. Erasmus cites him *infra*, pp. 95, l. 621; 214, l. 363; 217, l. 422, etc. Cf. Rummel, *Annotations*, pp. 82–84.

1000 *patrociner haereticis* As Lee alleged, Ep. 1061, ll. 236–237.

2 *Non improbat* Ep. 1061, ll. 242–244.

15 *Aldina* Cf. *supra*, p. 47, n.l. 684.

22 *rogauimus* Cf. *supra*, p. 39, n.l. 446.

35 *calumniatorem* Ep. 1061, ll. 399–400.

37–38 *apologia* Cf. *supra*, p. 43, n.l. 580.

39 *libello colloquiorum* The passage appeared only in one edition: Louvain, Martens, 1519. It was omitted in later editions. Cf. *ASD I*, 3, p. 90, apparatus.

56 *de cauda* This medieval joke on Englishmen (cf. Allen Ep. 1061, n.l. 350) is also found in the anonymous skit *Hochstratus ovens*, in which Lee appears as a dog (*Hutteni Opera*, ed. Böcking, Suppl. I, p. 485), and in *Dialogus bilinguium et trilinguium* (ed. Ferguson, l. 328 and note).

58 *non adfui* During November 1519, when the book was printed at the press of Dirk Martens in Louvain, Erasmus was away in Brussels and Antwerp.

reperiam. Tantum abest vt tale quicquam in Leum proprie torserim. Imo cum
 60 Leus ipse mihi locum hunc obiiceret de cauda, non potui satis admirari, vnde
 hoc esset profectum. Postremo quid esse potest seditiosius quam, si quis vsquam
 caudae faciat mentionem, continuo videatur Britannos omnes impetisse? Quid
 Latinis sonet cauda, quoties de viris loquimur, nouit etiam ipse Leus, qui mihi
 65 conuicii loco ingerit quod parum habeam caudae, homo virgineo pudore praedi-
 tus. Sed finge id esse, quod nequaquam est, me oblique voluisse designare Leum,
 quid opus erat hoc orbi prodere? Vt Louuanii pauci sic fuerint interpretaturi, tot
 hominum milia nihil aliud suspicata fuissent quam in genere dictum fuisse in
 theologum aliquem superciliosum, quales sunt nimium multi. Et ex hoc loco
 quam atrocem ille suscitatur tragoediam! Addit alterum ex eodem libello locum,
 70 quem putat non esse ferendum christianis auribus. Is ad hunc habet modum:

- Quid emolumenti adferunt litterae inanes?
- Podici tergendo sunt vtilis.
- Equidem noui quendam cuius lingua malim ad hoc abuti.
- At ego noui quendam cuius lingua nihilo tutius sit abstergi quam aconiti
 75 foliis. Iste igitur dignus est, qui aconitum edat ardelio.

Primum oro te, lector, quae spurcicies sit, si litterator docens Latine loqui sic
 praescribat exemplum: Hic liber nulli rei vtilis est nisi tergendis natibus. An tanta
 foeditas est eam corporis partem nominare, cum id quod vulgo habetur obscoe-
 80 nius nominetur in Euangelio: vulua. Rogo, cum ludi litterarii magistri pueris
 minantur virgas, num vllis videntur obscoene loqui, quod eam corporis partem
 nominant, quae cedi solet? An pudet eos, qui de naturis animantium disputant,
 omnes humani corporis partes suis nominare vocabulis? At dices: Id illi faciunt
 docendi gratia. Et hic Latine loqui doceo. Num obscoenus videatur, qui lexicum
 85 scribens explicet, quid Latinis declarent quae vulgo habentur dictu foeda voca-
 bula? Sicut citra crimen tractat obscoenas corporis partes chirurgus aut medicus,
 ita qui eas alicuius vtilitatis gratia nominat debet vacare crimine. Lubens rogarim
 Leum, an nunquam in conuiuuiis suorum animi gratia audierit nominari caudae
 virilis aut posticae partis vocabulum etiam inter probos. Et vbi est quod in anno-
 90 tatione xxxi. ex autore Hieronymo citauit, nullam humani partem corporis non
 honeste nominari? Non hic patrocinator Cynicis, qui nihil arbitrantur dictu foe-
 dum quod re foedum non sit. Mihi placet orationis verecundia, quam hactenus
 mihi curae fuit obseruare, etiam in libellis ad iocum lusumque paratis. Hic certe
 non video quicquam obscoenitatis. Odiose magis quam obscoene dictum est in
 virulentam linguam, dignamque quae ferro execta sordidissimis vsibus dedicetur.

95 Olim adolescens, vt recordor, nauis vehebar in qua simul vehebatur, vt fit, pro-
 miscua hominum multitudo. Aderat inter hos theologus quidam magni nominis
 et in sacris contionibus plebi gratus, ordinis Dominicalis. Erat autem obeso
 corpore. In hunc, veluti suauiter viuentem, complura scommata coepit iacere
 nauta. Cumque multa ridicule commemorasset, quae vulgus iocari solet in hos
 100 qui praefecti sunt sacrarum virginum collegiis, respondit theologus vnum adhuc

quiddam sibi deesse ad commodam vitam, quod ille non commemorasset. Pro-
 tinus rogante nauta quid nam id esset, lingua, inquit, tua, qua nates abstergeam.
 Ingens risus obortus, neque cuiquam hoc visum est dictum obscoenius, cum in
 odium maledicae linguae diceretur. Vnde non queo satis mirari quos oculos
 105 habeat Leus, qui in his verbis tam detestandam videat obscoenitatem, quae
 tamen ipsa nec dicuntur meo nomine et dicuntur inter pocula. Porro cum ipsa
 res clamitet quicquid hoc est dicti tortum esse in theologum quempiam linguae
 procacis, cur hic adeo commouetur Leus, qui quam sit theologus nescio, ego sane
 nec apud Anglos, nec apud Louanienses audiui vnquam hoc nomine celebrari.
 110 Dat operam linguis, theologos non audit, ipse non docet quicquam huius scho-
 lasticae theologiae. Quod si licet diuinare, cur non potius suspicatur esse tortum
 in alterum illum vere superciliosum senem, ad haec professione religionis insi-
 gnem, quem non puduit enarrantem mysteria sacrorum psalmorum haec in
 publico ac frequenti auditorio euomere praeter omnem etiam occasionem: Faber
 115 et Erasmus conantur funditus euertere veteris aeditionis autoritatem. At nunc
 inter se pugnant. Pugnabunt olim inter sese in profundo Tartari. Puduit huius
 tam furiosae vocis etiam illos, qui sunt eiusdem sodaliti; et qui maxime stude-
 bant aliquid praetexere manifestae hominis insaniae responderunt ignoscendum
 quod haec dixisset etiamnum vuidus a prandio largiore. Hoc cum recens accidis-
 120 set, paulo ante quam libellus colloquiorum excuderetur, in hunc probabilius erat
 tortum obliquum scomma. Si tamen hoc scomma dici meretur quod in neminem
 iacitur nominatim, neque quenquam carbone notat.

Proinde demiror, quis illi stultissimam suspensionem iniecerit, quasi ardeleonis
 vocabulo Leum designarim. Vide quanta rerum humanarum pestis sit lingua

64 *ingerit* Lee, *Ann.* fol. CCI verso (Asso 244):
 "homo non satis caudatus".

69 *alterum* ASD I, 3, p. 82, apparatus. This
 passage was suppressed in later editions.

75 *ardelio* The 1519 edition read "ardeleo". Cf.
infra, p. 62, ll. 132–133.

79 *vulua* E.g. *Lc.* 2, 23; but cf. *De cop. verb.*,
 ASD I, 6, p. 48, l. 430: "'vulua' verbum est
 honestum, quum 'cunus' sit obscoenum".

88–89 *annotatione xxxi* Cf. *infra*, p. 117, l. 225
 sqq.

90 *Cynicis* Cf. *De cop. verb.* (ASD I, 6, p. 48, l.
 418): "Nec audiendi sunt Cynici, qui nihil
 putant turpe dictu quod turpe factu non sit".

109 *audiui* Schoeffer's edition (Mainz, 1520) of
 the text has the reading *audiui eum*.

109 *hoc nomine* I.e. as a theologian. Lee gradu-
 ated BA and MA from Oxford and Cam-
 bridge, but also had a Bachelor of Divinity.
 Cf. introduction, p. 1.

112 *alterum illum* Nicolaas Baechem (cf. *supra*,
 p. 31, n.l. 173–174). Erasmus confronted
 Baechem: "Dixeras Fabrum ac me, qui nunc

pugnaremus inter nos, olim pugnuros in
 profundo Tartaro ... audes tu negare dic-
 tum?" Obtulit." (Ep. 1162, ll. 129–132). He
 reported the incident again in Epp. 1196 and
 1144.

114 *Faber* Jacques Lefèvre d'Étaples (c.
 1460–1536), one of the pioneers of the
 humanistic method of exegesis, engaged in
 controversy with Erasmus over the meaning
 of *Hebr.* 2, 7. Cf. H. Feld, *Der Humanisten-
 streit um Hebräer 2, 7 (Psalm 8, 6)*, ARG 61
 (1970), pp. 5–33; J. Payne, *Erasmus and
 Lefèvre d'Étaples as Interpreters of Paul*, ARG
 65 (1974), pp. 54–83.

123 *ardeleonis* This is the reading of the
 Antwerp edition, on which this text is based,
 as well as of Schoeffer's edition (Mainz,
 1520). Erasmus' protestations suggest that the
 corruption here was unintended or at least
 not intended by him. Cervicornus' edition
 (Cologne, 1520) and the anonymous edition
 "apud Brontem et Steropem" have the cor-
 rect spelling "ardelionis".

125 bonarum rerum interpres mala. Nam ipse mihi fassus est se non ex sua lectione,
 vt cui non vacet mea legere, nisi cum libet carpere, sed ex aliorum indicio depre-
 hendisse. Atqui libellum eum nunquam agnoui, tametsi non inficior quaedam
 esse quondam non quidem a me descripta, sed tantum aut excepta aut excerpta.
 Caeterum quid habuerim gratiae ei, qui tales nugas euulgauit, abunde testis est
 130 nostra in libellum praefatio. Et tamen Leus tot spurcicies, tot virulentias, tot
 scurrilitates, tot latrinarias sordes hic inculcat, ac si scripsissem obscoeniora iocis
 Priapeis. Quin et nomen ardelionis inuertit, quasi sic allusum sit ad ipsius
 nomen. *Elemento*, inquit, *primo a fine mutato* – quod quid sibi velit, dispeream,
 si nunc etiam loco terque quaterque relecto intelligam, tantum abest, vt tale
 135 quippiam opera dedita commentus sim. Nec his contentus obiicit mihi quod in
 familiari quadam epistola ad Budaeum questus sim de quodam mihi vehementer
 molesto, quod in epistola ad Roffensem episcopum scripserim quendam natum
 ad sycophantias, admirans eum frequenter accedere ad mensam dominicam,
 conscium sibi tam grauiter laesae famae proximi. Et tamen in neutra nomen
 140 exprimo neque designo quemquam notis vsque adeo insignibus, vt quisquam
 grauiter laesus videri possit, nisi qui sese prodiderit. Quid autem, an non licet
 gaudia curasque nostras in sinum amicorum per litteras ceu confabulantes effun-
 dere? Haec dicere poteram, etiam si de illo questus essem. An sim, nihil est mihi
 necesse vel agnoscere vel negare. Iam in mea ad episcopum Roffensem epistola
 145 queritur sibi impingi sacrilegii crimen, quod indignus adeat mensam dominicam.
 De me pronuncio, non de illo. Ac plerique sunt adeo praepostere religiosi, vt si
 cogente fame mane sumpsissent ientaculum aut noctu rem habuissent cum
 puella, deinde ad mensam dominicam adirent, vererentur ne subito viuis terra
 dehisceret. Caeterum cum pertinacibus odiis nihil non moliantur in fratrem,
 150 cum virulentis linguae spiculis famam ac vitam illius impetant, quod est illis quae
 modo dixi non paulo grauius, tamen veluti puri putique contrectant corpus
 dominicum. Videlicet blanditur illis odium, sed hanc excusationem si recipimus,
 absoluemus et veneficos. Qui tam rabiose blaterarat in me, quemadmodum
 modo narratum est, id quod non raro fecit, et apud populum publice et in col-
 155 loquiis priuatim, fere cotidie consecrat corpus dominicum, nec vnquam studuit
 reconciliari mihi. Non tam me fugit, quam credit Leus, quam amice de me prae-
 dicarit. Porro quales epistolas ille scripserit amicis si nesciam, non difficile sit ex
 his apologiis et annotationibus coniecturam facere. Iam quod me monachum
 appellat, dissimularem nisi toties repeteret, toties inculcaret. Atqui quos hic
 160 monachos appellat, apud Anglos etiam vulgo dicuntur Canonici, quos pontifi-
 cum leges non aliter volunt monachorum nomine comprehendere quam si quid sit
 fauoris, quod dilatato nominis consortio ad hos quoque perueniat. Certe diuus
 Augustinus nusquam suos conuictores, vnde haec sodalitas ducit originem,
 monachos appellat. Quod si rerum omnium communio monachos facit, mona-
 165 chos appellemus apostolos et qui nascentis ecclesiae primordiis cum apostolis ver-
 sabantur. Siquidem his legimus omnia fuisse communia. Nam castitas et obe-
 dientia sunt illis cum caeteris sacerdotibus, quos hodie seculares appellant,

communes. Non hic adducam, quod verissime possum, me non alligari ea professione, quam mihi meopte iudicio non delegerim, sed ad quam adolescens tutorum violentia technis coniuncta sim adactus, reclamans ac repugnans, non quod damnem honestissimum institutum, sed quod et tum sentiebam et nunc rectius intelligo genus hoc vite nec huic ingenio nec huic corpusculo congruere. Alioqui non alius erat olim ordo in ecclesia christiana vel antiquior vel honoratior. Cultus hic, quo nunc vtuntur isti, olim fuit episcoporum. Si quis exquirat antiquitates, comperiet ecclesias cathedrales plerasque huius generis canonicos habuisse. Testatur hoc ecclesia Lateranensis recentis etiamnum structurae, sellis non paucis adhuc superstibus, qui viderint illic hoc seu monachorum seu canonicorum genus. Et huius ecclesiae titulum gerit summus ille Romanus episcopus. Nec alio cultu sese ostentat, cum ornari vult maxime ad habitum pontificium. Non igitur me pudeat huius ordinis, nisi corporis imbecillitas me segregaret ab illorum collegiis. Nam iis qui suauiter viuunt inter istos a litteris alienissimos nec futurus

127 *nunquam agnoui* Cf. the preface to the edition, where he explains that an unauthorized edition had appeared from Froben's press (Basel, 1518) which contained much that was added or corrupted by the compiler, Augustine Caminade, with whom Erasmus had shared quarters in Orleans in 1500: "Is hunc libellum ceu corniculam Aesopicam ex his omnibus concinnauit, aut commiscuit magis rhapsodus ille farraginem suam, veluti cum multa iura confundit coquus" (Ep. 909, ll. 23-25).

130 *praeformatio* Ep. 909. See preceding note.

132 *Priapeis* A collection of obscene verse from the Augustean age.

133 *inquit* Ep. 1061, ll. 414-415. Lee was obviously referring to the corruption of the word "ardelio" which in Martens' edition read "ardeleo".

136 *Budaeum* Ep. 906, ll. 448-466; cf. Lee's complaints, Ep. 1061, ll. 419-422.

137 *Roffensem* Ep. 936. ll. 32-35; cf. Lee's complaints, Ep. 1061, ll. 433-449.

146 *De me* Erasmus' words are: "Ego si mihi conscius essem vel minimae portiunculae tot sycophantiarum, non auderem ad Christi mensam accedere" (Ep. 936, ll. 33-35).

147 *sumpsissent ientaculum* Cf. *Exomolog. LB V*, 158 D, where Erasmus ridicules the scruples of a priest "qui... sensisset nonnihil saporis ex micula saccari quae denti, vt suspicari, cauo inhaeserat".

158-159 *monachum appellat* E.g. Ep. 1061, ll. 101, 256-257, *Ann.* fol. BBiii verso (*Asso*, p. 243). For the nature of Erasmus' objection see next note.

160 *Canonici* In the *Colloquia* Erasmus explains that the regular canons (of whom he was a member) were midway between secular canons and monks. He adds facetiously (*ASD I*, 3, p. 475, l. 161): "in odiosis canonicis sunt, in fauorabilibus monachi".

169-170 *tutorum violentia* Cf. Ep. 1436, ll. 89: "Manifesta vis erat"; cf. also Ep. 447, ll. 78-80, *Allen I*, p. 49.

173-174 *Cultus* On the habit of canons see J.C. Dickinson, *The Origin of the Austin Canons and their introduction into England*, London, 1950, pp. 184-185.

176 *recentis... structurae* After a fire in 1360, it was rebuilt under Popes Urban V, Gregory XI, and Martin V. The main architectural changes, however, that give the church its present day appearance were done after Erasmus' time at the end of the 16th and during the 17th century.

176 *sellis* Erasmus may be thinking of the benches in the so-called "Choir of the Canons," which were repaired under Sixtus IV in 1479. Cf. S. de Blaauw, *Cultus et Décor: Liturgia e architettura nella Roma tardoantica e medievale* (Vatican City, 1994) II, p. 666.

181-182 *Nam iis... congerro* Cf. Ep. 296 to Seruatius Rogerus, in which he justifies himself in similar terms: "Crapulam et ebrietatem semper horruui fugique. Quoties autem cogitabam de repetendo contubernio vestro, succurrebat inuidia multorum, contemptus omnium, colloquia quam frigida, quam inepta, quam non sapientia Christum, conuiuia quam laica" (ll. 53-58).

sim bellus compotor nec gratus congerro. Rursus iis, qui regulae suae constitu-
 tionumque sunt tenaciores, grauis ac molestus sim futurus, primum magno alen-
 dus, deinde fortassis exemplo meo segniores redditurus infirmos, qui hoc volent
 185 sibi licere quod me facere cogeret corpusculi necessitas. Ita fieret, vt nec illis satis-
 facerem nec ipse meis studiis sufficerem. Itaque comprobante episcopo cui sub-
 sumus, comprobantibus ordinis primoribus olim subdixi me a collegiorum
 consortio, non vt licentius viuerem, sed vt liberius vacarem bonis litteris, nulli
 190 molestus, omnibus tamen vtilis, quod quidem esset in me situm. Quodsi quid
 omnino debet orbis christianus meis lucubrationibus, si quis factus est meis scrip-
 tis vel melior vel eruditior, non debet improbare meum hoc consilium. Nec
 interim me latet quid hic agat Leus. Impingere vult inuidiam tecti cultus. At
 interim aut ignorat aut non meminit huius generis canonicos, qui e Britannia
 Romam adeunt, statim vt ad iter accingunt sese veste sacerdotali tegere lineam,
 195 quosdam ita versari Romae etiam annos aliquot nulla pontificis autoritate inter-
 ueniente. Simili cultu domum redeunt et inter suos obambulantes tam diu
 seruant, donec redeant in monasterium. Id nos et Romae vidimus et in Anglia.
 Quamquam autem haud nesciam quantula religionis portio sit cultus, tamen
 quod illi faciunt absque pontificis venia, id ego nunquam eram factururus, nisi me
 200 necessitas huc compulisset, non quod existimem magnopere referre, quo cultu
 quis Christo seruiat, sed quod non existimarem aduersus stimulum esse calci-
 trandum, hoc est pugnandum cum opinione vulgi altius infixam quam vt reuelli
 possit. Huius rei mihi satis est reddere rationem episcopo ac primoribus meis,
 summo pontifici. Nec enim debeo, nec possum omnibus. Et qui probi viri sunt,
 205 iis satis esse debet, quod vtar eo cultu qui satisfacit summo pontifici, caeterisque
 quibus debeo vitae meae rationem reddere. Porro quo minus redierim ad pristi-
 num cultum, illud praecipue fuit in causa ne duplicaretur offendiculum imbecil-
 lium, quibus rectius consulisset Leus, si huius rei non meminisset. Nam vt
 multi sunt qui rem norunt, ita plures sunt qui nesciunt. Nunc quid aliud agit
 210 Leus quam re latius sparsa fortasse quorundam animos irritabit, vt id sponte
 facere cupiant quod ego feci inuitus, magnoque meo malo. Neque enim me prae-
 terit, quam mihi fuerit inutile et ad rem augendam et ad opinionis dignitatem res
 per se tam nullius momenti. Neque tamen vlli vnquam autor fui aut futurus
 sum, vt eo se volens coniciat quo me impulit necessitas. Nec alia causa fuit cur
 215 desierim hunc titulum praefigere libris meis, nisi vt paucioribus essem offendi-
 culo. Qua quidem in re quanto ciuilius summus pontifex quam Leus, qui ne in
 diplomatis quidem reliquis, etiamsi contingat episcopatus, vult huius infelicitatis
 meae fieri mentionem. Sed Leus nihil sibi putauit praetermittendum, quod ad
 odium mei pertineret. Et tamen cum ob hanc causam mihi Leus obtrectarit apud
 220 multos, nunquam tamen vel verbo coram admonuit, ne tum quidem cum esset
 inter nos satis arcta familiaritas, haud satis memor instituti sui, qui tum solet
 vociferari apud ecclesiam posteaquam semel atque iterum admonuit frustra.
 Verum hac de re fortasse copiosius alias calumniis hominum respondebitur.
 Nunc ad reliqua propero.

225 De minis satis opinor respondi in epistola ad Thomam Lupsetum, qua in re si
 quid fingo precor vt piaculum hoc in meum recidat caput. Et olim res sua sponte
 liquebit ex meis ad amicos epistolis. Leus negat impedimento fore se quo minus
 umbra mea requiescat in pace si mori contigerit, ego me polliceor impedimento
 futurum, quod quidem erit in me, ne quid illi viuo secus accidat, quam ipse velit.
 230 Optat fati functo quietem, optat viuo mentem saniozem. Ego ne vbique sim
 ingratus illi, tantundem opto vicissim ipsi. Absit autem vt tale exemplum me
 autore irreat, non dicam in ecclesiam, sed in mundum. Quod si fiat, nihil
 deprecor quo minus eueniat quod Leus futurum vaticinatur: vt posteritas omnis
 235 amare Leum, id illis per me licebit, siue milites sint, siue docti, quamquam nihil
 vetat eundem et doctum esse et militem. Verum haec facilius impetrasset, si
 controuersiam hanc tractasset ciuilius. Multi sunt non solum in Germania verum-
 etiam in Italia, in Gallia, in Anglia, fortassis et in Hispania, qui sibi videntur coe-
 pisse nonnihil fructus ex meis lucubrationibus, qui qualescunque sunt meae litte-
 240 rae, tamen in his gaudent nominari. Ab his nescio quibus animis legentur hae
 laudes, quas Leus in me congerit, non citra contumeliam illorum. Negat se didi-
 cisse pugnare. Atqui pugnacissimum esse testatur hic libellus. Quid enim aliud
 loquitur quam saxa, quam enses, quam sagittas? Si cuiquam essem inimicus seni,
 tamque sim impius, vt homicidium non horream, modo tutum, non vterer aliis
 245 telis in illum quam sic virulento libro. Non tam male sentio de Leo, vt suspicer
 hoc animo haec ab illo scripta, tamen non pauci sunt neque me grandiores et fir-
 miore corporis valetudine, quos haec tam violenta tamque seditiosa possint ad
 mortem adigere. Me ne tantulum quidem commouent vt sim ab honestis studiis
 cessaturus. Illud molestum est, bonam operam in his rixis male collocare.

186–187 *episcopo ... primoribus* Cf. Ep. 1436, ll. 108–109: “Hic nihil actum est sine auctoritate maiorum”. Erasmus left the monastery of Steyn in 1492 to become secretary to Hendrik van Bergen, Bishop of Cambrai.

192 *tecti cultus* Erasmus repeatedly explained that he covered up his habit while in Italy because it resembled that of a plague doctor and therefore caused embarrassment and difficulties for him (cf. Epp. 296, ll. 178–190, 447, ll. 470–496; 1436, ll. 109–111). Lee does not specifically refer to Erasmus’ dress, but in a general way mentions his obligations as a member of an religious order (Ep. 1061, ll. 255–257).

194 *tegere lineam* Cf. the slightly different explanation in Ep. 296, ll. 181–204.

199 *absque pontificis venia* Erasmus himself obtained a dispensation from Leo X (Ep. 517, of 26 January 1517). Cf. ll. 13–17: “habitu per dictos canonicos gestari solito primum tecto, mox omnino deposito, in habitu secularis sac-

erdotis incessit aliquot annis et incedit de presenti, apostasiam et alias sententias, censuras et poenas ecclesiasticas in talia presumentes etiam ex institutis dicti ordinis regularibus latas incurrendo, cupit ... absolui.” Cf. the corresponding dispensation, ll. 36–39.

215 *titulum* Cf., for example, the address in Ep. 49 (first published in Guillermi Hermanni Goudensis ... *Silva Odorum*, Paris, 1497), where he styles himself “canonicus ordinis diui Aurelii Augustini,” or Ep. 93, published in *Lucubratiunculae* (Antwerp, 1503), where his affiliation is given as “canonicus instituti diui Augustini”.

218 *mentionem* Cf. Ep. 517, ll. 22–23.

225 *Lupsetum* Ep. 1053, ll. 139–150.

230 *fatis functo* Erasmus made this accusation in Ep. 998, ll. 39–42, cf. Ep. 1053, ll. 375–380; Lee rejects it in Ep. 1061, ll. 249–257.

233 *vaticinatur* Ep. 1061, ll. 497–498.

235 *milites* Cf. *ibid.*, ll. 467–470.

241 *Negat* *Ibid.*, ll. 475–476.

250 Addit se non deprecari mortem in causa tam pia. Sperat, opinor, martyrii gloriam. Eam per me sane non assequetur. Ait non dubituros homines quin, si quid illi acciderit, id me autore patratum esse. Atque vt mihi rem tam atrocem impingat, abunde satis esse putat quod hoc dixerit. Tantum putat esse ponderis apud omnes ipsius asseuerationi quamuis nuda. Nihil est opus syngraphis, nihil
 255 argumentis, nihil testibus; vnum illud satis est: ἀὐτὸς ἔφα. Spero nihil illi deterius euenturum ex me quam quod ipse sibi conflauit suo libello, vt graues ac docti viri non optime de Leo sentiant, vt qui bonas adamant litteras Leum oderint, vexilliferum aduersae factionis. Si quid acciderit Leo, nemo non dubitabit quin autore Erasmo acciderit: quasi hic libellus non satis idoneus sit, qui multos in Leum irri-
 260 tet, non apud Germanos tantum, verum etiam apud Anglos, qui sua referre putant vt Erasmi fama sit illibata.

Et rei per se atroci addidit etiam odii nonnihil. Exierat libellus, excusari poterat. Vicit ira iuuenem; instigatus exarsit immoderatus. At edito tali volumine vltro insultat quasi re bene gesta. Mittit mihi dono libellum cum praefatiuncula,
 265 vt ipsi videtur salsa, cum nihil scribi possit ineptius. Curat codicem in pluribus bibliothecis reponendum, praesertim monasteriorum, tanquam rem sacram ac cedro dignam. Mittit eum regibus, episcopis, et cardinalibus. Mittit etiam iis, quos mihi nouerat intima necessitudine coniunctos, velut exprobrans illis suum de Erasmo triumphum. Haec cum ipse faciat, arbitratur neminem illi fore iratum
 270 nisi me impulsore. Vtinam Leus cum haec scriberet, cum haec faceret, tam laborasset in coercenda bili sua quam mihi laborandum est in sedando dolore alieno. Negat se quicquam timere sibi a doctis, nimirum aut suaviter sibi placens et impendio fidens operi suo aut pessime sentiens de doctis omnibus, quibus existimat opus tam inimice, tam seditiose scriptum, non enim addam indoctum, probatum iri. Si calamum suum ad eruditorum iudicium moderatus esset, multo aliter scripsisset. Sed hoc tropo voluit illis simul et blandiri et minari. Blandiri,
 275 quod bene sentiret de illorum aequitate; minari, cauerent ne, si mutirent aduersus hunc libellum, protinus Lei calculo inter indoctos scriberentur.

Illud obiter non satis intelligo quid sibi velit quod ait: Quid militibus cum balneis? Cum non alia gens balneis aequae gaudeat atque Germanorum, nisi forte nihil interesse putat inter militem et canem.

Stomachatur alicubi, quod in duabus epistolis irreuerentius ipsum tractem, cum, vt nihil aliud, sit sacerdos Christi. Atque vtinam ipse meminisset monitorum Ioannis Coleti qui, vt erat vir pure christianus, inter multa et hoc illum
 285 admonuit suis litteris, haberet aetatis meae rationem, tribueret aliquid tot vigiliis in publicam studiorum vtilitatem exantlatis. Neque dubito quin a caeteris amicis doctis et grauibus audierit aut eadem aut his similia. At is suo animo maluit obsequi quam amico consilio. Non eleuabo Lei dignitatem, non dicam, nisi quod ipse fatebitur esse verum. Iuuenis est, hactenus nullo insigni officio cultoribus litterarum commendatus, in re theologica nec summum, vt opinor, habet gradum, nec
 290 ipse sibi quicquam vltra mediocritatem vindicat. Nullo publico munere fungitur. At quanto cum supercilio mecum agit vbique, vt obiurgat, vt insultat, vt censet,

vt percellit, vt reuocat, vt minitatur, vt verberat, vt illudit salibus, vt naso sus-
 pendit, vt taxat cauillis! Credat hospes seuerum magistrum castigare discipulum
 295 puerum, credat veteranum aliquem ac primarium theologum praecire iuueni, credat
 insignem episcopum aut cardinalem eximum plebeium homuncionem
 admonere. In calce operis vix sibi temperat quin summum pontificem, velut in
 specula sua dormitantem, conuiciis expergefaiat. Paulus non vult episcopum in
 reprehendendo grege violentioris esse linguae. Id enim Hieronymus interpretatur
 300 esse *πλήκτην*. Et tam ferociter Erasmus flagellat Leus, iuuenis senem, ne caetera
 conferam, vt velut e sublimi deridet ac despicit, vt liberis conuiciis tanquam de
 plaustro ludens, velut in vernam aut parasitum suum debacchatur. Denique pre-
 catur mihi, vt Deus bonae mentis ac pacis spiritum mihi inspiret, vt ingenium
 meum vertam ad aedificationem ecclesiae Dei potius quam in destructionem.
 305 Quod ni respiscam, ait alibi se velle lugere fratrem insanientem. Quod optat
 hactenus mihi fuit in votis; an successerit nescio. Alioqui si mihi cordi fuisset
 augere rem, si parare dignitatem, patebat alia via longe tum breuior, tum facilior.
 Multa transiliam oportet, alioqui nullum esset habitura finem rixatio. Adeo nihil
 ille non torquet ad calumniam, nihil non exaggerat, non absque graui tedio
 310 loquacitatis. Negat se velle mihi aequari ni quaedam accesserint mihi quae
 desunt. Hoc vt verum esse fateor, ita modestius alter quispiam de illo poterat
 idem praedicare.

Ait se nunc primum fecisse periculum, quid possit calamo. Certe ex hoc gustu
 licebit coniciere quam modestus, quam ciuilis sit futurus in caeteris. Tot mihi
 315 sunt aedita volumina, quaedam etiam iuueni, neque diffiteor, lusimus alicubi
 liberius, fortassis ad hoc vicii natura proniores. At emoriar, si in omnibus quae
 scripsi tantum est stomachi, tantum amarulentiae, quantum in his duabus apologi-
 giis. Multa pernegat se mihi dixisse, quae tam memini illum dixisse quam
 memini me heri pransum esse, neque sunt eiusmodi, vt magnopere retulerit illa
 320 confingere. Sum autem memoria praeditus, si non prodigiosa, certe non malae

250 *Addit Ibid.*, ll. 476–477.

251 *Ait Ibid.*, ll. 503–505.

264 *praefatiuncula* The short Ep. 1037.

266 *bibliothecis* Cf. Ep. 2126, ll. 107–110 concern-
 ing a copy in the library of the Franciscans at
 Louvain: “Germanus quidam Lei librum in
 me scriptum, quem in bibliotheca Francis-
 canorum reponendum locauerat, intus ac foris
 excrementis humanis oleuit atque incru-
 stauit, vt dies aliquot tota foeret bibliotheca”.

279–280 *Quid ... balneis* Cf. Ep. 1061, ll.
 467–468.

281 *canem* The usual form of the proverb was
 “quid cani et balneo”. Cf. *Adag.* 339 (Quid
 cani et balneo?), *ASD* II, 1, p. 439 sqq.

282 *epistolis* Epp. 998, 1053.

284 *Coleti* John Colet (1467–1519), dean of St.
 Paul’s in London. Erasmus praised his Christ-

ian virtue in a biographical sketch (Ep. 1211).

289 *Iuuenis* Cf. *supra*, p. 25, n.l. 18.

290 *gradum* Cf. *supra*, p. 61, n.l. 109.

297 *In calce* I.e. at the end of his annotations,
 fol. CXXIX: “Proinde opus est, quin et tem-
 pus est, vt vigilet pastor in ecclesia ... non
 dormitabit neque dormiet qui custodit
 Israel, si non dormitauerit neque dormierit
 speculator in Israel”.

298 *Paulus* 1. *Tim.* 3, 3.

299 *Hieronymus* Cf. *Dialogus contra Pelagianos*,
 Migne *PL* 23, 539A, Reeve 671.

301–302 *de plaustro* *Adag.* 673 (De plaustro
 loqui), *ASD* II, 2, p. 200.

302–303 *precatur* Ep. 1061, ll. 521–525.

305 *ait* *Ann.* fol. DDii verso (Asso, p. 249).

310 *Negat* Ep. 1061, l. 748.

313 *Ait Ibid.*, ll. 749–750.

fidei. Nolim illi vanitatis notam inurere, quam toties impingit mihi praeter causam. Illud malo ratiocinari fabularum quas miscet in familiaribus colloquiis parum meminisse. Proinde consultum censeo, si quis velit cum illo rem seriam agere, tabulas ac testes legitimos adhibeat. Alioqui si, cum vult impingere quippiam, sat habet dixisse 'Non dubium quin hoc Erasmo autore sit factum', rursus vbi non est commodum agnoscere quod illi vicissim intenditur satis esse putat dixisse 'Id vero Leus negat' et si quod sibi permittit: 'Idem permittent caeteri', nimirum vicit omnem causam.

Addit apud Atensem vno atque altero mense fuisse librum annotationum, ut mihi si vellet faceret copiam opinor id sentiens, Atensi fuisse in manu, si voluisset Leus. Imo Atensis aiebat hac lege sibi creditum librum ne cuiquam faceret communem. Quod si Leus volebat mihi copiam fieri, poterat illud per se facere. Quanquam non hic tantum sibi non constat, subinde vacillat, et in aqua, quod aiunt, heret. In praefatione scribit toto anno librum a me flagitatum, quem toties inculcat apud me fuisse. Alicubi pauca quaedam desiderat in opere meo, rursus alibi iactat tot annotationes maximi momenti. Alicubi non improbat industriam meam, alias negat esse meum vel Graeca castigare vel Latina. Quodam in loco non improbat, si quis conferat exemplaria Graeca cum Latinis, modo id fiat sobrie, contra alibi fidem in totum abrogat Graecis voluminibus. Quod si sobrie sunt conferenda exemplaria, quid magis sobrie possit fieri, quam ego feci, qui totam aeditionem vulgatam intactam relinquo? Nunc deiicit suas annotationes et ineptiores vocat, quam ut quisquam eas sibi velit asserere; alibi rursus tantum illis tribuit, ut periclitatura fuerit tota religio christiana, nisi illae prodissent in lucem. Nunc multis argumentis persuadere nititur se grauissimis causis adactum, ut euulgaret suas annotationes, etiam post alteram aeditionem Noui Testamenti, mox deierat se nunquam aediturum fuisse nisi per me compulsus. Nunc me facit omnibus technis insidiantem suo libro. Idem alias asseuerat apud me semper fuisse. Nonnumquam obsecrat me, ut erratorum meorum canam palinodiam. Rursus alicubi exprobrat mihi, quod non puduit me recantare quaedam, quae in priore scripseram aeditione. Interdum ait me toto orbe notum apud summates ac doctos viros plurimum habere ponderis. Interdum facit adeo vilem et contemptum, ut nec apud Anglos, nec hic vllum habeam amicum negans quenquam fore qui tali credat auctori.

Innumera sunt huius generis, quae multum videantur abesse ab illa simplici veritatis oratione. Quam haec sint molesta lectori vel ex meipso coniecturam facio. Sed quemadmodum puerile fuisset ad omnia respondere, ita committere non debui, ut quicquid ille in me congessit tacitus agnoscerem. Depuli calumniam alicubi, nusquam regessi. Nunc tui arbitrii facio, candide lector, vtri malis habere fidem, et quotam operis mei portionem Leo deberi velis. Mihi satis est semel, ut res habet, narresse. Nec est animus iterum huiusmodi contentionibus aquam inaniter consumere. Si Leus me repetet conuiciis, praedico me non responsurum. Sin argumentis aget, ut par est inter eruditos agi, non deero mihi pro mea virili. Non opinor quicquam hactenus a me dictum, quod cuiquam videri

possit contumeliosum. Eat nunc Leus et me calidissimum bellatorem vocet, qui
 365 tam atrocibus conuiciis impetitus tam moderate responderim, nisi forte conuicium esse negabit, quod subinde mendacissimum, quod ingrattissimum, quod aliis atque aliis hoc genus nominibus me compellat, cum ipse duabus illis epistolis, quas existimat esse vehementer procaces, nihil illi impingam praeter gloriae famem, cum idem impingat Hieronymus Augustino iam episcopo, quod ego
 370 iuueni, et nihil aliud quam Eduardo Leo. Nam sacerdotium hodie turba sacerdotum euiluit apud vulgus. Nec tamen illud interim studio fuit, vt placarem Leum. Mihi sat est, si lector aequus et integer placatus est, Leo non prius conabor satisfacere, quam iram qua totus nunc feruet, quam odium quod nusquam non spirat posuerit. Sub haec accingor ad illius annotationes, in quibus tamen ita moderabor orationem, vt ingenue fatear, sicubi lapsus ero, nec ingrattum agam, si quid
 375 recte Leus admonuit, neque sinam tamen illum auferre quicquid ille vel pridem scripsit in suis annotationibus, quarum mihi non est facta copia, vel nuper addidit, siue ex sese, siue ex meis posterioribus, nec vsquam regeram in illum conuicia aut seditiosos clamores, quos aliquoties quam praeter rem excitet, res ipsa
 380 declarabit. Interim obsecro te, lector, quisquis es, vt sententiam tuam suspendas paulisper. Nam vt haec licebat ex tempore effundere, ita dierum aliquot spacio fuerit opus alteri parti propter collationem locorum. Et tamen huic negotio non dabuntur nisi decem aut vndecim ad summum dies, cum ille plus biennio adornarit sua. Et tamen non paulo difficilior est depellere calumniam quam impingere. Malim mihi pacem quam bellum. Quod si pugnandum est, malim aliud
 385 argumentum, et Iacobo Fabro suum antagonistam inuideo. Verum quid faciam, si his fati sum natus? Sit igitur hic primi voluminis finis.

Ad lectorem

390 Quisquis faues bonis literis, aut aliquid fauoris deberi putas Erasmo, qui tantis sudoribus certe conatus est de bonis litteris benemereri, oro atque obtestor, ne quis in Eduardum Leum conuiciis debacchetur, quod iam nunc video quosdam aggressos. Qualis sit illius in me liber nemo non videt. Sed mihi curae est perpe-

329 *apud Atensem* Ep. 1061, ll. 779–780.

333–334 *quod aiunt Adag.* 400 (In aqua haeret), ASD II, 1, p. 474.

334 *scribit* Ep. 1037, ll. 2–4.

367–368 *epistolis* Epp. 998, 1053.

368–369 *gloriae famem* Ep. 1053, ll. 200–207.

369 *Hieronymus Augustino* Erasmus uses similar arguments to make his controversy with Jacques Lefèvre palatable to Budé. Cf. Ep. 778, ll. 242–243: “Quo stomacho respondet et minatur Augustino, quod vnus loci enarrationem ausus sit conuelleré”. In both cases Erasmus is referring to Jerome’s letter to Augustine (*Epist.* 112, Migne *Pl.* 22, 916–931) concerning the interpretation of *Gal.* 2,

11–14.

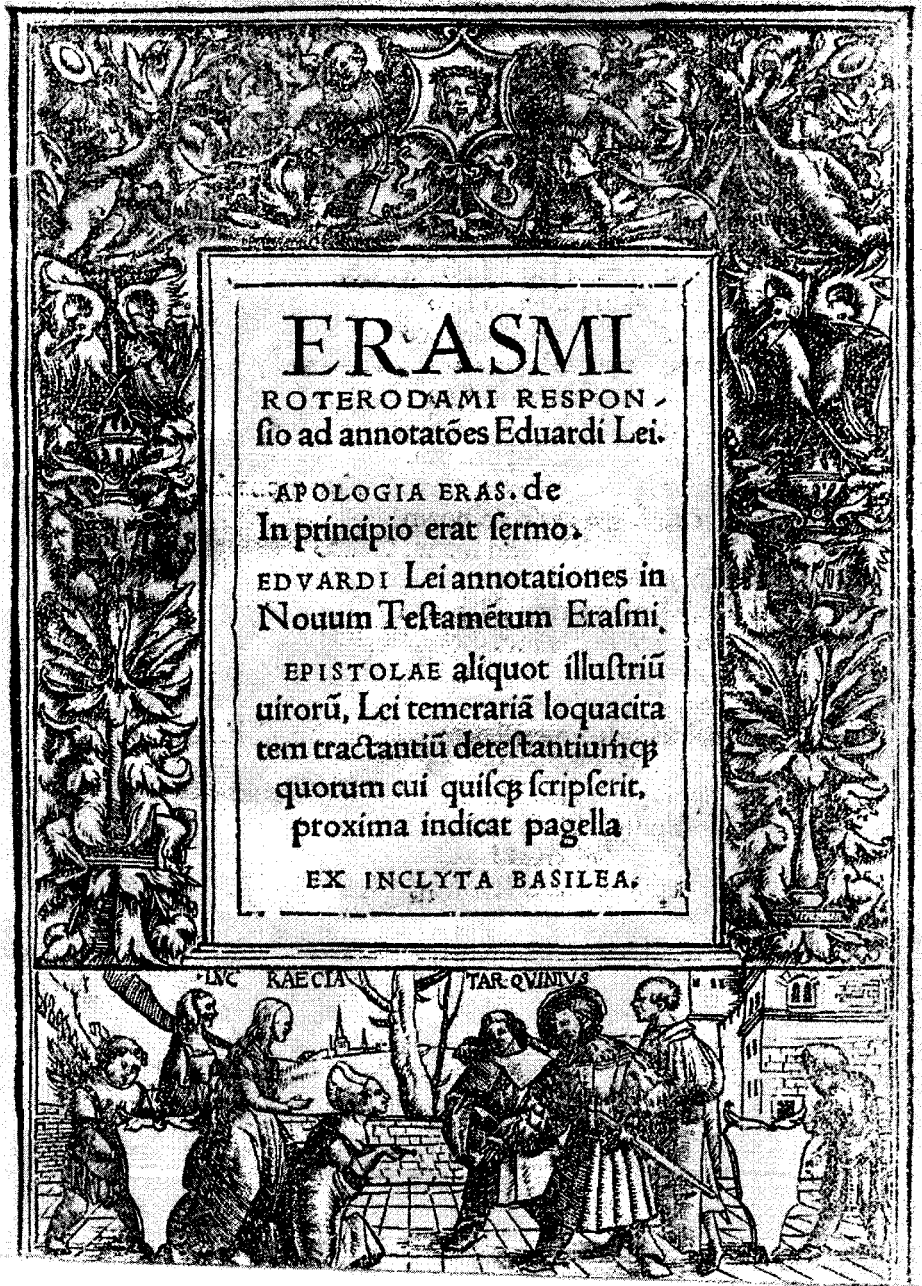
371 *euiluit* Cf. *De interdicto esu carn.* ASD IX, 1 pp. 27, l. 221–228, l. 240: “Interim creuit sacerdotum numerus, ac decreuit pietas ... ob vitam dedecorosam a populo contemnitur illorum doctrina”.

386 *antagonistam* I.e. Erasmus himself (cf. *supra*, p. 61, n.l. 114). At the Leipzig debate, Petrus Mosellanus (cf. his *De ratione disputandi*, Augsburg, Wirsung, 1519, Ci verso) had held up the dispute between Lefèvre and Erasmus as an example of a scholarly debate in the Christian spirit.

391 *quosdam* Cf. introduction, pp. 10–12.

tuo tueri modestiae laudem, quam mihi doctorum hominum suffragia tribuunt
hactenus vel inuito Leo. Non videbor mihi superior, nisi hominem argumentis,
395 deinde etiam moderatione vicero. Hanc laudem qui mihi non inuident, tempe-
rent a maledictis in illum congerendis, sed multo magis in gentem. Mihi cum
Leo certamen est, cum gente summa necessitudo. De Leo si quis parum honori-
fice sensurus est, ipse suo libello debet imputare. Genti par est, vt omnes eruditi
400 faueant, quae tot habeat viros in omni litterarum genere praecellentes, quae prin-
cipes habeat, sic toto pectore fauentes melioribus studiis, vt si similes haberemus
apud nos, non impune sic apud populum vociferarentur stolidi quidam. Bene
vale.

Apud nobilem Brabantiae Antuerpnam, in aedibus Michaelis Hillenii. Anno a
Christo nato M.D.XX.
405 Non sine priuilegio.

Responso ad annotationes Eduardi Lei, Basileae, Ioannes Frobenius, 1520.

Ex. Gemeentebibliotheek Rotterdam

RESPONSIO AD ANNOTATIONES
EDVARDI LEI

ed. ERIKA RUMMEL

Toronto

CONSPECTVS SIGLORVM

- A*: ed. Antv., M. Hillenius, mense Maio 1520.
B: ed. Basil., Io. Frobenius, mense Aug. 1520.
C: ed. Basil., Io. Frobenius, mense Oct. 1521.
M: Marginalia manu ipsius Erasmi scripta ad oram exemplaris *Apologiarum* eius *Omnium* ed. 1522 quod nunc in Bibliotheca vniuersitatis Cantabrigiensis asseruatur, signatum Adu. a. 5. 1.
BAS: ed. Basil., H. Frobenius et N. Episcopus, 1540.

RESPONSIO AD ANNOTATIONES
EDVARDI LEI

Cum subito prodisset in lucem liber Edouardi Lei, ceu vocem adepturus nobis, quod lupus solet iis quos prior viderit, variabant amicorum sententiae. Quidam
 5 censebant nihil omnino respondendum, quidam quam accuratissime respondendum. Atque hos quidem illa potissimum causa mouebat, quod crederent fore, vt si volumen hoc, cuius iam diu iactati tanta fuisset apud omnes expectatio, magnifice refelleretur, caeteri a simili temeritate temperarent. Illos non vna mouebat causa. Primum iudicabant totum librum eius esse generis, vt vel nemine respon-
 10 dente facile lectori non omnino stupido venturum esset in mentem quid responderi posset. Id quod esse verissimum ex multorum litteris accipio. Deinde etiamsi liber hic haberet mentem, haberet ingenium, haberet eruditionem, iudicium, eloquentiam, festiuitatem, aliasque dotes quibus solent eruditorum hominum lucubrationes commendari lectoribus, tamen tam impotentem debacchationem, tam
 15 insignem virulentiam nulli probo doctoue placituram affirmabant. Itaque fore, vt liber vltro vel reiceretur, vel negligeretur. Et parum abfuit, vt in horum sententiam pedibus irem. Tandem re per ocium apud meum animum expensa placuit diuidi sententiam, vt neque nihil responderetur, nec tamen accurate responderetur. Cum enim tam atrox rumor de hoc libello per orbem fere volitasset etiam

1-2 RESPONSIO AD ANNOTATIONES EDVARDI LEI. QVIBVS INCESSIT LOCA QVAEDAM EX ANNOTATIONIBVS EIVS QVIBVS ILLE EXPLANAVIT QVATVOR EVANGELIA. IVXTA PRIOREM AEDITIIONEM. EX HIS INTERIM CONIECTVRAM FACITO, LECTOR, RELIQVVM OPERIS PROPEDIEM ACCEPVRVS A: ERASMI ROTERODAMI LIBER RESPONSIONVM quo respondet annotationi-

bus Eduardi Lei, quibus ille locos aliquot taxare conatus est in quatuor Euangeliis B: LIBER RESPONSIONVM, quo ... Euangeliis C: DES. ERASMI ROTERODAMI LIBER QVO ... euangeliis BAS

3 Edouardi A: Eduardi B C BAS.
 4 iis A: his B C BAS.

1-2 (app. crit.) *reliquum* Cf. *infra*, p. 205.
 4 *lupus* Cf. *Adag.* 686 (Lupi illum priores viderunt), *ASD* II, 2, p. 214.
 4-5 *Quidam ... quidam* Wolfgang Capito, for example, advised him against writing an apo-

logia (cf. Ep. 1083, ll. 3-7); Philipp Engelbrecht and Hermann of Neuenahr encouraged him to do so, cf. Epp. 1105, ll. 45-58, 1078; ll. 34-37, 57-58.

20 antequam prodisset, cumque talis prodisset, vt fumis ac praestigiis quibusdam admirandis facile posset imponere lectori vel imperito, vel simplici, vel parum attento, non fuit consilium prorsus obticescere, praesertim cum sint quibus nihil tam stulte aut indocte scribi potest quod non arrideat, modo bonis litteris aduersetur et diuersam factionem adiuuet.

25 Quoto autem cuique tantum sit ocii, vt conferat, quid calumnietur Leus, quid ego scripserim, aut qua arte ille nostra torqueat, quam violente, imo quam ἀπροσδιονύσως citet aduersum me autorum testimonia? Quis autem adeo praesenti animo est, vt prima spetie non aliquo pacto commoueat τοῖς θεορύβοις illis πανιχοῖς – tot obiurgationibus, tot obstestationibus, tot abominationibus, tot
30 indicibus, tam innumeris numeris, quibus ille suas annotationes, velut insignem thesaurum, iterum atque iterum numerat? Quem non moueat libro nondum perlecto terribilis ille elenchus, quem in operis frontispicio praeponit, quo lectori, ceu Circes poculo, statim mentem adimat? Quid eo seditiosius, aut calumniosius excogitari potuit? Quoties illic temere muto lectionem ecclesiasticam? Quoties
35 addo de meo, quoties adimo? Illic noto ecclesiam. Illic noto Euangelistam. Illic imputo interpreti haeresim. Illic annoto quiddam esse haeticum autore Chrysostomo. Illic parum catholice sentio de matrimonio. Illic petulantius ac lasciuus loquor de salutatione Gabrielis. Illic mordeo Augustinum, probatissimum ecclesiae doctorem. Illic cum Marcionitis sentio omnem coitum esse spurcum. Illic
40 patrocino Pelagianis. Illic faueo Arrianis. Illic labefacto sacrae scripturae auctoritatem. Illic renouo veteres haereses. Illic irrideo sermonem interpretis, quem Leus putat esse Spiritus Sancti. Illic irritantur in me theologorum ordines. Illic prouocantur in me mendicantium quos vocant populi. Illic haereses subinde inculcantur. Postremo quid illic non facio? Porro vbi ventum erit ad ipsa loca, prudens
45 lector intelliget illa meros esse fumos, ac nihil minus esse, quam quod hic index iactitat.

Hacc mihi persuaserunt, vt omnino responderem aliquid. Rursum ne multum operae collocarem in hoc negocio, illa mihi fuerunt in consilio. Primum quod
50 intelligerem et mihi plurimum fore toedii et minimum fructus ad lectorem esse rediturum ex opere prolixo. Nam in immensum cresceret volumen, si, quod ille facit, primum recenserem quae refellerem, deinde singula machinis omnibus adgrederer. Praeterea diuinabam id, quod res est, huius generis libros tantisper esse in manibus, donec feruent hominum recentia studia, ea simul atque refrixerunt, libri tineis rodendi relinquuntur, praesertim si talis est conflictatio, vt nulla
55 commendetur vtilitate. Quis autem velit in ea re neruos omnes intendere, quam sciat non esse victuram apud posteros, imo paucis annis intermorituram? Denique stultum videtur accurate velle refellere, quod attente legisse refellisse sit. Nam si mihi liberet numerare, quoties non intelligit neque quod reprehendit, neque quod loquitur; quoties palam calumniatur, quae nec dixi nec sensi; quoties
60 atrocibus verbis exagitat, quod optime dictum est; quoties autorum verba ad calumniandum detorquet in diuersum sensum; quoties auiditate carpenti scribit absurdissima; quoties miro supercilio docere conatur ea quae prorsus non intelli-

git; quoties tragedias excitat vbi nihil est causae, Deum immortalem quot et
 quales mihi nascerentur elenchi, et isti ad quantam paucitatem reciderent illi
 65 toties iactati, toties numerati numeri! Atque ita esse nolim mihi credas, lector,
 nisi rem compereris adeo manifestam vt, quod dici solet, vel coeco perspicuum
 sit, nisi videris nunquam magis ineptire Leum, quam vbi suscitatur atrocissimos
 tumultus.

Proinde mihi longe diuersum studium erit in respondendo ac Leo fuit in
 70 taxando. Ille adnitus est, vt quam maxime cresceret volumen, ego dabo operam,
 vt quam paucissimis rixandi negocium absoluam. Quid enim aliud hic est quam
 rixa pene muliebris? Ille diligentissimus fuit in his quae faciebant ad praestigium.
 Ego diligentior futurus sum in explicanda re. Ille totus est in conuiciis. Ego
 quoad licebit in totum a conuiciis abstinere. Atque vtinam Leus sic versari
 75 maluisset in hac palaestra litteraria, vt laudem captasset potius suam, quam exi-
 tium aduersarii. Nunc illi magis placuit lex gladiatoria: aut occide, aut morere. Et
 tamen intelliget prudens lector me pro virili vitasse ne, dum meum defendo
 caput, grauius ledam aduersarium, non quod ille mercatur hanc ciuilitatem, sed
 quod mihi magis placet id quod homini christiano magis est decorum. Tantum
 80 ne quid erret lector hospes, paucis vt res habet docebo.

Aedideram Nouum Testamentum, ad Graecorum codices versum ac recogni-
 tum. In ea aeditione testatus sum non esse fidendum iis quae proderem, nisi vete-

27 citet *A B BAS*: citat *C*.

28–29 τοῖς θορύβοις illis πανικοῖς *A B C*: τοῖς
 πανικοῖς ἐκείνων θορύβοις *BAS*.

32 ille *A*: *om. B C BAS*.

56 imo paucis *A B*: imo quam sciat paucis *C*

BAS.

66 perspicuum *A B*: perspicua *C BAS*.

74 quoad *A B C*: quantum *BAS*.

76 Lex gladiatoria* *C BAS*: *om. A B*.

27 ἀπροσδιονύσως I.e. irrelevant; cf. *Adag.* 1357
 (Nihil ad Bacchum), *LB* II, 541 D.

29 πανικοῖς Cf. *Adag.* 2603 (Panicus casus),
ASD II, 6, p. 425.

31 iterum Lee's notes consist of three sections.
 The notes in the first section are numbered 1
 through 243; in the second section, he refers
 readers to passages amended in the second
 edition of Erasmus' New Testament, provid-
 ing cross references to his own notes on
 these passages in the first section; in a third
 section, entitled in the running heads
 "Manentia", he lists passages which remained
 unchanged in Erasmus' second edition, again
 providing cross-references to his own notes.

32 elenchus I.e. the index on fols. DDiii–DDvi
 verso of the *Ann*.

34 temere nuto *Ann.* fol. DDiii (three times).

35 addo ... adimo *Ann.* fols. DDiii verso,
 DDvi verso.

35–36 noto ecclesiam ... haeresim *Ibid.* fol.

DDiiii.

36–37 *Chrysostomo Ibid.* fol. DDv verso.

37 *matrimonio Ibid.* fol. DDiii verso.

38 *salutatione Gabrielis Ibid.* fol. DDiiii.

38 *Augustinum Ann.* fol. DDiiii.

39 *cum Marcionitis Ibid.* fol. DDiiii verso.

40 *Pelagianis Ibid.* fol. DDiii verso.

40 *Arrianis Ibid.* fol. DDiiii.

41 *irrideo Ibid.* fol. DDvi verso.

42 *Spiritus Sancti Ibid.* fol. DDv verso.

42–43 *theologorum ... mendicantium Ibid.*
 fol. DDiiii.

65 *toties ... numeri* Cf. *supra*, n.l. 31.

81 *Aedideram* I.e. the first edition of Erasmus'
 New Testament, entitled *Nouum Instrumen-*
tum, Basel, Froben, 1516.

82 *testatus sum* Cf. the apologia prefixed to his
 edition of the New Testament, Holborn, p.
 165, ll. 10–12: "Deinde nostra si volent confe-
 rant et expendant atque ita demum probent,
 si quid recte monuimus".

rum codicum, nisi veterum interpretum consensus accederet. Et pollicitus sum proxima aeditione me meliora redditorum omnia. Inuitaui doctos vt, si quid
 85 haberent rectius, adferrent in commune. Atque eum laborem susceperam hortatu S.D.N. Leonis decimi. Leus antequam prodisset opus aut antequam me nosset et priusquam Graecas litteras attigisset, testatus est se reperturum in opere meo quod carperet. Prodiit altera aeditio multo tum melior, tum emendatior priore. Res ipsa docet. Et tamen in priorem tam atrociter scribit Leus, non alia re prouo-
 90 catus nisi quod schedulas quasdam vt tum erant exiles ac ieiunas minutias appellessem, idque apud vnum duntaxat amiculum, Leum interim laudans, non incensens. Hoc factum non alio lemmate praetexit, nisi quod posterioris | aeditionis non sit omnibus copia, quasi liber ipsius latius sit volitaturus quam nostra posterior aeditio, cum his nec typographum nec lectorem reperturus fuerit nisi scrip-
 95 tus esset aduersus Erasmum. Iam vt donemus me alicubi lapsum insigniter, quae gloria sit hoc exagitare conuitiis quod ipse mea sponte correxissem? Deinde quam inciuile, cum ex prioris aeditionis lectione et Graece didicerit et Latine, cum tam multa cognouerit quae prius ignorabat, nusquam agnoscere beneficium, sed animo plusquam hostili etiam illa arrodere quae recte scripta sunt? Sed omnium
 100 impudentissimum, quod verbula quaedam mea, quae tum ex tempore et aliud agens annotaram, et sic annotaram, vt admirer illum potuisse legere, nunc vt rem serio scriptam euulget, et ad haec nunc tandem respondeat orbi, ad quae tum ne verbo quidem vnquam respondit, praesertim cum ex aeditione posteriore, ex aliorum admonitu, e suo studio locupletarit interim sua, quibus mea oppugnat inermia. Ad haec quod opus sic aeditum, vt esset vsui studiosis, non ita taxat, vt
 105 quaedam improbet, sed vt totum subuertat, quasi quisquam ante me scripserit opus, in quo non alicubi desideres aliquid, quod ne ipse quidem praestitit Augustinus, cui tantum tribuit Leus, posteaquam decreuisset illum perlegere. Quod si labor hic quem suscepi damnandus est in vniuersum, cum Leone res erit Leo, non mecum. Ille bis approbavit si non omnes operis partes, certe studium et institutum meum. Cuius iudicio si malui fidere quam Lei, nemo mihi vicio vertet, opinor.

Hactenus ita loquor, quasi locis complusculis errarim etiam periculose, quod mihi tamen commune fuisset cum probatissimis nostrae religionis autoribus.
 115 Nunc dispeream si reperientur annotationes Lei duae quae sint alicuius momenti. Et tamen illi largior eas quoque, quas illi docti quidam suppeditarunt. Porro stilum ita deieci, vt Leus queri non possit se facundiae praesidiis oppressum esse. Hoc vnum orabo lectorem, ne cui minus videar modestus, quod minus ambitiose meam ostento modestiam. Immo hoc ipsum debet ad modestiae laudem adiungi,
 120 quod maluerim aliquam huius gloriae iacturam admittere, quam cum incommodo aduersarii tueri in solidum ius meum. De opere Lei nihil adhuc pronuncio praeter illud vnum, quod multis annis nullum legi librum vnde minus didicerim, cum tamen obiurger passim. Sed quicquid inter legendum tibi veniet in mentem, optime lector, etiam atque etiam te rogo vt si quid placet imputes toti Britanniae, si quid displicet in vnum Leum coniiicias. Nam cum ea gens habeat tam multos

130 insigni prudentia, probitate, modestia, doctrina, fideque praeditos, iniquum fuerit ex vnus hominis ingenio totam estimare gentem. Et tamen hoc facere solet hominum vulgus, quo magis visum est admonere. Comperi non paulo plus negotii quam putaram, non quod esset difficile refellere quae ille sic obiicit, vt existimem nec ipsi placuisse, qui scripsit, sed quod bona pars temporis in collatione locorum esset consumenda, presertim cum ille frequenter pessima fide citet quae citat. Malueram totum sexennium insumere in rem publicis bonorum studiiis profuturam quam vel vnum mensem talibus naeniis refellendis. Sed prohoemii iam satis.]

LB 125 Sequuntur notationes Eduardi Lei, quibus conatus est taxare nonnulla loca in
136 annotationibus Erasmi Roterodami, quibus emendauit atque explanauit quatuor Euangelia, iuxta priorem aeditionem.

Ad primam annotationem Eduardi Lei.

140 Cum in prioribus schedis, quas habebat D. Ioan. Atensis, quondam inclytrae Louaniensis Academiae vicecancellarius, paucis dumtaxat verbis annotassem, vbi nos legimus *Christi generatio sic erat*, apud Graecos haberi *Iesu autem Christi generatio sic erat*, hic rem prolixa disputatione dilatat, meque meo, vt ait, iugulat gla-

94 his *A B*: is *C BAS*.

100 impudentissimum *A BAS*: imprudentissimum *B C*.

108 tribuit *A B*: tribuere coepit *C BAS*.

116 illi *alt. A B*: *om. C BAS*.

135 Sequuntur *A B C*: Sequitur responsio ad *BAS*.

138 Matth. i.* *B C BAS*: *om. A*.

139 D. Io. Atensis* *C BAS*: *om. A B*.

142 hic *A B*: Leus *C BAS*.

83 *pollicitus sum* Cf. Ep. 402, ll. 1–2: “Nouum Testamentum praecipitatum est verius quam acciditum”. Ep. 417, ll. 6–7 (of 5 June 1516, to William Latimer): “alteram mox adornabo aeditionem”.

86 *Leonis decimi* Pope Leo X (1475–1521) in Ep. 338, cf. Ep. 1053, ll. 282–284 and p. 51, n.l. 782 above.

86 *antequam* Cf. *supra*, p. 27, n.l. 76.

88 *altera aeditio* In 1519.

90 *schedulas* I.e. Lee’s queries.

90–91 *minutias appellassem* Cf. *supra*, p. 28, l. 134.

92 *praetexit* Cf. Lee’s *Ann.* fol. CCiv (Asso, p. 246): “Non omnes tamen arbitrandum est posteriorem aeditionem habituros, qui priorem habent. Sed neque his qui vtramque habent ingratum esse debet, si de erratis in priore moneantur quo cautius gradiantur in posteriore”.

100 *verbulum quaedam* I.e. Erasmus’ replies to Lee’s queries.

100 *ex tempore* Erasmus frequently returns to

this subject, cf. *infra*, p. 89, l. 454, p. 91, ll. 516–519, p. 94, l. 612, etc.

104 *locupletariis* Cf. *infra*, p. 91, ll. 518–519.

110 *bis* In Epp. 338 and 864.

116 *docti quidam* Lee himself acknowledged that he had seen the notes of Maarten van Dorp and Johann Eck, cf. *supra*, p. 51, n.l. 785.

124–125 *toti Britanniae ... vnum Leum* Erasmus made the same plea in the letter to the reader added to his *Apolog. resp. inuect. Ed. Lei*, cf. *supra*, pp. 69–70.

138 *primam annotationem* Dealing with *Mt.* 1, 1 (“Christi generatio”).

139 *Atensis* Cf. *supra*, p. 31, n.l. 167.

141 *apud Graecos* This is not noted in the New Testament editions of 1516 and 1519. It was only in 1522 that Erasmus added to his annotation *ad locum* “Ieuiculum est, quod in Graecis codicibus habetur Iesu Christi” and discussed the variant. Cf. Reeve, p. 4.

142 *vt ait* Actually Lee says: “Tu ipse iudicio tuo comprobasti” (*Ann.* fol. III).

dio. Nam cum annotans in caput epistolae ad Corinthios posterioris quartum
 dixissem nefas esse, si quis in diuinis litteris vel vnum apicem sciens ac volens
 145 mutet, huius legis, quam et ecclesia sanxit et ego meo calculo comprobauit,
 neglectae reum agit. Verum hic libens rogarim Leum, quid scribae facturus sit
 qui, quod frequenter euenit, vnum aut alterum verbum omiserit in describendis
 voluminibus sacris? Num hac lege vocabit ad poenam violatae maiestatis euange-
 150 licae? An excusabit: imprudens fecit, dormitans fecit? Quid si Leus ipse referens
 locum aliquem ex arcanis litteris per imprudentiam aut obliuionem omiserit aut
 addiderit verbum, num agnoscet legem Deuteronomii aut Apocalypsis? Non,
 opinor, sed excusabit incuriam humanam, quae nulli non obrepat alicubi, quan-
 tumuis etiam cauerit. Et mihi ceu graue piaculum vult imputari, si quid omis-
 155 sit ab operis typographorum? Nam absente me pars ea fuit excusa. Haec, opinor,
 erat iusta defensio, etiamsi quid cessatum esset in hac aeditione, qua fere nunc
 vititur ecclesia, cuius auctoritatem Leus vult esse sacrosanctam, etiamsi non hac
 vititur sola. Quis enim hactenus tanta cura tantaque religione vel scripsit calamo
 vel formulis excudit sacros libros, vt non alicubi deprehendatur aliquid immuta-
 160 tum? Nunc hac parte nihil admissum est: tantum vnica vox, quae in Graecis
 exemplaribus redundat, a nostris omissa est. Qua quidem in re nulla est facta
 iniuria lectioni ecclesiasticae, imo potius habitus honos.

Mihi primum erat in animo Graecis addere nostra Latina, sic vt habent, ac lec-
 tori relinquere studium dispiciendi quae congruerent, quae dissiderent. Et factu-
 165 rus eram, ni quidam ex tempore dedissent diuersum consilium. Proinde non
 eram tum admodum anxius in hoc, vt per | omnia Graeca quadrarent ad Latina,
 166 adeo vt aliquoties ne contulerim quidem, praesertim in Luca, quod id temporis
 valetudinis imbecillitas impar esset tam variis laboribus, quos si gustasset Leus,
 non ageret aeditionis alienae tam morosum censorem. Denique patiar vt hic vin-
 170 cat Leus, ni doceam re ipsa in exemplari certe altero, in marginali spacio manu
 famuli ascriptum *Iesu*. Sed liberemus operas hoc crimine, liberemus castigatores,
 quorum industriae fere fidebam in huiusmodi, sit a me cessatum, et cessatum in
 vtraque aeditione, quid aliud potest accusare Leus, quam per incuriam vocem,
 quae additur apud Graecos, in nostra aeditione non fuisse additam? Nec est quod
 175 hic me stringat mea lege, cum ego dixerim esse nefas, si quis sciens ac volens
 mutet quicquam. Quid autem hic causae fuerat, cur sciens ac volens omitterem,
 cum propositum esset quicquid in Graecorum codicibus haberetur Latine red-
 dere? Quis autem sit tam insanus, vt arbitrato suo mutet quod est in arcanis volu-
 180 minibus? Si nobis compertum esset quid esset scriptum ab Apostolis et Euange-
 listis, impius profecto foret, qui vel apicem conaretur immutare. Nunc quum nec
 Graecorum codices nec Latini satis inter se consentiant, quum cotidie deprauen-
 185 tur a librariis, velimus nolimus aliquid est immutandum nonnunquam. Neque
 consequitur, si quis ad hanc prouinciam idoneus id tentet, continuo ius idem
 fore quibuslibet, etiam coriariis, id quod Leus ratiocinatur. Si nefas est mutare
 quod legit ecclesia, cur in vtroque testamento tam multa ausus est mutare Hiero-
 nymus? Cur in commentariis suis toties adfert vel ex Hebraeorum libris vel ex

Graecorum exemplaribus quod ab hac lectione, quam is ecclesiasticam vocat, diuersum est et sic adfert vt quod Graeci legunt praeferat nostrae lectioni? Id si cui dubium est, legat huius enarrationem in psalmos, in prophetas, et in epistolam ad Ephesios. His me tueri poteram, etiam si quid mutassem, et sciens mutassem, ex lectione recepta. Si nemo deprauasset sacros libros, ociosus esset castigator, imo etiam impius esset. Si quis audebit dicere in codicibus, quibus nunc vitur ecclesia, nihil esse diminutum, nihil additum, nihil deprauatum, nihil male redditum, patiar reiici quantumuis eruditum castigatorem. Sin res adeo manifesta est, vt negari non possit, non tollo quod legit vsus ecclesiasticus, certe liceat admonere studiosos. Iam quod ratiocinatur si quicquam mutetur ingens immi-

nere periculum ac breui vacillaturam autoritatem scripturae | diuinae, non mihi persuadeo Leum esse tam stupidum, vt haec scribat ex animi sui sententia. Suspicio hanc canere cantionem, vel in odium mei, vel in gratiam quorundam, et vnus praecipue, de quo vel absque cribro facile diuinabis, lector.

Quid fiet Graecis, qui ex euangelico codice pronunciant sacras lectiones, et ea gratia nonnunquam addunt e superioribus repetitum nomen Iesu, aut vice nominis eius ponunt nomen ipsum? Quid nobis, cum in templo solenniter addimus *in illo tempore dixit Iesus discipulis suis*, quod aliquoties non habetur in Euangelis eo loco? Quid fiet diuo Lucae, qui precatationis dominicae partem omisit? Quid interpreti Latino, qui coronidem quae habetur in Graecis libris omisit,

145 *et prius A BAS: om. B C.*

151 *verbum A: verbum, id quod facit aliquoties B C BAS.*

152 *Incuria humana* C BAS: om. A B.*

180 *Librorum deprauatio* C BAS: om. A B.*

182 *idem A B C: om. BAS.*

184 *Hieronymus* C BAS: om. A B.*

143 *annotans Reeve, p. 535.*

146 *reum agit Ann. fol. II* ("Huius ergo neglectae legis liceat mihi te reum peragere") and similarly at fol. LXIII: "te stringam tua ipsius lege".

151 *Deuteronomii aut Apocalypsis Dt. 4, 2; Ap. Ioh. 22, 18–19.*

154 *absente me Cf. supra, p. 59, l. 58.*

162 *primum* In his preface to Chevallon's edition of Jerome (Paris, 1533) Erasmus speaks of the genesis of the New Testament edition: "Quum enim primum venissem Basileam, de Nouo Testamento vertendo ne cogitarem quidem; scholia modo nonnulla paucis verbis annotaram, atque his decreueram esse contentus" (Ep. 2758, ll. 12–14). Cf. also *LB IX, 751 D*: "Decreueram addere vulgatam editionem ... huc perpulerunt amici quidam docti, quorum voluntati cessi verius quam iudicio".

186 *is A: Leus B C BAS.*

186 *Lectio ecclesiastica* C BAS: om. A B.*

197–198 *Suspicio hanc A: suspicio illum hanc B C BAS.*

200 *Graeci* C BAS: om. A B.*

203 *Lucas* C BAS: om. A B.*

166 *in Luca Cf. supra, p. 39, ll. 450–451.*

183 *ratiocinatur Ann. fol. II*: "Nam si cuique hominum, quantalibet etiam eruditione polleat, permittendum sit, vt arbitrato suo quippiam mutet, sic passim cur non idem licebit aliis, praesertim aequae doctis?"

196 *vacillaturam Ann. fol II verso*: "Vacillatque diuinorum librorum autoritas".

199 *vnus* Perhaps Ath, with whom Lee seemed to have close connections, and who was no friend of Erasmus'. Cf. *supra*, p. 31, n.l. 167.

204–205 *omisit Lc. II, 2–4*, omitting the doxology found in *Mt. 6, 13*.

205 *coronidem* Cf. Erasmus' annotation on *Mt. 6, 13*: "Hanc coronidem in omnibus Graecorum exemplaribus adiectam comperio ... verum quando nec in vllis Latinorum exemplaribus ascriptum vitur ... apparet ex solenni consuetudine ... additum" (Reeve, pp. 35–36).

non approbante Leo? Sed ne iocari videamur in re seria, aetate Origenis variabant Graecorum exemplaria, temporibus Ambrosii et Augustini variabant exemplaria, variant et hodie, non paucis in locis, nec vacillat tamen autoritas diuinae scripturae. Spiritus, inquit, Sanctus autor est diuinae scripturae. Atque is non est autor
 210 dissensionis, ac mendacii. Non est igitur a Spiritu Sancto, quod variat, et quod cum illo non consentit, aduersatur, proinde velut inimicum Spiritui Sancto reiiciendum. Hoc syllogismo labefactat Leus autoritatem omnium sacrorum voluminum.

Si quicquid variat reiiciendum, et variant alicubi tum Hebraeorum, tum Graecorum, tum Latinorum sacri codices, nihil igitur non reiiciendum. Ostendat
 215 nobis suo digito Leus, quae sit illa lectio, quam dictauit Spiritus Sanctus, et hanc vnam amplexi quicquid ab hac variat reiiciemus. Quod si ille non potest, ex collatione linguarum et exemplariorum, ex lectione, ex interpretatione celebrium autorum, nobiscum scrutetur, quae lectio sit maxime probabilis. Verum ad huiusmodi causificationes abunde respondimus in epistolis et apologiis nostris, quas multis modis deprehendo non legisse Leum. Atqui legisse debuit, priusquam ad calumniandum accingeretur. Leus sic mecum agit, quasi cum quis volumen ex alia lingua vertit in aliam, ea interpretatio tribuenda sit Spiritui Sancto. Sed longe secus sentit diuus Hieronymus, multum interesse putans inter vatem qui spiritu
 220 afflatus loquitur, et interpretem qui tantum reddit, quantum linguarum peritia dicendique facultate potest assequi. Quod si quicquid e Spiritu Sancto non est, id aduersatur Spiritui Sancto, et si quicquid aduersatur reiiciendum est, cum Hieronymo autore nulla interpretatio sit e Spiritu Sancto, qui non dubitat et Septuaginta interpretem cellulas vt mendacio constructas ridere, reiicienda est haec
 225 interpretatio, quam Leus solam vult esse sacrosanctam.

Iudex cum pronunciat sententiam, non pronunciat afflatu Spiritus Sancti, an ideo protinus huius sententia aduersatur Spiritui Sancto? Imo scriptores orthodoxi frequenter inducunt interpretationem alienam a sententia eius, qui Spiritus afflatu scripsit. Argumento est quod saepe pugnant inter se quae adferunt. An
 235 protinus aduersatur Spiritui Sancto, quod vir pius pro suo captu colligit e sacris verbis, etiamsi non assequitur verum sensum Spiritus Sancti, praesertim cum pium sit quod adfert, quamuis non congruens ad eum locum, congruens tamen ad bonos mores? Ad haec si nulla fides interpretationi varianti, nulla fides erit enarratoribus sacris, non infrequenter inter se dissidentibus, nulla fides Hieronymo, qui nonnumquam secum ipse dissidet. Etiam atque etiam vide, te quaeso, lector, quibus dialecticorum argutiis mecum agit Leus, quibus laqueis me captat. Mox ceu rem adamantinis rationibus euicisset, perorat ad hunc modum: *Proinde posteaquam inter nos conuenit nihil esse mutandum, expendamus, an hic locus in capite annotationum obnoxius sit mutationi.* Obsecro te, inter quos conuenit? An
 245 istiusmodi friuolis lemmatis cuique persuaderi putat nihil esse mutandum in codicibus sacris? Definire magis oportebat quid esset mutare sacram scripturam, si voluisset videri dialecticus, et eo constituto proferre Chrysippeas illas εἰσαγωγάς. Verum haec, qualis qualis est disputatio, quamquam ad hunc locum |

- LB 128 nihil attinebat, tamen auxit annotationem, per se pusillam ac ieiunam. Quan-
 250 quam in proximam aeditionem et hunc annotaram locum, nec hunc solum,
 verum et alios nonnullos, quos Leus non attingit. Hic ilico vociferabitur Leus me
 mendacem et ingratum. Patiar, nisi producam testes, quibus ostendi locos, in
 contextu paucos, in annotationibus complures mea manu vel correctos, vel locu-
 255 letatos, potissimum occasione paraphraseon multa diligentius excutienti.
- Porro quod ait Chrysostomum consentire cum Graecis codicibus quod apud
 hunc quoque reperiatur additum nomen Iesu, posthac non clamabit, opinor,
 quicquid discrepat in Graecis voluminibus a Latinis ab haereticis fuisse depraua-
 tum, nisi forte Chrysostomus haereticam lectionem sequutus est. Si probat, quod
 Chrysostomus addiderit Iesu nomen, adimit fidem nostrae lectioni. Sin diffidit
 260 Chrysostomo, ne posthac urgeat me illius autoritate. Sed quo tandem argumento
 probat Leus quod Chrysostomus legerit *Iesu Christi*? An quia sic habetur scrip-
 tum in codice? Quasi scribe non subinde chartis illinant, non quod reperiunt in
 exemplari, sed quod impressum est memoriae. Certe nullam coniecturam praebet
 interpretatio, vnde queas diuinare, quod Chrysostomus addiderit nomen Iesu.
 265 De Christo, hoc est, de Messia meminit, de Iesu non meminit. Vbi nunc est ille
 cornutus syllogismus, quo me miserum constringit: Si bene habent Graeca, cur
 omisisti? Sin male, perperam adderetur et Latinis – quasi vero hoc agatur, vt si
 quid in Graecis codicibus dissideat a nostris, protinus radantur Latina. Iam quod
 sequitur non satis intelligo: *Itaque ex Graecis libris, saltem hoc loco, vt ne simplici-*
 270 *ter dicam, nisi vbi talis locus occurrit, corrumperentur potius quam castigarentur*
exemplaria Latina. Si sentit de Graecis deprauatis, cur addit *saltem hoc loco*? An
 non quouis loco deprauarentur Latini codices, si ad Graecos deprauatos muta-
 rentur? Deinde quid sentit hic sermo, *vt ne simpliciter dicam, nisi vbi talis locus*
 275 *occurrit*? Non possum refellere quod non intelligo. Et hic mihi tribuit eloquen-
 tiam ad inuidiam vsque mirabilem, cum ipse tanto dicat artificio, vt homo non

207 Exemplarium diuersitas* C BAS: om. A B.
 210 Sancto A: om. B C BAS.
 224 Hieronymi sententia* C BAS: om. A B.
 228 Septuaginta interpretes* C BAS: om. A B.
 232 Scriptores orthodoxi* C BAS: om. A B.
 247 Dialectici officium* C BAS: om. A B.

249–250 quanquam C BAS: quam A B.
 255 Chrysostomus* C BAS: om. A B.
 264 Incertum quid legerit Chrysostomus* C
 BAS: om. A B.
 275 Lei in dicendo apparatus* C BAS: om. A B.

209 *inquit* Loosely quoting Lee's *Ann.* fol. II
 verso.
 224 *Hieronymus* Migne PL 28, 182 A.
 229 *mendacio constructas* Cf. *supra*, p. 49, n.l.
 706.
 240 *dissidet* Cf. *infra*, p. 90, l. 467.
 242 *perorat* *Ann.* fol. II verso.
 247 *Chryssippeas* I.e. puzzling or sophistical
 (used in the latter sense by Jerome, Epist. 69,
 2).
 254 *paraphraseon* At this point Erasmus had

published paraphrases on Romans (1517) and
 on Corinthians, Galatians, and Timothy
 (1519).
 255 *ait* *Ann.* fol. II verso.
 255 *Chrysostomum* *Hom. in Mt.* 2, 1 (Migne
 PG 57, 23).
 266–267 *Si bene ... Latinis* Loosely quoting
 Lee's *Ann.* fol. III.
 268–269 *quod sequitur* *Ibid.*
 274–275 *tribuit eloquentiam* Cf. *supra*, p. 24, ll.
 26–27, p. 42, l. 530.

omnino rudis Romani sermonis non assequar. Sed opinor hic ad manum illi non fuisse, qui locis aliquot addidit nitorem ac mundiciem, vt ipse vocat, *Erasmicam*. Tametsi diuino Leum hoc sensisse, si in codicibus Graecis occurrat locus incorruptus, qui in Latinis codicibus sit deprauatus, recte in nostris emendari quod viciatum est. At vbi interim illa lex, quae vetat quicquam immutari? Ad haec
 280 quam belle commentus est epitasim illam, hoc magis esse nefarium omitti, *quo sacratius est nomen Iesu*, quasi non multo sceleratius sit in litteris sacris omitti pusillum aduerbiolum *non*, aut addi non suo loco, quam nomen Iesu, quamuis sacrosanctum. Vt ne dicam in Christi vocabulo et Iesu nomen comprehendi.
 285 Denique negat se velle vt libris Latinis hic addatur nomen Iesu, quamuis sacrosanctum, quasi protinus hoc futurum esset, ni Leus fieri vetuisset. Haec est illa lex, qua, sicuti testatur, perpetuo me stringet tota hac disputatione. At ista lex non minus vrgebit interpretem hunc, cui Leus nihil non tribuit, quam me. Constat Nouum Testamentum Graece scriptum, et scriptum afflatu diuini Spiritus.
 290 Hoc mihi cum Leo conuenit. At interpres hic non paucis locis addit aliquid de suo, vel explicandae rei gratia, vel coactus idiomate Graeci sermonis non respondentis ad orationem Latinam, vel animi gratia. Cur ille non veretur iniuriam facere Spiritui Sancto? Sed harum naeniarum plus satis. Atque his auibus feliciter auspicatus pergit ad reliqua. Ad quae priusquam respondeam, videor
 295 mihi meo iure facturus, quando Leus vsque adeo inclementer plumas suas a me reuellit, vt frequenter auferat et meas, si vicissim hic in illo desyderem ingenuam animi gratitudinem.

In schedula, quam ab Atensis scriba quidam interceperat, prima erat annotatio, ex Chrysostomi lectione scribendum in Matthaeo: *ad vir|ginem desponsatam viro, cui nomen Ioseph, de domo et familia David*. Atque hanc clausulam existimabat vehementer pertinere ad explicandam Christi genealogiam. Verum hic errorem suum intellexit, partim ex meo colloquio, partim ex annotationibus posterioris aeditionis, ac prudenter omisit quod perperam scripserat, nec tamen agnoscit, cuius beneficio vitarit eum lapsum. Siquidem quod Chrysostomus inter enarrandum retulerat ex Euangelio Lucae, Leus existimabat addendum in Matthaeo, quem explicabat Chrysostomus. Fateatur oportet hic quod addi volebat non esse in libris Latinis, et eos non patitur a quoquam emendari. Graecorum codices omnes habet suspectos. Et vnde volebat hoc addi, nisi ex Graecorum codicibus? Sed nititur autoritate Chrysostomi. Quasi ego non passim nitar autoritate talium virorum. Postremo si fatetur alicubi deesse nostris voluminibus, detrahit illis omnem autoritatem, si modo recipimus ipsius ratiocinationem.
 305
 310

Omisit et illam, quae tum erat illi, ni fallor, quarta, in qua me notat, quod ita putarim rectius vertendum *noli timere adiungere tibi*, etc., quam *noli timere accipere coniugem*, quod *accipere coniugem* Latinis dicatur, qui ducit vxorem. At
 315 Ioseph iam duxerat. Et hic obiicit mihi Chrysostomum Latine versum, cum ego loquar de proprietate verbi Graeci παραλαβεῖν. Atque hac quoque de re illum admonui. Quod si mihi tum plures annotationes suas communicasset, fortasse lapsus esset in paucioribus, ac melius illi consuluissem inimicus, vt putat, quam

ipse sibi nimium amicus consuluit, qui maluerit suae pariter ac meae famae labem aspergere, quam vtrique bene consultum esse.

AD SECVNDAM

Annotaram ex Hieronymi commentariis, quos scripsit in Matthaeum, colligi, quod is legerit *Ecce virgo in vtero habet*. Atqui hanc rem ita perplexe tractat Leus, vt existimem ipsum vix intellexisse quod scriberet. At ne multa repetendo
 325 nimium in his teram operae, relegere, lector, quae conguessimus hunc in locum in aeditione posteriore. Obiicit mihi Chrysostomum qui legat *habebit*, quasi istuc negem, aut quasi non idem legam ipse. Obiicit, quod aliis locis Hieronymus citet
 330 *in vtero habebit*, quasi vero sit infrequens Hieronymo vti vulgata lectione, quam tamen alibi reprobet. Et fieri poterat, vt hic quoque librarius pro *habet* scripserit
 335 *habebit*. Atque hic mihi Leus citat verba Hieronymi, quorum nulla erat mentio in schedis quas habebat Atensis, videlicet vt lector ignarus arbitretur me haec ex huius annotationibus addidisse in aeditione posteriore. Deinde ex Hieronymi verbis colligit quaedam ἀσύστατα, quibus ipse offensus etiam in priore aeditione reieci Hieronymianam annotationem. *Habet*, inquit, praesentis est temporis,
 335 quasi quisquam hoc ignoret. Sed rem notat praeteriti temporis, nempe concepis-
 se. Cum enim habere in vtero nihil aliud sit Graecis quam esse grauidam nec grauida dicitur nisi quae concepit, iccirco Hieronymus meminit temporis praete-

284 sacrosanctum. Vt *A*: sacrosanctum. Aut quasi sit futurus multo excusator, qui sciens omitteret nomen Herodis aut Pilati. Vt *B C BAS*.
 288 Interpret* *C BAS*: om. *A B*.
 301 Insignis Lei error* *C BAS*: om. *A B*.
 310 deesse *A*: deesse de *B C*: deesse in *BAS*.

314 Accipere coniugem* *C BAS*: om. *A B*.
 318 consuluisse *A C BAS*: consuluisse *B*.
 320 vtrique *A C BAS*: vtrique *B*.
 322 Eodem* *B C BAS*: om. *A*.
 336 Habere in vtero* *C BAS*: om. *A B*.
 337 grauida dicitur, nisi *A C BAS*: grauida dici, nisitur *B male*.

277 *qui ... nitorem* Juan Luis Vives; cf. *supra*, p. 39, n. l. 442.
 277 *Erasmicam* *Ann.* fol. CXXVIII verso.
 281 *epitasm illam* *Ann.* fol. III.
 285 *negat* "Neque hoc dixerim, quod cupiam verbum (Iesu) latinis codicibus addi" (*Ann.* fol. III).
 298 *interceperat* Cf. *supra*, p. 32, ll. 224–226.
 299–300 *ad ... David* *Lc.* 1, 27, quoted by Chrysostom in *Hom. in Mt.* 2, 3 (Migne *PG* 57, 27).
 302 *ex annotationibus* Cf. Reeve, p. 5.
 313–314 *noli ... coniugem* *Mt.* 1, 20. Cf. Erasmus' translation in the 1516 edition of the New Testament, p. 2.
 315 *Chrysostomum* Cf. his *Hom. in Mt.* 4, 6 (Migne *PG* 57, 46).

316 παραλαβεῖν In his annotation on *Mt.* 1, 20 Erasmus explains "id est, adiungere in consuetudinem vitae" (Reeve, p. 9).
 322 *Annotaram* Reeve, p. 10, on *Mt.* 1, 23.
 322 *Hieronymi* Cf. Migne *PL* 26, 25 C.
 326 *Chrysostomum* "Sic etiam legit Chrysostomus ... 'et si virgo in vtero erat habiturus'" (*Ann.* fol. III). Cf. *Hom. in Matt.* 5, 2, Migne *PG* 57, 56.
 327 *Obiicit* *Ann.* fol. III.
 333 *colligit* "Vides hic nihil cohacrerere" (*Ann.* fol. III).
 334 *inquit* Actually Lee is quoting Erasmus: "Dicis Hieronymum legere (habet) in praesenti, non in futuro (habebit)" (*Ann.* fol. III).

riti. Sed Leus ne pereat praeteritum vult legi *habuit*, quod id verbum sit praeteriti temporis. Eadem opera legere poterat *habuerat* aut *habuisset*. Verum *habuit*
 340 non congruisset cum eo quod sequitur: *et pariet filium*. Nam si credimus Hieronymo, prophetiae sermo partem alteram refert tanquam praeteritam, alteram veluti futuram. Iam virgo est grauida, quae suo tempore pariet, quod in vtero gerit. Existimat autem Leus rem pulchre posse consistere, si omnia verba mutentur in idem tempus: Virgo in vtero habuit, peperit filium, et vocauerunt nomen
 345 eius Iesum. Negat eundem esse sensum quoties mutatur tempus. Atqui hoc frequenter fieri in prophetarum oraculis docet Hieronymus, cum et Latinis vulgo vicisse dicantur, quos certum affirmamus victuros, et perisse, quos asseueramus perituros. Tempus diuersum, sed sensus idem. Tandem huic consilio diffusus Leus decernit hunc locum in Hieronymi commentariis esse subditium eoque radendum meque obiurgat, qui hoc neglexerim cum | in emendando Hieronymo ver-
 LB 130 sarer. Quasi ego totum Hieronymum emendandum susceperim, etiamsi Amorbachiiis adfui, si quando haerebant. Hic non haerebant, nec adfui semper Basileae.
 351 Denique quasi nouum esset, si in his etiam voluminibus, quae propriae mihi susceperam, resedisset aliquid mendarum, vt non dubito quin resederit. Si subditium
 355 putat, cur iubet corrigi? Sed dispungi mauult etiam nullis exemplaribus suffragantibus. Leus ilico vult expungi in mediis Hieronymi commentariis, si quid non satis approbat. Quanto ego modestius, qui veritus mutilare commentarios, quos autor agnoscit, indicaui quid me offenderet. Quod si semper esset eradendum, quod in Hieronymi scriptis non probo, nemo me ferret cum mea nouacula.
 360 Imo Leus ipse falsarium clamitaret, qui tam sacrum autorem mutilassem mea temeritate.

Vides, erudite lector, quanta sit hic iocandi materia, si tam iniquus essem in Leum, quam ille in me. Ac post vbi mihi reuellit plumas, demiratur quod adhuc persistam in sententia, videlicet tam periculosa. Sed in qua tandem sententia? An
 365 quod Hieronymus legisse videtur *habet* pro *habebit*? Id negari non potest, ac ne Leus quidem negat. At hoc est, quod nos annotauimus, et tamen ab Hieronymo dissentimus, etiam in aeditione priore. Neque video, quid hinc gloriae sibi venetur Leus. *Fatetur*, inquit, *quod ego monui, hunc locum esse deprauatum, quem utcumque restituit, vt pro 'habebit' legatur 'habet'*. Sic: *Euangelista autem, quia non de futuro, sed de praeterito narrat historiam, mutauit 'accipiam' et posuit 'habet'*. *Qui enim habet, nequaquam accepturus est*. Deinde subnectit verba mea ex posteriore aeditione: *Certe ex hac clausula 'Qui enim habet, nequaquam accepturus est' palam est Hieronymus legisse 'habet', non 'habebit'*. Mox Leus: *Sic commodius connectit locum*. Obsecro, quid hic admonuit Leus? An legendum esse *habet* in Hieronymo?
 375 Appello eos, penes quos iam menses aliquot fuit exemplar Leicarum annotationum, relegant, et si quid huiusmodi compererint, credant Leum omnia vera dicere. Docuit me legendum esse *habet*. At in hac ipsa annotatione, quam excudit, conatur probare non posse ferri verbum praesentis temporis et contendit legendum *habebit*. An hoc est admonere in commentariis esse legendum *habet*?
 380 Nec aliud dico in posteriore aeditione, quam dictum erat in prima, sed quod illic

paucis perstrinxeram fretus ingenio lectoris hic explanatius refero, iam expertus tantum virum hac hallucinatum occasione. Si nesciebam in Hieronymi commentariis scribendum esse *habet*, quorsum igitur attinent illa verba mea prioris aeditionis: *Caeterum diuvs Hieronimus, hunc enarrans locum, legisse videtur ἐχει praesentis temporis, non ἐξει futuri*. Cur non admonebas, inquiet, loci deprauiati? An hoc non est satis admonuisse, rem oculis ostendisse? Nolebam esse inciuilis in opus, quod tum nondum exierat in lucem. Porro quod senserim verbo praesentis temporis, intelligi rem praeteriti temporis, vel illa verba declarant, quae mox subiicio: *quasi propheta ceu futurum praedixerit, Euangelista respexerit ad id quod erat factum*.

Sed hic non approbat meam rationem, quum non vsquequaque sit idem grauidam esse et concepisse, quum concepisse dicatur et quae posuerit vterum. Atqui, quum de ea loqueris, quae sit paritura, quod gestat in vtero, prorsum idem est concepisse et grauidam esse. Sed quin eodem lemmate reiicit hoc enthymema Hieronymi: *Qui enim habet, nequaquam accepturus est*. An quae semel concepit non est postea conceptura foetum alterum? At com|mode, inquires, interpretandum: non conceptura est, quod iam concepit. At cur non aequè commode interpretaris mea? Non arbitrator haec a Leo scripta serio, tantum vlscisci me voluit qui, vt ait, prouocarim ipsum aliquando ad palestram dialecticam.

345 Atqui *B C BAS*: Atque *A*.

346 Tempus in prophetis* *C BAS*: om. *A B*.

351 Amorbachii* *C*: om. *A B BAS*.

354–355 Si subdititium *A B*: Si *Leus* subdititium *C BAS*.

365 Hieronymiana lectio* *C BAS*: om. *A B*.

370 accipiam *A B*: accipiet *C BAS*.

377 dicere. Docuit *A*: dicere. Quid impudentius, imo quid dementius? Cum enim ipsa *Lei* annotatione perspicuum sit *Leum* ex me

didicisse, quod in Hieronymo perperam haberetur *habet* pro *habebit*, tamen in indice sui oblitus, Fatetur, inquit, quod ego monui, hunc locum esse deprauiatum. Haec qui scribit, aut frontem non habuit, aut mentem non habuit, aut lectori non putauit vlli mentem fore. Rursus docuit *B*: dicere. Quid ... cum ex ipsa ... perperam haberetur *habebit* pro *habet*, tamen ... docuit *C BAS*.

338 *vult legi* "consentaneum est ... pro (*habebit*) et (*habet*) posuisse Hieronymum (*habuit*). Sic totus iste locus adamussim quadrat" (*Ann.* fol. IIII verso).

343 *Existimat* ... *Leus* Cf. preceding note.

349 *decernit* "Proinde consentaneum est haec verba non esse Hieronymi in commentariis Matthaei ... Et hunc locum restituisses, vel dissecuisses potius, dum Hieronymi commentariis castigandis incumberes" (*Ann.* fol. IIII verso).

351 *totum Hieronymum* The edition of Jerome's *Opera*, which appeared from Froben's press (Basel, 1516), is usually associated with Erasmus' name, but when he joined the project,

much of the work had already been done by the Amerbach brothers. See also next note and *infra* p. 97, n.l. 642.

353 *propriae* Erasmus' specific task was editing the letters of Jerome.

368 *inquit* *Ann.* fols. XCV recto-verso, commenting on Erasmus' second edition of the New Testament.

371 *subnectit* *Ibid.*, cf. Reeve, p. 11.

373 *Max* *Leus* *Ann.* fol. XCV verso.

377 *in indice* (app. crit.) *Ann.* fol. XCV.

383 *verba mea* Reeve, p. 10.

389 *subiicio* *Ibid.*

394 *enthymema Hieronymi* Migne *PI.* 26, 25 C.

399 *vt ait* Cf. *supra*, p. 2, l. 133.

400 Scio rides iamdudum, lector, hasce pueriles naenias, sed his vrgeor ab iis, qui
 me faciunt incendiarium ecclesiae Christi. Tandem perplexus et aestuans inter
 has difficultates confugit ad Euangelium Hebraicum, quod ait male versum a
 nescio quo, quum mea sententia probabilius sit Matthaeum Graece scripsisse
 quam Hebraice, nec desint autores, qui putent hoc Euangelium ab Ioanne Euan-
 405 gelista versum in linguam Graecam. Sed a quocunque versum est, hactenus eam
 translationem approbavit ecclesia catholica. Quod si ea translatio caret fide nec
 est alia vnde habemus nostram translationem, vides, mi lector, quid consequatur.
 Atqui Hieronymus in catalogo testatur se vidisse Euangelium secundum Mat-
 thaeum Hebraice scriptum. Cur igitur nusquam hinc petit praesidia, cum fre-
 410 quenter haereat in Matthaeo? Si quid vidit, vidit Euangelium Nazareorum, quod
 quidam videri volebant ab ipso Matthaeo conscriptum. Ex hoc subinde citat tes-
 timonia, cum ex altero nunquam verbum adferat, alioqui vir in his rebus non
 incuriosus. Sed hac de re copiosius alias dicitur, quando ad hunc locum non
 admodum pertinet. Iam quod disceptat de vocibus Hebraicis, quae sunt in pro-
 415 phetia, respondeat Ioannes Oecolampadius, quo autore hoc admiscui meis com-
 mentariis. Cui vni non paulo plus tribuo quam multis Leis. Ille quantus sit in lin-
 guarum peritia, testantur illius aeditae lucubrationes. Hic nuper coepit
 hebraissare, idque nullo pene praeceptore. Neque est, quod clamitet me mihi vin-
 dicare laudem alienam, cum ingenue testatus sim hac in parte me Theseo vsum,
 420 etiamsi in posteriore aeditione pleraque amputauimus. Et quod in priore fuit
 admixtum, magis additum est in gratiam typographi quam ex animi mei senten-
 tia. Nam hoc agebatur illi, ne quis facile posset emulari, quod tum perpaucis
 essent Hebraicae formulae. Hanc opinor annotationem nemo sibi vindicabit,
 cum sit germanissima Lei.

425

AD TERTIAM

Quod Christus vetuit suos omnino iurare, quoniam ea de re videbam sese tor-
 quere theologos, cum negari non possit alicubi iurasse apostolos, et hodie inter
 Christianos adeo receptum sit iusiurandum, vt nihil habeatur fere ratum, nisi
 intercesserit iusiurandum. Iurat populus principi, iurat princeps populo. Iurant
 430 sacerdotes episcopo, iurant cardinales et episcopi Romano pontifici. Hic igitur
 quatuor viis querebam exitum ex obiectionum laqueis. Primum, vt distinguamus
 personam, deinde causam. Praeterea consideremus sermonis tropum, postremo
 mentem modumque iurisiurandi. Quod ad personam attinet, Iudaeis vt imper-
 fectis permissum est iusiurandum, Christianis vt perfectae iusticiae sectatoribus
 435 interdicitur. Quod ad causam pertinet, hoc est, materiam et argumentum iurisiu-
 randi, propono iusiurandum non esse vitandum in his quae pertinent ad gloriam
 Christi ac negotium pietatis fideique christianae, in rebus leuioribus non item.
 Quod ad tropum orationis attinet, ostendo sermones huiusmodi non exigendos
 ad argutationem sophisticam, sed ad rei summam. Quemadmodum enim Chris-
 440 tus, cum prohibet ne peram aut baculum circumferamus, non hoc agit, vt videat-

tur Euangelii doctrinam violasse qui baculum aut peram circumferat, quod citra culpam faciunt et ii, qui profitentur institutum apostolicum, sed vt liberet suos praecones ea sollicitudine parandi commeatus, qua laborant hominum legati. Quod ad mentem modumque iurisiurandi pertinet, etiamsi hoc quartum non est
 445 prorsus diuersum a superioribus, admoneo Christum non simpliciter vetuisse, ne iuremus, sed ne iuremus eo more, quo tum iurabat vulgus. Sic enim iurabant Iudaei, vt existimarent se non obligari ad praestanda promissa, nisi iureiurando
 L.B 132 aut voto essent obstricti, propterea, quod simplici mendacio nullam poenam praescriberet lex. Sic vetuit salutare quemquam in via, sic vetuit ditescere, sic
 450 noluit nos resistere malo, sic noluit nos appellari magistros aut patres in terris. Atque hic quoque Leus miscet dialogismos. Nec satis commemini, numquid responderim. Magis arbitror nihil esse responsum, sed hoc quod dicit me respondisse desumptum ex posterioribus annotationibus. Verum hac de re nihil pugno, tametsi stultum sit ea vocare in seriam disputationem, quae sic ex tempore notarim,
 455 vt vix crederem eum cui vni scribebantur esse lecturum. Fatetur Leus iuriurandum esse tributum infirmis. Infirmos autem, vt opinor, vocat imperfectos. Cum idem ego dicam, tamen negat inter nos conuenire, quod perfectos separem a vulgo. Imo perfectos separo a Iudaeis. Atque in eum sensum accipio illud: *Si vis perfectus esse, vade et vende*, etc. Bonus erat Iudaeus, seruauit praescripta Moysi. Si

400 iamdudum C BAS: iamdum A B.

403 Matthaeus* C BAS: om. A B.

410 Euangelium Nazaraeorum* C BAS: om. A B.

415 Oecolampadius* C: Oecolampa.* BAS, om. A B.

426 Matthaei. v.* omnes.

433 Iudaei* C BAS: om. A B.

434 Christiani* C BAS: om. A B.

456 Infirmi* C BAS: om. A B.

458 Perfecti* C BAS: om. A B.

458 perfectos A C BAS: imperfectos B.

402 ait "Non satis fideliter traductum mihi videtur ex hebraico ab interprete Graeco, quisquis is erat" (*Ann.* fol. XCV verso). For the tradition that Matthew wrote his gospel in Hebrew cf. Eusebius, *H.E.* 3, 39, 16 and 6, 25, 4.

408 testatur "Hieronymus testatur in Catalogo illustrium virorum sua aetate asseruatum fuisse ipsum Hebraicum" (*Ann.* fol. XCVI). Cf. Migne *PL* 23, 643. B.

413 alias Cf. *infra*, p. 276, l. 971 sqq.

415 Oecolampadius Cf. *supra*, p. 29, n.ll. 116.

426 *Christus vetuit Mt.* 5, 34. The sentence in Erasmus' text does not run.

431 *quatour viis* In 1516 Erasmus wrote: "Verum opinor Christum simpliciter sensisse, perfectis (nam de his loquitur) omnino non esse iurandum pro rebus hisce, pro quibus vulgus deiecit". In 1519, he added to this the explanation: "Hac autem ratione multarum quaestionum nodi dissolui poterunt, si intelligamus Christum non simpliciter hacc vetuisse, sed vetuisse eo more fieri, quo vul-

gato more hominum fiebant. Sic vetuit irasci, sic vetuit salutare quenquam in via, sic vetuit ditescere, sic vetuit resistere malo, sic vetuit appellari magistros, sic vetuit vocare patrem in terris" (Reeve, p. 30).

451 *dialogismos* I.e. Lee alternately quotes Erasmus and gives his own reply at *Ann.* fols. IIII verso-V verso.

452-453 *me respondisse* According to Lee, Erasmus responded: "Hic idem dico quod tu. Nam perfectos voco pure christianos, inter quos non est opus iureiurando. Et ab infirmitate est, quod iuramus. Quid quod his schematis Christus nihil aliud docet quam summam fidem ac simplicissimam veritatem" (quoted *Ann.* fol. V).

453 *posterioribus annotationibus* Cf. *supra*, n.l. 431.

457 *negat* "Si idem dicis quod ego, quid est quod perfectos secernis a vulgo?" (*Ann.* fol. V).

458 *illud Mt.* 19, 21.

460 vis, inquit, esse meus discipulus, hoc est perfectus, me sequere. Ad omnes, inquit
 Leus, Christianos pertinent Christi canones. Hoc cum illi non sint donaturae
 theologorum centuriae, necque veterum, necque recentiorum, tamen ego largior
 – non quod omnes Christiani perfecti sint, sed quod horum professio collata ad
 465 Iudaeorum professionem sit perfecta, qui pro suis viribus adnituntur ad exemplar
 perfectum, quod est Christus Iesus. Quod si Christianos appellamus quicumque
 Christum profitentur, quis neget inter hos esse imperfectos, cum sint et parrici-
 dae? Vt ne commemorem, quod Lei sermo secum ipse pugnat. Notat me, quod
 perfectos separem a vulgo Christianorum. Si Christiani suum habent vulgus, qui
 constat, vt non habeant imperfectos? Sed ad rem. Quod hic flagicium admissum
 470 est, si demonstraui rationes aliquot, fortasse non tam absurdas quam putat Leus,
 quibus huiusmodi difficultas possit dissolui? Sed illud impingit, quod reiecerim
 veterum opiniones, idque colligit ex vnica coniunctiuncula *verum*, quae sit aduer-
 satiua. Vt illi largiar esse verum, quod colligit ex illa vocula *verum*, qui minus
 mihi liceat alicubi, quod ipse sibi sumit Leus, quoties commodum est? Nunc
 475 cum scripserim *verum opinor*, quid aliud quam meam opinionem illorum opi-
 nionibus admisceo, quo lector eligat, quod maxime probet? Atque hic quoque
 monet lectorem me non cecinisse palinodiam, nimirum in re tam periculosa.
 Quaeso te, lector, quid fructus est, ad hunc modum puerilibus argutationibus
 conflictari. Atque haec nisi scripsisset Leus, religio christiana vergebat in extrem-
 480 mum periculum.

AD QVARTAM

In calce preactionis dominicae Graeci codices addunt hanc coronidem: *quoniam*
tuum est regnum et potentia et gloria in saecula saeculorum. Eam admoneo mihi
 videri sic additam ex solemnibus more cultus ecclesiastici, quomodo apud Latinos in
 485 clausula psalmodum accinitur *gloria Patri*, praesertim cum nullus interpretum
 attingat hanc clausulam praeter Theophylactum Bulgariensem episcopum. At
 Leus obiicit Chrysostomum interpretari, atque ita comperi in vulgatis codicibus,
 quos illius nomine legimus. Alioqui quicquid fere apud Graecos habetur com-
 mentariorum in scripturam sacram Chrysostomo tribuitur. Adeo videtur huius
 490 nomen apud illos fuisse plausibile. Feruntur autem huius commentarii in Mat-
 thaeum adeo diuersi, vt aliquoties ex diametro pugnent inter sese. Praeterea quid
 miri sit, si quis studiosus quod putaret deesse in Chrysostomo adiecit aliunde,
 quemadmodum eximius theologus Iodocus Clichtoueus quod habet in Cyrilli
 commentariis, quos aedidit in Ioannem, sarsit ex Augustino? Postremo, demus
 495 Chrysostomum interpretari voluisse, quod haberet solemnibus vsus ecclesiae, non
 continuo docet hanc esse partem dominicae preactionis, non magis quam si quis
 enarrato psalmo nonnihilo etiam commentetur in versus duos adiecticios, *gloria*
 LB 133 *Patri*, etc. Verum quid tandem hoc loco sibi | vult Leus? Placet addi, an non pla-
 cet? Si non placet, mecum sentit; si placet, cum non possit addi nisi ex Graecis
 500 exemplaribus, his, inquam, quibus vtuntur hodie Graeci, vbi est, quod alibi vetat

nostros codices ad Graecorum exemplaria corrigi? Atque adeo si libet cauillari, si vult addi, et nos addimus in contextu. Si non placet addi, demonstrauius non addendum in annotationibus.

Hieronimus non est dubium quin consuluerit Graecos codices, et Leus videri
 505 vult hanc aeditionem ab Hieronymo fuisse castigatam, et tamen is ne in com-
 mentariis quidem meminit huius coronidis, ne quid loquar de Cypriano, qui
 peculiarem libellum huic precationi dicauit. Admonet nos Leus esse tolerabilius,
 si quis per imprudentiam subtrahat aliquid e sacris voluminibus quam si quis
 addat. Quod si Leus vtrobique ponat imprudentiam, non video quid intersit.
 510 Alioqui cur ante tantopere stomachabatur omissum esse Iesu nomen? Denique
 laudat hic me, qui tantum tribuam auctoritati sanctorum et ecclesiae catholicae.
Vtinam, inquit, *idem semper fecisses. Sic non toties mutasses lectionem ecclesiasticam.*
 Vix impero stomacho meo. Quid? An ego vsquam negligo auctoritatem ecclesiae
 aut sanctorum? An vsquam muto lectionem ecclesiasticam? Qui palam testor me
 515 mihi nihil tale sumere, sed totam eam prouinciam relinquere primatibus eccle-
 siae. Non hic querar quod rursus impingit mihi schedas meas, nunquam a me
 relectas, quibus si vult esse pondus, proferat vicissim et ipse suas illas schedas
 rudes ac puras putas, quas postea locupletauit leporibus ac myrotheciis rhetorum,
 quas elimauit, quas ad amussim absoluit.

464 Exemplar Christianorum* *C BAS: om. A B.*

466 imperfectos *A C BAS: perfectos B.*

469 imperfectos? Sed *A B: imperfectos?* Sed tamen appello perfectos, quorum professio tendit ad scopum perfectae pietatis, sed *C: imperfectos?* Verum tamen ... sed *BAS.*

478 argutationibus *A C BAS: argutionibus B male.*

482 Matth. vi.* *omnes.*

493 Clichtoueus* *C BAS: om. A B.*

515–516 ecclesiae. Non *A B: ecclesiae. Certe*

460 inquit Leus, *Ann. fol. V*, loosely quoted.

472 colligit "Statim subdis (verum) coniunctionem aduersatiuam, quasi horum sententias reiiceret, tuam poneret" (*Ann. fol. V recto-verso*). For Erasmus' words cf. *supra*, p. 89, n.l. 431.

477 monet Lee lists this passage among the "Manentia", *Ann. fol. XCVI verso*.

482 coronidem Cf. *Mt. 6, 13.*

483 admoneo Reeve, p. 36.

486 *Theophylactum Migne PG 123, 206B.*

487 obiicit *Ann. fol. V verso*, referring to Chrysostom's *Hom. in Mt. 19, 6* (Migne *PG 57, 282*).

493 Clichtoueus The Paris theologian Josse Clichtove (1472/1473–1543) was a disciple and collaborator of Jacques Lefèvre d'Étaples. After 1521 an estrangement developed between

hoc loco praefero lectionem ecclesiasticam, quam Leus vult esse mutilam, idque per imprudentiam. Et tamen codicum latinorum omnium, interpretum omnium summus consensus est. Quanto ipse modestius, qui simul et proba quod constanter habet ecclesia Romana et Graecos ostendi a nobis non dissentire ob coronidem adiectam. Nec enim sic ab illis adiecta est, vt velint esse partem precationis dominicae. Non *C BAS.*

the two men, as Clichtove began to draw closer to the conservative syndic of the faculty, Noël Béda. In 1509 Clichtove published the first edition of Cyril's commentary on the gospel of John (Paris: W. Hopyl); in the second edition (Paris: W. Hopyl, 1520) he substituted the annotations of Chrysostom and Augustine for those missing in Cyril. Cf. J. Massaut, *Josse Clichtove: L'humanisme et la réforme du clergé*, Paris, 1968, vol. II, pp. 19–20.

502 in contextu In the edition of 1516, p. II.

506 Cypriano He wrote *De oratione Dominica* (cf. Migne *PL 4, 535–560*).

507 Admonet "Minus, mea sententia, periculi est, si quis fateatur subtractum quam si fateatur additum" (*Ann. fol. V verso*).

510 ante Cf. *supra*, p. 83, l. 255 sqq.

512 inquit *Ann. fol. V verso.*

520 Arrodit obiter et hoc, quod Theophylactum appellarim abbreviatorem Chrysostomi, cum in nonnullis a Chrysostomo dissentiat. Quasi Florus ideo non scripserit epitomen in Titi Liuii historiam, quod aliquid addiderit de suo. Atque hanc rem tanti momenti pollicetur sese alibi annotaturum.

525 Minus, inquit, est periculi in detrahendo, quam in addendo. At non hic discrimen facit lex Deuteronomii aut Apocalypsis, qua me stringit. Ea nec addi vult, nec adimi quicquam. Denique Hieronymus, cum tam multa mutaret in vetere pariter ac Nouo Testamento, an non deferebat auctoritati ecclesiasticae? Ego quod
530 mutato in priuata lectione non volo quicquam habere ponderis, nisi comprobet ecclesiastica auctoritas. Iam Leonis iudicium habemus. An id nihil valebit, nisi subscribat Leus? Et contemnere videbor auctoritatem ecclesiasticam, nisi ad huius regulam scripsero, quicquid scribo? Tales annotationes scribit, qui tanto supercilio contemnit Erasmum, nihil illi tribuens praeter eloquentiam, sibi sumens eruditionem et acumen ingenii.

AD QVINTAM

535 *Notas*, inquit Leus, *Euangelistam, quod aliquanto coactius adduxerit auctoritatem ex Esaiia*. Imo notandi verbum Lei est, non meum. Siquidem hic idem ago, quod agit Chrysostomus excusans Matthaeum, quod prophetae locum nonnihil deflexerit ad suum negocium, quodque illic dictum est de passione Christi deque sublati hominum peccatis, hic accommodet ad aegrotos sanatos. Sed idem,
540 inquit Leus, facit reverentius multo Hieronymus. Quasi vero dictum sit irreuerenter *aliquanto coactius*. Hieronymus, inquit, si quid tale inciderit, tribuit auctoritati apostolicae, quasi ipse non idem faciam, qui non ob aliud hoc admonui quam ne lector offenderetur citatione Matthaei. At Hieronymus non veretur de Paulo dicere, quod fortuitum occursum inscriptionis torserit in argumentum
LB 134 fidei, quod testimonia scripturarum apud | illum pugnant, quae suis locis non
546 pugnant. Non veretur excutere testimonia Euangelistarum, quae citant ex testamento veteri. *Non puto*, inquit Leus, *coactius locutum, cuius spiritu ille scripsit*, quasi totus diuinae scripturae sermo non ad nostrum captum vbique balbutiat. Quasi Christus ipse non multa dicat oblique, non multa dissimulanter, non
550 quaedam etiam ironice, videlicet sermonem suum attemperans ad affectus eorum, quibus tum loquebatur. Paulus habet consilium, quod non habet a Domino, habet Domini praeceptum, quod ipse non exigit. Et miramur si Euangelista prophetae sermonem ad rem suam accommodat? Et tamen hoc ipsum bis diminui. Habet enim mitigationem aliquam, primum comparatiuum ipsum
555 *coactius*, nec eo contentus adiicio *paulo*. Postremo quod dico *coactius* non refertur ad mentem spiritus, sed ad sermonis superficiem, vnde mira libertate subinde deflectit Paulus, vt alicubi videri possit violentior. At non discedit interim a consilio diuini Spiritus. Iam in indice non recipit Leus meam moderationem qui mutarim: *nonnihil deflexit ad suum negocium*. *Si deflectere*, inquit, *est aliquousque*
560 *errare, non recta ire, plane temerarium fuerit de Euangelistis sentire quod deflexerint*.

565 Quis sic interpretatus est deflectendi verbum? Quoties Christus sermonem aliorum ad alterius sermonis occasionem deflectit, velut in colloquio cum muliere Samaritana, de commonstrata templi structura, de ostenso Caesaris nomismate? Quomodo tuebimur Paulum qui titulum arae torsit in argumentum praedicandi Christum?

AD SEXTAM

570 Ad sextam illius annotationem, non est cur respondeam, cum inter nos nulla sit controuersia. Cum mihi Basileae primum aederetur hoc opus, suppeditatum est nobis e bibliotheca Praedicatorum volumen Graecum homiliarum, Chrysostomi titulo, in Matthaicum, sed imperfectum. Ex eo, quamdiu suppetebat, quaedam annotauimus, in quibus et hoc, quod, cum noster interpres legisse videretur ἰδὼν quandoquidem vertit *videns autem Iesus*, admonui in eo volumine scriptum fuisse εἰδὼς, id est, *cum sciret Iesus*, verbo nonnihil immutato, sensu manente qui fuerat. Id cum indicassem in scholiis, sequor tamen quod in Graecis voluminibus cum nostra lectione congruebat, praesertim cum eos commentarios suspicarer falso inscribi Chrysostomo, cui apud Graecos nihil prope non inscribitur. Atque hac quidem in re mihi subscribit Leus. Quid igitur annotauit, aut quid a me

520 Theophylactus* *C BAS: om. A B.*

521 Florus* *C BAS: om. A B.*

530 huius *A B: Lei C BAS.*

535 Match. viii.* *omnes.*

540 inquit Leus *C BAS: inquit A B.*

543 Hieronymus* *C BAS: om. A B.*

545 pugnant *A B C: pugnent BAS.*

559 Deflectere* *C BAS: om. A B.*

567 Matthaiei. ix.* *omnes*

575–577 commentarios ... Atque hac *A: commentarios ... At hac B C: commentarios deprehenderem multis scatere mendis scribae culpa. At hac BAS.*

520 *abbreviatorem* Reeve, p. 36; cf. Lee's reaction, *Ann.* fol. V verso.

521 *Florus* An author, otherwise unknown, whose name is associated with a manuscript of an epitome of Livy's history of Rome.

524 *inquit* Cf. *supra*, p. 91, n.l. 507.

525 *stringit* *Ann.* fol. II. Cf. *supra*, p. 81, n.l. 151.

528 *priuata lectione* Cf. *supra*, p. 49, n.ll. 716–717.

529 *Leonis iudicium* Cf. *supra*, p. 78, l. 110.

535 *inquit* *Ann.* fol. VI; cf. Reeve, p. 41. In 1519, Erasmus changed "aliquanto coactius hoc adducit" to "nonnihil ad suum deflectens negocium". The note concerns *Mt.* 8, 17.

536 *Esaia* *Is.* 53, 4.

537 *Chrysostomus* *Hom. in Mt.* 27 (Migne *PG* 57, 345).

539–542 *Sed idem ... apostolicae* Loosely quoting Lee's *Ann.* fol. VI.

543 *Hieronymus* Migne *PL* 26, 607 B.

547 *inquit Leus* *Ann.* fol. VI, with changed word order.

555 *adiicio paulo* Actually, Erasmus wrote "aliquanto". Cf. *supra*, n.l. 535.

559 *mutarim* Cf. *supra*, n.l. 535.

559 *inquit* Not in the index proper, but at *Ann.* XCII.

562–563 *velut ... nomismate* Cf. *Ioh.* 4, 10; *Mc.* 13, 1–2; *Mt.* 22, 19–21.

564 *Paulum* *Act.* 17, 23.

568 *suppeditatum est* For Erasmus' access to the exegetical works of Chrysostom cf. E. Rummel, *Erasmus' Annotations on the New Testament*, Toronto, 1986, pp. 63–66.

572 *admonui* Cf. Reeve, p. 44 on *Mt.* 9, 4, where Erasmus cites Chrysostom, Migne *PG* 57, 359.

577 *mibi subscribit* *Ann.* fol. VI: "Etiam mihi suspectus erat titulus".

mutatum voluit? Quandoquidem hunc locum recenset inter eos in quibus noluerim $\pi\alpha\lambda\iota\nu\phi\delta\epsilon\acute{\iota}\nu$, homo periculose pertinax. Iam quod scribit in nonum Matthaei
 580 capitulum non haberi Chrysostomum Latinum, aut non intelligo quid dicat aut demiror quos oculos quosue codices habeat Leus, cum ego reperiam huius enar-
 rationem in nonum caput, quemadmodum et in caetera in quibus tamen interpres verterit *videns*, quid Graece legerit incertum.

Porro quod sequitur apud Leum multo minus intelligo. Ait sibi titulum, quem
 585 mihi fateor fuisse suspectum hoc nomine, sibi magis etiam suspectum esse, *quod interpres Chrysostomi capitulum hoc omiserit, quod consentaneum est non fuisse omissurum, si ullus codex Graecus, quo is utebatur habuisset. Nam nihil dubito habuisse illum diuersa exemplaria Graeca, quum interpretaretur. Ut demus omis-*
 590 *sum ab interprete caput, quod ipsa res me tacente refellit, quid? An interpres*
 LB 135 *habuit omnia Graecorum exemplaria? Sed finge illum habuisse centum, non potuit vnum habere, quod in centum non habebatur? | Quod meum fatum, vt cogar huiusmodi deliramentis respondere! At quae frons, haec scribentis orbi, haec scribentis in Erasmus, haec pertrahentis ad christianae fidei periculum!*

AD VII.

595 Septima annotatio nihil pertinet ad emendationem Noui Testamenti. Tantum moueram scrupulum lectori, cum apud Hebraeos fratres dicantur non solum quibus sint communes parentes, verum etiam qui sint eiusdem familiae aut etiam gentis ac tribus, qua quidem in re diuus Hieronymus eleganter irriserit inscitiam ac stuporem Heluidii, qui, quod in Euangelio legisset *fratres Iesu*, putarit Mariam
 600 semper virginem post aeditum Iesum alios sustulisse liberos ex Ioseph. Demiror, cur idem Hieronymus hunc enarrans locum scripserit: *Miraris si errant in fratribus, cum errent in patre?* Nam in patre tota errabant via, suspicantes Iesum vulgari more genitum ex complexu Ioseph et Mariae. Sed illud disquiro, quomodo errarint in fratribus, cum nihil vetuerit eos esse cognatione coniunctos Iesu.
 605 Neque enim Iudaei sic existimabant Iesum filium Ioseph, quemadmodum narrat Euangelista Lucas. Alioqui non errassent in patre, quod ait Hieronymus. Hunc nodum ita dissoluit Leus, vt dicat, quemadmodum Ioseph falso putabatur pater Iesu natura, ita Iacobum, Ioseph, Simonem et Iudam falso creditos natura fratres Iesu. Quod si Leus natura vocat fratres cognatione coniunctos, nihil vetat hos
 610 natura fuisse fratres Iesu. Atque hic nihil asseuero, tantum obiter inquirendum propono. Sed Leus non contentus mihi impingere quae sic obiter annotaui, obicit et ea quae fortasse plusquam extempore notaram in schedis illius. Quasi vero sit mihi reddenda ratio omnium quae quocunque modo notantur. Finge me non-nihil annotare in margine codicis mei, quod mihi praebeat occasionem dispi-
 615 ciendi, num continuo compellar tueri? Si Leus suas schedas, quales tum erant, euulgasset, erant autem perquam ieiunae, tamen a me posceret iniquum, cum ille sua per ocium scripsisset, ego aliud agens extempore non scriberem, sed notarem. Quod si illi erat in animo ea refellere, cur tum temporis non refellebat? Cur nunc

620 demum iam bis aedito volumine meas naenias profert, suas occultat? Quod tum scripsi, litem adhuc esse sub iudice an Maria et Ioseph fuerint eiusdem familiae, nihil aliud sensi, quam hac de re nondum satis conuenire inter Lyranum et Paulum Burgensem, inter Iacobum Fabrum et alios quosdam. Nec desunt qui diluant argumentum legis vetantis iungi matrimonio tribu disiunctos, cum demonstrent ex historiis ob bella, ob demigrationes saepe confusas fuisse familias.

625 Quod si possit obtineri Ioseph et Mariam diuersae tribus fuisse, non difficile fuerit explicare difficultatem, quomodo errarint in fratribus. Neque me fugit Iudaeis fratres dici, qui sint eiusdem tribus, cum hi quoque fratres dicantur iisdem, qui diuersae sunt tribus, modo generis Iudaici. Sed hoc in loco non est verisimile

579 pertinax. Iam *A*: pertinax. Nam verto quemadmodum nos legimus. An id nefas est, verbo admonuisse fuisse codicem, in quo haberetur εἰδώς? Iam *B C BAS*.

584 Ait *A*: Ait in indice *B C BAS*.

584 Caligat Leus* *C*: om. *A B BAS*.

588 interpretaretur. Vt *A B*: interpretaretur. Hactenus Leus. Vt *C BAS*.

591 habebatur? Quod *A*: habebatur? Praeterea quem titulum habet suspectum Leus Graeci codicis? Eum non vidit. Et cur habet suspectum? An quod interpret non verterit quintum caput? Imo hoc minus debuit esse suspectus liber ille, quod non fuerit hac parte mutilus. Sed ille liber Graecus ideo mihi fuit suspectus, quod videretur alius ab hoc, quem nos habemus Latinum. Nec eruditione copiaque ac stilo videretur respondere. Ac mirum est hic Leum meo iudicio subscribere, quod alias non solet. Sed placuit illi

quicquid officeret meae sententiae, non admodum dissimilis illi mulierculae de qua fertur fabula vulgaris, [Fabula de muliere* *C BAS*] quae cum iterum atque iterum iubere- tur sese interius accedens ab ripa subducere non desiit abire in tergum donec in torrentem collapsa periret. Quod *B*: habebatur? Praeterea ... verterit nonum caput? Imo ... Quod *C*: habebatur. Praeterea ... verterit nonum caput? Imo ... solet, quum tamen eam suspicionem, quae prima specie sese obiecerat, propius inspecta *BAS*.

595 Mat. xiii.* *omnes*.

596 Fratres Heb.* *C BAS*: om. *A B*.

599 Heluidius* *C BAS*: om. *A B*.

610 Natura fratres* *C BAS*: om. *A B*.

620 Controuersia de tribu Mariae et Ioseph* *C BAS*: om. *A B*.

627 Fratres apud Iudaeos* *C BAS*: om. *A B*.

628 sunt *A*: sint *B C BAS*.

578 recenset "Manet. Dicit tamen titulum sibi suspectum, vnde infirma est ea annotatio" (*Ann.* fol. XCVI).

584 Ait *Ann.* fol. VI.

596 moueram scrupulum Reeve, p. 63, concerning *Mt.* 13, 55.

598 Hieronymus Migne *PL* 26, 99 C.

606 Lucas *Lc.* 4, 22.

607 dissoluit Leus "Chrysostomus commentariis in Matthaeum imperfectis dicit ita fuisse Iacobum et Ioannem fratres domini vt Ioseph erat pater" (*Ann.* fol. VI).

612 extempore notaram According to Lee, Erasmus' response ran as follows: "Hieronymus ibidem dicit hos fuisse cognatione fratres, etc. An eiusdem tribus fuerint Ioseph et Maria adhuc sub iudice lis est. Et tamen non continuo fratres dicuntur Iudeis, qui sunt eiusdem tribus, sed eiusdem familiae. Quod si

aliquo modo vere fratres fuerunt, qui consistit eos non aliter dici fratres quam Ioseph dictus est pater Iesu?" (quoted *Ann.*, fol. VI verso).

620 scripsi Cf. preceding note.

621-622 Lyranum ... Burgensem For the French exegete and theologian Nicolaus of Lyra cf. *supra*, p. 59, n.l. 1000. Paul of Burgos (c. 1351-1435), a learned rabbi who converted to Christianity and was made bishop of Burgos, wrote *Additiones* to the *Postillae*. On the various efforts to harmonize Matthew's and Luke's testimony concerning the genealogy of Christ, see R.T. Hood, *The Genealogies of Jesus*, in: A. Wikgren, ed. *Early Christian Origins*, Chicago, 1961, pp. 1-15; J.M. Bell, *The Roots of Jesus. A Genealogical Investigation* (New York, 1983).

622 Iacobum Fabrum Cf. *supra*, p. 61, n.l. 114.

630 Iudaeos de longinqua vehementerque generali cognatione sensisse, cum ex fratribus et sororibus aestiment Christum, quemadmodum et ex parentibus. Notat et hunc locum tanquam a me relictum, et addit me nondum sentire Ioseph affinitatem ad Christum pertinere. Sentio posse attingere, sed quaero an adeo pertineat, vt propinqua cognatione fratres dicti sint Iudaeis, qui cum de Ioseph cognatione
 LB 136 635 Verum haec ad viuum excutere, nec tum erat huius instituti, neque nunc est animus, praesertim cum sit ἀπροσδιόνυσον.

AD VIII.

Admonueram Petrum aduersantem Christo totidem verbis repulsum, quibus ante reppulerat Diabolum, imo eodem vocabulo compellatum Satan. Quod admonui
 640 verum est. Nam ita constanter habetur in Graecis codicibus. Sic legitur in exemplari Corsendoncensi, sic in Paulino, sic in hoc, quod ex vetustissimis exemplaribus aediderunt fratres Amorbachii, sic in eo, quod nunc frequentissime est in manibus ex aeditione Ioannis Petri Langedorfii ac Ioannis Frobenii. Quid Leus in suis legerit nescio. Nec est quod hic in me stomachetur, quasi dixerim ipsum
 645 cecutire, quod in illius, opinor, scheda notaram in omnibus sic haberi, etiam in antiquis. Siquidem quoties ita loquimur, vtique loquimur de his exemplaribus quae nobis contigerit videre. Fateor hoc deberi Leo, quod Origenis locum inspexerim, qui fortasse me fugisset, fortassis et ille occurrisset inter tam multos, quos nullo monitore adiecimus. Hoc laudis non inuidemus Leo, si ita videtur.
 650 Quin et hoc illi debetur quod, cum in aeditione priore scripsissem: *totidem verbis repulsum Petrum, quibus ante repulsus fuisset satanas*, in posteriore adiecerim aduerbium *pene*, quo caullationem excluderem, etiamsi *totidem verbis* dicitur, quod *pene iisdem* dicitur. Hanc igitur plumulam, si videbitur, Leus sibi vindicat. Porro quod Leus non contentus dixisse *totidem verbis* addit *et iisdem*, plus mihi
 655 tribuit quam ego scripserim. Deinde quod Leus semel atque iterum huius lectionis mentionem faciens recitat *retro me*, quid sibi velit nescio: neque enim hic sermo mihi vnquam lectus est, nec a me refertur. Et hactenus sane mihi satis conuenit cum Leo. Caeterum in hoc nondum est mihi placatus, quum in posteriore aeditione subiecerim mihi non videri multum referre, vtrum dicas ὀπίσω an
 660 ὀπίσω μου, cum alterum sit repellentis a se, alterum inuitantis ad obsequium. Sciebam haec admonuisse Origenem, qui solet in huiusmodi minutis non infeliciter philosophari. Verum hic lubens rogarim Leum, vtrum referat si exiturus dicat famulo *sequere* an *sequere me*. Tantum, opinor, referet an dicas ὀπίσω an ὀπίσω μου, nisi sentire malumus Diabolum esse iussum non abire post tergum
 665 Christi, sed retrocedere, hoc est, in tergum suum abire. Neque protinus qui iubetur post tergum nostrum abire, iubetur sequi nos. Sed is desinit nobis in faciem obsistere, quem repulsum a tergo relinquimus. Cur autem potius offendat nos hic additum pronomen *me* quam ipsum satanae vocabulum quod Petro tribuit Christus, commune cum Diabolo? Cum igitur nec in Graecorum, nec in Latino-

- 670 rum codicibus constanter habeatur, quod annotavit Origenes, alicubi duobus
 verbis admonui mihi videri festiuam et elegantem quidem argutiam esse, quod
 genus multas reperire licet tum apud Ambrosium, tum apud Hieronymum quae,
 cum in commentatione suam habeant gratiam, in seria excussaue disputatione
 675 quicquam immutandum censeo in nostris exemplaribus. Caeterum quando nul-
 lum adhuc Graecum exemplar repperi, quod Origenis annotationem obseruet,
 nolui dissentire ab eo, quod vertendum susceperam. Si mihi non fidit Leus, vel
 Aldinam consulat aeditionem, cuius nulli non est copia.

AD IX.

- 680 Suscitavit mihi tragoediam quod ἀντάλλαγμα, quod interpretes vertit *commutatio-*
nem, ego monuerim vertendum in eundem sensum, sed explanatius: *Quid dabit*

638 Mat. xvi.* *omnes*.

639 admonui A BAS: admouei B C.

642 Amorbachii* C: Amerbachii* BAS., *om. A B*.

647 Leus Origenis* C: *om. A B BAS*.

652 dicitur A C BAS: dicit B.

658 quum A C BAS: quod B.

630 *Notat Ann.* fol. XCVI verso.

635 *Verum . . . instituti* Erasmus added words to the same effect to his annotation in 1519, cf. Reeve, p. 63.

636 ἀπροσδιόνυσον Cf. *supra*, p. 77, n.l. 27.

638 *Admonueram* Reeve, p. 72, on *Mt.* 16, 23.

641 *Corsendoncensi* Cf. *supra*, p. 55, n.l. 855.

641 *Paulino* Cf. Ep. 373 (prefatory letter to the reader), ll. 17–21: “[Recognouimus] ad fidem vetustissimorum Latinae linguae codicum, quorum duos exhibuit eximius ille diuinae philosophiae mystes, Ioannes Coletus, Paulinae apud Londinum ecclesiae Decanus, adeo priscis litterarum typis vt mihi ab integro discenda fuerit lectio et in noscitantis elementis fuerit repuerascendum”. The two manuscripts are not extant.

642 *Amorbachii* The brothers Basilius (1488–1535), Bonifacius (1495–1562), and Bruno (1484–1519) Amerbach carried on their father’s publishing activities after his death in 1513. They retained an active and financial part in the firm of his successor, Johann Froben. The text to which Erasmus refers here is in the edition of Jerome’s works (published Basel, 1516), for which Erasmus prepared the volume of letters and acted as a general consultant.

643 *Langedorfii* Johann Petri of Langedorf (d. 1511) who, in collaboration with Froben, published several editions of the Vulgate (1498, 1506–1508, 1509). Cf. *CEBR* III, p. 73.

661 Origenis* C: Origenes* BAS, *om. A B*.

663 Tantum A: Tantundem B C BAS.

666 is A C BAS: id B.

668 Satanae vocabulum* C BAS: *om. A B*.

670 habeatur A C BAS: habetur B.

680 Eodem* B C BAS: *om. A*.

645 *cecitire Ann.* fol. VII verso.

647 *Origenis locum* Migne PG 13, 1033–1034 sub “Vetus Interpretatio”, cited by Lee, *Ann.* fol. VII verso.

652 *pene* Reeve, p. 72, where it is mistakenly identified as belonging to the 1516 text.

654 *addit* Lee misquotes Erasmus at *Ann.* fol. VII: “Dicis etiam totidem et iisdem verbis repulsum fuisse tentatorem”. The words “et iisdem verbis” are not in Erasmus’ text.

656 *recitat Ann.* fol. VII verso: “In antiquis quibusdam legis (vade retro Sathana) sed in nullo adhuc antequam potui legere (vade retro me) vel (post me Sathana).”

659 *subiecerim* Not in the note under discussion. Erasmus did add a comment of this sort to his annotation on *Mt.* 4, 10 (cf. Reeve, p. 23), where he had also used the expression “totidem verbis”.

671 *festiuam et elegantem* Cf. Holborn, p. 278, 19–20, where he calls allegorical interpretations “festiuum et elegans” but criticizes Ambrose for indulging excessively in this practice. Continuing with this theme, he lists other patristic authors who are fond of allegorical interpretations (280, 23–27) and singles out Origen for criticism (“hoc in re frequenter peccare”).

678 *Aldinam* Cf. Ald. fol. 358 verso.

681 *monuerim* Reeve, p. 72 on *Mt.* 16, 26.

homo, quo redimat animam suam. Ac vociferatur me temere mutasse lectionem ecclesiasticam, cum Hieronymus neget se ausum mutare verbum clarificandi receptum, cum $\delta\omicron\zeta\acute{\alpha}\zeta\epsilon\iota\nu$ magis sonet *glorifi|care*. Primum quando desinet mihi
 LB 137
 685 Leus calumniose impingere, quod mutem ecclesiasticam lectionem, cum eam non attigerim? Postremo sic vbique infulcit suam ecclesiasticam lectionem, quasi Graeci non habeant aut habuerint magis etiam ecclesiasticam. Deinde non videt aliud esse Hieronymi negocium, aliud meum. Ille nouam lectionem inuehebat ecclesiis, ego cubiculis duntaxat ac museis. Ad haec, quae religio hic habuerit
 690 Hieronymum, nescio. Certe nonnullis in locis audet dicere in hac lectione, quam Leus appellat ecclesiasticam, redundare quaedam, velut in eo loco, *qui irascitur fratri suo sine causa*, monet *sine causa* additum esse a nobis, non scriptum ab Euangelista. In Veteris Instrumenti libris, quam multa mutauit, quae tum dissidebant ab ecclesiastica lectione. Quam vero deridet cucurbitarios illos deos in
 695 Africa, qui ob vuculam mutatam in Iona seditionem excitarant. Septuaginta interpretatio olim erat ecclesiastica lectio, et tamen hanc libere damnat Hieronymus, et alicubi mendacium appellat. Quod sicubi Hieronymus non ausus est mutare vocem receptam, nihil aliud mouit virum quam ne quid nouitas offenderet vulgus indoctum. Nam id temporis opifices etiam Latine sciebant. At nunc
 700 eius periculi nullus est metus. Doctis haec scribuntur, et constat ecclesiae sua lectio, et constabit per me quidem. Haec nihil ad populum, nisi quod seditiosi quidam haec stultissime vociferantur apud imperitam multitudinem, in cuius stulticia summum illis praesidium esse solet, si quem velint vlcisci. Postremo quae prudentia fuisset, cum suasu doctorum hominum illud suscepissemus, vt Nouum
 705 Testamentum liberum a soloecismis, quantum liceret, inoffensum legi posset ab iis quibus placet sermonis integritas, si prudentes etiam sermonis vicia veriti fuissimus mutare? Quod olim sic vertit interpretes, id imperitae plebi tributum est, cum Euangelium legeretur ab omnibus idiotis, ab agricolis ad stiuiam decantaretur, a coriariis in officina, a mulierculis in textrinis, ob linguam omnibus
 710 vtunque communem. Propter hos et apud hos Augustinus mauult *ossum* dici corrupte quam *os* bene Latine. Nunc hic dies alios mores, aliam vitam postulat. At vide quam belle probet Leus non fuisse mutandum verbum commutationis. Legitur, inquit, in commentariis Origenis, interprete Hieronymo. Legitur in eiusdem commentariis, quos scripsit in Osee prophetam. Si toties me vocabit in ius
 715 Leus, et ecclesiasticae lectionis violatae reum aget, quoties secus verto quam legit Hieronymus, ingens volumen annotationum illi nascetur. Sed has minutias, cum sint innumerae, iussit *dare locum* (sic enim ille loquitur), ne lectorem remorentur. Addit aliud argumentum. *Hieronymus*, inquit, *in commentariis, quibus explicat Amos prophetam, dicit ἀντάλλαγμα significare precium.* Quid ego audio? Si ἀντάλ-
 720 λαγμα significat *precium*, ideo vertendum erit *commutatio*? An *commutatio* Latinis sonat *precium*? At quanto nos melius vertimus ad Hieronymi sententiam, qui transtulimus hunc in modum: *Aut quid dabit homo, cuius permutatione redimat animam suam?* Iam scire vellem, quid secutus Leus ex ἀντάλλαγμα fecerit ἄλλαγμα. An hic non veritus est legem Apocalypsis? An hic volet sibi patrocinari

- 725 vel suam, vel typographorum incuriam, quam mihi nusquam vult esse praesidio? Equidem audirem, nisi tam subinde impingeret. Atque hic quoque notor in illius indice, qui rem tam periculosam non mutarim, praesertim monitus a Leo.

AD DECIMAM

- 730 Annotaram nec in Graecis exemplaribus, nec in Latinis emendationibus inueniri
 LB 138 *quod ipse esset Iesus Christus, sed tantum quod ipse esset Christus.* Hic Leus, vt memini, submonuit apud Origenem addi, praesertim in commentando. Atque ita rem | habere ex parte comperi, cum tamen saepius non addatur, eodem in loco. Verum huiusmodi multa solet librarius e sua memoria addere. Certe ex interpretatione Origenis non deprehenditur illum addidisse *Iesus*. Hic Leus in
 735 indice suo reiicit etiam, quod addideram in posteriore aeditione, pronomen αὐτός obstare quo minus addi possit *Iesus*, existimans pulchre consistere, si sermo referatur ad Euangelistam narrantem, non ad Christum. Si Leus mihi donat hic

684 δοξάζειν* C BAS: om. A B.

693 Euangelista. In A B: Euangelista. Atque id facit non vno in loco. Quaedam verba libere reiicit ac reprehendit. In C BAS.

694 Cucurbitarii* C BAS: om. A B.

695 Septuaginta interpretatio* C BAS: om. A B.

705 inoffensum A B: inoffensus C BAS.

706 iis A: his B C BAS.

709 a alt. A C BAS: om. B.

709 officina A B: officinis C BAS.

711 alios mores, aliam vitam postulat A B C: aliam vitam defert, alios mores postulat BAS.

712 Commutatio* C BAS: om. A B.

714 me vocabit A: vocabit me B C BAS.

682–683 temere ... ecclesiasticam Ann. fol. VIII, with changed word order.

683 Hieronymus Cf. Migne PL 29, 709 B. Lee writes: "Hieronymus non ausus est verbum (clarifica) in Ioannis euangelio expungere, quum tamen non conueniat Graeco" (Ann. fol. VIII).

689 cubiculis Cf. supra, p. 49, n.ll. 716–717.

692 monet Migne PL 26, 37 B, on Mt. 5, 22.

694 deridet Ep. 112, 22 (Migne PL 22, 931).

697 mendacium Cf. supra, p. 49, n.l. 706.

700 Doctis Erasmus waffled on this point, variously saying that his work was for the general public, for the unskilled, for theologians, or as he does here, for learned readers. Cf. E. Rummel, *Erasmus' Annotations*, pp. 27–28.

710 Augustinus Doctr. chr. III, 3, 7 (Migne PL 34, 68).

713 inquit Paraphrasing Ann. fol. VII verso, quoting Origen, Migne PG 13, 1043B.

717 loquitur Ibid. fol. VIII.

718 Hieronymus Migne PL 25, 1047A

718 inquit Ibid. fol. VII verso, but Lee says "Graece significare precium".

722 transtulimus In the edition of 1516, p. 390, ed. 1519, p. 38.

723–724 fecerit ἄλλαγμα Cf. supra, nn.l. 718.

726 notor Ann. XCVI verso, in the section "Manentia".

729 Annotaram Reeve, p. 71, on Mt. 16, 20. This annotation is out of sequence in Lee's book and answered out of sequence by Erasmus.

731 submonuit Ann. fol. VIII. The modern text, as given in Migne, PG 13, 1027 A, does not have "Iesus".

735 reiicit Ibid. fol. XCVII.

735 addideram In the original note, Erasmus merely said: "Et obstat sensui". In 1519, he added: "Etenim quo minus huc confugiamus, vt dicamus accipi posse, ne cui dicerent, quod Iesus esset Christus, obstat primum pronomen ipse, deinde etiam ipse sermonis ordo. Neque enim quisquam ita loquitur: Nemo credit, quod fuit Plato Christianus, sed: nemo credit quod Plato fuit Christianus" (Reeve p. 71). The concluding phrase, "sed ... Christianus", was added in 1527.

740 $\alpha\upsilon\tau\acute{o}\varsigma$ esse pronomen vel demonstratiuum vel relatiuum, quid aliud fuerit dicere *quoniam ipse Iesus esset Christus* quam *Iesus Iesus esset Christus*. Perinde ac si quis ante loquutus de Petro, subiiciat, *rogauit vt eum abduceres*, num addi vellet, *vt eum Petrum abduceres*? Nam prorsus $\alpha\upsilon\tau\acute{o}\varsigma$ nominis vice positum est. Nisi contendimus hoc loco $\alpha\upsilon\tau\acute{o}\varsigma$ discernendi vim habere, vt intelligamus hunc Iesum discretum a caeteris. Quod quam sit durum, vltro vides, lector. Itaque nihilo mollior est sermo, siue ad Christum precipientem referatur, siue ad euangelistam narrantem.

745 Porro quod adiicio de sermonis ordine, aut belle dissimulat Leus, aut non intellexit. Nam vt recte dicimus *ne cui dicas quod Petrus est fur*, ita non recte dicatur: *ne cui dicas quod est Petrus fur*. Leus arbitratur vtrumque posse legi, *quoniam ipse Iesus esset Christus, non ita, quoniam ipse esset Iesus Christus*. Primum si quod posterius est non legitur, quomodo constabit vtrumque? Deinde cum mihi praescribat Leus ne quid mutem ad Graecorum codicum exemplar, qua fronte sibi
750 sumit, vt nullius autoritate fretus secus legat quam habeat ecclesiastica lectio? Habet enim ad hunc modum: *quia ipse esset Iesus Christus*. Sed rixari non libet. Illud admonebo lectorem, in aeditione Aldina Graece legi quemadmodum nostri codices habent, an recte nescio.

755

AD VNDECIMAM

De *niue* et *lumine* non est nobis controuersia, cum et in priore aeditione fatear Hieronymum et Chrysostomum interpretari *sicut nix*. Leus addit ex Origene vtrumque reperiri, sed apud diuersos, vt opinor, euangelistas. Quod cum ipse non negem, quid annotauit aduersum me Leus? Aut quid est quod hic laudem
760 sibi vindicet?

AD XII.

Ad duodecimam annotationem in praesentia nihil respondeo, quod existimem commodius esse lectori, si res omnis vnico in loco transigatur, etiamsi iam alias, et in annotationibus, et in epistola ad Iacobum Hoochstratum, videor satis
765 adduxisse duntaxat ad hoc, vt ab hac calumnia liberer. Diuortio non faueo, sed perpetuae copulae, nec reuello morem et constitutionem ecclesiae catholicae. His de rebus nulla est inter nos controuersia, tantum hoc inquiri collatis argumentis, an ex autoritate principum ecclesiae, et ex causis idoneis, possint dirimi coniuges cum animarum suarum pernicie coherentes, sic vt vtrique liberum sit alteri iungi
770 matrimonio; et an in hanc partem possint accommodare sensum apostolici sermonis. Hoc satis esse visum est interim admonuisse lectorem, ne quid suspicetur grauius. Caetera suo reddemus loco declaraturi tragoediam quam mihi suscitauit Leus de matrimonio nihil esse nisi fumos.

AD XIII.

775 In hoc apud Matthaeum loco, *verebuntur forte Filium meum*, annotaram nec in
LB 139 Graecis exemplaribus nec in Latinis vetustioribus addi *forte* nec addi | in aedi-

780 tione Basiliensi postrema, quae simul nobis dedit omnes lucubrationes Hieronymianas. Hactenus certe nihil mentitus sum. Sed demonstrat Leus oculatissimus ex ipsa Hieronymi interpretatione addendum esse aduerbium *forte*. In quo sane nondum illi refragor, fingat me tum, vt fit, in eo tumultu parum attente locum eum inspexisse. Non esset tamen quod vel mihi, vel Amerbachii falsarii crimen impingat. Neque enim illi in hac aeditione sequuti sunt translationem meam, sed fidem vetustissimorum exemplarium. Imo pars ea Hieronymi fuerat excusa antequam nostra instituerentur. Et fieri poterat, vt quod illic Hieronymus aut alius

740 de *A BAS*: om. *B C*.

740 num *A B*: nomen *C BAS*.

741 αὐτός* *C*: om. *A B BAS*.

745 Sermonis ordo* *C BAS*: om. *A B*.

754 nescio. *A B C*: nescio. Apud Theophylactum non additur Iesus, nec apud Chrysostomum Latine verum. Apud Lucam, cap. ix, Petrus responder: Christum dei, et audit, ne cui dicerent hoc. Suspicio aliquem glossema-

tis vice super αὐτός adiecisse Ἰησοῦς, ne quis ad Petrum referret quod ipse esset Christus. Hinc erroris occasio, si tamen hic error dicendus est. *BAS*.

756 Matth. xvii.* omnes.

762 Matth. xix.* omnes.

764 Epistola ad Ia. Hoochstratum* *C BAS*: om. *A B*.

775 Matth. xxi.* omnes.

745 *adiicio* Cf. preceding note.

747 *arbitratur* Lee wrote: "Apparet vtrumque posse stare, vt ita legamus: Ne cui dicerent, quoniam ipse Iesus esset Christus, non ita: quoniam ipse esset Iesus Christus" (*Ann. fol. VIII*). As it stands (and as Erasmus says), the sentence does not make sense. Perhaps *non* is a printing mistake for *aut*.

753 *in aeditione Aldina* I.e. Ἰησοῦς ὁ χριστός, Ald. fol. 358 verso.

754 *Theophylactum* (app. crit.) Migne *PG* 123, 321A.

754 *Chrysostomum* (app. crit.) Migne *PG* 58 535.

756 *controversia* The controversy was over whether the correct reading at *Mt.* 17, 2 was "nix" or "lux"; the latter reading is confirmed by the Greek text, which has φῶς.

756 *fatear* Cf. Reeve, p. 73. Cf. Jerome, Migne *PL* 26, 126 B and Chrysostom's *Hom.* 56, 1 (Migne *PG* 58, 549).

757 *addit* *Ann. fol. VIII recto-verso*.

762 *duodecimam annotationem* Concerning *Mt.* 19, 8 on the question of divorce.

763 *unico in loco* Cf. *infra*, p. 304, l. 538 sqq.

764 *epistola ... Hoochstratum* Ep. 1006. The Dominican Jacob Hoogstraten (d. 1527), who taught at the University of Cologne, is best known for his prosecution of Reuchlin. He attacked Erasmus' views on divorce in *Destructio cabalae ... ab Ioanne Reuchlin Capnione iam pridem in lucem editae* (Cologne, 1519). Erasmus and Hoogstraten concluded a truce at a personal meeting in

Louvain in 1520 (cf. Ep. 1064, ll. 3-5).

767 *inquirō* In his annotation *ad locum* Erasmus wrote: "Ex hoc potissimum loco lex inducta apud Christianos ne dirimantur matrimonia, cum caetera Christi dogmata, de non iurando, de non resistendo, de in diem viuendo, de iuuandis ac diligendis inimicis, atque id genus per multa vel antiquare patiamur aut interpretatione comoda prorsus abrogemus, solum vrgemus de matrimonio. Atqui si id Iudaeis concessit Moses ob duriciem cordis et par pene duricies sit in nobis, cur non idem conceditur, quibus conceduntur et lupanaria? Christus fornicationem excepit, at apud nos nullum tam obscenum fornicationis genus, quod liberet alterutrum, cum olim post diuortium vtrique liberum fuerit nouum inire matrimonium" (Reeve, p. 78). The passage appeared only in the edition of 1516. Erasmus removed it in 1519.

775 *apud Matthaeum* *Mt.* 21, 37.

775 *annotaram* Reeve, p. 86.

776-777 *in aeditione Basiliensi* I.e. of the works of Jerome (Basel, 1516), IX, 31 verso. "Fortc" is omitted, as Erasmus says.

781 *Amerbachii* Cf. *supra*, p. 97, n.l. 642.

781 *falsarii* Lee wrote: "Sed quod dicis apud Hieronymum non haberi (*forte*), certe commentariis in Matthaeum, nescio a quo falsario sit erasum, quum illic fuisse satis appareat ex glossemate, quod (*forte*) declarat" (*Ann. fol. IX*).

785 quispiam addidit *forte*, si tamen additum esset, ex Euangelio Lucae adiecerit, vbi certum est addi ἵσως. Et quod illic constat additum, hic addi poterat. At ne quis existimet haec me de cribro, quod aiunt, diuinare, Origenes tanto diligentior his in rebus quam fuerit Chrysostomus, et quidem in eo opere, de quo nulla est dubitatio quin sit Origenis, hunc Matthaei locum enarrans tota enarratione
 790 palam declarat se legisse iuxta nostram annotationem, homilia xix. mouens huiusmodi questionem. Quum pater familias, qui patris typum gerit, dixerit: *verebuntur filium meum* et exitus doceat illos non fuisse reueritos, apparet Deum ignorasse quid esset futurum. Sed praestat, opinor, ipsius Origenis verba subscribere: *Nouissime misit filium suum dicens: Reuerebuntur filium meum. Quaeres autem quomodo Deus mittens filium suum dicit, reuerebuntur filium meum, quasi qui non praesciebat, quod ei fuerat euenturum. Nec enim videntur secundum textum praesentem Iudaei reueriti eum, et inuenitur in hoc Deus nescisse futurum. Sed dicere aliud esse factum impium est. Iterum dicere quoniam reueriti sunt eum coloni, falsum est.* Sed vt rem in pauca conferam, ita soluit hunc nodum Origenes, vt dicat,
 800 id quod dictum est in genere, *reuerebuntur filium meum*, constare propterea quod aliqui, qui Christum amplexi sunt, non illum occiderunt, sed reueriti sunt. Iam cum toties haec verba repetantur Origeni disserenti, tamen semper omittit *forte*. Proinde nec quaestio Origenis constabit, si addas *forte*, nec casu factum videri potest quod perpetuo non additur. Cum igitur negari non possit Origenem
 805 pro nobis facere, quid respondebimus ad Hieronymi scholium, qui loquitur de ambigendo ac temperata sententia? Quid quod eleganter defendi possit et Hieronymum idem legisse quod legit Origenes? Nam saepenumero dicimus hoc futurum, de quo nobis bona spes est. Ita deprecamur pro vapulaturis: Ignosce, post-hac erit bonae frugi. Ad eum modum, cum Deus praesciret Iudaeos interfekturos
 810 Filium suum, tamen ita loquitur quasi spes esset fore, vt reueriti Filium respiscerent. Nec ista temperatura sermonis pendet a *forte* aduerbio, sed ab ipso euentu. Dissimulabat enim more hominum loquens scire se quid esset euenturum, vt illis relinqueret occasionem respiscendi, si vellent. Quod si non facerent, intelligerent se suoapte vicio perire, non culpa patrisfamilias.

815 Iam clamet Leus hoc quod afferimus esse somnium, nisi perpetuo Hieronymus legit, *verebuntur filium meum*, quemadmodum legit Origenes, cui tribuit ille plurimum. Quid quod Hieronymus similiter ingreditur hanc quaestionem vt Origenes? Porro, inquit, *quod iungitur, verebuntur filium meum, non de ignorantia venit. Quid enim nesciat paterfamilias, qui hoc loco Deus Pater intelligitur?*
 820 Vides hoc offendi Hieronymum, quod secus euenit quam Deus euenturum praedixerit. Sed apertius pro nobis facit, quod legitur eodem in loco: *Interrogemus Arrium et Eunomium, ecce Pater dicitur ignorare, et sententiam temperat, et quantum in vobis est, probatur esse mentitus.* Si legisset Hieronymus *forte reuerebuntur filium meum*, potuisset videri inscius futuri Deus, mentitus videri non poterat. Nam qui sic loquitur *cras fortasse rex appellet*, si non appulerit, nemini dicitur mentitus, cum nihil certi pronunciarit. Quid est igitur temperare
 825 sen|tentiam? Relinquere locum respiscendae, dum sermone suo veluti spem ali-

quam sibi reliquam esse significat. Et qui spem prae se fert, nonne videtur ambigenti similis?

830 Quanquam hoc videtur huc accommodatum ex prophetia, quam adducit Chrysostomus, et ante hunc Origenes. Si quidem ad hunc sermonem deflexit ex eo quod praecesserat: *Sed semper ambigere dicitur Deus, ut libera voluntas homini reseruetur*. Quo quidem loco pro *semper* contenderim esse legendum *saepe*. Neque enim ubique sic in scripturis loquitur Deus, sed multis in locis hominibus
835 humano more loquitur, nunc minitans ni respiscant, nunc poenitens, nunc miserescens, nunc addubitans, nunc sperans, nunc desperans, cum horum affectuum nihil competat in Deum. Haec cum per se clarissima sint, vbinam supercilium Lei, vbi procacitas, qua me cecutientem facit, qua nescio quem nouum falsarium nobis obiicit, qua nobis cum autoritate denunciat, vt et in commentariis
840 Hieronymi, et in Latino contextu et in Graecis exemplaribus locum hunc falsatum restituamus? Quid hoc homine confidentius? Cum Graecorum codices consentiant, cum vetusti codices consentiant cum Graecis, cum sic legat Hieronymus et interpretetur, cum sic legat Origenes et interpretetur, postulat Leus, vt ipsius autoritatem secuti radamus et Graecos et Latinos codices. Nam Aldina
845 quoque aeditio consentit cum exemplaribus, quae videre contigit.

Et quis tandem fuit ille falsarius, qui simul haec omnia potuerit corrumpere: codices manuscriptos, Graecos pariter et Latinos, exemplar quod secutus est Badius in Origene, exemplar quod secutus in operibus Hieronymi typographus Venetus castigatore monacho quodam nec indocto nec indiligenti, exemplaria
850 peruetusta, quae secuti sunt fratres Amerbachii, spectatissimae fidei iuuenes

786 Et A C BAS: E B.

787 Origenes diligens interpret* C BAS: om. A B.

794 nouissime misit A B: nouissime, inquit, misit C BAS.

801 aliqui qui A B: aliqui Iudaeorum qui C BAS.

818 de A BAS: dei B C.

826 Temperare sententiam* C BAS: om. A B.

785 *Lucae* Lc. 20, 13.

787 *de cribro* *Adag.* 908 (Cribro diuinare), ASD II, 2, p. 420.

790–829 *homilia* ... *similis* In 1522 Erasmus added an abbreviated version of this explanation to his annotation *ad locum* (cf. Reeve, pp. 86–87). He introduced the addition with the remark “locus hic a duobus impetitus est graui calumnia”, a reference to the criticisms of Lee and Iacobus Lopis Stunica. Cf. ASD IX, 2, p. 104, l. 885.

793 *Origenis verba* Migne PG 13, 1507–1508, sub “Vetus Interpretatio”.

805 *Hieronymi scholium* Jerome says “senten-

834 Sermo dei in scripturis* C BAS: om. A B. 841–842 codices consentiant A B: codices inter se consentiant C BAS.

843 interpretetur, postulat A B C: interpretetur, nec aliud legat aut interpretetur Theophylactus, postulat BAS.

846 potuerit A B C: potuisset BAS.

850 Amerbachiorum laus* C BAS: om. A B.

tiam temperat” (Migne PL 26, 163 C).

818 *inquit* Migne PL 26, 163 C.

831 *Chrysostomus* Migne PG 58, 640.

831 *Origenes* Cf. Migne PG 13, 1505 C.

832–833 *Sed* ... *reseruetur* Jerome in his commentary on Matthew, Migne PL 26, 163 C.

838 *cecutientem* *Ann.* fol. IX verso.

844 *Aldina* Cf. Ald. fol. 360.

848 *Badius* Edited by J. Merlin, Paris, 1512.

848–849 *typographus Venetus* Perhaps the edition of Origen’s Homilies by Lazarus de Soardis, Venice, 1513.

850 *Amerbachii* Cf. *supra*, p. 97, n.l. 642.

neque quicquam minus quam falsarii? Proinde vicissim Leo denuncio, vt huius annotationis suae canat palinodiam, nec pergat quod recte scriptum est magnoque consensu comprobatum sua temeritate corrumpere. At pro Leo facit Chrysostomus homilia sexagesimanona. Esto, sed vnus, et hac sane in parte non paulo leuior autor quam Origenes. Quanquam et hoc fieri potest, vt Chrysostomus illud *forte* aliunde huc repetiuerit, quemadmodum enarrans Matthaeum e Luca rettulit de domo et familia Dauid, quod apud Matthaeum non erat. Hic rursus desydero frontem in Leo, qui mihi nunc obiicit in his annotationibus, quas vult videri plusquam serias, quod tum ex tempore notauit, non alii quam ipsi. Atque ex his contexit dialogos arbitrato suo et locupletat causam suam ac respondet serio. Atqui tum oportuit idem fecisse, cum opus esset in manibus. Quod si fecisset, fortasse persuasus illius argumentis mutassem, hoc est, corrupissem aliquam partem huius annotationis meae. Fingat si velit, esse verum quod falsissimum esse demonstraui, tamen in contextu mutare non est instituti mei, nisi contingat exemplar quod sequar. Neque enim profiteor emendatorem Graecorum codicum, sed interpretem, et aliquoties ea verto, quae non probo. Atque id vt citra periculum fiat, adiectae sunt nostrae annotationes, quibus admoneo quid sentiam de lectione Graecorum. Illud mihi cogita, lector, quam male congruat tam superciliosa procacitas tam insigni caecutientiae.

870

AD XIII.

Ad xiiii. non opinor operae precium vt respondeam, cum ipse Leus consultis Hebraeorum libris pedibus discedat in meam sententiam, etiamsi piguit delere quod male scripserat. Verum vtcunque habent Haebraei, vtcunque interpretatur aut vertit Hieronymus, negari non potest apud Graecos sic haberi vt annoto. Quid legerit Chrysostomus non est in promptu iudicare, cum Graeci codicis non sit copia. Qui Latine vertit, ita reddidit, vt nos vulgo legimus. Nec satis liquet ex interpretatio|ne, vtrum legerit τοῦτο an αὐτή. Mihi subolet ad lapidem angularem rettulisse, qui duos inter se maxime dissidentes populos in eandem religionem coagmentarit, quando ita scribit: *Et vt videant nihil horum Deo esse aduersum, sed valde acceptum atque gratum, mirabile praeterea stuporisque plenum, a Domino istud factum esse, subiunxit: Lapidem*, et caetera. Haec et quae sequuntur si conferras et expendas, lector, videbis Chrysostomum de lapide loqui, quamuis interpres, aut fortassis scribe, sequutus suam memoriam lectionem perturbarit. Subindicat enim doctores Iudaeorum voluisse aedificare, sed absque lapide Christo, qui connecteret vtrumque populum. Certe Origenes *a Domino factum est istud* refert ad caput, Homilia xix.

AD XV.

Primum hoc mihi conuenit cum Leo velit nolit in libris Graecorum, sane quos ego viderim, non haberi hoc loco mentionem sponsae. Si Leus alicubi vidit, pro-

890 ferat exemplar suum. Ac ne in Latinis quidem vllis, vbi clamore excitantur ad
 occurrendum sponso. Conuenit in commentariis Hieronymi, quibus hunc expli-
 cat locum, nihil esse vnde deprehendas illum legisse *sponso et sponsae*. Idem fatea-
 tur oportet de canone diui Hilarii. Sed gloriatur sese mihi digito demonstrasse in
 895 commentariis Origenis et Chrysostomi. Et, o me caecum, qui ne id quidem
 videam, quod ille monstrator tantus ostendit digito, quasi non idem officii non-
 nunquam praestet et famulus meus mihi. Quid Leus legat aut monstret in suis
 codicibus nescio. Certe in Chrysostomo meo ex gemina acditione Basiliensi, nec
 in contextu qui praefertur habetur sponsae mentio, nec in commentario quicquam
 900 est, vnde colligas eum legisse *sponso et sponsae*. Si libet explorare fidem meam, lec-
 tor, excute Homiliam in xxv. caput Matthaei lxxix. Ne vestigium quidem repe-
 ries, vnde colligas eum legisse *sponso et sponsae*. In contextu qui praefertur scrip-
 tum est: *Quae accipientes lampades suas, sponso obuiam exierunt*. Rursus in
 commentario: *Sponso autem tardante, conuiuierunt omnes et dormiebant*. Ac mox:
Quid porro tubae volunt, quid clamore illo dicere? Sponsus venit. Quemadmodum

876 reddidit A: reddit B C BAS.

878 duos C BAS: duas A B.

886 istud A B: illud C BAS.

886 Homilia xix. C: Homelia xix. A B, Home-

lia xix. Ac Theophylactus palam legit ἀὐτή,
 et refert ad γωνίαν, id est, angulum. BAS.

888 Mat. c. xxv.* A: Matt. 25* B C BAS.

854 *Chrysostomus Hom. 68 (69), 2 (Migne PG 58, 641).*

873 *male scripserat* Cf. following note.

874 *ut annoto* Reeve, p. 87, on Mt. 21, 42: "Istud, siue hoc, non pertinet ad totum hoc quod praecessit, sed vel ad caput, vel ad angulum, quod vtrunque [Graecis, added in 1527] sit generis fominini velut ἀὐτῆῖ pronomen". Lee commented: "Hieronymus commentariis in Matthaeum refert ad totum hoc quod praecessit ... et tamen, vt ingenue fatear, postquam hucusque scripsissem, consului hebraicam lectionem quae tecum facit" (*Ann.* fol. X verso).

875 *Chrysostomus* At this time Erasmus did not have the Greek text at his disposal. In Basel he had borrowed a copy from the Dominicans, cf. Reeve, p. 37: "et ita legit Chrysostomus in his homiliis quas Basileae vidimus".

877–886 *Mihi ... Homilia xix.* In 1522 Erasmus added this passage (with minor changes) to his annotation *ad locum* (cf. Reeve, pp. 87–88).

879 *ita scribit Hom. 68 (69), 2 (Migne PG 58, 641).* The Latin translation in PG is a variant of that given by Erasmus.

885 *Origenes* Migne PG 13, 1511 C and 1511–1512, sub "Vetus Interpretatio".

886 *homelia xix.* (app. crit.) Theophylactus,

Migne PG 123, 381 B–C.

889 *hoc loco Mt. 25, 1.*

891 *Conuenit* Erasmus' annotation in 1516 read: "Et sponsae non additur in Graecis codicibus. Nec apud Chrysostomum aut Hilarium vlla fit sponsae mentio". In 1519 he added: "Nec Hieronymus in huius loci commentario vllam facit sponsae mentionem" (Reeve, p. 99).

891 *Hieronymi* Cf. Migne PL 26, 190 D.

893 *Hilarii* Cf. Migne PL 9, 1059 C.

894 *Origenis* Cf. Migne PG 13, 1699 C.

894 *Chrysostomi* Cf. *Hom. 68 (69), 1 (Migne PG 58, 711–712).*

895 *ostendit digito* Lee says at *Ann.* fol. XI: "Sic respondisti mihi coram vt cogeres me digito ostendere tibi locos et apud Origenem et apud Chrysostomum, quos et nunc ascribo". Lee cites Origen, *Series veteris interpretationis commentariorum* 63 (Migne PG 13, 1701). I cannot trace the Chrysostom passage. Neither apparently could Erasmus. Cf. *infra*, p. 106, l. 908.

897 *acditione Basiliensi* Cf. Ch. Baur, *S. Jean Chrysostome et ses oeuvres dans l'histoire littéraire*, Louvain-Paris, 1907, pp. 149–150, no. 68. I have not been able to inspect these editions.

905 vides, hic nullam fieri sponsae mentionem, ita nec reperies vsquam in interpreta-
 tione. Vnde nactus est igitur Leus quod citat ex Chrysostomo? Erat Leo codex ex
 officina Aldina, in quo multa inerant, vt ante dixi, quae cum hac aeditione prorsus
 ex diametro pugnabant. Certe in Homilia quae nobis est liiii. nihil huiusmodi
 legitur. Quamquam nec in his quae Leus refert quicquam video, vnde conuincat
 910 Chrysostomum in euangelica parabola legisse nomen sponsae, si quis agat
 contentiosius. Nam fieri potest, vt Chrysostomus, aut quisquis ille fuit, sic sponsae
 mentionem adiecerit, quemadmodum fecit Origenes. Perinde quasi ex
 nomine Patris admisceas et Filii mentionem. Neque tamen memini, quod hunc
 locum indicarit in Chrysostomo. De Origene memini. Qui tamen illi non admodum
 915 patrocinator. Primum enim in hoc nobiscum consentit quod, cum exorto
 clamore vocantur ad occursum, sponsi tantum fit mentio. Deinde, cum primum
 Origenes mentionem facit sponsae, ita facit vt qui occurrunt sponso eum deducant
 ad sponsam ecclesiam. Ex altero loco, quo scribit obuiam eundum esse
 920 sponso verbo et ecclesiae immaculatae, non docemur in Euangelio sponsae factam
 esse mentionem, siquidem sponsus non est, nisi sponsam habeat, et vnum ex
 altero colligitur. Quod si intelligimus sponsam aliquousque occurrisse sponso suo
 venienti ac vicissim sponsi comites occurrisse cum eo sponsae, quamquam sensus
 non est absurdus, tamen non est quod urgeat nos, vt credamus esse scriptum ab
 euangelista, id quod contendit Leus. Neque tamen odiose reclamo, si quis addat
 925 *sponsae*. Iam cum mihi non fuerit addendum sponsae nomen, nisi repperissem in
 aliquo codice | Graeco, tamen Leus indignatur, quod non addiderim de meo,
 142 propter vnum locum quem habet in codice suo, cum ad hanc rem mihi nec Hieronymus,
 nec Hilarius, nec Chrysostomus, imo nec Origenes suffragetur. Hic
 rursus impingit mihi quod, opinor, ascripserim illius schedis: *Imo contrarium est*.
 930 Vide quantum est periculi cum hoc familiariter agere.

RESPONSIO AD ANNOTATIONES

Lei in Marcum aduersus Erasmus

AD PRIMAM, ID EST, XVI.

935 Hic rursus impingit mihi quae notaram in schedis ipsius, plusquam ex tempore,
 quasi res ea fuisset acta coram notariis ac testibus. In tantum amat mecum miscere
 dialogismos. Atque in caeteris mecum haudquaquam pugnare, tantum hoc male
 habet hominem, quod in ambiguo reliquerim, an lapsu memoriae nomen pro nomine
 posuerit euangelista. Ea verba mutauit in posteriore aeditione, monitus ab eximio
 940 theologo Martino Dorpio, priusquam Leus mihi de facie notus esset. Et mutauit,
 non quod impie dictum arbitraret, sed quod maluerim amoliri occasionem offendiculi:
 cur enim alioqui vereretur id dicere, quod diuus Hieronymus non veritus est scribere
 in commentariis, quibus explicat quintum Micheae caput? Eius verba subscribam.
Quod, inquit, testimonium nec Hebraico, nec sep-

945 *tuaginta interpretibus conuenire, me quoque tacente perspicuum est. Item paulo post: Sunt autem qui asserant in omnibus pene testimoniis, quae de Veteri Testamento sumuntur, istiusmodi esse errorem, ut aut ordo mutetur aut verba, et interdum sensus quoque ipse diuersus sit, vel apostolis vel euangelistis non ex libro carpentibus testimonia, sed memoriae credentibus, quae nonnunquam fallitur.* Hactenus Hieronymus. Quod si quis obiiciat haec alieno nomine referri Hieronymo, fateor verum esse, sed si hanc sententiam impiam ac blasphemam iudicasset, clara voce respuisset vir sanctissimus. Verum hac de re respondimus et alias in annotationibus posterioris aeditionis et in epistola ad Ioannem Eckium. Illinc petat lector, si quid hic desyderat. Et tamen magis faueo sententiae illorum, qui memoriae lapsum prorsus adimunt apostolis et euangelistis, quam qui alicubi tribuunt, praesertim in scriptis.

AD XVII.

Cognoscens virtutem quae de illo exierat

Ad hanc annotationem Lei non, opinor, opus ut respondeam, cum ipse fateatur se deceptum intellectu sermonis mei, quem queritur ancipitem esse. At non fuis-

906 Codex Aldinus* C BAS: om. A B.

918 Sponsa ecclesia* C BAS: om. A B.

919 Sponsus* C BAS: om. A B.

928 suffragetur. Hic A B C: suffragetur. Apud Theophylactum nec in contextu, nec in enarratione vlla sponsae mentio. Hic BAS.

932 Lei ... Erasmus A B C: In Marcum BAS.

934 Marc. ii.* omnes.

939 Martinus Dorpius* C BAS: om. A B.

940 mutauit A B C: notauit BAS.

952 Epistola ad Ioannem Eckium* C BAS: om. A B.

958 Mar. v.* omnes.

906 *codex* Not identified.

929 *asscripserim* Lee quotes Erasmus' reply to his query as "immo contrarium est" (*Ann.* fol. XI).

934 *rursus impingit* Lee's query concerned Erasmus' annotation on *Mc.* 2, 26. In 1516, it read: "Diuus Hieronymus in libello de optimo genere interpretandi indicat nomen Abiathar pro Achimelech esse positum ... siue id acciderit lapsu memoriae siue vitio scriptorum, siue quod eiusdem hominis vocabulum sit Abiathar et Abimelech" (Reeve, p. 119). According to Lee, Erasmus replied to his query: "De lapsu memorie iam deleueram. Id enim malui quam tueri. Certe Hieronymus non explicat nodum, sicut et alius de nomine Hieremie opinor, et prope modum hic lapsum in nomine fatetur. Hoc quoniam sub distinctione proposui, liberum est reicere quod non placet. Mihi videtur non esse contra fidem christianam, si quis dubitet an alicubi more hominum lapsi sunt apostoli in his que ad fidei summam non

faciunt, quos etiam post datum spiritum sanctum passus est multa ignorare. Neque nostrum est definire, quomodo spiritus ille suum temperarit organum" (*Ann.* fol. XI verso).

940 *mutauit* In 1519 Erasmus deleted the words "lapsu memoriae siue" from his annotation (cf. preceding note for the unexpurgated version). For Dorp cf. *supra*, p. 47, n.l. 663.

943 *inquit* Migne *PL* 25, 1197 A-B.

951 *alias* Cf. Reeve, p. 13.

952 *epistola* Ep. 844, ll. 21-55. For Eck cf. *supra*, p. 51, n.l. 785.

957 *Cognoscens ... exierat* *Mc.* 5, 30.

958 *fateatur* Erasmus' annotation of 1516 reads: "Nec enim hoc loco ferendum erat de illo, quod nostra habet aeditio" (Reeve, p. 124). Lee protested: "Ecclesiam vero catholicam hactenus legisse nullo repugnante nec admonente quod ferendum non est de Christo, quis audeat dicere?" According to Lee, Erasmus replied, clarifying his meaning: "Quod autem nego ferendum *ex illo* pro *ex se*, quid

960 set, si priusquam carperet nostra contulisset Graeca, quae illic adfero cum vulgata
 lectione, quae habet *de illo pro ex sese*. Deinde non turbasset eum verbum non
 ferendi, quasi significarem aliquid impie dictum de Christo, cum sic ingressus
 sim annotationem: *Quaeso quod hoc sermonis dedecus?* non obscure declarans me
 965 nihil aliud reprehendere quam viciū sermonis, quod tametsi nouum non est in
 hoc interprete, tamen insignem soloecismum visum est annotare, ne quis calum-
 niaretur me temere mutasse. Atque hac ex re vide quantam excitet tragoediam.
Ecclesiam, inquit, *Catholicam hactenus legisse, nullo repugnante nec admonente,*
quod ferendum non est de Christo, quis audeat dicere? O supercilium, si quis ad
 hunc modum loquatur de Christo: *Christus regnit vnum cum Patrem per omnes*
 970 *saeculos*, nonne clamares sermonem non ferendum? Et tamen *de Christo* Leus
 addidit de suo, cum nihil huiusmodi sit in verbis meis. Hic quoniam non mul-
 tum erat Leo, quod de re diceret, fabulis et cauillis nihil ad rem pertinentibus
 explet pagellas, ne nimium breuis esset annotatio. Multa commemorat de suo
 975 LB 143 erga me studio atque etiam officio | deque mea ingratitude, et nescio quam ter-
 ciam admonitionem adfert, cum ille post schedas illas nunquam vel verbo
 monuerit quicquam, imo summo studio celarit quid reprehenderet. Atqui cum
 has annotationes appellet veteres, cur hic meminit minarum, quarum nullam
 vnquam cepit suspicionem, nisi ex epistola nuper aedita? Quamquam eam suspi-
 cionem, ni fallor, fingit magis quam habet. Proinde quando veteribus noua
 980 connexuit, rectius appellare debuit *παλαιονέας*. Quam vero non tempestiuum
 cauillum, parturisse montes, natum esse ridiculum murem! An ideo sum illi
 mons parturiens, si ille auidus carpendi ex meis verbis parum intellectis atrocem
 hausit suspicionem? Iam cum meo responso, quod eius, opinor, schedis addide-
 ram, discussis suspicionem Lei, cur non deleuit hoc e suo libello, nisi quod
 985 maluit eum abundare superfluis quam exilem videri? Imo quum fateatur lapsum
 suum, cur non moderatus est atrocita dicta, quae praecedunt, quod pro tantis offi-
 ciis nihil reponam gratiae praeter calumnias, minas, ac publicas infamationes, vt
 non queat satis mirari vsque adeo *oblitum christianae tum modestiae, tum ciuilita-
 tis?* Haec contio fortassis alibi locum repperisset, hic certe non erat illi locus, vbi
 990 fatetur se sine causa reprehendisse. Ac vide quaeso, lector, quam hic quoque sui
 similis est, quum effugere non posset quin agnosceret lapsum suum, quem
 tamen non animaduertisset nisi me ingerente. *Caeterum*, inquit, *iam paucis*
tractemus hunc locum. Cur non potius dixit: retractemus hunc locum? Si nunc
 incipit tractare, quid igitur tot verbis antehac est actum? Qui tam magnifice
 995 loquitur, vbi lapsus est, quid faciet sicubi res feliciter cesserit? At ita fatetur lap-
 sum, vt culpam tamen in me conferat. *Debebas*, inquit, *aliqua ratione lectorem*
commonere, qua dignosci posset de illo poni materialiter. Sed qua ratione Leo placet
 hoc fieri? Cur a me exigit, quod nec a doctis obseruatur et ab ipso nondum erat
 1000 haec lata lex? An me volebat addere Arabicam, opinor, vocem *ly*? Aut Graecum
 articulum? Nam duas lunulas, quas ille constanter obseruat, non in hunc solum
 vsum adhibent litterati. Sed finge certam esse apud scriptores huius rei notam,
 meque neglexisse fretum ingenio lectoris, quid erat piaculi? Nec enim ista scribi-

mus elementariis, neque caudicibus. Scribimus eruditus, certe humano praeditis ingenio, non asinis. Vellicat et illud ex scheda mea in qua, puto, notaram nihil ad rem facere argutias dialecticas, quum ego agerem cum grammaticis de communi vsu loquendi. At Leus non vult ad hunc vsum exigi sermonem interpretis, cum sit *plaurumque ineptus*. Si fatetur sermonem interpretis frequenter ineptum esse, cur mihi succenset, quod eum alicubi corrigam, quum hoc negotii suscepissem? Sin sensit vsum grammaticorum esse ineptum (nam Lei sermo prorsus est
 10 anceps), agat cum grammaticis, qui multo aliud profitentur, nempe recte loquendi rationem, nisi forte Leus non existimat aliud esse recte loqui quam inepte loqui. Atque hic testatur se mihi propicium esse factum, hoc tantum in me desyderat, quod adhuc maneam *penes eam partem* (sic enim ille loquitur), quae velit elicere aliquam virtutem Christo esse incognitam ex verbis euangelis-
 15 tae male redditus ab interprete. Obiicit illud: *Nouit Dominus, qui sunt eius*. Non statim, inquit, sequitur eum non nosse, qui non sunt ipsius. Imo hoc maxime sequitur. Quemadmodum enim Dominus quodammodo nouit suos, quo non nouit impios, ita quosdam aliquo modo nescit, quo modo nouit alios, quum

965 Soloecismi interpretis* C BAS: om. A B.

971 addidit A: addit B C BAS.

972 Cauillis pagellas farcit Leus* C BAS: om. A B.

976 Atqui A BAS: At qui B C.

978 cepit B C BAS: coepit A.

979 ni A B C: nisi BAS.

980 *παλεονέαι* [*παλαιονέαι*: C] annotationes* C BAS: om. A B.

991 Leus lapsus suos non agnoscit* C BAS: om. A B.

999 Ly, vox Arabica* C BAS: om. A B.

9 Grammatici* C BAS: om. A B.

ecclesia velit ferre videris. Certe nego ferendum grammaticis, cum quibus et hic nobis res est". Lee acknowledged that he had misinterpreted Erasmus' words, but blamed his mistake on Erasmus' wording: "Plane falsus sum amphibologia sermonis tui ... Sed et vehementia verbi (non ferendum est) ali-quod fidei periculum subesse moncbat. Magnum quiddam portendebat (non ferendum). Porro nunc sensi parturisse montes, sed natum ridiculum murem: proditum hoc sermone tam vehementi non theologicum sed grammaticum, et quidem leue apud ple-rosque erratum" (*Ann.* fols. XII–XIII).

963 *Quaeso ... dedecus* Reeve, p. 124.

967 *inquit* Cf. *supra*, p. 107, n.l. 958.

973 *commemoratur* *Ann.* fol. XII verso.

974–975 *terciam admonitionem* Lee said that Erasmus forced him to publish his notes by his refusal to accept his friendly advice ("gratius habens vt orbi prodantur lapsus tui qui sic mihi videntur quam vt velis tertio amice inuitatus amicam commonitionem accipere" (*Ann.* fol XII verso).

978 *ex epistola* Ep. 998, ll. 68–71, published in 1519.

981 *parturisse* Cf. *supra*, p. 107, n.l. 958.

988–989 *oblitum ... ciuilitatis* *Ann.* fol. XII verso.

992 *inquit* *Ibid.*

996–997 *Debebas ... materialiter* *Ibid.*, with changed word order.

999–1000 *ly ... articulum* A practice observed by many scholastic authors. The Greek article *τό* was used predominantly by humanists to apostrophize a word or phrase.

1000 *lunulas* I.e. parentheses, which Lee used to denote cue words.

4 *Vellicat* *Ann.* fol. XIII.

10 *anceps* Lee's words are: "Sed quod ad comunem modum loquendi fugis, parum pro te facit. Primum quod expectare non debueras, vt interpres moderetur sermonem suum ex communi modo loquendi, quippe qui plerumque ineptus est" (*Ann.* fol. XIII).

13 *loquitur* *Ann.* fol. XCVIII, in the section "Manentia".

15 *Obiicit* Paraphrasing *Ann.* fol. XII.

legamus: *Nescio vos*, et contra, *Novit Dominus qui sint ipsius*. Atque adeo nos, qui
 20 dicimur nosse polum qui est ad septemtrionem, intelligimur iuxta sensum com-
 munem non nosse polum austrinum. Et qui dixit pecuniam in hunc aut illum
 collatam perisse, significat in alios collocatam non perisse. At potest, inquit, fieri,
 vt et illa perierit. Quasi vero hic argutemur cum sophistis, ac non potius de
 LB 144 populari sermone loquamur, quo | scripta sunt Euangelia. Postremo sibi vindicat
 25 laudem quod in posteriore aeditione verbulis tribus adiectis rem effecerim magis
 perspicuam, ne quis ad eundem lapidem impingeret, ad quem impigerat Leus.
 Memento, lector, hoc quoque deberi Leo. Sed interim nostri te misereat, qui
 cogar in huiusmodi naeniis refellendis operam sumere, quae ne legi quidem pos-
 sint absque summa nausea. Et tamen hunc locum in quo nihil agitur nisi de sar-
 30 ciendo sermonis incommodo, vide quam odiose recenset in suo illo seditioso
 indice. *Conatur*, inquit, *elicere haeresim ex loco*, vt ille putat, male reddito ab
 interprete, sed frustra.

AD XVIII.

Quid inter vos conquiritis

35 Hic cum ostendam quid legant Graeci et quid legisse videatur interpretes, ego ver-
 bulo notavi, quid pharisaei de resurrectione mortuorum disceptarent cum disci-
 pulis ac turba, nescio quem secutus autorem, sed, vt coniiicio, Theophylactum.
 Nam in praesentia liber ad manum non est. Leus mauult referre ad id quod sequi-
 tur, de daemoniaco. Qua quidem in re non video cur sit nobis digladiandum.
 40 Nam vt ex his quae sequuntur coniiici potest, ita non potest euinci, quando legi-
 mus pharisaeos disputasse cum discipulis, nec hos tamen respondisse Iesu, sed e
 turba quempiam. Porro Pharisaei resurrectionem mortuorum asserebant.

AD XIX.

Erunt duo in carne vna

45 Cum alias abunde demonstrarim tum ex Graecis interpretibus tum ex ipso etiam
 Hieronymo legendum esse *erunt duo in carnem vnā*, non *in carne vna*, vt iuxta
 proprietatem sermonis Haebraici intelligamus per coniugium et arctissimam
 matrimonii copulam, quae constat magis animorum coniunctione quam corpo-
 rum velut e duobus hominibus vnum fieri, noto quosdam imperitos, qui decepti
 50 viciata lectione locum hunc putant ad coitum proprie pertinere, atque horum
 interpretationem sordidam voco, hoc est, humilem atque abiectam parumque
 dignam sensu diuino. Hic mihi Leus nescio quos Marcionistas producit, qui sen-
 serint omnem coitum esse spurcum. Obsecro te, lector, quid est si haec non est
 calumnia? An cum sordidas curas dicimus humiliores significantes veluti rei fami-
 55 liaris, num spurcas intelligimus? Nonne sordidiora negocia famulis aut sordidio-
 ribus hominibus delegamus? Nonne sordidum apparatus dicimus impendio fru-
 galem parumque nitidum? Nonne sordidatos vocamus, qui lugubri aut simplici

et incompto vestitu vtuntur? Nonne rhetores notant sordida vocabula fugienda, quae tamen multum absunt ab obscenitate? Nonne sordent munera illi, qui ea
 60 habet vilia contemptaque? Vide quantum periculum sit agere cum his, qui Latine nesciunt, qui saepe postulant, vt ob ipsorum inscitiam blasphemiae aut haereseos insimulemur. Atque ita nisi loquuntur Latini, tum me Leus Marcionitis, si volet, copulet. Sic enim loquitur: *Nam et ipsi coitum coniugalem putauerunt esse turpem.* Quid sibi vult *et ipsi*, nisi me sentire idem, quod sentiunt Marcionitae? An hic
 65 voluit praestare Leus, quod in praefatione sua pollicitus est, se in alienis libris sycophantam velle agere?

Quam honorifice sentiam de matrimonio testatur mea declamatio, quam olim scripsi, nuper aedidi, quae nonnullis theologis hoc nomine vehementer displicuit, quod videretur plus aequo tribuere matrimonio. Nonne sensus historicus humilis
 70 est, collatus ad anagogen? Neque tamen continuo spurcus est. Panem nostrum, si tantum ad victum corporis referas, nonne humilis ac sordida sit interpretatio? |
 LB 145 Non nego coitum coniugalem esse licitum, habet tamen humile quiddam et, si fas est dicere, sordidum quiddam, si ad rerum sacratorum puritatem conferatur. Alioqui cur in Veteri Testamento abstinebant ab vxorum congressu qui sacris ope-

20 Nosse polum* C BAS: om. A B.

35 Mar. ix.* omnes.

35 cgo A B C: om. BAS.

39 daemoniaco. Qua A B: daemoniaco. Ea quidem est coniectura Bedae quam nec ipse reiicio, licet ipse tantum vt coniecturam adducat. Qua C: daemoniaco. Ea ... adducat, non vt rem certam. Qua BAS.

45 Marci. x.* omnes.

52 Marcionitae* C BAS: om. A B.

19 legamus Mt. 25, 12.

22 inquit Paraphrasing Ann. fol. XIII.

24 sibi vindicat Ann. fol. XCVIII. For the slight change in 1519, cf. *supra*, p. 107, n.l. 958.

31 inquit Ann. fol. DDiiii.

34 Quid ... conquiritis Mc. 9, 15.

36 notauit Reeve, p. 135; the remark was removed in 1522.

37 Theophylactum Migne PG 123, 585 A. In preparation for the first edition of the New Testament, Erasmus had borrowed a copy from the Dominicans at Basel. This manuscript is now in the Universitätsbibliothek, Basel (MS. 817). Cf. Bentley, *Humanists and Holy Writ*, pp. 128–129.

38 Leus mauult Ann. fol. XIII recto-verso. Lee's preference is borne out by Theophylactus (cf. preceding note).

39 Bedae (app. crit.) Migne PL 92, 220D–

54 Sordidum qui dicatur* C BAS: om. A B.

54 veluti A: velut B C BAS.

59 Sordent munera* C BAS: om. A B.

65–66 Sycophanticam professus Leus* C BAS: om. A B.

70 nostrum, si A B: nostrum quem cotidie petimus a patre coelesti, si C BAS.

71 humilis ac sordida sit A: humilis ac sordida B: humilis est ac sordida C BAS.

221 C.

44 Erunt ... vna Mc. 10, 8.

45 alias Cf. Reeve, pp. 78, 459.

51 sordidam voco Reeve, p. 137: "quod sordide quidam interpretantur de coitu".

52 Marcionistas producit Ann. fol. XIII verso: "Hunc errorem taxauit Augustinus in Marcionistis". The Marcionites were a second-century Gnostic sect.

63 loquitur Ibid.

65 pollicitus est Cf. *supra*, p. 45, n.l. 650–651.

67 declamatio Encomium matrimonii, Basel, 1518.

68 displicuit The work was attacked by Jan Briart of Ath (cf. *supra*, p. 31, n.l. 167), but in a private meeting it was agreed that the latter had misinterpreted Erasmus' purpose. Erasmus justified his work in the *Apologia pro encomio matrimonii*, Basel, 1519.

74 in Veteri Testamento 1. Reg. 21, 4–6.

75 rabantur? Et cur habere vasa pura dicuntur qui a coitu temperarunt? Cur sanctus
 Gregorius vult aliquantisper abstinere ab ingressu templi nec nisi lotum ingredi
 qui cum vxore rem habuerit? Cur eadem de causa diuus Ambrosius scribit matri-
 monii ius ademptum sacerdotibus? Cur veteres illi, quorum est et Augustinus,
 volebant sacratoribus diebus ab vxoris vsu temperari? Postremo vt potest cum
 80 vxore congrredi maritus absque culpa, ita raro fit sine culpa, ni fallor, nonnun-
 quam etiam grauissima, ne quid adferam e scholis theologorum, in quibus adhuc
 disputant an possit coitus simpliciter absque peccato consistere. Et tamen non
 memini Hieronymum, cuius autoritate me premit, aut alium quenquam hunc
 locum interpretari de coitu, sed de coniunctione corporum et animorum. An
 85 iuxta Dei sermonem maritus et vxor non sunt vna caro, nisi cum coeunt? An
 haec verba non quadrant in Ioseph et Mariam, qui citra coitum et corporibus et
 animis fuere coniunctissimi – corporibus ob indiuiduam vitae consuetudinem,
 animis ob mutuam charitatem? Ait Leus Hieronymum in commentariis quos
 scripsit in epistolam ad Ephesios iuxta vulgatam aeditionem legere *in carne vna*,
 90 non *in carnem vnā*, videlicet quia sic habeatur in libris excusis, at ex ipso ser-
 monis tenore nihil tale colligitur. Sed donemus Hieronymum illic legere *in carne*
vna. Num continuo sentit de coitu dictum? Quos igitur taxas? inquiet. Taxo stul-
 ticiam quorundam imperitorum, qui solent huc haec verba detorquere, non sine
 specie sensus parum pudici, nec alio sensu dictum putant *in vna carne*, quam
 95 legum tabulae dicunt membra in membris habens, sentientes virum in adulterio
 deprehensum. Ne quid interim arguter, quos vnum corpus esse volumus, non
 dici in vno esse corpore, quemadmodum insigniter concordēs vnā animam
 dicimus, non in vna anima, ita quorum est arcissima affinitas, vna caro dici pos-
 sunt, in vna carne esse non recte dicantur.

100 Non pergam excutere quod hic Leus *παρέργως* adfert ex Hieronymo, nihil esse
 foedum oratione, quod re foedum non sit. At quis ferat hominem, qui de coitu
 loquens coiugali partes omnes suis appellet vocabulis et quicquid maritus
 nudus agit cum vxore nuda nudis verbis explicet? Atque huius sane rei me pudet
 exemplum ponere. Quid quod quaedam vocabula, cum idem significant quod
 105 honesta, tamen habentur obscoena? *Natura muliebris* honeste dicitur, *cunnus* non
 item. Matthaeus cum intelligi volens coitum vxoris ac mariti dixit *priusquam*
conuenirent, an non maluit verecunde significare, quod aliis verbis parum puden-
 ter explicasset? Et Paulus cum ait *reuertimini in idipsum*, nonne verecunde tec-
 teque coitum significauit? *Si illa coniunctio*, inquit Leus, *sordida non est, cur tibi*
 110 *ea interpretatio sordida videtur?* Primum si interpretationem appellat interpretan-
 tis, hoc est, interpretandi modum, potest esse sordida, cum res ipsa sordida non
 sit. Veluti si quis de summo principe sordidis verbis loquatur, imo sordide lauda-
 ret principem, qui nihil attingens de bonis animi, nihil aliud in eo praedicaret,
 nisi quod esset procero robustoque corpore, quod bene concoqueret, quod dextre
 115 luderet pila, quod magnifice cultus esset, ita sordide interpretantur laudatam
 illam ore diuino coniugum copulam, qui totam aestimant ab infima portione.
 His me tueri poteram, etiamsi quid tale sensissem. Nunc ostendi quid senserim

cum illa scriberem. Hunc quoque locum Leus recenset inter eos quos reliquerim incorrectos, cum existimarem illi satisfactum, praesertim obticescenti. |

LB 146

AD XX.

121

Dictum a Daniele propheta

Erat cur suspicarer prophetae nomen additum, quod et alibi factum ostendi. Verum hic admisi Lei consilium. Nec enim libet cauillari potuisse fieri, vt aliquis hoc adiecerit in Origene. Nec tamen asseuerabam esse additum, neque quicquam
125 immutauit de lectione. Postremo siue fuisset additum ab euangelista, siue non additum, nihil erat periculi. Ne hic sibi magnopere plaudent Leus.

AD XXI.

Arrodit quod scribo Marcum nihil aliud scripsisse quam compendium Euangelii secundum Matthaeum, cum in Marco quaedam sint a Matthaео diuersa. An
130 ideo Florus aliud scripsit quam compendium historiae Liuianae, quod in eo quaedam reperiantur, quae in Tito Liuio non sunt? Cur autem mihi non liceat dicere,

76 Gregorius* *C BAS: om. A B.*78 sacerdotibus? Cur *A B: sacerdotibus, nimirum quod his quotidie sacris esset operandum? Cur C BAS.*86 Mariam *A BAS: Maria B C.*89 In carne vna* *C BAS: om. A B.*91 colligitur. Sed *A: colligitur et alias ostendimus illum legere quemadmodum nos annotauimus. Sed B C BAS.*97 Concordes* *C BAS: om. A B.*108 Reuertimini in idipsum, quid sit apud Paulum* *C BAS: om. A B.*110 Interpretatio* *C BAS: om. A B.*119 obticescenti *A B C: obticescenti, quum esset respondendum. BAS.*122 Mar. xiii.* *omnes.*126 Leus *A B: Leus quasi seruarit ecclesiam periclitantem. C BAS.*128 Mar. xiiii.* *omnes.*75 *vasa pura* Cf. 1. *Thess.* 4, 4.76 *Gregorius* Perhaps *Epist.* 122 (Migne *PL* 77, 1196B).77 *Ambrosius De officiis ministrorum* I, 248 (Migne *PL* 16, 104 B).78 *Augustinus Sermo* 207, 2 (Migne *PL* 38, 1043).88 *Ait Ann.* fol. XIII verso, citing Jerome (Migne *PL* 26, 567 A).95 *legum tabulae* Erasmus has this information from Lucian, *Eun.* 10, which he translated from the Greek in the words used here. Cf. *ASD* I, 1, p. 597, ll. 1-2.100 *adfert Ann.* fol. XIII, citing Jerome (Migne *PL* 24, 471 C).106 *Matthaeus Mt.* 1, 18.108 *Paulus 1. Cor.* 7, 5.109 *inquit Leus Ann.* fol. XIII.118 *recenset Ibid.* fol. XCVIII verso.121 *Dictum ... propheta Mc.* 13, 14.123 *admisi* Cf. Reeve, p. 141. The 1516 annotation read: "Sed hoc loco addunt Graeci codices ... *Dictum a Daniele propheta*. Apparet enim ex Matthaео huc adiectum. Quamquam et illic ab alio quopiam additum apparet". In 1519 Erasmus changed the last sentence to read: "Quamquam et illic ab alio quopiam additum videri poterat, nisi sic ab Origene citaretur".126 *Leus* Lee proudly pointed out that he had supplied the Origen reference, cf. *Ann.* fol. LXXXVIII verso.128 *Arrodit Ibid.* fol. XIII verso.128 *scribo* Reeve, p. 143. However, Reeve fails to indicate that "fere" was added in 1519, as Lee noted correctly, *Ann.* fol. XCII.130 *Florus* Cf. *supra*, p. 93, n.l. 521.

quod ante me scripsit Augustinus? Et sciebam, atque id Leo tum fassus sum, esse quaedam in Marco, quae Matthaeus non haberet, neque pauca loca faciunt, vt compendium non sit compendium.

135

AD XXII.

Annotaram in Graeco codice pro eo quod nos legimus, *omnem veritatem*, haberi scriptum *πᾶσαν ἀλήθειαν*, id est, *omnem causam*. Cum tamen in contextu consentiam cum vulgata lectione, quid aliud hinc colliget Leus quam, cum primum hoc annotabam, sic habuisse libros quibus vtebar? Post vbi repperi in his, quos nacti sumus in Brabantia ac Basileae, malui consentire cum nostris exemplaribus. Sed, inquit, cur id non annotabas? Quasi vero in tanta turba non quaedam suffugiant, quantumuis vigilantem. Nec erat hic quicquam periculi. Quis enim diuinare posset exoriturum Leum, qui ex huiusmodi nugis strueret seriam calumniam, tamque optimam gloriae messem demeteret?

140

145

AD XXIII.

Eadem ratione diluendum est quod obiicit annotationibus xxiii., xxiiii., xxv., xxvi., xxvii., xxviii., xxix. Atque in his ita loquitur quasi in hoc negotio sim vnicum sequutus exemplar, quod ille vult videri fuisse deprauatissimum, nihilo magis fauens codici meo quam mihi. Ac subinde in suis indicibus impingit mihi suspicionem, quasi finxerim esse in codice meo quod non fuerit.

150

IN LVCAM

AD XXX.

Annotaram in omnibus Graecis codicibus, quos vel Vallae vel mihi videre contigit, pro eo quod nos legimus *bone voluntatis*, scriptum esse *εὐδοκία*, id est, *bona voluntas*, mirari tamen me, quod huius rei nulla fieret mentio, nec apud Hieronymum, nec apud Ambrosium, quorum vterque Graece norit, satis indicans mihi non satis probari Graecorum lectionem. Atque hic mecum rixatur Leus: *Addere debueras*, inquit, *istam lectionem apud neminem prorsus interpretum inueniri*. Sed qua fronte vult me hoc dicere, cum me tester apud Theophylactum vidisse? Nec dubito quin possit et apud alios reperiri, si cui sit Graecae bibliothecae locupletioris copia. In Homiliarum quae Origenis titulo feruntur in Lucam xiii. haec particula *bonae voluntatis* relinquitur inexplicata neque deest coniectura qua diuinemus illum Graecorum more distinxisse, quemadmodum annotatione proxima docebimus. Ad|dit epiphonema: *Miror quod tantopere fidis graecis exemplaribus tuis, quae habent quae nullus veterum legit, nec interpretatur*. Primum mea vocat exemplaria, quae vult videri mendosa, quasi meis dumtaxat codicibus sim vsus,

155

160

LB 147

165

170 aut quod in meis habetur non idem sit in aliorum exemplaribus. Postremo dicit a nemine legi quod interpretatur Theophylactus, scriptor non adeo recens neque malus. Atque in indice suo notat, quod non emendarim Graccos codices, quasi hoc susceperim, praesertim vbi consentiunt omnes. Mox admonet lectorem me fateri sic esse apud Origenem et Chrysostomum, vt ipse citat, ne laudis hoc illi pereat. Quanta gloriae parsimonia! Dicas Euclionem quempiam esse Plautinum.

175 Quid autem si doceo illum Chrysostomi et Origenis testimonio nihil agere aduersum me? Primum enim Graecos codices ille non legit. Nec obscurum est, quam multa mutant interpretes ex sua memoria aut ex alterius loci lectione, sed plura bibliographi. Quod si demonstro Origenis interpretationem atque item Chrysostomi non pugnare cum hac Graecorum lectione, vbi tum erit Lei triumphus? Principio, quid habet primus liber Origenis aduersus Celsum nisi quod obiter citat hunc ex Luca locum: *Gloria in excelsis Deo, et in terra pax hominibus* 180 *bonae voluntatis*? Caeterum cum nihil sit in toto sermonis progressu, quod arguat Origenem secus legisse quam nos legimus, et interpres huius libri palam sit malae fidei, vtpote neque Graeci neque Latini sermonis admodum peritus, postremo,

136 Mar. v.* *omnes*.

137 *Αἰτία** C BAS: *om. A B*.

139 repperi in his A B C: reperi diuersum in his BAS.

146 Mar. viii.* *omnes*.

150 fuerit A B: fuerit, videlicet e suo ingenio metiens caeteros C BAS.

153 Lucae. ii.* *omnes*.

154 *εὐδοκία** C: *om. A B BAS*.

159 dicere, cum A B: dicere Leus, cum C BAS.

164 Addit epiphonema: Miror quod A B:

Addit epiphonema Leus: Miror, inquit, quod C BAS.

164–165 fidis ... mea A C BAS: *om. B*.

165 legit A: legat B C BAS.

165 interpretatur A: interpretetur B C BAS.

168 Theophylactus* C BAS: *om. A B*.

169 malus. Atque A B: malus, imo quod in Chrysostomo non vno in loco deprehenditur. Atque C BAS.

174 ille A B: Leus C BAS.

176 Quod A B C: Quid BAS.

132 *Augustinus De cons. euang.* I, 6 (Migne PL 34, 1045).

136 *Annotaram* Reeve, p. 124, on *Mc.* 5, 33. This note is out of sequence in Lee's book.

141 *non annotabas ... suffugiant* Erasmus did insert a remark to this effect in 1519: "Et in nonnullis pro *αἰτίαν* scriptum erat *ἀλήθειαν*". In 1522, he continued: "Quod nos sequi maluimus, vci ob hoc, quod cum Latinis exemplaribus concordaret" (Reeve, p. 124).

143 *calumniam* Lee commented on the 1519 version of Erasmus' annotation (cf. preceding note): "Nunc addit in quibusdam esse (*ἀλήθειαν*), quasi aliud sit in exemplari suo" (*Ann.* fol. XCVIII verso).

147 *ita loquitur* In Lee's *Ann.*, nos. XXII to XXIX bear the caption: "Loci aliquot in Marco, in quibus citas graece sic esse, quum sic non habeat exemplar tuum" (*Ann.* fol. XIII verso).

149 *impingit* Cf. *Ann.* fol. DDiii: "Citat graece

sic esse, quum sic non sit in exemplari suo".

153 *Annotaram* Reeve, p. 162, on *Lc.* 2, 14.

153 *Vallae* Cf. *Opera*, Basel, 1540, facs. Turin, 1962, p. 831.

157 *rixatur Leus* *Ann.* fol. XV verso.

159 *Theophylactum* Migne PG 123, 724 C.

161 *Homiliarum* Migne PG 13, 1831 C.

163 *annotatione proxima* Cf. *infra*, p. 117, n.l. 233.

164 *Addit epiphonema* *Ann.* fol. XV verso.

169 *Chrysostomo* (app. crit.) F.g., Chrysostomus, *Hom. in Matt.* 25, 3, Migne PG 57, 331; 68, 3, Migne PG, 58, 644.

169 *notat* Cf. *Ann.* fol. XCVIII verso.

171 *Origenem et Chrysostomum* Cf. *infra*, n.l. 178, p. 117, nn.ll. 185 and 195–197.

172 *Euclionem* Character in Plautus' *Aulularia*, proverbial for parsimony.

178 *liber Origenis* Migne PG 13, 1830 C and 1831 B.

cum vtrum legatur *bonae voluntatis* an *bona voluntas* nihil referat ad id quod illic agit Origenes, non video cur ex hoc loco sibi tantopere plaudet Leus.

185 Porro quae sit Homilia Chrysostomi secunda in cap. Matt. secundum, viderit ipse. In meis codicibus nihil reperio tale. Caeterum locus, quem adducit ex Homilia Chrysostomi xxxv. de natiuitate Christi, clare demonstrat illum legisse *in hominibus*, quemadmodum hodie Graeci legunt. At connectit penultimam sermonis partem cum vltima, cum ait, *In terra pax*. In quibus pax? *In hominibus*. Et
190 quare gentiles pacem non habent? Quare Iudaei pacem non habent? Ideo adiecit *pax in hominibus bonae voluntatis*, hoc est, qui suscipiunt natum Christum. Ex his non liquet aperte quid Graece legerit Chrysostomus, cum eadem interpretatio quadret, incolumi Graecorum lectione. Nam quod separet aliquo silentio partem penultimam ab vltima quodque eam opponat primae palam est ex his quae
195 praecedunt eodem in loco. *Si cotidie*, inquit, *in coelo ruinae sunt, quomodo in coelo gloria est et in terra pax poscitur? Videte, quid dicitur in coelis gloria, vbi nulla dissensio est, in terra pax, vbi bella quotidie*. Deinde quod sequitur, *in hominibus bona voluntas* (ponamus enim sic illum legisse), connectit cum superiore particula, velut haec addita sit ad illam explicandam.

200 Caeterum Hieronymus exponens Esaiiae caput secundum quid aliud quam in transcurso citat hunc ex Luca locum, nullum addens argumentum, vnde certum colligi possit quid legerit? Sed hic protinus alio laqueo me stringet Leus: in posteriore aeditione *fateris sic interpretari Origenem et Chrysostomum quemadmodum ego cito*. Debebat igitur et hoc annotare Leus, quod ipsi stulte crediderim, non attentius excusis locis, idque polliceor me in tercia aeditione mutaturum. Quamquam ego non tueor pertinaciter Graecorum lectionem et facillimus est
205 lapsus in *εὐδοκία* et *εὐδοκίας*. Certe ad sensum minimum refert. Verum quum in hoc nobiscum faciat duobus locis Origenes et vno Chrysostomus, quod iuxta Graecos codices legit *in hominibus*, consentaneum est illum et in caeteris consentire. Nec dubito quin hoc certis argumentis euicturus sim, vbi continget Graecorum voluminum copia. | Postremo quum sensus eodem tendat, quorsum attinebat hic tam atrocem suscitare tragoediam? Quis enim non arbitretur subesse magnum periculum, qui legat quae statim in ipso operis limine ingerit lectori, *Quiddam*, inquit, *haberi in omnibus Graecis exemplaribus istius tempestatis, secus
215 quam ecclesia Romana legit, quod nullus veterum interpretum, nec Graecorum, nec Latinorum interpretatur, vt et ipse fatetur, cum lectionem nostram interpretentur, quod ipse probo ex veterum commentariis*. Hunc fumum obiecit oculis ignari lectoris, quum Theophylactus interpretetur ac legat *εὐδοκία*, cum Leus non euincat ex veterum commentariis, quod gloriatur se docuisse, quum ipse non fatear quod
220 ait me fassum esse. Tantum admoneo me mirari, quod huius variae lectionis non meminerint Hieronymus et Ambrosius. Relege, lector, quae scripsimus in aeditione priore et comperies me verum dicere. Postremo quum vtriusque lectionis sensus sit idem, qua fronte negat quenquam hoc interpretari, quod legunt Graeci? Non de sensu scrupulus est, sed de lectione.

225

AD XXXI.

Hic Leus veritus ne volumen ob exiguitatem parum haberet maiestatis prolixo dialogismo mecum seditiose rixatur, adferens ea quae tum fortassis schedis ad illum remissis notauit, adeo non in hunc vsum, vt aederentur, vt nec exemplar eorum mihi seruarim vnquam, ac ne relegerim quidem. Quod si idem alius fecisset Leo, non dubium quin instituturus fuerit aduersus illum actionem iniuriam. Atque hoc res est iniquior, quod nunc apud omnes respondet, quum tum temporis ne verbo quidem contradixerit. Sed verbosam rixam in pauca conferam.

230

Magno studio refellit meam distinctionem, quam accommodo ad Graecorum lectionem, vt gloria tribuatur Deo in coelis, pax terris, bona voluntas hominibus,

202 stringet *A*: stringit *B C BAS*.

205 attentius excusis *A*: attentius et excusis *B C BAS*.

205–206 mutaturum. Quamquam *A B*: mutaturum nec post hac quicquam fisurum huiusmodi gloriosulis. Quamquam *C BAS*.

211 copia. Postremo *A*: copia. Nam posteaquam haec esset primum excusa, reperi in commentariis Chrysostomi, quos scripsit in epistolam ad Colossenses, enarrans hunc Pauli locum, siue quae in terra, siue quae in coelis legit, quemadmodum hodie Graeci legunt. Ipsius verba subscribam: Διὰ τοῦτο εὐχαριστοῦντες λέγομεν, δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνη, ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία. Ἴδού φησι, καὶ ἄνθρωποι, ἐφάνησαν εὐχαριστοῦντες λοιπόν. Τί ἐστὶν εὐδοκία; καταλλαγή, οὐκ ἔτι μέτοιχόν ἐστιν, ὁ οὐρανός. Hic si est, vt titulus certe testatur, Chrysostomus, legit nobiscum εὐδοκία et ad deum refert, vt intelligamus illius gratuitam benevolentiam, nobis fuisse salutem. Postremo *B*: copia. Nam ... salutem. Iam et Homiliis etiam versis, quas scripsit de ritu monachorum manet Graeca lectio. Postremo *C*: copia.

Nam ... lectio. De Theophylacto nulla est tergiuersatio quin legat et exponat quod nos indicauimus. Ipsius verba subscribam: καὶ ἄλλως δὲ νοηθήσεται, εἰρήνη ἐστὶν αὐτός ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, ἐγὼ γὰρ φησὶν ἡ εἰρήνη, αὐτὴ οὖν ἡ εἰρήνη ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ ἐπὶ γῆς γέγονε, καὶ ἐν τοῖς ἀνθρώποις εὐδοκία, τοῦτ' ἐστὶν ἐπανάπαυσις τοῦ Θεοῦ. Ἐπανεπαύθη γὰρ ὁ Θεὸς νῦν καὶ εὐηγετήθη, ἐν τοῖς ἀνθρώποις, ὡς πρώην γὰρ οὐκ ἠυδόκει, οὐδὲ ἠρέσκετο ἐν τοῖς ἀνθρώποις, id est: Intelligitur autem et aliter: Pax est ipse filius dei. Ego enim, inquit, sum ipsa pax. Haec igitur pax, filius dei in terra facta est, et in hominibus bona voluntas, hoc est, requies dei. Refocillatus est enim deus nunc, ac bene habitus est in hominibus, quemadmodum prius quidem non erat ipsi complacitum in hominibus. Postremo *BAS*.

218 interpretetur *A B BAS*: interpretatur *C*.

218 εὐδοκία, cum Leus *A B*: εὐδοκία, cum Chrysostomus sic et interpretetur ac legat, cum Leus. *C*: εὐδοκία ... interpretetur et legat, cum Leus *BAS*.

226 Lucae. ii.* omnes.

185 *Homilia ... secunda* Lee refert Erasmus de the fist book of *Adu. Celsum* (Migne *PG* 11, 769C), but the modern text has εὐδοκία / bona voluntas.

186 adducit *Ann.* fol. XV verso.

195–197 inquit ... sequitur I cannot identify the precise passages, but ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία is the reading given in two spurious homilies, Migne *PG* 50, 800 and 56, 387.

200 *Hieronymus* Migne *PL* 24, 47 A.

203–204 fateris ... cito *Ann.* fol. XCVIII verso.

205 *tercia aeditione* Cf. Reeve, pp. 162–163. The annotation was further enlarged in the fourth edition, 1527.

210 euicturus *sim* Cf. Erasmus' addition, l. 211 apparatus. The Chrysostom passage quoted there is Migne *PG* 62, 321–322.

211 *Pauli locum* (app. crit.) *Col.* 1, 20.

211 *De Theophylacto* (app. crit.) Migne *PG* 123, 724C.

214 *inquiens* *Ann.* fol. DDiii.

227 *seditiose rixatur* *Ann.* fol. XVI recto–verso.

233 *meam distinctionem* In his annotation of 1516, Erasmus had written: "Vt intelligas tria distributa, ac singula singulis reddita, gloriam vni deo tribuit, idque in altissimis, terrae pacem, hominibus bonam voluntatem" (Reeve, p. 162 [=161]).

- 235 veluti mediis inter coelum et terram. Qui non recipit Graecorum lectionem, ei nihil cum hac distinctione, cui nihilo plus tribui volebam, quam ipsi lectioni. Ei quantum hoc loco tribuam non dissimulo. Quid igitur est, quod hic mecum rixetur Leus? Pōscit a me distinctionis huius autorem, quasi lectio Graecorum non cogat etiam nos ad eum modum distinguere. Si singulis partibus additur sua
- 240 praepositio, quonam alio pacto distingues quam ego distinguo? Audis in excelsis, in terris, in hominibus. Sic legit et ille, quisquis fuit, in homilia quam annotatione proxima citauimus: *Gloria in excelsis Deo, et super terram pax in hominibus bonae voluntatis*. Id quo certius habeatur, faciunt quae mox sequuntur: *Gloria in excelsis Deo, et super terram pax*. Hic | cum ille finiat orationis particulam, subiicit enarrationem, conferens illud quod alio loco dixit Christus ipse: *Non veni pacem mittere super terram*. Nonne hanc particulam, *super terram*, opposuit ei, quae est *in excelsis* et distinxit ab ea, quae sequitur, *in hominibus*? An non congruit huic distinctioni et illud Pauli, *pacificans quae in coelis et quae in terris*? Sed reclamat Leus nihil interesse inter penultimam et vltimam orationis partem.
- 250 Donemus hoc ita esse, an non multa docendi gratia distinguimus in oratione, quae re coniuncta sunt? In decalogo vnicum praeceptum in duo dissecatur: Non concupisces, non furaberis. Et tamen non adeo nihil interest. Pax nunciatur terris, quod omnes vocarentur ad reconciliationem gratuitam. At bona voluntas tribuitur hominibus, qui non defuerunt gratuitae munificentiae Dei. Alioqui et
- 255 illud quod dicitur, *Gloria in excelsis Deo*, ad homines pertinebit. Cuius gloria non aliter illustratur quam per homines ad illius cognitionem conuersos et illius in se clementiam simul et munificentiam agnoscentes. Iam quorsum pertinet, quod suspicatur Leus, locum hunc *a nouatore quopiam et gloriae auido fuisse deprauatum*? Non iacit hoc, opinor, in me, cum tot vetusti codices consentiant.
- 260 Deinde expatiatur in veterem querimoniam, praeposterum esse Latinos codices ex Graecis emendari. Ne semper ad huiusmodi naenias, quas hic identidem occinit, semper respondeam, optime lector, lege semel meas apologias, quas praefixi aeditioni posteriori.
- Pergit et ait sibi videri hanc fuisse causam, cur Origenes neget ausum fuisse se
- 265 Nouum Testamentum redigere ad concordiam, quod in ipsis fontibus tantam videret discordiam. Si fas sit, lubens hic rogarim Leum, cum Origenes saeculis aliquot praecesserit, qua fronte ausus est Hieronymus restituere codices Latinos, quos utique ad Graecorum codicum fidem restituit? Aut qua fronte Augustinus iubet Noui Testamenti veritatem ad Graecorum normam exigere, si non est fas quicquam corrigere ad Graecorum exemplaria, quod alicubi variant? In quem tandem vsum Leus discit Hebraeorum litteras, cum horum libri magis variant inter sese quam codices Graecorum, vel quod ab illis odio nostri studio deprauentur, vel quod ob affinitatem elementorum facillimus sit lapsus? Et tamen habemus Vetus Testamentum ab Hieronymo versum. Noui Testamenti translatio cuius sit incertum est, nisi quod satis constat Hieronymi non esse. Et tamen ait se multa deprehendisse in Hebraeorum libris longe lateque dissidentia ab his quae nobis prodidit Hieronymus, magis etiam ad sensum mysticum quadrantia quam quae vertit
- 275

Hieronymus. Sed dubitat Leus, an haec versio sit Hieronymi. At hoc nomine tamen approbat ecclesia. Rursum sibi notat Leus, non vulgo. Si malum est quicquid ab hac lectione diuersum est, cur sumit inanem operam? Sin rectum est, cur inuideat et aliis eam vtilitatem? Ne semper repetam quod nos neque mutamus ecclesiasticam lectionem, neque Graecorum codicibus fidimus, nisi accesserint et alia argumenta, quae fidem illorum approbent. Illud risi, fateor, quod veretur definire, Origenesne hoc dixerit, an Hieronymus, quasi eas homilias verterit Hieronymus, aut quasi ipse postea veritus sit Latinos codices emendare, quod non poterat, nisi de Graecorum libris inter ipsos variantibus auderet iudicare.

Aliquanto post sic mecum agit. *Quod dicis*, inquit, *non esse tuum emendare codices Graecos, praesertim cum omnes consentiant, cur non aequae licebit emendare codices Graecos atque Latinos, praesertim pro lectione codicum Latinorum interpretantibus ipsis Graecis et lectioni Graecae refragantibus?* Quid aliis liceat nescio, mihi hoc tum non susceperam. Deinde quum varient Graeci codices, non poteram in contextu sequi nisi vnicam lectionem. Quod superest, lectorem admoneo in annotationibus. Postremo nondum docuit Leus Graecorum interpretationes eorum lectioni repugnare, nisi quod vt aliquoties diuerse legunt, ita diuersam adferunt interpretationem.

Ad|dit lepidum cauillum. Negaueram esse mei instituti, in quo tum versabar, emendare Graecos codices. *Hic*, inquit, *ego certe assentior, vt hoc mihi liceat addere, nec etiam Latinos.* Ita non licebit Erasmo per Leum vllas mendas tollere e codicibus quantumuis deprauatis, neque Graecis neque Latinis. Dixeram me non hoc animo proponere hanc aeditionem, vt quicquid in ea reperiatur, alba,

235–236 *Distinctio ad Graecorum lectionem**

C BAS: om. A B.

252 *adeo A B C: ideo BAS.*

261 *semper A C BAS: om. B.*

264 *Origenes* C BAS: om. A B.*

267 *Hieronymus* C BAS: om. A B.*

271 *Hebraeorum codicum varietas* C BAS:*

om. A B.

278 *Versio veteris testamenti* C BAS: om. A B.*

281 *inuideat A B: inuidet C BAS.*

288 *aeque A C BAS: quae B.*

299 *latinis. Dixeram A B: latinis, indicans (opinor) hanc prouinciam sibi vni fato seruatam esse. Dixeram C BAS.*

242 *citauimus* I.e. the homily ascribed to Chrysostom. Cf. *supra*, p. 116, ll. 195–198.

245 *dixit Christus Mt.* 10, 34.

248 *illud Pauli Col.* 1, 20.

258–259 *a ... deprauatum Ann.* fol. XVI, verso.

260 *veterem querimoniam Ibidem.*

264 *ait Ann.* fol. XVI verso.

264 *Origenes neget* Cf. Migne *PG* 13, 1294 *sub* "Vetus Interpretatio": "In exemplaribus autem Noui Testamenti hoc ipsum [i.e. establishing the text] me posse facere sine periculo non putavi. Tantum suspiciones exponere me debere et rationes causasque suspicionum non esse irrationabile existimaui".

268 *Augustinus* Not Augustine but Jerome, *Epist.* 71, 5 (Migne *PL* 22, 672).

275 *constat* However, many contemporaries of Erasmus firmly believed that the Vulgate was Jerome's version. Cf. E. Rice, *St. Jerome in the Renaissance*, Baltimore, 1985, pp. 173–195.

275 *ait Comm. in Ez.* 8, 26 (Migne *PL* 25, 242 C), cited by Lee, *Ann.* fol. XVII verso.

283–284 *veretur definire Ann.* fol. XVI verso.

287 *inquit Ann.* fol. XVII verso.

292–293 *in annotationibus* Cf. Reeve, pp. 161–164. This annotation was considerably enlarged in the editions of 1522 and 1535 in reaction to continued criticism.

297 *inquit Ann.* fol. XVII verso.

quod dici solet, amussi sequeremur. Hic rursus cauillatur: *Neque certe, pace tua dico, meretur*. Non his contentus impingit mihi flagitium impium idque ante tempus videlicet frequenter infulciens, si quid habet odiosius, quod in fine Apocalypsis paucula verba adiecerim Graeco codici ex nostris Latinis. Ne rixosa loquacitate tempus tuum onerem, lector, quaeso ne quid te commoueat haec ficta tragoedia, donec legeris, quid respondeam illius annotationi ccxliiii., quae est veterum nouarum postrema. Videbis hos ecclesiae tumultus, pericula, naufragia, exitium, quae Leus suis verbis excitat, nihil aliud esse quam fumos inanes. Postremo obtestatur Deum optimum maximum ne se dies ille reperiat superstitem, quo Romanus pontifex ex hoc opere restituat integritati suae Latinorum codices, sicubi sunt deprauati. Si Leus negare potest in Latinis codicibus inesse mendas, emoriatur potius, quam videat eum diem. Si non potest, cur malit orbare mundum tanto lumine, quam autoritate Romani pontificis habere codices emendatiores?

Illud pene suffugerat, quod est omnium bellissimum. Docere studens non esse fidendum Graecis exemplaribus Hieronymum adducit testem, qui in commentariis quibus explicat Ezechielem scripserit hunc in modum: *Probare possimus, multa dici facta in scripturis sanctis, quae in Graecis voluminibus non inueniuntur. Nec debemus nos auctoritati eorum acquiescere, quorum perfidiam et mendacia detestamur*. Nunc mihi vide hominis artificium. Quod Hieronymus scripsit de Septuaginta, de Symmacho, Theodotione et Aquila, quorum alios saepe testatur veritisse quod non intelligerent, alios Iudaizantes haereticos vocat, hoc Leus accomodat ad Nouum Testamentum. Ex hoc fuco disce caeteros. Alioqui si Hieronymus diffidebat Graecis exemplaribus, cur ad Graecam (vt ipse vocat) veritatem emendauit Noui Testamenti volumina, cur irridet Iouiniani stulticiam, qui sibi persuasisset codices Graecorum omnes esse deprauatos? Postremo cum hic loquatur de Graecis voluminibus, non Graecorum, haud illis quidem deprauatis, sed integris vt erant scripti, quid aliud quam perfidiam ac mendacium impingeret apostolis et euangelistis, qui Graece scripserunt? Et tamen ex illis ipsis, quorum perfidiam ac mendacia damnat Hieronymus subinde citat variam lectionem, neque raro pedibus discedit in illorum sententiam.

Sed redeo ad locum vnde digressus sum. Si summus, inquit, pontifex reddiderit nobis codices Latinos emendatiores, vt boni consulant docti, quis erit tumultus indoctae plebis? Clamabit nouatam fidem. *Quid clamabunt haeretici? Nimirum inique secum actum quod hactenus ex ea scriptura pronunciatum sit aduersus ipsos, quae nunc reiiciatur*. Ne quid ad haec tam friuola respondeam: Si Romanus pontifex id faciat, ad quod faciendum et olim a magnis theologis est prouocatus, an Leus mecum delitigabit, quasi meum sit tueri, quod faciat ecclesiae princeps? Iam si Leus nullum librum attinget in quo sit aliquid errati ne, dum rosas colligit, incidat in spinas *ac ledat manum* (sic enim ille scribit), fortassis ab omnibus abstinebit, ne suos quidem ipsius libros lecturus. Sed huius rixae plus satis. |

LB 151

AD XXXII.

Quae cum audisset

345 Annotaram iuxta Chrysostomi, vt habebat titulus, lectionem sacram virginem
 duplici nomine fuisse turbatam, et quod videret iuuenem ingredientem et quod
 audiret salutationem amatoriam et nescio quid procorum prae se ferentem. Hic
 Leo videor parum reuerenter parumque caste loquutus. *Quae*, inquit, *ures hoc*
ferant, de hac tam salutifera salutatione? An sanctissima virgo praesciuerit se pari-
 350 turam e Spiritu Sancto, non ausim affirmare. Turbatam legimus, et turbatam ex
 sermone angeli. Tantum autem erat studium puritatis, vt fieri potuerit, vt primo
 contuitu atque auditu iuuenis ingredientis exhorruerit. Quod annotauit et
 Ambrosius hunc enarrans locum. *Trepidare*, inquit, *virginum est et ad omnes viri*
ingressus pauere, omnes viri affatus vereri. Sed operae precium est audire quam reli-
 355 giose concionetur hic Leus. *Negare*, inquit, *non debes seruatam fuisse semper ipsam*

306 cxliii *A B C*: ccliii *BAS*.307–308 Leici tumultus fumi* *C BAS*: *om. A B*.
 320 vide hominis *A B*: vide lector hominis *C*
BAS.325 Iouinianus* *C BAS*: *om. A B*.339 princeps? *Iam A B*: princeps? Adeone Leo
 vetus salua placet et nolit habere codices
 emendatioris, ne summo quidem pontifice
 porrigente? Et plus velit valere clamorem
 haereticorum quam iudicium principis eccle-siae. *Iam C BAS*.341 lecturus. Sed *A B*: lecturus, in quibus
 nihilo facilius sit errata defugere quam in
 mari aquam. Sed *C BAS*.345 Lucae. 2.* *omnes*.346 videret *A C BAS*: viderit *B*.348 videor *A BAS*: video *B C*.350 sancto, non *A B*: sancto, quod affirmat
 Leus, non *C BAS*.301 *cauillatur Ibid.*303 *frequenter* In the index at the beginning of
 the work (*Ann.* fol. DDvi verso) and again in
 the annotation *ad locum*, fol. LXXXVII
 recto-verso.306 *quid respondeam* Cf. *infra*, p. 278, l. 26 sqq.309 *obrestatur* *Ann.* fol. XVIII verso.316 *Hieronymum adducit* *Ann.* fols. XVII
 verso–XVIII recto; the passage cited is
 Migne *PL* 25, 242 C.321 *Symmacho ... Aquila* Second century trans-
 lators of Scripture from Hebrew into Greek.
 Cf. D. Barthélemy, *Les Devanciers d'Aquila*.
 Supplements to Vetus Testamentum X, Lei-
 den, 1963.322 *vocat* Cf. *Contra Rufinum*, Migne *PL* 23,
 474 B.325 *irridet* *Adu. Helu.*, Migne *PL* 23, 211 A.334–336 *Quid ... reiiciatur* *Ann.* fol. XVIII
 verso, with slight changes.340 *scribit Ibid.*: "Postremo ais ex mendoso
 exemplari licet quedam restituere quod
 errata sepe non incidant in eundem locum.
 Non inficiabor quidem, ni periculum sit, nequi colligit rosas inter spinas, simul colligat
 et spinas ac ledat manum".343 *AD XXXII*. Lee's note concerns *Lc.* 1, 29.345 *Annotaram* Cf. Reeve, p. 155; Erasmus
 added a long defensive statement in 1527,
 referring to Lee's criticism which, he says,
 had recently been revived. He refrains from
 naming his critics, however, saying: "Quum
 ego tribus verbis annotassem, angeli saluta-
 tionem amatorium quiddam ac procorum
 prae se tulisse, et ob id Mariam principio
 fuisse turbatam, deum immortalem, quas hic
 tragoedias excitauit quidam, et alius ab inte-
 gro renouauit, quum haec retulerit diuus
 Thomas in catena sua, nequaquam relaturus
 si blasphema essent et impia". Erasmus is
 referring to *Catena aurea*, In Lucam, chap. 1,
 para. 9.345 *Chrysostomi ... titulus* Passage not identi-
 fied. Erasmus himself evidently doubted the
 ascription.348 *inquit* *Ann.* fol. XIX.353 *Ambrosius* Migne *PL* 15, 1636 A.355 *concionetur* *Ann.* fol. XX.

virginem, ne quicquam humile cogitaret, quippe futuram sacrarium Spiritus et habitaculum vnigeniti Filii Dei. Ac mox: Vides ergo, quo pacto inuicem constant, immunitatem prorsus fuisse virginem ab humili cogitatione. Quorsum haec tam putida tendunt? Quis dixit Mariae subisse cogitationem humilem, aut quid Leus appellat
 360 cogitationem humilem? An parum pudicam? Hanc sane procul amotam fuisse reor ab animo virginis. An humilis est cogitatio, cum virgo eximio quodam studio castitatis fugit aspectum et colloquium virorum, *etiam tuta timens?* Si credimus Petro Lombardo, virgo mater consenserat et in vsum coniugii si sic Deo visum fuisset. Et tamen adamabat virgineam puritatem. Quid si primo aspectu
 365 metus huiusmodi subisset animum illius: ‘ecce iubebor admittere maritum, vt fiam mater’, num fuisset humilis illa cogitatio? Sed praesciebat quid ageretur. Hoc viderint qui asseuerant. Cur igitur rogat: *quomodo fiet istud?* Quae modum interrogat, bonam partem ignorat negotii.

Ad eundem modum concionatur paulo superius. *Virginem vero vt tam humile quicquam cogitaret, noluit pati Spiritus qui in ea erat, noluit pati benedictus fructus ventris eius. Hanc cogitationem maxime alienam fuisse vere credo a corde tam sancto in quo iam erat Spiritus Sanctus.* Quid his verbis sibi velit Leus non intelligo. Ego puto virgines illas maxime tangi cogitationibus huiusmodi, quales ego tribuo Mariae, in quibus maxime Spiritus Sanctus inhabitat, castarum cogitationum
 370 autor. Quo charius amant pudicitiam, hoc illi tenerius metuunt.

Rursus aliquanto superius: *Quid hic amatorium, non syncerum, non castum?* Quid ego audio? An Leo nihil est amatorium, nisi insyncerum et impudicum? Addit: *Amatoris fuisset aut proci, nomen primum compellare virginis et blando quopiam vt exordiolo.* Etiam amatoriam artem docet Leus, si superis placet! At quibus verbis primum Ioseph sponsus futurus salutauit Mariam sponsam futuram?
 380 An non verecunde, sed tamen amanter eam compellauit? Postremo non dico angelum fuisse procum. Iam enim sponsum habebat virgo. Sed forte suspicabatur aliquid adferre iuuenem noui. Postremo an non satis blandum exordium est, ‘Aue dilecta?’ Hic videor obiter deprehendisse Lei errorem, qui putarit totum hunc sermonem angeli fuisse, quo vulgo salutamus virginem deiparam. Scribit enim hunc
 385 in modum: *Aue gratia plena, Dominus tecum, et quod sequitur, Benedicta tu in mulieribus et benedictus fructus ventris tui, non hec amatorum verba, sed miram et nouam gratiam explicantia.* Ex his Lei verbis satis liquet illum etiam Elizabeth sermonem angelo tribuere. Cuiusmodi lapsus si mihi contigisset, quibus modis ille traduceret inscitiam meam! Et tamen ego toties vocor immodestus ac petulans,
 390 quum ipse sit exemplar christianae modestiae.

LB 152 Sed pergit concionari respondens iis, | quae subnotaram in schedulis. *Non sum, inquit, stomachatus, dolui verius quam stomachatus sum, quod tam lasciuus. Quibus verbis vis te moneri in re tam seria, si hic stomachus est?* Primum non erat
 395 illi satis dicere *quod lasciuus*, nisi addidisset *quod tam lasciuus*. Deinde nugamentum hoc quod ille serio rem seriam vocat. Sed pergit: *Vt permittam tibi personas et schemata, dum rem ipsam, vt gerebatur, veluti ostentas ad oculum, quo ipse modus rei gestae, alioqui obscurus, sit manifestior, ita non permittendum, dum veritatem*

400 *historiae sectaris, ut quicquam fingas praeter id, quod vere gestum est. Et secus facere*
in historia sacra etiam impium iudicauerim, et eo magis impium, quo est turpius et
a sacris mysteriis magis alienum quod fingitur. Quaeso quid hic agit Leus, quum
 pauca paucis narrent euangelistae, an non licet quedam ex iis quae narrata sunt
 coniiicere? An non passim id faciunt interpretes sacri? An non multa comminiscitur
 405 Bonauentura? Quis autem tam insanus est, qui fingere vellet quod factum
 non sit? An quicquid scriptum non est, factum non est? Nec ego adfero nouam
 historiam, sed quod scriptum est interpretor, sequutus non pessimum, opinor,
 autorem Ambrosium. Atque hic obiter impingit meam interpretationem esse turpem,
 quum ante lasciuam dixerit, in qua quid est turpe nisi ei, cui turpia sunt
 etiam honesta? Sed horret Leus proci nomen, horret amatoris nomen, horret pronubi
 410 nomen, clamitans me his verbis lasciuire, quasi senserim hic aliquid parum
 pudicum. Cur non horret totum illud canticum amatorium, quod hodie vsus
 ecclesiae accommodat ad virginem matrem? Cur non horret quoties Mariam Dei
 sponsam dicimus? Cum dicimus ob insignem animi puritatem ac modestiam
 adamatam Deo? Si procus est qui ambit vt fiat sponsus, qui turpius est proci
 415 quam sponsi vocabulum? Quanquam Horatio proci Penelopes sponsi vocantur.
 Quo tandem animo fert animus Lei, tam tenere castus, virginis Agnetis vitam ab
 Ambrosio depictam? Quid est procorum aut amatorum quod illic non accom-
 modetur ad virginem Christo dicatam?

420 Quid quod ante me Ioannes Damascenus coniugii coelestis allegoriam explicuit:
 amat Deus Pater, mittit angelum paranympum, qui virginis assensum impetret,
 quae nisi se praeuisset amplexui coelesti, non erat conceptura Filium Dei.
 Simul atque assensa est, iam sponsam suam obumbrat virtus altissimi. Is erat
 veluti quidam connubialis complexus. Illabitur Spiritus Sanctus in vterum virgi-

358 Humilis cogitatio* C: om. A B BAS.
 375–376 metuunt. Rursus A: metuunt. Non enim excutiam, quod fructum Mariae vocat, priusquam ab illa natus esset. Rursus B C BAS,
 381 Postremo A B C: praeterea BAS.
 393 stomachatus prius A B C: stomachaturus BAS.

362 *tuta timens* Virgil, *Aen.* IV, 298.
 363 *Petro Lombardo Sent.* 4, dist. 28, cap. 3: “Proposuerat enim Maria in virginitate manere, nisi Deus aliter facere iuberet”.
 367 *rogat* Lc. 1, 34.
 369–372 *Virginem ... Sanctus* Lee, *Ann.* fol. XIX.
 376 *superius* *Ibid.*
 378 *Addit* *Ibid.*
 383–384 *Aue dilecta* Cf. Reeve, p. 154: “Gratia plena, sed vt ad verbum reddam, gratificata”.
 385 *Scribit* *Ann.* fol. XIX.
 388–389 *Elizabet sermonem* *Ibid.* Lee quotes

394 est? Primum A B: est? Hactenus audis Lei supercilium. Primum C BAS.
 402 iis A: his B C BAS.
 404 Bonauentura* C: om. A B BAS.
 404 vellet A: velit B C BAS.
 414 Procus* C BAS: om. A B.
 419 Damascenus* C BAS: om. A B.

Lc. 1, 42, i.e. the words spoken by Elizabeth, not the angel.
 393 *inquit* *Ann.* fol. XIX verso.
 396 *pergit* *Ibid.*
 407 *Ambrosium* Cf. *supra*, p. 121, n.l. 353.
 411 *canticum amatorium* i.e. the Canticle of Canticles.
 415 *Horatio* *Epist.* I, 2, 28.
 417 *Ambrosio* *De virg.* 1, 2 (Migne PL 16, 201 B–C).
 419 *Ioannes Damascenus Adv. Nestorianos* (Migne PG 95, 222 D–223 A), quoted *infra*, p. 124, ll. 428–343.

nis, ex hoc oritur nouus foetus. Et Pater Filium suum, quem ineffabili modo
 425 semper gignit ex sese, rursus alio quodam modo genuit ex virgine. At ne Leus clamitet haec mihi artificio rhetorico vel confingi vel attolli, auctoris ipsius verba subscribam, quae referuntur theologiarum sententiarum libro tercio distinctione tertia: *Mariam quoque. Post consensum, inquit, sanctae virginis Spiritus Sanctus superuenit in ipsam, secundum verbum Domini quod dixit angelus, purgans ipsam et*
 430 *potentiam deitatis verbi receptiuam praeeparans simul autem et generatiuam. Et tunc obumbravit ipsam Dei altissimi per se sapientia et virtus existens, id est, Filius Dei, Patri homusios, id est, consubstantialis, sicut diuinum semen et copulauit sibi ipsi, ex purissimis ipsius virginis sanguinibus, nostrae antiquae conspersionis carnem, animatam anima rationali et intellectiua, non seminans, sed per spiritum sanctum creans.*
 435 Hactenus Ioannis Damasceni verba recensuimus.

Ad quae licet non respondeat ad amussim nostrum commentum, mihi tamen satis est quod hic quoque per allegoriam fit allusio ad ea quae fieri solent in coitu coniugali. Exposcitur assensus, praeparatur vis conceptiua et generatiua illapsu diuini spiritus, fit mentio diuini seminis, opifex spiritus hoc agit in hac coelesti
 440 conceptione, quod in aliis agit semen virile, qui velut actus est in conceptu. Sed horret Leus dici quicquam fuisse vice masculini seminis in ea conceptione. Atqui cum legimus, *quod in ea natum est, de Spiritu Sancto | est*, perinde sonat quasi
 LB 153 dicas, non est ex virili semine, quod tu suspicaris, sed ex Spiritu Sancto. Nonne Spiritum Sanctum opposuit semini virili? Rursus in hymno quem canit chorus ecclesiasticus, *Non ex virili semine, sed mystico spiramine*, palam idem fecit Prudentius. Impium existimat Leus dicere quicquam illic fuisse seminis masculini vice? At quid aliud est hoc dicere quam negare illic fuisse semen masculinum, sed quod in vulgaribus conceptibus iuxta naturae cursum efficit semen viri, hoc in Maria supra naturae ordinem effecit Spiritus Sanctus?

450 Quaeso te, lector, quid hic est, quod debeat castas aures offendere? Imo quid non potius dignum illo coelesti coniugio? At non placet Leo, quod *κεχαριτωμένη* Graecis sonet *gratiosam*, aut *vnice charam*. Est enim participium a verbo *χαριτώω*, quod est *gratiosam facio*. Sed *χαριτώω*, inquit, *in meo lexico est: gratia impleo*. Quid facias, si sic habet lexicum Lei? Non, opinor, licebit refragari. Atqui Homerus
 455 Achillem sic loquentem facit adamato suo Patroclo: *ἐμῷ χαριτωμένε θυμῷ*.

Deinde stomachatur quod sibi obiiciam Graecum vocabulum, cum probabile sit angelum Hebraice loquutum. Demus istud, aut si mauult Syriace, sed ego tantum tribuo Lucae, vt vocem illam qua vsus est angelus, bona fide reddiderit Graece, nisi negabit Leus Lucam Graece scripsisse Euangelium. Tandem his non
 460 satis fisis Leus ait se citasse vt legit ecclesia, cui plus tribuit quam Graeco meo. Quaeso te, lector, quis posset haec absque risu legere? An meum Graecum est quod scripsit Lucas? An quod legit ecclesia Latina, vtcumque versum, plus habet autoritatis quam quod scripsit Lucas? An quoties versamur in explicandis mysteriis diuinae scripturae, non licebit aliud afferre quam quod legit ecclesia Latina?
 465 Atqui quoties id facit Hieronymus, quoties Ambrosius, quoties Augustinus? Nec ideo nego Mariam gratia plenam fuisse, quod *κεχαριτωμένη* sonet *dilectam*. Quid

enim pios homines implet gratia, nisi charitas, qua Deus illos complectitur et ad se trahit? Postremo nouum non est Hieronymo vulgatam lectionem sequi, praesertim si id obiter fiat. Caetera non satis digna mihi videntur, quibus respondeatur. Nec enim mihi necesse est ad omnia respondere serio, quae ille profert ex schedis meis non in hoc scriptis. Satis hoc illi sit, quod hoc auctario libellum suum auxerit. Atque hunc quoque locum sic adducit in primo indice vt taxet me, quod de salutifera illa salutatione *petulantius quiddam* sim loquutus.

AD XXXIII.

475 Hic totos populos in me concitat eorum qui mendicitatem profitentur, quod Christum noluerim mendicasse, quemadmodum nunc vulgo mendicatur. Ac ne cauillis Lei respondeam, quibus interim locupletat librum suum et miserum lectorem onerat. Ait admodum probabile sibi videri mendicasse Christum, quod *apostolos tantopere inuitarit ad mendicandum*. Etenim cum suos legatos emisit sine comaeatu, necesse fuit eos mendicare. Imo iubet eos ingressos vicum aut oppidum explorare, qui sint probi et auidi vitae melioris doctrinaeque euangelicae, cuius iam nonnullus rumor apostolorum praedicationem praecesserat. Apud

440 conceptu. Sed *A B C BAS*: conceptu. Iam diuus Thomas, enarrans epistolam ad Romanos 4. controu. 2., palam docet quod damnat Leus. *In generatione*, inquit, *Christi fuit corpulenta substantia quam traxit de virgine, loco autem rationis seminalis fuit virtus actiua Spiritus Sancti quae non deriuatur ab Adam, et ideo Christus non fuit in Adam secundum seminales rationem, sed tantum secundum substantiam corpulentam*. Diuus Augustinus libro aduersus Iulianum primo citat Ambrosium hoc loquentem, in commentariis in Lucam: *Non enim virilis coitus vuluae virginalis secreta reserauit, sed immaculatum semen inuiolabili utero Spiritus Sanctus infudit*. Hoc

427 *theologicarum sententiarum* Cf. preceding note. The passage is cited in *Sent.* III, dist. 3, c. 1.
440 (app. crit.) *Thomas In Paul. ep. comm.* (Leodii, 1857) I, p. 110.
440 (app. crit.) *Augustinus* Migne *PL* 44, 645.
440 (app. crit.) *Ambrosium* Migne *PL* 15, 1654 C.
444 in *hymno* AHMA II, 1, no. 21 ("Veni redemptor gentium").
445-446 *Prudentius* Not Prudentius, but Ambrose. Cf. A.S. Walpole, *Early Latin Hymns*, Cambridge, 1922, no. 6, headnote.

quum cunctatus non sit scribere vir probatissima pudicitia, tamen *M*.
442 est, perinde *A*: est, nonne perinde *B C BAS*.
449 effecit spiritus sanctus *A*: effecisse spiritum sanctum *B C BAS*.
452 sonet *A*: sonat *B C BAS*.
454 Lei? Non *A B*: Lei, quod suo aere mercatus est? Non *C BAS*.
455 *χαριτωμένη* *A B*: *καχαρισμένη* *C BAS*.
455 *θυμῶ* *A B*: *θυμῶ*, simili nimirum voce vsus *C BAS*.
475 Lucae ii.* *omnes*.
480 mendicare. Imo *A B*: mendicare. Ita colligit Leus. Imo *C BAS*.

453 *inquit Ann.* fol. XX. He used the dictionary compiled by Girolamo Aleandro. Cf. *infra*, p. 207, n.l. 133.
454 *Homerus* Repeatedly, e.g. *Il.* V, 243.
456 *stomachatur Ann.* fol. XX: "An putas angelum graece locutum? Ego puto potius hebraice quum virginem alloqueretur hebraeam".
460 *ait Ibid.*
473 *petulantius quiddam Ann.* fol. DDiiii.
476 *noluerim* In his annotation on *inuolutum pannis* (*Lc.* 2, 12). Cf. Reeve, p. 161.
479 *apostolos ... mendicandum Ann.* fol. XX verso.

hos iubet eos diuertere a quibus erant cupide excipiendi. Quos si nullos repperis-
 sent, iubet vt excusso pedum puluere demigrent alio. An hoc est ad mendicitatem
 485 vocare? Deinde refellit quod dixerim Christum non aliter dictum mendicum
 quam vermem, quod vermis dicatur translate, mendicus vere. Non me fugit quid
 philosophetur Augustinus in nomine vermis. At mihi videtur magis hyperbole
 quam metaphora. Sequitur enim et *non homo* et vt homo vehementer abiectus
non homo dicitur ὑπερβολικῶς, ita dicitur *vermis*. Atque eadem ratione qui sunt
 LB 154 admodum tenui fortuna mendicos dicimus. Reiiicit et illud, quod annotaram in |
 491 schedis, πτωχόν Graecis et pauperem dici. Id negat hoc loco consistere, quod mox
 sequatur in psalmo καὶ πένης. Ita futurum vt bis dicatur pauper. His argumentis
 tantus theologus, vt videri vult, agit cum Erasmo, nimirum homine stupido.
 Quasi vero non hoc solemne sit Hebraeorum libris, vt rem eandem aliis atque aliis
 495 verbis inculcent. Quodsi veritas, *Ego sum egenus et pauper*, quid erit incommodi?

AD XXXIII.

Et non cognouerunt parentes eius

Hic mecum delitigat, quod cum in annotationibus admonuissem haberi duplicem
 lectionem apud Graecos, quarum alteram suspicarer esse mutatam, sequutus sim
 500 eam, quae mihi magis probaretur. Atque hic aut ego sum egregie stupidus, aut
 Leus non satis intelligit quid ratiocinetur. *Non sequeris*, inquit, *hanc lectionem*
quam dicis in Graecis codicibus haberi. Nam in contextu iuxta Graecum reddis: et
parentes eius. Et in annotatione huius loci credis immutatam a quopiam lectionem
 505 *qui timeret Ioseph vocare patrem Iesu. Quid ergo dicis te sequi, quod magis tibi pro-*
batur, cum hanc lectionem (Ioseph et mater eius) nec sequaris nec probes. His atque
 aliis verbis me Leus obiurgat, nec video quid stomachetur. Aio quod in nonnul-
 lis codicibus legitur *Ioseph et mater eius* a nescio quo mihi videri mutatum pro eo
 quod in aliis recte scriptum arbitror, *et non cognouerunt parentes eius*, fortasse
 510 verito ne Ioseph videretur vocare parentem Iesu. Hoc quod suspicor inductum
 non sequor in contextu; quod germanum puto sequor. Hic quid Leum offendat
 non video, nisi fortassis errat in hoc quod mutatam dico lectionem quam non
 sequor et intelligit me loqui de ea, a qua mutatio facta sit. Neque sentit id etiam
 mutatum dici Latinis, quod ab alio versum est. Porro rectene putarit mutandum
 515 ille, quisquis fuit, non est meum defendere, cum illius mutationem non appro-
 bem. Et tamen hoc a me exigit Leus.

AD XXXV.

Cum argumentum genealogiae Christi vehementer perplexum sit ac prorsus inex-
 plicabile, quod et ipse fatetur Hieronymus, nec inficiatur Leus, adduxi et ipse
 quaedam in medium, quae possent adminiculo esse rem altius vestigare cupienti-
 520 bus. Nam testor superstitosam hac in re diligentiam pene Iudaicam esse et inuti-
 lem. Neque dissimulo ex quibus autoribus hauserim quod adfero, nimirum

maxima ex parte ex Annii commentariis et ex Philone quem ille nobis Latinum proponit. Quorum auctoritati ne quis plus satis tribueret, lectorem his verbis praemoneo: *Ea, quamquam admodum probabilia sunt, tamen quoniam Annii non tam certo citat quam vellem, praesertim in re controuersa, neque nobis erat Graeci Philonis copia, paucis attingenda iudicauimus, et in hoc dumtaxat quo lectori diligenti caetera peruestigandi praeberemus ansam, praesertim cum haec pene πάρεργα sint huic instituto.* Ad hunc modum ingressus hunc locum, hoc pacto claudio: *Haec pauca e multis carptim delibauimus, ne nihil lucis praeberemus auidis eadem exactius inquirendi, praesertim cum ad historiae fidem faciant. Neque rursus probarim in huiusmodi quaestionibus vel anxie distorqueri, vel contentiose digladiari, in quibus haud multo plus fructus esse video quam in illa nobili pugna theologorum de conceptione deiparae virginis. Et Paulus non vno in loco monet piis hominibus huiusmodi genealogias et nunquam finiendas quaestiones esse vitandas, quod non solum nihil conducant ad pietatem, verumetiam pariant lites et contentiones, pestem Christianae concordiae.*

Haec cum testatus sim rem esse perplexam, varias esse scriptorum opiniones, me Annio et Philoni, quem is adducit, non vsquequaque fidere, nimirum libero

483 cupide *A C BAS: cupidi B.*
 490 Mendici* *C BAS: om. A B.*
 491 Πτωχός* *C BAS: om. A B.*
 498 Lucae ii.* *omnes.*
 498 haberi *A C BAS: habere B.*
 513 mutatum* *C BAS: om. A B.*
 517 Lucae iii.* *omnes.*

517 Christi genealogia apud Lucam* *C BAS: om. A B.*
 524 Ea, quamquam *A B: Ea, inquam, quamquam C BAS.*
 524 Annii* *C BAS: om. A B.*
 534 Perplexae genealogiae vitandae* *C BAS: om. A B.*

483 *iubet Mt. 10, 14.*
 485 *refellit Ann. fol. XXI.*
 487 *Augustinus In Epist. 140, 8 (Migne PL 33, 548).*
 488 *Sequitur I.e. in Augustine, who quotes Ps. 21, 7: "Ego autem sum vermis et non homo".*
 491 *negat Ann. fol. XXI on Ps. 39, 18.*
 497 *Et non ... eius Lc. 2, 43.*
 498 *in annotationibus Reeve, p. 168: "... quod et ipsum mutatum arbitror, praesertim cum in nonnullis exemplaribus secus habeatur, nempe οἱ γονεῖς αὐτοῦ, id est, parentes eius."*
 501 *inquit Ann. fol. XXI.*
 503 *in annotatione Reeve, pp. 165–166, concerning Lc. 2, 43, which read in 1516: "Et erat pater: In Graecis codicibus lego pro pater, Ioseph; quod arbitror immutatum a quopiam, qui vereretur Ioseph vocare patrem Iesu, cum postea ipsa Maria vocet illum patrem Iesu".*
 516 *AD XXXV.* This note concerns remarks Erasmus made in 1516 under the cue phrase *Qui fuit Heli (Lc. 3, 23).* The annotation was

considerably enlarged in subsequent editions. Cf. Reeve, pp. 172–175.
 518 *fatetur Hieronymus* Perhaps Migne *PL* 26, 302 B, where Jerome says that the inconsistency disturbed some people ("nonnullos plurimum conturbauit"). The passage is in Jerome's translation of Origen's homilies, which Erasmus occasionally cites as "Jerome". Cf. *infra*, p. 133, ll. 696–697.
 520 *testor* Cf. the following two notes.
 523–524 *praemoneo* Reeve, p. 173.
 528 *claudio* Reeve, pp. 174–175.
 538 *Annio ... Philoni* On Annii cf. *supra*, p. 27, n.ll. 113–114. Book 14 of Annii's *Commentarii* contains a commentary on a text by the Jewish exegete Philo (c. 20 B.C.–c. 50 A.D.) concerning the genealogy of Christ. The authenticity of the texts was already questioned by Annii's contemporaries and is viewed with considerable scepticism by modern scholars. The passage to which Erasmus refers is on sigs. Giv verso–vi verso.

me periculo disputationis. Et tamen Leus ita mecum agit, quasi vnus ipse sim
 540 autor ac propugnator huius totius negotii, ne Fabri quidem Stapulensis vsquam
 LB 155 me|mor. Haec praefari visum est, candide lector, ne expectes a nobis vt hic totis
 copiis congregiamur cum Leo. Nam si quis velit in re perplexissima repetere quid
 diuinet Augustinus, quid Ambrosius, quid Hieronymus, quid Origenes, quid
 545 Nazianzenus, quid Philo, quid inter recentiores Annius, quid Lyranus, quid Bur-
 gensis, quid Iacobus Faber eaque velit inter se conferre, nec exigui voluminis nec
 exigui temporis fuerit negotium. Tantum in transcurso quaedam attingam, ne
 protinus Leo tanquam certum victori triumphum decernat credulus lector.

Primum hoc male habet Leum, quod scripserim etiam Hieronymum in hac
 propemodum esse sententia, vt dicat Nathan, cuius Lucas meminit in genealogia
 550 Christi, fuisse prophetam illum, a quo legimus obiurgatum Dauid ob adulterium
 homicidio copulatum. Mihi nondum satis liquet quid senserit Hieronymus, certe
 loca quae adducit Leus, docent quidem Nathan quendam fuisse filium Samaaei
 patrum Dauid, at non docent hunc esse Nathan, quem Lucas recenset in genea-
 555 logia Christi, per quem stirpis series instauratur. Porro cum quidam, quorum de
 numero sunt Augustinus et Ambrosius, Nathan prophetam, quem eundem cogun-
 tur magnopere longeuum facere, velint adoptatum fuisse Dauid in filii vicem,
 quis vnquam adoptauit patrum suum, ac fortassis natu maiorem? At ego, cum
 praeter Philonis autoritatem ex praefatione, quae titulo Hieronymi praefertur
 Lucae, doceam hunc, cuius meminit Lucas in genealogia, fuisse filium Dauid,
 560 non fratrem, cum idem doceam ex autoritate Gregorii Nazianzeni, qui in car-
 mine quo prosequitur Christi genealogiam duos recenset *Δαυΐδα*, Salomonem et
 Nathan, Nathan ex aequo coniungens cum filio naturali, nec vllam addens men-
 tionem adoptionis – etiamsi non inficior huius autoris sermonem subobscurum
 esse, cum ex primi Paral. libri cap. iiii. doceam Nathan recenseri inter filios
 565 Dauid et ita recenseri, vt non possit accipi filius adoptionis, quum nominatim
 dicantur filii Dauid ex Bersabea, nihil horum refellit Leus, contentus adferre
 quaedam, quae neque causam ipsius admodum iuuant, neque mihi palam aduer-
 santur. Atque haec quidem vt fateor non esse satis ad explicandam totam huius
 quaestionis difficultatem, ita puto sufficere ad refellenda quae Leus tanquam
 570 ineuitabile telum produxit aduersus meam annotationem.

AD XXXVI.

Arrodit et illud, quod scripserim in priore aeditione: *Lex erat si quis sine liberis*
decessisset, vt huius frater instauraret posteritatem defuncti. Itaque qui sic natus erat
 575 *duos habebat patres, alterum naturalem ex quo natus erat, alterum legalem in cuius*
nomen et progeniem succedebat, nempe defuncti. Quo quidem in loco, nescio quo
 consilio, siue Leus siue quis alius mea verba tribus in locis viciavit, sermonem ex
 bene Latino barbarum reddens. Pro *itaque* mutauit *ita quod*, pro *habebat habet*,
 pro *succedebat succedat*. Atque interim ne coheret quidem sermo. Praecessit *erat*
lex et consequitur *habeat, possideat*. Quod idem, si mihi permissem in ipsius ser-

580 mone recitando, vt graue flagicium imputaret. Clamaret me falsarium, qui florem orationis ipsius contaminassem.

Verum vt his neglectis rem tractemus, hic arguit me Leus inscitiae, sed quae mihi fuerit cum Augustino communis. Nam Augustinus putauit eum qui natus esset ex eo, qui ex vxore relicta instaurauit stirpem fratris defuncti, sumere sibi
585 nomen, non patris, sed patruī mortui vt, si illi nomen fuisset Petrus, patri Ioannes, natus non diceretur Ioannes, sed Petrus. Hanc opinionem quoniam retractauit Augustinus, miratur me quoque non cecinisse palinodiam. Atqui quod Augustinus sensit, ego nec scripsi, nec cogitauī. Latinis enim dicuntur in nomen succedere qui asciscuntur in familiam, etiam per adoptionem, non quod
LB 156 idem nomen sortiantur, sed quod praenomine aut adnomine testentur sese coop-
591 tatos in familiam velut in nomen Piorum Antoninorum, Pisonum, Africanorum, Ciceronum, Nasonum. Porro quod apud Romanos erat praenomen aut adno-
men, hoc erat apud Hebraeos additum patris nomen: Iacobus Alpei, Iacobus Zebedei. Atque ideo dixi sic natum in nomen defuncti succedere, quod is notan-
595 dus esset non patris adnomine, sed patruī. Ac ne quis erraret in vocabulo nomi-
nis addo *in nomen et progeniem*, videlicet explicans quid dixissem *nomen. Proge-
niem* enim dictam esse constat a *progignendo*. Atqui hic non erat progenitus ab

549 Nathan* C BAS: om. A B.

555 Augustinus A B C: Augustinus, qui tamen hanc sententiam retractat lib. Retractatio-
num ii, cap. xvi. Rursum lib. i. cap. xxvi BAS

560 Nazianzenus* C BAS: om. A B.

562 Nathan. Nathan A B C: Nathan BAS.

565 adoptionis A: adoptiuus B C BAS.

566 Bersabea A B C: Bethsabea BAS.

579 habeat A B: habet C BAS.

583 Augustini opinio* C BAS: om. A B.

589 In nomen succedere* C BAS: om. A B.

590–591 cooptatos A B C: coaptatos BAS.

592 Praenomen apud Romanos* C BAS: om. A B.

596 Progenies* C BAS: om. A B.

540 *Fabri* Jacques Lefèvre d'Étaples (cf. *supra*, p. 61, n.l. 114), whom Erasmus had mentioned in his annotation, Reeve, p. 173.

548 *scripserim* Erasmus wrote in his annotation (Reeve, p. 173): "Et in hac quidem sententia video propemodum fuisse diuum Hieronymum". Lee replied, *Ann.* fol. XXI verso: "Non propemodum, imo prorsus sic sentit, ... et id quidem non semel, sed iterum atque iterum variis locis."

555 *Augustinus Contra Faustum Manichaeum* III, 3 (Migne PL 42, 215), cf. *Serm.* 51, 21 (Migne PL 38, 352).

555 *Ambrosius De concordia Matthaei et Lucae in genealogia Christi*, Migne PL 17, 1101–1104.

558 *Hieronymi* Passage not identified. Evidently Erasmus himself was sceptical about the attribution to Jerome.

560–561 *Gregorii Nazianzeni* ... Δαυῖδα: Migne PG 37, 481.

564 *cap. iiii.* Actually 1 *Chr. (Paralipomena)* 3, 5.

566 *nihil horum* Philo and Jerome were cited in the annotation of 1516; the references to Gregory Nazianzus and to 1 *Chr.* 3, 5, were added in 1519. Cf. Reeve, p. 173.

572 *scripserim* Reeve, p. 173.

575 *loco* I.e. in Lee's *Ann.*, where the passage is quoted on fol. XXII.

578 *ne coheret quidem* I.e., the tense sequence is wrong.

583 *cum Augustino* Cf. *supra*, n.l. 555.

587 *retractauit Augustinus* *Retract.* II, 7 (Migne PL 32, 633).

587 *miratur* Lee does not explicitly invite Erasmus to recant. His words are: "Lex tantum iubet vt in nomen filii succedat, scilicet vt defuncti appelletur filius, non vt defuncti nomine vocetur. Hoc olim opinatus est Augustinus, sed recantauit" (*Ann.* fol. XXII).

eo, cuius dicitur filius. Vides, optime lector, errorem quem mihi impingit Leus, non in meis verbis, sed in ipsius oculis fuisse.

600

AD XXXVII.

Refellit quod scripserim Solomonis stirpem defecisse in Ozochia, cum libri Regum iiii, cap. xi. legamus Ioas filium Ozochie subreptum e manibus trucidan-
 tium filios regis, rursum ii. lib. Paralipo. cap. xxii. res eadem iteretur. Caeterum
 cum in priore loco narret sublatum esse omne semen regium et in posteriore
 605 legamus nullam spem fuisse reliquam fore vt posthac regnaret aliquis ex stirpe
 Ozochiae, quomodo constabit quod scriptum est, si superesset adhuc filius Ozo-
 chie? Dicit non esse locum tergiuersandi, cum vtrobique dicatur Ioas filius Ozo-
 chiae. Hic ex autoritate Philonis respondeo Ioas dici filium Ozochiae non natura,
 sed tantum iure successionis. Si hoc Philo non aperte pronunciat, me si volet in
 610 ius vocet Leus. Sin est vt cito, cum illo pugnet potius quam mecum. Sed Philo-
 nem habet suspectum vt Iudaissantem. Atqui tanto magis potuit haec ex
 Hebraeorum commentariis cognoscere, praesertim cum vir fuerit, id quod negari
 non potest, incomparabili doctrina reique Iudaicae peritissimus. Neque enim hic
 615 agitur de fide euangelica in qua tutum non fuerit Philoni credere, sed de narra-
 tione Veteris Instrumenti. Iudaissat et Iosephus, et tamen huius in historia grauis
 est autoritas. Iam an aliquis existimet plus tribuendum coniecturis, quas ex suo
 ingenio Leus adducit, an Philonis autoritati, quod ad me pertinet, lectori liberum
 esto.

AD XXXVIII.

620 Atque eadem opera responsum arbitror ad annotationem illius xxxviii., quae nihil
 agit aduersum me, nisi Leus efficacibus argumentis doceat Nathan, qui recensetur
 apud Lucam in genealogia Christi, non fuisse filium Dauid. Atqui id non esse fac-
 tum iam demonstraui. Quod si maxime fecerit, cum Philone illi res erit potius
 quam mecum. Ille autor est, ego sententiam alienam nullo meo periculo recenseo.

625

AD XXXIX.

Oppugnat et illud quod ex eodem autore annotarim Iehoiakim, quem corrupte
 dicimus Ioachim, binominem esse, quod idem alias dicatur Elich, addens hunc
 fuisse naturalem patrem Mariae, aum Iesu Christi secundum carnem. Id refellit
 Leus hoc lemmate: cum Elich, inquit, decesserit non relictis liberis, non potuit
 630 esse pater Ioseph. Atque huius rei citat autores Augustinum et Hieronymum, quo-
 rum vterque tamen sequutus sit Africenum. *Iacob*, inquit, *frater Elich vterinus*
suscitauit fratri defuncto semen iuxta decretum legis et genuit Ioseph, qui sic erat lega-
lis filius Elich. Quod si fatear esse verum, conuincor esse falsum, quod annotaui
 Lucam sequutum esse lineam naturalem, cum Matthaeus contra legalem sequutus

- 635 sit. Ad quae ne nihil respondeam, subscribam Hieronymi verba, quibus enarrat
 primum Matthaei caput. *Hunc, inquit, locum obiecit nobis Iulianus Augustus de dis-*
sonantia euangelistarum. Cur euangelista Matthaeus Ioseph dixerit filium Iacob et
 LB 157 *Lucas eum filium appellarit Heli, non intelligens consuetudinem scripturarum, quod*
 640 *alter secundum naturam, alter secundum legem | ei pater sit? Scimus enim hoc per*
Moysem Deo iubente praeceptum, ut si frater aut propinquus absque liberis mortuus
 fuerit, alius eius accipiat uxorem, ad suscitandum semen fratris vel propinqui sui.
Super hoc et Aphricanus temporum scriptor et Eusebius Caesariensis in libris περι
διαφωνίας τῶν εὐαγγελιστῶν plenius disputarunt. Hactenus Hieronymus.
- Atqui ex his verbis nihil potest euinci, vter fuerit pater Ioseph naturalis, vter
 645 legalis. Tantum hoc repertum est ad explicandum nodum quaestionis, potuisse
 fieri, vt alter fuerit naturalis, alter legalis. Atque ita neutrum euangelistam fuisse
 mentitum, cum Ioseph ad hanc rationem duos habuerit patres. Nec est verisimile
 Aphricanum aut Eusebium aliquid exploratius super hac re prodidisse, sed tan-
 tum ostendisse rationem explicandae quaestionis. Alioqui si quid attulissent cer-
 650 tius, vsi fuissent eo praesidio nostri, qui laborant in huius quaestionis angustiis.
 At Augustinus libro quaestionum euangelicarum secundo nullum non mouens
 lapidem quo possit ab huius quaestionis angustiis elabi proponit rationes qua-

601 Ozochia *BAS*: Ochozia *A B C*.

602 Ozochiae *BAS*: Ochozie *A B C*.

606 Ozochiae *BAS*: Ochoziae *A B C*.

607 dicet *A B C*: dicit *BAS*.

607 Ioas* *C BAS*: *om. A B*.

607–608 Ozochiae *BAS*: Ochoziae *A B C*.

608 Ozochiae *BAS*: Ochoziae *A B C*.

610–611 Philon Leo suspectus* *C BAS*: *om. A B*.

615 Iosephus* *C BAS*: *om. A B*.

621 Nathan* *C BAS*: *om. A B*.

626 Iehoiakim* *C BAS*: *om. A B*.

633 conuincor *A*: conuincit *B C BAS*.

642 Aphricanus* *C BAS*: *om. A B*.

642 Eusebius* *C BAS*: *om. A B*.

601 *Refellit Ann.* fol. XXII.

601 *scripserim* Reeve, p. 173.

602 *cap. xi.* Verse 2.

603 *cap. xxii.* Verse 11.

608 *Philonis Comm.* fol. Gvi verso (cf. *supra*,
 p. 127, n.l. 538).

611 *habet suspectum* Lee does not express any
 reservations about Philo in the note under
 discussion, but cf. *infra*, p. 136, l. 823.

621 *efficacibus argumentis* Lee's argument runs
 as follows: "Tota hec deriuatio inanis est, nisi
 Nathan fuerit filius Dauid. At non fuisse
 grauissima Hieronymi autoritate compro-
 batum est. Itaque infirmum est, quod dicitur,
 Joas ex Nathan stirpe prognatum. At
 contra fuisse prognatum ex Solomone et
 Ochozias, i.e. filium natura fuisse, praeter
 apertissima sacre historie testimonia que iam
 pridem citaui, Iosephus narrat atque Hiero-
 nymus" (*Ann.* fol. XXIII).

623 *cum Philone* Cf. *supra*, p. 127, n.l. 538.

626 *annotarim* Reeve, p. 173. Cf. *infra*, n.l. 633.

629 *inquit* Lee's exact wording is: "Nam quum
 Elich teste Aphricano, quem sequuntur Hiero-
 nymus et Augustinus, mortuus sit sine
 liberis, non is Jehoiachin potest esse pater
 Mariae" (*Ann.* fol. XXIII).

631 *inquit Ibidem.*

633 *annotaui* Reeve, p. 173: "Primum Elih idem
 est cum Iehoiackim, quem corrupte vocant
 Ioachim, pater naturalis Mariae virginis et
 auus Iesu Christi secundum carnem. Quod
 testatur et Hieronymus. Atque hinc colligere
 licet, Lucam naturalem Christianae genealo-
 giae seriem secutum esse, non legalem, siqui-
 dem ad Christum respicias, sin ad Ioseph
 referas, contra erit. Nam Matthaeus per
 naturae lineam deuenit ad Ioseph, quae ad
 Christum tendenti legalis est".

635 *Hieronymi verba* Migne *PL* 26, 23.

651 *Augustinus* II, 5 (Migne *PL* 35, 1334–1335),
 cf. *Retract.* II, 12 (Migne *PL* 32, 635).

tuor. Primum, vt accipiamus patrem Ioseph fuisse binominem, verum hanc ilico
 reiiicit ipse; secundam, vt intelligamus Ioseph duos fuisse patres, alterum a quo
 655 fuerit genitus, alterum a quo fuerit adoptatus; tertiam, vt intelligamus ab altero
 Euangelistarum poni nomen patris qui genuerit Ioseph, ab altero nomen eius, in
 cuius stirpem vult eum lex imputari, qui ex eo natus sit, qui ducta vxore defuncti
 sine liberis instaurauit posteritatem fratris aut propinqui. Et hanc reiiicit Augusti-
 660 nus, sed inefficaci argumento, quod qui sic essent nati ferrent nomen defuncti in
 cuius progeniem asscribuntur. Ita futurum fuisse, vt Ioseph non debuerit appel-
 lari Ioseph, sed vel Iacob, vel Heli. Quod clarius etiam asserit in quaestionibus
 super Deuteronomii lib. v., quaestione xlvi., mox tamen aliter interpretans. Sed
 hunc errorem suum agnoscit in libris retractationum. Quartam, vt accipiamus ab
 665 euangelistarum altero positum esse nomen eius qui genuerit Ioseph, ab altero pro
 patre auum aut proauum aut atauum fuisse nominatum, quod factum est apud
 Matthaeum, qui contexit seriem stirpis omissis in medio nominibus aliquot.
 Haec tanquam diuinans refert Augustinus, nec tamen ausus est pronuciare, vter
 euangelista posuerit nomen patris naturalis aut proximi, vter adoptiui aut remo-
 670 tioris. Is qui scripsit veritates in Augustinum, probabilius esse putat vt credamus
 naturalem ac proximum patrem esse positum a Luca quam a Matthaео. Atque
 idem mecum sentit de Nathan, quod is non fuerit propheta, neque frater Dauid,
 sed filius, ita natu maior Solomone vt fuerit illi proximus. Verum quod hic non
 excutit Augustinus, conatur explicare libro de consensu euangelistarum ii., cap.
 675 iii. Atque illic videtur in hanc coniecturam propensior, vt existimemus a Luca
 nomen esse positum patris adoptiui. Nihil enim hic meminit de altero genere
 patris legalis, offensus opinor ea ratione, quam superius rettuli. Sed huius coniec-
 turae non aliam adducit causam quam quod, cum Matthaеus scripserit *Iacob*
genuit Ioseph, Lucas abstinens a gignendi verbo tantum dixerit Ioseph fuisse
 680 filium Heli. Filium autem recte dici etiam adoptiuum. At non gignit nisi pater
 naturalis. Quamquam ipse mox hanc causam vt imbecillum propemodum reiiicit.
 Alioqui si non dicitur genuisse nisi verus pater, quomodo tuebimur Matthaеum
 in recensendis nominibus aliquot transilientem, cum perpetuo tamen vtatur
 verbo gignendi, praesertim cum in sacris libris genuisse dicantur qui veri patres
 685 non sint. Haec cum ita disserat Augustinus, quid aliud effecit quam vt rem in
 dubio relinquat? Tractat hoc ipsum argumentum quaestione super Deuteronomi-
 um xlvi. nihil attingens de superiori coniectura. Iam quod adducit Leus ex car-
 mine genealogico Nazianzeni, non video cur huius autoritas nos vrgere debeat,
 nisi rationem adduxerit grauiorem quam adduxit Augustinus. Nec enim is alios
 habuit autores quam Hieronymus, nec vllis vtitur argumentis.

691 Iam eadem opera responsum arbitror ad annotationem xl. Nec est animus pluri-
 bus hanc refellere, nisi Leus certioribus argumentis euincat Nathan non fuisse
 filium Dauid et Heli non fuisse naturalem patrem Ioseph.

AD XLI.

695 Repetit, quod ante iam dixerat, mihi non recte videri Nathan cuius meminit
Lucas eum fuisse qui obiurgarit Daudid, cum a me dissentiat Origenes et Hiero-
nymus. Non adducam hic eius operis incertum autorem, tantum hanc veniam
petam a lectore, vt mihi quoque liceat aliquoties ab Hieronymo et Origene dis-
sentire, quod sibi permittit Leus, quoties est commodum. Quanquam hic non
700 meam tueor sententiam, sed alienam, qualis qualis est, recenseo.

AD XLII.

Quod annotaueramus de Achesarim Leus hoc argumento contendit esse som-
nium, quod huius rei nusquam meminerit Hieronymus, alioqui talium rerum
longe diligentissimus, neque Paulus Burgensis, licet in synagoga educatus. Sed
705 negari non potest hoc proditum a Philone, cui diuus Hieronymus plurimum tri-
buit. De Paulo Burgensi mirum videri non debet, cum Philo, quamuis Iudaeus,
Graece scripserit, cuius linguae Burgensis erat ignarus. Postremo fieri potest vt et
Hieronymus alicubi meminerit huius rei. Neque enim omnes illius lucubrationes
extant nobis. Et fieri potest, vt ille librum hunc Philonis aut non legerit, aut non
710 meminerit quod legerat, praesertim cum in catalogo scriptorum fateatur non
omnes huius lucubrationes ad manus suas peruenisse.

AD XLIII.

Refellit quod annotaram ex libri Regum iii. cap. iiii. propemodum colligi posse
Nathan fuisse Ahisar institutum, hoc est, regiae stirpis instauratorem. Sic enim et

653 Primum *A*: Primam *B C BAS*.

661 asserit *A B C*: *om. BAS*.

662 Deuteronomii *A B*: Deuteronomium *C BAS*.

671 Nathan Daudid filius* *C BAS*: *om. A B*.

677 quod cum *A C BAS*: cum quod *B*.

661 asserit Migne *PL* 34, 767–768.

663 agnoscit *Retract.* II, 16 (Migne *PL* 32, 637).

669 *Is qui* Not identified.

673 conatur explicare Migne *PL* 34, 1072–1074.

677 *Matthaeus Mt.* 1, 16.

685 *Tractat* Migne *PL* 34, 767–768.

687 *Nazianzeni* Migne *PG* 37, 480–487, cited by Lee, *Ann.* fol. XXIII recto–verso.

690 *AD XL*. This note (*Ann.* fol. XXIII verso) concerns Reeve, p. 173 (quoted *supra*, p. 131, n.l. 633). Lee writes: “Etiam et hic dissentit a te Nazianzenus qui dicit Mattheum naturalem lineam explicasse, Lucam vero legalem”. The reference is to Gregory Nazianzus, Migne *PG* 37, 485, ll. 33–34.

679 Filius adoptiuus* *C BAS*: *om. A B*.

696 eum fuisse *A B*: non eum fuisse *C BAS*.

704 Paulus Burgensis* *C BAS*: *om. A B*.

704 educatus. Sed *A B*: educatus. Haec Leus. Sed *C BAS*.

714 Ahisar* *C BAS*: *om. A B*.

696–697 *Origenes et Hieronymus* I.e. the translation of Origen’s homilies by Jerome, Migne *PL* 26, 303 B. Cf. Lee’s *Ann.* fol. XXIII verso.

702 annotaueramus Reeve, p. 174: “Neque enim erat is loas filius Ochoziac natura, sed successione duntaxat, iuxta ius Achesarim”. Cf. Lee’s objection, *Ann.* fol. XXVIII.

704 *Paulus Burgensis* Cf. *supra*, p. 95, n.l. 621–622. As Lee says, he does not touch on this matter in the lengthy *Additio* concerning the genealogy of Christ (cf. *Biblia*, ed. Fevardentius, fols. 9–10).

706 *Philo* Cf. *supra*, p. 127, n.l. 538.

710 fateatur Migne *PL* 23, 659 B.

713 annotaram Reeve, p. 174.

713 cap. iiii. Verse 6.

715 illic appellari filium Nathan Ahisar. Hic me lapsum existimat, quod existimem
 illic Ahisar esse dignitatis vocabulum, cum Philo Ahisar interpretetur fratrem
 principis. Equidem hactenus cum Leo consentio. Quid tum postea? An ideo non
 erit dignitatis vocabulum? An ideo non declarabit instauratorem stirpis regiae?
 Porro quod addit fratres vocari cognatos, hoc aut nihil ad rem facit, aut pro me
 720 facit. Sed huic sententiae diffusus Leus alteram profert, vt ipsi videtur commo-
 diorem, Zabud fuisse fratrem principis Azariae, qui etiam fuit filius Nathan et
 praefectus simpliciter. Superius ita loquebatur quasi Nathan hic esset dictus Ahi-
 sar, cum de filio dixerim, nisi Ahisar pronunciemus gignendi casu. Hic ait Zabud
 fratrem Azariae filium Nathan fuisse praefectum simpliciter. Hoc an ab Hiero-
 725 nymo proditum sit nescio, certe constat in hoc quem modo citavi loco Zabud
 fuisse sacerdotem et amicum regis. Quod si sermo Lei (nam est anceps) sentit
 Azariam esse eundem qui est Ahisar, id quod reperio in scheda quam, vt ante
 dixi, describendam curaueram, mihi videtur reclamare locus ipse, vbi primo loco
 recensetur Azarias filius ac paulo post Ahizar praepositus domus. Nec illi tamen
 730 Azariae tribuitur simpliciter praefectura, velut omnibus praesideret, sed recense-
 tur inter scribas. Verum hoc nec admodum ad me pertinet, et ego ceu coniectu-
 ram leuem proposueram, cum aio *propemodum colligi*.

AD XLIIII.

Arrodit et illud, quod ex eodem autore scripseram tribum Benjamin pertinuisse
 735 ad Achesarim. *Christus*, inquit, *de Iuda erat, nihil ergo illi cum istis Achesarim*.
 Atque hic protinus me respondentem facit: *Non dico Achesarim fuisse de tribu*
Beniamin, sed terram tribus Beniamin pertinuisse ad Achesarim, vt lector arbitretur
 I.B 159 haec verba annotasse me in chartulis, | quas mihi toties impingit, cum Basilaee
 proxime reuersus annotationum mearum volumine iam absoluto hoc illi respon-
 740 derim in colloquio, posteaquam deprehendi hominis errorem. Res humilis est,
 sed tamen obsecro te, lector, ne pigeat cognoscere, quandoquidem huiusmodi
 fumis traducimur. Cum in templo diui Petri colloqueremur et efflagitarem pro-
 ferret vnum aut alterum locum, experturus an possem tueri nec ab illo posset
 745 extundi quicquam, tandem ipse memor chartae quam ab Atensis scriba interce-
 peram (nam ipsa charta mihi perierat nondum tota perlecta) profero annotatio-
 nem, quae tum illi prima erat, nunc nulla est, quod ex oratione mea deprehen-
 derat errorem suum. Profero alteram de παραλαβεῖν, in qua cum ego notassem
 proprietatem Graecae vocis ille mihi obiecit Chrysostomum Latine versum. Et
 hanc omisit, non dubium quin et alias complures omissurus, si proposuisset
 750 omnes. Tandem propono de genealogia Christi. Quid, inquam, hic periculi est?
 Quicquid a me recensetur non meo periculo recensetur, sed illorum quos cito.
 Deinde quid hic est periculi christianae religioni? Tum ille vultu ad saeueritatem
 composito 'Maximum', inquit, 'nam transfers Christum e sua tribu Iuda in tri-
 bum Beniamin'. Id cum vehementer admirarer atque efflagitarem vbinam loci
 755 prodidissem illud, noluit indicare locum, sed constanter asseueravit rem sic

habere. Atqui prorsus insanirem, inquam, si id facerem et mecum ipse pugnarem, quum faciam per Nathan instauratam stirpem Dauiticam, qui cum fuerit filius Dauid qui potuit esse tribus Beniamiticae? Quum nihil ad haec responderet Leus, sed tantum perscueraret in asseuerando, tandem in mentem venit, quod suspicarer illi praeuisse causam erroris. Fortassis, inquam, alicubi scribo tribum Benjamin pertinuisse ad Achesarim. Fasset est ita esse neque negauit hunc esse locum, quo fuisset offensus. Tum magis etiam sum admiratus, quod ex illis verbis eam concepisset imaginationem. Nam si dixissem Ahesarim pertinuisse ad tribum Benjamin causam fuisse futuram cur suspicaretur me sentire quod interpretaretur. Nunc non aliud intelligi posse quam si dixissem Hannoniam pertinere ad D. Ferdinandum Caroli principis fratrem, si pars ea fuisset illius ditioni destinata. Haec cum audisset Leus 'Itane?', inquit, 'verum hoc erat explicandum!', eumque sermonem semel atque iterum repetens ἐβατταλογήσατο. Atqui Latine, inquam, dixi, nec potui multo lucidius dicere. Nec aliud tum actum est super hac re inter nos, neque tum temporis neque postea.

Nunc dissimulat quo tempore quaque occasione id responderim. Et cauillatur me tum, cum haec scriberem, non hoc sensisse quod post sum interpretatus, videlicet admonitus ab amico quopiam. Quasi sim vsque adeo stupidus vt non sensurus fuerim mea verba secum ex diametro pugnare nisi monitore amico. Imo nunquam suspicaturus eram quenquam hoc ex sermone somniaturum fuisse, quod somniauit Leus, nisi se casu Leus prodidisset. Erat, fateor, apud me scheda Lei, sed nondum lecta aut certe non perfecta. Si verba mea sonant hoc quod interpretor, qua coniectura Leus colligit me aliud sensisse quam verbis expresserim?

Addit aliud lemma: Cur, inquit, hanc responsionem in annum distulisti, cum schedam meam habueris et licuerit ilico respondere? Causam accipe cur id fac-

719 Fratres cognatos vocari* C BAS: om. A B.

727 Azarias* C BAS: om. A B.

742 Lei cum Erasmo colloquium* B C: om. A B.

745-746 profero annotationem A B C: profero

ex memoria annotationem BAS.

757 Dauiticam A B: Dauidicam C BAS.

771 cauillatur A B: causatur C BAS.

775 sermone somniaturum A: sermone meo somniaturum B C BAS.

715 existimat Ann. fol. XXVIII: "Ita putas filium Nathan qui illic prepositus dicitur Ahsar appellatum, quasi illud dignitatis vocabulum sit, hoc est instauratoris, quum Philo Hebreus ex hebreo interpretatur: *achischer*, frater principis". The reference is to Philo, as cited by Annius (cf. *supra*, p. 127, n.l. 538), *Comm.* sig. Gvi.

719 addit Ann. XXVIII verso.

723 ait *Ibidem*.

724-725 ab Hieronymo As claimed by Lee (*ibidem*) without specific reference.

727-728 ante dixi Cf. *supra*, p. 27, ll. 109-114.

732 aio Reeve, p. 174.

734 scripseram *Ibidem*.

735 inquit Ann. fol. XXVIII verso.

736 respondentem facit *Ibidem*.

742 in templo Cf. *supra*, p. 28, ll. 128 sqq.

744-745 interceperam Cf. *supra*, p. 32, l. 223 sqq.

747 de παραλαβεῖν Cf. *supra*, p. 85, n.l. 316.

771 cauillatur Ann. fol. XXVIII verso.

779 inquit Paraphrasing Ann. fol. XXVIII verso, which runs: "Multa mihi argumento sunt non hoc te sensisse, cum hec scriberes, sed postea commonitum forte ab aliquo amico diligentius relegisse locum apud ipsum auctorem. Primum, quod post annum quam acceperis hanc annotationem respondisti te hoc sensisse".

tum non sit. Ideo curaram eam chartam describendam quia non vacabat legere, quae nisi per ocium legeretur frustra legeretur. Postremo quid erat necesse ad omnia respondere? Quasi non et alia dissimularim, quae mihi videbantur friuola.

785 Nec his contentus aliud addit commentum. Si hoc sensisti, inquit, quod nunc interpretaris, quid erat opus, *vt ad Angliam hanc annotationem mitteres, consulturus quendam illic in sacris litteris summam? Quod te fecisse, ipse mihi fassus es.* Si huiusmodi commentis agerem cum Leo, protinus exclamaret me mortalium omnium mendacissimum, qui non vererer illi haec in os ingerere. Annotatio Lei
LB 160 hactenus sic apud me fuit, vt nunc demum | cum haec scriberem mihi sit per-
790 lecta, nec vnquam cuiquam est missa, nec infimati, nec summati. Nec vnquam cuiquam mortalium id sum fassus, quod mihi ne per somnium quidem venit in mentem. Et tamen suspicor vnde Leus ceperit occasionem huius erroris. Nec enim libet illi impingere, quod haec data opera comminiscatur. Narravi illi in familiari colloquio me, cum essem in Anglia, tum primum ac recens aedito Nouo
795 Testamento repperisse theologum illum quem ille summam vocat, et merito vocat, occupatum in explicanda genealogia Christi atque hac gratia consuluisse Capnionem per litteras. Caeterum ipse tum nihil minus cogitabam quam futurum, vt Leus mihi de genealogia moueret bellum. Ipse nullius oraculum consului, neque quisquam de tripode respondit.

800 Pergit causificari: *Quid facit, inquit, ad explicandam genealogiam vt doceas quae praedia Ahezarim sortiti sint? Hoc mihi imposuit, quod suspicarer nihil illic dictum, quod non pertineret ad eum locum.* Si Leus fatetur sibi impositum esse, cur argumentatur me aliud sensisse cum illa scriberem quam nunc interpreter? Cum quae Philo disseruisset de Ahezarim contraxissem in compendium, visum est et hoc
805 adiicere ne, quod suspicatur Leus, somnium esse videretur nomen Ahezarim. An alias dixerim Christum non esse de tribu Iuda, suo discutietur loco. Hanc argumentationem ita claudit Leus: *Haec dixerim, quod nolim videri calumniator, quo nomine, vt audio, tu me notas nominatim pro praesenti annotatione.* Imo nunquam illi nomen calumniatoris tribui, ob hunc sane locum. Verum apud Atensem et
810 alios aliquot testatus sum Leum non intellexisse locum hunc, vnde moueret traegediam. Inscitiam imegi, non calumniam. Nam calumniator sciens ac prudens intendit crimen innocenti. Hic Leus per errorem peccasse mihi dictus est, non de industria. Videndum igitur ne, quod scribit me nominatim sese insimulasse calumniae, propter hunc locum propius sit calumniae quam quod ea reprehendit
815 quae non intellexit, etiam si hoc quoque turpissimum est, praesertim si quis hoc agat tanto supercilio tanque atrociter.

Iam perguit pugnare cum Philone, quem nescio cur meum vocet autorem. An ego solus habeo aut lego Philonem? Aut huic addictior sum quam quisquam alius? An huius sententiam tueor, quam recito dumtaxat? Quod si Philonem
820 habet autorem quisquis ex eo citat aliquid, quid vetat quo minus et Leus hunc suum autorem appellet? Quandoquidem ex hoc etiam mea refellit aut certe conatur. Atque huic impingit odium odio mei, ac fidem abrogat, ne mihi fides habeatur. *Mihi, inquit, videtur sapere Iudaeorum fermentum, quibus puto in hac parte*

825 *minime fidendum, cum Hieronymus in commentariis in Micheam dicat ab his multa erasa, ne Christus de tribu Iuda ortus videatur et sic nescio quid veneni subsit. Nam idem ipsum videor mihi posse elicere ex dicto auctoris tui. Hactenus Leus, cuius sermo quod fermenti genus sapiat viderit ipse. Mihi cum Philone nihil est negotii, nec illum defendam, sed innocentiam. Philo Iudaeus fuit negari non potest. Sed hoc illi fuit cum apostolo Petro commune. Sed hunc Iudaeum Hieronymus inter ecclesiasticos scriptores recenset, huius opera praeclara laudibus vehit testans illi et cum Petro apostolo fuisse necessitudinem ac bene voluisse Marco euangelistae quod libro aedito, cui titulum fecit περι βίου θεωρητικοῦ ἰκετῶν, id est, de contemplatiua vita supplicum, laudibus ornarit ecclesiam Marci, hoc est, Petri sectatores. Quod si Iudaeorum talium libris nulla sit habenda fides, quaeso cur Hieronymus toties adducit Hebraeorum testimonia aut vnde sumpsit quae prodidit de traditionibus Hebraeorum? Nonne ex illorum commentariis? Cur tantum tribuit Iosepho? Cur Egesippo? Cur ipse magna mercede conduxit, cum alios Iudaeos, tum nocturnum illum praeceptorem Barhamina? Non est fidendum Iudaeis, quemadmodum fidimus scripturis canonicis. Neque tamen reiiciendum si quid adferant probabile. Sunt enim permulta | in Veteris Instrumenti libris, 1.B 161
841 quae non possunt a nobis intelligi propter inscitiam antiquitatum eius gentis. Haec a quibus potius petenda sunt quam ab illis? Porro quod Hieronymus negat illis fidendum, quid ad Philonem? An ille erasit aliquid in voluminibus Veteris Testamenti? Nam illic profecto Hieronymus non agit de libris Iudaeorum, sed de 845
codicibus Hebraeorum viciatis. Atque huiusmodi friuolis argumentis Leus colligit hic nescio quid subesse veneni. Verum in his quae subiicit propius vrget. *Nam idem ipsum, inquit, videor mihi posse elicere ex dicto auctoris tui. Audiamus igitur solidam argumentationem ex ipsa re. Dicit, inquit, ad Ahesarim pertinuisse possessionem tribus Benjamin. Sed cum in sacris litteris in libro Numerorum non licuerit transferri possessionem a tribu in tribum. (Nam praecipit vt haereditas permaneat in familiis, nec sibi misceantur tribus). Consequens igitur fuerit Ahesarim fuisse de tribu Benjamin. Ex illo loco in Numeris probat Annius Mariam fuisse de tribu Iuda, nec**

781 curaram A C BAS: curatam B.

792 Occasio errati* C: om. A B BAS.

792 ceperit B C BAS: coeperit A.

802 locum. Si A B: locum. Hactenus ille. Si C BAS.

809 verum A B: verum et C BAS.

785–786 vt ... *fassus es Ann.* fols. XXIII verso–XXV.

800 *Pergit causificari Ann.* fol. XXV.

806 *discutietur Cf. infra*, p. 259, l. 521 sqq.

807 *ita claudit Ann.* fol. XXV.

809 *Atensem Cf. supra*, p. 31, n.l. 167.

817 *meum vocet Ann.* fol. XXV: "Iam expendamus sententiam auctoris tui".

823 *inquit Ann.* fol. XXV.

830 *testans Migne PL* 23, 658 C.

811 Calumniator* C BAS: om. A B.

817 Philoni iniquus Leus* C BAS: om. A B.

829–830 Philo in catalogo Hieronymi* C BAS: om. A B.

834 sectatores A B C: sectatoris BAS.

838 Hieronymi praeceptor* C BAS: om. A B.

837 *Iosepho* The Jewish historian Flavius Josephus (c. 34–c. 100 A.D.).

837 *Egesippo* The second-century church historian, who was a converted Jew.

838 *Barhamina* Cf. Jerome, *Epist.* 84, 3 (Migne PL 22, 745): "Quo labore, quo pretio Baraminam nocturnum habui praeceptorem".

847 *inquit Ann.* fol. XXV.

848–857 *Dicit ... esset Ann.* fols. XXV recto–verso, with small changes.

consentaneum est Benjamin fuisse sine possessione. Quin et satis erat Ahesarim, si
erant de tribu Iuda, ut gauderent possessione tribus suae, quae multo amplior erat
 855 *quam caeterarum tribuum. Itaque ut videtur alterum necesse est sequi, vel Ahesarim*
de tribu Benjamin fuisse, vel ad Ahesarim terram tribus Benjamin non pertinuisse,
cum vnus tribus terram in aliam tribum transferri contra legis praescriptum esset.
 Hactenus Lei verba recitauimus. Neque dubito quin statim occurrat lectori vel
 860 idiotae, quid ad haec possit responderi. Nimirum aliter terram a principe possi-
 deri, aliter a priuato domino. An ideo Phrisii depellerentur agris suis, si venirent
 in ditionem Caroli nostri? An Daudid rex in vnicam duntaxat tribum Iuda ditio-
 nem habebat? An non leguntur postea descuisse a Roboam imperio quae parue-
 rant Salomoni? Atque haec facta sunt non permixtis possessionibus tribuum.
 Alioqui si Ahesarim possidebant tribum Iuda, quid habebat stirps regia? Sic sensi
 865 Philo non ipsas possessiones esse traditas Ahesarim, vt priuatos dominos exclu-
 derent, sed vt ex tributis ac vectigalibus eius tribus more principum viuerent. Id
 si non potest nisi qui sit eiusdem tribus, est aliquid quod ratiocinatur Leus? Sed
 hoc non solum falsum est, verum etiam dictu ridiculum. Et vbi tandem est vene-
 num, quod hic vidit subesse Leus? Vbi cornutus ille syllogismus, e duobus alter-
 870 rum necessario colligens? Vbi Maria periclitans ne e sua tribu in alienam depella-
 tur? Sed in his inamoenis labyrinthis nimium diu versamur et meus animus a
 nullo argumento magis abhorret.

AD XLV.

Quod hic annotat Leus, non video quid faciat contra meam annotationem. Nam
 875 esse participium incipiendi apud Graecos ἀρχόμενος et esse praesentis temporis
 nemo tam impudens est qui neget, quod negari nullo modo potest. Sed quid
 interim peccauit, si commonefecit lectorem quid sermo Graecus declararet Latinis
 auribus? An *ingredi* Latinis non significat *incipere*? Sed in priore aeditione *ita ver-*
tis. Imo testatus sum antehac, cum ventum esset ad Lucam me multa reliquisse vt
 880 erant. At in posteriore aeditione secus verto: *Et ipse Iesus incipiebat esse ferme*
annorum triginta vt putabatur filius Ioseph. Hoc an annotarit Leus nescio, certe
 quicquid est, nihil ad me pertinet, nisi quod ille noluit perdere laudem com-
 monstrati loci, si tamen commonstrauit locum inutilem.

AD XLVI.

885 Etiam atque etiam obsecro te, lector, tametsi non dubito quin iam sis propemo-
 dum enectus taedio muliebrium rixarum, vt hic paululum expergiscaris. Quod
 legimus apud Lucam cap. iiii. *Et stans super illam et imperauit febre et dimisit*
illam, quoniam et Graecus et Latinus sermo habebat amphibologiam quam adeo
 1.B 162 putat vitandam Augustinus, vt malit manifestum soloecismum quam sermonem
 891 ancipitem, admonui addito pronomine posse tolli hoc quicquid esset incom-
 modi, videlicet si legamus *stans super illam increpauit febrem eaque reliquit illam*,

895 vt absque errore lector intelligat, quod sensit euangelista, post increpationem
Christi febrem abisse, non Christum. Hic cum ille nescio quid stomacharetur,
quasi parum caste loquutus essem de puella et Christo, nec adhuc sentirem
hominis errorem, respondi in schedis, quae ille recenset, mihi non videri, cur ille
quicquam in me stomacharetur, si volui sermonem euangelicum carere incom-
modo amphibologiae. Et adieci dictum, quod illi visum est plusquam crimen lae-
sae maiestatis: *Sed meminisse conuenit, quod vt hominem mones, ita mones homo.*
900 Nam post hoc dictum ille desiit amicus esse, cum ille in toto hoc libro quo
mecum conflictatur nullum habeat dictum humanius, etiam cum vult humanis-

862 Roboam *A B C*: Hieroboam *BAS*.

863 permixtis *A C BAS*: in proximis *B*.

865 ipsas *A B*: ita *C BAS*.

877 Ingredi* *C BAS*: *om. A B*.

877 declararet *A B C*: declarat *BAS*.

878 priore aeditione *A*: priore, inquit, aeditione *B C BAS*.

885 Lucae *iiii. omnes*.

887 cap. *iiii A*: *iiii cap. B C BAS*.

887 et imperauit *A*: et *om. B C BAS*.

889 Amphibologia vitanda* *C BAS*: *om. A B*.

892 videlicet si *A C BAS*: videlicet vt si *B*.

899 Memorem monet Leus* *C BAS*: *om. A B*.

899 conuenit, quod *A B*: conuenit, inquam, quod *C BAS*.

900 cum ille *A B C*: cum ipse *BAS*.

865 *Philo Cf. supra*, p. 127, n.l. 538.

869 *cornutus ille syllogismus* Hieronymus uses this expression for a type of captious argument (the 'horns' of a dilemma) in *Epist.* 69, 2 (Migne *PL* 22, 655; *CSEL* 54, 680): "sustinui Romae a viro eloquentissimo cornutum [cornuatum *CSEL*], vt dicitur, syllogismum, vt quocunq[ue] me verterem strictius [strictus *CSEL*] tenerer"; *Comm. in Matth.* 19, 1 (Migne *PL* 26, 138–139): "idcirco Pharisaeorum Scribarumque factio interrogat eum: vtrum liceret homini dimittere vxorem suum qualibet causa, vt quasi cornuto teneant eum syllogismo: et quodcunq[ue] responderit, captioni pateat".

874 *annotat Ann.* fol. XXV verso. This note discusses *Lc.* 3, 23: "Et erat incipiens Jesus anno XXX".

877 *commonefeci* Reeve, p. 172: "Quorum verborum hic est sensus: Et ipse Iesus ingressus erat annum trigesimum".

878–879 *ita vertis* Erasmus is paraphrasing Lee's objection, *Ann.* fol. XXV verso: "et ipse in textu ita [i.e. incipiens] vertis".

879 *ante hac Cf. supra*, p. 39, ll. 450–451.

880 *secus verto* In the text of 1519, p. 124.

887 *apud Lucam Lc.* 4, 39.

890 *Augustinus Doctr. chr.* IV, 10 (Migne *PL* 34, 99).

891 *admonui* Reeve, p. 176: "Et dimisit illum [corrected in 1519 to read "illam"], maluissem reddi *eaque reliquit illum* [corrected in 1519 to read "illam"], ne Christus videatur reli-

quise puellam". Lee quotes the passage in the corrected form.

896 *respondi* In Lee's *Ann.* fol. XXV verso–XXVI, the dialogue runs as follows:

"Ed. Miror si putes quenquam tam impium esse vt posset tam obscena cogitare de Christo. Consultius fuerit sapere ad temperantiam.

Respon. Eras. Rursum hic nihil video cause cur in me stomacheris, si ostendi ex verbis interpretis aliud potius intellegi quam quod sentit euangelista: (Stans super illam Christus imperuit febris, et dimisit illam). Aut repetenda erat (febris) aut (ea) addendum. Et obsecro te, Edouarde, que est hic impietas si volo sermonem euangelicum carere hoc incommodo? Aut quod sacrilegium, si Christus dicatur depulso morbo dimisisse puellam. Quam hic temperantiam in me requiris? Sed videndum est ne vt Diogenes Platonis fastum calcabat, sed alio fastu, ita tu meam intemperantiam insecteris, sed alia intemperantia. Gratissimum est admoneri a tali amico, sed meminisse conuenit quod vt hominem mones, ita mones homo.

Edo. Nullus erat stomachus, Erasme, sed tantum amice monui te, quid mihi videretur. Neque vero quicquam asperius aequo, vt ipse puto, quam mihi lasciui videreris in re tam sacra. Nam qualis illa sermonis castitas (ne Christus videatur reliquisse puellam, vt ne cauiller)?"

simus vidcri. Nec adhuc suspicari possum, quid ille lasciuiae suspicetur subesse in verbis meis, sed tamen ex responsione, quam postea vulgavit orbi, priusquam mihi liceret audire, deprehendi in quo erret. Siquidem haec mea verba, *ut ne* 905 *cauiller*, ille refert ad ea quae praecedunt, quasi in his quae dicta sunt *stans super illam reliquit eam* lateat aliquod cauillum parum pudicum, cum palam sit hoc pertinere ad ea, quae sequuntur *ut ne cauiller*, *et surgens ministrabat illis*, *parum commode redditum*, *cum dicendum fuerit*, *erecta ministravit illis*, *siue surrexit ac ministravit illis*. Cum enim ostendissem priorem locum esse parum commode 910 redditum propter amphibologiam, per occupationem addo et alterum parum commode redditum, ob neglectam temporis rationem. Et postea miratur me non correxisse locum illum, qui tam esset obscoenus.

Hic vides, optime lector, quibus modis illudere possem Leo, si mihi luberet, aut si vacaret talibus nugis occupare bonas horas. At hic quam saeuere monet, 915 quam grauius obiurgat, quam me mihi reuocat ob oculos, qui totus excideram mihi, quam religiose me commonfacit geminae religionis. Si senex nonagenarius sic deliraret, nemo putaret ferendum. Hic iuuenis sic delirans etiam sibi supercilium sumit erga senem et mundum vocat ad seditionem. Cui ridere vacat, legat illius annotationem. Dicas Areopagitae cuiuspiam esse, cum prorsus non intelligat 920 quod loquitur. Iam vero mihi vide quam atrociter hunc locum notat in seditione illo indice. *Petulantius*, inquit, *quam par est ab eo dictum de Christo annotatione xlvj*. Primum negari non potest quin Leus hic tota, quod aiunt, aberrarit via, nec intellexerit locum quem exagitat. Et tamen cum Areopagitae supercilio nos obiurgat, incessit, ac propemodum blasphemiae reum agit. Quodsi mihi 925 venisset vsu, puderet me prodire in conspectum eruditorum hominum. At interim ille sibi plaudit et quasi re praeclare gesta parere dicitur alios libellos huius farinae, quo suam denobilitet Britanniam. Ignosci poterat primo calori, ni contemptis omnium eruditorum amicorum consiliis haec euulgasset, quibus si visa fuissent illa virulenta, quae post adiecit, multo acrius obstitissent, ne dum 930 mihi studet labem aspergere, ipse tum suo, tum gentis suae nomini dedecus vix eluendum conflaret.

AD XLVII.

Ita ut pene mergeretur

Hic asscripseram: *Lector aliquis nolens illic perire apostolos addidit 'pene'*. His 935 offensus Lei θυμὸς ἀγῆνωρ *et hoc*, inquit, *nasutum*. Ad id cum in scheda respondissem, *Quid hic nasi est, si rideo lectorem, qui de suo addidit 'pene', praeter euangelicam veritatem?*, hic cum id temporis nihil respondisset, nunc tandem oratione Stoica, vel censoria potius, obiurgat quod praeter exemplum omnium, et veterum et recentium theologorum, tribus verbis iocatus sim in scribam. Quid est hoc 940 quod ego audio? Nusquam iocatur Hieronymus, qui tota fere disputatione naso suspendit Iouinianum, Heluidium, et Vigilantium? Nusquam Cyprianus, nusquam | Augustinus? An non pudet haec dicere, quae nemo non intelligit esse fal-

945 sissima? Ipse Leus, cum nasum non habeat, quoties tamen conatur vt naso, etiam cum ipse est maxime deridiculus! *Et qui scis*, inquit, *an exemplar Graecum interpretis habuerit 'pene', aut an liber tuus Graecus male careat hoc verbo, quod videtur bene quadrare sensui.* Doceat Leus alicubi reperiri 'pene' in Graecis codicibus. Ego monui nusquam mihi lectum esse. Quod si non est illi codicis copia, certe consulat exemplar ex Aldi profectum officina. Atque hanc bellam annotatiunculam noluit sibi perire in elenchis. Sed in primo etiam ostendit nasos meos.

950

AD XLVIII.

955 Quoniam videbam theologorum vulgus neglectis euangelicis praescriptis tanquam simplicibus parumque commodis ad ostentandam eruditionem totam aetatem consumere in quaestiunculis et argutiis Scotistarum et Occanistarum, volui lectorem attentum reddere, vt animaduerneret haec, quantumuis vt habentur simplicia, tamen esse ea quae nos redderent vere Christianos. Hac occasione Leus mouet nobis grauem inuidiam apud theologos neotericos, quasi sim illis parum

902 possum *A*: poteram *B C BAS*.908–909 siuc ... illis *A*: *om. B C BAS*.923 Areopagitae supercilio* *C BAS: om. A B*.933 Lucae .v.* *omnes*.939 Notati scribae* *C BAS: om. A B*.951 Lucae .vi.* *omnes*.953 Ncoticorum theologia* *C BAS: om. A B*.

907 *quae sequuntur* Reeve, p. 176. I.e. "ne cauiller" leads on to the next annotation. In 1519, Erasmus changed the phrase to "ne addam". This change has been overlooked in Reeve's edition, which does not indicate the original reading.

911 *miratur* The note is listed under "Manentia", *Ann.* fol. XCIX.

915–916 *reuocat ... religionis* Erasmus is alluding to Lee's words: "Id scilicet est quod damno, in te praesertim, primum homine theologo, deinde iam olim sanctam religionem professo. Hic reuocarem ob oculos tuos illam plusquam censoriam castigationem qua neotericos percutis, ne pro theologia mateologiam capessant ... Sed quod asperius solito, ea ratio fuit, vt te tibi exhiberem, qui videbaris mihi abalienatus" (*Ann.* fol. XXVI).

919 *Areopagitae* Cf. *Adag.* 841 (Areopagita), *ASD* II, 2, p. 360.921 *inquit* *Ann.* fol. DDiii.922 *quod aiunt* *Adag.* 48 (Tota erras via), *ASD* II, 1, p. 164.933 *Ita ... mergeretur* *Lc.* 5, 7.934 *asscripseram* Reeve, p. 177.935 *inquit* *Ann.* fol. XXVI verso.935 *in scheda* Quoted by Lee, *ibidem*.938 *praeter exemplum* Lee had written: "Vellem

scire quem tibi proponis ad imitandum, dum hac ratione scribendi vteris. Non Origenem, non Chrysostomum, non Hieronymum, non Augustinum, non Ambrosium, et vt semel dicam, neminem prorsus ex veteribus theologis, sed nec ex neotericis" (*Ann.* fol. XXVI verso).

944 *inquit* *Ibid.*948 *Aldi* Cf. *Ald.* fol. 373.949 *elenchis* Under "Manentia", *Ann.* fol. XCIX.949 *in primo* I.e. in the index at the beginning of the annotations, *Ann.* fol. DDv.

951 *Quoniam videbam* In the annotation under discussion here, Erasmus wrote under the cue phrase "Beati pauperes" (*Lc.* 6, 20): "Hic aperit coelestis ille doctor arcanam illam suam philosophiam, quam vt traderet suis e coelo descenderat in terras, et hanc Christianorum vulgus libenter antiquari sinimus, ac velut obsolescere, et alias nugas agimus, cum haec in primis sint inculcanda animis omnium. Quod si fieret, non ita passim omnes pro rebus friuolis, pro pecuniola, pro vanissimis imperii titulis, pro quauis iniuriola digladiaremur. Haec demum sunt, quae vere reddunt Christianos, non argutiae Scotistarum aut Occanistarum" (Reeve, p. 179).

aequus. Nec approbat, quod illorum argutias posthabuerim philosophiae Christi, sed quod loco non suo mihi dicta sint haec. Atque hic quoque impingit mihi quae tum annotaram in schedis, quae tamen sic ex tempore proiecta saniora sunt quam quae hic bienni labore totisque, vt ait, studiis suis postpositis elimauit. 960 *Recense, inquit, annotationem meam, diligentius inspice, an hoc tibi imputauerim, quod Scotistarum argutiis praeferas doctrinam Christi. Annotauit te captasse occasionem contra Scotistas et neotericos intempestiue, hoc est, loco non suo. Nec doctrinam Christi postpono argutiis neotericorum, sed tantum assero eorum doctrinam ab hac calumnia, quod non sit impia nec abhorrens a doctrina Christi, quin potius utilis ad pietatem.* Hactenus Leus. Non video cur existimet hoc non suo loco dictum. Etenim cum vellem commendare simplicem quidem, sed multo saluberrimam Christi philosophiam et viderem hanc a nonnullis negligi suspicientibus Scotistarum argutias, an non tempestiuum erat hoc admonere? Deinde demus esse in 970 libris Scotistarum et Occanistarum quae conducant ad pietatem, non taxo libros illorum sed argutias dumtaxat, in quibus cum plurimum sit difficultatis minimum est fructus. Deinde, quid opus erat, vt Leus doctrinam horum assereret a calumnia, cum ego non dixerim illorum doctrinam esse impiam et abhorrentem a doctrina Christi? Nihil est in Euclide, quod abhorreat a doctrina Christi, et 975 tamen stulte fecerit theologus, qui neglectis Euangeliis totam aetatem in illius argutiis terat. Postremo an summates theologo nihil habituri sint, quod respondeant de re christiana et an nullo in loco aberrarint a doctrina catholica, puto neminem esse, quin intelligat iuueniliter esse dictum, quod genus est et illud, quod nusquam desciscunt a veterum decretis. Si soli Occaniste habent quod 980 consulti de re christiana respondeant, quid habebat Ambrosius aut Hieronymus quod responderet?

Atque has Leus vocat annotationes, ac ceu thesaurum numerat etiam et, ne quid intercitat, repetit et inculcat indice triplici, identidem inculcans me taxare neotericos theologos quo videlicet horum turmas in me prouocet.

985

AD XLIX.

Secundum haec enim faciebant prophetis

Hic cum esset in Graecorum codicibus duplex lectio, nam in aliis erat *prophetis*, in aliis *pseudoprophetis*, in posteriore aeditione substuli e contextu *pseudoprophetis* et mutauit *prophetis*, quam lectionem mihi magis probari demonstraram et in 990 aeditione priori. Nec video cur huic annotationi sit respondendum. |

I.B 164

AD L.

Si sit, sicut magister eius

Neque video quid habeat momenti haec annotatio. Et tamen quod Leus negat quicquam a me mutatum in posteriore aeditione, secus esse comperiet, qui obseruat. 995

AD LI.

Sapientia a filiis suis

1000 Nec hic est inter nos controuersia. Tantum illud est admonendus lector, cum petissem a Leo vt indicaret locum apud Hieronymum vbi legeret *ab operibus*, tum obticuit, nunc indicat, non mihi sed orbi. Nam mihi sero nunc indicat. Sed ita tamen crescunt dialogi.

AD LII.

Lachrymis coepit rigare

Nec in hac est quicquam, quod ad me pertineat.

957 approbat *A B C*: improbat *BAS*.

957 posthabuerim *A BAS*: post habuerim *B C*.

968 Christi philosophia* *C*: *om. A B BAS*.

971 cum plurimum *A C BAS*: complurimum *B*.

977 an nullo *A BAS*: a nullo *B C*.

987 Eodem* *omnes*.

993 Eodem* *omnes*.

998 Lucae .vii.* *omnes*.

4 Eodem* *omnes*.

957 *Nec approbat* Lee wrote: "Ni iniquus esses in neotericos, et ipse confiteris hoc non suo loco dici. Neque vero illi tam male meriti sunt de ecclesia catholica, vt hac inurantur nota. Habet et Scotus preter argutias que nihil mali continent, quin admodum sunt necessarie, si cum philosophis decertaretur, habet (inquam) sanctas et viles doctrinas ad pietatem. Et sepe vsu venit" (*Ann.* fol. XXVI verso).

958 *impingit mihi* Lee quotes Erasmus' reply as follows: "Ingens flagitium si hanc Christi doctrinam, que nunc a plerisque theologis vt crassa negligitur, Scotistarum argutiis prefero. Nec a me Scotus damnatur, sed Scotistarum argutie postponuntur huic philosophie Christi. Adime Scoto, quod alienum est, hoc est, a veteribus sumptum, et vide an quod superest meretur cum hac doctrina conferri" (*Ann.* fol. XXVII).

960 *vt ait* Cf. *Ann.* AAiii verso (*Asso*, p. 239): "Dietim tempusculi aliquid suffuror ab vtilioribus studiis".

961 *inquit* *Ann.* fol. XXVII.

976-979 *Postremo ... decretis* Erasmus is responding to Lee's claim "vt citra neotericorum decreta nihil prope habcant, imo vere nihil habeant, qui sibi videntur summates theologo, quod respondeant consulti de re Christiana. Neque satis parati sunt reddere rationem omni poscenti de fide. Scotus nullo loco contra religionem errat" (*Ann.* fol. XXVII).

983 *indice triplici* I.e. the index proper (starting at fol. DDiii); the section entitled "Loci qui alioquousque mutati mitigatiue sint" (star-

ting at fol. XCII); and the section entitled in the running heads "Manentia" (starting at fol. XCV).

986 *Secundum ... prophetis* *Lc.* 6, 26.

990 *huic annotationi* Lee has the following dialogue at *Ann.* fol. XXVII verso: "Eduar. In exemplari tuo est (prophetis) non (pseudoprophetis). Responsio Erasmi: Iam emendam, quanquam et in latinis antiquis ostendam tibi (pseudoprophetis)".

992 *Si ... eius* *Lc.* 6, 40.

993 *haec annotatio* Lee writes: "Annotas grece esse (perfectus autem omnis erit sicut magister eius). Ed. Hic sensus e greco nonnihil habet ambigui, quum noster sensus et apertior sit et magis quadret. Quanquam nec puto tantum tribuendum grecis codicibus, vt nullibi mendosi sint. Et quum ita habeant greca, vt citas, relinquis tamen textum editionis antique. Itaque non correspondent greca latinis, nec latina grecis" (*Ann.* fol. XXVII verso).

993 *negat* Lee listed this note under "Manentia" (*Ann.* fol. XCIX).

994 *secus esse* The text of 1516 (p. 135) "Si sit sicut magister eius" was changed to "sicut magister ipsius" in 1519 (p. 133).

997 *Sapientia ... suis* *Lc.* 7, 35.

1000 *nunc indicat* *Ann.* fol. XXVIII: "Locus est commentariorum in Mattheum, cap. xi [Migne *PL* 26, 76 A]".

3 *Lachrymis ... rigare* *Lc.* 7, 38.

4 *in hac* Erasmus had noted (*Reeve*, p. 181) that the Vulgate translator had omitted the word "flens", but Lee argued that this was implied

5

AD LIII.

Cuidam foeneratori

Ne hic quidem est, cur operae precium sit digladiari, praesertim cum quisquis
foenerator est, idem sit creditor. Porro an foeneratores soleant condonare debitori
tenui, viderit Leus. Mihi tales nondum fama cogniti sunt, nisi condonat qui non
10 aufert vestimenta nudo, cum cupiat, si queat.

AD LIIII.

Et obstupuerunt parentes eius, etc.

Cum hic pugna sit Leo aduersus Vallam, non aduersus me, non est cur hic
pluribus respondeam. Porro quod sibi laudem hanc asserit, quasi monitus dis-
15 senserim a Valla, prior aeditio satis declarat mihi ne tum quidem approbasse
Vallensis annotationem, vt quam appellarim argutationem. Etiam si non defu-
turum sit Vallae, quo sese tueatur aduersus Leum. Primum enim conuenit
in Matthaeo et Marco adiectum esse *ieiectis foras omnibus*, deinde negari non
20 potest in Graecis codicibus hic quoque addi quod illic additum est. Deinde si
intelligamus promiscuam turbam stantem pro foribus, si intelligamus aliam
fuisse turbam in aedibus interioribus, si intelligamus in eo conclauis in quo
positum erat funus puellae, non defuisse quaedam officia domestica, quod
est admodum probabile, deinde accipiamus turbam, quae reperta est Christo
25 ad primas fores et quae ipsum comitabatur, vetitam ingredi praeter paucos
discipulos, rursus eieectos omnes e conclauis, praeter discipulos tres et parentes
puellae, quid habebit Leus, quod arguetur aduersus Vallam? Et vbi erit
hoc sophisticum enthymema: qui constat omnes eieectos et hos tamen
adfuisse? Atqui hic dicet Leus: 'Cur igitur mecum senseras?'. Non mihi
30 placuit argutatio Vallae, sed multo minus ociosa deliratio Lei, cui nunquam
tantum tributurus eram, si tum aedito libello praebuisset certius ingenii sui
specimen. Nam posthac mihi suspectum erit, quicquid illi magnopere placue-
rit. Saltem hanc veniam mihi donabit Leus, si in aliis mihi non potest ignos-
cere.

AD LV.

35

Permitte primum renunciare

Non me fugiebat Latinos omnes hoc sane loco pro ἀποτάξασθαι legere *renunciare*,
verum quoniam *renunciare* verbum erat ambiguum, malui *vale dicere*, quod
anceps non esset. Nam renunciat qui rem factam nunciat, renunciat vxori qui
repudium nunciat et ab vxore diuertit. Ne quid obiter notem, quod Leus existi-
40 mat Origenis homilias in Mattheum ab Hieronymo versas, quod, si maxime sit,
nihil tamen aduersum me faceret. |

LB 165

AD LVI.

In testimonium supra illos

Ad hanc, quoniam nihil habet praeter dialogismum, quem ex meis suisque post
 45 adiectis contexit, praeterque iurgium illud iam nimis frequenter obuium, me
 durius tractare quam par est interpretem, non debuisse me quicquam immutare
 post Nouum Testamentum ab Hieronymo castigatum, atque his adsimiles nae-
 nias, non arbitror operae precium in his refellendis bonas horas terere, cum et
 haec et alia plura satis diluerim in apologiis meis. Quod si Leo cordi est huius-
 50 modi querimoniis mecum agere, refellat illas prius et longos dialogismos conficiat
 licebit. Illud obiter attingam, quod ait illa aetate raros in ecclesia fuisse qui
 Graece scirent, cum adeo vulgata fuerit id temporis Graeca lingua, ut apostoli
 Graece scripserint Romanis. Deinde quod criminatur me ridere interpretem,
 quod illum appellem sacrosanctum, imo Leum potius rideo, qui postulet hoc

7 Eodem* omnes.

13 Lucae .viii.* omnes.

13 hic A: huc B, huic C BAS.

15 mihi A B: me C BAS.

16 Vallae annotatio* C BAS: om. A B.

19 Deinde si A B C: Ad haec si BAS.

23 deinde A B C: praeterea BAS.

36 Lucae .xi.* male A: Lucae 9 B C BAS.

44 Eodem* omnes.

50 et longos A B C: ac deinde longos BAS.

52 Graeca lingua olim vulgata* C BAS: om. A B.

in the words "lachrymis rigare": "Sensu non deest, sed implicatur" (*Ann.* fol. XXVIII).

6 *Cuidam foeneratori* Lc. 7, 41. Under this cue phrase Erasmus had written: "δανειστῆν, quod non solum foeneratorem sonat, verum etiam creditorem ... Hoc sane loco magis quadrabat creditori, quandoquidem de officio loquitur. Alioqui quis vnquam audiuit foeneratorem condonasse cuiquam aes alienum?" (Reeve, p. 181)

9 *viderit Leus* Lee had objected: "Deinde nihil abhorret vt Christus hoc loco sit fenerator, quem et alibi legis expetisse vsuram. Itemque quid magis conueniat immense illius in nos misericordie quam vt simul cum peccatis etiam peccati vsuram peccatoribus condonet? Denique quis tam crudelis fenerator, vt non condonet his qui non sunt soluendo?" (*Ann.* fol. XXVIII).

12 *Et obstupuerunt* Lc. 8, 56.

13 *aduersus Vallam* In his annotation on this passage (Reeve, p. 184) Erasmus cited Valla, who thought it incongruous that only the parents of the revived girl were astonished: "Cur soli parentes obstupuerunt? Ergo non aderant alii?" (*Opera*, p. 833). Lee in fact

addressed his query to Valla: "Quid tu nodum in scirpo, Valla?" (*Ann.* XXVIII verso).

14 *quasi monitus* Lee does not explicitly make this claim.

16 *appellarim* Reeve, p. 184: "Argutatur Valla non conuenire parentes solos obstupuisse".

35 *Permitte ... renunciare* Lc. 9, 61.

37 *malui* Reeve, p. 186.

39-40 *Leus existimat* Cf. *Ann.* fol. XXIX.

43 *In ... illos* Lc. 9, 5. Lee's annotation is out of sequence.

45 *iurgium illud* Cf. *Ann.* fols. XXIX verso-XXX.

49 *apologiis meis* I.e. the preliminary pieces in Erasmus' edition of the New Testament.

51 *ait* *Ann.* fol. XXIX verso.

53 *criminatur me* *Ibid.* According to Lee, Erasmus responded to his original query: "Sic tueris sacrosanctum interpretem quasi illi debemus euangelium latinum iam milies versusum ... neque quisquam ita tuebitur hunc, quin fateatur fuisse hominem supinum. Nec vllum fuit saeculum tam indocum quin habuerit hoc crudiores".

55 honoris haberi interpreti, veluti sacrosancto, vt nefas sit vsquam ab illo dissentire, cum toties ab eo dissentiat Hieronymus. Neque ferendum putet, quod illum in schedis appellem supinum, hoc est, oscitantem, ac dormitantem alicubi. Assentiar Leo, nisi nunc Graecae vocis genus oblitus relinquit Latine, nunc e duobus genitiuis Graecis alterum vertit in auferendi casum, alterum relinquit, aliaque
60 huius generis permulta, quae in posteriore aeditione etiam elencho demonstraui-
mus studiosis. Negat Nouum Testamentum saepius versum, cum Augustinus clamet suis temporibus pene totidem exemplaria fuisse quot erant codices, et vt quisque paulum quiddam Graeci sermonis attigisset, ita sibi vertere Nouum Testa-
mentum. Incusat quod impietatis etiam illum arguam Marci cap. v., quod ita verterit locum quendam, vt ex illius verbis posset absurdus elici sensus, cum illic
65 nihil aliud agam, quam vt ostendam Graeca male reddita Latine. Caetera quid aliud habent quam inane iurgium, quod dicas esse morosae cuiuspiam mulieris, non theologi, quamquam in his quoque quid aliud quam rixatur? Itaque praestat ad caetera properare.

70

AD LVII.

Dilanians eum

Ne hic quidem inter Leum et Erasmum vlla est controuersia. Indicaram apud Graecos variam esse lectionem, sequor eam, quae vel hoc nomine mihi magis probatur, quod cum nostra consentit lectione. Leus agnoscit, quod recte admo-
nuerim de ἀτόν, etiamsi hoc mauult debere Laurentio, quasi nihil omnino didi-
75 cerit ex meis lucubrationibus. Rursus in indice sic loquitur, quasi mihi non fuis-
set nisi vnicum exemplar et quasi συντρίβοντος non possit ferri, cum eandem sententiam reddat genitiuus casus et nominatiuus, si res ita postulet. |

LB 166

AD LVIII.

80

Hic maior est

Hic non video quorsum spectent, quae prolixo sermone mecum agit Leus. In Graecis codicibus constanter habetur ἔσται. Negari non potest. Ille mauult *est* quam *erit*, cum tamen fateatur apud Marcum haberi verbum futuri temporis: *Si quis vult primus esse omnium, erit nouissimus*. At veretur Leus ne, si Christus vsus
85 fuerit verbo futuri temporis, *Qui enim minor fuerit inter vos omnes, hic magnus erit*, apostoli somniarent in regno quod expectabant in hoc mundo praecellentem aliquam dignitatem. Primum nihil fuerit absurdi, si Christus aliquamdiu reliquerit illos in hoc crasso affectu, quem nondum prorsus videbantur exuisse, cum esset tollendus in coelum, vnde exprobrat illis duriciam cordis. Sic et de gladio
90 passus est illos errare, quo post efficacius eximeret vindictae cupiditatem. Deinde nihil refert ad sensum vtrum vtaris verbo futuri temporis an praesentis, quandoquidem hic praesens tempus ad rem refertur, non ad actionem quae fit in tempore. Deinde quod praecedat τίς ἂν εἴη, cum sit verbum δυνατικόν ob coniunc-

95 tionem expletivam additam, magis sonat futurum tempus quam praesens. Postremo nihil esset incommodi si pro ἔσται legatur ἐστὶ, si modo suffragetur codex Graecus. Id cum non esset, an oportuit ad Lei iussum radere quod constanter habebant exemplaria?

AD LIX.

Si perseverauerit pulsans

100 Ante testatus sum diebus aliquot me ne contulisse quidem in Luca cum Latinis Graeca, sed eam prouinciam aliis delegasse me, quod consulerem corporis imbe-

72 Eodem* *omnes*.

78 postulet *A*: postulet, imo cum συντρέβοντος duplici ratione consistat. Prior haec est, vt sensus sit spiritum discessisse a puero discernente seipsum, idque fieri si in αὐτόν prior sit aspirata, vt idem valeat quod ἑαυτόν, altera, vt συντρέβοντος paternus casus positus sit pro recto casu. Quod genus est illud Aristophanis in Pluto κάμῃ προσβιάζεται, καὶ ταῦτ' ἀποκρινόμενος τὸ παράπαν οὐδὲ γρῦ. Quin et illud ridiculum quod, vt arbitror, in schedulis, quas mihi toties ingerit, annotarim αὐτόν idem pollere quod ἑαυτόν, ille non intelligens ex ἑαυτόν fecerit σεαυτόν, cum σεαυτόν hoc loco nulla quadret ratione, siue legas συντρέβον, siue συντρέβοντος, cum σεαυτόν nihil aliud significet, quam teipsum

57 *appellem supinum* See preceding note. Lee replied: "Vt illum non eximo a communi hominum sorte quin interdum labi potuerit, ita non audeo dicere supinum fuisse in re tam sacra, quam prope impium est tractes, ni totus incumbas" (*Ann.* fol. XXX recto-verso).

58-59 *genus oblitus ... relinquat* Cf. *LB* VI, *5 verso, where Erasmus comments on *Mt.* 20, 25 ("Principes gentium dominantur eorum"): "Primum eorum dixit pro earum, graeco genere relicto; deinde dominantur eorum pro dominantur eis, graeco casu per incuriam relicto".

60 *elencho* *A* list added to the 1519 edition of the New Testament, entitled "Solocissimi per interpretem admissi manifestarii et inexcusabiles e plurimis pauci decerpti" (*LB* VI *5 recto-verso).

61 *Augustinus* This is a conflation of Augustine and Jerome. Augustine says in *Doctr. chr.* II, 11 (*Migne PL* 34, 43): "Latini autem interpretes nullo modo [enumerari possunt]. Vt enim cuique primis fidei temporibus in

cui pronomini hic nullus est locus. Vix addubito, quin haec diuinatio vera sit. Sed tamen fingamus me vel aliud agentem, vel calami lapsu, vel ridendi gratia scripsisse σεαυτόν pro ἑαυτόν, vbi erant oculi, imo mens Lei, quae hoc non deprehenderit esse palam absurdum? Nam nec in annotatione, nec in indice videtur hoc sensisse *B C*, postulet. Imo ... ne in indice videtur hoc animaduertisse *BAS*.

79 *LVIII A C BAS: LVIII B male.*

81 Eodem* *omnes*.

82 potest. Ille *A B*: potest, cum sic habeat et *Aldina* aeditio. Ille *C BAS*.

87-88 reliquerit *A B*: reliquit *C BAS*.

100 Lucae .xi. *omnes*.

manus venit codex Graecus et aliquantulus facultatis sibi vtriusque linguae habere videbatur, ausus est interpretari." The phrase "tot enim sunt exemplaria pene quot codices" is Jerome's (*Migne PL* 29, 558 B).

64 *Incusat* *Ann.* fol. XXX, citing Reeve, p. 124, on *Mc.* 5, 30 ("cognoscens virtutem quae exierat").

71 *Dilanians eum* *Lc.* 9, 39.

72 *Indicaram* Reeve, p. 185.

75 *mauult* *Ann.* fol. XXX verso.

76 *in indice* Actually, in the annotation itself: "In exemplari tuo non est (συντρέβοντος, lacerante) sed (συντρέβων, lacerans)" (*Ann.* fol. XXX verso).

78 *Aristophanis* (app. crit.) *Plut.* 17.

80 *Hic ... est* *Lc.* 9, 48.

82 *Aldina aeditio* (app. crit.) Fol. 375 verso.

83 *fateatur* *Ann.* fol. XXX verso.

83 *apud Marcum* *Mc.* 9, 35.

99 *Si ... pulsans* *Lc.* II, 8; the phrase is omitted in modern editions.

100 *Ante* Cf. *supra* p. 39, ll. 450-451, p. 138, l. 879.

cillitati, nec valetudo sufficeret oneri laborum. Neque enim arbitrabar ingens esse periculum, sicubi Graeca dissiderent a Latinis. Atque hic rursus contexens dialogum Leus expatiatur in locum communem, grauiter arguens supinitatem meam, et inexplabilis flagicii reum agit, qui res tam sacras tractarim tam indiligenter. Negat sibi in animo esse docere priusquam didicerit, subindicans, opinor, me docere quod nunquam didici. Addit *milies olfaciendum, quod ad iudicium omnium proferatur*. Id si Leus praestitit in hoc tam exiguo libello, non deprecabor supinitatis culpam in opere tam longo tanque perplexo, praesertim cum eodem tempore sustinerem Hieronymianam aeditionem, praeter alia non admodum facilis negotii. Quid si quis indice prodat quoties in hoc libello, in quo quota portio illius est, hallucinetur, quoties dormitet, quoties sibi contradicat, quoties quod carpit non intelligat, quoties in diuersum sensum adducat autores, quantus nasceretur elenchus! Si milies olfaciendum est, quod in re sacra versans adfers in medium iuuandi studio, ter milies olfaciendum est, quod eque versanti in re sacra scribitur ad carpendum, vbi simul vocatur in periculum et sacra doctrina et fama proximi. Et tamen hinc hoc sibi laudis vindicat, quod in aeditione posteriore Latina submouerim, ne quid a Graecis discreparent, tam est glorie sitiens.

AD LX.

Lucerna corporis tui

Ostenderam apud Graecos in priore parte quae velut absoluta profertur de corpore cuiusuis animantis non addi nec apud Hieronymum, nec apud Graecos pronomen *tui*, sed duntaxat in parte posteriore qua quod in genere dictum erat ad rem animi accommodat. Hic Leus primum sic mecum agit, non vt refellat quod a me positum est, sed vt ostendat vtramque lectionem consistere. Quod si verum est, cur mecum litigat, quod re in aequilibrio sita in alteram partem me pertraxerit | Graecorum autorum consensus, etiamsi Hieronymus pro me non faceret? Illud durius, quod Leus autoritatem Chrysostomi, quam pro me citaram, retorquet in me, ac ne qua possim elabi constringit me et vrget ipsius verbis. Ea sic habent: *Lucerna corporis tui est oculus tuus. Prius commemorare debemus, quia non de corporali oculo loquitur, nec de hoc corpore, quod videtur a foris. Alioqui dixisset 'si oculus tuus sanus fuerit', aut 'infirmus'. Nunc autem dixit 'simplex et nequam'*. Ex his verbis Chrysostomi quid aliud euincit Leus, quam in ea sermonis parte addi pronomen *tui*, in qua et ego demonstro addendum? Sed addit ex eodem Chrysostomo: *Postquam ergo dixit: Thesaurizate vobis in coelo, quoniam vbi thesaurus tuus fuerit, ibi erit et cor tuum, conuenienter subiunxit: Lucerna corporis tui est oculus tuus*. Imo ex his quae mox sequuntur coniiicere licet Chrysostomum legisse vt nos annotamus. Ait enim: *Quod enim oculus corpori, hoc intellectus animae*. Caeterum in applicando descenditur ad propiora. Adducit similem locum ex Hieronymo. Cuiusmodi etiamsi decem adducat, non euincet tamen hanc esse germanam lectionem, cum frequenter accidat, vt librarius ex suo animo aut memoria voculam aliquam addat, aut autor etiam ipse sermonem ad rem praesentem accommodans

addat nonnihil de suo. Ad haec conatur docere sententiam catholicam posse consistere, si quod sub persona secunda dictum est per ἐτέρωσιν ad quamvis personam pertineat, quemadmodum dicimus *quid facias* pro eo quod erat simplex *quid faciat aliquis*. Primum quid opus erat ad hunc tropum confugere? Deinde non sentit Leus quod a me dictum erat absolute et καθολικῶς non solum pertinere ad omne corpus humanum, sed simpliciter ad omne corpus animantis cuiuscumque. Mirum est autem, quod Leus huius annotationis nec inter manentia meminit nec inter correcta, praesertim cum ille rem faciat clariorem, quam vt in ea velit mecum pluribus agere.

AD LXI.

Quod interpres verterat *in sublime tolli*, subindicaui Graecis esse non μεγαλοφρονεῖν, sed μετεωρίζεσθαι, quorum prius illud quadrat in eum, qui de seipso magnifice sentit, posterius in eum qui sublatis in altum oculis sublimia sectatur, quod solent ii, qui cursus syderum observant. Hic Leus contendit μετεωρίζεσθαι ad fastum pertinere, propterea quod vbi Matthaeus habet *et quomodo operiamini* Lucas posuerit *in sublime tolli*, quod diuites ostentent sese splendido vestitu. Imo non hoc agebat hoc sermone Christus vt suos deterreat a fastu, sed vt adimat eis sollicitudinem futuri. At qui laborant hoc morbo, solent ab astris petere futuram felicitatem aut calamitatem, et siue quid illa minarentur discrucari metu, siue quid pollicerentur spe suspendi. Ab huiusmodi curis Christus vult suos esse libe-

105 agit *A B C*: peragit *BAS*.

111 Quid *A*: Quod *B C BAS*.

111 indice *A B C*: in indice *BAS*.

114 versans *B C BAS*: versanti *A*.

121 Eodem* *omnes*.

124 accommodat. Hic *A*: accommodat. Si ocular tuus simplex, etc. Hic *B C BAS*.

137 his *A*: iis *B C BAS*.

138 Caeterum *A B BAS*: Caeterim *C*.

139 propiora. Adducit *A B C*: propiora. Post nacti Graecum codicem,prehendimus esse

verissimum quod diuinaveramus. Qui mihi diffidet, legat Chrysostomi in caput Mathaei sextum homiliam XXI. Et cum Chrysostomo consentit Hilarius. Adducit *BAS*.

142 autor *A B*: autor commentariorum *C BAS*.

153 Lucae .xii.* *omnes*.

156 ii *A*: hi *B C BAS*.

159 deterreat *A*: deterreret *B C BAS*.

159 adimat *A*: adimeret *B C BAS*.

161 minarentur *A B C*: minentur *BAS*.

162 pollicerentur *A B C*: polliceantur *BAS*.

106 *Negat Ann.* fol. XXXI verso.

107 *Addit Ibid.*

110 *Hieronimianam aeditionem Cf. supra*, p. 87, n.l. 351.

118 *Latina submouerim* In the text of 1519, p. 149.

120 *Lucerna ... tui* *Lc.* II, 34.

121 *Ostenderam* Reeve, p. 190.

124 *Leus Ann.* fol. XXXII.

127-128 *Hieronymus ... Chrysostomi* Lee draws parallels between the passage under discussion and *Mt.* 6, 22. In his annotation on that passage Erasmus cites Jerome and Chry-

stom (Reeve, p. 37).

129 *ipsius verbis* Pseudo-Chrysostom, Migne *PG* 56, 720, quoted by Lee, *Ann.* fol. XXXII verso.

135-137 *Postquam ... tuus* Lee, *ibidem*.

139 *ex Hieronymo* At *Ann.* fol. XXXII verso Lee cites Jerome's *Adv. Iov.* (Migne *PL* 23, 341 D).

149-150 *nec ... manentia* An oversight. It is cited among the "Manentia" at *Ann.* fol. XCIX.

153 *subindicaui* Reeve, p. 194, on *Lc.* 12, 29.

156 *contendit* *Ann.* fol. XXXIII.

157 *Matthaeus* 6, 31.

ros, non aliunde pendentes quam ab ipso Christo. Iam quod adducit aduersum me, nonnullis in locis sacrae scripturae inuitari nos ad contemplationem machinae coelestis, quo miremur conditoris sapientiam, bonitatem, ac potentiam, non huc pertinet, vt probetur astrologorum curiosa vanaque sollicitudo, neque vel tantillum contra me facit. Porro quod ex autoritate Lactantii docet Socratem celebri dicto, quod fertur *Quae supra nos, nihil ad nos*, voluisse tollere religionem, quis non videt declamatoria quadam impudentia detortum | esse? Qualia per-
 165 multa licet in Lactantio deprehendere. Iam in indice suo miratur me non cecuisse palinodiam huius errati, sed tamen agnouisse quadantenus errorem meum, quod in aeditione posteriore fassus sim me non videre *quomodo haec particula quadret cum praecedentibus ac sequentibus*. Atque hic quoque sua subnectens dialogum efficit: *Ed. Certe nulla ratione quadrat si sic interpreteris vt prius, (Ne curemus ea quae supra nos sunt), vt satis liquere puto ex mea annotatione.*
 LB 168
 170

Etiam atque etiam te rogo, lector, vt libeat hic paulisper animaduerrere qualis sit artifex qui nunc mecum agit. In aeditione posteriore submonui quod ait Lucas ad genethliacos et astrologos esse referendum. Ex verbis autem meis Leus priorem partem adducit reliquis omissis ex quibus lector poterat intelligere quid illic agerem. Atque ad eum modum imponit parum attento lectori et sibi falsam glorio-
 180 lam venatur, verum ne quis addubitet haec esse vera, locum ipsum, vt habet, subscribam. *Nec video*, inquam, *quomodo haec particula quadret cum praecedentibus ac sequentibus, nisi sentiatur de his qui ex astrorum cursu procul in futurum consulunt, qui fere mos est diuitum ac principum*. Hoc admonere visum est, vt intelligas
 185 quam non sit fidendum huius fucis, quibus passim insidiatur simplicitati lectorum.

AD LXII.

Cum *confessus fuerit me* et *confessus in me* iuxta sermonis Hebraei proprietatem idem polleant, tantum annotaui quid haberetur in Graeco codice. At Leus obiicit Hieronymum Origenis in Lucam interpretem, qui legat *confessus fuerit me, et confitebor eum*. Vt demus hoc opus opus esse Origenis, vt demus Hieronymum interpretem, vt demus nihil a scriba mutatum, quid hoc contra me facit? Et tamen certum est alibi legi *in me* et *in eo*. Sed has annotationes putauit addendas, ne non expleret numerum suum. Et hunc locum recenset inter ea quae non
 190
 195 retractauimus.

AD LXIII.

Huic simillimum est quod sequitur: cum Graeci legant *τίμι ἔσται*, id est *cui erit*, nec aliud tamen efficiat sermo quam si dicas *cuius erit* (quemadmodum et Paulus loquitur *si fuerit alteri viro* iuxta proprietatem, vt opinor, sermonis Hebraici),
 200 quid hic a me commissum est, etiam si Hieronymus aut alius quispiam legat *cuius erit*?

AD LXIII.

Post haec verba, *gustabunt coenam meam*, admoneo in nonnullis Graecorum codicibus addi quod in nostris hoc sane loco non habetur: *Multi enim sunt vocati, pauci vero electi*. Et quod dixi in nonnullis haberi, quoniam in aliis non repperi, malui in contextu id sequi quod congrueret nostrae lectioni. Et tamen hoc quoque Leus recenset inter ea quae non retractarim. Quid autem volebat hic corrigi Leus?

AD LXV.

Citaram in annotationibus ex Graeco codice ἀπέρχεται συμβαλεῖν, id est, *abiit ut confligat*, quum in contextu sit πορευόμενος, eodem sensu. Quid aliud hic diuinari potest quam mihi fuisse aliud exemplar cum haec annotarem, diuersum ab eo quod secuti sunt castigatores? Et huiusmodi varietates, quoniam nihil ad sensum faciunt et vitari non possunt bibliographis frequenter vocem aliquam mutantibus, veluti cum pro 'accessit' 'venit', aut pro 'dixit' ponunt 'dicebat', vt leuioris momenti crebro neglexi. Sciebam enim lectorem ex ipsa re deprehensurum, etiamsi ipse nihil admonuissem. |

163 ipso Christo. Iam *A B C*: ipso Christo. Theophylactus diligenter exponit vocem μετεωρίζεσθαι, licet aliquanto secus quam ego, sed multum dissentiens a Leo. Ait diuinitum esse μετεωρισμόν, quod subinde nouis curis distraherentur, nec contenti praesentibus, semper inhient amplioribus. Iam *BAS*.
167–168 Socratis dictum* *C BAS*: *om. A B*.
177 submonui *A BAS*: submouei *B*, submoni *C male*.
184 principum. Hoc *A B C*: principum. Hacten-

nus mea verba retuli. Hoc *BAS*.
185 quibus *A B*: qui *C BAS*.
185–186 lectorum *A B*: lectorum, gloriolas aucupans *C BAS*.
188 Eodem* *omnes*.
193 in me *A B BAS*: me *C*.
197 Eodem* *omnes*.
198 quam si *A BAS*: quasi *B C*.
202 Lucae .xiiii.* *omnes*.
204 in prius *A B BAS*: *om. C*.
209 Eodem* *omnes*.

163 *Theophylactus* (app. crit.) Migne *PG* 123, 892 C.
163 *quod adducit Ann.* fol. XXXIII.
167 *Lactantii* Migne *PL* 6, 416 A, cited by Lee at *Ann.* fol. XXXIII verso.
168 *Quae supra ... ad nos Adag.* 569, *ASD* II, 2, p. 96.
170 in *indice Ann.* fol. XCIX recto-verso, quoted *infra*, ll. 174–175.
170–171 *cecinnisse palinodiam* Cf. *Adag.* 859 (*Palinodiam canere*), *ASD* II, 2, p. 380.
172 *fassus sim* Reeve, p. 194, quoted in full *infra*, ll. 182–184.
173–174 *dialogum efficit Ann.* fol. XCIX recto-verso.
178–179 *priorem partem* I.e. "nec video quomodo haec particula quadret cum praecedentibus ac sequentibus".

182 *inquam* Reeve, p. 194.
187 *AD LXII*. This annotation is out of sequence. Lee returns to *Lc.* 12, 8.
189 *annotaui* Reeve, p. 193.
189–190 *obiicit Hieronymum* Migne *PL* 26, 322 B, cited by Lee, *Ann.* fol. XXXIII verso.
194 *recenset Ann.* fol. XCIX verso.
197 *quod sequitur Ibid.* discussing Erasmus' annotation on *Lc.* 12, 20 (Reeve, p. 194).
198 *Paulus Rom.* 7, 3.
200 *Hieronymus* On *Mt.* 22, 28 (Migne *PL* 26, 170 C), cited by Lee, *Ann.* fol. XXXIII verso.
202 *admoneo* Reeve, p. 298 [= 198] on *Lc.* 14, 24.
206 *recenset Ann.* fol. XCIX verso.
209 *Citaram* Reeve, p. 298 [= 198] on *Lc.* 14, 31.

LB 169

AD LXVI.

Compereram in priore aeditione negligentia operarum aut fortasse castigatorum
 ὧδε positum pro ὅδε. Nam id non esse factum meo vicio vel illud arguit, quod in
 220 annotationibus huius rei nullam facio mentionem. Id in posteriore mutatum est.
 Huius rei laudem Leus sibi vindicat, quasi submonuerit. Et addit ex autoritate
 sua, in caeteris quoque locis, plusquam Salomon hic, legendum esse ὅδε, non
 ὧδε. Cur non addidit etiam vbi legimus *Ecce Christus*, hic legendum ὅδε, si tan-
 225 tum autoritatis sibi sumit Leus? At si Christus demonstrasset seipsum, ilico recla-
 massent Pharisei.

AD LXVII.

Obiicit quod, cum in priore aeditione vertissem in annotationibus *e regione, quae
 sub coelo est, in eam quae sub coelo est*, in contextu feratur translatio diuersa, *e
 regione supercoelesti in eam, quae sub coelo est*. Ac verum dicit Leus, sed saepenu-
 230 mero iam testatus sum mihi tum annotationes scriptas, cum nondum esset in
 animo quicquam immutare ex vulgata translatione. Nam eius mutandae consi-
 lium in ipso negotio natum est ab amicis, mihi quidem parum auspicato.
 Proinde cum verterem, consentaneum est Graecum codicem habuisse ἐπ' οὐρανὸν
 et ὑπ' οὐρανόν, atque id tum verti, quod illic offendebam. Qua quidem in re hoc
 235 minus erat periculi, quod annotationes huic lapsui succurrerent. At conferre
 debebas, inquiet. At in tam innumeris difficile est nusquam non dormire. Sed
 an hic debeat Leo, quod sibi vindicat, nescio.

AD LXVIII.

Quoniam in Luca repperi additum *forte, forte verebuntur filium meum*, verti quod
 240 scriptum est apud Graecos. Hic Leus me rogat, cur non et hic addiderim aduer-
 bium adiectum a quopiam, qui verebatur ne Deus mentitus videretur aut inscius
 futuri. Cauillator, cur dicerem additum esse quod constanter habetur in Graecis
 codicibus? Et tamen nihil prohibet alibi non additum esse. Neque mihi reddenda
 ratio est, quod hunc aut illum stulte moueat, cum hac occasione reperiamus non
 245 pauca loca mutata in libris sacris.

AD LXIX.

Quod in aeditione priore scriptum repperit Leus *et facti sunt amici Pilatus et
 Herodes in ipsa die*, cum Graecis addatur μετ' ἀλλήλων, id est, *inuicem*, quod
 250 tamen addidimus in posteriore, quid aliud suspicari potest, aut per obliuionem
 esse relictam vulgatam lectionem aut operarum incuria ommissa duo verba, aut me
 neglexisse, cum idem esset sensus? Nam qui fiunt amici, inter se fiunt amici,
 praesertim cum mox sequatur πρὸς ἑαυτοῦς, id est, *inter sese*.

IN IOANNEM

AD LXX.

255 Annotaram, non ex capitis mei somnio, sed ex Graecorum complurium sententia
 quantam vim habeat Graecus articulus additus aut omissus. Et tamen alicubi
 LB 170 fateor quod illi annotant non adeo perpetuo seruari, quin alicubi, | seu casu, seu
 librariorum incuria, reperiatur aliqua ex parte non obseruatum. Caeterum quod
 Leus existimat in hoc sermone καὶ θεὸς ἦν ὁ λόγος nihil offecturum sententiae
 260 christianae, si quis addat articulum, nimirum, ausus est sutor vltra crepidam iudi-
 care. Nam Leo reclamabunt quicumque Graece norunt. Caeterum quod a nobis
 est annotatum non videtur satis animaduersum a Leo. Si quis demonstrans lapi-
 dem dicat: 'hoc non est terra', sentiens lapidem non esse naturae terreae, si velit
 articulum addere: τοῦτο οὐκ ἐστὶν ἡ γῆ, ridiculus erit omnibus Graccae linguae
 265 peritis. Item si quis tenue vinum demonstrans dicat 'hoc est aqua', si addito arti-
 culo dicat: τοῦτό ἐστι τὸ ὕδωρ, ridebitur. Consimiliter, si quis de homine vehe-
 menter stolido dicat: οὗτος οὐκ ἐστὶν ὁ ἄνθρωπος, ridicule loqueretur, nisi senti-
 ret non esse eum hominem de quo prius esset loquutus. Itaque cum dicimus: καὶ
 θεὸς ἦν ὁ λόγος, cum intelligimus verbum esse et ipsum naturae diuinae, non
 270 potest addi articulus, et si quis addat, sensum haereticum expresserit nec minus

218 Lucae .xvi.* omnes.

219 ἔδε. Nam *A B C*: ἔδε, hoc est aduerbium
 vice pronominis. Nam *BAS*.

222–223 ἔδε non ᾠδε *A B*: ᾠδε per omicron
 non ἔδε per ω mega *C male*, ἔδε per omicron
 non ᾠδε per ω mega *BAS*.

224 Leus? At *A B C*: Leus, vt refragantibus tot
 autoribus exemplariis suo arbitratu mutet
 scripturam Euangelistarum. At *BAS*.

224 seipsum, ilico *A B*: seipsum per ἔδε, ilico *C*
BAS.

227 Lucae .xvii.* omnes.

239 Lucae .xx.* omnes.

247 Lucae .xxiii.* omnes.

249 potest aut *A B*: potest quam aut *C BAS*.

254 AD LXX *A B C*: AD QVINQVAGESI-
 MAM *BAS male*.

255 Ioan .i.* omnes.

218 in *priore aeditione* Page 168 in the edition
 of 1516 at *Lc.* 16, 25.

222 in *caeteris ... locis* Cf. *Ann.* fol. XXXIII,
 Reeve, pp. 58; 90.

222 *plusquam ... hic* *Mt.* 12, 42; *Lc.* 11, 31.

223 *ubi legimus* *Matt.* 24, 23, but Lee does
 not suggest that such considerations should
 be applied to passages other than the two
 cited by him.

227 *Obiicit* *Ann.* fol. XXXIII, commenting
 on *Lc.* 17, 24.

227 in *annotationibus* Reeve, p. 202.

232 *parum auspicato* Cf. *supra*, p. 81, n.l. 162
 and A. Brown, "The Date of Erasmus' Trans-
 lation of the New Testament," *Transactions of*
the Cambridge Bibliographical Society 8 (1984)
 pp. 351–358.

239 in *Luca* *Lc.* 20, 13.

240 *me rogat* *Ann.* fol. XXXIII, referring to
 Erasmus' annotation on *Mt.* 21, 37. Cf. *supra*,
 p. 100, l. 775 sqq.

247 *repperit Leus* *Ann.* fol. XXXIII verso,
 referring to p. 186 of Erasmus' first edition of
 the New Testament (*Lc.* 23, 12).

249 *addidimus* "inter sese" was added in the
 text of 1519 (p. 181).

255 *Annotaram* Reeve, p. 221 on *Ioh.* 1, 1: "Et
 deus erat verbum".

255 *Graecorum complurium* Erasmus does not
 give specific references, however.

259 *existimat* *Ann.* fol. XXXV.

260 *sutor ... crepidam* *Adag.* 516 (Ne sutor
 vltra crepidam), *ASD* II, 2, p. 40.

absurdum quam si quis dicat: filius est pater. Non animaduertit Leus toto hoc sermone quoties de personis habetur sermo non omitti articulum: ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος. Ὁ λόγος dixit, non λόγος. Καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν θεόν: non est omissus articulus, quod sentiat Filium fuisse apud Patrem. Ac rursus, ἦν ἐν ἀρχῇ πρὸς τὸν θεόν, addidit articulum, quod Filius non dicatur adesse diuinae essentiae, cum sit ipsa essentia, sed adesse Patri. Vnica tantum in parte omissus est articulus, καὶ θεὸς ἦν ὁ λόγος. Λόγος habet articulum, quia personae designat proprietatem, θεός non habet, quod naturam significet, non personam.

Iam loca quae Leus aduersum me congerit nihil aduersum me faciunt. Nam quod Paulus epistolae ad Romanos cap. iii. γενέσθω δὲ ὁ θεὸς ἀληθής, addidit deo Graecum articulum, primum dicere poteram illic ὁ θεός pro Patre positum. Sed demus ita positum, vt totam trinitatem complectatur, demus vt hic naturam diuinam significet, tamen ita ponitur tanquam certum quiddam, quod veluti sub ratione vnus personae possit demonstrari, quemadmodum ἡ γῆ aut τὸ ὕδωρ aut τὸ πῦρ aut ὁ κόσμος recte dixerit, qui totam terram hanc, aut totum elementum aque, aut totum elementum ignis, aut totam hanc mundi machinam, tanquam vnum quiddam demonstret. At si quis horum aliquid de re singulari praedicaret, quam vellet significare terreae, aquae, aut igneae naturae, intolerabilis esset additus articulus, non minus quam si quis dicat ἄνθρωπος ἐστὶ τὸ ζῶον, id est, homo est animal, cum nullum certum animal significetur, quod demonstrari queat, sed ipsa duntaxat ratio animantis. Hac ratione diluta sunt et caetera quae Leus adfert aut adferre poterit.

Porro, quod existimat vehementer absurdum, si articulus additus deo demonstret Patrem, cum Paulus aliquoties dicat ὁ θεὸς καὶ πατήρ, *Nam implicatur*, inquit, *primo loco, quod additur secundo, vt hoc sit, si reddatur Deus, qui est Pater et Pater, cum nihil plus significet Pater primo loco quam secundo, nempe personam Patris, si eam vim habet articulus.* Haec ille. Nullus hoc docet esse necesse, si addas articulum deo, continuo Patrem significari. Potest significari Filius, potest et Spiritus Sanctus, si quis eum referat, de quo sit ante facta mentio aut veluti demonstret, etiam si verum sit in Euangelio Ioannis, hoc certe loco, articulum efficere, quod dico. Sed quid habet absurdi hic sermo ὁ θεὸς καὶ πατήρ? Θεός refertur ad Patrem, donemus. Ergo non est alia ratio vocabulorum Patris ac Dei? Si filius regis de patre suo loquens dicat ὁ βασιλεὺς καὶ πατήρ μου, num absurde dicet? Atqui cum ὁ βασιλεὺς referatur ad *patrem* propter articulum, tamen addit *patrem*, non quod idem bis dicat, sed quod eidem personae non eadem ratione duo quaedam tribuat, primum quod rex sit, deinde quod ipsius pater. Alioqui diceretur eadem esse absurditas in pronomine: hic pater meus. *Hic* demonstrat *patrem*. Quid opus erat addere *pater*? Ita Paulus, cum ait ὁ θεὸς καὶ πατήρ, vnum quendam demonstrat qui idem sit Deus | et Pater Domini nostri Iesu Christi. Ita que demiror Leum haec, quae non intelligit, tanta cum autoritate velle docere, et qui vult videri tam acutus, in his tam crassis nihil videre.

Porro quod alicubi reperiatur articulus omissus, quemadmodum legitur Ioannis ca. xx., mirum videri non debet cum idem et alibi reperiatur apud Graecos,

at non vbiuis. Caeterum rationes omnes, vbi liceat, vbi non liceat, non est huius
 315 loci persequi. Qui volet, petat ex Apollonii fragmentis. Neque tamen hic locus,
 quem adducit ex Ioanne, magnopere facit pro Leo, imo nihil illi prorsus opitula-
 tur. Non enim animaduertit articulum praecessisse, qui refertur ad caetera
 quoque quae sequuntur: ἀναβαίνω πρὸς τὸν πατέρα μου καὶ πατέρα ὑμῶν, καὶ
 θεόν μου καὶ θεὸν ὑμῶν. Quod ita vertas licebit: *Ascendo ad eum, qui est Pater meus*
 320 *et Pater vester, Deus meus et Deus vester.* Iam quod decernit Leus, articulum Deo
 Patri aut Verbo aut Spiritui additum discernere Deum verum a deis falsis, Verbum
 increatum ab humano verbo, Spiritum Dei a spiritu nostro, ita frequenter est
 verum vt tamen nihil vetet iisdem vocibus articulum addi nonnumquam, imo
 325 saepius addi necessario, velut si repetatur sermo, de quo prius habita sit mentio,
 dicendum esset εἰπέ πάλιν τὸν λόγον, cum loquatur de sermone humano, et qui
 secus loqueretur, Graecis esset deridiculus.

Hic cum constet Leum tota prorsus errare via, tamen vides, lector, quam hic
 non insultem illi, quemadmodum ille subinde mihi insultat, etiam nulla de
 causa. Vel ex hoc intellige, prudens lector, hanc annotationem mihi non fuisse
 330 communicatam a Leo, quod nihil responderim, responsurus vtique ad tam mani-
 festas naenias. Et tamen hunc locum notauit inter ea quae non mutarim, bis
 ineptiens, quasi aut mutandum esset aliquid ex his, quae bene dicta sunt, aut
 quasi Leus huius rei me commonisset.

AD LXXI.

335 Hanc vnam annotationem dissecuit in duas, quo rem faceret inuidiosiore.
 Neque contentus hoc ingessisse in annotatione rursus in indice prolixo sermone
 prosequitur, qui non video quorsum attinebat, cum inter Leum et me nulla sit de

271 animaduertit *A*: aduertit *B C BAS*.

272 omitti *A BAS*: omittit *B C*.

299 veluti *A BAS*: velut *B C*.

315 Apollonius* *C BAS*: om. *A B*.

323–324 Vbi necessarium addi articulum* *C BAS*: om. *A B*.

327 quam hic *A*: quam *B C BAS*.

331 naenias. Et *A B*: naenias, si quid ille com-
 municassct. Et *C BAS*.

331 notauit *A*: annotauit *B C BAS*.

335 Eodem* omnes.

280 *Paulus Rom.* 3, 4, cited by Lee, *Ann.* fol. XXXV.

291 *adfert* Lee cites *Phil.* 2, 13 and 4, 20, *Act.* 10, 34, 2. *Petr.* 2, 4, *Ioh.* 20, 17. The last passage is discussed in more detail *infra*, l. 300 sqq.

294 *aliquoties dicat* E.g. *Gal.* 1, 4, *Phil.* 4, 20.

295 *inquit Ann.* fol. XXXV.

300 *Ioannis* 20, 17.

312 *legitur* Cf. the preceding note.

315 *Apollonii* Apollonius Dyscolus, a second century grammarian from Alexandria. The

first book of his *Syntax* deals with the nature and use of the article.

331 *notauit Ann.* fol. XCIX verso.

335 *in duas* This, like the preceding annotation, concerns *Ioh.* 1, 1: "Et deus erat verbum", but here Lee is concerned with Erasmus' use of the word "particeps" to denote the hypostatic union. Cf. Reeve, p. 221: "particeps essentiae diuinae". For a more detailed discussion of the annotation cf. Coogan, pp. 89–91.

336 *in annotatione Ann.* fol. XXXV verso.

336 *in indice Ann.* fols. XCIX verso—C recto.

re controuersia. Neque enim aliud vnquam aut scripsi aut sensi de trium perso-
 340 narum eadem singulari ac simplicissima essentia quam sentiunt orthodoxi. Tan-
 tum hoc cauillari poterat Leus, quod abusus sim vna vocula: *particeps*. Atqui cum
 toties clamet Hilarius, toties Augustinus, toties Dionysius, quoties de rebus diui-
 nis verba fiunt, nullas esse voces humanas, quibus exprimere possimus illarum
 ineffabilem et incogitabilem naturam, sed qualibuscunque verbis nobis de illis
 345 esse balbutiendum velimus nolimus, cum idem clarissime testetur Didymus in
 opere de Spiritu Sancto, quod Hieronymus Latinitate donauit, cum Augustinus
 ineffabilem illam coniunctionem humanae naturae cum diuina in eandem hypo-
 stasim aliquoties in epistolis mixturam et permixturam appellet, haud dubie
 vocabulo non congruente rei vt habet explicandae, cum nullis hominum verbis
 possit explicari, quando nondum ferunt aures theologorum, si quis dicat hypo-
 350 stasin Iesu Christi constare, compositam esse, conglutinatum esse, coagmentatam
 esse, copulatam esse, conflatum esse, consociatam esse, commixtam esse ex Deo et
 homine. Tantum ferunt in ea naturam humanam cum diuina vnitam esse, et
 tamen hoc ipsum vocabulum *vnitam*, si quis ad viuum exigat, nihil minus signi-
 ficat quam quod nos ita de Deo balbutientes sentimus. Nam natura nature vnita
 355 quid aliud sonat quam e duabus naturis vniam esse factam? Quod de Christo pre-
 dicare sit impium.

Haec cum sic habeant, cur Leus mihi grauaturn vnus vocule gratiam facere,
 praesertim cum ex his quae praecedunt ac sequuntur eodem in loco satis liqueat
 non aliud sentire me quam quod sentiunt orthodoxi? Neque enim sic voco
 1.B 172 Filium Dei participem diuinae essentiae | vt pars sit apud Patrem, pars apud
 361 Filium, pars apud Spiritum Sanctum, sed vt eadem sit omnium, nescio an liceat
 addere, communis. At hoc etiam mollius est, Filium dicere participem diuinae
 naturae, quod eam habeat a Patre, sed ita vt Pater nihilo secius habeat eandem
 quam dat Filio. An non abutimur hac voce de rebus etiam humanis loquentes?
 365 Nonne totius corporis singule partes participes sunt animae et tamen anima sic
 est communis omnium, vt in singulis membris sit tota ac simplex?

Scio Graecorum vocem ad hanc rem explicandam esse magis accommodam
 μετέχων, quod fere sonat quasi dicas *cum alio habens*. Si *habere* dicitur qui non
 caret, certe Filius non caret natura diuina, et si habet, nec solus habet, non video
 370 cur non possit dici μετέχειν, hoc est, *particeps esse Patri*, a quo habet vt sit Deus.
 Quod si Latini non habent aliam vocem, qua reddant verbum μετέχειν quam
participare siue *participem esse*, quando quicquid loquimur de rebus diuinis mera
 balbuties est, non video cur Dei Filius absurde dicatur particeps naturae diuinae,
 quemadmodum homo dicitur particeps rationis, particeps naturae humanae, non
 375 quod pars naturae sit apud hunc, pars apud alios, sed quod non careat ratione,
 neque expers sit naturae humanae.

Quod si dicas *participem esse* non exprimere singularem ac simplicissimam
 essentiam, eandem in tribus personis, fortassis nec ὁμοσίου vocabulum idem
 exprimet apte, nec μετουσίους, nec quod propius etiam accedit, αὐτουσίους. Neque
 380 enim sic Filius est Patri ὁμοσύσιος, quemadmodum homo homini aut olla ollae ex

eadem argilla fictilis. Imo nihil est in rebus conditis, quod alii cuiquam simili modo possit *ἑμούσιον* dici, quemadmodum Filius dicitur homusios Patri. Iam nunc Latine non veremur dicere Filium Patri consubstantialem, cum olim ortho-
 385 doxi non sint veriti facere tres substantias diuinas, quemadmodum nunc tres personas dicimus. Ad quam rationem impium sit dicere Filium Patri consubstantialem.

Porro cum Graecis *ὑπόστασις* sonet *substantiam*, tamen Hieronymus horret confiteri tres hypostases in Deo, vt ne dicam interim ne substantiam quidem proprie dici Deum, quando hinc dicta videtur, quod huic innitantur accidentia.
 390 Atqui cum dicimus Deum regnare, sapere, prouidere, praescire, viuere, abutimur vocabulis humanis, quod proprie et per omnia quadrantia desint.

Haec ideo refero, quo declarem non oportere videri mirum, si ego verbo participis sim abusus. Dices, non sat erat dicere: verbum est diuinae essentiae, ommissa dictione *particeps*. Significare volebam Filium, quod Deus est, hoc habere
 395 cum Patre commune, imo adeo ab ipso Patre. Quid igitur ad rem faciunt quae Leus hic congerit, de homusio, de plenitudine diuinitatis in Christo, de Christo natura vereque Deo? Quorum adeo nihil negamus, vt hoc ipso in loco quem reprehendit Leus non aliud agamus, vt non potuerit obscurum esse lectori, in quem sensum abuterer vocabulo participis.

Et tamen hanc ipsam vocem explanavi posteriore editione, ne quis offendi posset. At negat Leus idem valere *ἑμούσιον τῷ Πατρὶ* et *participem illi diuinae essentiae*. Si vrget verbi proprietate, nec *ἑμούσιος* est Filius Patri. Si cogitur concedere aliquem verbi abusum, cur in altero est tam iniquus? Non idem valent, si particeps dicatur in eum sensum in quem interpretatur Leus, at ipse in
 400 eum sensum non vsurpauit. Filius non est particeps diuinae essentiae, vt sit pars diuinae essentiae, non est particeps diuinitatis, quemadmodum nos sumus. An

343 et A: atque B C BAS.

344 Didymus* C BAS: om. A B.

354 Vnitus* C BAS: om. A B.

357 Haec cum A B: Haec, inquam, cum C BAS.

358 his A: iis B C BAS.

362 communis. At A B: communis, praesertim apud Leum. At C BAS.

365 particeps* C BAS: om. A B.

370 μετέχειν* C BAS: om. A B.

370 particeps C BAS: participes A male, parti-

cipis B male.

383-386 cum ... consubstantialem A B BAS: om. C.

387 ὑπόστασις* C: om. A B BAS.

393 abusus. Dices A B C: abusus. Hilario non fuit religio scribere, *Deus Pater impertit perfecte Filio, nec amittit naturam*. Sic enim loquitur in libro de trinitate septimo. Quur ego verear dicere *filium participem naturae paterne*? Dices BAS.

344 *velimus nolimus* Cf. *Adag.* 245 (Nolens volens), *ASD* II, 1, p. 358.

344 *Didymus* Migne *PL* 23, 142 A. Cf. Migne *PG* 39, 1051 C-D, 1056 C, 1066 A.

345 *Augustinus* I have not been able to discover where he uses "permixtura" (l. 347); at Migne *PL* 33, 520 he uses "permixtio" and "permixtus".

387 *Hieronymus* His *Epist.* 15 to Damasus deals with this question (Migne *PL* 22, 355-358).

400 *explanavi* Erasmus added: "Siue vt melius dicam Graece, *ἑμούσιον τῷ πατρὶ*" (Reeve, p. 221). I.ee objected to this explanation as well, cf. *Ann.* fol. XCIX verso.

401 *negat* Cf. preceding note.

ideo nullo pacto particeps est? At nihil aliud efficiunt quae Leus adducit in indice quo notat a nobis relictæ. Nonne christiane dixeris tribus personis esse regni consortium, quod idem regnum sit omnium? At quid interest inter *consortem* et *participem*? Quorsum hic attinebat Arianorum facere | mentionem, nisi vt huiusmodi coronide cresceret volumen? Aut quid referebat de vocabulo tam anxie disputare, cum de re nulla esset controuersia? Postremo, cum Augustinus scribit in filiis gratiæ participationem esse diuinitatis, in Filio naturæ plenitudinem, non negat simpliciter Filium esse participem diuinitatis, sed negat eo modo esse quo nos sumus particeps. Aliter Deus nobis impartit suam diuinitatem, aliter Filio. An hoc quoque verbum horrebit Leus? At cur non dicatur impartire deitatem Filio, qui dat et autor est vt sit Deus? Qui non loquitur de rebus diuinis nisi verbis per omnia quadrantibus, illi tacendum fuerit. Haec dixerim, non quod studeam esse nouorum verborum autor, tantum indicare volui in quem sensum abusus sim vocabulo participis, nec temere sum abusus, ni fallor, nec impudenter.

AD LXXII.

Hic ratiocinatur Leus ex verbis meis me Filio adimere vocabulum principii, quod ita scripserim in priore aeditione: *'Omnia per ipsum facta sunt' rectius vertisset 'per illud', nisi mauis pronomem ipsum referre ad Deum Patrem, verum huic sensui refragatur praepositio δὲ, quae pugnat cum ratione principii.* Hoc obiter admonebam lectorem sermonem Euangelistae sensum ancipitem habere, non minus apud Graecos quam apud nos, quod haec particula *per ipsum* vel ad Deum Patrem referri posset vel ad Verbum. Proinde disquiro vtro commodius possit accommodari subindicans mihi magis probari, vt referatur ad Verbum et intelligamus Patrem omnia condidisse per Filium. Id quo probabilius reddam, adfero causam, quod cum Patri competat summa et absolutissima ratio principii, praepositionem δὲ Filio magis congruere quam Patri, qui licet non sit creatum instrumentum Patris, quemadmodum haeretici quidam somniarunt, per quod reliqua crearet omnia, tamen ea sermonis specie scriptura mystica sic loquitur de Filio, quasi Patri sit instrumenti cuiusdam vice (sit mihi fas tantisper his verbis abuti), quando per illum condidit mundum, per illum redemit humanum genus, per illum nos reconciliauit sibi.

Atque hic Leus egregium, vt putat, telum nactus, quo me conficiat, in os ingerit, quod Ioannis cap. viii. negarim competere in Verbum absolutam principii appellationem. *Quam ibi, inquit, vt mihi videtur, plus satis sed hic multo magis adimis Verbo. Nam praepositionem δὲ, id est, per, quam Verbo tribuis, cum non audeas tribuere Patri, dicis pugnare cum ratione principii. Hic protinus sequitur, vt dicas cum Verbo pugnare appellationem principii, vt prorsus sit repugnantia si Verbum dicatur principium.* Sub haec relegat lectorem ad caput Ioannis viii., vbi pulchre demonstrarit Filio quoque competere absolutam principii rationem. Quod quam magnifice praestet, paulo post excutiemus.

Interim huic moenium parti, quam Leus suis arietibus quatit, succurrendum est. Haec quae modis omnibus ad calumniam detorquet Leus, si nacta fuerint
 450 iniquum interpretem, videri possint periculose dicta. Sin aequum, nihil est incommodi. Primum enim non tam hic agimus de natura rei, quam de consuetudine sermonis humani. Refert Augustinus veluti solemniter Patri tribui potentiam, Filio sapientiam, Spiritui bonitatem, cum tamen omnium sit eadem potentia, eadem sapientia, eadem bonitas. Ad hanc rationem in symbolo quod vulgus
 455 apostolorum vocat, Pater omnipotens dicitur, non Filius aut Spiritus Sanctus. Pater dicitur conditor coeli ac terre, Filius ac Spiritus Sanctus non dicitur. Atque huius consuetudinis, Augustinus nonnullas reddit causas, quas hic recensere non est necesse.

Iam praepositionem *διὰ* sonare rationem quandam instrumenti vel illud
 460 arguit, quod hunc Pauli sermonem *per quem fecit et saecula* interpretantes theologo an|notant, *per* illic non notare instrumentum sed cooperantem. Hoc quorsum opus erat admonere, si nihil erat in ea praepositione quale dico? Iam quod
 LB 174

408 Christiane *B C BAS*: Christianae *A*.

415 modo esse *A B*: modo tantum esse *C BAS*.

417 loquitur *A*: loquetur *B C BAS*.

454–455 Symbolum apostolorum* *C BAS*: *om. A B*.

462 dico? Iam *A*: dico? Quin et Durandus lib. senten. i. dist. xxxi. q. i. docens quae quibus de causis proprie tribuantur singulis personis, cum sint tamen omnia communia, refert quod Hilarius aeternitatem attribuat patri, imaginem filio, vsum spiritui sancto. Augustinus patri attribuit vnitatem, aequalitatem filio, connexionem spiritui sancto. Quo quidem in loco illud obiter ad vnitatem volo lectorem, videri Durandum non satis percepisse, quid Hilarius dixisset vsum. Verba Durandi sunt haec: Vsum vero appropriatur spiritui sancto, quia vti large accipiendi est assumere aliquid in facultate voluntatis, spiritus autem sanctus procedit per modum voluntatis. Hactenus Durandus. At Hilarius

vsum dixit vtilitatem siue beneficentiam. Pater est aeternus, spiritus similis patri, spiritussanctus beneficus. Vide, lector, quid est scire Latine. Mox adiungit praepositionem *ex*, quoties significat habitudinem causae efficientis, proprie tribui patri, quemadmodum et potentiam. Caeterum praepositionem *per*, vt declarat habitudinem formae, *per* quam agens agit, sicut dicimus quod artifex agit *per* artem, competere filio ceu peculiarem, praepositionem et tribui spiritui sancto. Cur igitur valuit absurde dicere calumniator, quod dixi praepositionem *διὰ* non proprie competere patri. Iam *B*, dico. Quin ... obiter admonitum volo ... At Hilarius [Vsum apud Hilarium*] vsum dixit ... Pater est aeternus, filius similis patri ... praepositionem in tribui spiritui sancto. Cur igitur Leus velut absurde dictum calumniatur, quod ... patri. Iam *C BAS*.

407–408 in *indice* I.e. in the section on “Manentia”, *Ann.* fol. XCIX verso.

410 *facere mentionem Ibid.*: “In illo Arriano tumultu, qui Christianum orbem occupavit, alterum [“particeps”] explosum, alterum *ὑποσίσιον* admissum”.

412 Augustinus In *Contra sermonem Arianorum* 27 (Migne *PL* 42, 702), quoted by Lee, *Ann.* fol. C.

423 *ratiocinatur Leus Ann.* fol. XXXV verso.

424 *scripserim* Reeve p. 221 on *loh.* 1, 3.

440 *negarim* Reeve, p. 246, concerning *loh.* 8, 25.

441 *inquit Ann.* fol. XXXV verso. In his

annotation of 1516 Erasmus had written: “Neque enim competit in Christum absoluta principii appellatio”. The passage was excised in 1519 and replaced with a long and careful disquisition (cf. Reeve, pp. 247–248).

447 *excutiemus* Cf. *infra*, p. 174, l. 886 sqq.

452 Augustinus I can find this only in Peter Abelard, *Theologia scholarium*, Migne *PL* 178, 997.

460 Pauli sermonem *Hebr.* 1, 2.

462 Durandus (app. crit.) *Commentaria* I.31.1.

462 Hilarius (app. crit.) Migne *PL* 10, 51A.

462 Augustinus (app. crit.) Migne *PL* 34, 21.

est apud Paulum *ex ipso, per ipsum, et in ipso*, tametsi non improbo Chrysostomi
 465 sententiam qui putat haec omnia simul in Patrem competere, quidam interpretes,
 quorum est Ambrosius, et ante hunc Origenes interprete Hieronymo, horum sin-
 gula ad singulas personas referunt, *per ipsum* proprie Filio accomodantes. Si quid
 diffidit nobis, Ambrosii verba sunt haec: *Quia omnium creator est Deus, fecit enim*
 470 *ea quae non erant, ut essent, ideo ex ipso sunt omnia. Et quoniam ab ipso sunt, per*
Filium eius, qui eiusdem utique substantiae est, esse coeperunt, cuius opus Patris est
opus. Quia ergo ipse operatur per Filium, per ipsum sunt omnia. Et quoniam quae
sunt ex Deo per Deum sunt, post renata in Spiritu Sancto sunt, in ipso sunt omnia,
 etc. Origenes enarrans hunc locum confert cum altero qui est apud Paulum: *Vnus*
Deus Pater ex quo omnia, vnus Dominus noster Iesus Christus, per quem omnia.
 475 Quid quod ne Chrysostomus quidem negat, peculiarius competere in Filium, ut
 per ipsum dicatur operari Pater, sed eos reiicit qui dicitabant hanc praepositio-
 nem *διὰ* minuere Filii dignitatem, quem volebant a Deo non solum genitum, sed
 etiam conditum, ut per eum reliqua conderet vniuersa. Adde, quod argumentum
 ipsum huius loci cogit, ut ad Verbum referatur, non ad Patrem. Siquidem hoc
 480 agit Euangelista, ut doceat Verbum non fuisse creatum in tempore, sed in princi-
 pio fuisse apud Deum Patrem antequam conderentur omnia, et adeo non fuisse
 partem rerum ex tempore conditarum, ut per hunc Pater vniuersa condiderit,
 quicquid est rerum vel visibilium vel intelligibilium, non quod Filius sit instru-
 mentum Patris, sed quod de eo sub ratione quadam instrumenti loquamur. Per
 Filium legitur Pater condidisse mundum. At nusquam legitur Filius per Patrem
 485 condidisse mundum. Et tamen Filius eque condidit ac Pater. Quid est in causa
 nisi quod Patri tribuitur autoritas, veluti peculiaris, quemadmodum non vno in
 loco declarat Hilarius, quam Cyrillus *fontem* appellat, recentiores absolutam maxi-
 meque propriam *principii rationem*? Hanc Filio simpliciter non tribuit. Nam ut
 hoc est Filio cum Patre commune, quod natura Deus est, ita commune non est,
 490 quod Deus est ex Deo.

Porro quod Hilarius appellauit *autoritatem*, nos *principii rationem* appellauim-
 495 mus. Siquidem autore diuo Thoma in libro quem scripsit aduersus errores Grae-
 corum persona dicitur per eam operari personam, cui autor est, ut sit quemad-
 modum Pater operari dicitur per Filium, | non contra. Idem ex eo quod Filius
 dicitur operari per Spiritum Sanctum necessario colligi putat, quod Spiritus Sanctus
 procedat a Filio. Atque huius opinionis autorem citat Athanasium ex epistola
 quadam ad Serapionem. Porro quod diuus Basilius in libro quem scripsit aduer-
 sus Eunomium dixit quod Spiritus Sanctus vere per Filium operetur, sic excusat,
 500 ut interpretetur Spiritum *operari per Filium secundum humanam naturam*, alioqui
 falsum esse quod scripsit Basilius. Atque adeo peculiaris est Patri principii ratio,
 ut hoc ipsum, quod Filius aliquo modo dicitur principium, habeat a Patre. Sed
 habere ab alio pugnat cum absoluta ratione principii. Sed his de rebus alias suo
 loco.

Nunc de vsu atque abusu huius praepositionis *διὰ* peragamus, quae rationem
 505 quandam ac speciem habet instrumenti. Conferam exemplum humanum, quo

res fiat dilucidior. Rex per magistratus reddit ius, per duces bellat, per senatores decernit, cum tamen hii vere reddant ius, vere bellent, vere decernant. Sed quoniam, vt ista facere possint, habent a rege, regi tribuitur autoritas omnium quae fiunt. Ad eum modum loquimur et de personis diuinis. Pater per Filium condidit mundum, per Filium redemit mundum. In rebus humanis declaratur instrumentum, in rebus diuinis non est quidem instrumentum, sed tamen est in sermonis specie, qua de Deo balbutimus, ratio quaedam instrumenti, quae nimirum pugnat cum prima ac propria ratione autoritatis ac principii. Que si nulla est in Patre, vt non eadem sit in Filio, recte dicemus omnia a Filio condita per Patrem, quemadmodum recte dicimus omnia a Patre fuisse condita per Filium. Vt ne commemorem, quod vsus solemnus ecclesiae, quicquid petit a Patre, per Filium petit. At contra, cum a Filio petit, non addit *per Patrem*, sed *qui viuus et regnas*, etc.

Iam quod Leus docere nititur, alicubi reperiri sermonis hanc formam tribui Patri, quod genus est illud, *per quem vocati estis in societatem Filii eius*, mirum videri non debet, cum ad eum modum aliquoties loquamur et de rebus humanis: per me non stabit, per hos condita est Troia, per te factum est quo minus vice-
rim. In quibus omnibus autor intelligitur, non instrumentum, etiam si non abest omnino instrumenti ratio quedam. Quod genus sermonis sit: rex per se iussit, rex per se scripsit, rex per se edixit, hoc est, ipse sibi fuit instrumentum, nec alio vsus est instrumento. Vides nusquam abesse rationem aliquam instrumenti, etiam cum maxime abutimur hac prepositione. Sic Pater dicitur sui principium, quod a nullo sit alio et per hunc facta sint omnia, quod ad id non egerit vlllo adminiculo. Neque vero hic simpliciter agebatur, an recte dici possit per Patrem esse condita omnia. De Patre loquebamur ac Filio, disquirentes in vtrum magis com-

466 quid *A*: quis *B C BAS*.

473 per quem omnia *A B BAS*: per omnia *C*.

480 adeo *A C BAS*: a deo *B*.

502 Sed *A B*: Verum *C BAS*.

504 peragamus *A B C*: pergamus *BAS*.

505 instrumenti. Conferam *A B*: instrumenti.

Quandam addo, ne quis putet esse veram instrumenti rationem in filio aut spiritu sancto. Nam forma, per quam agit aliquis,

instrumenti rationem quandam habet. Conferam *C BAS*.

507 hii *A B C*: ii *BAS*.

509–510 condidit *A B C*: condit *BAS*.

512 quaedam instrumenti *A BAS*: quaedam est instrumenti *B C*.

514 a *A*: om. *B C BAS*.

525 *pr.* per se *BAS C*: ipse *A B*.

528 et per *A B C*: et quod per *BAS*.

463 apud Paulum Rom. 11, 36.

463–467 Chrysostomi sententiam Hom. in Rom. 19, 7 (Migne PG 60, 593).

465 Ambrosius I.e., Ambrosiaster, Migne PL 17, 163 B–C, quoted *infra*, ll. 467–471. In his 1527 edition of Ambrose Erasmus expressed doubts about the authorship of the work. Cf. *CWE* 56, pp. xii–xiii.

465 Origenes Migne PG 14, 1202 B–C.

472 apud Paulum 1. Cor. 8, 6.

474 Chrysostomus Hom. in 1. Cor. 20, 3 (Migne PG 61, 163–4).

487 Hilarius De trinitate, e.g. 4, 6; 6, 27 (Migne PL 10, 99 and 178).

487 Cyrillus De uno deo (Migne PG 33, 554 A).

492 Thoma Adv. err. Graec. 15–16 (*Opuscula*, ed. R. Verard, Rome, 1954, p. 335).

496 citat Athanasium Migne PG 26, 584.

497 Basilius Migne PG 29 732.

502–503 suo loco Cf. *infra*, p. 174, l. 886 sqq.

519 nititur Ann. fol. XXXVI.

520 per ... eius 1. Cor. 1, 9.

peteret hic sermo *omnia per ipsum facta sunt*. Omnia sunt condita a Patre per Verbum, an omnia sunt condita a Verbo per Patrem? Quod si donat Leus perfectissimam, maximeque propriam et absolutam principii rationem competere Patri, tum prepositionem *διὰ* plerumque pugnare cum ratione autoritatis, siue originis,

 535 *omnia per ipsum facta sunt*, quam ad Patrem. Nec ideo adimo Filio principii vocabulum, si in conferendo magis attribuo Patri. Nec ideo falsum est prepositionem *διὰ* pugnare cum ratione principii, sic vbi secus hac abutimur, sed hactenus tamen vt Filius non dicatur operari per Patrem, cum Pater per Filium operetur.

 540 Nec ideo Filius non est aliqua ratione principium, si prepositio *διὰ* magis competit in Filium quam in Patrem. Nam Filius hoc ipsum, quod aliquo modo principium dicitur, | habet a Patre. Neque enim aliud sensisse me vel ipsa verba quibus vsus sum in editione priore satis arguunt. *Verum*, inquam, *huic sensui nonnihil refragatur praepositio*. Cum aio *nonnihil*, an non indico non vndequaue refragari me? Atque hic lubens rogarim Leum quo consilio reliquerit illud *nonnihil* haud

 545 quaquam relicturus, si contra me fecisset. Deinde, cum addo *et magis concinit cum Paulinis verbis, 'per quem fecit et secula'*, cur hoc quoque dissimulauit Leus? An non audiebat hic me non absolute sed per comparisonem loqui? His artibus cum rem agat, tamen negat se rhetorice tenere, sed nuda simpliciue veritate

 550 niti. Iam illud exemplum quod adfert Leus, *per memetipsum iuravi*, non admodum ad hanc disputationem facit, cum hic Graecis non sit prepositio *διὰ*. Quid habeant Hebrei nescio, qui videntur in huiusmodi abuti *in pro per*.

Porro quod in indice suo quo recenset ea que videlicet ipsius admonitu sim moderatus, vbi prius dixeram *διὰ* pugnare cum ratione principii, in posteriore

 555 voluminis editione adiecerim *principii paterni, siue mauiis Hilarii verbo uti, autoritatis*. Primum de hoc loco nihil admonuerat Leus, sed tantum de cap. Io. viii. Hunc non animaduertit, aut si animaduertit, celauit. Deinde si non adiecissem quod adieci, cum illic agerem de Patre, quid accipi poterat, nisi ratio paterni principii?

Porro quod Leus ibidem subiicit *aliud*, inquit, *sentit Hieronymus, qui per ipsum ad Patrem refert*, non satis intelligo, quid sibi velit. Non enim arbitror Hieronymum illud sentire, sermonem hunc *omnia per ipsum facta sunt* ad Patrem esse referendum, cum magno consensu veteres orthodoxi referant ad Filium. Siquidem Hilarius ex hoc loco colligit eternitatem Verbi. *Infinitum est*,

 565 *inquit, per quod fit omne quod factum est et cum ab eo sint omnia, et tempus ab eo est*. Item Augustinus in hoc Euangelium, *Concede*, inquit, *non factum Verbum per quod facta sunt omnia*. Indicat idem Origenes admonens ex hoc loco Valentinum ansam arripuisse, vt diceret Verbum esse quod mundane creationis prestitit causam creatori. Rursus Hilarius: *Sine ipso factum est nihil, cum enim nihil*

 570 *sine eo intelligo non esse solum, quia alius est per quem, alius sine quo non*. Sed quid opus est in re per se perspicua testimonia congerere? Primum hoc constat: cum ea principii ratione, quae Patri peculiaris est, pugnat praepositio *διὰ*, quae tamen Filio congruit. Nec ideo non pugnat in genere, si paucis in locis abuti-

575 mur hac praepositione, cum pugnet plerumque, et pugnet iuxta natiuam ac
germanam significationem. Ex his satis opinor liquere me non tam impie sen-
tire de principio Filii quam interpretatur Leus. Verum quoniam nos relegat ad
alterum locum vbi totis copiis hanc rem exagitat, praestat vt quod superest
huius disputationis eo differamus. Atqui hinc animaduerte, lector, Lei nostri
580 non inculcat, cum nusquam collaudet ac ne mentionem quidem faciat, si quid
ex meis profecerit.

AD LXXIII.

585 Annotaram ex autoritate Chrysostomi quosdam hereticos ita distinguere: *Sine ipso factum est nihil* atque hic colo interiecto subiicere, *quod factum est, in ipso vita erat*. Id Leus non negat esse verum, nec negari poterat quod scripsit Chryso-
stomus. Sed negat esse hereticos quicumque sic distinguunt. Nec hoc a me dic-

534 originis *A B BAS*: origenis *C*.

544–545 vndequaquam refragari me? Atque hic
A: vndequaque refragari? At hic *B C BAS*.

545 Leum quo *A B C*: Leum, in reprehensione
quo *BAS*.

551 *διὰ A B C*: *διὰ*, sed *κατ' ἐμαυτοῦ BAS*.

551–552 Gene. 22* *BAS*: *om. A B C*.

552 huiusmodi abuti in pro per *A*: huiusmodi
abuti propter *B*, huiusmodi in abuti pro per
C BAS.

554 moderatus, vbi *A B*: moderatus, notat
quod vbi *C BAS*.

564 Infinitum* *C BAS*: *om. A B*.

569 Rursus *A B*: Rursum *C BAS*.

575 significationem. Ex *A*: significationem.
Postremo, vt non pugnat aliquo modo,
tamen iuxta rationem sermonis quo propria
tribuimus personis diuinis pugnat. Ex *B C*,
significationem ... non pugnet aliquo ...
pugnat. Ex *BAS*.

580 cum nusquam *A B* cum idem nusquam *C
BAS*.

583 Ioan. primo* *A B C*: *om. BAS*.

543 *satis arguunt* In spite of claiming that his
words in the first edition were self-explana-
tory, Erasmus felt obliged to make some
additions and modifications in 1519 and 1522
(cf. Reeve, p. 221).

543 *inquam* Reeve, p. 221.

545 *reliquerit* Lee, who quoted the sentence,
Ann. fol. XXXV verso, left out the word
"nonnihil".

546 *addo* Reeve, p. 221.

549 *negat* Cf. Ep. 1061, ll. 813–820.

550 *adfert* *Ann.* fol. XXXVI.

553 in *indice* *Ann.* fol. XCII recto–XCIII
verso.

555 *adiecerim* Reeve, p. 221.

560 *subiicit* *Ann.* fol. XCII verso.

560 *Hieronymus* Lee had cited Jerome's com-
mentary on Amos (Migne *PL* 25, 1065 B).

564 *Hilarius* *De trinit.* II, 17 (Migne *PL* 10,
62 B).

566 *Augustinus* Migne *PL* 35, 1384.

567 *Origenes* *Comm. in Ioh.* II, 8 (Migne *PG*
14, 138 A).

568 *ansam arripuisse* Cf. *Adag.* 304 (Ansam
praebere), *ASD* II, 1, p. 411.

569 *Rursus Hilarius* *De trinit.* II, 17 (Migne
PL 10, 62 C).

576 *relegat* *Ann.* fol. XXXV verso, referring
to his note no. 174, l. 886 sqq. XCII (fols.
XL–XLI).

578 *eo differamus* Cf. *infra*, p. 174, l. 886.

583 *Annotaram* Reeve, p. 221 on *Ioh.* 1, 3.

583 *Chrysostomi* *Hom. in Ioh.* V, 2 (Migne *PG*
59, 55).

586 *Sed negat* *Ann.* fol. XXXVI verso: "Plane
haeretici sunt qui spiritum sanctum putant
creaturam et qui ad hunc modum interpretantur
(quod factum est, etc), sed non ita qui legit
(sine ipso factum est nihil), interposita
diastole".

tum est. Verum eos dixi hereticos, qui sic distinguunt, et quod distinguunt in eum, quem dixi, sensum interpretantur. Et tamen hunc locum Leus recenset inter eos quos reliquerim incastigatos. Quid autem hic a me corrigi volebat? An id volebat a me retractari quod non scripseram? |

LB 177

AD LXXIII.

Hic negat sibi notum esse locum in quo diuus Hieronymus reiicit quorundam commentum interpretantium in his verbis *et sine ipso factum est nihil* 'nihil' significare peccatum. Atqui id mirum est assidue versanti in sacris autoribus. Iam locus, quem adducit aduersum me ex commentariis, quos diuus Hieronymus scripsit in Osee prophetam, non admodum mecum pugnat. Quis enim negat esse quod verum est et nihil esse quod falsum est? Aut quis nescit homines *nihili* dici nullius precii? Et idolum Paulo dici *nihil*, quod nihil differat a reliquis lignis, quod ad religionem attinet. Sed quis audiuit, vbi de rebus condendis fit mentio, aliquid esse conditum quod diceretur *nihil*? Et tamen Leus notat nec hanc annotationem a me castigatam esse.

AD LXXV.

Rursus Leus philosophatur in articulo Graeco. Annotaram et illic articulum additum καὶ ἡ ζωὴ ἥν τὸ φῶς, quo intelligeretur Christus non queuis esse vita, sed vera illa et ineffabilis, quemadmodum et luci additur articulus. Hic rogat Leus cur apud Iacobum legatur ἡ ζωὴ addito item articulo cum de vita mortali loquatur. Mox enim sequitur: *vapor ad modicum parens*. Hoc quod Leus obiicit non magis ad me pertinet quam ad Chrysostomum, ad Cyrillum, ad Athanasium, ad Didymum, quorum auctoritatem hac in parte sequor. Sed tamen ne nihil respondeatur Leo, quemadmodum articulus vere vim hanc obtinet, vt distinguat rem vulgarem a re insigni, veluti τὸ ἀγαθόν articulus distinguit a quouis vulgari bono, τὸ καλόν a quouis pulchro, τὸ πᾶν, hoc vniuersum, a quouis toto, non tamen hoc ita perpetuum est, quin aliis occasionibus articulus apponi possit, vt tamen non idem efficiat, veluti cum demonstratur aliquid, cum repetitur cuius ante fuerit mentio, cum aliquis ab alio secernitur. Atque id esse in Iacobi sermone facile deprehendet qui legerit attentius. Postremo non est opus hac distinctione, vbi res non postulat. Hic, quoniam de rebus diuinis fit sermo, adhibenda erit distinctio.

AD LXXVI.

620

Cui nomen erat Ioannes

Hic quoniam tantum mecum litigat, non arbitratus sum operae precium respondere. Quod hic leuiculum vocat in interprete alias in me facit ingens flagicium. Et sententiae mutatae meminit, quod ego certe non soleo.

AD LXXVII.

- 625 Admonueram *fuit homo missus a Deo* non esse simpliciter missus, sed ita missus, quemadmodum mittuntur legati cum mandatis, nam aliter mittitur Graecis epistola. Leus obiicit, quod in Luca cum sit ἀπεστᾶλη, vnde hoc participium est ἀπεσταλμένος, tamen verterim *missus*, quasi non eodem modo verterim et hoc loco, aut quasi et angelus non legatus fuerit ad virginem cum mandatis. Hunc
- 630 tamen locum recitat inter eos quos non correxerim. Doceat quid velit corrigi. An illud, quod indicarim proprietatem Graecae dictionis? Cum illis et βάλλεσθαι et πέμπεσθαι et ἐπιστέλλεσθαι et ἀποστέλλεσθαι dicatur quod mittitur.

AD LXXVIII.

- 635 Iterum atque iterum visum est Leo philosophari in articulis Graecis, non satis versans in suo campo. Annotaram, vbi Ioannes Euangelista negat Baptistam esse lucem, addidisse Graecum articulum: οὐκ ἦν ἐκεῖνος τὸ φῶς, non simpliciter negans Ioannem esse lucem aliquam, cum idem alibi dicatur *lucerna ardens et |*
- LB 178 *lucens*, sed non esse veram illam lucem, de qua paulo ante meminerat. Idem autem esse factum in τοῦ φωτός, id est, *de lumine*. Id vt refellat, Leus adducit

589 eos *A B BAS*: esse *C*.

592 Eodem* *omnes*.

594 est assidue *A B C*: est accidere, assidue *BAS*.

594 autoribus. Iam *A B C*: autoribus, praesertim quum locus obscurus on sit, neque paucis verbis contextus. Erat autem in Commentariis, quos scripsit in Micheae caput secundum. Iam *BAS*.

598 Nihili, nihil* *C BAS*: *om. A B*.

599 fit *A B*: sit *C BAS*.

603 Eodem* *omnes*.

605 quemadmodum et luci *A*: quemadmodum

luci *B C BAS*.

610 Articuli natura* *C BAS*: *om. A B*.

610 quemadmodum *A B*: quanquam *C BAS*.

618 crit *A*: erat *B C BAS*.

621 Eodem* *omnes*.

623 soleo. *A B C*: soleo, nisi cogant exemplaria. *BAS*.

625 Eodem* *omnes*.

626 Legati* *C BAS*: *om. A B*.

632 Synonyma verbi mitto* *C BAS*: *om. A B*.

634 Eodem* *omnes*.

635 versans *A B C*: versanti *BAS*.

637 negans *A B C*: negaret *BAS*.

588 recenset *Ann. fol. C*.

592 *Hic negat Ann. fol. XXXVII*, commenting on *Ioh. 1, 3*.

592 *Hieronymus In Michaeam I, 2* (Migne *PL* 25, 1173 D), cited by Lee, *Ann. fol. XXXVII*.

596 in *Osee 2,7* (Migne *PL* 25, 882A).

598 *Paulo I. Cor. 8, 4*.

600 *notat Ann. fol. C*.

603 *Leus philosophatur Ann. fol. XXXVII*, commenting on Erasmus' annotation on *Ioh. 1, 4*: "Ac mox cum ipsum verbum peculiari modo vitam appellat, *Et vita erat lux hominum*, apposuit articulum, veram illam ac ineffabilem vitam significans" (Reeve, p. 223).

606 *apud Iacobum 4, 14. Recvc, p. 199.*

620 *Cui ... Ioannes Ioh. 1, 6.*

622 *leuiculum vocat* In his annotation (Reeve, p. 223) Erasmus remarks that the translator of the Vulgate diverged slightly from the Greek text. Lee commented: "Non est hic locus tam grauis (etiam si mutauerit interpres) vnde depreceris crimen, si quando sententiam mutaueris. Nam quod hic notas leuiculum est" (*Ann. fol. XXXVII*).

625 *Admonueram* Cf. Reeve, p. 223 on *Ioh. 1, 6*.
627 *obiicit Ann. fol. XXXVII* verso, referring to *Ic. 1, 26*.

630 *recitat Ann. fol. C*.

635 *Annotaram Recvc, p. 223* on *Ioh. 1, 8*.

637 *alibi Ioh. 5, 35*.

639 *adducit Ann. fol. XXXVII* verso, citing *Mt. 5, 14* and 16.

640 locum ex Matthaei c. v. ὑμεῖς ἐστε τὸ φῶς τοῦ κόσμου, at mox λαμπράτω τὸ φῶς
 ὑμῶν. Nimirum hic cum non loquatur de vera luce, quae est Christus, tamen
 additus est Graecus articulus. Quod si mihi liberet arguari, possem hanc culpam
 reiicere in interpretem Matthaei, quem Leus alicubi suggillat. Possem causari
 bibliographi culpa commissum. Possem huius cause periculum ad eos reiicere,
 645 quorum auctoritatem sequor, quos an Leus sibi contemnendos putet, ipse viderit.
 At malo veris magisque seriis agere. Negari non potest alicubi Graecis esse libe-
 rum articulum vel addere vel omittere. At rursus est, vbi non sit liberum. Finge
 hic fuisse liberum et interpretem siue, quod magis reor, Euangelistam apposuisse
 articulum, an ideo non valet alibi vis articuli, vbi subest causa, cur addendus sit
 650 aut omittendus? Hic apud Matthaeum non agebatur de distinctione lucis aeter-
 nae et lucis apostolicae, quanquam in apostolis reluxit ipsa lux Christi. In Ioanne
 hoc agebatur, vt distingueretur lux Ioannis a luce Christi, quod a multis crederetur
 esse Christus, cum esset tantum praeco Christi. Porro quod Leus rursus
 ingerit nihil vetare quo minus et illic legamus addito articulo καὶ ὁ θεὸς ἦν ὁ
 655 λόγος, satis erat eum locum semel perperam adduxisse, in quo prorsus addi non
 potest articulus. Sed sane quam frigidum est quod addit: *Si τὸ φῶς hic significet
 veram lucem, quorsum attinebat addi ἀληθινόν?* Hoc argumentum simillimum est
 illi, quod superius adduxerat, si θεός refertur ad Patrem, quid opus addere πατρός?
 Postremo in indice refellit quod adiecimus in aeditione posteriore, videlicet ne
 660 foret locus huic annotationi, quam magis arbitror me nunquam vidisse, vel hoc
 signo, quod nihil responderim. Refert autem Leus et hic truncatim verba mea,
 nimirum haec: *Habet et hoc articulus vt referat rem de qua prius erat sermo, quod
 ideo adiecimus quia apud Matthaeum, vbi Christus vocat suos lucem mundi et sal,
 vtrobiue additur articulus Graecus.* Hoc magnifice refellit Leus, gladium in tene-
 665 bris aduersum me ventilans, cum non intelligat quid dixerim. Siquidem ille sic
 argumentatur, quasi scripserim apud Matthaeum ideo apponi articulum, quod
 praecesserit mentio salis aut luminis, cum ego locutus sim de hoc loco, videlicet
 illud sentiens, vt etiam si donemus non semper apponi Graecis articulum, quo-
 ties veram lucem significare volunt, cum apponatur aliquoties, vbi significetur
 670 lumen humanum, tamen et alia ratione hic addendum fuisse articulum, quod
 repetatur lumen, cuius ante facta sit mentio: *Et vita erat lux. Et tenebre eam non
 comprehenderunt.* Quod adeo miror non vidisse Leum, cum in sermone meo sit
 ita perspicuum, vt magis esse non possit. Nam inibi praecesserat in annotatione
 mea: *Aut sic accipe. Non erat ille lumen de quo modo loquutus sum, cum dicerem vt
 675 testaretur de lumine. Habet enim et hoc articulus,* etc. Cum destinasset reprehendere
 nostra, debebat attentius inspicere primum quid esset, quod incessere vellet.
 At huiusmodi lapsus non ignoscit mihi in tam vasto opere, eoque non ad reprehendendum,
 sed ad docendum parato.

680 Iam si libeat, possem et alia ratione defendere apud Matthaeum articulum non
 temere esse additum, idque duplici nomine, primum, quod non quivis terre sal,
 necque queuis lux mundi significetur, sed sal euangelicae sapientiae et lux euan-
 gelicae doctrinae. Haec velut eximia designauit articulus, vt sunt, si conferantur

ad salem ac lucem vulgarem. Deinde quod, cum totus sermo qui praecessit ibidem summam coelestis philosophiae ceu salem ac lucem proposuisset, longe
 685 lateque dissidentem a tenebris stulticiaque philosophiae mundanae, mox adhortans apostolos vt hanc lucem circumferrent per vniuersum orbem subiecit: *Vos estis sal terre, vos estis lux mundi*, | vos exhibetis orbi salem ac lucem huius doctrinae, quam vobis impartio.

AD LXXIX.

690 Annotaram in his verbis Euangelistae, *qui post venit, ante me factus est*, participium ἐρχόμενος, cum sit anceps ad vtrumque tempus, posse tamen reddi per verbum praeteriti temporis, propterea quod adhereat verbo praeteriti temporis, γέγονεν. Nam participia Graeca praesentis temporis hac occasione fiunt aliquando praeteriti temporis. Praeterea quod *factus est* pro eo dictum est quod erat *coepit esse prior*, hoc est, celebrior, *quia prior me erat*, cepit enim id videri hominibus, quod et ante fuit, licet hominibus adhuc incognitus. Huius interpretationis, cum
 695 Cyrillum citem autorem, addo Chrysostomum altiora quaedam maluisse sectari. Hic primum Leus in hoc a me dissidet, quod ex Chrysostomo colligat illum legisse per verbum futuri temporis. Mihi contra videtur, aut Chrysostomo nihil referre vtrum legatur verbum praesentis temporis an futuri, aut ἐρχόμενος accepisse in significatione praesentis temporis. Quod palam est ex his verbis: *Nam si*

640 at *A B*: ac *C BAS*.

643 Interpres Matthaei* *C*: om. *A B BAS*.

652 Ioannes* *C BAS*: om. *A B*.

656 articulus. Sed *A B*: articulus, nunc idem subinde inculcans denobilitat suam inscientiam. Sed *C BAS*.

665 ille sic *A*: sic ille *B C BAS*.

667 loco, videlicet *A B*: loco Ioannis, videlicet *C BAS*.

676–677 vellet. At *A B*: vellet. Sibi quiduis

ignoscit Moeuius in opere pusillo et tanto spacio temporis ad reprehendum apparato. At *C BAS*.

682 Articulus excellentiam signat* *C BAS*: om. *A B*.

690 Eodem* *omnes*.

690 post venit *A*: post me venit *B C BAS*.

693 Participia Graeca praesentis temporis* *C BAS*: om. *A B*.

695 cepit *A*: coepit *C B BAS*.

643 *suggillat* I.e. Lee suggested that the gospel of Matthew had been composed in Hebrew and translated into Greek. Cf. *supra*, p. 89, n.l. 402.

656 *addit Ann.* fol. XXXVII verso, with slight changes.

658 *superius* Cf. *Ann.* fol. XXXV: "Etiamsi articulus personam patris explicat, quam ineptum est illud Pauli (ὁ θεὸς καὶ πατήρ)?"

659 *in indice Ann.* fol. C recto-verso, where Lee says of Erasmus' motives: "Sed addis vt meam tollas annotationem".

661 *truncatim* Lee left out the first half of Erasmus' addition to the note (cf. the complete text given by Erasmus *infra*, ll. 672–675).

671–672 *Et ... comprehenderunt Ioh.* 1, 5.

673 *in annotatione* Reeve, p. 224.

690 *Annotaram* Reeve, pp. 225–226 on *Ioh.* 1, 15.

697 *Cyrillum* Migne *PG* 73, 166 D–167 A.

697 *Chrysostomus Hom.* 16, 3 (Migne *PG* 59, 106).

698 *dissidet Ann.* fol. XXXVIII.

de generatione dixisset, non praesenti sed praeterito usus esset tempore. Natus namque erat Christus, cum ita loquutus est Ioannes. Neque enim est alia ratio verbi ἔρχεται quo vsus est Matthaeus et participii ἐρχόμενος quo hic vsus est Ioannes.
 705 Atque in verbis sane Matthaei non potest intelligi Christus serius quam Ioannes natus, at hic nihil vetat – etiam si hoc, vt ingenue dicam, non multum ad huius loci sensum attinet.

Porro quod adieceram Chrysostomum maluisse sublimiora sectari, cum ad eundem modum interpretetur ad quem nos interpretamur, suspicor illud in causa
 710 fuisse, quod quaedam admiscet, vt mihi videtur, aduersus Arrianos philosophans in illo verbo γέγονεν, quod vtrumque significat Graecis: ‘fuit’ siue ‘factus est’. Quae tamen ita reddita sunt ab interprete Chrysostomi, vt aut deprauata videri possint a scribis, aut non fuisse intellecta ab eo qui vertit. Et tamen hic nihil erat periculi, cum haec asscripserim etiam in priore aeditione. Atque haec quidem ita
 715 velim accipiat lector, velut ab admonente dicta, non tanquam a dogmatis autore.

AD LXXX.

Admonueram, quod interpres male Latine reddidit *quia non sum ego Christus*, bifariam potuisse verti Latine, nec tamen insector interpretem. Atque hic tamen
 720 Leus mecum delitigat, quod si faciet quoties muto sermonem interpretis nusquam deerit occasio litigandi. Susceperam hoc vt, quoad fieri posset, redderem Nouum Testamentum Latinum incolumi tamen simplicitate sermonis apostolici et indignatur mihi Leus si citra suggillationem interpretis muto manifestum soloecismum.

AD LXXXI.

725 Quod interpres reddidit iuxta Graeci sermonis idioma, *quid mihi et tibi*, demonstro Latine dicendum *quid mihi tecum*. Id cum faciam citra suggillationem interpretis, tamen hic quoque destomachatur in me Leus. *Bella*, inquit, *conditio interpretis: si Latine interpretatur, accusatur non explicasse Graeca, si Graece reddit, hoc vitio datur, non satisfacisse Latinis auribus. Aequior est in interpretem Hieronymus.*
 730 Hactenus Leus. Imo bella conditio Erasmi, si conuiciis incessitur, sic vbi monet lectorem interpretem non satis explicuisse quod exprimit sermo Graecus aut si commonstrat sermonis vicium quomodo corrigi potuerit, vbi interpres parum Latine reddidit. Si vtrumque recte facio, cur obiurgor? Sin secus, quin magis refellor? Quam equus sit Hieronymus in interpretem multis argumentis doceri
 735 potest, qui versionem huius non raro taxat et aliquoties Latinam *simplicitatem* appellat. Et tamen ego sum ipso etiam Hieronymo aequior in hunc, qui nihil
 1.B 180 demutem ex eius | translatione. Postremo cur exigit a me Leus ne quid faciam preter exemplum Hieronymi, cum non sit vtriusque simile institutum? Ille correxerat quod legeretur in templis apud idiotas, ego scribo quod priuatim legatur in
 740 cubiculis a doctis.

AD LXXXII.

745 *Quod ipse nosset omnes, quemadmodum nobiscum legit Augustinus, admonueram in Graecis codicibus haberi τὰ πάντα, id est, omnia, cum Leus in exemplari meo reperiatur πάντας. Hinc quid aliud colligi potest, quam in posterioribus exemplari-*
bus reperisse me πάντας atque id maluisse sequi, quod cum nostra lectione congrueret?

AD LXXXIII.

750 Annotaram duobus verbis quod nos vulgo legimus *nisi quis renatus fuerit*, apud Graecos constanter esse γεννηθῆναι, hoc est, *natus*, ac Graece lectioni suffragari
 755 vetustissimos et optime fidei codices Latinos. At hic obiicit mihi Chrysostomum Latine loquentem, quanquam ex huius interpretatione plane liquet Chrysostomum Graece legisse, quemadmodum nos legendum esse monemus. Cum enim homilia xxiiii. docuisset ἀνωθεν bifariam exponi, *e coelo* aut *iterum*, homilia proxima prosequitur modum generationis coelestis. Nec me mouet quod
 755 interpres Latinus constanter habet *renasci* et *renatus* pro *natus* et *nasci*. Quodsi maxime Chrysostomus Graece legisset *renasci*, quid aliud intelligi posset quam illum ex superiore loco repetisse ἀνωθεν?

702 generatione dixisset *A B*: generatione, inquit, dixisset *C BAS*.

703 Ioannes. Neque *A B*: Ioannes. Haec Chrysostomus. Neque *C BAS*.

711 γέγονεν* *C BAS*: om. *A B*.

714 etiam *A*: om. *B C BAS*.

717 Eodem* *omnes*.

725 Ioan. secundo* *omnes*.

732 sermonis vitium *A B*: sermonis Latini vitium *C BAS*.

735 Latina simplicitas Hieronymo* *C BAS*: om. *A B*.

740 doctis *A B C*: doctis, quibus ipsis liberum

est non legere. *BAS*.

742 Eodem* *omnes*.

746 congrueret? *A B C*: congrueret? Ad sensum certe nihil reficit, vtrum legas. *BAS*.

748 Ioan. iii.* *omnes*.

751 loquentem, quanquam *A B*; loquentem, id quod ille crebro facit, sed ridicule, quanquam *C BAS*.

753 ἀνωθεν* *C BAS*: om. *A B*.

757 ἀνωθεν. *A B C*: ἀνωθεν. Certe Theophylactus, qui non solet a Chrysostomo discrepare, legit et interpretatur quod nos indicauimus. *BAS*.

704 *Matthaeus Mt. 3, 11*, cited by Lee, *Ann. fol. XXXVIII*.

714 *priore aeditione* Cf. Reeve, p. 226. In the first edition Erasmus had written: "Chrysostomus altiora quaedam mauult sectari". In 1519 he added: "ob Arrianos, qui hinc filium dei creaturam esse volebant".

717 *Admonueram* Reeve, p. 227 on *Ioh. 1, 20*. He wrote: "Aut vertendum erat omnia coniunctione, *Non sum ego Christus*, aut, *Confessus est se non esse Christum*, mutata persona pronominis".

719 *delitigat* *Ann. fol. XXXVIII verso*.

725–726 *demonstro* Reeve, p. 232 on *Ioh. 2, 4*.

727 *inquit* *Ann. fol. XXVIII verso*.

735 *simplicitatem* E.g. *Comm. in Amos*, Migne PL 25, 1027 B.

742 *Quod ipse Ioh. 2, 24*.

742 *Augustinus Tract. in Ioh. 11, 2* (Migne PL 35, 1475).

742 *admonueram* Reeve, p. 233.

743 *Leus Ann. fol. XXXVIII verso*.

748 *Annotaram* Reeve, p. 233 on *Ioh. 3, 3*.

750 *obiicit Ann. fols. XXXVIII verso–XXXIX*.

753 *Homilia xxiiii. Migne PG 59, 146*.

753–754 *Homilia proxima Migne PG 59, 149*.

757 *Theophylactus* (app. crit.) Migne PG 123, 1204 A.

AD LXXXIII.

760 Quod est apud Ioannem, *Filius hominis qui est in coelo*, subindico Graecum participium ὁ ὢν, quoniam adheret participio et verbo preteriti temporis, verti potuisse per verbum preteriti imperfecti temporis. Nec tamen muto quicquam ex vulgata lectione, etiam in aeditione vtraque. Et hic quoque Leus velut in re periculosa mecum delitigat. *Et postquam descendit*, inquit, *iam versatus in terra, nunquid tum etiam erat in coelo?* Quasi ego hoc aut senserim aut dixerim. Qui dicit
765 Filium Dei descendisse de coelo, num continuo negat illum esse in coelo? Deinde docet nos ex autoritate Chrysostomi, quod Filius hominis dicitur esse in coelo, cum corpore tum versaretur in terris, id licere propter communionem idioma-
tum, quemadmodum ex aduerso Filius Dei dicitur passus aut mortuus. Quasi vero quisquam istud nesciat, qui vel limen sit ingressus theologiae!

770

AD LXXXV.

In priore voluminis editione submonueram in codice quo primum sum vsus scriptum fuisse μενεῖ, id est, *manebit*. Et tamen in contextu post aliud exemplar nactus in quo repperi μένει, id est, *manet*, id malui sequi, quod cum nostra lectione congrueret, presertim cum ad sensum nihil referret. Et tamen in posteriore
775 aeditione non dissimulauimus duplicem lectionem, et vtram magis probaremus indicauimus. Adiecimus enim: *quamquam accentu mutato erit 'manet' atque ita legitur in nonnullis exemplaribus, ac mea quidem sententia rectius. Fides aufert peccatum, infidelitas relinquit peccatum, manet autem quod non tollitur*. Et tamen
780 Leus hunc locum recenset in catalogo manentium. Sic enim visum est illi inscribere. Si contextus et versio in vtraque aeditione bene habebat et si in annotatione posterioris aeditionis nihil est quod reprehendatur, quamquam nec in prioris aeditionis commentariolo quicquam erat, quid est quod hic volebat mutatum Leus? |

LB 181

AD LXXXVI.

785 Cum instituissem Nouum Testamentum quantum liceret a soloecismis purgare, ostendo quod interpres συγγρῶνται vertit *coutuntur* non satis Latine redditum esse. *Quis*, inquam, *vnquam dixit couti, aut qui intellecturus sit couti esse commercium et mutuam vitae consuetudinem? Nam et Latinis vsus familiaritatem significat et vtimur his, cum quibus habemus consuetudinem*. Cum autem rogo, *quis vnquam*
790 *dixit couti*, nimirum de his sentiens qui Latine loquuntur, Leus mihi in os obiicit Chrysostomum Latine loquentem aliena lingua et Hieronymum abutentem vulgata aeditione. At quis isthuc nesciebat? Quoties ipse dixi *couti* recitans hoc euangelium? O preclaras annotationes planeque dignas quae numerentur! Et tamen hanc quoque Leus notat inter eas, quas homo impudens non veritus sim relinquere.
795

AD LXXXVII.

In hoc quod legitur apud Ioannem, *qui prior descendisset in piscinam*, admonue-
 ram nec apud Graecos nec in vetustis Latinorum codicibus repereri *in piscinam*,
 quod tamen paulo ante precesserat, cum narrat angelum descendere solitum in
 800 piscinam. Hic duplici nomine mecum iurgatur Leus. Primum, quod per obliuio-
 nem relicta sint Latina vulgatae lectionis, quae supersunt a Graecis, deinde quod
 suspicari non oportuerit interpretem additurum fuisse *in piscinam*, nisi codex
 quo tum utebatur sic scriptum habuisset, cum ego non id suspicer de interprete
 tam religioso, quin potius aio mihi videri hoc esse additum ab alio quopiam, qui
 805 voluerit repetito quod precesserat rem explanatiorem facere. Verum hic placatus
 est Leus, quod in posteriore editione sustulerim *in piscinam*, videlicet ab illo
 monitus, quasi non idem melius potuisset admonere famulus Graeci sermonis
 aliquanto doctior quam nunc etiam est Leus. Caeterum possem hic vicissim de
 Leo queri, qui secus adduxerit locum quem carpit quam a me positus fuerit.
 810 Nam ille citat *descendit in piscinam*, quae prior est pars, de angelo loquens, vbi
 non nego addendam *piscinam*, cum ego scripserim *descendisset*, posteriorem par-
 tem notans.

AD LXXXVIII.

Quod est apud Ioannem ἐν παρρησίᾳ et interpres reddidit *in palam*, admoneo
 815 iuxta proprietatem Graecae vocis sonare *in libertate esse*, hoc est, libere et
 audacter loqui. Atque haec duobus verbis dumtaxat admoneo in commentariolis

759 Eodem* *omnes*.

767 Communio idiomatum* *C BAS: om. A B.*

771 Eodem* *omnes*.

779 Manentia Lei* *C BAS: om. A B.*

785 Ioan. iiii.* *omnes*.

788 Vsus, vti* *C BAS: om. A B.*

789 cum quibus *A B: quibus cum C BAS.*

790 Leus mihi *A B C: Leus homo prudens
 mihi BAS.*

794 eas, quas *A B C: ea, quae BAS.*

797 Ioan. v.* *omnes*.

805 facere. Verum *A B C: facere*, praesertim
 quum in codicibus emendatioribus Latinis
 non habeatur. Verum *BAS.*

808 etiam *A: om. B C BAS.*

808 Caeterum possem *A B C: Caeterum hic
 probat quod alias improbat. Etenim si recte
 addidit interpres, a me male sublatum est.
 Possem BAS.*

811 addendam *A: addendum B C BAS.*

811 ego *A B C: ipse BAS.*

814 Ioan. vii.* *omnes*.

759 *subindico* Reeve, p. 234 on *Ioh.* 3, 13.

763 *inquit* *Ann.* fol. XXXIX.

766 *docet* *Ibid.*

771 *submonueram* Reeve, p. 235 on *Ioh.* 3, 36.

776 *Adieci* Reeve, p. 235, but this sentence
 is already contained in the annotation of
 1516, which was reprinted in 1519 unchanged,
 except for the correction of a printing mis-
 take ("relinquet" was corrected to read "relin-
 quit").

779 *recenset* *Ann.* fol. C verso.

787 *inquam* Reeve, p. 235 on *Ioh.* 4, 9.

790 *obiicit* *Ann.* fol. XXXIX, citing Chryso-
 stom *Hom.* 31, 4 (Migne *PG* 59, 180) and
 Jerome, *Epist.* 121, 5 (Migne *PL* 22, 1016).

794 *notat* *Ann.* fol. C verso.

797-798 *admonueram* Reeve, p. 237 on *Ioh.* 5,
 4.

800 *iurgatur* *Ann.* fol. XXXIX.

804 *aio* Reeve, p. 237: "Verum hoc aliquis
 explicandi gratia de suo adiecit".

814 *admoneo* Reeve, p. 243 on *Ioh.* 7, 4.

annotationum, in contextu lego *palam esse*, quod viderem interpretem sensum bene reddidisse, licet a Graeca voce deflexerit. Nam qui palam loquitur, sibi fidit et audacter intrepideque loquitur, nec veretur hominum iudicium, sibi bene
 820 conscius. Hic cum nihil a me sit admissum, nisi quod indicaui Graecae vocis proprietatem – nec enim aliud sonat *παρρησία* quam periculosam *loquendi libertatem*, nec aliud *παρρησία* ζεσθαί quam *libere loqui* – tamen Leus mihi rixam mouet negans consistere quod annoto. *Quae, inquit, sermonis consequentia? Nemo in occulto quid facit et quaerit libere loqui? Volebant apostoli ut fama de eo spargeretur.*
 825 *Videant, inquit, discipuli tui opera tua. Et consequenter: Postquam dixerunt nemo in occulto quid facit et quaerit in palam esse, manifesta, inquit, teipsum mundo. Ita volebant eum palam esse, ut mundo manifestaretur. Quare Chrysostomus dicit haec verba, in palam esse, vane glorie suspicionem habere.* Hactenus Leus. An non manifestat se mundo, qui libere palamque loquitur? An qui ad id hortantur, 830 carent vanae gloriae suspitione? An non qui occulto facit aliquid, pugnat cum eo, qui cupit palam ac libere loqui? | Nam metuere videtur qui clam facit aut loquitur. Audet, qui palam loquitur, nec famae iudicium metuit. Atque in indice suo partim mihi placatus est Leus, partim adhuc indignatur. Placatus est, quod in
 835 editione posteriore fateor mihi videri Chrysostomum sic accipere *ἐν παρρησία εἶναι* quasi diceret celebrem esse, nondum tamen ignoscit quod maneat eadem interpretatio. Atqui, ut dictum est, in contextu non interpretor *libere loqui*. In annotatione recte docui Graecae vocis proprietatem, etiam si fatear et alibi apostolos hac voce Graeca semel atque iterum abusos. Sed iidem compluribus in locis apte proprieque vtuntur. An mihi non licebit proprietatem indicare in scholiis, 840 sicubi secus vsurpant apostoli? Atque in hoc ipso capite semel atque iterum repetitur *ἐν παρρησία* pulchre congruens ad nostram annotationem.

AD LXXXIX.

Adieceram in posteriore aeditione, quod legitur *Non enim volebat in Iudeam ire* consentientibus Graecorum exemplaribus, apud vnum Chrysostomum reperiri
 845 diuersam lectionem, ex vnus Graeci verbi mutatione, qui pro *ἤθελεν* legisse videatur *εἶχεν*. Huius rei cur meminerit Leus non video, nisi forte videri vult hoc ipsius monitu factum esse. Atqui si id esset factum, haud quaquam dissimulasset, homo tam glorie suae parcus, quam vix fuit rei Plautinus Euclio.

AD XC.

850 Quoniam Graeca lingua multis in rebus felicior est nostra, optaram, ut quemadmodum Graeci recte dicunt *μεσῆν*, cuius dimidium est peractum siue quod est in medio cursu, ita nobis quoque liceret dicere *mediare*. Id quoniam aures Latine non patiuntur, ostendo, quomodo, quod Graeca vox sentit, Latini sermonis periphrasi possit exprimi, nihil etiam incensens interpretem. Atque hic quoque Leus 855 mihi iurgium mouet. *Si reddidisset, inquit, Latine, iam patuisset alteri calumniae:*

860 *Latine reddidit, at non reddidit Graece.* Quid faciam isti iurgatori tam moroso? Quando vnquam carpsimus interpretem, quod vocem Graecam, que Latine reddi non poterat vnica voce, periphrasi expresserit? Certe aliquoties laudo. Mox adii-
cit Leus: *Interpres Chrysostomi legit: mediante.* Quid hoc mea refert? Quasi non
eodem modo legat Augustinus. An mihi non licebit in libro qui priuatim doctis
legitur tollere solecismum, si quis alius maluit vti vetere forma in solenni publi-
caque lectione, quod et ipsi facimus? Et hunc locum recenset Leus inter ea quae
homo perfricte frontis ausus sim, vt erat, relinquere cum magno fidei christianae
periculo.

865

AD XCI.

Pro eo quod nos legimus Ioannis cap. vii. *Nondum erat Spiritus datus, quia Iesus
nondum erat glorificatus* admonui in Graecis codicibus constanter haberi *Nondum
enim erat Spiritus Sanctus, quia Iesus nondum erat glorificatus* et ad hunc modum
Theophylactum Bulgariensem episcopum non legere solum, verum etiam inter-
pretari. Exponit enim *nondum erat*, id est, *nondum datus erat*. Praecedat enim:
870 *Hoc autem dixit de Spiritu quem accepturi erant credentes.* Et perinde quasi rogas-
set aliquis: cur dicis *accepturi?*, respondet: adhuc carent illo Spiritu, quem post
accepturi sunt. Non erat igitur Spiritus, non quod simpliciter non esset, sed quod
in credentibus nondum esset. Hic Leus obiicit mihi Origenem versum Latine,

818 Palam loqui* C BAS: om. A B.

821 παρρησία* C: om. A B BAS.

834 fateor A B C: fatear BAS.

843 Eodem* omnes.

850 Eodem* omnes.

850 Graeca lingua felicior latina* C BAS: om. A

B.

856 graece. Quid A B: graece. Ita me flagellat
Leus. Quid C BAS.

866 Eodem* omnes.

866 Nondum erat* C BAS: om. A B.

823 *inquit* Ann. fol. XXXIX verso, with slight
changes.827 *Chrysostomus* Hom. 48, 1 (Migne PG 59,
270).832 *in indice* Ann. fol. XC.834 *editione posteriore* Cf. Reeve, p. 243. Eras-
mus added a reference to the passage in
Chrysostom cited by Lee (cf. *supra*, n.l. 823).840–841 *repetitur* E.g. *Ioh.* 7, 26.842 *AD LXXXIX* Out of sequence in Lee's *Ann.*
It concerns *Ioh.* 7, 1.843 *Adiiceram* Reeve, p. 242.844 *Chrysostomum* Hom. 48, 1 (Migne PG 59,
269).846 *meminerit* Ann. fol. XXXIX verso.848 *Euclio* Cf. *supra*, p. 115, n.l. 172.850 *optaram* Reeve, p. 243 on *Ioh.* 7, 14: "Vti-
nam tam feliciter quam audacter interpret
expressisset vocem Graecam μεσοῦσης, id est,
mediante. Caeterum Latine dicendum erat,
*Cum dimidium festi peractum esset, aut Circa
medium festi*".851 μεσεῖν Er. mistakenly derives μεσοῦσης in
Ioh. from a – non-existent – verb μεσεῖν in-
stead of from μεσοῦν, a slip that was never
corrected, as it is still to be found in *LB IX*,
182C.855 *inquit* Ann. fol. XXXIX verso.858–859 *adiicit* *Ibid.*, citing Chrysostom
Hom. 49, 1 (Migne PG 59, 274).860 *Augustinus* *Tract. in Ioh.* 29 (Migne PL 35,
1628).862 *recenset* Ann. fol. C verso.867 *admonui* Reeve, pp. 244–245 on *Ioh.* 7, 39.869 *Theophylactum* Migne PG 123, 1342C–D.870 *Praecedat* *Ibidem.*874 *obiicit* Ann. fol. XXXIX verso.

875 quamquam ex hoc testimonio quod adducit non conuincit Origenem, aut quis-
 quis fuit alius eius operis autor, legisse *Spiritum datum*. Ait enim hunc in
 modum: *Neque enim venerat super aliquem ipsorum credentium in Iesum Spiritus*
Sanctus, sicut testatur Ioannes. Vides, quod pro *datus* posuerit *sanctus*, nec *dati* vlla
 LB 183 mentio. | Hic in indice Leus asscribit me fateri sic haberi apud Chrysostomum,
 880 vt ipse citat. Imo contra dictum est ex interpretatione Chrysostomi non liquere
 quid legerit, imo potius colligi legisse eum, quemadmodum Graeci legunt. Illud
 fateor ab interprete constanter additum esse *datus*. Atque idem fateor esse scrip-
 tum in antiquis Latinorum codicibus. Nec mirum est, cum idem valeat *nondum*
erat Spiritus quod *nondum erat datus*, si nostri maluerunt dilucidius loqui.

885

AD XCII.

Tandem redimus ad *principium*, de quo Leus mecum sine fine litigat. Cum mihi
 non satisfaceret, quod in hunc locum adducit Augustinus, quasi Christus rogatus
 quis esset repondisset se esse principium, praesertim cum hunc sensum non attingat
 Chrysostomus, vir et Graecus et adprime doctus, inter caeteras coniecturas et
 890 hanc adduxeram in aeditione priore, quod in Christum non competat absoluta
 principii appellatio, cum proprietas filii sit esse ab alio. Hic Leus, vt putat,
 medium tenet Erasmus. Primum deridet crassissimam inscitiam meam, qui scrip-
 serim proprium esse Filii esse ab alio, cum hoc sit illi commune cum Spiritu
 Sancto. Quid ego audio? An ideo risibile non dicitur proprium Ioanni quod sit illi
 895 cum Petro commune? Atqui quum dicimus: risibilem esse proprium est Ioanni,
 non secernimus illum a caeteris hominibus, sed a caeteris animantibus. Sed vt
 Ioanni, quatenus est homo, proprium est esse risibilem, ita Filio, quatenus est
 filius, proprium est esse ab alio, non quod Spiritus Sanctus non sit ab alio, sed
 quod illi non commune sit hoc cum Patre, ad quem illum confero. Quid huc
 900 adducam Porphyrium autorem, qui nos doceat variis rationibus aliquid dici pro-
 prium? Et hoc maxime proprium esse, quod ita conuenit alicui, vt in neminem
 alterum competat? Sed praestat, opinor, quando de rebus sacris agimus, sacrorum
 vti testimoniis. Cyrillus in libro, cui titulus est *Thesaurus*, scribit hunc in modum:
 905 *Omnia, quae Patris sunt propria, naturaliter sunt propria et Filii*. Ea Cyrilli verba
 diuus Thomas enarrans in libro, quem scripsit aduersus errores Graecorum, *Patet*,
 inquit, *ex praemissis a Cyrillo quod loquitur de essentialibus attributis*. *Haec autem*
dicuntur esse propria Patri, non in respectu ad Filium, neque Filio in respectu ad
Patrem, sed vtrique in respectu ad creaturam, quia proprium hic dicitur, non quod
conuenit vni soli, sed quod proprie et vere alicui secundum se conuenit.

910

Vides, lector, quam nihil sit, quod hic argutabatur Leus, qui tam indigne fert
 esse Louanii qui polliceantur se doctores illi futuros in re dialectica. At iam ope-
 rae precium est audire, quibus argumentis oppugnet, quod negauerim absolutam
 principii appellationem competere in Filium. Si damus, inquit, Filium non esse
 absolute principium, sequetur quod est omnium absurdissimum, non esse abso-
 915 lute Deum, cum sit Deus de Deo. *Quod si sit Deus de Deo et nihilo minus abso-*

lute Deus, cur non sit similiter principium de principio, et tamen absolute, hoc est, simpliciter principium? Ac mox obiicit mihi, quod in familiari colloquio fortasse respondi non eandem esse rationem huius vocis, dei et principii, quod altera sit absoluta, altera relatiua. Id refellit his modis: Si accipias, inquit, absolute, ut significet simpliciter, vis relatiua nihil impedit, ut dicatur absolute principium, id est, simpliciter, cum nec in aliis relationibus impediatur, quin dicantur de Deo simpliciter, non negabis, puto, Verbum esse simpliciter Dominum ac Creatorem. Sin absolute capias, ut distinguatur contra relatiue, sic nec Pater est principium absolute. Sic etiam nihil dixeris ad hunc locum. Proinde reliquum fuerit, ut negaueris Verbum simpliciter esse principium, itaque consequenter simpliciter esse Deum. Id quod parum abest, ut dicas alio loco, ut postea indicabimus. Si sic gradus ponemus, ut Pater sit simpliciter Deus | et principium, quia a nullo, Filius simpliciter, quia ab alio, id est, a Patre, iam Spiritus Sanctus plus aberit adhuc ut simpliciter sit Deus aut principium, quia a duobus est, hoc est a Patre et Filio. Sicque nescio, quantum absumus ab haeresi Arriana.

920 *Audiuimus argumentationis virulentiam, nunc audiamus stoliditatem. Leus colligit nos minimum abesse ab haeresi Ariana, at ego vereor, ne multo minus absimus a stulticia Coroebi. Quam enim haec nihil habeant affinitatis cum Ariano-*
 925 *rum dogmate, res ipsa mox docebit. Si Filius non est, inquit, absolute principium, non erit absolute Deus. Quid hoc aliud est quam si dicas: Ioannes non est absolute doctus, cum sit ignarus iuris Caesarei, igitur non est absolute*
 LB 184 *homo, quando quidem Ioannes de quo loquimur idem est homo. Aut: Petrus non est absolute perfectus, cum ipse subsit aliis perfectis, igitur non est absolute*
 930 *935*

879 mentio. Hic *A B C*: mentio. Certe Theophylactus et legit et interpretatur quod nos indicauimus. Hic *BAS*.

882 datus *A B BAS*: deus *C*.

886 Ioann. viii.* *A B C*: Ioan. 18 *BAS male*.

889 Chrysosto.* *C BAS*: om. *A B*.

894 risibile *A B*: risibilem esse *C BAS*.

899 illi *A*: filio *B C BAS*.

900 Porphyrius* *C BAS*: om. *A B*.

903 Thesaurus Cyrilli liber* *C BAS*: om. *A B*.

907 Proprium* *C BAS*: om. *A B*.

911 dialectica. At *A*: dialectica. Nunc magis metuo ne non sint qui dignentur illum discipulorum suorum catalogo. At *B C BAS*.

929 sicque *A BAS*: sic quae *B C*.

932 Coroebi stulticia* *C*: om. *A B BAS*.

876 *Ait* Lee erroneously cites Origenes' homily on *Mt.* 3 (Migne *PG* 13, 1073–1074 (sub "vetus interpretatio").

879 in indice *Ann.* fol. XC.

879 Chrysostomum Migne *PG* 59, 284.

886 redimus The present discussion concerns Reeve, p. 246 on *Ioh.* 8, 25. The matter had previously been discussed in note no. LXXII (cf. *supra*, p. 158, l. 423 sqq.).

887 Augustinus *Tract. in Ioh.* 38, 11 (Migne *PL* 35, 1681).

889 Chrysostomus *Hom.* 53, 1 (Migne *PG* 59, 293).

892 deridet *Ann.* fol. XL.

900 Porphyrium *Isagoge* 12 (*CAG* IV, 1, pp. 38–39).

903 Cyrillus *Thesaurus*, Ass. 23 (Migne *PG* 75, 382 B).

905 Thomas *Adv. err. Graec.* 6, 1042 (*Op. theol.* ed. R. Verard, Rome, 1954, p. 319).

911 qui polliceantur Cf. *supra*, p. 28, l. 133.

913–917 *Si ... principium Ann.* fol. XL, partly paraphrased, partly quoted accurately.

919 inquit *Ann.* fol. XL–XL verso, but Erasmus quotes Lee's words inaccurately. In l. 921 he substitutes "deo" for Lee's "verbo"; in l. 925 he omits "et" after "consequenter".

932 Coroebi *Adag.* 1864 (Stultior Coroebo), *ASD* II, 4, p. 254.

933–934 *Si ... Deus* Paraphrasing *Ann.* fol. XL verso.

homo. Aut: non est absolute victor qui, cum aliquot vicerit, ab aliis tamen sit victus, igitur non est absolute homo. Non est absolute primus, qui in sua tantum
 940 classe primus sit, igitur non est absolute homo. Aut: non est absolute albus, cum aliqua parte sit ater, igitur non est absolute homo. Sed quemadmodum consequitur Ioannes habet priorem se, igitur non est absolute primus, ita consequitur, verbum est ab alio principio, igitur non est absolute principium.

Sed docet Leus non obstare vim relatiuam argumentans a simili multum dissimili. *Dominus et creator* nomina sunt ad aliquid, quemadmodum *principium*, et tamen Filius dicitur absolute Dominus et Creator. Neque enim diximus quamuis vim relatiuam obstare, sed hanc peculiarem, quae est in voce principii. Nam principii ratio sic refertur ad eum, qui est ab alio, vt reciproca relatio tollatur. Quemadmodum primus dicitur respectu sequentium, ita sequentes ad hunc
 950 primi dici non possunt. Quod si talibus relatiuis addas aduerbium absolute, quisquis absolute primus erit, solus erit primus, vt quisquis absolute princeps est, solus dicitur hoc modo princeps. Atque haec peculiaris vis relatiui nominis non obstat, quo minus Filius dicatur absolute Dominus aut Creator, cum hoc respectu non inter se conferantur persone, sed tantum ad res conditas. Nam Filius
 955 et Spiritus Sanctus, quod vterque dicitur Dominus aut Creator, in hoc prorsus ex aequo communicant cum Patre, nisi forte illud interest quod, vt Filius aut Spiritus Sanctus dicitur Dominus aut Creator, hoc ipsum habent a Patre. Nec ideo tamen non est absolute Dominus aut Creator, cum tota ratio huius appellationis simpliciter congruat his, quemadmodum Patri.

At in ratione principii duplex est collatio, altera qua persone simul referuntur ad res conditas, altera qua inter se conferuntur. A tribus pariter sunt omnia creata, sed persona rursus est a persona. Vnde fit, vt non possit absolute dici principium nisi quae sic producit alias, vt ipsa a nulla sit. Nec ideo Filius dici potest absolute principium quod sit conditor omnium rerum conditarum, cum supersit
 960 aliqua ratio principii, qua non possit dici principium.

Iam quod colligit Leus velut abominandum fore, vt ad hanc rationem Spiritus Sanctus multo longius absit ab hoc, vt dicatur absolute principium, quis non videt esse verum? Nam cum Spiritus Sanctus non habeat nisi vnicam principii rationem, qua refertur ad res conditas, Filius etiam Spiritus Sancti principium sit, nimirum bis abest a summa illa et perfectissima ratione principii, quae Patri soli competit. Nec ideo tamen plus abest, vt sit simpliciter Deus. Nec interim video, quorsum attinebat, vt Leus alterum illud cornu suo assueret syllogismo. Si absolute, inquit, vocas principium, quod citra respectum dicitur principium: Quis enim tam insanus, vt quod per se relatiuum est dicat esse sine respectu?

His ad hunc modum dissertis pergit Leus. *Aliam*, inquit, *fidem inuenio apud sanctos. Chrysostomus cap. i. in Ioannem, cum dicit (inquit) euangelista: hoc erat in principio apud Deum, suadet vt Filium sine principio intelligas. Haec Chrysostomus.* Nunc attende, lector, vt perspicias acumen Leicum. Vide quid ex his Chrysostomi verbis ratiocinetur acutus iste, quem plerique fautores iactitant esse
 975
 1.B 185
 980 mirum Scotistam, atque hac in parte longe vinci me, licet eloquentia superiorem.

985 *Si sit, inquit, principium sine principio, certe est absolute principium.* Hic quid senerit Leus nescio. Certe sermo prorsus heresim sapit. Cum enim hic tota hac disputatione agamus de principio originis, impium sit dicere Filium esse principium sine principio. Si hereticum est negare quod Filius sit a Patre, Deus de Deo, hereticum sit oportet eundem dicere principium absque principio. Sin intelligit de principio durationis, quod vocant, vt sensus sit Verbum Dei non coepisse esse in tempore, quid haec faciunt ad presentem disputationem? An ideo Filius non habet principium originis, quia non habet principium temporis? Et an ideo dicitur absolute principium, quia caret vna eaque aliena ab hoc sermone ratione principii?

990 Aequae peruerse interpretatur Leus quod scripsit Hieronymus in psalmum centesimum nonum: *Pater principium, sed et Filius principium. Principium enim non habet principium. Si enim habuerit principium iam ipsum desinit esse principium. Quicquid ergo Patri damus, damus et Filio. Si enim Pater in Filio et Filius in Patre et omnia Patris Filii sunt, et omnia Filii Patris sunt, et principium Patris principium Filii est.* Haec si Leus intelligit, vt aduersum me faciant, prorsus hereticum sensum sequitur. Sin accipit in eum sensum, in quem scripsit Hieronymus, non magis contra me faciunt, quam si quis dicat regem Carolum hoc anno non esse natum. Nunc eligat Leus, vtrum malit haereseos an stulticiae condemnari. Agit 1000 illic Hieronymus de rebus ex tempore conditis, sed si is, per quem condita sunt omnia, iam erat antequam conderentur, sequitur aeternum fuisse. Nam si is, vnde originem habet ipsum tempus, coepisset esse in tempore, non posset esse principium, hoc est, conditor, sed esset creatura. Ad eum sensum accipiendum quod adiicit: *Principium Patris principium Filii est.* Quomodo dicitur principium 5 Patris qui a nullo est, et quomodo hic tribuit Filio principium, quem mox negarit habere principium, nisi quod illic agebat de principio durationis siue passiuo, quantum ad res creatas, hic de principio actiuo, quando verbis scholasticis vtendum est, siue mauis, de principio aeternitatis? Sensit illic non posse creatorem esse, qui creatus sit, hic sensit creationem fuisse Filio cum Patre communem, quicum habet et aeternitatem eandem.

10 Addit Leus: *Idem Augustinus contra Maximinum haereticum.* Quaeso quid ibi dicit Augustinus? An idem quod modo nobis interpretatus est Leus, Filium esse

941 Sed A B C: Caeterum BAS.

946 enim diximus A B: enim nos diximus C BAS.

970 nimirum bis A B: nimirum spiritussanctus bis C BAS.

975 pergit Leus A B C: pergit philosophari Leus BAS.

978 Acumen Lei* C BAS: om. A B.

980 hac in A B C: in hac BAS.

986 Principium durationis* C BAS: om. A B.

988 quia A C BAS: qui B.

992 & C BAS: om. A B.

8 Principium aeternitatis* C BAS: om. A B.

975 *inquit* Ann. fol. XL verso.

976 *Chrysostomus* Migne PG 59, 50.

981 *inquit* *Ibid.*, n.l. 975.

991 *Hieronymus* I.e., Ps.-Hieronymus, Migne PL 26, 1234, cited by Lee, Ann. fol. XL verso.

11 *Addit* Ann. fol. XL verso.

principium sine principio et ideo absolute principium? Nunquam sic insaniit Augustinus. Cur autem Leus non asscribit locum? Nam is, ni fallor, est apud
 15 Augustinum libro tertio capitulo decimo septimo. *Quid est, in principio erat Verbum, nisi in Patre erat Filius? Et ipse Filius interrogatus a Iudaeis, quis esset, respondit: principium qui et loquor vobis. Pater ergo principium non de principio, Filius principium de principio.* An ex his verbis ratiocinatur Leus Filium esse absolute principium? Imo cum Augustinus dicit filium principium de principio,
 20 palam fatetur eum non esse absolute principium, sed id cognominis tantum congruere Patri, qui sit principium sine principio.

Pergit Leus: *Et Origenes in principio commentariorum in Genesim.* Quaeso quid illic dicit Origenes? Filium esse principium absque principio originis, aut Filium esse absolute principium? Vide, lector, quos fumos hic offundit nobis, si
 25 tam stupidi simus, quam ille putat. Origenis verba subscribam, quae ille suppressit ne depraeenderetur: *Quod est omnium principium, nisi Dominus noster et Saluator omnium Christus Iesus, primogenitus omnis creaturae? In hoc ergo principio, hoc est, in Verbo suo, Deus coelum et terram fecit.* Ac paulo post: *Non ergo hic temporale aliquod principium dicit, sed in principio, id est, in Salvatore factum esse dicit coelum et terram.* Non excutio nunc, an probem quod Origenes fortassis ex ambiguitate vocis Hebraicae *in principio* interpretetur *in Filio*. Certe
 30 palam ostendit se loqui de ratione principii respicientis res conditas, cum addit *primogenitus omnis creature.* Sic Filius est principium omnium, sed idem principium cum Patre et Spiritu Sancto. An hinc sequitur, quod intendit Leus:
 35 Filius est principium omnium rerum creatarum, igitur est absolute principium? Profecto non magis quam si dicas: hic est summus pontifex Britanniae, est igitur absolute summus pontifex. Aut: est imperator Germaniae, igitur absolute imperator. Atque haec omnia, cum prorsus sine mente dicta sint Leo, vide tamen quam magnifice perorat quasi re preclare gesta. *Et cur, inquit, facimus
 40 tam insignem iniuriam Verbo, vt nihil sit absolute, quia omnia habet a Patre, cum in creaturis Verbi non tollatur absoluta appellatio naturae qua participant, cum filius quam pater nihilo minus sit absolute homo.* Quid loquitur os impudens? Quis vnquam negavit Filium quicquam dici absolute, quod quicquid haberet, haberet a Patre? Bella vere collatio de Patre et Filio, quorum vterque ex equo
 45 dicatur homo. At Abel non opinor absolute dixeris principium humani generis, quemadmodum Adam, a quo sic propagati sunt omnes homines, vt ipse a nullo sit homine.

Sed Leus prosequitur argumentationem suam ad hunc modum: *Et verbum, si non sit absolute aeternum, non est aeternum. Quod si sit absolute aeternum, erit
 50 absolute principium.* Quis hoc concedat Leo, quod assumit, videlicet nixus illi fundamento, quo ipse sibi subtrauit, non esse absolute, quicquid est ab alio, cum Romanus pontifex sit absolute summus pontifex et tamen, vt summus sit, habet ab alio, nimirum a Christo? Quis igitur facit hanc iniuriam verbo, nisi Lei interpretatio? Et non pudet talibus conuiciis impetere proximum in negotio,
 55 quod non intelligit?

Iam quod addit Leus, non video, quorsum pertineat. *Insusurrabit*, inquit, *forte aliquis*, *Patrem esse principium deitatis. Esto. Sic dicit Augustinus. Sed quod dicit sane intelligit, etiam si Chrysostomus et Hieronymus egre hanc loquutionem admittant, ne hanc ansam utcumque prebeant Ariani. Sed satis sanum est, si sane intelligas.* Caeterum caue credas Filio quicquam esse commune cum appellatione huius principii. Nam plane Filius hoc modo principium nec simpliciter nec non simpliciter. Si Augustinus dixit solum Patrem esse principium totius deitatis, vtrum hoc pro me facit an contra me? Deinde quam ansam hinc arripere possint Ariani? An vt dicant ideo Filium esse minorem Patre, quod sit ab illo? At istud orthodoxorum nemo negat. An quod hinc consequitur Patrem esse sibi principium? Et hoc, si recte accipiatur, verum est. Nam hactenus sibi principium est, quod ex sese sit et non ab alio. Sed quid hoc vel ad me vel ad Arium? Ad haec, quid sibi vult, quod ait Leus, *satis sanum est, si sane intelligas?* Num mihi haec loquitur? An vsquam haec secus interpretatus sum quam sensit Augustinus? Praeterea quorsum illa spectant: *caue credas Filio quicquam esse commune cum appellatione huius principii.* An vnquam Filio tribui principii rationem maxime propriam maximeque perfectam et absolutam, quae soli Patri conuenit? Iam quod sequitur eget comodo interprete, quod asseuerat Filium neque simpliciter, neque non simpliciter esse principium diuinitatis. An Filius non est principium deitatis Spiritui Sancto? Sed addere debebat Leus, quod additur ab Augustino: *totius deitatis.* Atque hoc modo solus Pater dicitur principium. Sed haec cum fatetur Leus, nonne pedibus discedit in meam sententiam, quam hactenus tot verbis et tam odiosis impugnauit? Si Pater aliqua ratione principium est, qua Filius et Spiritus Sanctus non est, et si Filius nulla ratione principium dicitur qua non dicatur et Pater, nimirum fatetur solum Patrem absolute dici principium.

26 principium *A B BAS*: principium *C male*.

42 filius *A*: filius *B C BAS*.

52 pontifex sit *A B*: pontifex ad homines collatus sit *C BAS*.

61–62 principium nec simpliciter nec non simpliciter. Si Augustinus dixit *B C*, principium ... simpliciter. Haec Leus noster. Si ... dixit *BAS*, *om. A. Ea verba in calce paginae per errorem typographi omisisse videntur.*

63 Arriani* *C BAS*: *om. A B*.

64–65 At istud orthodoxorum *A B*: At filium esse a patre orthodoxorum *C BAS*.

67 *alt. ad A C BAS*: *om. B*.

68 Num *A*: nam *B C BAS*.

72 sequitur eget *A B*: sequitur in Lei verbis eget *C BAS*.

76 Sed *A B C*: Verum *BAS*.

15 libro tertio Not in book three, but in book II, 17, 4 (Migne *PL* 42, 784).

22 *Pergit Leus Ann.* fol. XL verso.

25 *Origenis verba Hom. in Gn. 1* (Migne *PG* 12, 145 C).

39 *inquit Ann.* fols. XL verso–XLI.

48 *prosequitur argumentationem Ann.* fol. XLI, with Lee's "est etiam" changed to "erit".

56 *inquit Ann.* fol. XLI. Lee is referring to

Augustine, *De trin.* IV, 20 (Migne *PL* 42, 908) and perhaps to (Ps.-)Jerome, *Tract. in Ps.*, Migne *PL* 26, 1234B, cf. Chrysostom, Migne *PG* 59, 48; *CCSL* 78, *Ps.* 109, 3.

59 *ansam ... prebeant* Cf. *supra*, p. 163, n.l. 568.

76–77 *pedibus ... sententiam* Cf. *Adag.* 1612 (Pedibus in sententiam discedere), *ASD* II, 4, p. 95. Cf. *supra*, p. 120, l. 331.

Sed huius disputationis coronidem non dubito quin adiecerit Leus admonitus
 LB 187 a quodam rei theolo|gicae peritiore, qua tacite recantat quod ante perperam scrip-
 serat, rectius factururus, si spongia totum locum emendasset. Iam eodem afflatus
 spiritu, quod hic attingit, tractat aliquanto explanatius in indice, quo recenset ea
 85 quae moderatus sim in posteriore aeditione, commemorans quo sensu dixerim
 solum Patrem absolute principium, cum Filius non dicatur principium nisi cum
 additione: Pater absolute modis omnibus dicitur principium, quatenus principii
 ratio applicatur personis diuinis. Id cum Leo coram frequenter explicuissem,
 quid opus erat hac disputatione, cum fateatur se mecum sentire, *in quo*, inquit,
 90 *nec nos repugnamus?* Et tamen adiicit: *Sed an satis sit, ut concludas verbum non esse*
absolute principium, viderit doctus lector. Si concedit absolute dici principium, in
 quem omnis principii ratio competit, si fatetur hoc non competere nisi soli Patri,
 cur dubitat an euicerim Filium non dici principium absolute? Post haec deducit
 me in scholam ac docet quod illi suggestit monitor ille, quemadmodum personae
 95 tres sint vnum principium rerum conditarum ex tempore, quomodo Pater et
 Filius sint vnum principium Spiritus Sancti ab aeterno, quomodo Pater solus sit
 hac ratione principium quod, cum ab eo sint omnia, ipse tamen a nullo sit. Atqui
 hoc est, quod appellabam absolute principium, verum haec licebat abunde dis-
 cere ex libri theologiarum sententiarum primi di. xxix., si rudis essem aliorum
 100 autorum, vt nihil opus fuerit hac de causa cum Leo descendere in scholam.

Sed quid faciunt haec aduersus meam annotationem? Verum audiamus Leum
 haec accommodantem ad rem: *Si Verbum*, inquit, *negas esse absolute principium*
illud, quod Patris proprietatem dicit, id est, si Verbum negas non habere a quo sit, cum
ab eo sint omnia, nae tu mecum sentis. Sed quam non consequatur propterea non esse
 105 *absolute principium, male dialecticus est, qui non videt, cum praeter hanc rationem*
principii supersit adhuc et ea, quae Filii proprietatem consequitur, et ea quae trinitati
conuenit. Aut ego insigniter stupidus sum, aut Leus non intelligit, quid dicam *absol-*
ute principium. An vt Filius dicatur absolute principium, satis est vt supersit aliqua
 ratio, qua dicatur principium? An vt absolute doctus vocer, satis est si norim gram-
 110 maticam Latinam? Imo hoc ipsum obstat, quominus Filius dicatur absolute princi-
 pium, quod Pater sit aliqua ratione principium, qua Filius non est principium.

Sed pergit ostendere mea verba secum pugnare, quod principium illud quod
 Patri tribuo absolute ac simpliciter tribuam et Filio, perfecte quidem illi, sed non
 absolute, cum ea ratio principii nullo modo competat in Filium. Imo cum Patri
 115 tribuo maxime propriam et absolutam principii rationem, non sentio de certa
 quapiam ratione principii, sed in genere de ratione principii, quae rationes omnes
 complectitur. Hanc nunquam tribuo Filio, neque pugnat Filium dici perfecte
 principium, nec tamen absolute. Non magis quam pugnat Petrum perfecte doc-
 tum esse in grammatica, nec tamen absolute doctum esse.

120 Hic obiter mihi taxat, quod ea verba, quae sunt apud Augustinum, tribuam
 vulgo recentium theologorum. Ego quod reperio citatum a Petro Lombardo,
 tractatum a Thoma, Scoto et aliis horum similibus, cur non tribuam vulgo theo-
 logorum? Certe illic legeram, nec potui illic legere, nisi scirem esse apud Augus-
 tinum, cuius illic citatur nomen. Sunt multa apud veteres, a quibus vulgus recen-
 125 tium theologorum abstinet. Hominem a Deo permixtum in Christo dixit Augus-

tinus, et tamen non sic loquitur vulgus theologorum recentium. At ne videar praeter theologorum exemplum primus negasse Filium absolute dici principium, adducam commentarium Alberti Magni in primum caput Ioannis: *Augustinus*, inquit, *dicit cum dicitur in principio erat Verbum, principium supponit Patrem siue*
 130 *paternum intellectum. Quaestio autem surgit hic secundum hanc expositionem, quae*
 LB 188 *sit ratio, quod principium supponit Patrem, cum principium sit in multis intentioni-*
bus, sicut dicitur in v. primae philo|sophiae. Augustinus etiam dicit quod et Pater est
principium, et Filius est principium, et Spiritus Sanctus est principium, et simul hi tres,
 135 *non tria, sed vnum principium. Sed ad hoc dicendum est, quod absoluta et prima*
ratio principii actiui non est nisi in Patre. Cum enim duo sunt processus, primus sci-
licet, quo persona procedit a persona, et secundus, quo creatura procedit a creatore,
primus processus est causa secundi, vt dicit Augustinus. Principium totius processus
 140 *primi non est nisi in Patre, quia licet Spiritus Sanctus procedit a Filio, tamen hoc Filius*
habet a Patre. Pater autem est principium non de principio, et ideo prima autoritas
principii et prima ratio est in Patre. Et ideo dicit Augustinus quod in Patre est prin-
cipium totius diuinitatis. Et hac ratione antonomastice principium supponit
Patrem. Hactenus Albertus. Quid autem dici potuit explanatius, per principium
absolute positum intelligi patrem? Nec abhorret ab his quod scribit sanctus
Bonauentura in lib. Sententiarum, i. distin. xxix. Intentio, inquit, principii pro-

81–82. Recantat Leus* *C BAS: om. A B.*

102 absolute principium* *C BAS: om. A B.*

103 verbum negas *A: negas verbum B C BAS.*

109 qua *C BAS: quae A B.*

116 omnes *A B C: om. BAS.*

135 sunt *A: sint B C BAS.*

138 procedit *A: procedat B C BAS.*

141 antonomastice *LB: antonomastice BAS,*
autonomastice A B C.

141 supponit *A B C: supponi BAS.*

81 *coronidem Ann. fol. XLI: "Hoc est: pater a nullo est, nec factus, nec creatus, nec genitus, sed a quo est filius et spiritus sanctus. Hoc est patrem esse principium, ita vt solus sit hoc modo principium. Porro alia est ratio principii, qua et filius et spiritus sanctus sunt vnum principium cum patre, sicut sunt vnus deus cum patre".*

84 *in indice Ann. fol. XCII verso.*

89 *inquiens Ibid.*

94 *docet Ann. fol. XCIII.*

99 *theologiarum sententiarum* I.e. Peter Lombard's *Sententiae*, Bk. I, dist. 29 (Migne *PL* 192, 600–602).

102 *inquit Ann. fol. XCIII verso.*

112 *pergit Ibid.*

120 *taxat Ann. fol. XCIII verso: "Sed quod dicis neotericorum vulgus appellare patrem principium deitatis, Augustinum omnium theologorum mea sententia facile principem et Hilarium tot seculis approbatum in neotericorum vulgo collocas? Modestius senti, bone Erasme, aut ingenue fatere nescisse te ab his accepisse neotericos quod dicunt patrem principium esse deitatis. Nam Augustinus certe quarto hoc habet libro de trinitate. Habet et in suo quarto Hilarius".*

Lee is referring to Augustine, *De trin.* IV, 20 (Migne *PL* 42, 908) and Hilary, *De trin.* IV, 13 (Migne *PL* 10, 106 B).

121 *Petro Lombardo Sent.* I, dist. 29, c. 1.

122 *Thoma Lect. in Ioh.* 3, 6 (Cai no. 1183).

122 *Scoto Quaest. in Sent.* I, 29 (*Opera* (Paris, 1893), 10, 429–443).

125–126 *dixit Augustinus Epist.* 137, 11 (Migne *PL* 33, 520).

128 *Alberti Magni In Ev. Ioh.* I, 1 in *Opera omnia*, ed. A. and Ae. Borgnet (Paris, 1809), vol. 24, pp. 24–25.

132 *in v. primae philosophiae* I.e., Arist. *Metaph.* Δ, 1013a sqq.

141 *antonomastice* The adverb is very rare. *ThLL* gives just one occurrence: Ps.-Aug. *Scala Paradisi* 3 (Migne *PL* 40, 999): "unde Joannes antonomastice et discretive de eo [sc. Iesu] dixit, *Hic est qui baptizat in spiritu sancto* [Joann. 1, 33]". 'Antonomasia', the substitution of a proper name for something else, is explained in Quint. *Inst.* VIII, 6, 29; Er. treats this figure of speech in *De copia*, *ASD* I, 6, pp. 60–61.

141 *Bonauentura Sent.* I, dist. 29, art. 1, qu. 1, conclusio (vol. I, p. 471, ed. A.C. Peltier, Paris, 1864).

145 *prissime recipitur in Deo, maxime quantum ad personam Patris.* Sed adhuc vrget
 Leus. Vt tibi donemus, inquit, Filium non dici absolute principium, quid istuc
 obstat interpretationi diui Augustini, cum satis sit Augustino quod Filius princi-
 pium sit creaturarum cum Patre? Verum dicit, si constaret hic Filium dici princi-
 150 pium, sed hoc ipsum est quod vocatur in dubium. Nam quod obiici potest quos-
 dam interpretari *in principio creauit Deus coelum et terram*, id est, in Filio, vt
 recipiamus interpretationem, quae mihi videtur extorta, non absolute ponitur
 principii vocabulum. Sed mox sequitur *creauit*, etc. At in Euangelio Ioannis, quo-
 niam absolute positum est principii vocabulum, de Patre interpretantur et ii qui-
 155 bus Leus tribuit plurimum. Quamquam autem olim non solebant in disputando
 vrgere testimoniis Apocalypseos, tamen illic capi. iii. Christus non simpliciter
 dicitur *principium*, sed *principium creature Dei*. Nec in alium sensum accipien-
 dum arbitror, quod scriptum est capi. i. *Ego sum alpha et o, principium et finis*, ac
 post, *primus ac nouissimus*. Siquidem ipse sermonis tenor declarat illum loqui de
 Christo et ecclesia, cuius principium fuit, cum assumpto corpore humano recon-
 160 ciliauit eam sibi, cuius finis erit, cum altero aduentu perficiet illius felicitatem.
 Rursus capite xxii., cum his verbis vtitur, loquitur de aduentu Christi. Primus
 fuit, quia initium salutis nostrae; vltimus erit, quia post eum aduentum non erit
 amplius haec ecclesia.

Denique Leus ita discedit ab hac disputatione, vt dicat se quidem in hoc a me
 165 dissentire, quod negem Filium absolute dici principium. Sed tamen videre, *quo*
pacto possit compingi hic locus iuxta Graecam lectionem, secus quam nostra interpre-
tatio habet quae, ingenue fateor, nec mihi satis probatur. Quid faciam Leo, si nul-
 lis autoribus, nullis argumentis illi persuaderi potest in solum Patrem competere
 absolutam principii rationem? Atqui dominus Ioannes Atensis, quo non alium
 170 habebat haec Academia doctiorem in re theologica, nihil arbitratur esse per-
 iculi, si quis dixisset in solum patrem competere absolutam principii rationem, in
 filium non competere. Ita retulit tum mihi dominus Martinus Dorpius, qui illum
 mea causa consuluerat super hac re. Nec hodie, sat scio, inficiabitur me verum
 dicere. Vtri vero par erat me potius credere, Atensi an Leo? Quod si mihi fas est
 175 *ὕπερ τὰ ἐσκαμμένα πρῶτον*, cur in tantum abhorremus ab hoc, vt principii voca-
 bulum peculiariter competat in Patrem, cum Hilarius aeterni cognomen illi ceu
 proprium tribuat, cum Chrysostomus non vereatur cum Paulo dicere Patrem
 solum Deum, non ob aliud, nisi quod solus Pater sit ceteris personis fons aeter-
 nitatis ac deitatis? Sed cur non indicat nobis istam nouam rationem explicandi
 180 huius loci? Nam quod fatetur sibi non probari hanc nostram interpretationem, si
 de interprete sentit, vbi est, quod dixit huius interpretationem esse profectam a
 Spiritu Sancto? Si de Augustini interpretatione, miror illum a tanto autore des-
 189 ciscere et in meam sententiam | discedere pedibus.

Sed magis etiam placet quod existimat hunc locum sarciri posse e libris Grae-
 185 corum. At vbi interim, quod toties inculcauit, Graecorum libris non esse fiden-
 dum? Verum huius de principio nimium proluxae concertationis tandem finis

esto, si prius illud addidero mirum videri quo consilio Leus hunc eundem locum bis recensuerit, primum in indice, quo notat quae sim moderatus, ac rursus in indice, quo notat quae non correxerim.

190

AD XCIII.

Cum admonuissem in hoc sermone Ioannis, *principium qui et loquor vobis, principium* non esse nomen sed aduerbium ac perinde valere quasi dicas *principio* siue *primo loco*, male habet Leum quod dissentiam ab Augustino, cui vult admodum addictus videri. Haec autem sunt mea verba, quibus offenditur: *Deus bone, quot*
 195 *verbis hic agit Augustinus, dum persuadere conatur principium sic accipiendum quasi dixisset: credite me esse principium.* Hic Leus hactenus subleuat Augustinum, vt ostendat Hieronymum in eodem fuisse errore, qui psalmum enarrans xxxix. scribit, quod Christus interrogatus quis esset responderit esse principium. Primum admonui commentarios hos mihi nec integros videri, nec vnus esse hominis. Sed

148 dicit, si *A B*: dicit Leus, si *C BAS*.

151 Interpretatio extorta* *C BAS*: *om. A B*.

153 ii *A*: hii *B C BAS*.

157 Alpha et o* *C BAS*: *om. A B*.

162 eum *A*: eius *B C BAS*.

167 fateor, nec *A*: fateor, inquit, nec *B C BAS*.

169 dominus *A B*: *D. C, om. BAS*.

169–170 alium habebat *A B*: alium id temporis habebat *C BAS*.

172 *M. Dorpius** *C*: *om. A B BAS*.

173 re. Nec *A B*: re, etiam si mihi id nunquam fassus est, nisi post secundam aeditionem.

Nec *C BAS*.

174 Vtri ... Lco? *A B*: *om. C BAS*.

176 Acterni cognomen patri tribuitur* *C BAS*: *om. A B*.

181 interprete sentit *A B*: interprete Latino sentit *C BAS*.

182 Si *A C BAS*: Sic *B*.

188 bis *A C BAS*: his *B*.

189 indice *A B BAS*: iudice *C male*.

191 Eodem* *omnes*.

192 Principium* *C BAS*: *om. A B*.

146 inquit Erasmus is paraphrasing Lee's *Ann.* fol. XCIII verso.

155 *cap. iii. Ap. Ioh.* 3, 14.

157 *cap. i. Ap. Ioh.* 1, 8.

161 *capite xxii. Ap. Ioh.* 22, 13.

165–167 *quo ... probatur Ann.* fols. XCIII verso–XCIII.

169 *Ioannes Aensis* Cf. *supra*, p. 31, n.l. 167.

170 *haec Academia* i.e. the University of Louvain.

172 *Martinus Dorpius* Cf. *supra*, p. 47, n.l. 663.

175 ὑπερ ... πηδῶν *Adag.* 993 (Vltra sacpta transilire), *ASD* II, 1, p. 490.

176 *Hilarius* E.g. *De trin.* II, 6; III, 2 (*Migne PL* 10, 56 A, 76 C).

177 *Chrysostomus* Passage not identified.

183 *in meam ... pedibus* Cf. p. 179, n.ll. 76–77.

188 *bis Ann.* fols. XCII verso–XCIII. Lee did not list this annotation under "Manentia", as Erasmus implies. He did, however, list the following note (no. XCIII), which deals with the same passage (*Ann.* fol. C verso).

191 *principium ... vobis Ioh.* 8, 25.

193 *Augustino* *Migne, PL* 335, 1681.

194 *mea verba* Erasmus removed these words in 1519 and substituted a longer, more moderately worded explanation. Cf. Reeve, p. 246.

197 *ostendat Ann.* fol. XLI verso.

197 xxxix. *Migne PL* 26, 1002 A.

200 demus hoc esse scriptum Hieronymo in transcurso atque aliud agenti, num ideo
 vereri debebam annotare Graecum sermonem hunc sensum non recipere? Is
 eodem in loco interpretatur *in principio creauit Deus coelum et terram*, id est, in
 Filio creauit, sanequam coacte. Deinde accommodat locum ex euangelio Ioannis,
in principio erat Verbum, cum hic *principium* non pertineat ad Verbum, sed ad
 205 Patrem, si tamen ad personam pertinet. Et in indice miratur Leus adhuc persis-
 tere me in sententia, cum fatear et Ambrosium eiusdem esse sententiae cum
 Augustino. Atqui cum Leus ipse fateatur sibi non probari quod interpretatur
 Augustinus, cur me vult mutare sententiam?

AD XCIIII.

210 Hanc annotationem Lei non potui, fateor, absque risu legere. Ridebis et ipse, lec-
 tor, vbi rem cognoris. Cum primum aederem Nouum Testamentum Basileae, ven-
 tumque esset ad locum de adultera deprehensa, consului commentarios Augus-
 tini, num interpretaretur hoc argumentum, et nescio quo casu, siue quod parum
 essem attentus, siue quod in codice fuerit alius ordo, persuaseram mihi locum
 215 hunc ab Augustino praeteritum esse. Reuersus in Brabantiam, cum per ocium
 opus recognoscerem, comperi secus habere quam putaram, ac mutata scriptura
 testatus sum esse apud Augustinum in commentariis et citari nonnunquam ab
 eodem, sed ita vt nihilo secius testetur hanc historiam in multis et Graecorum et
 Latinorum codicibus non haberi, idque libro aduersus Pelagianos secundo, vbi
 220 vehementer illius referebat grauissimum esse pondus huic Euangelii loco. His ita
 gestis, incidit postea, vt in familiari colloquio Leus vltro narraret mihi locum
 hunc ab Augustino non enarrari. Rogauī, num ita res haberet. Asseuerauit. Tum
 ego arridens, In eodem, inquam, errore fui Basileae, in quo te nunc esse video.
 Sed attentius euolue commentarios Augustini, et comperies te falsum esse.
 225 Simulque ostendi locum in annotationibus meis expunctum. Haec dissimulans
 Leus, *non est verum*, inquit, velut obiurgans me, videlicet quo gloriolam hanc in
 se transferat. Siquidem in indice, quo recenset ea, quae videri vult ipso monitore
 mihi fuisse correctae, scribit hunc in modum: *Fatetur Augustinum mentionem
 facere historiae de adultera*. Inpingit mihi errorem meum, velut ab ipso correctum,
 230 dissimulans quod, ni monitus fuisset a nobis, fortassis adhuc idem error haberet
 ipsum. Hoc si inficiabitur Leus, non appellabo mendacem, non impudentem,
 quibus vocabulis subinde nos ornat, sed pessime memorem esse deierabo.

LB 190 Deinde docet ex Eusebio, | quod Papias hanc historiam adiunxerit euangelio
 Ioannis ex apocrypho Nazareorum euangelio. Non damno quod indicat Leus.
 235 Sed tamen possem hominem suis vrgere telis. Posteaquam ille tot locis exaggerat
 christianae religionis periculum, quod admonueram *clarificare* Graecis esse δοξά-
 ζειν aut quod pro *foeneratore* verterim *creditorem*, videlicet ob homines nouarum
 rerum auidos, cur ipse non veretur hoc prodere libro – per orbem vt ipse putat
 volituro – quod in templis nomine Ioannis legit ecclesia ex apocryphis libris
 240 assutum esse? Cur hic non trepidat, ne totius scripturae diuinae labascet autori-

tas? Quid erit indubitatae fidei, si pars Euangelii non exigua ab iis libris credatur assuta, quibus ecclesia vetat haberi fidem? Sed non vacat cauillari. Vides tamen, lector, quibus modis hic illum tractare possem, si vacaret aut etiam luberet.

245 Illud propemodum me praetererat, quod tamen non ignoratum oportuit lectori, Leum hic adducere librum Augustini titulo de vera ac falsa poenitentia, cum in eius libri cap. xvii. nominatim citetur Augustinus. Hinc coniiicere licet, quam diligenter Leus versatus sit in libris Augustini, cuius patrocinium susceperit.

AD XCV.

250 Pro eo quod nos scriptum habemus, *audientes autem haec vnus post vnum exhibant*, admoneo in Graecis codicibus secus haberi. Nam additis aliquot verbis apud illos legi οἱ δὲ ἀκούσαντες καὶ ὑπὸ συνειδήσεως ἐλεγχόμενοι ἐξήρχοντο εἰς καθείς, id est: *At illi cum audissent et a conscientia redarguerentur, exierunt singulatim*. Hic notat Leus, quod in mea aeditione non habeantur, quae testor mihi reperta in Graecis voluminibus. Quid autem mirum, si in aedendo hoc sequutus sum, quod
255 mihi magis probaretur, praesertim suffragantibus aliis exemplaribus? Nam quod illic erat additum nec scriptum est in aeditione Aldina, nec video quid sibi velit

208 sententiam *A B*: sententiam et cum eo sentire, a quo dissentit ipse vir tantus *C BAS*.
210 Eodem* *A B*.
214 Pulchrum Lei facinus* *C BAS*: *om. A B*.
229 mihi errorem *A B*: mihi Leus errorem *C BAS*.
231 Sui oblitus Leus* *C BAS*: *om. A B*.
240 ne *A C BAS*: *om. B*.
241 iis *A*: his *B C BAS*.
242 fidem? Sed *A*: fidem? In summo discrimine erat illi prora et puppis Christianae

religionis, quod iuxta Graecorum codices paucula verba redundarent in nostris in Epistola canonica Ioannis, et in vado est res omnis, si totum Euangelium Ioannis vocatur in dubium? Nam si datur tantam portionem esse sumptam ex apocryphis, quid restat, nisi vt reliqua quoque veniant in suspicionem? Sed *B C BAS*.

244–245 oportuit lectori *A B*: oportuit esse lectori *C BAS*.
249 Eodem* *omnes*.

205 *in indice Ann. fol. C verso*.
206 *fatear* Reeve, p. 247, referring to Ambrose, *Hex. 1, 2* (Migne *PL 14, 135 C*).
210 *Hanc annotationem Ann. fol. XLI verso*, dealing with Erasmus' annotation on *Ioh. 8, 1* (Reeve, p. 245).
211 *primum aederem* Erasmus spent most of the two years leading up to the publication of the first edition (1516) in Basel.
215 *Reuersus* In May 1516.
217 *testatus sum* Reeve, p. 245. He changed "diuus Augustinus, cum in hoc euangelium diligenter ac copiose scripserit, hunc locum ne attigit quidem" to "Tametsi diuus Augustinus hunc locum et enarrat in commentariis, et subinde citat in operibus suis". The passage in question is *Tract. in Ioh. 33, 4*

(Migne *PL 35, 1648–1649*).
226 *inquit Ann. fol. XLI verso*.
227 *in indice Ann. fol. XC*.
233 *ex Eusebio Ibid.*, referring to Eusebius, *H.E. III, 39, 17*.
236–237 *clarificare ... creditorem Cf. infra*, p. 191, l. 398 sqq. and *supra*, p. 144, l. 7 sqq.
242 *prora et puppis* (app. crit.) *Adag. 8, ASD II, 1, p. 20*.
245 *hic adducere Ann. fol. XLI verso*.
246 *nominatim citetur De vera et falsa poen. 17* (Migne *PL 40, 1128*).
249 *scriptum habemus Ioh. 8, 9*.
250 *admoneo* Reeve, p. 246.
253 *notat Leus Ann. fol. XLI verso*.
256 *Aldina Cf. Ald. fol. 385 verso*.

quod in indice suo Leus ascribit: *Hic addit, quamquam aliter legit Valla.* Quasi non idem adiecerim in priorae aeditione testans variam esse Graecis lectionem.

AD XCVI.

260 Eadem opera responsum est ad hanc quoque annotationem. Admonui in quibusdam codicibus addi ἕως τῶν ἐσχάτων, id est, *vsque ad postremos.* Ea verba quoniam non reperi in aliis exemplaribus, quae postea nactus sum, cum nec in Aldina sint aeditione, malui sequi, quod cum nostra congruit lectione.

AD XCVII.

265 Quod nos legimus, *quia patrem eius dicebat Deum,* ostendo ex fide Graecorum voluminum pro *eius* legendum *eis,* nec addendum esse *Deum.* Deinde submoneo ὅτι accipi posse pro τί, vt sit sensus non intellexisse Iudaeos, quid esset, quod vocaret Patrem suum, de quo toties tam magnifice praedicabat. Nam Ioseph, quem huius patrem arbitrabantur esse, nouerant humilem et in quem illa magna non competere. Nec hunc sensum asseuero, sed dubitans propono, his verbis ingressus: *Sensus autem videtur,* etc. Hic Leus cum autoritate iubet restitui locum in contextu et vice *quid* Erasmici restitui *quod,* quod ad eum modum interpretetur Chrysostomus. Id me non fugiebat, sed quoniam is sensus mihi non videbatur ad amussim quadrare, idcirco repperimus alterum. Nam quod Chrysostomus interpretatur, illos non intellexisse, quod de Patre suo loqueretur *qui me*
 270 *misit, verax est,* non videtur admodum probabile, cum paulo superius multa nominatim de suo Patre loquutus esset: *Sed ego et qui me misit Pater,* rursus, et *testimonium perhibet, qui me misit Pater. Dicebant ergo ei, vbi est Pater tuus? Respondit Iesus, neque me scitis neque Patrem meum. Si me sciretis, forsitan et Patrem meum sciretis.* Haec cum praecesserint in eodem sermone, quomodo nunc obliuisci subito non intelligunt illum de Patre suo loqui? Proinde probabile est Ioannem hic repetisse sub sua persona quod modo dixerat sub persona Iesu: *Neque Patrem meum scitis.* Vides, lector, me non temere fuisse commotum, vt quererem aliud interpretamentum, a vulgari diuersum. Quodsi nobis esset Graeci Chrysostomi
 285 copia, fortassis esset, cuius autoritate refelleremus, quod Leus asseuerat. Iam illud demiror, cur Leus hunc locum recenseat inter ea, quae a nobis in aeditione posteriore mutata non sunt, cum in contextu sic verterim: *Et non cognouerunt quod de Patre eis loquutus esset,* et in annotationibus hunc sensum praeferam, cuius me nunc propemodum poenitet. An non turpe est reprehendere nec inspicere, quod
 290 reprehendas?

AD XCVIII.

Annotaram pro eo quod habet nostra translatio, *inhonorastis,* in Graecis codicibus esse ἀτιμάζετε, verbo praesentis temporis. At cum in aliis codicibus repperissem

295 ἡτιμάσατε, hoc magis libuit sequi, quod congrueret cum nostra lectione, praesertim cum vtriusque lectionis idem sit sensus. Porro lectionem ἀτιμάζετε non esse somniamam a nobis vel illud arguit quod in peruetustis exemplaribus nostris scriptum comperi *inhonoratis*, verbo praesentis temporis. Et hoc quoque Leus recenset inter ea, quae mihi relicta sint, cum in posteriore aeditione lectorem admoneam geminae lectionis. Quid? An ne hoc quidem licebit per Leum?

300

AD XCIX.

Peccatores Deus non audit

Haec annotatio quoniam praeter inutilem rixam nihil habet, non est cur respondeam. Qui scis, inquit, an interpres legerit εἰσακούει vel κατακούει? Quasi meum sit hoc diuinare! Deinde negat hoc esse serium, sentiens nihil interesse inter 305 *audio* et *exaudio*. At vulgus plurimum putat interesse.

258 lectionem. *A B*: lectionem. Quae gloriae fames! *C BAS*.

260 Eodem* *omnes*.

265 Eodem* *omnes*.

275 loqueretur, qui *A B*: loqueretur, cum ait, qui *C BAS*.

280 praecesserint *A B C*: praecessissent *BAS*.

292 Eodem* *omnes*.

293 ἀτιμάζω* *C BAS*: *om. A B*.

296 nostris *A B C*: Latinis *BAS*.

302 Ioan. ix.* *omnes*.

303 legerit *B C BAS*: *om. A*.

305 vulgus plurimum *A B*: vulgus etiam theologorum plurimum *C BAS*.

257 *in indice Ann.* fol. C verso, quoting from Erasmus' annotation *ad locum* (cf. Reeve, p. 246). The passage appeared already in 1516 and was left unchanged, as Erasmus says.

260 *annotationem* Lee wrote: "Nec haec verba habentur in exemplari Erasimico" (*Ann.* fol. XLI verso, on *Ioh.* 8, 9). Cf. Reeve, p. 246.

263 *Aldina* Cf. *Ald.* fol. 385 verso.

265 *nos legimus Ioh.* 8, 27.

265 *ostendo* Reeve, p. 248.

270–271 *his verbis Ibid.*

271 *iubet Ann.* fol. XLII.

272 *Erasmici* I.e. Erasmus' 1516 text (p. 214) read "quid".

274 *ad amussim* Cf. *Adag.* 490 (*Ad amussim*), *ASD* II, 1, p. 560.

274–275 *Chrysostomus Hom.* 53 (52), 1 (*Migne PG* 59, 293).

275–276 *qui ... est Ioh.* 8, 26.

276 *paulo superius Ioh.* 8, 18–19.

284 *Graeci Chrysostomi* Cf. *supra*, p. 105, n.l. 875. Erasmus consulted the Greek text in preparation for the third edition, cf. *infra*, p. 211, l. 284, apparatus.

287 *in contextu* "Quid" in the text of 1516 (p.

214) was replaced by "quod" in the text of 1519 (p. 210).

288 *in annotationibus* Reeve, p. 248. In 1519 Erasmus added a reference to Chrysostom's interpretation: "Quem in modum intellexisse videtur Chrysostomus: Cum multa diceret de patre suo, non intelligebant illum de patre coelesti loqui, cum eum pro homine simplici haberent".

292 *Annotaram* Reeve, p. 249 on *Ioh.* 8, 49.

297 *recenset Ann.* fol. CI.

298 *posteriore aeditione* Reeve, p. 249. In 1519 Erasmus changed the wording of the original annotation "ἀτιμάζετε, id est, contumelia afficitis" to: "In nonnullis erat ἀτιμάζετε, non ἡτιμάσατε, id est, contumelia afficitis".

301 *Peccatores Ioh.* 9, 31.

303 *inquit* Erasmus is paraphrasing *Ann.* fol. CLII, where Lee discusses his annotation *ad locum* (cf. Reeve, p. 250).

304 *negat Ann.* fol. XLII: "Qui scis an interpres secundo loco graece legerit εἰσακούει vel κατακούει, exaudit. Debuisses hoc suspicari potius, quam tam serio reprehendere interpretem in re nequaquam seria".

AD C.

Quod in priore aeditione, siue mea, siue operarum incuria fuerat omissum *sicut dixi vobis*, in posteriore fuit adiectum. Hoc laudis sibi vindicat Leus, cum illi nihil debeatur. Alioqui si nihil adiecissem in posteriore aeditione, quorsum opus
 310 erat tantum operae sumere? Vt nihil aliud vel famulis adiutoribus poterat hoc deprehendi.

AD CI.

Si illos dixit deos, ad quos sermo Dei factus est et non potest solui scriptura, quem Pater sanctificauit et misit in mundum, vos dicitis, quia blasphemias, quia dixi: Filius Dei sum. Hic ordo sermonis quoniam non coheret iuxta grammaticam rationem,
 315 id quod sua sponte vides, lector, quaerebam hoc incommodum effugere distinctione, vt legamus ad hunc modum: *Si illos vocauit deos, ad quos sermo Dei factus est, et non potest solui scriptura.* Hic interposita percontatione sequantur reliqua: *quem Pater sanctificauit* etc. Hanc distinctionem non probat Leus et adducit interpretationem Chrysostomi qui locum hunc enarret his verbis: *Si illos dixit deos ad quos sermo Dei factus est, quomodo vos dicitis quia blasphemias, quia dixi Filius Dei sum?* Adducit et Augustinum sic enarrantem: *si sermo factus est ad homines, vt dicerentur dii, ipsum Verbum, quod est apud Deum, quomodo non est Deus?* | Quaeso te, lector, quid haec ad annotationem meam? De sententia loci
 LB 192 325 nulla est nobis ambiguitas, tantum de sermonis ordine loquebar. Et Leus nobis interpretatur sensum. Nihil incommodi video in sermone Chrysostomi, nihil in verbis Augustini. Sed in Euangelistae verbis est ordo parum coherens, cui studebam mederi, et tamen quod indicaram in annotatione non sum sequutus in contextu. Quid? An non licebat huius incommodi lectorem admonere? Et tamen
 330 sic admonet Leus, quasi fecerim iniuriam ecclesiasticae lectioni.

AD CII.

Pro eo quod nos legimus, *omnia traham ad meipsum*, admonueram in Graecis codicibus constanter haberi πάντας, id est, *omnes*. Hic Leus obiicit mihi Hieronymum, qui in commentariis, quibus explicat Osee, legerat *omnia*. At fieri
 335 potest, vt id a scriba mutatum sit. Sed demus ita scriptum ab Hieronymo, nec hoc dissimulo secus haberi scriptum apud Latinos, sed tamen verto, quod sic est in Graecis codicibus, vt mihi nullum exemplar suffragetur ad diuersam lectionem. Quin et in aeditione, quam nuper nobis dedit officina Aldi, sic habet quem admodum indicaui.

340

AD CIII.

In his verbis, *quodcumque petieritis Patrem in nomine meo*, subindicaram *Patrem* non addi, nec in Graecis nec in vetustis Latinorum exemplaribus, quae mihi qui-

dem videri contigit. In posteriore aeditione addo nec apud Augustinum hunc locum enarrantem addi *Patrem*. Hic Leus mecum agit gemino telo. Primum autoritate Chrysostomi me premit, qui legat *Patrem meum*. Fateor, sic legit interpres, an Chrysostomus legerit incertum. Deinde ratiocinatur non coherere quod sequitur, *vt glorificetur Pater in Filio*, nisi precesserit: *Quicquid petieritis patrem*. Haud equidem nego subaudiendum esse *Patrem* in priore parte. Nam vnde peterent in nomine Filii, nisi a Patre a quo docti sunt et ante petere, si quid opus esset: *Pater noster qui es in coelis*. Offendit et illud Leum: Si in priore parte non addatur *Pater* sed legatur *quicquid petieritis Patrem in nomine meo*, cum mox sequatur *si quid petieritis in nomine meo, hoc faciam*, videbitur eandem sententiam bis dixisse. Quasi vero hoc nouum sit huic Euangelistae, cum idem liceat in hoc ipso capite deprehendere. Quamquam in nonnullis vetustis codicibus posterior pars ita legitur: *Si quid petieritis me in nomine meo, hoc faciam*. Quasi possit aliquid a Christo peti, quod non petatur in nomine ipsius. Et hunc locum notat Leus inter ea, quae non mutauerim. Quid? An oportuit refragantibus omnibus Graecorum codicibus, quos non paucos consului, refragante Augustino, refragante veterum exemplariorum fide, de meo addere *Patrem*? Quid autem refert, vtrum subaudiatur an explicetur?

307 Eodem* omnes.

313 Ioan. x.* omnes.

315 rationem A: lectionem B C BAS.

316 sua A: tua B C BAS.

316 Distinctionis incommodum* C BAS: om. A B.

332 Ioan. xii.* omnes.

334 legerat A: legat B C BAS.

338 et A: om. B C BAS.

338 dedit B C BAS: om. A.

339 indicauī. A B: indicauī. Certe Chrysostomus legit et interpretatur omnes, vt intelligamus, non solum Iudaeos, sed caeteras

nationes comprehendi. C BAS.

341 Ioan. xiiii.* omnes.

343 videri A: videre B C BAS.

346 incertum. Deinde A B C: incertum. Illud certum, Theophylactum pro nobis facere. Deinde BAS.

350 coelis. Offendit A B: coelis. At non continuo scribitur quod subauditur. Offendit C BAS.

359 patrem? Quid A B: patrem? Leum autorem sequutus, si tamen admonisset. Quid C, patrem? ... autorem sequutum, si ... Quid BAS.

307 *omissum* At *Ioh.* 10, 26. Cf. the text of the 1516 edition, p. 220.

308 *sibi vindicat* Not explicitly.

313–315 *Si illos ... filius dei sum* *Ioh.* 10, 35.

316 *quaerebam* Cf. Reeve, p. 251.

319 *non probat* *Ann.* fol. XLII verso.

320 *interpretationem Chrysostomi* *Hom.* 61, 2, (Migne PG 59, 338).

322 *Augustinum Tract.* 48, 9 (Migne PL 35, 1745), cited by Lee, *Ann.* fol. XLII verso.

328–329 *in contextu* Erasmus' text in the 1516 edition (p. 221) read and was punctuated as follows: "Si illos dixit deos, ad quos sermo dei factus est, et non potest solui scriptura, quem pater sanctificauit et misit in mundum. Vos dicitis, blasphemias, quia dixi filius dei sum?"

332 *nos legimus* *Ioh.* 12, 32.

332 *admonueram* Reeve, p. 254.

333 *obiicit* *Ann.* fol. XLII verso, citing Jerome, Migne PL 25, 940 A.

338 *Aldi* Cf. Ald. fol. 387 verso.

339 *Chrysostomus* (app. crit.) *Hom. in Ioh.* 67, 3 (Migne PG 59, 373).

341 *his verbis* *Ioh.* 14, 13.

341 *subindicaram* Reeve, p. 257.

343 *addo* *Ibid.*

343 *Augustinum* Migne PL 35, 1824–1826.

344–345 *autoritate Chrysostomi* Cited by Lee, *Ann.* fol. XLII verso. Chrysostom *Hom.* 74, 2, as given in Migne PG 59, 402, omits "patrem".

350 *Offendit* *Ann.* fol. XLII verso.

356 *notat Leus* *Ann.* fol. CI.

AD CIIII.

Et alium paraclerum dabit vobis. Fateor esse leuiculum quod annotaram in hunc locum. Quoniam apud Latinos paraclerum vocabulum ita receptum est, vt existimetur a plerisque proprium esse nomen Spiritus Sancti, duobus verbis indicaui
 365 dilucidius fuisse futurum, si Graecam vocem vertisset in Latinam et pro *paraclerum* posuisset *consolatore*m. Nam quod hic loquebatur Christus consolandi gratia loquebatur. Proinde ne se putarent illius abitu fore desolatos, ait: Non relinqvam vos orphanos, sed Pater meo rogatu dabit vobis alium, qui me absente vos consoletur. Haec incommoditas quoniam apud Graecos non est, quid rettulit nobis
 370 Chrysostomum Graecum obiicere? Praeterea *paraclerum* hic epitheton esse generale declarat quod sequitur: | *Spiritum veritatis*. Postremo quod annotaram, quoniam leuiculum esse videbam, non rettuli in contextu, in priore dumtaxat aeditione. Et si rettulissem, quid erat periculi?

AD CV.

375 Quod Graece scripsit Ioannes ὑπάγω καὶ ἔρχομαι, ostendo potuisse verti *abeo et venturus sum*, propter participium ancipitis temporis. Et tamen non muto lectionem receptam nimirum intelligens et verbum praesentis temporis aptum esse ad declarandum celerem reditum.

AD CVI.

380 Quod nos legimus *mittetur et arescet*, admonueram Graecis esse ἐβλήθη καὶ ἐξηράνθη, id est, *eiectus est et exaruit*. Si dubitat de fide mea, consulat Leus Graecorum codices vel Aldinae aeditionis exemplar. Porro quemadmodum superius per verbum praesentis temporis explicari voluit, quod maxime esset futurum, ita hic multo etiam vsitatius expressum est verbo praeteriti temporis, quod protinus
 385 esset futurum. Porro cum agitur de proprietate Graeci sermonis, non multum refert adducere Chrysostomum Latine loquentem. Potest enim fieri, vt is idem legens in contextu quod nos legimus sententiam reddiderit interpretando, non verba.

AD CVII.

390 Pro eo quod nos legimus *docebit vos omnem veritatem*, submonui Graecis non esse διδάξει, sed ὀδηγήσει, id est, non *docebit*, sed *ducet in omnem veritatem*. Id an verum sit, vel Aldinum exemplar docere poterit. Porro cum sensus sit idem, cur verear id sequi, quod vt probabilius est, ita constanter habebatur in Graecis exemplaribus? Rursus obiicit mihi Chrysostomum Latinum, praesertim cum ex
 395 illius interpretatione nullum argumentum colligi possit, quid legerit Chrysostomus.

AD CVIII.

Clarifica me tu Pater apud temetipsum claritate. Hic admoneo lectorem, quod
 400 interpres subinde vertit *clarificare* et *claritatem*, Graecis esse δοξάζειν, id est, *glo-*
rificare, et δόξα, id est, *gloriam*. Atque hoc monuisse contentus non muto tamen
 clarificandi verbum. Hic obiicit mihi Hieronymum, qui in epistola ad Suniam et
 Fretelam admoneat idem quod ego admoneo, et tamen subiecerit: *Noluimus*
mutare, quod ab antiquis legebatur, quia idem sensus erat. Quaeso in quo hic repre-
 405 hendor? An quod admonuerim δοξάζειν Graecis sonare *glorificare*? Idem fecit
 Hieronymus. An quod mutarim vocem receptam? Imo reliqui. Proinde haec
 annotatio Lei nihil ad hunc locum pertinet. Quid autem si mutassem hic, quod
 alibi non veretur interpres facere? *Gloria in excelsis Deo, da gloriam Deo* – cur non
 vertit *claritatem*? Et apud Paulum δοξάζω τὸ εὐαγγέλιόν μου, cur non vertit: *ut*
 410 *clarificem*? Postremo, quod non est ausus Hieronymus in δοξάζω, hoc nos nus-
 quam sumus ausi. Nihil enim vnquam mutauimus ex publica et ecclesiastica lec-
 tione, imo ne e scholastica quidem. Nos enim in cubiculis lectorem alloquimur.

AD CIX.

Adiurgat, quod pro eo quod vulgata lectio habet, *priusquam mundus fieret*, ver-
 terim *priusquam mundus esset, apud te*. Idque ait fecisse me iuxta Graecum

362 Eodem* *omnes*.

365 Paracletus* *C BAS: om. A B.*

380 Ioan. xv.* *A B BAS, om. C.*

382 exemplar. Porro *A B C: exemplar. Extra*
controuersiam est, sic legere Theophylactum
BAS.

383 maxime *A B: mox C BAS.*

390 Ioan. xvi.* *omnes.*

394 Latinum, praesertim *A B: Latinum satis*
impudenter, praesertim C BAS.

395–396 Chrysostomus *A B C: Chrysostomus.*
Certe Theophylactus et legit et interpretatur
quod nos admonuimus. BAS.

398 Ioan. xvii.* *omnes.*

399 δοξάζειν, δόξα* *C BAS: om. A B.*

413 Eodem* *omnes.*

362 *Et alium ... vobis Ioh. 14, 16.*

364 *indicaui* Reeve, p. 257.

370 *Chrysostomum Graecum* Lee cites Chryso-
 stom at *Ann.* fol. XLIII. Cf. *Hom.* 75, 1
 (Migne *PG* 59, 403).

372 *in priore* "Paracletum" in the text of 1516
 (p. 231) was changed to "consolatore" in
 the text of 1519 (p. 227).

375 *ostendo* Reeve, p. 260 on *Ioh.* 14, 28. Cf.
 Lee's objection, *Ann.* fol. XLIII: "Latina
 videntur bene habere, quum vtrumque ver-
 bum graece sit praesentis temporis".

376 *non muto* Cf. the 1516 edition, p. 232.

380 *nos legimus Ioh.* 15, 6.

382 *Aldinae aeditionis* Cf. *Ald.* fol. 388 verso.

386 *adducere Ann.* XLIII verso, citing Chry-
 sostom *Hom.* 76, 2 (Migne *PG* 59, 412).

390 *nos legimus Ioh.* 16, 13.

390 *submonui* Reeve, p. 261.

392 *Aldinum exemplar* Cf. *Ald.* fol. 388 verso.

394 *Rursus obiicit Ann.* fol. XLIII verso,
 citing Chrysostom *Hom.* 78, 2 (Migne *PG*
 59, 423).

395–396 *Theophylactus* (app. crit.) Migne *PG*
 124, 213A.

398 *Clarifica Ioh.* 17, 5.

398 *admoneo* Reeve, p. 262.

400 *non muto* Cf. the text of the 1516 edition,
 p. 236.

401 *Hic obiicit Ann.* fol. XLIII verso, citing
 Jerome's *Epist.* 106, 30 (Migne *PL* 22, 848).

407 *Gloria ... Deo Lc.* 19, 38; *Ioh.* 9, 24.

408 *apud Paulum* Erasmus is probably thin-
 king of *Rom.* 11, 13: *διακονίαν μου δοξάζω.*

413 *vulgata lectio Ioh.* 17, 24.

414 *ait Ann.* fol. XLIII verso: "iuxta Grae-
 cum suum".

415 meum sentiens, opinor, librum a me deprauatum, qui legam πρὸ τοῦ τὸν κόσμον
 εἶναι παρὰ σοί. Quid si idem legatur in plurimis Graecorum libris atque adeo in
 aeditione Aldina, num meum Graecum dicitur? At Hieronymus legit *fieret*. |
 LB 194 Quid hinc aliud colligi potest, quam illum pro εἶναι legisse γίνεσθαι, quo simul
 et *esse* sonat et *fieri*? An volebat me Leus vertere *fieret*, cum Graece esset εἶναι?
 420 Erat autem operae precium et hunc locum annotare inter ea, quae non castiga-
 rim.

AD CX.

Ascendo ad Patrem meum, etc. Obiicit mihi, cum ante docuerim articulum apponi
 quoties significatur aliquis certus, hic me iugulat meo gladio, cum sit apud Ioan-
 425 nem καὶ θεὸν μου καὶ θεὸν ὑμῶν non apposito articulo, cum negari non possit
 quin de Patre loquatur. At hanc cauillationem iam ante dilui. Praecessit enim
 articulus seruiens et his quae sequuntur, ἀναβαίνω πρὸς τὸν πατέρα μου καὶ τὸν
 πατέρα ὑμῶν καὶ θεὸν μου καὶ θεὸν ὑμῶν. Alioqui cur non addit in posteriore
 πατέρα articulum, nisi quod praecedens ad omnes voces pertinet? Perinde enim
 430 est ac si dicas: *Ascendo ad eum, qui est Pater meus, et Pater vester, Deus meus et*
Deus vester. Et tamen hunc locum recenset inter ea quae reliquerim incastigata.
 Quid autem me volebat hic mutare? Num addere Graecum articulum, cum in
 libris Graecis non esset? Si Ioannes ita scripsit, an meum erat mutare? Praesertim
 cum quod scripsit non pugnet cum annotatione mea, imo non mea, sed erudi-
 435 tissimorum Graecorum? Addam etiam, cum id quod scriptum est, si mutetur
 addito, quod Leus vult, articulo, periclitetur sententia. Etiam si dixisset πρὸς τὸν
 πατέρα μου καὶ τὸν πατέρα ἡμῶν, visus fuisset indicare duos patres, quorum alter
 esset ipsius, alter discipulorum. Nunc omissio articulo, nihil aliud potest accipere,
 quam vnum quendam, qui sit Pater Christi, sed idem illi cum discipulis com-
 440 munis. Non ferebat olim Apelles sutorem audentem aliquid ultra crepidam. At
 quis ferat hunc tanto cum supercilio, tantis conuiciis et carpentem et docentem
 quod non intelligit?

AD CXI.

Dominus meus et Deus meus. Hic rursus impingit mihi meam regulam. Graece,
 445 inquit, additur articulus ὁ κύριός μου καὶ ὁ θεός μου, cum de Christo loquatur,
 non de Patre. Quid tum postea? Quis vnquam dixit non licere addere Graecum
 articulum Deo, nisi cum de Patre fit mentio? At alicubi dixi ideo apponi, quando
 de Patre fieret mentio. Verum id exempli gratia dixi, veluti si dicerem ὁ ἄνθρωπος
 cum articulo efferri, quod de Petro fiat sermo, si forte de Petro fieret. An ideo
 450 consequeretur non posse addi si sermo fiat de Paulo? Obsecro te, lector, quod hoc
 est nouum acumen in eo, qui me stupidum vocat, cuiusmodi sunt istae annota-
 tiones quibus hactenus traducor applaudentibus quibusdam, qui sibi theologi
 videntur?

AD CXII.

455 *Et illa nocte nihil prendiderunt, ac mox, adferte de piscibus quos prendidistis, admo-*
 neo quod Graecis est ἐπιάσατε et ἐπίασαν bifariam esse redditum in Latinis
 codicibus, in aliis esse *prendiderunt* et *prendidistis*, in aliis rursus *ceperunt* et
cepistis. Hic quod asscribit Leus, prorsus non intelligo. Asscribit enim haec: *Hic*
 460 *opus erat addi prendiderunt et prendidistis, ne quis putet interpretem male reddidisse,*
 id quod *procliue erit nescienti Graece*. Quid ego audio, cum *prendere* et *capere* idem
 declarent, num ideo suspicabitur aliquis interpretem male reddidisse Graecam
 vocem, si moneatur *prendere* idem esse quod *capere*, et in libris vtrumque verbum
 reperiri? Et hunc locum Leus recenset inter ea, quae non mutarim, nec video,
 quid voluerit mutari, cum ego vulgatam lectionem reliquerim.

465

AD CXIII.

LB 195 Ex hoc loco mihi grauem suscitare conatus est inuidiam Leus, nam in seditioso
 illo indice, quo primum lectoris animum occupat, taxat me, quod | Augustinum
 mordeam. In scheda quam proditor ille, vt ipse vocat, mihi communicauit vnam,
 impingit, quod falsa etiam in Augustinum congeram, quod illi inscitiam expro-
 470 brem. Hic cum aliquanto mitius loquatur, tamen quanto id faciat acerbius quam
 pro re! Imo quam nulla de causa id faciat, mox aperiam, ac primum asscribam
 mea verba, quae Leus recenset ex aeditione priore, quo magis res prompta sit lec-
 tori. *Inter vetustiores, inquam, solus legisse videtur Augustinus (sic eum volo manere),*

417 dicitur? At *A B C*: dicitur? An meum est,
 quod Theophylactus non solum legit, verum
 etiam interpretatur? At *BAS*.
 418 quo *A B*: quod *C BAS*.
 423 Ioan. xx.* *omnes*.
 440 *Apelles** *C BAS*: *om. A B*.
 443 AD CXI. *B C BAS*: *A in marg.*
 444 Ioan. xxi.* *omnes*.

454 AD CXII. *B C BAS*: *A in marg.*
 455 Eodem* *omnes*.
 455 *prendere** *C BAS*: *om. A B*.
 456 ἐπιάσατε *A BAS*: ἐπιάσατε *B C*.
 457 *capere** *C BAS*: *om. A B*.
 457 *ceperunt* *B C BAS*: *coeperunt A*.
 462 si moneatur *A B*: si lector moneatur *C BAS*.
 466 Eodem* *omnes*.

417 *Aldina* Cf. Ald. fol. 389.
 417 At *Hieronymus* Lee cites Jerome's *Comm. in*
Ion. 2 (Migne *PL* 25, 1134 C) at *Ann.* fol.
 XLIII verso.
 420 *annotare* *Ann.* fol. CI.
 423 *Ascendo* *Ioh.* 20, 17.
 423 *Obiicit mihi* *Ann.* fol. XLIII.
 431 *recenset* *Ann.* fol. CI.
 440 *Apelles* Cf. *Adag.* 516 (Ne sutor vltra crepi-
 dam), *ASD* II, 2, p. 402.
 444 *Dominus* *Ioh.* 20, 28.
 445 *inquirit* Erasmus paraphrases *Ann.* fol.
 XLIII.
 447 *alicubi dixi* Reeve, p. 220; cf. the discus-
 sion *supra*, p. 153, l. 255 sqq.
 455 *Et illa ... prendidistis* *Ioh.* 21, 3 and 21, 10.

455-456 *admoneo* Reeve, p. 267.
 456 ἐπιάσατε, ἐπίασαν Er. gives the Greek equi-
 valents in the reverse order.
 458 *Asscribit* *Ann.* fol. XLIII.
 463 *recenset* *Ann.* fol. CI.
 464 *reliquerim* Cf. the edition of 1516, p. 246.
 466 *hoc loco* I.e. "Sic eum volo manere" (*Ioh.*
 21, 22).
 467 *taxat* *Ann.* fol. DDiiii.
 468 *proditor ille* Cf. *supra*, p. 33, n.l. 226 and p.
 41, n.l. 490.
 472 *ex aeditione priore* The passage was toned
 down in 1519. Cf. *infra*, p. 195, n.l. 497.
 473 *inquam* Reeve, p. 269.
 473 *Augustinus* Migne *PL* 35, 1969-1976.

475 *vir ille quidem, quod negari non potest, sanctus, integer, acuto praeditus ingenio, verum impense credulus, ad haec destitutus praesidio linguarum, sine quibus haec, vt par est, tractari non queunt. Is, cum iuuenis ascitus esset ad munus episcopale, ac pene neophytus, id quod fieri vetuit Paulus, ne licuit quidem quicquam nescire doctoris locum occupanti. Proinde docendo didicit quod doceret et scribendo didicit quod scriberet. Profecit tamen, praesertim vbi se coepit ad Hieronymi conferre aemulationem.*

480 *Nec est insectandus vir tam pius, sicubi non assequitur quod affectat, sed tolerandus magis. At e diuerso non sunt audiendi qui illum nemini non anteponunt, ipsi etiam Hieronymo, quo sacrarum litterarum scientia tanto fuit inferior, vt impudentissimum sit alterum cum altero conferre. Hactenus bona fide mea verba recensui. Nunc audiamus quid in his offendat Leum. Qui scis, inquit, Erasme, an consuluerit*

485 *Augustinus Graecos codices ac sic non si inuenerit, quando dubium non est diuersa etiam Augustini aetate fuisse exemplaria et hodie vsque adeo diuersa, vt saepe sit legere apud Hieronymum, Origenem, et Chrisostomum, quae in nullis Graecorum exemplaribus habeantur, quod, vt vnum locum citem, in bone voluntatis Lucae i. tu ipse confiteris.*

490 Primum quid est impudentius quam dicere Augustino in Graecis exemplaribus compertum fuisse *si*, non *sic*, in tanto Graecorum voluminum consensu atque etiam suffragantibus vetustis Latinis? Praesertim cum sententiae tenor refragetur huic lectioni, etenim si *sequi* hoc loco est ad exemplum Christi mori, et si *manere* est non mori, qui constat, quod paulo post sequitur, *et non dixit Iesus, non moritur, sed, si eum volo manere?* Hoc est, ita moderatus est sermonem, vt ostenderet illorum nihil referre, quid de Ioanne censuisset Christus. Deinde quid opus erat haec arguari cum in posteriori aeditione demonstrarem Augustinum *si* legisse, non *sic*, idque ex ipsius interpretatione? Porro quod ait me fatente verum esse in nullo reperiri *bona voluntas* apud Lucam, videbit rem secus habere, si quis nostram in

500 hunc locum responsionem legat.

Addit Leus: *Nec puto, te hoc de Augustino sentire, quod penitus ignorauerit Graece.* Atque hic multis argumentis probat Augustinum vtcumque degustasse Graeca. Si non putat me hoc sentire, cur superuacaneis verbis refellit? Et si putaret, impudenter faceret, cum tot locis tester idem quod Leus asseuerat, illi puero

505 vtcumque degustatas Graecas litteras, ad quas iam episcopus atque etiam senex redierit. Illud mihi quidem hactenus inauditum, quod Augustinus Aristotelis *κατηγορίας* e Graeco sermone nobis verterit in Latinum, cum ipso libro confessionum iiii. testetur eum librum haud dubium ab aliis factum Latinum, quosdam magno fastu professos fuisse Charthagini, quem tamen ipse, annos natus plus

510 minus viginti, lectum citra interpretis operam sic intellexerit, vt post congressus cum illis compererit illos nihil adducere quod ipse non perspexisset. Hoc demiror non meminisse Leum, cum velit in tantum videri deditus Augustino, vt in huius gratiam pene contumelia afficiat Hieronymum.

Iam de Chrysostomi versibus Graecis ab illo versis vnde hauserit nescio. Sed

1.B 196 demus Augustinum belle nouisse Graecas | litteras, quid hoc ad refellendum id

516 quod scripseram, Augustinum cum Hieronymo conferens, illum fuisse destitu-

tum praesidio linguarum, quibus instructus erat Hieronymus? An Hebraice nouit Augustinus, an Chaldaice, an Syriace? Neque enim agebam illic proprie de sermone Graeco, alioqui cur non eadem opera obiecit Leus, quod Augustinus non fuerit destitutus praesidio Romanae linguae?

Sed his fortiter, vt putat, euictis arrodit illud quod scripserim Augustinum impense credulum, atque ita respondit, quasi dixerim Augustinum impense pertinacem sibi que nimium fidentem: *Mirum vero, inquit, cur dicas tam impense credulum. Quo vno quem alium inuenias, qui libentius ingenio cesserit? Qui prope solus, quod probe tueri potuisset, ne quod offendiculum daret veritati catholicae, sponte sua recantauit? Qui neminem dedignatus est praeceptorem, a quo quicquam discere potuisset? Hieronymum quem illi tanto interuallo anteponebat consuluit, nec dignus est habitus responsione*, etc. Quorsum hec spectant, obsecro? An ideo non fuit credulus Augustinus, quia cupidus erat discendi? Quia retractauit lapsus suos? Quia consuluit Hieronymum? Imo hoc magis erat credulus, quod ab omnibus cuperet doceri. An mordeo sanctissimum virum, quod illum dicam impense credulum? At Paulus illud inter charitatis elogia refert, quod credat omnia. Vt quisque minime malus est, ita maxime credit, ita minime diffidit. Demiror autem Leum aut dissimulare aut non intelligere, quare dixerim Augustinum credulum. Hieronymus vbique diffusus Latinorum exemplaribus Graeca consulit, diffusus Graecis consulit Hebraica aut Chaldaica, neque statim commouetur fabula, quamuis celebri, neque protinus assentitur huius aut illius sententiae, ni prius excussae. Augustinus auctoritatem interpretum septuaginta volebat haberi sacrosanctam, non ob aliud, nisi quia fuerat recepta. Hieronymus nihil commotus populari iudicio reiicit eam ex ipsa re. Augustinus quod vulgo tum iactatum

488 Lucae i *A C BAS*: luce, id est *B male*.

489 confiteris. *A B*: confiteris. Hactenus Leus. *C BAS*.

491 si, non sic *A B*: sic, non si *C BAS*.

493 si manere *A C BAS*: si non manere *B*.

495 si cum *A B*: sic eum *C BAS*.

495 manere? Hoc est, ita *A B*: manere? Cum dicit, sic eum volo manere, quid aliud dicit quam illum non mori? Porro cum ait, si eum

volo manere, quid ad te? ita *C BAS*.

513–514 Hieronymum. Iam *A B*: Hieronymum.

Nam quod in calce illius ait se vertisse, res ipsa loquitur, quod non verterit vt interpres, sed explanarit, cum et suis verbis expatiatur et aliquoties meminerit Themistii. Iam *C BAS*.

526 est *A*: om. *B C BAS*.

484 inquit *Ann.* fol. XLVIII verso.

497 posteriori aeditione Cf. Reeve, p. 269. In the 1516 annotation Erasmus had written: "Inter vetustiores solus Augustinus legisse videtur: *Sic eum volo manere*". In 1519, he made the following adjustments and additions: "Inter vetustiores solus Augustinus quibusdam legisse videtur: *Sic eum volo manere* ... Imo si quis attentius excutiat expositionem Augustini, comperiet et illum legisse, *Si eum*, non *Sic eum*, atque illud *sic* ab indocto quopiam corruptum".

500 responsionem Cf. *supra*, p. 144, l. 153 sqq.

501 Addit Leus *Ann.* fol. XLVIII verso.

507 verterit Claimed by Lee, *Ann.* fol. XLVIII verso.

508 testetur In *Conf.* IV, 16 (Migne *PL* 32, 704).

513–514 Hieronymum ... vertisse (app. crit.) I.e.

Ps.-Augustinus, *Categoriae decem ex Aristotele excerptae*, Migne *PL* 32, 1440.

514 versibus As claimed by Lee, *Ann.* fol. XLVIII verso.

523 inquit *Ann.* fol. XLV.

532 Paulus 1. *Cor.* 13, 7.

erat de septuaginta cellulis credebat. Hieronymus vt fabulam confictam irridet. Augustinus quicquid voluminum erat receptum vsu ecclesiastico, alba, quod aiunt, amussi comprobatur. Hieronymus quaedam plane reiicit et obeliscis iugulat vt fabulosa, quaedam semouet ab his quibus vult esse grauissimam autoritatem.

545 Ob hanc credulitatem Augustini fieri poterat, vt quod forte legit in codice Latino, crediderit esse rectum. Neque enim sequitur, si deprehendit in Euangelio Ioannis τὴν ἀρχὴν esse casus accusatiui, illum caetera quoque contulisse, quod si fecisset, non lapsus esset in locis quibusdam. Ego magis arbitror de τὴν ἀρχὴν illum ab alio quopiam fuisse submonitum et hoc opus illi fuisse scriptum, ante-

550 quam conferret ad Graecos codices exemplaria Latina. Ad quod faciendum videtur incitatus noua versione diui Hieronymi.

Atque hac quoque parte pulchre depugnata Leus nescio quo pacto subito proripuit sese ad collationem Hieronymi cum Augustino, cum instituisset refellere quod huic tribuissem credulitatem. *Facilis, inquit, est coniectura, cur Hieronymus siluit. Non inuidebat illi eruditionem, sed plane vidit nihil potuisse accuratius dici de iis rebus, de quibus consultus est quam scripsisset ille, qui consulebat.* Opinor Leum sentire de questione, quam Augustinus Hieronymo proponit de origine animarum. Nam ad hanc nusquam respondit Hieronymus, non quod deesset illi quod responderet, sed vel quia non vacabat vel quia suspicabatur eam subornatam ab

560 aliis per Augustinum explorantibus ecquid haberet Origenicum Hieronymus. Nam hoc nomine multis suspectum fuisse constat.

Pergit Leus: *Nam ne conferam alterum cum altero, quod tu studio magis quam iudicio facere videris, quantus esset Augustinus facile agnoscunt, qui disputationes eius cum Hieronymo expendunt, in quibus si non superior, certe nihilo est inferior.* Hactenus Leus. Negat se velle alterum cum altero conferre. Quid igitur? An hoc non

565 est conferre? Porro quod negat Augustinum fuisse Hieronymo in ea conflictatione de sententia epistolae ad Galatas inferiorem, vt largiamur interim esse verum, etiamsi diuersum sensit, praeter alios complures, R.D. Adrianus cardinalis Dertusensis, non ideo protinus erit Hieronymo doctior, quod ab illo steterit

570 victoria in vnica conflictatione, imo fit aliquoties vt qui vincitur appareat eruditior. Mihi vero non est animus in praesentia contendere, vter nostrum de Augustino rectius sentiat. Abunde, ni fallor, super hac re respondimus Ioanni Eccio in epistola ad eum scripta, cuius argumenta demiror, cur non refellat Leus, si visum erat hac de re mecum digladiari. Nam priusquam aederet has suas annotationes

575 iam legerat epistolam.

Sed pergit Leus: *Neque vero in vnus Erasmi iudicio res ita est, vt suus vel Hieronymo, quem omnes probi colunt, vel Augustino, quem nemo sanus contemnit, tribuatur locus.* Quid his verbis sibi vult denique? An a me non colitur Hieronymus, quem omnes probi colunt? An a me contemnitur Augustinus, quem soli contem-

580 nunt insani? Et si non pendet autoritas horum a mea censura, idcirco non licebit indicare quid mihi videatur? Sic antepono Hieronymum, vt tamen Augustinum quam honoratissimum esse velim. Subiicit Leus: *Sed quod dicis scribendo ac docendo didicisse quod scriberet ac doceret, hoc ego nevitquam illi vitio tribuendum*

585 *puto. Quod si vicium sit, commune est illi cum caeteris. Nam quotusquisque est omnium qui id non facit. Hieronymus, num scribendo ac docendo didicit quod scriberet ac doceret?* Hactenus Leus. Si vicio verti non debet – nec ego suggillo Augustinum sed potius excuso ac defendo –, quid igitur quod mecum litigat Leus? Raptus est protinus ad honorem presbyterii, raptus est vt assideret episcopo suo atque eius vice doceret populum. Et verum est quod scripsit Hieronymus, 590 arduum esse prolixique negotii parare solidam cognitionem sacrarum scripturarum. Id facere non vacabat Augustino. Illud nimirum est quod queritur in epistola quadam ad Valerianum, per omnia sacra obtestans, vt daret ipsi spacium discendi, quod doceret populum. Se sibi notum esse, nec ignorare quanti periculi res esset. An mihi non licebit hoc praedicare de Augustino quod ipse de se scripsit? 595 Laurentius hoc loco paulo acrius incessit Augustinum. Ego contra lapsum illius, si tamen hic lapsus est, excuso atque eleuo. An hoc male habet Leum? Queso, num videtur expendere quid scribat, qui scribit huiusmodi neque terram, quod aiunt, attingentia neque coelum?

552–553 proripuit *A B C*: proripit *BAS*.
 556 iis *A*: his *B C BAS*.
 562 tu *A C BAS*: in *B*.
 576 suus *C BAS*: suas *A B male*.
 585 qui *A C BAS*: quid *B*.
 587 igitur quod *A*: igitur est quod *B C BAS*.

596 Leum? Queso *A B*: Leum? Et tamen homo candidus Vallae diligentiam laudibus vehit, mordacitatem dissimulat, ac mea etiam bene dicta calumniatur, palam indicans se nihil aliud habuisse in consilio quam odium mei. Queso *C BAS*.

542–543 *alba ... amussi* Cf. *Adag.* 488 (Amussis alba), *ASD* II, 1, p. 559.
 547 τῆν ἀρχήν An argument proffered by Lee, *Ann.* fol. XLVIII verso: “Quin et consentaneum est consultos fuisse ab Augustino graecos codices, tum quod in (principio tuo) Ioannis octauo [8, 25] dicit principium graece foeminini esse generis, tum quod saepe citat et interpretatur prout Graeca habent”.
 554 *inquit Ann.* fol. XLV.
 557 *proponit In Epist.* 161 (Migne *PL* 33, 720–733).
 562 *Pergit Leus Ann.* fol. XLV.
 568 *Adrianus* Adrian of Utrecht (1454–1523), later Pope Adrian VI, chancellor of the University of Louvain, councillor of Charles V, and the holder of multiple church benefices. In a letter to Adrian, Erasmus mentions that he attended the latter’s lectures at Louvain, referring to himself as “quondam tuae doctrinae theologicae auditorem et integritatis admiratorem” (*Ep.* 1304, ll. 8–9).
 569 *Dertusensis* I.e., of Dertosa, modern Tortosa, in Spain. Adrian had been appointed bishop of Tortosa in 1516 and a cardinal in 1517 (*Contemporaries* I, s.v. Pope Adrian VI)

573 *epistola Ep.* 844, l. 120 sqq.
 582 *Subiicit Leus Ann.* fol. XLV.
 589 *scripsit Hieronymus* Cf. *Comm. in Michaeam*, Migne *PL* 25, 1164 B; *Comm. in Naum*, Migne *PL* 25, 1242 B.
 591–592 *in epistola Epist.* 21, 3 (Migne *PL* 33, 88–89).
 592 *Valerianum* I.e. Valerius, Augustine’s predecessor as Bishop of Hippo.
 595 *Laurentius Valla, Opera*, p. 846.
 596 *excuso* Cf. Reeve, p. 269. In his 1516 annotation, Erasmus had written: “Nec est insectandus vir tam pius, sicubi non assequitur quod affectat, sed tolerandus magis”. It was only in a 1519 revision that he made clear that this comment was a reflection on Valla’s criticism of Augustine. The revised note read: “Non erat tamen conuictus insectandus, quod nimium acerbe fecit hoc loco Valla, Augustinus, inquit, ne hic quidem Graecam consulens veritatem, speret se inter falsa verum inuenire. Et aliquanto post odiosius: Nunc in tanta re vel euangelica, vel ad euangelium pertinente, Graeci fontis veritate ommissa, postulat vt sibi credamus, etc.”
 597–598 *quod aiunt Adag.* 444 (Neque coelum neque terram attingit), *ASD* II, 1, p. 518.

600 Nec his contentus pergit: *Nisi forte tibi placeat quorundam hominum praecocitas, qui docent et scribunt, quod nec docendo nec scribendo didicerunt. Augustinum ab hac nota eximo. Eximo et Hieronymum.* Quid autem erat periculi, si Leus illos non exemisset? Nihil enim me mouet, quod existimat hoc dictum ad me pertinere, sed vereor ne qui legerint annotationum illius libellum potius in ipsum retorqueant. Pergit: *Nec pudet confiteri Augustinum (quod tu scribis) profecisse,*
 605 *postquam ad Hieronymi emulationem se coepit conferre, non quod ab Hieronymo quicquam didicerit, sed quod illa scribendi exercitatione semper euaserit doctior.* Cur autem tantopere metuit Leus, ne quid videatur ab Hieronymo didicisse? Nam id vehementer abominatur in scheda quam intercepi.

610 Sed atrocius est, quod semper impingit. *Hoc vero, inquit, quod obiicis, iuuenem ascitum ad munus episcopale ac neophytum, quod Paulus vetat, obiice et Ambrosio adhuc catechumeno ad eam dignitatem eucto, qui probe causam tuebitur suam, quippe paratus et instructus, quod prius hoc fecerit contra Vercellenses.* Ni mihi decretum esset ab affectibus temperare, nonne hic optimo iure debaccharer in
 LB 198 Leum? Patrocinator Augustino, praesertim in his quae scripsit | iuuenis, quod statim
 615 raptus sit ad functionem episcopalem. Ac Leus mihi dicam scribit, quod insimulem Augustinum ambitus, qui contra Pauli doctrinam adhuc pene neophytus arripuerit episcopi dignitatem. Atque hic scilicet locum habebat Ambrosius ante designatus episcopus quam baptizatus. Si hanc appellarem calumniam, Leus ageret mecum iniuriarum. Doceat igitur me, lector, quid sit calumnia, si haec non
 620 est? *Erat, inquit, audeo dicere, in vitroque canicies fidei, digna episcopatu.* O miram libertatem, si hoc audet dicere Leus, quod nemo negat! At num ideo non multa nesciebat Augustinus in sacris litteris, num ideo non fuit inferior Hieronymo, quod praeditus esset canicie fidei?

625 Sed nondum finis. Addit Leus: *Dicis non insectandum, sed tolerandum, sicubi non assequitur quod affectat.* An hoc dictum meum improbat Leus, an postulet ut laudemus Augustinum, etiam cum aberrat a vero? An non sat est, si lapsum toleremus nec insectemur, quemadmodum facit Valla? Nam lapsum esse, nec id admodum raro, nec ii negant qui plurimum tribuunt Augustino. Quod tamen illi cum caeteris commune est. *Sed tu tamen, inquit Leus, insectaris, et ita insectaris, vt minoris facias quam vlla hominum opinione hactenus habitus est ita ingenium tribuis, vt eruditionem adimas, ita sanctitatem praedicas, vt ambitus prope accuses, quod neophytus susceperit episcopatum.* Hactenus ille. Quid ego audio? Nullus vnquam fuit mortalium ante me, qui in sacra doctrina potiores tribuerit Hieronymo? At possem referre insignium theologorum de Augustino suffragia, quae
 635 nolim hic recensere. An indoctus est quisquis ignorat aliquid aut quo sit alius doctior? An accusat ambitus qui excusat, quod non ea praestiterit quae voluit, propterea quod statim inuolutus sit curis episcopalibus? An ambitus incusat qui scribit *ascitum*? Sed hic ex admonitu meo Leus addidit *prope*, videlicet moderans quod acerbius dictum videbatur. Quamquam quid ad rem facit illud *prope*, cum
 640 ego multis parasangis absum ab eo, ut insimulem Augustinum ambitus? Et tamen illud *prope* non erat in primis schedis, in quibus preter alia (nam ad manum non

- est scheda) palam mihi impingit, quod odio quodam peruerso falsa etiam illi impingam. Sed admonitus deleuit. At interim quoties ista descripta sunt, a quam multis lecta, priusquam haec deleret! Si dicto tantum laeisset famam meam, erat
 645 innocentiae christianae sarcire quod erat illatum noxae. Nunc cuiusmodi est haec libris illinere, describenda curare, spargere per regiones? Atque haec qui facit negat se vnquam secus de me locutum quam honorifice, negauit proximo colloquio, cum hic liber esset in manibus typographi, nihil inesse contumeliae, tametsi quaedam essent libere dicta.
- 650 Sed pergit Leus: *Non assecutum innuis quod affectabat in re litteraria. Vt donem non assecutum, quod affectabat, num satis est assecutum esse, quantum nemo pene alius?* Quid hic ratiocinatur Leus? An ideo non est tolerandus Augustinus in his quae scripsit iuuenis, si tantum in literis est tandem assequutus, quantum vix alius quisquam? Neque enim hic disputo, an tantum sit assecutus quantum hic
 655 tribuit. Subiicit Leus: *Sed quantum ipse assequutus es (venia tua loquor), vt censem agas tanti viri cuius tum sanctitatem, tum eruditionem totus orbis Christianus multis iam seculis admiratus est, veneratus est, et prope adorauit?* Quid? An orbis erat desiturus id facere, ni Leus haec scripsisset? Cur autem rursus adiecit *prope*? An non plane veneramur et adoramus Augustinum? Quod si sensit de cultu qui
 660 peculiariter soli debetur Deo, cum ad hunc nullus mortalium accedat, non in

- 599 placeat quorundam *A B C*: placeat, inquit, quorundam *BAS*.
 600 scribunt *B C BAS*: scribant *A*.
 601 Hieronymum. Quid *A B*: Hieronymum. Haec ille. Quid *C BAS*.
 607 quid videatur *A B C*: quid Augustinus videatur *BAS*.
 617 dignitatem. Atque *A B*: dignitatem. Quia Paulus vetuit, ideo refugit Augustinus, quantum licuit, sed quod nolens pertractus est, hoc illi ademit ocium ad studia necessarium. Atque *C BAS*.
 625 postulet *A B*: postulat *C BAS*.
 626 Augustinum lapsum esse* *C BAS*: *om. A B*.

- 640 absum *A*: absum *B C BAS*.
 642 falsa *A C BAS*: falso *B*.
 643 Sed admonitus *A*: Sed id admonitus *B C*, Verum id admonitus *BAS*.
 648 nihil *A B C*: quicquam *BAS*.
 652 alius? Quid *A*: alius? Haec ille. Quid *B C BAS*.
 652 ideo *A C BAS*: adeo *B*.
 654–655 hic tribuit. Subiicit *A B*: illi tribuit Leus, cui tamen patitur aliquem praeponi cum dicat, vix alius opinor de seipso sentiens. Subiicit *C BAS*.
 656 tum *prius A B*: cum *C BAS*.

- 599 *pergit Ann.* fol. XLV recto-verso.
 604 *scribis* In the 1516 annotation, which read: "Profecit tamen, praesertim vbi se coepit ad Hieronymi conferre aemulationem" (Reeve, p. 269). Erasmus excised this sentence in 1519.
 608 *quam intercepti* Cf. *supra*, p. 32, l. 223.
 609 *inquit Ann.* fol. XLV verso.
 610 *quod Paulus vetat* 1. *Tim.* 3, 6.
 610 *Ambrosio* Ambrose became Bishop of Milan in 374, when he was a catechumen. He was baptized and ordained only after his

- elevation to the see and continued his theological studies under Simplicianus.
 612 *Vercellenses* Cf. Ambrose, Migne *PL* 16, 1239–1272.
 620 *inquit Ann.* fol. XLV verso.
 624 *Addit Leus Ibid.* on Erasmus' annotation as phrased in 1516. Cf. *supra*, p. 197, n.l. 596.
 627 *Valla* Cf. *supra*, p. 197, n.l. 595.
 629 *inquit Ann.* fol. XLV verso.
 647 *negat* Cf. Ep. 1061, ll. 386–389, 703.
 650 *pergit Leus Ann.* fol. XLV verso.
 655 *Subiicit Leus Ibid.*

tempore addidit *prope*. An Augustinum excusare est censorem in illum agere? An
 LB 199 qui inferior | est, non potest effari quid de Augustino sentiat? Si istud mihi de
 Augustino non permittit Leus, qua fronte sibi permittit censuram in Hierony-
 mum? Nam de me nihil dicam, quem adeo contempsit, vt estimaret nihil tam
 665 oscitanter in me scribi posse, quod non satis esset ad obruendum Erasmus.

His argumentis posteaquam me satis refellit, perorat admodum seuere iterum
 atque iterum optans vt hac aetate natu grandior factus grandeuum illum imiter
 Augustinum. *Obsecro*, inquit, *per Christi charitatem, relegas diligenter ac iuste*
expendas quae scripsisti, et sicubi more hominum te lapsum inueneris, non pudeat te
 670 *ad exemplum beatissimi atque ad miraculum vsque eruditissimi patris recantare, vbi*
male cecinisti. Itaque videbis, quantum ipse egeas censore, potius quam tanti praeser-
tim patris censorem agas.

Quis haec absque risu legat, qui rem norit? At qui sit ignarus, quis non credat
 esse grauem ac seriam admonitionem grandeui cuiuspiam et auctoritate praepol-
 675 lentis episcopi? Cum ipse tot locis hallucinetur, cum toties reprehendat ea quae
 non intelligit, cum toties agat argumentis adeo contra me nihil facientibus, vt in
 ipsum recidant, cum toties a me bene dicta detorqueat ad calumniam, cum toties
 citet autores sacros in sensum diuersissimum, cum toties sic odio feratur in proxi-
 mum, e cuius certe libris multa didicit iuuenis, cum toties – sed malo finem
 680 facere quam toties enumerare quoties ille peccat insigniter – quin ipse sibi can-
 tionem hanc canit, quam nunc canit mihi? Cur non auscultauit fidis ac doctis
 amicis, qui magno meo malo suadebant Leo, vt opus suum premeret, vtpote
 dedecori futurum, non auctori modo, verum etiam toti Britanniae? Cur non aus-
 200 cultauit D. Atensi, qui noluit rem agi per contentionem? Cur non | saltem meum
 685 admisit consilium, qui toties admonui, videret etiam atque etiam quid scriberet
 aedendum neque speraret protinus omnibus arrisurum, quicquid ipsi scribenti
 arrisisset malletque stilum suum attemperare ad grauium ac doctorum hominum
 iudicium, quam ad quorundam applaudentium assentationem, vt argumentis
 rem ageret, non conuiciis? Haec quoties admonui, etiam parum vt ipsi videbatur
 690 amicus, sed tamen amicius consulens, quam illi, quos ille pro summis ducit ami-
 cis, aut quam ipse consuluit sibi fortasse plus satis amicus! Vides, lector, quam
 hic nihil sit dignum palinodia. Nunc quum in posteriore aeditione quaedam
 adiecerim, quae vetarent, ne quis possit ad eundem modum calumniari, quorsum
 attinebat haec tam multa, tam odiosa, tam rixosa in vulgus aedere? Iam hoc res
 695 est magis ridicula, quod sic obiurgat, sic admonet iam absolutis posterioris aedi-
 tionis voluminibus. Nam schedam eam, vt dictum est in Apologia, non ante nac-
 tus sum, quam altero volumine perfecto redissem Louanium. Et tamen si haec
 exissent me mortuo, quod ego non dubito quin fuerit Lei consilium, credidisset
 lector his verbis me fuisse monitum priusquam ad recognitionem operis accinge-
 700 rer. Huiusmodi nugis neque meum ocium neque tuum studium occuparem,
 optime lector, nisi Leus tam capitaliter nos impetisset et nisi rumor huius libri
 iam opera quorundam bonam orbis partem occupasset, priusquam in lucem prod-
 iret. Sed huius voluminis secundi modus esto. Quod superest, tercio volumine

705 conficietur. Ex hoc interim coniicito, lector, quam non opimum triumphum sit
relaturus hic, qui tanto tumultu rem aggressus est.

FINIS SECVNDI

Apud inclytam Brabantiae Antuerpnam in aedibus Michaelis Hillenii Anno ab
orbe redempto M.D.XX. Mense Aprili.

664 *estimaret* *A*: *existimaret* *B C*, *existimarit*
BAS.

666 *Imperiosa Lei monitio** *C BAS*: *om. A B*.

684 *Leus Atensi non paruit** *C BAS*: *om. A B*.

703 *secundi A B*: *om. C BAS*.

703 *tercio A B C*: *proximo BAS*.

707–708 *Apud ... Aprili A*: *Basileae in aedibus*
Ioannis Frobenii anno M.D.XX. B, om. C
BAS.

668 *inquit Ann.* fol. XLVI.

684 *D. Atensi* Cf. *supra*, p. 31, n.l. 167.

692 *postiore aeditione* Cf. *Reeve*, p. 269.

696 *in Apologia* Cf. *supra*, pp. 27–28, ll. 114–
116.

698 *non dubito* Cf. *supra*, p. 65, n.l. 230.

Erasmus Roterodamus candidis lectoribus s. d.

Dum haec scriberem, optime lector, identidem poenituit instituti laboris: neque
5 enim arbitror multis annis mihi collocatam operam in vllum argumentum, vel
cum tedio maiore, vel cum fructu minore. An Leum sui libelli poeniteat, nescio.
Nam aiunt illum maioribus etiam copiis instaurare pugnam. Quod si falsum est,
et ille pacem mauult, age diuidamus inter nos victoriam. Dimidium laudis ille
ferat, ego dimidium. Vicerit ille conuiciis, ego verbis. Fuerit ille superior vocife-
10 rationibus, argumentis ego. Dixerit ille seditiosius, ego moderatius. Quod si volet
solidam auferre laudem ex hoc conflictu, ne tentet denuo iurgiis et conuiciis, qua
quidem in re iam omnium atque adeo meo quoque suffragio palmam tulit, nec
habebit me posthac concertatorem. Quid enim facilius quam vel ingerere vel
regerere maledicta et lusco dicere lusce? Mulierum ac scurrarum ista concertatio
15 est, non theologorum. In promptu est cuiuis labem alieno nomini aspergere, qui
suum ipsius probrum non metuit. Vt enim vitae, sic famae alienae dominus est,
qui suae contemptor est. Si Leus vult talis haberi apud alios, qualis ipse videtur
LB 200 sibi, vir eruditus, cordatus, attentus, ocula|tus, fortis, tueatur bonis argumentis
20 suas illas toties iactatas et tandem orbi proditas annotationes. Neque rursus euo-
mat tantum pus conuiciorum interim pollicitans mox se responsurum argumen-
tis nostris, quod videlicet praestet ad calendas Grecae. Si fidit sibi, primum hoc
aggrediatur quod ad rem pertinet, omittat illud in quo nemo non fatetur illum
valere plurimum. Si mecum aget his rationibus quae doctos viros deceant, fortas-
sis habebit Erasum conflictatorem. In hoc genere certaminis nolim experiri
25 vires meas, a quo discedit vterque et saucius et inglorius, quod maledicentiae,
non eloquentiae viribus nititur nec aliud laudis aufert victor, nisi quod habetur
vir improbior et amarulentior. Odi victoriam, quae non contingit nisi grauter
laeso proximo. Crudelis est voluptas e fratris exitio triumphum agere. Pulcherri-
mum certaminis genus est, vnde qui vincit discedit honoratior, qui vincitur abit
30 doctior.

Quod si illi nihil videtur eruditius quam maledicere, me non habebit aduersa-
rium, et tamen fortassis non defuturus est suus Bitho Bacchius. Imo iam nunc

accinctos video, qui Leum accipiant pro ipsius dignitate. Quod si scissem, parissem huius temporis sumptui. Ego posthac huiusmodi tricis non auocabor a
 35 melioribus studiis. Alioqui quid facilius quam tenebrionem aut rabulam aliquem
 subornare, qui indoctis et insulsis conuiciis impetat hominis famam? Atque talis
 I.B. 201 histrio iam adornatus est, arctissimae religionis professor, sed ausus irreligiosis-
 simi mollitor, adeo litterarum expers, vt nec hoc conuicium, quod quidam in me
 iaciunt, dum grammaticum appellant, in eum dici possit, adeo non ingeniosus,
 40 vt etiam communi sensu careat, neque quicquam adferat ad scribendum praeter
 animum omnibus virulentis vndique corruptum. Iuuenis est, et miser prurit
 nominis ac famae parandae scabie. Iamque gestit prodire in proscenium, magno
 ordinis sui dedecore. Ac Leo sic fauet, vt tamen ei tantam famam subito partam
 inuideat. Video sic esse fatum meum, vt doceam qui me carpunt, vt nobilitem
 45 qui me infamant, vt ad studia bona extimulem, qui me a bonis auocant studiis.
 Etenim ni Leus plane velit ingratus videri, fatebitur Erasmum sibi magno com-
 modo fuisse. Siquidem dum me studet carpere, coepit attingere nonnihil melio-
 ris litteraturae, coepit amplecti studium linguarum, coepit euoluere quaedam
 veterum autorum, nostras lucubrationes vndique deflorauit, quin et Politiani
 50 libros attigit, ne vel hac parte videretur nihil omnino valere. Aliis amor stimulos
 addit ad bonas disciplinas, vti scripsit Plato. Huic ad easdem calcar addidit
 odium. Fortassis hoc egent stimulo, qui praeter se nullos amare possunt. Post-
 remo iam orbi non minus notum est Lei nomen quam Erasmi. Non contemnet,
 opinor, hoc praemii Leus. Id enim sensit, ni fallor, cum scribit ad me in praefati-
 55 tiuncula, qua mihi dicat sacras suas annotationes, *Mihi vero*, inquit, *quicquid*
euenerit, nec male, nec infeliciter cadet. Hoc dicit: vt pessime cadat alea, certe
 continget innotescere. Id cum Leo per me contigerit, superest vt eo beneficio
 recte vtatur ad suam Christique gloriam. Quodsi non satis habet peperisse

title TERTIVS A: ALTER B C BAS.

9 verbis A B: veris C BAS.

14 dicere C: discere A B BAS.

17 Lei de se existimatio* C BAS: om. A B.

24 hoc A B C: altero BAS.

37-38 irreligiosissimi B C BAS: religiosissimi A.

52 Lei studiorum stimulus odium* C BAS: om. A B.

14 *lusco ... lusce* Cf. Pers. I, 128.

21 *calendas Graecas Adag.* 484 (Ad Graecas calendas), ASD II, I, p. 484.

32 *Bitho Bacchius Adag.* 1497 (Bithus contra Bacchium), LB II, 580 E-583 C.

33 *accinctos video* Cf. the collection of letters edited by Wilhelm Nesen, *Epistolae aliquot eruditorum* (Antwerp: Hillen, April-May, 1520) and the epigrams published against Lee by the Erfurt literary society, *In Fd. Leeum quorundam e sodalitate literaria Erphurdiensi Erasmi nominis studiosorum epigrammata*

(Erfurt: J. Knapp, June, 1520). On both publications cf. introduction pp. 10-11.

37 *adornatus est* Perhaps a reference to Vincencius Theoderici, with whom Erasmus had a run-in in 1520 and who eventually published a diatribe dedicated to Lee. Cf. *supra*, introduction pp. 12-14.

49-50 *Politiani libros* Lee quotes the Italian humanist Angelo Poliziano at *Ann.* fol. DDii (Asso, p. 248).

51 *Plato* Cf. *Symp.* 196d-197a.

54-55 *praefatiuncula Ep.* 1037, ll. 7-8.

famam, ni bonam etiam pepererit apud bonos ac doctos, primum canat palinodiam conuiciorum, quibus immerentis famam impetiit, deinde fateatur et emendet lapsus suos, quos innumeros prodidit vno libello, dum in meis voluminibus paucos conatur ostendere. Optimum erat paruisse monenti, ne tali libro propinaret se deridendum orbi. Nunc saltem malo doctus hactenus obtemperet consiliis amicorum, ne se rursus coniiiciat in rabiosam concertationem et eruditorum calamum in se prouocet. Si quid laudis parari potest linguae virulentia, si quid indoctis vociferationibus, abunde multum laudis iam nunc tulit Leus. Nos nihil gessimus per insidias, neque cum adiuratis typographis egimus, ne quis inspiceret chartas, antequam esset absolutum opus. Et Leum sic tractauimus, vt nihil sit in mea responsione tam asperum vt non grauius ledatur suis ipsius scriptis. Quo magis in promptu sit illi lapsus suos agnoscere, non omnes, neque enim est numerus, sed aliquot elencho demonstrauius, non tali, qualem ille praefixit suo libro, qui praeter fumos, fucos, technas, et seditiosas calumnias nihil habebat. Hic multo minus pollicetur, quam praestet opus, et moderatione quoque respondet.

Si me audies, lector, neque Lei calumniis neque meis apologiis euoluendis bonas horas male perdes. Attamen si quid forte haustum est veneni ex Lei libello, consultum fuerit nostra vti antidoto. Caeterum ab eo, qui volet exercere censuram, illud petam, vt nostra legat attentius, et si vacat, cum iis quae scribit Leus conferat. Nam nos vbique, quantum licuit, studuimus compendio, ne in re et inamoena et inutili nimium ocii collocaremus. Quodsi haec est ineuitabilis studiorum pestis, vt qui iuuandi studio scribunt aliquid cogantur cum omnium monstrorum genere depugnare, cum nusquam desint indocti stolidique et depugnare parati, cedo totam harenam aliis. Hactenus nemo per me factus est ater. Neque fiet, si modo liceat persequi meum institutum. Nihil adhuc scripsi sciens, quod aduersetur pietati aut gloriae Christi. Articulos fidei toto pectore complector, dogmata recentium theologorum sic recipio, vt nolim nec tueri pertinacius, nec impugnare contentiosius. Me nullus habebit nec impiae doctrinae magistrum, nec seditionis aut tumultus vel ducem vel comitem. Famae sum satur. Opes non ambio. Hoc ingeniolum, hae litterulae Christi gloriae | seruient. Huic vtinam prober, quandoquidem vix spes est fore, vt placeam quibusdam, qui magis student suo lucro quam Christi. Non est vllum studii genus, quod damnem. Non est vllum vitae genus, quod insecter – de probatis loquor. Non improbo moderatas et ab ecclesia receptas ceremonias, sed eos modo, qui his freti negligunt ea quae sunt verae pietatis. Nemo syncerius amat vere religiosos, nec inter vllos malim vitam agere, nisi dissuaderet necessitas. Eruditionem mihi non arrego. Quod dedit Dominus libenter impartio. Si quis adferet meliora, non grauatim sequar. Qui mouent huiusmodi tumultus, ipsi viderint quales sint, ipsi se suis produnt libellis. Quorum nullus adhuc tam indocte neque tam virulente scripsit, quin hoc Lei libello subleuetur. Sed prohoemii plus satis. |

LIBER TERTIVS

Responsio ad annotationem Eduardi Lei CXIII. aduersus annotationes Erasmi Roterodami in Acta Apostolorum.

105 *Per Spiritum Sanctum praecipiens.* Quoniam haec particula, *per Spiritum*, reddebat orationem ambiguum, quod referri possit, vel ad superiora, *praecipiens per Spiritum Sanctum*, vel ad sequentia, *per Spiritum Sanctum quos elegit*, vt ostenderem rectius accomodari ad superiora, praesertim cum ordo sermonis praeposterus sit alteram sequentibus sententiam, *per Spiritum Sanctum quos elegit*, pro eo quod erat, *quos elegit per Spiritum Sanctum*, adhibita periphrasi verteram hunc in
110 modum: *Ad eum usque diem quo, postquam impartitus in hoc ipsum Spiritum Sanctum, mandasset Apostolis, quos delegerat, rursus assumptus est.*

Hic Leus negat opus fuisse periphrasi, cum nostra lectio congruat ad sermonem Graecum. Imo non quadrat vel in hoc, quod non congruit ratio temporis in ἐντειλάμενος. Sed negat ex euangelistae verbis elici, quod nos expressimus per
115 iphrasi. Imo quo minus alter sensus possit elici, sermonis ordo reclamationem. Quid autem vetat intelligi quod nos vertimus? An qui per pecuniam dicitur aliquem euexisse ad magistratum, nonne intelligitur impartitus pecuniam conciliasse illi magistratum? Nec ideo nego per Spiritum Sanctum electos episcopos, qui regerent ecclesiam, si annoto Christum per Spiritum Sanctum delegasse suis praedicandi
120 munus. Imo quod adducit Leus pro me facit magis. Porro quod ἐντειλάμενος refert ad hoc quod mox sequitur, *ab Hierosolymis ne discederent*, mihi sane videtur tum coactius, tum dilutius, quasi fuerit hoc praecipuum aut solum quod illis praecipisset, cum Lucas illic attingat summam eorum quae Christus mandasset suis a resurrectione. Ad haec quid opus erat illic admiscere, quod mox esset narraturus? Iam quod negat Lucam facere mentionem de praedicandi munere delc-
125

68 opus. Et *A B*: opus, quemadmodum fecit ille. Et *C BAS*.

69 vt non *A B C*: vt ille non *BAS*.

69 scriptis. Quo *A B*: scriptis. Porro quo *C BAS*.

71 Elenchus annotationum Lei* *C BAS*: om. *A B*.

77 fuerit *A C BAS*: fuit *B*.

84 Erasmi institutum* *C BAS*: om. *A B*.

86 nec *C BAS*: ne *A B*.

100 satis. *A B BAS*: satis. Finis. *C*.

101 Liber Tertius *A*: om. *B C BAS*.

102 CXIII *A B*: CXIII *C BAS*.

104 Acto. i.* omnes.

122 dilutius *A C BAS*: dilucidius *B*.

67 *per insidias* But cf. Erasmus' admission *supra*, p. 32, l. 219: "nullas non tendens insidias".

71 *elencho* I.e. the "Index demonstrans aliquot locos, in quibus insigniter lapsus est Leus". Cf. *infra*, n.l. 100.

71 *praefixit* The index on sigs. DDiii-DDvi verso in Lee's *Ann*.

95 *necessitas* That is, Erasmus' physical inability

to bear the regulated monastic life. Cf. *Ep.* 296, ll. 12-19 to Seruatius Rogerus, justifying his continued absence from the monastery.
100 *plus satis* Here follows an index, listing Lee's errors.

104 *Per Spiritum Act.* 1, 2.

109 *verteram* In the edition of 1516, p. 248.

114 *Sed negat Ann.* fol. XLVI.

125 *quod negat Ibid.*

gato apostolis, mihi satis est quod Matthaeus et Marcus meminerunt. Porro de Spiritu Sancto nominatim meminit Ioannes capite vigesimo: *Sicut misit me Pater et ego mitto vos. Haec cum dixisset, insufflauit et dixit eis, accipite Spiritum Sanctum,* etc. Nec tamen ita sequor hanc sententiam, vt diuersam reiciam. |

LB 204

AD CXV.

131 *Et conuescens praecepit.* Annotaram mihi videri scribarum vitio deprauatum *conuescens* pro *conuersans*, cum neutrum verbum quod est in Graecorum codicibus sonet *conuesci*. Sed Leus in Aleandrino lexico legit συναυλιζεσθαι sonare etiam *conuesci*. At vnde hoc hausit Aleander, nisi ex hoc loco, quando nemo, opinor,
135 Latinus dixit *conuesci*? Quanquam ἀύλη Graece sonet et *diuersorium*. Neque pugnat inter se *conuersari* et *conuesci*, at non ideo vox eadem vtrunque significat. Neque facit aduersus annotationem meam, quod Christus a resurrectione sumpsit cibum cum discipulis suis. Sumpsisse cibum cum discipulis statim a resurrectione palam declarat euangelica historia. Nec hoc sensit Lucas his verbis,
140 Christum conuiuium egisse cum suis eo die, quo repetiit coelum. Sed summam proponit eorum, quae gesta sunt ante seruatoris ascensionem, quo connectat euangelicae narrationis seriem cum hac historia. Caetera minutiora sunt. Nec huius rei nos admonuit Leus, cum nunc recenseat inter manentia.

Sed hic Leus sumpto christiano animo quodammodo palinodiam canit, et hoc
145 nomine vult sibi debere lectorem. Sic enim ingreditur: *quia, inquit, utilitati tuae studemus, optime lector, ne quid ignores,* etc. Deinde promittit simili modestia vsurum sese etiam in caeteris, si quid offenderit apud veteres, non pudebit, inquit, *recinere, si opus sit, aut saltem te commonere.* Quod si Leus praestabit id quod pollicetur, non dubito quin ducentas simus habituri palinodias. Atqui turpissimum
150 est παλινοιδεῖν, vbi sic impetitur fama proximi, vbi tanto supercilio res geritur, vbi colaphis passim caedimur, vbi haereses, schismata et his dictu atrocia vocabula intentantur. Hic Leus non grauabitur recinere, vt satisfiat lectori. Quo pacto satisfiet mihi?

At ego in priore aeditione multo magis ingenue pollicitus sum palinodiam, si
155 quid offenderem secus quam oportuisset dictum, idque non vno in loco inuitaui studiosos, commonstrarent si quid offenderet. Atque id feci in opere non ad carpendum, sed ad docendum parato, in quo nullius fama incessitur, in quo nomen etiam eorum illustro a quibus dissentio. Et Leus post tot rixas, tot iurgia, tot conuicia, post tam multa seditiosissime dicta, post aeditum librum insigniter famosum,
160 sibi ignoscet, si modo commonefecerit lectorem erroris sui, sed incolumi tamen ipsius dignitate. Idque faciet cedens auctoritati Augustini, aut similium, alioqui non
LB 205 cessurus, ni tanti essent nominis apud omnes. Et tamen interim vult | expendi rationes illas admirabiles, quibus suam sententiam communiit, quae fortassis efficient, vt ab Augustino desciscentes in Lei sententiam pedibus discedamus.

165 Iam illud lubens rogarim Leum, si permittat, cum simul aediderit et priores annotationes et hunc indicem: cur non correxit potius duas illas annotationes,

quam hanc palinodiam adiecit indici non mutatis illis quae male scripserat? An metuebat, ne parum amplum esset volumen? Nec enim video quam aliam causam possit praetexere. Parisiis excudebatur liber, Leus erat Louanii. Qui si adfuisset, videri poterat excusis iam chartis illis sero deprehendisse, quod hic recantat, nisi forte Lei frater Galfredus hoc adiecit de suo, qui castigando libello praeerat, cui debes, lector, quod habes eum vsque adeo purum putumque a mendis. Siquidem hic plane iuxta Graecorum prouerbium ἀδελφὸς ἀνδρὶ παρῆν. Verum illud pene me fugerat, cum ego in posteriore aeditione non semel adduxissem testimonium sancti Augustini ex libri primi quem scripsit aduersus Felicem Manicheum cap. iii.; Leus id dissimulans citat eadem verba ex operis quo respondet Augustinus litteris Petiliani Donatistae cap. x. Atqui cum huius operis sint tres libri, nullius horum decimum caput habet aliquid huiusmodi, vnde consentaneum est Leum aliqua occasione hic falsum esse. Iam et illud festiuum, quod hanc Augustini lectionem paraphrasin vocat, cum locus ipse doceat hanc ecclesiasticam fuisse lectionem. Sic enim narrat notarius excipiens quae tum agebantur: *Et cum reddi-*

129 reiciam *A*: reiciam. Tametsi Chrysostomus, Graecis commentariis explicans hunc locum, ordinat sermonem hunc, quemadmodum nos ordinamus, his verbis: διὰ πνεύματος ἐντειλόμενος τοῦτ' ἐστὶν πνευματικὰ πρὸς ἀλ-ῶν εἰπὼν ῥήματα, idque multis verbis prosequitur. Hac de re cum nunquam monerit Leus, tamen annotat in indice, quod hunc locum non mutarim, hominem tyrannicum qui a nobis exigit vt diuinemus quid in posterum etiam scripturus sit. *C BAS*, reiciam. Tametsi ... mutarim. *B*.

131 Eodem* *omnes*.

134 Aleander, nisi *A B*: Aleander, si tamen hoc

addidit Aleander, nisi *C BAS*.

135 ἀλάτ* *C BAS*: *om. A B*.

144 Sed *A B*: Verum *C BAS*.

145 lectorem. Sic *A B*: lectorem, quasi parum sit si veniam impetret is qui sarcit erratum suum. Sic *C BAS*.

152 recinere, vt *A B*: recinere, aut si id videtur indignus tanto viro ne quid decidat ipsius dignitati, commonefaciet lectorem indicans, opinor, locum a falsariis corruptum, vt *C*, recinere, aut ... indignum ... decedat ... vt *BAS*.

155 idque *A B C*: atque hinc *BAS*.

171 Galfredus Lei frater* *C BAS*: *om. A B*.

127 *Ioannes Ioh.* 20, 21–22.

129 *Chrysostomus* (app. crit.) *Hom. in Act.* 1, 3 (Migne *PG* 60, 18).

129 *in indice* (app. crit.) *Ann.* fol. CI.

131 *Et conuescens Act.* 1, 4.

133 *Aleandrino lexico* Girolamo Aleandro's lexicon, published Paris, 1512; cf. *Contemporaries* I, s.v. (Girolamo) Aleandro.

134–135 *At vnde ... conuesci?* A question mark is to be supplied, as otherwise the sentence would be incomplete (no principal verb) and also grammatically incorrect (exhausit instead of exhauserit).

139 *Lucas Lc.* 24, 43, cited by Lee, *Ann.* fol. XLVII.

143 *inter manentia Ann.* fol. CI.

144 *palinodiam canit* Cf. p. 151, n.ll. 170–171.

145 *inquit Ann.* CVI verso. Although Lee had

listed the passage among the “Manentia”, he adduced at the end of the section a passage from Augustine supporting Erasmus' position. He explained that he had come across this passage belatedly.

147 *inquit Ibidem.*

154 *pollicitus sum* Cf. *supra*, p. 25, n.l. 51.

164 *in Lei ... discedamus* Cf. p. 179, n.ll. 76–77.

171 *frater Galfredus* Cf. *supra*, p. 43, n.l. 574.

173 *prouerbium Adag.* 692 (Frater viro adsit), *ASD* II, 2, pp. 220–222 (l. 993 παρῆν: παρῆν).

176 *cap. iii.* Migne *PL* 42, 521.

179 *falsum esse* The passage is cited by Augustine in *De unitate ecclesiae* II (Migne *PL* 43, 409–410).

180 *paraphrasin vocat Ann.* fol. CVII.

disset codicem Euangelii, accepit Actus Apostolorum et dixit. Ac paulo post: *Et recitavit in Actibus Apostolorum. Primum quidem sermonem,* etc. Bellum vero futurum erat, si episcopus studens testimonio diuinæ scripturæ reuincere haereticum pro
 185 verbis Euangelistæ suam adduxisset paraphrasim. Quin vel hic vnus locus apud Augustinum arguit ecclesiasticam lectionem, certe apud Afros, aliam fuisse quam qua nos vtimur hodie. Locum reperies iiii. et v. cap. Conferat si cui vacat.

AD CXVI.

Licet audenter dicere, μετὰ παρῥησίας. Cum *audenter loqui et libere loqui* idem
 190 valeant, cur Leus et a me dissentit et ab interprete? Cuius sermonem cum alibi dicat esse Spiritus Sancti, demiror quod non veritus sit *audenter* vertere *in palam*.

AD CXVII

Moses quidem dixit. Admonet Leus quod additur apud Graecos, *ad patres,* in Latinis non esse. Id si tum admonuisset, fuisset additum. Nec hic aliud potest obii-
 195 cere, quam humanam incuriam in re non periculosa. Et in posteriore aeditione additum est, citra Lei admonitionem.

AD CXVIII.

Aduersus puerum tuum Iesum. Cum παῖς apud Graecos polysemon sit et, vt arbitrator, etiam apud Haebraeos, admoneo magis vertendum esse *filium* quam *seruum*,
 200 quoties de Christo loquimur, quod Filium Dei frequenter et certo vocatum legimus, seruus an dictus sit incertum est ob vocem ancipitem. Sed Hieronymus contendit Christum vocari seruum. At Ambrosius dissentit enarrans Epistolæ ad Philip. cap. ii. *Non enim,* inquit, *mibi sicut quibusdam videtur, sic formam serui accepisse, dum homo natus est.* Ac paulo
 LB 206 | superius: *Formam tamen Dei non accepisse dicitur, sed esse in forma Dei. Serui autem formam accepisse, dum quasi peccator humiliatur. Serui autem ex peccato fiunt, sicut Cham filius Noe, qui primus merito serui nomen accepit.*
 205

Vides vt Ambrosius non aliter admittat in Christo serui personam, quam personam peccatoris. Verum cum toties falsus non satis fiderem Leicae citationi,
 210 visum est excutere loca, quæ adducit, non opinor ex ipsis fontibus, sed ex indice, quem indocte vocant concordiam bibliae. Nam primum Esaia c. xli. Hieronymus, qui iuxta Haebraeos vertit *et tu Israel serue meus,* cum prolixo sermone locum interpretetur, ne verbo quidem meminit Christi, verum totum hoc ad Apostolos accommodat, et nominatim ad Paulum, qui prius fuerit seruus legis
 215 Mosaicae, mox electus ad Euangelii prædicationem. Neque secus interpretatur glossa, quam vocant ordinariam. Et hic est locus quem Leus negat alio detorqueri posse quam ad Christum. Refellat igitur Hieronymum false interpretantem et suos autores adducat, quos repudiato Hieronymo sequamur.

220 Porro quod adducit ex eiusdem prophetae c. xlii., demiror cur putarit prophe-
tae verba mutanda. Cum enim illic iuxta versionem ex Haebraeis habeatur *Ecce*
seruus meus, suscipiam eum, ac iuxta Septuaginta legatur *Ecce Iacob puer meus,*
assumam eum, Leus adducit *Ecce seruus meus, suscitabo eum*. Vbi nunc est illa lex
225 terribilissima, quae nec apicem patitur immutari in sacris litteris? An excusabit incur-
riam? Sed, vt ipsi videtur, supinitas in sacris litteris impietas est. At fortasse sic
habet index. Verum oportebat in re sacra locum ipsum expendere, praesertim
cum pararet carpere. Atque hunc sane locum Hieronymus interpretatur de
Christo, sed negans addi mentionem Iacob, cum vaticinium aedatur de Christo.
Et tamen hic Iacob additur a Septuaginta. Iam in eo quod citat ex Esaiae capi.
xliii., vide quot modis peccet qui lapsus alienos tam morose insectatur. Primum
230 cum illic habeatur iuxta translationem *Vocaui te nomine tuo, meus es tu*, Leus sic
adducit: *Vocaui te nomine tuo, seruus meus es*. Vbi nunc dormit illa terribilissima lex,
qui diminuerit aut apposuerit? Hic nihil habet Leus quod praetexat, nisi suam vel
incuriam vel inscitiam, cuius aliis nullam omnino facit gratiam, aliis Cato, sibi

189 Acto. ii.* *omnes*.

191 palam A: palam. Atqui Chrysostomus hoc loco demonstrat insignem modestiam Petri, qui non dixerit aperte: Non dictum est de Dauid, sed de Christo, sed praefatus multum honorem prophetae Dauid, praemollit sermonem, ne quid offenderentur orationis libertate. Quis igitur locus ridiculo Lei commento? Quasi dicat: Liceat mihi apud vos exponere, quid his verbis propheta Dauid senserit, vt clare intelligatis. B, palam. Atqui ... de Christo, verum praefatus ... intelligatis. C, palam, nisi quod homo constans mauult a spiritu sancto dissentire quam a

seipso. Atqui ... de Christo, verum praefatus ... intelligatis. Sed hoc quamuis ineptum maluit quam non tueri superiorem ineptiam. BAS.

193 Acto. iii.* *omnes*.

198 Acto. iiii.* *omnes*.

206 Cham primus seruus* C BAS: om. A B.

211 concordiam A B: concordantiam C BAS.

217 false A: falso B C BAS.

230 translationem Vocaui A B C: translationem, tum Hieronymi tum Septuaginta, Vocaui BAS.

233 Aliis Cato sibi Suffenus.* C BAS: om. A B.

233 aliis A B C: nobis BAS.

187 iiii. et v. Actually chapters 3 and 4. Cf. *supra*, p. 207, n.l. 176.

189 *Licet audenter Act. 2, 29.*

190 *Leus Ann. fol. XLVII recto-verso.*

191 *Chrysostomus* (app. crit.) *Hom. in Act. 6, 1* (Migne PG 60, 57).

193 *Moses quidem Act. 3, 22.*

193 *Admonet Leus Ann. fol. XLVII verso*, referring to the omission in the Latin text of 1516, p. 254.

196 *additum est* "ad patres" was added in the text of 1519 (p. 251).

198 *Aduersus puerum Act. 4, 27.*

199 *admoneo* Reeve, p. 286.

201 *Hieronymus* Cf. the discussion of individual passages, *infra*, n.l. 211–212, 219, 228.

202 *Ambrosius* Migne PL 17, 432 A.

209 *Leicae citationi Ann. fols. XLVII verso–XLVIII.*

211 *concordiam bibliae* I.e. the *Concordantiae maiores sacrae Bibliae* published by the Froben press in 1496, 1506, 1525, etc. I would like to thank J. Trapman for pointing out to me that the variant cited by Lee (cf. *infra*, l. 231) appears in the *Concordantiae*.

211–212 *Hieronymus* Migne PL 24, 429 B.

217 *false* This rare form of the adverb was changed by Er. in subsequent editions to the more common "falso".

219 *adducit Ann. fol. XLVII verso*, citing Jerome (Migne PL 24, 436 A).

224 *ipsi videtur Ann. fol. XXX recto-verso.*

227 *negans* Migne PL 24, 436 A.

228 *quod citat* Migne PL 24, 443 B.

231 *adducit Ann. fol. XLVII verso.*

233–234 *Cato ... Suffenus* I.e. critical of others, flattering himself. Cf. *Adag.* 1412 (Ne mihi Suffenus essem), LB II, 557 F.

Suffenus. Verum opinor me deprehendisse quid hic imposuerit Leo. Index, quem
 235 concordantiam vocant, sic adducit hunc locum, quemadmodum refert Leus, vt
 iam verear, ne Frobenio scribat dicam et falsarium appellet. Quod dico probabi-
 lius facit, quod negat hunc locum alio detorqueri posse quam ad Christum, cum
 Hieronymus totum interpretetur de choro apostolorum, quemadmodum pri-
 mum illum. Et fortassis eodem pertinet medius, etiamsi dissentit Hieronymus.
 240 Non sic opinor delirasset Leus, nisi ex indice decerpsisset, quod adducit. Hic est
 qui nos submouet a tractandis sacris litteris, hic qui docebit orbem, quam caste,
 quam circumspecte, quam religiose tractandae sint diuinae litterae.

Caeterum, vt Hieronymus conatur ostendere nomen serui competere in Chris-
 tum, ita multorum aures abhorruerunt ab hoc nomine, quod indignitatem quan-
 245 dam sonat prima specie et pugnet cum nomine Filii, quod sibi semper vsurpat in
 Euangelio Christus, qui et apostolos suos, iam edoctos arcanorum, pro seruis
 amicos appellat. Quanquam hoc loco non recenseo meam opinionem, sed de
 Laurentiana disputo. Nam sub mea persona loquens dico in annotatione: *Et fortasse*
serui appellatio in hunc non conuenit. Et plane non conuenit, quatenus est Filius.
 250 Id me sensisse satis indicat quod sequitur: *Etiamsi obediuit et subditus fuit Patri*
iuxta assumptum hominem, sed vt Filius, non vt seruus. Nam filius obtemperat, sed
 sua sponte. Seruus metu suum facit officium.
 LB 207

Porro, quod Hieronymo Christus dicitur vermis, pro me facit, si recipimus
 hyperbolen. Neque desunt autores, qui in hanc sententiam pedibus eant. Refellit
 255 quod obiter addideram Christum non fuisse puerum quum adferret salutem.
 Quid opus erat hic argutari, quum Petrus interpretetur de morte Christi, qua nos
 redemit, etiam si tota Christi natiuitas ac vita ad humani generis salutem perti-
 net? *Conuenerunt enim,* inquit, *vere aduersus sanctum puerum tuum Iesum Herodes*
et Pontius Pilatus.

Porro quod rursus disputat in indice Leus aduersus posteriorem aeditionem
 magis ad Ambrosium pertinet, quem secutus sum, quam ad me. Illum prius
 refellat oportet, qui negat sibi placere sententiam eorum, quibus Christus ideo
 diceretur accepisse serui formam, quod factus esset homo. Iam quod negat Chris-
 tum fuisse subditum Patri, quatenus erat Filius, sed quatenus erat seruus, fortasse
 265 verum est, si Christus iuxta naturam humanam nullo modo dicitur Filius Dei,
 quum homines pii filii Dei vocentur.

AD CXIX.

Actorum sexto

Non cessat loqui verba. Hic quando nihil muto, ne in nostra quidem lectione, nec
 270 in Graeca, non est quod carpat Leus, nisi rationem, imo coniecturam meam quam
 adfero in annotationibus. Et tamen erat cur suspicarer apud Graecos additum, vel
 hoc argumento, quod in Latinis codicibus non haberetur, maxime cum eo non
 adiecto constet sententia. Caeterum quod obiter ait Leus, fieri posse, vt aliquis
 loquatur aduersus templum aut aduersus Deum citra blasphemiam, mihi videtur
 275 abesse multum a vero.

AD CXX.

Hic prorsus praeter omnem causam incessit Leus exemplaria Graecorum. Admonueram in quibusdam Graecis codicibus deesse versum vnum aut alterum, sed addo mihi videri omissos incuria librariorum et eosdem in alio codice cum reperissem ascriptos in margine, adieci. Quid hic queritur Leus? Nihil deest, ne in
 280 priore quidem aeditione. Annotatio testatur codices illic fuisse mutilos, sed succurrit alius. An ideo non est credendum Graecorum exemplaribus, si in vno quopiam aut altero reperiatur locus mendosus? Quis autem tam stultus vt in tali negotio fidat vni codici? Sed ciuilius est in calce huius annotationis quam solet
 285 alibi, negans fidendum Graecis codicibus, ni comperiat Hieronymus aut alius quispiam veterum cum illis consentire. At istud agimus hoc toto opere. Debebat tamen addere: aut nisi suffragentur exemplaria vetusta Latinorum.

246 Christus se filium vocat.* *C BAS: om. A B.*
 247 appellat. Quanquam *A B:* appellat. Quod si quis autores requirit, habet vnum certe Chrysostomum, qui nunc occurrit, in caput epistolae ad Hebraeos secundum enarrans hunc versiculum, propterea vnxit te deus, deus tuus prae participibus tuis. Quanquam *C BAS.*
 257 generis salutem *A C BAS: salutem generis B.*
 268 Actorum sexto *A: Acto. vi.* B C BAS.*
 273 sententia. Caeterum *A:* sententia. Atque adeo mecum facit Chrysostomus interpres, qui de blasphemis in enarrando nullam

omnino facit mentionem. Caeterum *B C BAS.*

277 Acto. viii.* *omnes.*

284 codici? Sed *A:* codici? Sic enim loquor hactenus, quasi constet hic Graecos codices esse mutilos. Et tamen quod indicavi deesse, non attingit Chrysonius Graecus interpres, cuius commentarii post bis aeditum opus nobis tulere suppetias ad aeditionem tertiam adornandam. Sed *B,* codici? Sic ... Chrysostomus Graecus ... Sed *C BAS.*

287 latinorum *A B C:* latinorum. Et tamen hoc ita dicit, quasi solus Leus adducat veterum testimonia, nobis dormientibus. *BAS.*

236 *Frobenio* Cf. *supra*, p. 209, n.l. 211.
 238 *interpretetur* Migne *PL* 24, 444 D.
 247 *appellat* *Ioh.* 15, 15.
 247 *Chrysostomum* (app. crit.) *PG* 63, 28–29, commenting on *Hebr.* 1, 9 rather than on chapter 2.
 248 *Laurentiana* Lorenzo Valla, *Opera*, p. 848.
 248 *dico* Reeve, p. 286; “fortasse” was added only in 1519.
 250 *sequitur* *Ibidem.*
 253 *vermis* Migne *PL* 24, 460 A on *Is.* 13, 45, cited by Lee, *Ann.* fol. XLVIII.
 254 *qui ... eant* Cf. p. 179, n.ll. 76–77.
 254 *Refellit* *Ibid.*, rejecting Erasmus’ comment: “At Christum cum salutem adferret, puer non erat” (Reeve, p. 286).
 258 *inquit* *Act.* 4, 27.
 260 *in indice* *Ann.* fol. CI.
 269 *Non cessat* *Act.* 6, 13.
 270 *carpat Leus* *Ann.* fol. XLVIII.
 271 *adfero* Reeve, p. 290: “Quamquam opinor *blasphema* additum. Quorsum enim opus cum sequatur *aduersus locum sanctum?*”
 273 *ait Leus* *Ann.* fol. XLVIII verso: “Non

tantundem prorsus sit loqui verba blasphema aduersus locum sanctum et loqui aduersus locum sanctum, quum hoc postremum possit esse citra verborum blasphemiam”.

273 *Chrysostomus* (app. crit.) Migne *PG* 60, 120.

277 *incessit Leus* *Ann.* fol. XLVIII verso: “Erasmus ait (Si credis) vsque ad hunc locum (Et iussit stare currum) non reperi in graeco codice. Ed[uardus]: Ex hoc loco et multis aliis liquet multa esse in nostris latinis codicibus, quae in graecis iis exemplaribus quae hodie habentur non inueniuntur. At nemo est tam iniquus in interpretem vt eum putet voluisse latina vertere quae non inuenit graeca. Quid ergo ad haec exemplaria confugimus, quae corrumpere possunt emendatos libros, corruptos emendare non possunt?”

277–278 *Admonueram* Reeve, p. 294, commenting on *Act.* 8, 37–38.

280 *adieci* In the edition of 1516, p. 268.

284 *Chrysostomus Graecus* (app. crit.) Migne *PG* 60, 150.

285 *negans* *Ann.* fol. XLVIII verso.

AD CXXI.

290 *Durum est tibi.* Cum contextus et Graecus et Latinus sic haberet vt probat Leus, quid obfuit, quod in annotationibus admonui particulam hanc in Graecis quibusdam codicibus abesse? Quid aliud suspicari potest quam me post alia nactum exemplaria? Neque tamen perpetuum est vt, quod ait Leus, narratio repetita per omnia respondeat.

AD CXXII.

295 *Quomodo vnxit eum Deus.* Cum non negem apostolorum sermonem, licet inconditum, ta|men efficaciorum fuisse aliorum oratione, quantumuis phalerata, cum
LB 208 ipse Leus fateatur sese paruifacere, vtrum dicamus apostolos vnica lingua loquutos in Actis, quae sit ab omnibus intellecta, an linguis diuersis, quando hoc et hodie controuersum est inter theologos, cum non dissentiat in hoc, quod aio
300 apostolos ex consuetudine Graece loquentium Graecam linguam didicisse, quid igitur tot verbis agit? Displicet illi, quod viciū sermonis noto in apostolis. Si viciū appellat formam sermonis abhorrentem a ratione et vsu emendate loquentium, quid piaculi sit viciū hoc tribuere apostolis, quod tocies facit Hieronymus? Sed *notas*, inquit. Imo Lei vox haec est, non mea. Et hoc syllogismo claudit hanc annotationem: *Tu sermonem a decretis linguae exorbitantem viciū notas, ego nihil viciū patior dici in opere Dei. At sermo apostolicus opus est Dei, quem qualiscumque sit veneror pre maiestate.* Quid? An ego vsquam aspernor sermonem apostolicum? An non frequenter illorum coelestem admiror eloquentiam? Si Leo nihil aliud est viciū quam peccatum, fateor in opere Dei abesse
310 peccatum, aut certe abesse debere. Sin balbuties linguae, aut lippitudo viciū est, quid prohibet tale viciū coniunctum esse cum opere Dei? Leus imperitiam sermonis tribuit Paulo. An qui tribuit imperitiam sermonis, non tribuit viciū? Sed hoc viciū veneratur Leus. At non quatenus est viciū. Nec veneramur sermonis incommodum, sed sententiam. Si Paulus vsus sit veste lacera, nonne
315 diceres vestem viciosam citra Pauli contumeliam? An cum lectorem torquet incommoditas sermonis, non licet illi subuenire? Nec enim aliud agimus hoc loco. Excute, lector, annotationem meam, nihil reperies in apostolos secus dictum quam oportet.

At gaudet Leus in hac annotatione socium habere Martinum Dorpium, ne
320 solus sapere videatur, quasi vero periculum sit eius rei, ni Dorpius succurrisset. Tametsi Dorpius non idem mouit quod Leum. Imo habet et Eccium huius rei socium, quo minus metuat ne solus sapere videatur. Sed Eccio respondimus epistola quam admiror quo consilio dissimulet sibi lectam esse. Iam quod addit in indice Leus, mihi in posteriore aeditione additum quod nolim hac de re digladiari, nihil facit ad hanc rem de qua mihi cum Leo controuersia est. Nam viciū
325 sermonis plane tribuo apostolis, etiamsi non taxo neque incesso.

AD CXXIII.

Hic notat quod, cum admonuerim in annotationibus plusculum esse in Graecis codicibus quam in nostris, tamen non adiecerim in contextu quod nostris deerat. Fingat hoc mea incuria omissum, satis erat alicubi monitum esse lectorem. Iam quod in posteriore adiecimus aeditione id quod deerat in priore, Leus tacite rogat, vt ipsi feratur acceptum.

AD CXXIII.

Saluatorem Iesum. Hic cum in contextu sequutus sim eos codices, qui habebant additum Iesu nomen, itaque verterim, nihil habet Leus, quod suggillet nisi quod in annotationibus admonuerim in nonnullis codicibus non addi *Iesum*, et addo: *fortasse nondum erat tempus explicandi nominis.* Id ideo venerat in mentem, quod legamus fuisse tempus, quo Christus nondum voluerit praedicari Messyas, rursum apostolos in initio praedicationis apud rude vulgus abstinuisse a vocabulo

289 Acto. ix.* *omnes.*

293 respondeat *A:* respondeat. Nec Chrysostomus attingit, quod indicaram abesse. *B C BAS.*

295 Acto. x.* *omnes.*

299 aio *A C BAS:* animo *B male.*

301 Vitium sermonis in Apostolis.* *C BAS:* *om. A B.*

307 maiestate. Quid? *A B:* maiestate. Sic Leus περιαινεται. Quid? *C BAS.*

289 *Durum Act.* 9, 5.

290 *admonui* Reeve, p. 295. In 1519 Erasmus qualified his comment, saying that the phrase was missing, not in all, but in most manuscripts.

292 *ait Leus Ann.* fol. XLIX: "Sic adamussim quadrat narratio Lucae cum narrationi Pauli. Quod si praeterisset haec verba non plene narrasset verba dei ad Paulum".

293 *Nec Chrysostomus attingit* (app. crit.) Migne PG 60, 153.

295 *Quomodo vixit Act.* 10, 38.

297 *fateatur Ann.* fols. XLIX–LI verso.

299 *aio* Reeve, p. 298.

304 *inquit Ann.* fol. LI.

305 *claudit Ann.* fol. LI verso.

312 *tribuit Paulo Ibid.*

319 *gaudet Leus Ann.* fol. XLIX verso.

321 *Dorpium ... Eccium Cf. supra,* p. 51, n.l. 785.

322–323 *epistola Ep.* 844, ll. 56–81.

311–312 Imperitia sermonis in Paulo.* *C BAS: om. A B.*

325 facit *A B C: om. BAS.*

328 Acto. x.* *omnes.*

332 acceptum. *A B:* acceptum. Oro te, lector, gratificare famelico cui vtinam aliquando contingat gloriae saturum fieri. *C BAS.*

334 Acto. xiii.* *omnes.*

338 Christus *A B:* Iesus *C BAS.*

323–324 *in indice Ann.* fol. CI: "De graccitate apostolorum manet. Multa addit, sed non vult de hac re digladiari, contentus cedere melioribus iudiciis". Lee is referring to a lengthy 1519 addition to Erasmus' annotation *ad locum* (cf. Reeve, pp. 298–300). Erasmus' exact words are: "Mihi tamen non est animus neque pro hac, neque pro vlla alia digladiari, si diuersum sentit ecclesia. Lectorem admonemus, non proponimus oracula, nusquam non parati cedere melioribus" (Reeve, p. 300).

328 *Hic notat Ann.* fol. LI verso. Lee's note is out of sequence. It refers back to *Act.* 10, II.

328 *in annotationibus* Reeve, p. 297.

329 *in contextu* In the text of 1516, p. 273.

331 *adiecerimus* In the text of 1519, p. 269.

334 *Saluatorem Iesum Act.* 13, 23.

334 *in contextu* In the text of 1516, p. 281.

335 *suggillet Ann.* fols. LI verso–LII verso.

336 *addo* Reeve, p. 303.

340 Dei. Ita forte fieri poterat vt, quoniam Iesu nomen adhuc erat inuisum, seruatore-
rem praedicarit suo tempore expressurus et nomen. Id quoniam mihi non admo-
dum probabatur, adieci *forte*. Quod adiecerim probat Leus. Proinde nihil hic
mihi cum illo controuersiae est. |

LB 209

AD CXXV.

345 Admonueram in quibusdam pro σωτήρα haberi σωτηρίαν, id est, pro *seruatore*
salutem, et tamen sequor quod cum nostra lectione consentit. Quid est igitur
quod queratur Leus?

AD CXXVI.

Miror cur ex vna duas fecerit annotationes. An hoc reprehendit, quod maluerim
350 sequi codices Graecos, qui cum nostris consentirent, cum tester in quibusdam
aliis defuisse?

AD CXXVII.

Leus indicat in nostris codicibus haberi, quae desint in Graecis, nimirum haec: *Et*
commota est omnis multitudo in doctrina eorum. Paulus autem et Barnabas Lystris
355 *morabantur*. Quid facerem, quando haec nec in Aldina aeditione, quae post
meam prodiit, habentur? Hoc si tum admonuisset Leus, fortassis huius rei men-
tionem fecissem in annotationibus.

Caeterum quod Leus ex hoc loco colligit non esse fidendum Graecis codici-
bus, quibus non ob aliud tam iniquus est, nisi quod a me prodiit sunt in lucem,
360 ego vicissim colligo Lei iudicio nihil esse tribuendum, cum in codicibus quibus
addita est glossa quam vocant ordinariam totum hoc deest, et glossema, quod
apparet esse Bedae, admonet in Graecis haberi, in quibusdam vero Latinis non
haberi. Quin et Lyranus cum scribat perpetuum commentarium, hunc tamen
locum in enarrando non attingit. Imo ne in contextu quidem codicis habebatur,
365 quo sum vsus, cum haec scriberem. Iam in aeditione quae habet Hugonis Car-
rensis commentarios, videmus adiectum in spacio marginis. Alias non habet. Sed
est in Graeco. Eat nunc Leus et nihil addubitet, quin Graecis desit, quod in nos-
tris legitur, sed non omnibus.

AD CXXVIII.

370 Cum Graece sit ὡς τάχιστα, quod Latine reddi poterat ad verbum *quam celer-*
rime, demiror interpretem maluisse recedere a Graecis verbis, parumque Latine
reddere. Leus admonet hoc indicari potuisse ciuilius, videlicet interpreti deferens,
quem putat afflatu diuini Spiritus haec vertisse. Ego diuersum sentio atque adeo
mecum diuus Hieronymus.

De via Domini. Indico apud Graecos non addi *Domini*, videri apud Latinos additum explicandae rei gratia. Caeterum potuisse verti *de hac via*, quod articulus $\pi\epsilon\rho\lambda\iota\tau\eta\varsigma\ \delta\delta\omicron\upsilon$ demonstret certam viam, nimirum eam, de qua paulo ante facta est mentio. *Sed non idem*, inquit, *permittis interpreti Ioannis in τὸν λόγον, id est, in | hunc*

LB 210

340 Iesu nomen Iudaeis inuisum.* *C BAS: om. A B.*

343 est *A B*: est. Et tamen dictu mirum, quam hic attollat supercilium censorculus Leus, credas ipsum loqui Paulum, ac meminit nescio cuius alterius Euangelii, quasi dispensatio praedicandi non sit perpetua aut quasi post resurrectionem etiam nonnulla tacerint apostoli, seruantes ea suo loco. Nec enim protinus supprimit nomen Iesu, qui hoc suo exprimit loco. Postremo non animaduertit Leus hic narrari rem [rem *om. C*] gestam ante resurrectionem et ita narrari vt gesta est. *C BAS.*

345 Eodem* *omnes.*

347 queratur *B C BAS*: quaeratur *A.*

353 Actor. xliii.* *omnes.*

353 desint *A B C*: desit *BAS.*

358 Quare Graecis nihil fidat Leus.* *C BAS:*

om. A B.

367 graeco. Eat *A*: graeco. Ac ne Chrysostomus quidem enarrans hunc locum attingit id, quod indicauimus deesse. Eat *B C BAS.*

368 omnibus. *A B*: omnibus. Quin et in superioribus post haec verba, Et vniuersam in circuitu regionem, Beda notat in Graecis exemplaribus addi, Deus autem pacem fecit, negans id addi in omnibus Latinis. Cur hic non periclitatur Leus, cur non vociferatur totius scripturae maiestatem vocari in dubium quando variant vtriusque linguae codices? Quonam igitur confugit orbis, nisi ad Lei oraculum? *C*, omnibus ... igitur confugiet ... oraculum *BAS.*

370 Actor. xvii.* *omnes.*

374 Hieronymus. *A B*: Hieronymus. Quamquam quid hic est inciuilitatis? *C BAS.*

376 Actor. xix.* *omnes.*

342 *forte* Actually, "fortasse", see *supra*, p. 213, l. 337.

342 *probat Leus* *Ann.* fol. LII verso: "Sed placet mihi quod non confirmas".

345 *Admonueram* Reeve, p. 303, on *Act.* 13, 23.

347 *quod quaeratur* Lee's comment is: "Non est in exemplari Erasimico (σωτηριαν, salutem) sed (σωτηρησα, saluatorem), sicut nostra aeditio habet" (*Ann.* fol. LII verso).

349 *duas* Lee's note no. CXXVI offers nothing that he has not already said in no. CXXIII. Indeed he refers the reader to that note: "Rationem vero cur non debeat addi credo superius explosam, annotatione cxxiii" (*Ann.* fol. LII verso).

353 *Leus indicat* *Ann.* fol. LIII: "(Et commota est omnis multitudo in doctrina eorum. Paulus autem et Barnabas Listris morabantur). Haec in graeco Erasimico non habentur, nec in latino contextu. Nihil tamen quicquid annotat, vel quod desint graecis, vel quod nostris supersint. Ego nihil dubito graecis deesse. Et inde arripio argumentum non esse graecis his codicibus fidendum".

353 *haec* The two sentences, "Et commota ... morabantur", which appeared in some manuscripts at *Act.* 14, 6, have not been accepted by modern editors of the biblical text.

355 *Aldina* Cf. Ald. fol. 396.

356-357 *mentionem fecissem* Erasmus added a mention in 1522. Cf. Reeve, p. 304.

361 *glossema* Cf. *Biblia sacra*, ed. F. Fevardentius et al., Paris, 1590, vol. 6, cols. 1139-1140; Migne *PL* 92, 975 C.

363 *Lyranus* *Ibidem.* His commentary passes from the cue phrase "et ibi euangelizantes" (note 7) to "et quidam vir" (note 8).

365-366 *Hugonis Carrensis ... non habet* Hugo of St. Cher (c. 1200-1263), author of the exegetical *Postillae*. Cf. the edition, which I consulted, Pezzana, Venice, 1732, vol. VII, fol. 296 verso.

367 *Chrysostomus* (app. crit.) Migne *PG* 60, 222-223.

370-371 *quam celerrime* *Act.* 17, 15.

371 *demiror* In his annotation of 1516 Erasmus cited this as a case of "barbare loqui". This unflattering comment was removed in 1527. Cf. Reeve, p. 310.

372 *Leus admonet* *Ann.* fol. LIII.

376 *De via Domini* *Act.* 19, 23.

376 *Indico* Reeve, p. 315.

379 *inquit* *Ann.* fol. LIII, quoted here with slight changes. The reference is to Erasmus' critical remarks on *Iob.* 1, 3. Cf. *supra*, p. 164, ll. 603-605.

380 *mundum*. Neque damno tamen interpretem, imo alicubi excuso. Quanquam non est similis ratio. Non est alius mundus quam hic mundus. Sed absurde quis dicat *de via*, nisi addat aliquid, quo certam viam demonstret. Neque consequens est, si alibi nihil certi demonstret articulus, idcirco nusquam aliquid certi demonstrare.

AD CXXX.

385 Admonueram ex hoc loco videri Iacobum in ea fuisse sententia, vt existimaret legales ceremonias adhuc esse seruandas. Leus dissentit. Primum quid miri sit, si id sensisset Iacobus inter Iudaeos assidue versans, cum in hac sententia fuerit aliquandiu Petrus abhorrens a congressu Cornelii? Neque tamen id sensi, Iacobo visam Mosi legem ad salutem esse necessariam, sed seruandam adhuc ad vitandum offendiculum infirmorum, cum Paulus putaret esse tempus negligendi eam
390 superstitionem, vtpote vergentem in magnum discrimen euangelicae doctrinae.

AD CXXXI.

Προχειρισατο, quod interpres vertit *praeordinauit*, dico rectius vertendum fuisse
praeparauit. Nam praedestinare est statuentis, προχειρισαι est aggredientis, quae
395 praeparent ad ea, quae mox secutura sunt. At Leus contendit etiam illa media fuisse praedestinata. Quis hoc negat? Verum hoc non narrat hic Lucas, in cuius interpretem scribo annotationes. Et tamen si satis commemini, notat alicubi in indicibus Leus, quod detraham praedestinationi diuinae, cum hic nihil aliud quam Graecae vocis explicem vim ac proprietatem.

400

AD CXXXII.

Percutiat te Deus. Hic ostendo neque conuicium fuisse quod dixerat Paulus in pontificem neque mendacium, quod dixit se ignorasse quod pontifex esset, et tamen ob tumultum agnouisse, veluti dictum conuicium et agnouisse veluti pontificem, qui reuera pontifex non erat. Hic Leus sic mauult Paulum excusari a mendacio,
405 quod Ananias vere non fuisset pontifex abrogato iam Mosaico pontificio. Verum qui potuit hoc ignorare Paulus? Hic magis haerebit in periculo mendacii. Sed mentitur, inquit, qui pontificem quantumuis scelerosum negat esse pontificem. At non mentitur qui hominem brutorum exemplo seruientem ventri negat esse hominem. *Mendacii reus erit Paulus*, inquit, *etiamsi quod dixit aliquo modo verum sit, nisi verum fuerit ad sensum communem*. Hanc legem plane reiicio. Alioqui non excusabimus Christum a crimine mendacii, qui dixit: *Soluite templum hoc, et in triduo redaedificabo illud*. Item, cum iubet tunica diuendita emi gladium. |

LB 211

AD CXXXIII.

415 Indicaui versum vnum atque alterum in nostris haberi, qui in Graecis non inueniretur, admonens lectorem vt, sicubi reperiret, adderet. Nam nec in Aldina aedi-

420 tione comperio additum. Quid aliud potui facere quam feci, etiam si prorsus addendum esset quod desiderabatur? Et hic Leus putat ob hanc causam non esse fidendum Graecis codicibus. *Et quid, inquit, nos tantopere confidimus in Graecis exemplaribus? Etiam si aeditio nostra non bene habet, quomodo emendabitur ad codices interdum mutilos, interdum plane falsos?* Vt pronunciat censorculus noster, quanta cum autoritate. Credas dictatorem loqui. Imo totum hunc locum, quem hic affirmat deesse Graecis codicibus, quos ob id mutilos appellat, Lyranus indi-

381 mundus. Sed *A B C*: mundus, vt sit opus articulo discernente. Sed *BAS*.

383 alibi *A B*: alicubi *C BAS*.

383 certi *A BAS*; *om. B C*.

385 Actor. xxi.* *omnes*.

393 Actor. xxii.* *omnes*.

399 proprietatem. *A B*: proprietatem. Certe Chrysostomus hunc enarrans locum, nullam facit mentionem praedestinationis. Neque quicquam aduersum me facit, quod hic Leus citat theologos recentiores, gratus homo, ne fraudenter sua laude qui hanc sycophantiam suppeditarunt [Impulsores Leicae sycophantiae*]. Ac multo minus, quod refert ex Osee, Sepiam vias tuas spinis, nisi quod hominem spinosum delectarit spinarum mentio. *C BAS*.

401 Actor. xxiii.* *omnes*.

403 conuicium *A C BAS*: canonicum *B*.

404 Hic *A*: At *B C BAS*.

412 redaedificabo *A*: reacdificabo *B C BAS*.

412 gladium *A*: gladium. Imo ad hanc legem

plane mentitus est Paulus. Sciebat illum esse pontificem, id quod fatetur Leus, alioqui non consistit illius commentum. Et iuxta sensum communem erat pontifex. Mentitur igitur se nescisse quod esset pontifex. Chrysostomus indicat quibusdam placere per ironiam esse dictum, nesciebam quod pontifex esset, magis approbans diuinam sententiam, quod vere nescierit esse pontificem, partim quod diutius abfuisset a consuetudine Iudaeorum, partim quod is esset in turba multorum. *B*, gladium ... approbans diuersam sententiam ... multorum. *C*, gladium ... approbans diuersam sententiam ... multorum. Beda diuersum sentit, ac vult prophetiam esse, non interpretationem quod dicit Paulus. Nimirum Beda legit percutiet, non percutiat. *BAS*.

414 Actor. xxiii.* *omnes*.

420 Censura Lei de codicibus Graecis* *C BAS*: *om. A B*.

385 *Admonueram* Reeve, p. 319 on *Act.* 21, 21.

386 *Leus dissentit* *Ann.* fol. LIII recto-verso.

388 *Petrus* Cf. *Act.* 10, 28.

388 *sensi* In 1522, Erasmus added an explanation to this effect to his annotation. Cf. Reeve, p. 319.

393 *praeordinauit* *Act.* 22, 14.

394 προχειρισαι *A* and *B* have the impossible προχειρισαι.

395 *contendit* *Ann.* fol. LIII verso.

397-398 *in indicibus* *Ann.* fol. DDvi, where he writes: "De praedestinatione quiddam non satis theologice, annotatione cxxxi".

399 *Chrysostomus* ... *enarrans* (app. crit.) Migne *PG* 60, 333.

401 *Percutiat* *Act.* 23, 3.

401 *ostendo* Reeve, pp. 322-323.

404 *mauult* *Ann.* fols. LIII verso-LIIII recto.

406-407 *Sed* ... *pontificem* Erasmus paraphrases Lee's *Ann.* fol. LIIII. The exact words are: "Nam quantumcunque tyrannus erat, si

tamen pontifex etiam erat, quanquam indignus, mendacii reus est Paulus".

409-410 *Mendacii* ... *communem* *Ann.* fol. LIIII, with slight modifications.

411 *dixit* *Mt.* 26, 61.

412 *iubet* *Lc.* 22, 36.

412 *Chrysostomus* (app. crit.) *Hom. in Act.* 48, 2 (Migne *PG* 60, 334).

412 *Beda* (app. crit.) Migne *PL* 92, 989B-C.

414 *Indicauit* Reeve, p. 324.

414 *in nostris* At *Act.* 23, 24. The spurious words are: "Timuit enim, ne forte raperent eum Iudaei et occiderent, et ipse postea calumniam sustineret, tanquam accepturus pecuniam". Modern editors of the Bible have rejected this sentence.

415 *Aldina* Cf. *Ald.* fol. 400.

418 *inquit* *Ann.* fol. LIIII.

422 *Lyranus Biblia*, ed. Fevardentius, VI, 1223: "non est de textu, nec est in libris correctis".

cat non pertinere ad contextum nec in libris emendationibus haberi, verum scholium hoc in margine fuisse adiectum, quod causam redderet, quare tribunus
 425 voluerit Paulum sic esse munitum. Id scriba quispiam rettulit in contextum. Haec Lyranus nequaquam ex suo capite somniauit, sed in vetustis aliquibus commentariolis repperit, e quibus suam enarrationem concinnauit. Eamus nunc et diffisi Graecis codicibus fidamus Lei somniis.

AD CXXXIII.

430 In Actis non suppetebant nobis perinde multa exemplaria. Videntur enim Graecis Acta non perinde esse in vsu ecclesiastico. In caeteris deerat aliqua pars, quam tamen in vno codice repperi asscriptam in margine et hinc adieci. Quid igitur queritur Leus? Habet quod vult. An ideo non est fidendum Graecis codicibus, si quid in vno quopiam omiserit scriba, quod tamen in aliis emendationibus
 435 comperiatur? Nam et ipse repperi, vt dictum est, in vno codice et in Aldina legitur aeditione. Quanquam glossa, quam vocant ordinariam, testatur aliquot versus minus haberi in nostris codicibus, qui tamen in Graecis habeantur hoc sensu: *quem apprehendimus et secundum nostram legem voluimus iudicare. Transiliens Lysias tribunus, cum multa vi de manibus nostris eduxit, iubens eius accusatores ad te venire, quo possis ipse diiudicans de omnibus istis cognoscere.*
 440 Si verum est, quod ait Leus, haec verba esse necessario addenda et si non mentitur glossa in nostris codicibus deesse, quin in nostris codicibus fidem desiderat potius quam in Graecis? Adeo infensus est Graecanicae genti Leus, opinor, quod adhuc illi Graecitas parum feliciter cesserit. Caeterum quod Leus negat
 445 coherere sermonis tenorem, omissis quae dixeram abesse, propterea quod sequatur *a quo*, sciat in nostris deprauate legi *a quo*, cum glossa citet: *quo possis ipse diiudicans cognoscere.*

AD CXXXV.

450 Ad hanc nihil respondeo, quando Lei coniectura non consistit. De mea videris, lector. Quodsi quid rectius tibi veniet in mentem, candidus impartiri.

AD CXXXVI.

LB 212 Cum interpres dormitans prodigiosum admiserit soloecismum, ita vertens, *Omnia quae apud nos sunt | consuetudines et quaestiones*, Leus tamen indignatur mihi, quod hoc indicarem, atque excusat interpretem duplici nomine, vel quod
 455 insciens peccarit, vel quod locus sit a librariis viciatus. Quis autem tam indoctus, vt hunc soloecismum non sentiat? Ab aliis locum viciatum esse non est probabile, siue quod alias frequenter ad eundem dormitet modum, siue quod omnes codices consentiant. Porro quod hic nomino theologos, non insector illos, sed quod huiusmodi soloecismos patienter ferant admiror. Atque hic multis verbis patrocii-

460 natur theologorum barbariei, et illos in me concitat. Postremo locum hunc recenset inter ea quae non mutauerim, quum in additione posteriore omiserim theologorum mentionem, ne quid esset odiosius.

427 concinnauit. Eamus *A*: concinnauit. Ac ne Chrysostomus quidem hunc enarrans locum negligit, nec exponit quod indicauimus abesse. Eamus *B*, concinnauit. Ac locum, vel legit vel exponit quod indicauimus abesse *C BAS*.

428 somniis. *A B*: somniis, qui cu pro confesso sumens haec verba deesse in Graecis codicibus, vociferatur non esse fidendum Graecis codicibus, alias mutilis, alias plane falsatis. *C BAS*.

430 Acto. xxiii.* *omnes*.

443 Graecis quare infensus Leus.* *C BAS: om. A B*.

444 cesserit. Caeterum *A B*: cesserit et tamen apparet hoc commentum esse Bedae, ne prorsus contemnat Leus. Caeterum *C*: cesserit et tamen constat hoc ... Caeterum *BAS*.

446–447 a quo ... cognoscere. *A B*: a quo. Quo magis id urget, hoc magis eleuat fidem Latinorum codicum. Certe Graecis est $\tau\alpha\rho\ \omicron\delta$, id est, a quo, et potest intellegi missus,

qui iubetur interrogari. *C BAS*.

449 Eodem* *omnes*.

450 impartit. *A*: impartit. Ex interpretatione Chrysostomi nihil colligitur quale somniat Leus. Lyranus reicit nos ad huius operis caput xi., plane mecum faciens. Sic enim ibi legitur: Cum autem septem dies consummarentur, ii qui de Asia erant Iudaei, cum vidissent eum in templo, concitauerunt omnem populum et iniecerunt ei manus. *B*, impartit. Ex ... caput nonum ... manus. *C BAS*.

452 Acto. xxvi.* *omnes*.

456 Soloecismus interpretis* *C BAS: om. A B*.

458 consentiant. Porro *A B C*: consentiant. Absque soloecismo refert hunc locum Hieronymus in libro de optimo genere interpretandi. Porro *BAS*.

460 concitat. Postremo *A B*: concitat, quasi ipse non multo peius mereatur de theologis, quos nolit carere barbarie. Postremo *C BAS*.

427 ne Chrysostomus quidem ... negligit (app. crit.) Migne *PG* 63, 340–341.

431 deerat Part of *Act.* 24, 6 and 7 was missing. Cf. *infra*, ll. 438–440.

433 queritur Leus *Ann.* fol. LIII.

435 dictum In his annotation *ad locum*, Reeve, p. 325.

436 Aldina Cf. *Ald.* fol. 400.

436 glossa *Biblia*, ed. Fevardentius, VI, 1227, note c.

441 quod ait *Ann.* fol. LIII.

444 cesserit ... Bedae (app. crit.) Migne, *PL* 92, 990B.

444 negat *Ann.* fol. LIII verso.

446 glossa citet Cf. *supra*, n.l. 436.

449 Ad hanc I.e. Lee's *Ann.* fol. LIII verso concerning *Act.* 24, 19.

449 *Lei coniectura ... mea* Erasmus had commented on the sentence beginning "Quidam autem ex Asia Iudaei": "Non est absolutus sermo, nisi subaudias aliquid. Et, quod demirror, sensit hoc Carrensis, ac supplendum autumat: Viderunt me in templo. Quasi vero id quicquam ad huius causae defensionem pertineat, si visus est ab Asianis Iudaeis in templo. Ego puto e proximo sarcindum quod deest. Nam quum modo dixerit se fuisse purificatum in templo, sed citra tumultum, subiicit: Caeterum quidam Asiani Iudaei (subaudias:) concitarunt eum tumultum, non

ego" (Reeve, p. 326). Lee rejected this conjecture and offered another instead: "Minore negotio et quidem aptius sarcies e verbo magis vicino. Praecedit enim hunc locum: *Et apprehenderunt me clamantes, et dicentes, Tolle inimicum nostrum*. Iam sequitur: *Quidam autem ex Asia*, quasi diceret: Qui apprehenderunt me (inquam) vt hoc etiam scias, erant ex Asia, quos oportuit adesse et accusare, etc." (*Ann.* fol. LIII verso).

450 Chrysostomi ... Lyranus (app. crit.) Cf. Chrysostom, *Hom. in Act.* 50, 2 (Migne *PG* 60, 346) and Lyra in *Biblia*, ed. Fevardentius, vol VI, col. 1230, who actually refers to *Act.* 21, 27.

453 *Omnia Act.* 26, 3.

453 *indignatur Ann.* fol. LV.

454 *indicarim* Reeve, p. 328.

458 *nomino theologos* In 1516 Erasmus' annotation read: "ceu theologis fas sit ita loqui" (Reeve, p. 328). The word "theologis" was excised in later editions.

459–460 *patrocinator* "Aliqui sunt ex theologis qui ... melioribus occupati ... non satis Latine dicant, quid si prorsus barbare et contra grammaticorum decreta, modo id non studio faciant, sed ignorantia, num propterea incesces et non potius dabis veniam?" (*Ann.* fol. LV).

460–461 *recenset Ann.* fol. CI verso.

461 *omiserim* Cf. *supra*, n.l. 458.

Ad Supernumerariam

465 *Benigne triduo habuit.* Quum paulo superius tam insignem soloecismum non viderit interpres, demiror cur hic tam eleganter sit loquutus, praesertim quum apud Graecos aliae sint voces. Nam *benigne* dixit pro *humaniter* et *habuit* pro *tractavit*. Hic rursus adiurgor a Leo, qui tam inclementer tractem interpretem, quasi debeamus illi tantam reuerentiam. Negat hoc esse instituti mei, emendare Latinum Euangelium ad veritatem Graecam. Imo hoc susceperam maxime, et si 470 quid male reddidit interpres indico. Cur non liceat ostendere, si quid elegantiae causa discessit a Graeco sermone?

IN EPISTOLAM AD ROMANOS

AD CXXXVII.

475 *Ex resurrectione mortuorum.* Cum apud Graecos sermo sit anceps et in multos sensus trahi possit, collectis variis argumentis magis in hoc propendco, vt intelligamus Christi virtutem diuinam in hoc declaratam, quod ipse resurrexit a mortuis quam quod quidam illo moriente reuixerint, cuius rei solus Mattheus meminit. Et quo partem hanc reddam probabiliorem, addo coniecturam, si quod Mattheus velut obiter meminit de quibusdam ad vitam reuocatis, quorum 480 nomina tamen non citat, proprie pertinuisset ad comprobendam diuinitatem Christi, caeteros etiam euangelistas huius rei mentionem facturos fuisse. Quod mortuus est Christus nullus non meminit (nam proprie pertinebat ad declarandam humanam naturam), quod resurrexit meminerunt omnes. Siquidem hoc faciebat proprie ad declarandam illius diuinam virtutem, praecipue quia reuixit 485 virtute propria, quemadmodum testatus est ipse sibi esse in manu ponere animam suam et, cum vellet, recipere eam. Nam quod ad Christi vocem reuixerint quidam, etiamsi testetur in summa diuinam naturam, tamen non testatur proprie, cum legamus et a prophetis excitatos ad vitam defunctos. At nemo purus homo sic posuit vitam et sic arbitrio suo recepit vitam.

490 Haec cum dixerim in annotationibus inquirendi studio nec omnino stulte, nisi fallor, Leus nescio quid tragicum somnians ratiocinatur hunc in modum: *In his, inquit, quae certa fide tenemus, sicuti de his quae scripserunt vel non scripserunt euangelistae, quod verum non est, nec ego puto probabile esse. Nam quod probabile est nonnullam habet rationem, qua defendatur. At vero scripsisse euangelistas quod non scripserunt, tantum abest, vt defendi debeat, vt plane impium sit defendere, praesertim cum ecclesia plenam nobis euangelistarum rationem iam olim tradiderit, vt 495 impium sit vel addere quicquam vel adimere. Quod si quisquam audebit dicere, probabile esse hoc scriptum euangelistis, quod euangelistae non habent, vel non esse scriptum euangelistis, quod plane in Euangeliis continetur, quid potest dici apertius*

500 *pro hereticorum decretis? Qui Euangelium infestant, hac ianua aperta, tollent cristas. Nihil protuleris ex Euangelio tam forte, quod ipsi non retorqueant. Quippe clamabunt probabile esse, non hoc scripsisse euangelistam, sed falso a nobis confictum. Hactenus Leus.*

Obsecro te, lector, si talia scriberet Erasmus, quis crederet illi mentem esse?
 505 Frequenter ad ista conniueo, et vtinam semper liceret. Ac facerem, ni tam odiose nos impeteret. Quis vnquam dixit ab euangelistis narrari factum, quod factum non est? Quis vnquam aliquid ademit aut addidit Euangelii? Quis vnquam ademit autoritatem euangelistarum narrationi? Quis dixit illic esse quicquam a nobis confictum? Quis ferat haec tam odiosa sine mente, non modo sine causa dicta?
 510 Et tamen hunc locum notat etiam in primo indice ceu vehementer periculosum. Tandem propius ad rem accedit ostendens ab aliis euangelistis alia dicta aut omissa, sed ita temperatam scripturam, vt summa fidei constet. Quid tum postea? An si ad Christi doctrinam aliquo modo pertinet, consequitur vt proprie pertineat ad comprobendam Christi diuinitatem? At nec Leus argumentatur tam
 515 ciuiler, imo sic agit, quasi dixerim, si quid omissum sit ab euangelista quopiam, ideo pro conficto habendum, quod ab aliis non commemoretur. Sic enim loquitur: *Non tamen, credo, dices, probabile esse haec non fuisse omissuros, si ita haberent, vt refert Ioannes. Alioqui fiet, vt pene nihil certum sit apud euangelistas, cum non omnes omnia dicant, et quae dicunt alio modo dicunt, et si non alio sensu, si quis*
 520 *Christiane intelligat.* Dispeream ni me horum pudet etiam aduersarii nomine, vel ob hoc ipsum quod theologus dicitur. Vtinam vel inimicum suum audisset bene consulentem, cum haec ederet. Si librum suum communicasset, non huiusmodi prodidisset orbi, de quibus quid iudicaturi sint docti me pudet diuinare.

AD CXXXVIII.

525 Inter argumenta quibus tum vtebar vellicat et illud quod, cum mortui quorum meminit Mattheus reuixerint antequam reuiuisceret Christus, scripserim non

464 Acto. xxviii.* omnes.

474 Roma. i.* omnes.

484 In quo declarauit Christus diuinam virtutem* C BAS: om. A B.

511 accedit ostendens A B: accedit Leus ostendens C BAS.

525 Eodem* omnes.

463 *Supernumerariam* This annotation had been left unnumbered by Lee. It appears in his text on fol. LV between annotations nos. CXXXVI and CXXXVII.

464 *Benigne* Act. 28, 7.

465 *demiror* Reeve, p. 333.

468 *Negat* Lee comments: "Nusquam euadit nasum interpres. Proxima annotatione barbariem obiecisti; hic miraris quod tam eleganter dixerit ... Haec annotatio nihil facit ad institutum tuum, vt emendes euangelicum latinum ad veritatem graecam" (*Ann.* fol. LV).

474 *Ex resurrectione* Rom. 1, 4.

475 *propendeo* Cf. Reeve, pp. 338-340.

477 *Mattheus* Mt. 27, 52-53.

485-486 *testatus ... eam* Cf. Ioh. 10, 18.

492 *inquit* Ann. fol. LV verso.

510 *notat* Ann. fol. Diiii verso, where he labels Erasmus' remark "periculose dictum".

516-517 *loquitur* Ann. fol. LVI.

518 *Ioannes* Ioh. 21, 25.

525 *tum vtebar* I.e. in the annotation on Rom. 1, 4, discussed by Lee in the preceding note, no. CXXXVII.

526 *scripserim* Reeve, p. 339.

videri verisimile Paulum hic sentire de his. Sed vt rem in pauca conferam. In hoc a me dissentit Leus, quod hos mortuos resuscitados vocarim *precursores* resurrectionis Christi. *Quales*, inquit, *precursores erant qui postea apparuerunt, quam is quem preibant?* Ad id vt tribus verbis respondeam: qui prior ad vitam redit, nonne praecurrit? Sed ignotum erat eos reuixisse. At hoc nobis cognitum est ex narratione Euangelistae. Et fortasse tunc multis erat notum. Postremo quia Ioannes paucis praedicauit in deserto, an ideo non fuit *πρόδρομος* Christi? Leus testes dici mauult quam praecursores. Sed Ioannes Baptista, an ideo non fuit testis quod esset praecursor? Verum in his naeniis operae nimum.

AD CXXXIX.

Vrget hoc quod scripseram, si Paulus volebat asserere Christi diuinitatem, magis debuisse commemorare resurrectionem ipsius quam aliorum. At Leus putat efficacius argumentum, si sentiatur de generali resurrectione. Ac verum dicit, si ea tum fuisset peracta. Verum vt hanc persuaderet, Christi resurrectio, quae praecesserat, prius erat persuadenda. Et tamen hanc opinionem, quam amplectitur Leus, propemodum inter caeteras recenseo, videlicet intelligi totam resurrectionem, capitis ac membrorum, quod sit velut eadem omnium resurrectio.

AD CXI.

Auaricia, etc. Quoniam subinde variant codices, non Graeci modo, verum etiam Latini, quoties re|censentur huiusmodi nomina virtutum aut viciorum, et in his quidam ita distorquent sese quasi certus sit numerus, cum probabilius sit apostolum summam earum rerum voluisse proponere, vt ex his quae commemorantur intelligamus et alia his affinia duobus verbis admonui non esse tam anxie numerandas voces, cum in epistola ad Galatas numerentur fructus Spiritus, opera carnis non numerentur, nimirum id sentiens, si Paulus habuisset in animo numero certo recensere Spiritus et carnis opera, debebat vtrinque numerus inter se constare contrariorum. Quot enim adfert commoda Spiritus, tot incommoda adfert caro. Leus respondet virtutem in angusto esse, vicium late regnare. Sed quid hoc ad rem? Numerat Paulus opera carnis, sed numerus non respondet numero diuerso. Quod Leus dicit fortassis vtcumque locum habebit, si de generibus aut formis virtutum ac viciorum fiat sermo. Nunc de fructibus est mentio. An plus incommodorum parit vicium, quam virtus commodorum? Tametsi, quod de numeris admonui, non tantum de viciis aut virtutibus dictum est, sed de rerum quarumlibet catalogo, in quo nolim interpretem superstitiose torqueri.

AD CXLI.

Hoc loco cum palam tester me recte sentire de peccato originis, non habet Leus, quod eo sane nomine mecum expostulet. Illud tantum admoneo, ne peccato hoc

abutamur vbi nihil est opus, neque passim torqueamus scripturam diuinam ad
 565 culpam ex Adam primo parente generis humani contractam, cum possit et alius
 sensus consistere. Nec ideo velimus passim amplecti mentionem huius peccati,
 quod huius praesidio facilius elabimur ex angustia disputationis, quemadmodum
 astrologi suis abutuntur epicyclis. Quid hic adhuc quod offendat pias aures? An
 quod nolim aduersus hereticos detorqueri scripturam?

570 *Sed innuis, inquit, peccatum originis esse commentum theologorum.* Qui consistit
 me fateri peccatum originis esse et sentire commenticiam esse rem? Antequam
 cum Pelagio res esset, locum hunc bifariam interpretabantur, posteaquam Pela-
 giani bellum indiximus, sic vrgemus hunc locum, quasi non possit secus accipi.
 Atqui diuus Ambrosius sic interpretatur, vt non sit opus peccato originis. Et Ori-
 575 genes cum vtranque referat interpretationem, tamen eam potissimum sequitur,
 quae constat sine peccato originis. Sed extorques, inquit, interim hoc telum theo-
 logis, quo conficiant haereticos. Quasi peccatum originis non possit aliunde
 demonstrari quam ex hoc loco! Quod si impium est hunc locum secus interpre-
 580 tari quam de culpa originis, quid faciemus Ambrosio, qui secus interpretatur? Si
 tenes, inquit Leus, ecclesiasticum dogma de peccato originis, non est quod
 metuas, ne inuentum sit theologorum. At quis istud dixit? Fingat hunc locum
 non posse secus accipi quam de peccato originis, an ideo non potest fieri, vt ali-

528 Praecursores resurrectionis* *C BAS: om. A B.*

532 Euangelistae. Et *A B: Euangelistae. Nobis igitur non absurde dicuntur praecursores. Et C BAS.*

535 nimium *A B: nimium ponitur C. ponitur*

BAS.

537 Eodem* *omnes.*

545 Eodem* *omnes.*

553 Quot *A: Quod B C BAS male.*

562 Ro. v.* *omnes.*

528 *vocarim* "Hi resurrectionis πρόδρομοι fuerunt" (Reeve, p. 339).

529 *inquit Ann.* fol. LVI verso.

537 *Urget* In this note (*Ann.* LVI verso), Lee is still pursuing his criticism of Erasmus' annotation on *Rom.* 1, 4.

537 *scripseram* Reeve, p. 339.

542 *recenseo* Cf. Reeve, p. 339: "Aut igitur de tota resurrectione accipiendum est ...".

545 *Auaricia etc. Rom.* 1, 29.

549 *admonui* Reeve, p. 349.

550 *ad Galatas Gal.* 5, 22-23.

554 *respondet Ann.* fol. LVII.

562 *Hoc loco Rom.* 5, 14.

563 *admoneo* Reeve, p. 374. Cf. Coogan, pp. 35-40.

568 *epicyclis* i.e. the relative motion of planets, when the earth is assumed to be fixed. The term goes back to Ptolemy. Cf. Th.S. Kuhn, *The Copernican Revolution* (Cambridge MA, 1957), pp. 59-69. For the controversy about

epicycles in the Renaissance cf. *Cambridge History of Renaissance Philosophy*, Cambridge University Press, 1988, pp. 697-702.

570 *inquit Ann.* fol. LVIII, with changed word order.

574 *Ambrosius* i.e., Ambrosiaster, Migne *PL* 17, 99 A.

574-575 *Origenes* Origen gives a full explanation in his *Comm. in Epist. Pauli* 5, 1-3 (Migne *PG* 14, 1018 B-C).

576 *inquit* Erasmus is paraphrasing *Ann.* fol. LVIII verso. Lee's words are: "Hunc gladium eripis ecclesiae, quo maxime hactenus depugnauit contra Pelagianos".

580 *inquit Leus* Erasmus is paraphrasing Lee's *Ann.* fol. LVIII verso. The exact words are: "Sed huc tendit disputatio tua, quod nolis vim fieri scripturis - quasi id timeas! Si id times, non bene sentis de veteribus et malum suspicis patrociniū pro pessimis Pelagianis".

cubi non in tempore abutamur hoc peccato? Fingat nullum esse locum in sacris litteris, cuius praesidio doceamus peccatum originis, an ideo non crediturus sim, quod credendum praecipit ecclesia?

585 Hanc annotationem quae nihil habet praeter studium deprauandi mea, claudit hunc in modum: *Et vide, Erasme, an hoc aequum sit, ut tu solus sapias contra tot patrum grauissima testimonia. Per Christi charitatem obsecro te et obtestor, Erasme, ut nolis inferre in ecclesiam sanctam hoc nouum genus tractandi sacras litteras cum calumnia veterum.* Quid? An ego solus sapio, qui Origenem et Ambrosium sequor autores, atque etiam Theophylactum, neque dubito quin is veteres Graecorum sit emulatus? An ideo aduersor patrum testimoniis, quod indico sensum vtrunque consistere? An calumnior veteres, qui sic aperio sensum alterum, vt illorum sensum non reiiciam? Quaeso te, lector, vt locum nostrum in annotationibus conferas et videbis Leum hic nihil aliud quam calumniari voluisse.

LB 215

AD CXLII.

Quod Paulus Graece scripsit διῆλθεν et interpres verterat *pertransiit*, nos vertimus *peruasit*, quoniam Augustinus huius occasione verbi lapsus esset, qui putarit dictum *pertransire*, quod praeterisset. Eam ambiguitatem sustuli. Sed Leus obiicit mihi Origenem Latine loquentem, qui legerit *pertransiit* atque etiam diligenter enarrarit. Quidni enarret, si illi idem est *pertransire* et *peruadere*? Aut quid nouum, si Hieronymus in vertendo secutus est vulgariam lectionem? Num ideo mihi non licebit mutata voce sermonis amphibologiam tollere? Sed Origenes dixit in sacris litteris nullam syllabam esse superuacaneam. Quid hoc ad me pertinet? Num ego muto verbum Pauli διῆλθεν? Nam de Graeco verbo locutus est Origenes. Et tamen hic locus recensetur inter ea, quae non mutarim.

600

605

AD CXLIII.

In plures abundauit. Admoneo Graecis non esse εἰς πλείους, id est, *in plures*, sed εἰς τοὺς πολλοὺς, id est, *in multos*. At Hieronymus, inquit, legit *plures*. Fortasse, sed existimans nihil interesse inter *multos* et *plures*. At Origenes explicat mysterium aucti numeri. Quid si id facit, non ex huius occasione vocis, sed eius, quae sequitur, ἐπερίσσευσεν, id est, *abundauit*. Crescit quod abundat. Et in priorie parte non erat abundantiae mentio. Atque hunc quoque locum notat a me non esse correctum.

610

615

AD CXLIIII.

Supra modum peccans peccatum. Cum Graece sit ἀμαρτωλὸς ἀμαρτία, quod perinde sonat quasi dicas *scelestum scelus*, indico me dilucide potius quam Latine vertisse *peccaminosum peccatum*. Hic obiicit mihi Hieronymum, qui legerit *peccatum peccator*. Vbi sic vertit Hieronymus? In contextu? Fatetur igitur hanc versionem

620 non esse Hieronymi? In commentariis? Quid hoc ad me pertinet? Vtrique
negleximus sermonis vicium, quo sensum exprimeremus apostoli. Sed ille aliter
soloeicissat quam ego. Quid igitur est periculi?

AD CXIV.

625 *Et non misericordiam consecutam, misericordiam consecutam.* Haec admoneo non
haberi in Graecis codicibus et indico qua occasione videantur adiecta, videlicet ex
gemina codicum lectione, quam ostendit Hieronymus. Hic Leus censor asscribit:
Origenes legit et declarat sicut et ecclesia legit. Primum, an Graeci non habent aut
olim habuerunt ecclesiam? Deinde quid legit Origenes, aut quo loco? In Osee
630 varia, vt dixi, lectio est. In hunc locum nihil scribit Origenes, vnde colligas eum
legisse quod nos in libris Latinis legimus. Verba ipsius sunt haec: *Ne forte etiam
nos, qui nunc sumus plebs Dei, sed per diuitias gloriae suae vocauit nos plebem suam,
et quia non fuimus dilecti, sed facti sumus dilecti et filii Dei viui.* Ex his apparet

591–592 Theophylactum ... emulatus omnes:
Hieronymum, si titulo credimus, certe Hieronymus Leo sit oportet, qui nostram censuram non recipiat. An *M.*
597 Eodem* omnes.
608 Eodem* omnes.
614 correctum. *A B C*; correctum, quum nihil esset corrigendum. *BAS.*
616 Roman. viii.* omnes.

586 claudit *Ann.* fol. LVIII verso.
591 *Theophylactum* Migne *PG* 124, 404 D–405 B.
597 scripsit *Rom.* 5, 12.
597 vertimus In the text of the 1516 edition, vol. 2, p. 9.
598 *Augustinus* Cf. Ps.-Augustine (Ambrosiaster), Migne *PL* 35, 2270, 71. Augustine discusses the passage at length in *De pecc. meritis* 3, 4–11 (Migne *PL* 44, 189–193).
599–600 obiicit mihi *Ann.* fol. LIX, referring to Origen, *Comm. in Epist. Pauli* 5, 1 (Migne *PG* 14, 1003 D).
602 *Hieronymus* I.e. the Latin translation of Origen's commentary (now assigned to Rufinus). Erasmus made no firm pronouncement on the authorship of the translation, but was inclined to ascribe it to Jerome. He discusses the question at Reeve, p. 357. Cf. A. Godin, *Erasmus lecteur d'Origène*, Geneva, 1982, pp. 620–621.
603–604 *Origenes dixit* Perhaps a reference to Migne *PG* 14, 1013 A: "In litteris Pauli ne vnam quidem syllabam vacuum sentiri

622 ego. Quid *A B*: ego, et haud scio, an ego tolerabilis. Quid *C BAS.*
624 Roman. ix.* omnes.
625 Graecis codicibus, et *A B C*: ac ne in Theophylacti quidem commentariis, et *BAS.*
630 legimus. Verba *A B*: legimus, imo potius diuersum coniiicere licet. Verba *C BAS.*
631 nunc sumus *A B*: non fuimus *C BAS.*

debere mysteriis". I owe this suggestion to Robert Sider (cf. *CWE* 56, p. 156, n. 39).
606 recensetur *Ann.* fol. CI verso.
608 *In plures Rom.* 5, 15.
608 *Admoneo* Reeve, p. 374.
609 inquit *Ann.* fol. LIX: "Hieronymus tamen (plures) interpretatur".
610 *Origenes* Migne *PG* 14, 1027 B–C.
613 notat *Ann.* fol. CI verso.
616 *Supra modum Rom.* 7, 13.
617 indico Reeve, p. 379.
618 obiicit *Ann.* fol. LIX.
618 *Hieronymum* I.e. in the translation of Origen ascribed to Jerome, Migne *PG* 14, 1084 B.
624 *Fit non Rom.* 9, 25.
624 *admoneo* Reeve, p. 397.
625 *in Theophylacti quidem commentariis* (app. crit.) Migne *PG* 124, 471 A.
626 *asscribit Ann.* fol. LIX; Jerome, Migne *PL* 25, 829 C.
629 *vt dixi* Reeve, p. 397.
630 *sunt haec* Migne *PG* 14, 1151 C.

illum legisse, quemadmodum nos iuxta Graecorum codices legimus. Nam quod paulo superius meminit misericordiae non ex hoc loco natum est, sed ex eo quod
 635 praecessit de vasis irae et de vasis misericordiae. Iam Ambrosius consentit cum Graecis. Quid igitur hic volebat mutari Leus? An volebat me addere de meo quod nec est in Graecis exemplaribus, nec apud interpretes? An cum Hieronymus ostenderit in propheta duplicem esse lectionem, in aliis esse *dilectam, non dilectam*, in aliis rursus *misericordiam consecutam et non consecutam misericordiam*, an
 640 volebat me vtranque coniungere, cum Hieronymo sufficiat altera? Et hoc annotat Leus inter ea quae non mutavi.

AD CXLVI.

Qui est in omnibus Deus. Quid Origenes senserit cum aliis multis de rebus, quas post amplexi sunt Arriani, tum de daemonibus redimendis, obscurum non est.
 645 Sed qui vel verterunt, vel secuti sunt illius commentarios, praesertim Hieronymus et Ambrosius, quod | inerat erroris periculosi, aut prorsus omiserunt, aut correxerunt, sed ita, vt liceat adhuc vestigia quaedam deprehendere. Huius dicti Leus olim a me postulabat argumentum. Iussi legeret commentarios Origenis, in
 LB 216 iii. caput epistolae ad Romanos, ex quo liceat etiam nunc subodorari, quid scripserit Origenes et quid correxerit Hieronymus. At Leus nunc demum respondens, cum tunc temporis obmutuisset, negat illic vllum esse verbum de daemonibus redimendis, quin potius contrariam sententiam asseri. Vtrunque verum est, quod respondit Leus, et tamen verum aequae est quod ipse scripsi. Neque enim dixi hoc illic dici, sed sparsa esse quaedam vestigia erroris Origenici. Et contrariam sententiam adferri non negabam, cum faterer esse correctum ab Hieronymo, si quid inesset erroris. Caeterum cum illic agat Paulus per legem Mosaicam hoc esse actum, vt omnes intelligerent sese obnoxios Deo, nec posse salutem absque illius clementia consequi, Origenes legis nomen dilatat ad legem naturae, quae angelos quoque complectatur, eoque accommodat illud, vt omnis mundus obnoxius fiat
 650 Deo, quod angeli pars sint mundi conditi. Ex his subodorari licet hoc loco Origenem disputasse de lapsis angelis aliquando redimendis, praesertim cum in iisdem commentariis etiam archangelis tribuat vanitatem. Hoc suspicatum fuisse me minus admirabitur qui legerit quibus verbis Ambrosius interpretetur hunc Pauli locum: *vt nota fiat principibus et potestatibus in coelestibus per ecclesiam multiformis sapientia Dei*. Is est in epistolae ad Ephesios cap. iii. Possem alia quaedam indicare vestigia, sed in praesentia mihi satis est refutasse quod impingit Leus, qui in indice suo negat illic vel obscurum huiusce rei vestigium esse.

AD CXLVII.

In captionem. *In captionem*, cum hic Graece sit *θήρα*, id est, *venatus*, admonui ne
 670 putarent nihil aliud intelligi posse quam dolum aut fraudem, in quem sensum quosdam captiosos vocamus. Hic obiicit Hieronymum qui scripserit in commen-

tariis: *Potest et captio huius mensae videri, qua Dominus eos cepit, cum dixit ad eos: Quid vobis videtur de Christo, cuius filius est?* Non statim is est sensus, quem Hieronymus indicat accipi posse. Postremo, vt recte dixeris Christum cepisse
 675 Iudaeos, non ideo captiosum recte dixeris. Neque enim cepit eos dolo, sed veritate constrinxit. Postremo nihil prohibet et in venatu dolum addi. Neque tamen non erat indicanda Graecae vocis proprietas. Et hoc notat Leus inter ea quae non castigarim. Nec huius rei tamen vnquam admonuit.

AD CXLVIII.

680 *Alioqui gratia non est gratia.* Testatus sum addi Graecis quod in nostris codicibus non haberetur. Ea pars, cum erudito cuidam amico valde arrideret, mihi post attentius expendenti, ratio displicuit, idque pluribus verbis declaravi in aeditione posteriori. Id sensit Leus, et ob id conatus est aliquam laudis partem sibi vindicare, cum nihil mereatur hoc sane loco.

685

AD CXLIX.

Domino seruientes. In priore aeditione posueram κυρίῳ δουλεύοντες, quemadmodum nos legimus. Post vbi deprehendi variam lectionem, non celavi lectorem. Leus post ait se admonuisse per schedas et Hieronymum, seu potius Origenem,

637 An A B: om. C BAS.

643 Rom. eodem* A: Eodem* B C BAS.

648 postulabat A B C: postularat BAS.

663 Ambrosius interpretetur A B: Ambrosius,

Origenis imitator, interpretetur C BAS.

669 Rom. xi.* omnes.

672 cepit A: ceperit B C BAS.

674 Postremo A B C: Denique BAS.

680 Eodem* omnes.

684 nihil A B C: om. BAS.

686 Ro. xii* omnes.

634 paulo superius Migne PG 14, 1151 B.

635 de vasis irae ... misericordiae I.e., in Rom. 9, 22-23.

635 Ambrosius I.e., Ambrosiaster, Migne PL 17, 146 A.

640 annotat Ann. fol. CI verso.

643 Qui est Rom. 9, 5. The note is out of sequence.

648 commentarios Origenis I.e. in Comm. in Epist. Pauli, Migne PG 14, 913 sqq., esp. 925B-928A.

651 negat Ann. fol. LIX verso.

658 Origenes Migne PG 14, 1080 A.

662 tribuat Migne PG 14, 1112 A.

663 Ambrosius Migne PL 17, 138 B-C.

665 ad Ephesios Eph. 3, 10.

667 in indice Ann. fol. XCIII verso.

669 In captionem Rom. 11, 9.

669 admonui Reeve, p. 404.

671 Hic obicit Ann. fol. LIX verso, referring

to Migne PG 14, 1183 A, the translation of Origen ascribed to Jerome.

673 Quid vobis ... filius est? Mt. 22, 42.

677 notat Leus Ann. fol. CI verso.

680 Alioqui ... gratia Rom. 11, 6. This note is out of sequence.

680 Testatus sum Reeve, p. 403.

683 posteriori In a 1519 addition to his annotation Erasmus wrote: "Nonnihil addubitanum ea sit germana lectio" (Reeve, p. 403).

683 conatus est Lee makes no explicit claims in his notes referring to the passage; cf. Ann. fol. LX, XCIII verso-XCV, CI verso.

686 Domino seruientes Rom. 12, 11.

686 priore aeditione In the text of 1516, vol. 2, p. 21.

687 non celavi In 1519 Erasmus added an annotation ad locum, Reeve, p. 413.

688 ait Ann. fol. LX.

688 Origenem Migne PG 14, 1219-1220.

690 indicare duplicem lectionem, meque respondiſſe: *Iam addideram annotationibus meis*. Id ſi vere respondi, ſicuti respondi, nihil debetur Leo, niſi pro ſtudio. Sin falſo, quod ille fortaſſe cupit te ſuſpicari lector, multum gratiae debes admonitori.

AD CL.

LB 217 *Necceſſitatibus ſanctorum communicantes*. Sic verteram in aeditione priori, neque quicquam annotaram nondum animaduera lectione diuera. Mox vbi comperi, adieci poſterioribus | annotationibus. Leus ait ſe admonuiſſe quod Hieronymus 696 teſtatur, pro *necceſſitatibus* in Latinis aliquot codicibus eſſe *memoriis*, ſe tamen neutram lectionem damnare. Hic, vt ait, aſcripſeram: *O Hieronymianam modeſtiam*. Hoc te noluit latere Leus, optime lector. Scilicet hoc pertinebat ad fidei catholicae negocium.

700

AD CLI.

Que ſit voluntas Dei. Hic admonet in contextu Latino per incuriam omiſſam voculam vnam, *bona*. Caetera non video quorſum tendant, niſi Leus vult ſibi ferri acceptum quod eam in hunc adiecimus locum in aeditione poſtiori. Verum ſi quis legat quod adiecimus, intelliget Lei praefidiis nihil opus fuiſſe.

705

AD CLII.

Damnationem acquirunt. Indicaui Graecis eſſe λήφονται, id eſt, *accipient*. Leus obiicit Hieronymum in Origenicis commentariis legere *acquirunt* et interpretaſſe *conquirunt*. Aut igitur aliud legit Hieronymus quam in Graecis codicibus habetur hodie, aut locus eſt deprauatus et pro *conquirent* ſcriptum eſt *conquirunt*, aut 710 aliud quippiam in cauſa eſt. Certe mihi nihil poteſt imputari.

AD CLIII.

Assumite. Indico Graecis eſſe προλαμβάνετε, quod verti potuerit *adiungite*. Leus admonet Hieronymum veteri verbo vſum, *assumite*. Quis autem damnat *assumite*, etiam ſi Latinis non tam accomodum verbum eſt in hoc ſenſu *assumere* 715 quam *adiungere*? Ad caeteras annotationes, quoniam tantum augent numerum, non arbitror operae precium reſpondere, cum huius farinae ſint aliquot.

I. AD CORINTHIOS

AD CLVIII.

720 *Quam nemo principum*. Hic Origenes principes interpretaſſe daemones in commentariis, quibus enarrat Mattheum, et Origenem ſequitur Ambroſius. Ego praefero ſententiam Chryſoſtomi ac Theophylacti. Quid hic eſt periculi?

AD CLIX.

Quia oculus non vidit. Ostendo, quod nobis est *ascendit*, Graecis ἀνέβη, verti debuisse *ascenderunt*. Et ostendo sic adduci nonnumquam ab Hieronymo. Leus

- 693 Eodem* *omnes*.
 696 in *A B C*: id *BAS*.
 699 negocium. *A B C*: negocium, sed interim meminerit aliquid probari quod a vulgata lectione diuersum est. *BAS*.
 701 Eodem* *omnes*.
 706 Ro. xiii.* *omnes*.
 707 Origenicis *A B C*: Origenis *BAS*.
- 689 *respondisse* As quoted by Lee, *Ann.* fol. LX.
 693 *Necessitatibus* Rom. 12, 13.
 693 *Sic verteram* In the text of 1516, vol. 2, p. 21.
 695 *posterioribus annotationibus* Reeve, p. 414.
 695 *se admonuisse* Lee does not claim this explicitly. Cf. his annotation, *Ann.* fol. LX.
 695 *Hieronymus* Quoted by Lee, *Ann.* fol. LX; the reference is to the translation of Origen ascribed to Jerome, Migne *PG* 14, 1220 B.
 697 *ut ait* *Ann.* fol. LX. The text runs: "Ed. O Hieronymianam modestiam". I.e. the phrase is Lee's. It is not ascribed to Erasmus.
 701 *Que sit* Rom. 12, 2. This note is out of sequence.
 701 *Hic admonet* *Ann.* fol. LX.
 703 *postiore* Cf. the text of 1519, p. 343. Erasmus also added a note *ad locum* (Reeve, p. 410).
 706 *Damnationem acquirunt* Rom. 13, 2.
 706 *Indicaui* Reeve, p. 417.
 706–707 *Leus obiicit* *Ann.* fol. LX verso.
 707 *Origenicis commentariis* Migne *PG* 14, 1227 B.
 712 *Assumite* Rom. 14, 1.
 712 *Indico* Reeve, p. 421.
 712–713 *Leus admonet* *Ann.* fol. LX verso.
 713 *Hieronymum* I.e., the Latin version of Origen's commentary ascribed to Jerome, Migne *PG* 14, 1234 B.
 715 *caeteras annotationes* Lee's annotations nos. CXIII–CXVII. In each of them Lee points out that the Latin version of Origen's commentary supports the Vulgate reading. The text of Lee's annotations (*Ann.* fol. LX verso) runs:
 Annotatio CLIII.
 709 conquirent *A C BAS*: conquirens *B*.
 711 *CLIII A*: *CLVII B*, *CLVIII C BAS*.
 712 Roma. xiii.* *omnes*.
 717 I. Ad *A*: Ad *B C BAS*.
 719 i. Corin. ii.* *omnes*.
 721 periculi? *A B*: periculi, cum cuique liberum sit ordinem nostrum inuertere? *C BAS*.
 723 i. Corin. ii.* *A*: Eodem* *B C BAS*.
 Et qui non sapit, domino non sapit) Ed. Hoc quod dicis graece haberi, Origenes non habet.
 Annotatio CLV.
 Nos firmiores) Era. Graece: Nos qui potentes. Ed. Hieronymus interpretatur (firmiores) et Origenes declarando sic legit. R. Er. Sed latine, non graece ...
 Annotatio CLVI.
 Suscipite inuicem) Er. Graece: assumite inuicem. Ed. Origenes interprete Hieronymo suscipite declarat.
 Annotatio CLVII.
 In abundantia benedictionis Christi) Edo. Ex graeco addis (euangelii). In abundantia benedictionis euangelii Christi. Origenes (euangelii) non habet.
 719 *Quam nemo* 1. Cor. 2, 8.
 719 *Origenes* Cf. *infra*, n.11. 720–721.
 720 *Ambrosius* Migne *PL* 17, 205 A.
 720–721 *praefero* Reeve, p. 442. Lee replied: "Et tamen Origenes in Mattheum dicit per principes demones significari". In 1519 Erasmus inserted a reference to Origen: "Nam quod Origenes homilia in Marthaeum quarta principis huius seculi vult esse demones ... mihi sane videtur paulo coactius, licet ea sententia placuerit Ambrosio" (*Ann.* fol. LXI).
 721 *Chrysostomi* ... *Theophylacti* Chrysostom in *Hom.* 7, 2 (Migne *PG* 61, 57); Theophylactus, Migne *PG* 124, 590 A.
 723 *Quia oculus* 1. Cor. 2, 9.
 723 *Ostendo* Reeve, p. 443.
 724 *ab Hieronymo* In his annotation Erasmus refers the reader to Jerome's *Apol. c. Ruf.* 2, 25 (Migne *PL* 23, 469; cf. n. 5).

725 obiicit Hieronymum, qui vertens homiliam Origenis in librum Numerorum ix. legerit *ascendit*. At quid si is locus est deprauatus ad nostram lectionem, praesertim cum alibi secus legat Hieronymus? Sed fingat Hieronymum secus legere, an ideo non verum est quod annotaui?

AD CLX.

730 *Lignum foenum stipulam*. Quo refellerem eorum opinionem, qui putant haec omnia ad bonorum operum gradus esse referenda, cito Hieronymi sententiam, qui putarit vnam partem ad pios, alteram ad impios pertinere. Mox indico iuxta sententiam Ambrosii *lignum foenum ac stipulam* accipi pro doctrina, sed insyn-
 LB 218 cera, quae propius expensa ad veritatem | euangelicae doctrinae sit abolenda, sed
 735 sic, vt is qui didicit aut etiam docuit sit saluus futurus, sed falsa doctrina exusta. Hic multis verbis mecum agit Leus nihil ad rem pertinentibus, quasi senserim *lignum foenum ac stipulam* esse quaeuis opera mala et ignem esse incendium quo cruciantur impii, cum in priore quoque aeditione nominatim tester hunc locum non accipiendum de igni purgatorio. Quodsi Leus consulisset Ambrosium enar-
 740 rantem hunc locum, non tantum verborum incassum effudisset. Ambrosii verba sunt haec: *Opus quod ardere dicitur mala doctrina est*. Et in his quae sequuntur penam ignis interpretatur excussionem ac refutationem falsae doctrinae. Et aliquanto post: *Sed cum dicit, sic tamen quasi per ignem, ostendit saluum quidem illum futurum, sed penas ignis passurum, vt per ignem purgatus fiat saluus et non, sicut perfidi, aeterno igni in perpetuum torqueantur, vt aliqua in parte operae precium sit credidisse in Christum. Semper enim erubescat necesse est, qui se videt falsum defendisse pro vero. Et simili modo semper fiduciam habebit Dei, qui abiecto falso sequutus est verum*. Hactenus Ambrosius. Quid potuit apertius? Dicit pudorem redarguti penam ignis, qua purgatur, sed ita vt exusta doctrina falsa ipse maneat
 750 incolumis. Et hoc erat nimirum quod in Lei schedis annotaram: facta perire, non homines. Nam et discipulus dediscere cogitur quod male didicit et doctor improbare quod male defendit. Vides igitur, lector, totam hanc causam Leo extra rem declamatam esse.

Magis autem admiror, quod nec in nouis annotationibus, quas nescio cuius
 755 consiliis aut suppetiis adiecit veteribus, sensit errorem suum. Siquidem et illic somniat me de poenis inferorum loqui, cum palam ostenderim me de pudore loqui, quo afficitur is qui confutatur et desciscit a falsa doctrina. Id cum tester aperte in vtraque aeditione, demiror etiam atque etiam quae res auerterit oculos Lei, vt hoc non viderit. Porro cum erret toto (quod aiunt) coelo, vide quanto
 760 cum supercilio loquatur. *Adhibet*, inquit, *pharmacum*. At hic posterior lapsus est peior priore. Quid turpius arrogante imperitia? Tot inducit ἀσύστατα, tot inter se pugnantia, tot absurda, quibus nullus erat locus, si totam annotationem quam reprehendit legisset. Sed imposuit homini carpendi auiditas immoderata. Quin et illud demiror: cum has annotationes suas aediderit multo post aeditionem meam
 765 posteriorem, cur separauit eas a prioribus? An vt crederemus in illis nihil additum ex his quae post adiecimus? Sed ipsa reclamatione res.

AD CLXI.

770 *Omnes quidem dormiemus.* Hic in priore aeditione demonstraram, quid hodie
 legeretur in Graecis codicibus, quam lectionem sequuti sunt Chrysostomus ac
 Theophylactus. Ostenderam ex epistola Hieronymi ad Minerium hunc locum
 bifariam legi: *Omnes non dormiemus sed omnes immutabimur* aut *non omnes resur-*
 775 *gemus sed omnes immutabimur.* Ostenderam Ambrosium interpretari quod nos
 legimus, sed admiscere et alterius lectionis aliquid atque etiam interpretationis,
 qua significat fore qui non moriantur in aduentu Domini atque ob id non resur-
 780 gant. Neque enim reuiuiscit nisi mortuus. Quam interpretationem si recipimus,
 nimirum constat lectio Graecorum codicum. Eandem sententiam paulo post
 repetit. *Vel certe simpliciter*, inquit, *omnes mortuos resurgere dicit et solos sanctos,*
cum his qui uiui iusti inuenti fuerint, in gloriam immutari. Indicaram lectionem
 quam reperimus hodie in Graecorum codicibus magis congruere cum eo loco
 780 Pauli, quae est in epistola ad Thessalonicenses: *Nos qui uiuimus, qui relinquimur*
simul reperiemur, et caetera. Haec cum indicassem, tamen Leus sic vsurpat, quasi
 ex sese reppererit omnia, piaculum esse ducens si quid ex me videretur didicisse,
 non sane leuius quam si quid ab Hieronymo didicisset Augustinus. Hic quum
 LB 219 arguaretur Leus: si in priore parte legas | *omnes immutabimur*, quomodo coheret

727 Hieronymus? Sed *A B C*: Hieronymus, ne
 quid interim causer in eius operis interprete,
 quum nulla sit Hieronymi praefatio et in
 Catalogo non agnoscit nisi xxviii. homilias
 Origenis in Hieremiam et Ezechielem, quas
 verterit? Sed *BAS*.

726 legerit Migne *PG* 12, 634 A.
 730 *Lignum foenum* 1. *Cor.* 3, 12.
 731 cito Reeve, p. 446, citing Jerome's *Adu. Iov.*
 1, 3 (Migne *PL* 23, 223 B).
 732 *Mox indico* i.e. in a 1519 addition to the
 annotation, Reeve, p. 446. Erasmus quotes
 the passage from Ambrose *infra*, ll. 741–748.
 736 *mecum agit* *Ann.* fols. LXI–LXII verso.
 738 *tester* Reeve, p. 446.
 738 *hunc locum* Actually, 1. *Cor.* 3, 15.
 740 *Ambrosii verba* Migne *PL* 17, 211 B.
 742–743 *aliquanto post* Migne *PL* 17, 211 C.
 750 *annotaram* As quoted by Lee, *Ann.* fol.
 LXI verso.
 754 *noius annotationibus* *Ann.* fol. CXIII.
 756 *de pudore* Erasmus says: “Ignem posuit pro
 exacta exploratione” (Reeve, p. 446).
 759 *quod aiunt* *Adag.* 49 (Toto coelo errare),
ASD II, 1, pp. 166–167.
 760 *inquit* *Ann.* fol. CXIII verso.
 768 *Omnes quidem* 1. *Cor.* 15, 51.
 768 *demonstraram* Reeve, p. 515.
 769–770 *Chrysostomus ac Theophylactus* Chry-

730 1. *Corin.* iii.* *omnes*.
 745 torqueantur *A B C*: torqueatur *BAS*.
 768 1. *Corin.* xv.* *omnes*.
 777 repetit *A B*: repetit Ambrosius *C BAS*.
 780 quae *A*: qui *B C BAS*.
 781 reperiemur *A*: rapiemur *B C BAS*.
 770 *Ostenderam* Reeve, p. 515.
 770 *Hieronymi Epist.* 119, 6–7 (Migne *PL* 22,
 970–973).
 772 *Ostenderam* Reeve, p. 516.
 772 *Ambrosium* Migne *PL* 17, 285 B–C, quoted
infra, ll. 777–778.
 778 *Indicaram* Reeve, p. 516.
 780 *ad Thessalonicenses* 1. *Thess.* 4, 17.
 781 *vsurpat* Lee cites Origen (*Ann.* fol. LXII
 verso), a reference which Erasmus discussed
 in his annotation *ad locum* in 1519. Cf.
 Reeve, p. 516 and *infra*, p. 233, n.l. 797.
 784 *arguaretur Leus* *Ann.* fol. LXII verso:
 “Origenes contra Celsum legit (omnes qui-
 dem resurgemus), sed non omnes immutabi-
 mur. Etiam si omnes immutabuntur, quid
 est quod sequitur (et nos immutabimur),
 quasi se et sui similes discerneret a cacteris.
 Id quod videtur dicere Origenes. Hierony-
 mus nobiscum legit, alterum sensum citat”.

785 quod mox sequitur?, *et nos immutabimur*, responderam, opinor, adiectis in scheda
 verbulis duobus: *Quidni discernat viuos a mortuis?* Id Leus putat non consistere
 quod, cum primum in genere dixisset *omnes immutabimur*, mox adiecerit *et nos*
immutabimur. Sed carpenti quam discendi audior non animaduertit praecessisse
 790 *et mortui resurgent incorrupti*. Mox, quasi rogasset aliquis quid de nobis fiet qui
 viuimus, si forte dies ille nos hic reperiat, respondet: *et nos immutabimur*. An non
 hic distinxit viuos a mortuis? Hic rursus demiror Lei consilium, cur prolixam dis-
 putationem, quam instaurauit in hunc locum, maluerit in indice ponere quam
 huic loco subiicere, videlicet vt omnes crederent illa mihi lecta esse. Certe nun-
 quam mihi Leus respondit quicquam ad ea quae chartis illis asscripseram, nisi
 795 forte persuasit per proditorem illum mihi factam totius libri copiam, quod vtinam
 verum esset. Nunquam sex diebus illius opus meam responsionem anteuertisset.

At negat Leus mihi quicquam opitulari locum quem adduxeram ex secundo
 libro Origenis aduersus Celsum. Atqui verba Origenis, quae recito in posteriore
 aeditione, palam declarant esse verum quod dico. Quae si non legit Leus, miror
 800 illius desidiam, praesertim cum reprehensorem agat. Sin parum intellexit, miror
 vbi sit acumen quod sibi vindicat. Nam ex eo loco, quem adducit Leus, nihil
 aliud colligitur quam Paulum loqui de piis immutandis, quod et alias magno stu-
 dio Leus conatur aduersus me probare, cum id contra me nihil omnino faciat:
Non omnes pii dormiemus, sed omnes ad gloriam immutabimur. Mox et mortui
 805 *resurgent et nos immutabimur*. Quin et Origenes nominatim annotat, quod hic
 dicit *et nos immutabimur*, mortuos fuisse discretos a viuus, quia praecesserat, *et*
mortui resurgent, sed non soli immutabuntur illi, immutabimur et nos qui relin-
 quimur.

Rursus hic magno conatu refellit quod concesserim aliquos immutandos, qui
 810 non essent mortui, multaue adducit, partim nihil ad rem facientia, partim sic in
 genere dicta, vt non excludant paucorum priuilegium. Alioqui cum legimus in
 Adam omnes peccasse, colligemus et virginem matrem peccasse et Christum pec-
 casse. Si (quod fatetur Leus) his non officit sermo generalis, *In Adam omneis pec-*
cauerunt, cur in aliis vult obsistere? At Paulus, inquit, erat praescius futuri, et tamen
 815 ita loquitur, quasi dies ille foret ipsum in vita reperturus. Primo probabilius est illi
 diem fuisse incertum, quem et Filius sibi dicit ignotum. Id interpretantur theologi:
 nobis ignorauit. Quod si verum est, vnde sciuit Paulus? Et apostoli cupientes ex
 Christo discere diem illum audiunt: *Non est vestrum*, etc. Deinde potest accipi, vt
 Paulus sub sua persona loquatur de sanctis, quicunque illi essent futuri, quos
 820 aduentus Christi deprehenderet viuos. Haec omnia cum luculenter explicet aeditio
 posterior, quid opus est hic repetere? Legat illa, qui volet, et videbit a Leo nihil alla-
 tum, quod non discussierim. Postremo non est animus accuratius huic appendici
 respondere, nisi nomen asscribat suum, qui hanc Leo suppeditauit.

AD CLXII.

825 *Christi bonus odor sumus Deo*. Hic quod asscripseram in priore aeditione, *et Deum*
rursus appellat Patrem suo more. Quoties enim absolute hoc vititur verbo, *Deum*

830 *Patrem intelligit*, annotaram et alias ex autoritate veterum hunc esse morem Pauli,
 vt fere Deum nominans, Patrem intelligat, cum tamen id faciat frequentissime in
 omnibus epistolis, in admodum paucis locis Filium vocari Deum, etiam si non
 negem ex illius verbis satis colligi Filium quoque Deum esse. Proinde admoneo,
 LB 220 Patrem accommodat. *Per Christum*, inquit, *se voluit intelligi, vt praedictio*
Christi, quae vtiq̄ue inuisibiliter, sicut ad nares odor, ita ad aures peruenit, Deum
 835 *Patrem insinuet et creaturae*. Sed periculosius est quod huc mea verba detorquet,
 quasi negarim Filium absolute Deum esse. *Quod si*, inquit, *absolute Deus non est,*
nec Deus est. Graue vulnus quod conatur infligere, sed pugione plusquam plum-
 beo. Paulus ex more suo quoties absolute Deum dicit Patrem intelligit, igitur
 840 Filius non est absolute Deus? Quod pistillum hoc enthymemate retusius? Non
 dico quid Filius possit appellari, sed quo pacto Paulus loqui soleat. Atque hic est
 locus, ni fallor, quem minitabatur indicaturum sese, cum mecum de *principio*
 litigabat. Sed rectius totum hunc locum spongia sustulisset.

AD CLXIII.

845 *In faciem*. Ostenderam apud Graecos scriptum esse εἰς τὸ τέλος, id est, *in finem*,
 quemadmodum et legit et interpretatur diuus Ambrosius, non leuis autor. Post

798 quae recito *A C BAS*: quaere cito *B male*.
 805 immutabimur. Quin *A B*: immutabimur,
 vtiq̄ue pii. Quin *C BAS*.
 813–814 peccauerunt *A B C*: peccarunt *BAS*.
 825 ii. Corin. ii.* *omnes*.

827–828 Paulus deum nominans patrem intel-
 ligit* *C BAS*: *om. A B*.
 835 et *A*: *om. B C BAS*.
 844 ii. Corin. iii.* *omnes*.

785 *scheda* Quoted by Lee, *Ann.* fol. LXII
 verso.
 791–792 *prolixam disputationem* *Ann.* fols. CI
 verso–CV verso.
 795 *proditorem* Cf. *supra*, p. 33, n.l. 226.
 797 *adduxeram* Reeve, p. 516, discussing Orig.,
Adu. Celsum 2, 65 (Migne *PG* 11, 899 A–B).
 801 *adducit Leus* *Ann.* fol. CIIII verso. He
 quotes 1. *Thess.* 4, 15–17.
 805 *Origenes* Cf. *supra*, n.l. 797.
 811 *legimus* *Rom.* 5, 12.
 814 *inquit* Erasmus is paraphrasing Lee. His
 exact words are: “Paulus non poterat de
 seipso dicere (Nos qui viuimus, scilicet in
 carne, et qui residui sumus in aduentu
 domini, scilicet in carne), quia tunc certo
 sciuit se non futurum in carne in aduentu
 domini”.
 818 *audiunt* *Act.* 1, 7.
 823 *qui ... suppeditauit* Perhaps Henry Stan-
 dish, bishop of St. Asaph, or the Louvain

theologian Nicolaas Baechem (cf. *supra*, p.
 31, n.l. 173–174). In 1522 Erasmus published
 an *Apologia de loco* “*Omnes quidem resur-
 gemus*” (*LB IX*, 433–442), referring to these two
 critics. Neither man’s name appeared in the
 original edition of the apologia, but Erasmus
 left obvious clues to their identity. Cf. E.
 Rummel, *Catholic Critics* I, pp. 138–140.
 825 *Christi ... Deo* 2. *Cor.* 2, 15.
 825 *asscripseram* Reeve, p. 529.
 827 *alias* Cf. Reeve, p. 667.
 831 *putat* *Ann.* fol. LXII verso.
 832 *Ambrosius* Migne *PL* 17, 299 B–C.
 836 *inquit* i.e. Lee at *Ann.* LXII verso, with
 slight changes.
 839 *Quod ... retusius* *Adag* 2521, *ASD* II, 6, p.
 356.
 841 *indicaturum sese* *Ann.* fol. XL verso.
 844 *In faciem* 2. *Cor.* 3, 13.
 844 *Ostenderam* Reeve, p. 531.
 845 *Ambrosius* Migne *PL* 17, 303 C.

repperi et in nonnullis Graecorum codicibus, opinor correctis ad nostros, εἰς τὸ πρόσωπον. Et fatetur Leus sic legere diuum Hieronymum in commentariis, qui feruntur eius titulo in hanc epistolam. Sed homo nasutus suspicatur eum locum esse subditum a Graeculo quopiam. Ridiculum, cum contextus illic habeat, quem-
 850 admodum nos legimus, si cui libuisset deprauare ad Graecorum lectionem, illum potissimum deprauasset. Nunc contextus qui citatur in commentariis consentit cum Ambrosio et interpretatio tota consentit. An totum hoc subditium putat Leus? Et quid habiturum erat momenti deprauare vnum locum in obscuris et
 855 homilia xxxiiii. non euincit illum non legisse *in finem*, sed probabilius est locum a scriba fuisse deprauatum.

AD CLXIII.

Quod euacuatur. Quoniam Graecis est participium τὸ καταργουμένου, demonstro lectori posse intelligi de Mose morituro quemadmodum interpretatur is quem
 860 modo citauit Leus, aut absolute de ea re, quae euacuatur. Hic Leus ceu de cathedra docet esse referendum ad velamen. Quod vt demus esse verum, quid id faciet aduersus meam annotationem? An velamen res non est? Caetera quae multis verbis congerit in hunc locum, quoniam ad me nihil attinent, non libet excutere.

AD CLXV.

Obtusi sunt sensus eorum. Cum Graecis constanter sit ἐπωρώθη, moneo lectorem potius esse legendum: *excaecati sunt sensus*, etc. Plus est enim caecatum esse magnitudine lucis, quam obtusis esse oculis. Hic Leus obiicit mihi Hieronymum, qui vertens alicubi Origenem contentus fuerit nostra lectione, quasi non ille pas-
 865 sim contentus sit vulgata lectione, aut quasi ideo non sit fas admonere Graecae vocis emphasisim, aut melius etiam reddere, quam reddidit interpres.

AD CLXVI.

Occulta dedecoris. Cum saepe Latinis *pudor*, *probrum*, et *dedecus* idem declarent, admoneo hic rectius poni *dedecoris* ac *probri*, quam *pudoris*, quod Graece sit αἰσχύνης, non αἰδοῦς. Hic obiicit Leus: At Hieronymus legit *dedecoris*. Et hoc ego
 875 probo, solum pudoris vocabulum non approbo. Nihil igitur hic agit cum hoc annotat. Et tamen miror quo casu in aeditione priore in contextu mutatum sit *pudoris*. Quod a Leo non animaduersum demiror, cum hunc locum arroderet.]

Dominum nostrum. Ostendo *nostrum* apud Graecos non esse, et reddo causam, cur commodius sit omitti. Hic Leus, *Hieronymus*, inquit, *legit*. At quid si scriba hoc adiecit? Neque tamen pugno, si quis addat, certe in Graecis non additur.

AD CLXVIII.

885 *Per Iesum.* Quoniam Graecis est accusandi casus, διὰ τὸν Ἰησοῦν, admoneo legendum esse *propter Iesum*. Atque ita legit Ambrosius. Leus asscribit: *Hieronymus legit per Iesum*. At qui scit Leus, an sic legerit Hieronymus?

AD CLXIX.

In faciem. Cum Graece sit ἐν προσώπῳ, admoneo in nonnullis codicibus perperam haberi *in faciem*. Nec video, quid hic annotat Leus. Si Hieronymus legit, vt legendum admoneo, tanto res habet melius.

890

AD CLXX.

Mortificationem Iesu. Admoneo in Graecis esse *Domini Iesu*. Neque tamen contendo esse addendum, cum apud Ambrosium non addatur. Hic cum excusas-

- 847 legere diuum *A B C*: legere, quemadmodum indico, diuum *BAS*.
 848 epistolam. Sed *A B C*: epistolam, licet falso. Sed *BAS*.
 856 deprauatum. *A B C*: deprauatum. Certe Theophylactus legit εἰς τὸ τέλος. *BAS*.
 858 Eodem* *B C BAS*: *om. A*.
 865 Eodem* *omnes*.
 865 eorum *A B C*: *om. BAS*.
 866 caecatum *A B*: obcaecatum *C BAS*.
 868 fuerit *A*: fuit *B C BAS*.
 872 ii. Corin. iii. * *omnes*.
 873 ac *A*: aut *B C BAS*.
 879 Eodem* *omnes*.
 881 additur. *A B C*: additur, et Theophylactus nec legit nec interpretatur. *BAS*.
 883 Eodem* *omnes*.
 887 Eodem* *omnes*.
 891 Eodem* *omnes*.
 847 *fatetur Leus* *Ann.* fol. LXIII.
 847 *Hieronymum* I.e. Ps.-Jerome (Pelagius), *Migne PL* 30, 780A)
 854 *adfert Leus* *Ann.* fol. LXIII.
 855 *homilia xxxiiii*. Lcc does not specify the passage in Origen; in modern editions it is *Hom.* 12 (*Migne PG* 12, 382 B-C).
 856 *Certe Theophylactus legit* (app. crit.) *Migne PG* 124, 832 D.
 858 *Quod euacuatur* 2. *Cor.* 3, 13.
 858 *demonstro* Reeve, p. 531.
 860 *citauit Leus* *Ann.* fol. LXIII verso.
 865 *Obtusi sunt* 2. *Cor.* 3, 14.
 865 *moneo* Reeve, p. 531.
 866 *excaecati sunt sensus* I.e., this is Er.' translation in his *NT*. In fact, in the *Annot.* he says: "Excaecati sunt. Et *cogitationes* potius quam *sensus*, διανοήματα, quod paulo ante vertit *cogitationes*."
 867 *Leus obiicit* *Ann.* fols. LXIII verso-LXIII.
 872 *Occulta dedecoris* 2. *Cor.* 4, 2.
 873 *admoneo* Reeve, p. 532.
 874 *obiicit* Cf. *Ann.* fol. LXIII: "Hieronymus declarat dedecoris".
 876 *in contextu* In the text of 1516, vol. 2, p. 61.
 879 *Dominum nostrum* 2. *Cor.* 4, 5.
 879 *Ostendo* Reeve, p. 534.
 880 *inquit* *Ann.* fol. LXIII.
 881 *Theophylactus ... interpretatur* (app. crit.) *Migne PG* 124, 840 D.
 883 *Per Iesum* 2. *Cor.* 4, 5.
 883 *admoneo* Reeve, p. 534.
 884 *Ambrosius* *Migne PL* 17, 306 B.
 884 *asscribit* *Ann.* fol. LXIII.
 887 *In faciem* 2. *Cor.* 4, 6.
 888 *Nec video ... Leus* *Ann.* fol. LXIII. Erasmus failed to see that Lcc was reacting to an error in the cue-phrase of Erasmus' annotation. It read "in faciem" rather than "in facie". The error was finally caught in 1535.
 891 *Mortificationem Iesu* 2. *Cor.* 4, 10.
 891 *Admoneo* Reeve, p. 535.
 892 *apud Ambrosium* In *Migne PL* 17, 307 B it is added.

sem, quod tam minutula non praetermitterem – nefas enim esse si quis in diuinis litteris vel vnum apicem sciens ac volens mutet –, Leus magnificis verbis
 895 impingit mihi legem meam, de quo satis dictum est in prima annotatione, quasi ego sciens ac volens soleam mutare sacram scripturam. O graues annotationes, cum ipse neque meam neque suam vocem intelligat.

AD CLXXI.

Humiliamur, sed non confundimur. Annoto partem hanc nec apud Graecos esse
 900 nec apud Ambrosium. Leus addit: *nec apud Hieronymum.* Sentit autem de scholiis quae Hieronymi titulo feruntur, nunc illis fidens quae paulo ante iudicauit falsata. Sed hactenus mihi conuenit cum Leo. Quid igitur notat? *Vt intelligas,* inquit, *Hieronymum et alia fuisse praetermissurum, quae superius annotantur, si ita habuissent exemplaria.* Fortassis aliquid diceret Leus, si quod scripsit Hieronymus
 905 sic haberetur vt ab illo scriptum est, si non ille fere vulgatam aeditionem sequeretur, si Graeci codices per omnia consensissent.

AD CLXXII.

Cum in annotationibus negassem instituti mei esse excutere quid legeret Lyranus aut huius similes, qui sua non hausissent e fontibus, vnde negotium hoc pendet,
 910 sed e glossematis hinc atque hinc conflatis, Leus sic illos tuetur, vt dicat et illis habendam gratiam, qui pelles et pilos caprarum intulerint in templum Domini. At ego plus tribuo Lyrano, e cuius vel vna pagina plus didici, quam ex toto hoc libro Lei, qui se tamen, opinor, non numerat inter sordidos autores. Ne quis existimet me tam male sentire de Lyrano, quam fortasse suspicatur Leus.

915

AD CLXXIII.

In falsis fratribus. Admoneo apostolico more fratres dici quicumque essent Christiani, quod nomen olim omnium commune nunc quibusdam ceu peculiare tribuatur quasi Christianismus ad solos illos recidisset. Hic Leus contendit illos hoc nomine laudandos, quod fratres dici gaudeant. Et recte dicit, sed quis eos hoc
 920 nomine vituperauit? Optarim et nomen et rem omnibus esse communem, quemadmodum olim fuit.

AD CLXXIII.

Quinquies quadragenas vna minus. Annotaram ex Ambrosio quod iuxta praeceptum Deuteronomii, qui commisissent facinus non capitale, triginta nouem plagis
 925 emendarentur. Leus obiicit in Deuteronomio fieri mentionem quadraginta plagarum. Et vt hoc persuadeat, addit Hebraea verba, videlicet priusquam sciret Hebraice vel legere. Et tamen haec vult videri scripta priusquam abirem Basi-

930 leam. Ego forte schedis illius ascripseram: accusa Ambrosium. Ad ea verba nunc demum serio respondet existimans esse mei officii, vt Ambrosium quem cito defendam, praesertim in re tam periculosa. *Supinitas*, inquit, *impietas prope est in litteris sacris*. Quis haec tam ridicule seuera non rideat? Fieri potest, vt Ambrosius ex Hebreorum traditionibus acceperit vnam plagam solere condonari, id quod indicat Lyranus et glossa vulgo dicta ordinaria. Quid hoc ad rem pertinet? Et tamen hunc lapsum mihi ignoscit Leus, quod in aeditione posteriore de-

935 sciuerim ab Ambrosio et citem quemadmodum ipse citat. Atqui si lubeat arguari: qui prescribit quadraginta plagas nonne prescribit vndequadraginta? Postremo fieri potest, vt sit error in numero apud nos.

AD CLXXV.

940 *An experimentum quaeritis*. Cum Graecis sit ἐπει, subindico non conuenire *an*, sed *quandoquidem*. Deinde ostendo *eius* pronomen additum ab interprete, cum

895 de quo *A B*: de qua *C BAS*.

899 Eodem* *omnes*.

906 consensissent. *A B C*: consensissent. Certe Theophylactus nec legit nec interpretatur. Inspexi locum quem citat Leus, et comperio secus habere quam affirmat. Etenim nec legit nec interpretatur quod dicimus in Graecis non esse. *BAS*.

908 ii. Corin. xii.* *omnes*.

914 Leus. *A B*: Leus, qui putauit illum nihil attulisse ad structuram templi dominici

quam pilos et pelles caprarum, innuens videlicet se esse qui meras gemmas et aurum purum putum adferat. *C BAS*.

916 Eodem* *omnes*.

921 fuit. *A B*: fuit. Tum Leus non ageret personam quam nunc agit *C BAS*.

923 Eodem* *omnes*.

935 citat. Atqui *A B*: citat, nimirum potiozem habens autoritatem Lei quam tam eximii doctoris. Atqui *C BAS*.

939 ii. Cori. xiii.* *omnes*.

892–893 *excusassem* He wrote: "Sed obstrepet aliquis, quid ista faciunt ad sensum, an sit domini Iesu an Iesu Christi? Primum arbitrator esse nefas in diuinis litteris si vel vnum apicem sciens ac volens mutes" (Reeve, p. 535).

895 *impingit mihi* *Ann.* fol. LXIII.

895 *prima annotatione* Cf. *supra*, p. 81, n.l. 151.

899 *Humiliamur* 2. *Cor.* 4, 9. This note is out of sequence.

899 *Annoto* Reeve, p. 534.

900 *apud Ambrosium* Migne *PL* 17, 307 A.

900 *Leus addit* *Ann.* fol. LXIII verso.

900–901 *scholiis* Migne *PL* 30, 782 A.

901 *paulo ante* *Ann.* fol. LXIII. Cf. *supra*, p. 234, ll. 848–849.

903 *inquit* *Ann.* fol. LXIII verso.

906 *Theophylactus* (app. crit.) Migne *PG* 124 841 D–844 A.

908 *negassem* Reeve, p. 559, concerning 2. *Cor.* 11, 23 ("ministri Christi sunt").

910 *vt dicat* *Ann.* fol. LXIII verso.

916 *In ... fratribus* 2. *Cor.* 11, 26.

916 *Admoneo* Reeve, p. 560.

918 *Leus contendit* *Ann.* fol. LXIII verso.

923 *Quinquies* 2. *Cor.* 11, 24.

923 *Annotaram* Reeve, p. 559.

923 *ex Ambrosio* Migne *PL* 17, 345 A–B.

923–924 *praeceptum Deuteronomii* Cf. *supra*, p. 81, n.l. 151.

925 *obiicit* *Ann.* fol. LX[V], citing *Deut.* 25, 3.

928 *ascripseram* As quoted by Lee, *Ann.* fol. LX[V].

930 *inquit* *Ann.* fol. LXV verso.

933 *Lyranus ... glossa Biblia*, ed. Feuardentius, col. 442, note f (gloss), note 19 (Lyra).

934 *ignoscit Leus* *Ann.* fol. XC verso: "Non amplius inhaeret Ambrosii testimonio, sed citat locum ex Deuteronomio, quem ego cito". Cf. Erasmus' 1519 addition, Reeve, p. 559.

939 *An ... quaeritis* 2. *Cor.* 13, 3.

939 *subindico* Reeve, pp. 563–564.

apud Graecos non sit et soloecismum insignem adiungat orationi. Hic Leus obiicit Hieronymum, qui alicubi vulgatam lectionem sequatur, quasi hoc non passim faciat.

AD GALATAS

945

AD CLXXVI.

Cui est gloria. Admonueram verbo *est* additum ab interprete, cum in Graecis non sit. Leus obiicit Hieronymum, qui legerit *cui est gloria*. Primum non constat Leo quid legerit Hieronymus. Nisi forte legit, quicquid scriptum visitur. Quid tum autem postea si legerit? Cur tu, inquit, rem tam friuolam annotas? Vt
950 lectori liberum sit subaudire quod volet. Nam fortasse commodius subaudietur *cui sit gloria*.

AD CLXXVII.

Modo enim hominibus suademus an Deo. Ostenderam in Graecis sensum ancipitem esse. Nam intelligi posse, quemadmodum nos legimus, et posse, *utrum nunc*
955 *humana suadeo, an divina.* Testor autem me non fugere, quod nostram lectionem sequantur Ambrosius, Augustinus, et Hieronymus. Quid hic habet quod reprehendat Leus? Geminum sensum ostendo; neutrum reiicio. Sed in contextu, inquit, secus vertis quam legit Hieronymus. Si mihi hoc non licet, frequenter erit quod reprehendat Leus. Verum id mihi in toto opere licere volui, praesertim
960 cum Hieronymus aliquoties legat quod non probat, ac nonnunquam diuersa legat. |

LB 223

AD CLXXVIII.

Neque didici. Obiter indicaram, quod nobis est *didici* Graecis esse ἐδιδάχθην, id est, *doctus sum*. Neque temere hoc admoneo. Siquidem accipi potest: non doctus
965 sum, sed afflatus. Leus rursus impingit Hieronymum, qui legerit *didici*. Sic expletur promissus numerus annotationum, sed ad quam rationem nasci possint bis mille.

AD CLXXIX.

Post annos quatuordecim. Indicaram Graecis esse *per annos*, non *post annos*, et
970 tamen approbo quod interpret bene reddiderit sensum et in contextu sequor quod vertit interpret. Quid igitur queritur Leus? An quod admonuerim lectorem, ne quid offenderetur, si Graeca dissiderent a Latinis verbis dumtaxat, non sensu? Et tamen haec recensentur in indice inter ea quae manent, videlicet incastigata. Tales fumos hic offundit lectori simplici.

975

AD CLXXX.

In faciem restiti. Hic mihi Leus impingit crassissimam inscitiam, quasi negem mendacium dici posse, quod non oratione, sed facti simulatione committitur, cum in annotatione declarem et simulationem dici mendacium. At non omnis simulatio cum vicio coniuncta est. Sed Augustinus contendit nullum mendacium vacare culpa. Non potuit igitur illius disputatio nisi de mendacio sermonis accipi. Proinde nihil ad rem facit, quod ex Actis adducit Leus de Anania, qui dicitur mentitus Spiritui Sancto. Nec ideo nihil dixit, quia nihil dixisse legitur. Imo probabilius est illum Petro percontanti respondisse, quemadmodum postea respondit vxor. Verum hac de re quoniam satis copiose dissero in aeditione posteriore et res est prolixae disputationis, prestat eo relegare lectorem.

985

AD CLXXXI.

Quoniam reprehensibilis erat. Ostenderam Graecis esse *reprehensus erat* atque in cum sensum interpretari Graecorum scholia cumque his Ambrosium. At horum autoritate fortiter contempta Leus reiicit quod annotaram. Sed in indice veluti

943 faciat. *A B:* faciat, taxans etiam interim quod sequitur. *C BAS.*
 946 Gala. i.* *omnes.*
 953 Eodem* *omnes.*

963 Eodem* *omnes.*
 969 Gala. ii.* *omnes.*
 976 Eodem* *A B: om. C BAS.*
 987 Eodem* *omnes.*

941–942 *obiicit Hieronymum Ann.* fol. LXV verso, citing Jerome's *Comm. in Soph.* 2 (Migne *PL* 25, 1361 B).
 946 *Cui ... gloria Gal.* 1, 5.
 946 *Admonueram* Reeve, p. 565.
 947 *Hieronymum Ann.* LXV verso, citing Jerome, Migne *PL* 26, 338 A.
 953 *Modo ... Deo Gal.* 1, 10.
 953 *Ostenderam* Reeve, p. 566.
 956 *Ambrosius* Migne *PL* 17, 361 C.
 956 *Augustinus Expos.* 1, 5 (Migne *PL* 35, 2109).
 956 *Hieronymus* Migne *PL* 26, 345 B.
 958 *secus vertis* In the text of 1516, vol. 2, p. 75 the translation runs: "Nunc enim vtrum homines suadeo an deum?"
 963 *Neque didici Gal.* 1, 12.
 963 *indicaram* Reeve, p. 566.
 965 *impingit Hieronymum Ann.* fol. LXV verso, citing Jerome, Migne *PL* 26, 346 C.
 969 *Post annos Gal.* 2, 1.
 969 *Indicaram* Reeve, p. 568.
 971 *queritur Leus Ann.* fol. LXI [=LXVI]; he

noted that Jerome read "post" (cf. Migne *PL* 26, 356 A).
 973 *in indice Ann.* fol. CV verso.
 976 *In faciem Gal.* 2, 11.
 976 *Leus impingit Ann.* fol. LX[V]I.
 978 *in annotatione* Reeve, p. 571. Erasmus' annotation of 1516 reads: "... cum hic nullum sit mendacium, quod oratione committitur, sed dissimulatio tantum et simulatio facti". He changed this in 1519 to: "... cum simulatio ac dissimulatio sit potius quam mendacium".
 979 *Augustinus Enarr. in Ps.* 5, 7 (Migne *PL* 36, 86).
 981 *adducit Ann.* LXVI, citing *Act.* 5, 3.
 984 *postiore* Cf. the additions, Reeve, p. 571. The annotation was further enlarged in 1522.
 987 *Quoniam Gal.* 2, 11.
 987 *Ostenderam* Reeve, p. 574.
 988 *scholia* I.e., Ps.-Oecumenius, Migne *PG* 118, 1109 C sq.
 988 *Ambrosium* Migne *PL* 17, 369 C.
 989 *in indice Ann.* fols. CV verso–CVI.

990 παλινωδεῖ, quasi ex posteriore demum aeditione didicerit quid interpretetur Ambrosius, cum haec legerit in priore aeditione. Caetera qui volet petat ex aeditione posteriore. Nam et proluxa et perplexa est disputatio, quam difficile sit Leo vel animo memoriaque complecti, nedum refellere.

AD CLXXXII.

995 *Factum ex muliere.* Annotaram γενόμενον esse *factum* et γεννώμενον *natum*, sed tamen addo, quod Leus dissimulat, hanc differentiam in Graecis codicibus non observari. Itaque verito quemadmodum nos legimus. Quid igitur aduersum me notat, si Hieronymus legit *factum*, cum idem mihi probetur?

AD EPHESIOS

1000

AD CLXXXIII.

In ipsum, εις αὐτόν. Indicaram εις αὐτόν commodius ac mollius referri ad Patrem quam ad Christum. Addo causam, quod adoptio qua nos adoptauit Pater magis nos facit fratres Christi quam filios. Hic Leus vrget me mea annotatione quod, si εις αὐτόν referetur ad Patrem, alpha deberet habere spiritum. Verum dicit. Hoc
5 annotauit, sed adieci in Graecis codicibus siue per inscitiam, siue per incuriam non observari quod annoto. Porro quod ratiocinatur nihil obstare quominus dicamur filii Christi, quis istuc negat, cum ipse discipulos suos filios appellet in
LB 224 Euan|gelio? At hic dictum coactius erat, cum mentio fiat de Patre nos adoptante per Filium.

10

AD CLXXXIII.

Que in terra. Ostenderam duas voces ἐν αὐτῷ, id est, *in ipso*, esse quidem in Graecis codicibus, at non reperiri nec apud Ambrosium nec apud Hieronymum dumtaxat in commentariis. Id si falsum est, refellat Leus. Imo ne apud Theophylactum quidem reperias. Sed Hieronymus, inquit, legit in contextu. Rursus vnde
15 nouit quod sic legerit? Et hunc contextum Leus frequenter habet suspectum. Nec ego damno *in ipso*, imo significo mihi probari. Quid igitur reprehendit Leus? An quod Graecis codicibus non addiderim de meo? Quin et illud miror, cum hanc annotationem scripserit in aeditionem posteriorem, cur posuerit inter veteres. Siquidem in priore aeditione huius rei nulla fit mentio.

20

AD CLXXXV.

Alienati a conuersatione Israhel. Indicaram Graecis esse πολιτείας, id est, *a politia* siue *republica Israhelis*. Sed Hieronymus, inquit, legit et interpretatur conuersatio-

25 *nem* – quasi vere id ego damnem. Imo explano, non reprobo. Nam ideo ciues Graecis πολιται dicuntur, quod consuetudinum et legum commercio inter se conuersentur.

AD CLXXXVI.

30 *Omnis paternitas*. Adnotaram quod hic vertit *paternitas* Graecis esse πατριά, quod significat Latinis *familiam*, siue *cognitionem*. Eius rei autorem cito Hieronymum in commentariis, quibus enarrat hanc epistolam. Id Leus ita repetit, quasi mentitus sim. Proinde Hieronymi verba subscribam: *Paternitatem, quae in Graeco patria, in Hebraeo massechoth, id est, cognatio vel familia dicitur*. Ac mox citat aliquot loca, vbi *cognitiones* ac *familiae* dictae sint *patriae*. Postremo citat ex Psalmis etiam gentium dici πατριάς. Quid igitur hic est quod mecum pugnat?

995 Gala. iiii.* *omnes*.

1 Ephe. i.* *omnes*.

4 referetur *A*: refertur *B C BAS*.

8 dictum *B*: dictu *A C*, dici *BAS*.

11 Eodem* *omnes*.

15 legerit? Et *A B C*: legerit, quum in neutris commentariis et gnesiis et pseudepigraphis fiat hic huius particulae mentio? Et *BAS*.

17 meo? Quin *A B*: meo? Non erat hoc mei instituti. Quin *C BAS*.

21 Ephe. ii.* *omnes*.

21 Alienati *a A*: aliena *B C BAS*.

23 vere *A B*: vero *C BAS*.

24 πολιται* *C BAS*: *om. A B*.

24 consuetudinum *A B*: consuetudinis *C BAS*.

27 Ephe. iii.* *omnes*.

27 πατριά* *C BAS*: *om. A B*.

33–34 pugnat? An *A B*: pugnat Leus? An *C BAS*.

990 παλινοθεϊ Cf. p. 151, n.ll. 170–171.

990 *quasi ... didicerit* Erasmus is being overly sensitive; Lee gives the impression that he is correcting his own oversight: “Sed quod prius non annotaui, ex sententia Ambrosii declarat” (*Ann.* fol. CV verso).

990 *posteriore* Reeve, p. 574.

995 *Factum* Gal. 4, 4.

995 *Annotaram* Reeve, p. 581.

998 *Hieronymus* Migne *PL* 26, 398 A, cited by Lee, *Ann.* fol. LXVI verso.

1 *In ipsum* Eph. 1, 5.

1 *Indicaram* Reeve, pp. 591–592.

3 *urget me* *Ann.* fols. LXVI verso–LXVII.

4 *alpha ... spiritus* I.e., αὐτόν instead of αὐτόν. Due to the modern transcription of Greek adopted here this remark is difficult to understand, but in the 16th century editions of Er. the first vowel of a diphthong bears the breathing (h.l. αῦ; cf. e.g. Reeve, p. 593, first line: “Si legas, ἐν αὐτῷ alpha aspirato ...”). For *spiritus* = *spiritus asper* cf. Auson. *Technopaegnon* (De litteris monosyllabis Graecis ac Latinis) 16, 19: “Spiritus hic, flatu tenuissima viuificans, H”; Gell. II, 3, 1: “H litteram, siuc illam spiritum magis quam litteram dici oportet ...”

7–8 *in Euangelio* Erasmus is probably thinking of *Ioh.* 13, 33: “Filioli, adhuc modicum vobiscum sum”.

11 *Que in terra* Eph. 1, 10.

11 *Ostenderam* Reeve, p. 593.

12 *Ambrosium* Migne *PL* 17, 395 C.

12 *Hieronymum* Migne *PL* 26, 483 D–484 C. Jerome in fact does have *in ipso*.

13–14 *Theophylactum* Migne *PG* 124, 1039 C.

14 *inquit* Cf. *Ann.* fol. LXVII.

18 *posteriorem* Erasmus is mistaken. The references to Ambrose and Jerome appeared already in the first edition of 1516, p. 523. Cf. Reeve, p. 593.

21 *Alienati* Eph. 2, 12.

21 *Indicaram* Reeve, p. 588 [= 598]

22 *Hieronymus* Migne *PL* 26, 502 B, 503 A–B.

22 *inquit* *Ann.* fol. LXVII.

27 *Omnis paternitas* Eph. 3, 15.

27 *Adnotaram* Reeve, p. 602.

29 *ita repetit* Lee wrote: “Hieronymus in commentariis declarat (omnis paternitas) sed et indicat verbo haebraico (תפשוט) respondere verbum graecum πατριά. Nec etiam negat hoc verbum graecum interdu significare paternitatem. Et sic duo loca citat ex libro Numerorum” (*Ann.* fol. LXVII).

30 *Hieronymi verba* Migne *PL* 26, 519 B.

32 *citat* I.e. Jerome cites these passages (Migne *PL* 26, 519 C).

32–33 *ex Psalmis* *Ibidem*. Jerome cites *Ps.* 21, 28 and 28, 1.

35 An *paternitas* Latine significat *familiam*? Fortasse vulgus *parentelam* vocat. Doc-
 tis aut nihil significat aut aliud significat *paternitas*, nempe rationem, qua quis
 pater est. Hoc erat, quod indicare volebam. Nihil ad hunc locum proprie facit
 quod dicturus sum. Sed tamen ad summam huius causae facit. Leus non patitur
 quicquam adimi Latinis codicibus, quibus vtitur ecclesia. At Hieronymus in his
 40 commentariis indicat in Latinis codicibus redundare voces aliquot, nimirum
 has: *Domini nostri Iesu Christi*. Sed legendum esse iuxta Graecos: *Curuo genua
 mea ad Patrem, ex quo omnis paternitas*, etc. At vnde haec resecat Hieronymus,
 nisi ad fidem Graecorum codicum, quibus Leus adimit omnem fidem? Et tamen
 quod Hieronymus negat esse in Graecis exemplaribus, hoc hodie scriptum in
 illis videmus.

45

AD CLXXXVII.

Reliqueram theologis excutiendum, an quaestiones quas moueret diuus Thomas
 de paternitate Dei satis ad hunc locum quadrarent, quando vocem *paternitatem*
 non intellexit. Sed eadem, inquit Leus, disputat Hieronymus. Imo non eadem,
 certe non eodem modo. Nam Hieronymus Deum Patrem vocat, paternitatem illi
 50 non tribuit, cum paternitatem accipiat pro toto genere familiaeque. Vnde iuxta
 hunc paternitas potius est in progeneratis quam in progeneratoribus. Itaque nec
 taxo Hieronymum nec omnes theologos, qui Graece nesciunt, etiam si praestaret
 omnes Graece scire. Ac ne Thomam quidem admodum attingo. Nam fieri potest,
 vt ignorata Graecae vocis proprietate tamen apte mouerit quaestiones, si nihil
 55 aliud, vel Hieronymum secutus. Id an fecerit aliis excutiendum relinquo. Sed
 Leus nullam praetermittit occasionem, quo mihi vndique conciliet odium et
 theologorum et praedicatorum. |

LB 225

AD CLXXXVIII.

60 *Sacramentum hoc magnum est*. In vtraque aeditione palam testatus non esse dubi-
 tandum, quin matrimonium sit vnum e septem sacramentis, adieceram ex hoc
 tamen loco non magnopere colligi. Cum enim Graecis sit *mysterium*, quod hic
 vertit *sacramentum*, saepius appellari *μυστήριον*, quod non protinus sit vnum e
 septem sacramentis. Atque hic Leus totis viribus aduersum me dimicat, sed nihil
 aliud agens, nisi vt doceat in coniunctione mariti et vxoris esse typum et imagi-
 65 nem rei mysticae, nimirum eius copulae, qua Christus sibi conglutinavit spon-
 sam suam ecclesiam. At quis istud vnquam negauit? Postquam semel excidit a
 scopo, nonne superest, vt totam operam inaniter consumat? Quid attinebat tan-
 tum verborum incassum fundere? Sed interim tamen crescit volumen, quod illi
 cum primis videtur in votis fuisse. Deinde facit me respondentem, opinor, ex
 70 scholio prioris aeditionis. Nam illic haec verba comperio: *Neque enim in hoc
 magnum sacramentum est, si vir iungatur uxori*. Atque hic rursus instaurat dialo-
 gismos suos impudentissime proferens in vulgus quae ego tum ex tempore char-

75 tis adieceram, et ita adieceram vt nullum mihi seruarim exemplar. Id ego boni consulam, si Leus aequo animo patietur vt, vbi nactus fuero annotationes illius quas ipse toties curauit describendas, quibus tam odiose me traduxit, quas toties minitatus est se euulgaturum ni mihi parceret, boni consulat, si eas ita vt tum erant aedidero cum mea responsione.

80 Nec tamen quicquam ad rem faciunt quae hic respondet Leus. Negaram esse magnum sacramentum in coniunctione viri et vxoris, quum Augustinus quem citauimus in posteriore aeditione, vnde hausit Leus quod adducit, fateatur esse sacramentum omnium minimum in viris et vxoribus. Hoc non video, cur voluerit Leus refellere. Et tamen hic nihil aliud docet nisi in coniugio esse significationem alterius rei sacratoris. Sed hac, vt dixi, ratione crescunt libri. Atque haec respondet nunc mihi, quo lector putet haec omnia acta inter nos, quum ille
85 nunquam verbo responderit ad ea quae tum annotaram in schedis, partim illius, partim meis. Et cum suas responsiones muniat ex iis quae citantur in posteriore aeditione mea, mirum quanto id studio dissimulat venans lucellum hoc gloriae.

90 Quae dicit me respondisse sunt haec, ne cui interim videar subterfugere: *Non omne mysterium est vnum e septem sacramentis, et tamen sunt magna mysteria, sicut quod Eua facta fuit de latere Adae mysterium est, rem arcanam designans. Praeterea Augustinus negat magnum esse sacramentum in viro et vxore, sed magnum est, quod illa coniunctio representat. Neque tamen necessarium est, vt typus per omnia respondeat, sicut adulterium Dauid cum Barsabae sacramentum est synagogae abductae a Mose et Christo iunctae. Non tamen conueniunt omnia. Postremo ex nullo veterum doceri potest, matrimonium fuisse vnum e septem, quum nec Dionysius caetera recen-*

34 Paternitas* C BAS: om. A B.

40 Sed A B: Ac C BAS.

46 Eodem* omnes.

46 diuus Thomas A B: Thomas Aquinas C BAS.

56 Leus nullam A B C: Leus arte sua nullam BAS.

56 quo B C BAS: qua A.

59 Ephe. v.* omnes.

38 Hieronymus Migne PL 26, 519A.

45 AD CLXXXVII. This continues the discussion of the meaning of the word "paternitas", which appears in the Vulgate at Eph. 3, 15.

46 Thomas He discussed "paternitas" in the *Summa Theologiae*, Prima Pars, Qu. 28, art. 1, 4; 30, art. 2, 40, art. 3, etc.

48 inquit Leus Cf. Ann. fol. LXVII verso.

49 Hieronymus Migne PL 26, 519 A-521 B.

59 Sacramentum hoc Eph. 5, 32. On this issue cf. Asso, pp. 136-148.

60 adieceram Reeve, p. 615.

63 dimicat Ann. fols. LXVII verso-LXIX verso.

59 non A C BAS: om. B.

67 scopo, nonne A B: scopo Leus, nonne C BAS.

75 describendas, quibus A B C: describendas, et per omnia spargendas, quibus BAS.

86 iis A: his B C BAS.

94 Barsabae A: Bersabae B C, Bethsabee BAS.

69 respondentem A marginal note at fol. LXVIII identifies the passage as "Responsio Frasmi".

69-70 ex scholio I.e. Erasmus' annotation ad locum, Reeve, p. 615.

79 Augustinus De nuptiis 1, 21 (Migne PL 44, 427).

80 posteriore aeditione Reeve, p. 615.

80 quod adducit Ann. fol. LXVIII.

89 dicit Quoted Ann. fol. LXVIII verso.

96 Dionysius Cf. infra, p. 245, n.ll. 142-143: marriage is not mentioned among the seven sacraments in Ps.-Dionysius.

sens hoc commemoret. Et Cyprianus fatetur minora sacramenta non a Christo, sed a patribus instituta. Hactenus quae ille velut a me responsa retulit.

100 Quod aio non protinus esse sacramentum e septem quicquid dicitur mysterium, quum magna sint mysteria, quae tamen non sint huius generis, quodque nego necessarium, vt typus per omnia respondeat, in his meae subscribit sententiae, negans tamen interim haec quicquam ad rem facere et miratur me voluisse haec adducere tam ἀπροσδιόνυσα. Nam hactenus, inquit, certatum non est, an
105 *matrimonium sit vnum ex septem sacramentis. Quanquam id nemo sane negauerit, ni is velit vnus contra catholicam ecclesiam pugnare, quae et laicis et pueris hoc scientibus, matrimonium ceu vnum e septem sacramentis, nullo reclamante, tot iam saeculis venerata est. Hactenus Leus.*

Sed quorsum tendit haec loquacitas? Si non certatum est, cur haec tam putida tot verbis inculcat, quum ego in vtraque aeditione testatus sim me nihil addubitare, quin matrimonium sit vnum e septem sacramentis ecclesiae. Sed illud |
110 | decertabatur, an ex hoc loco possit efficaciter euinci matrimonium esse vnum e
I.B. 226 | septem. Siquidem ad id ostendo non esse satis, si dicatur sacramentum, siue mysterium. Ostendo non esse satis, si dicatur magnum sacramentum. Respondeat Leus, si mentem habet, vtrum haec ad rem faciunt, an non? Simillimum est his,
115 *quae subiicit: Etiam, inquit, quando septem fateris, si matrimonium loco pepuleris, in matrimonii loco aliud surroga et doce nos, quae sunt illa septem.*

Dispeream nisi cum haec lego videor mihi non theologum audire, qualis ille vult haberi, sed rixosam mulierculam. Dicat mihi os impudens, quis vnquam pepulit matrimonium suo loco? An qui dicit ex hoc loco non admodum colligi
120 | negat esse de numero septem? Credo sacramentum esse matrimonium, non quod hic appelletur mysterium, sed quod ecclesia recenseat inter septem. Neque tamen prorsus nego colligi, sed dico non admodum colligi. *Aliud surroga, inquit, et doce nos quae sunt illa septem.* Imo potius istuc faciat Leus, qui sibi sumit tantum autoritatis. Si matrimonium pellatur e numero septem, quis non videt superesse sex?
125 | Velut si quis homini, cui sint dentes viginti, vnum excutiat, certum est restare illi non plures vnde viginti. Quod si in locum excussi iubeat alium surrogari, poterit ipse suillum inserere. Roget eadem opera, posteaquam Petrus amputarat dexteram auriculam Malchi: Vbi tum erant duae? Respondebitur iam illi vnicam tantum superesse. At Leus sibi videtur hic argutulus sophista, quasi quicquid sit in
130 | numero vere sit de numero. An ideo sim futurus de numero septem sapientum, si vulgus me numeret inter septem sapientes? Si quis persuadere conetur matrimonium non esse tale sacramentum qualia septem numerat vulgus, nimirum imaginatur hoc non recte numerari inter septem.

Neque satis erat isti hoc dixisse semel. Repetit et inculcat δις καὶ τρις τὰ καλά.
135 | Penitentiam, inquit, *si cum matrimonio exautorabis, quid ni alia in eorum locum sufficias?* His dictis neque mentem neque frontem esse quis non videt? Quis tam insanus, vt id faciat, quod impudentia Lei fingit? Pergit Leus: *Neque quicquam probat, quod adfers ex nullo veterum doceri posse matrimonium fuisse vnum e septem, cum nec Dionysius caetera recensens hoc commemoret. Num, inquit, propterea*

140 *nullus veterum commemorat, quod Dionysius non commemorat?* Hic videlicet vult
 videri dialecticus. At non intelligit argumentari me a signo probabili in re coniec-
 turali. Si quisquam veterum commemorasset, commemorasset Dionysius qui ex
 professo de singulis diligenter prosequitur et ritus et nomina. Sed apud hunc toto
 opere nulla matrimonii mentio. Probabile igitur illi non fuisse vnum e septem.
 145 Nec penitentiae meminit, inquit. Sed alias non semel meminit et praeter hunc
 alii multi. Pergit etiam Leus suis argutis syllogismis illaqueare me: *Augustinus,*
inquis, negat magnum esse sacramentum in viro et vxore. Verum est, et quis repu-
gnat? Sed non negat Augustinus, quin hoc sacramentum in viro et vxore sit magnum
 150 *in Christo et ecclesia.* Imo Augustinus in viro et vxore dicit esse minimum sacra-
 mentum. An non qui minimum dicit negat esse magnum? Sed alia ratione
 magnum est, alia minimum. In viro et vxore minimum est, in Christo et ecclesia
 magnum. Si haec bene separavit Augustinus, qua fronte coniungit Leus? In viro
 et vxore magnum est in Christo et ecclesia, perinde quasi dicas: Aethiops iuxta
 pellem albus est in dentibus. Si semper magnum est sacramentum, doceat igitur
 155 nos Leus, qua ratione dixerit Augustinus minimum. Nimirum illud sensit Augus-
 tinus, coniunctionem mariti et vxoris gerere typum rei sacrae et adorandae, et ob
 id typo quoque esse suum honorem, velut honos habetur imagini pictae carbone
 ob rem egregiam, quam vtrumque repraesentat. Si picturam estimates, minimum
 LB 227 precii sit, si quod suggerit animo, nullo precio potest estimari. | Ita matrimonio
 160 dignitas est ab eo quod representat nobis et tamen si per se conferatur ad reliqua
 sacramenta, quibus vberior confertur gratia, non magnum est sacramentum sed,
 si Augustino credimus, omnium minimum. At iam propius vrget Leus. *Nam,*
inquit, coniunctionem Christi et ecclesiae, non, opinor, dicis sacramentum, cum ea
prorsus nihil significet sed praesignata sit hoc sacramento coniunctionis viri et mulie-
 165 *ris.* Det Leus hic sacramentum non accipi vt sit vnum de numero septem, sed
 tantum sacrae rei signum, ac deinde argumentetur: si mysterium hic nihil aliud
 est quam res sacra et arcana, quid prohibet conglutinationem Christi et ecclesiae,
 coniunctionem diuinae et humanae naturae, dici sacramentum aut mysterium?

138 adfers *A*: adfert *B C BAS*.146 multi. Pergit *A B C*: multi. Matrimonii
non item. Pergit *BAS*.147 et *prius B C BAS*: ex *A male*.149 viro et *A*: viro, inquit, et *B C BAS*.165 numero *A B BAS*: numero *C male*.103 *inquit Ibid.*109 *testatus sim* Reeve, p. 615.115 *inquit Ann.* fol. LXVIII verso.122 *inquit Ibid.*128 *Malchi Ioh.* 18, 10.134 $\delta\iota\varsigma \dots \kappa\alpha\lambda\acute{\alpha}$ *Adag.* 149 (Bis ac ter, quod
pulchrum est), *ASD* II, 1, p. 264.135 *inquit Ann.* fol. LXIX.136 *neque mentem neque frontem esse* The combi-
nation of *mens* and *frons* is to be found in
Cic. Att. IV, 15, 7: "Pompeius ... Scauro stu-

det; sed vtrum fronte an mente dubitatur".

137 *Pergit Leus Ann.* fols. LXVIII verso-
LXIX.142-143 *Dionysius ... nomina* Cf. René Roques,
L'univers dionysien: structure hiérarchique du
monde selon le Pseudo-Denys (Paris, Editions
du Cerf, 1983; repr. of id., Edition Mon-
tagne [Paris], 1954), p. 246.145 *inquit* Paraphrasing *Ann.* fol. LXIX.146 *Pergit Ibidem.*163 *inquit Ann.* fol. LXIX.

At sic non accipitur ad istum modum hoc loco. Istud euincat Leus, ac tum per-
 170 gat argumentari.

Sed qui consistit, vt cum Augustino in altero dicat esse magnum, in altero
 minimum, quod Leus affirmat esse magnum in vtroque? Sacramentum duo com-
 plectens, signum et rem signatam, si ad rem signatam conferas, maximum est, si
 175 ad typum qui est in maritis singulis et vxoribus, minimum est. Caeterum, an in
 Maria et Ioseph fuerit plenum sacramentum, cum non intercesserit coitus, Leus
 ipse viderit, qui hoc affirmat. Nondum enim hoc ad me pertinet.

Non satis est odio Lei, si theologorum ordines, si monachorum populos in me
 concitet, ni maritos etiam et vxores immittat in caput meum. Laudatum est a me
 180 matrimonium ad inuidiam vsque. Volo matrimonium esse quam honestissimum.
 Fateor esse sacramentum, et tale sacramentum qualia septem numerat ecclesia, et
 tamen odiosis verbis mecum agit, quasi studeam eximere matrimonium e
 numero suo. Atqui sum paulo aequior matrimonio quam theologi quidam, etiam
 recentiores, qui negant matrimonium dici sacramentum, nisi dilatata vocabuli
 185 ratione, quatenus est sacrae rei signum. At non protinus dicitur proprie sacra-
 mentum, quod sit sacrae rei signum. Nam proprie dici sacramentum inuisibilis
 gratiae visibilem formam, ita vt imaginem gerat et causa existat. Haec si propria
 est sacramenti definitio, quemadmodum sentit Petrus Lombardus lib. iiii. distinc.
 i., non constabit matrimonium proprie dici sacramentum, nisi constiterit esse
 causam gratiae peculiaris, quae prescriptis verbis et ritibus confertur, sed tantum
 190 de numero eorum, quae sacrae rei sunt signa. At non conferri gratiam hoc sacra-
 mento, sentit Petrus Lombardus, lib. iiii. dist. ii., cunq̄ue hoc ingens turba iure
 consultorum, vt Gaufridus in summa sua, titulo de sacramentis non iterandis,
 Hostiensis in summa libro i., eodem titulo, et Bernardus in apparatu. Quin et
 Durandus, qui hos adducit autores inter scholasticos autoritatis precipuae, lib.
 195 iiii. distin. xxvi. quest. iiii., multis verbis inculcat iuris pontificii peritos et inter-
 pretes canonum ac decretalium epistolarum, quibus declaratur mens Romanae
 ecclesiae, quorum nonnulli fuerunt etiam de numero cardinalium, fuisse in hac
 sententia, vt negarent in sacramento matrimonii conferri gratiam, atque ideo si
 quis idem sentiat non facere aduersus decretum ecclesiae catholicae aut consue-
 200 tudinem ac mentem ecclesiae catholicae, cum horum opinionem non reprobet.
 Que si vera sunt, sequitur non esse absurdum, si quis opinetur matrimonium
 non esse sacramentum nouae legis, iuxta propriam sacramenti rationem. Et quod
 recentiores theologi velint esse sacramentum nouae legis, quo conferatur gratia
 spiritualis, probabilem esse opinionem, cui qui refragetur, non sit haereticus.
 205 Haec cum prodita sint a magnis autoribus atque etiam a celebri theologo, tamen
 ipse magis amplector recentiorum theologorum opinionem, qui putant sacra-
 mento matrimonii conferri gratiam et esse de numero eorum quae proprie dicun-
 tur sacramenta. Illud interim demiror, cum in posteriore aeditione copiosius
 super hac re disputem excludens argutationes huiusmodi, cur Leus sic agat hic
 211 mecum quasi posteriorem aeditionem | non viderit. Esto, scripserit haec ante-
 quam prodisset posterior, certe plusquam annum erat euulgata priusquam haec
 aederet Leus. Et simul aeditus est totus hic liber.

Postremo loco vellicat illud, quod ait me adiecisse in scheda: *Cyprianus fatetur
minora sacramenta, non a Christo, sed a patribus instituta*. Opinor Leum obiectu-
rum mihi somnia mea, si narrem illi quid noctu mihi visum sit per quietem.
Finge hoc vel dictum mihi parum attento, vel potero excidisse: vter erit magis cul-
pandus – ego qui fretus amicitia secretis chartis veluti confabulans cum amico
credidi quicquid in mentem incidit, an ille qui haec veluti solemniter acta sub
notariis ac testibus mihi apud vniuersum orbem impingit in os, magnificum
triumphum sibi pollicens, ni defendero quae sic notavi et notavi vni? Verum ne
videar deesse vel nugis, huc illa pertinebant, si detur aliquod sacramentum insti-
tutum posse a patribus, poterunt esse plura et potuerunt olim esse pauciora septem.
Atqui ita probabilius erit, quod ago, Augustinum non hic loqui de sacramento
matrimonii, tanquam sit vnum de numero septem.

Hic rursus me medium tenet Leus: si minora sunt quae ab hominibus insti-
tuuntur, matrimonium sacramentum magnum erit, quod creditur in paradiso
institutum a Deo et sic institutum vt esset sacramentum. Doceat hoc Leus, sic
institutum, vt esset vnum e numero eorum quae proprie dicuntur sacramenta.
Sed hac de re nihil adhuc audio. Neque recte colligit Leus ideo matrimonium
non esse institutum a patribus, vt esset vnum de numero septem, quod nullus
scriptor hoc factum esse prodiderit, cum ipsa res doceat esse factum. Neque
tamen tueri volo quod dicit Cyprianus, nec mihi necesse est, etiamsi hoc fatetur
Leus esse verum. Dicit enim: *cum matrimonium sacramentum esse possit, etiamsi
non sit a Christo institutum*.

Atque hunc quoque locum Leus commemorat inter ea quae non correxerim,
etiamsi nonnihil videar moderatus. Sed quid tandem hic volebat corrigi Leus? An
quod fateor matrimonium vnum esse sacramentum de numero septem? Id non
negat ipse.

171 cum Augustino *A B*: Augustinus *C BAS*.
185 Nam proprie *A B*: Nam, aiunt, proprie *C
BAS*.

176 *affirmat Ann.* fol. LXIX verso: “nec plenum sacramentum est coniunctionis Christi et ecclesiae, nisi accedente copula carnali”.

179 *ad inuidiam* Erasmus’ *Encom. matrim.* (*ASD* I, 5) was attacked by Briart of Ath. Cf. *supra*, p. 31, n.l. 167.

187 *Petrus Lombardus Sent.* 4, dist. 1, c. 4, 2.
191 *dist. ii. Sent.* 4, dist. 2, c. 1, 1: “alia in remedium tantum sunt, vt coniugium; alia gratia et virtute nos fulciunt”.

192–194 *Gaufridus ... Durandus Gaufridus* (Anfredus Gonteri, fl. 1300–1320), Bernardus (The Younger, of Compostela, † 1267), and Hostiensis (Henry of Segusio, † 1271) are cited by Durand of St. Pourçain, *In Sent.*

200 *Catholicae A*: Romanae *B C BAS*.

209 agat hic *A B*: agit *C BAS*.

229 colligit *A B C*: corrigit *BAS*.

comm. 4, dist. 26, qu. 3, entitled “An matrimonium sit sacramentum” (fol. 367 verso in the facsimile of the Venice 1571 edition).

208 *postiore aeditione* Reeve, p. 615.

213 *vellicat Ann.* fol. LXIX verso.

213 *Cyprianus* Passage not identified. It appears that Erasmus was mistaken in ascribing this statement to Cyprian.

229 *colligit Leus Ann.* fol. LXIX verso.

233 *Dicit enim* The rest of the sentence reads: “Nec quicquam obest annotationi meae, quum matrimonium ... institutum” (*Ann.* fol. LXIX verso).

235 *Leus commemorat Ann.* fol. CVI.

240 An quod nego magnum esse sacramentum in marito et vxore, sed in Christo
 et in ecclesia? At hac ratione, qua ego nego magnum, S. Augustinus minimum
 vocat. An quod inquirō, an ex hoc loco possit euinci matrimonium esse de
 numero septem? Hoc igitur debuerat docere Leus. At nondum potuit. Et tamen
 si docuerit, nihil aduersum me faciet, quum dixerim ex hoc loco non magnopere
 colligi, hoc est, non ita euidenter colligi, quin possit aliquis tergiuersari. Quod si
 245 quis me roget: Vnde igitur credis esse de numero septem, si ex hoc loco colligi
 satis non potest, nec superest alius vnde colligatur?, in promptu est quod respon-
 deam: me mouet autoritas et consensus ecclesiae. Sed non hac in re tantum,
 verum in aliis quoque compluribus.

AD PHILIPPENSES

250

AD CLXXXIX.

Esse se aequalem Deo. Verbulo submonueram Graece non esse ἴσον, id est, *aequa-*
lem, sed ἴσα, id est *aequaliter*, vt tamen aduerbium idem polleat Graecis, quod
 nomen. Id ne quem offenderet admonui. Et tamen ipse verto *aequalem*. Leus
 obiicit Hieronymum, qui locis aliquot, quos apparet Leum ex indice conguessisse,
 255 legat *aequalem*, non *aequaliter*. Quasi vero ego iusserim, vt quisquam legeret
aequaliter. Sed hunc locum Leus grauiter, vt sibi videtur, exagitat in nouis anno-
 tationibus. Cui suo respondebimus loco. |

LB 229

AD COLOSSENSES

AD CXC.

260 *Primogenitus omnis creaturae.* Hic ostendo triplicem sensum, quorum primus sit
 quem nos sequimur vulgo, vt videtur; alter, vt intelligamus Christum genitum ex
 Patre ante res conditas; tertium, si acuamus penultimam, πρωτοτόκος, intelliga-
 mus illum primum condidisse cum Patre omnia. Et iuxta mediam sententiam
 interpretatur Ambrosius. *Primogenitus*, inquit, *vniuersae creaturae, ante omnem*
 265 *creaturam genitum Filium, non creatum testatur, vt secerneret natiuitatem eius a*
creaturae factura. Et vt hoc penitus clarescat, subiecit: Quia in ipso condita sunt
omnia, et caetera quae sequuntur in eandem sententiam. Sed offendit Leum quod
 adiecerim: *Ne quis cum Ario Dei Filium faciat creaturam.* Atque hic, τὴν λεοντῆν
 ἐνδυσάμενος docet me nihilo plus esse periculi, si quis dicat Christum creaturam
 270 quam si quis dicat mortuum, ac multis testimoniis ni fallor ex mea apologia qua
 Fabro respondeo desumptis probare nititur Filium Dei dici creaturam. Et tamen
 fatetur quosdam abhorruisse a vocabulo creaturae, ne quid haberent commune
 cum Arianis. Atqui hoc ipsum est, quod me mouet, vt cum Ambrosio malim

275 verti *genitus ante vniuersam creaturam*, quam *primogenitus omnis creaturae*. Quid enim aliud sonat *primogenitus omnis creaturae*, quam aut ex creaturis primum genitus, aut inter creaturas primum genitus? Iam Ariani non hoc sensu dicunt Christum creaturam, quo Hieronymus per communionem idiomatum, sed sentiunt Filium Dei iuxta diuinam naturam esse creaturam. Hic mihi respondeat Leus, vtrum nihil intersit, Christum creaturam vocemus, an mortuum, quod attinet ad Arianorum haeresim. Deinde si, quod Leus vult, Christus hic dicitur primogenitus omnis creaturae, quod inter creaturas premineat ipse creatus, quomodo conuenit, quod Ambrosius connectit, ideo dictum *primogenitum*, quia sequitur *quia in ipso condita sunt omnia*, et interpretatur *in ipso, per ipsum*? Sed per ipsum non poterant omnia condi, nisi praecessisset primordia rerum omnium conditarum, ex quo declaratur illius aeternitas. Hanc annotationem ita claudit: *Hoc tantum moneo, non usque adeo vitandam Charybdim, vt incidamus in Scyllam, sed caute inter scopulos nauigandum*. Quam hic Charybdim aut quam Scyllam somniat? An quia negauimus Filium Dei creaturam esse eo sensu, quo vocant Ariani? O graues annotationes, quibus emendetur Erasmus et succurratur ecclesiae periclitanti.

AD CXCI.

Quod in illo creata sunt omnia. Quum *in illo* dictum sit pro *per illum*, iuxta proprietatem sermonis Hebraici, nego me videre, quid ad rem pertineat, quod Tho-

249 Ad Philippenses B C BAS: om. A.

251 Philipp. ii.* omnes.

256–257 annotationibus. Cui A B: annotationibus, videlicet instructus armis amicorum, cui C BAS.

258 Ad Colossenses B C BAS: om. A.

240 Augustinus Cf. *supra*, p. 243, ll. 92–94.

251 *Esse ... Deo Phil.* 2, 6.

251 *submonueram* Reeve, pp. 622–623.

253 *verto* In the text of 1516, vol. 2, p. 97.

254 *obiicit Hieronymum* Ann. fol. LXX, citing Jerome's *Comm. in Ionam* (Migne PL 25, 1134 B) and *Comm. in Abacuc* (*ibidem*, 1312 C).

256 *exagitat* Ann. fols. CXXI–CXXII verso.

257 *respondebimus* Cf. *infra*, p. 315, l. 308 sqq.

260 *Primogenitus* Col. 1, 15.

260 *ostendo* Reeve, p. 634.

264 *Ambrosius* Migne PL 17, 447 A–B.

268 τῆν λεοντην *Adag.* 266 (Induitis me leonis exuuium), ASD II, 1, p. 374.

269 *docet* Ann. fol. LXX: "Quod si iuxta communicationem idiomatum filium dei affirmabis mortuum, quid prohibet quo minus eadem regula creaturam dicas?"

270 *apologia* Cf. *Apolog. ad Fabr. Stap.*, ASD IX, 3, pp. 334–337.

260 Collos. i.* omnes.

282 quia A B C: quod BAS.

288 esse A B C: om. BAS.

292 Eodem* omnes.

292 pro per A BAS: propter B C.

272 *fatetur* Ann. fol. LXX verso.

277 *per communionem idiomatum* I.e., due to the dual nature of Christ it is possible to use predicates for one of the two natures united in him, which strictly speaking belong only to the other. In general *communicatio*, not *communio* is used. Cf. *LThK* s.v. *Idiomenkommunikation*; *ODCC* s.v. *communicatio idiomatum*; Blaise, *Lexicon latinitatis medii aevi* s.v. *idioma*.

280 *Leus vult* Ann. fol. LXX verso: "vt dignitatem et praeeminentiam dicat primogeniturae vocabulum, vt hoc significetur Christum digniorem et excellentiorem esse omni creatura".

283 *interpretatur* Migne PL 17, 447 B.

286 *claudit* Ann. fol. LXXI.

292 *Quod ... omnia* Col. 1, 16.

293 *nego* Reeve, p. 634.

mas hoc loco inducit ideas quas Leus non vult dici Platonicas, sed exemplares, praesertim cum quod hic dixit ἐν αὐτῷ mox mutet δι' αὐτοῦ. Hic praeter alia
 295 friuola multis verbis causatur Leus non esse perpetuum *in* poni pro *per*. At quis isthuc docuit? Verum an consequitur, ideo non est hoc loco, quia non sit vbique? Hoc certe loco docet Ambrosius, et suffragatur locus, qui mox sequitur: δι' αὐτοῦ. Hic quid volebat mutari Leus? An quod rectissime dictum est ex autori-
 300 tate diui Ambrosii? Nam hunc locum notat inter ea, quae non correxerim, homo pertinax et indocilis.

AD CXCI.

Imago Dei inuisibilis. Quoniam Graecis est ἀοράτου, non ἀόρατος, admoneo *inuisibilis* ad Deum Patrem referendum, non ad Filium, quod Pater per se inuisibilis
 305 quodammodo videatur in Filio. Leus, siue quisquis is fuit, argutatur et imaginem esse inuisibilem, et iccirco frustra addi *quodammodo*. At ego sensi Christum homine assumpto visibilem esse factum et per hunc quodammodo Patrem nobis
 LB 230 esse conspectum. Quanquam in epistola ad Timotheum idem solum Patrem dicit inuisibilem et causam reddit Ambrosius.

310

AD CXCV.

In ipso complacuit. Ostendo commodiorem esse interpretationem, si εὐδόκησε referatur ad Patrem. Ita visum est Patri, vt Filio daret perfectam deitatem, atque ita per eum reconciliaret omnia sibi. Leus vult *complacuit* ad totam deitatem pertinere. De re non disputo, sed de sermonis congruentia. At qui congruet quod
 315 sequitur, *et per eum reconciliare omnia in sese*, nisi distinguas personas? Nullus, inquit Leus, ad istum interpretatur modum. Imo sic interpretatur Ambrosius. Nescio an is Leo videatur esse nullus. Destomachatur, quod de meo addiderim *Patri*, permittit tamen hoc ius Hieronymo, at non idem Erasmo. Magnum vero periculum, si in priuata lectione addo verbum, quo res sit explanatior, praesertim
 320 testans a nobis additum esse et quo consilio sit additum docens. Nec est periculum ne quis doctus idem faciat passim, quod a nobis vno dumtaxat loco factum est. Nec est metuendum schisma, praesertim cum fatear adiectum a nobis, idque non in lectione ecclesiastica, sed priuata. Quid hoc ingenio seditiosius?

AD CXCV.

325 *Omnem plenitudinem diuinitatis.* Admonueram diuinitatis nec apud Graecos haberi, nec apud Ambrosium, significans *diuinitatis* additum explanandae rei gratia. Nam Ambrosius interpretans addit. Hic Leus me meo iugulat gladio. Vt nunc, inquit, miraris quomodo in Latinos codices irrepserit vox diuinitatis, ita posterum mirabuntur, vnde tuum *Patri* irrepserit, quod nec apud Graecos est, nec
 330 apud Latinos. Imo ne quis istud mirari possit, facit annotatio mea, declarans

additum explanandae rei gratia. Nec tamen insector quod hic additum est *diuinitatis*, tantum admoneo.

AD TIMOTHEVM

AD CXCVI.

335 *Secundum imperium*. Cum Graece sit κατ' ἐπιταγήν, admonueram aptius reddi posse *secundum iniunctionem* seu *delegationem*. Nam ἐπιτάττω proprie est *mando*

297 est *A*: esse *B C BAS*.

303 Eodem* *omnes*.

303 ἀόρατος, admoneo *A B C*: ἀόρατος, hoc est paternus casus, non rectus, admoneo *BAS*.

308 idem *A B C*: idem Paulus *BAS*.

311 Eodem* *omnes*.

317 nullus. Destomachatur *A B*: nullus. Sic interpretatur Theophylactus, non dubium quin veteres sequutus, nec quisquam adducit

quod sequitur Leus, preter vnum Lyranum. Destomachatur *C BAS*.

324 AD CXCIV. *A*: AD CXCIII. *B C BAS*.

325 Eodem* *omnes*.

333 Ad Timotheum *B*: Ad Timotheum prima *C BAS, om. A*.

334 AD CXCVI. *A*: *om. B C BAS*.

335 1. Tim. i.* *omnes*.

294 *Leus* Lee may be quoting from one of the notes Erasmus sent him. According to Lee (*Ann.* fol. LXXI), he had written: "Non video quid ad rem pertineat vt ideas Platonicas huc in medium protrahamus, id quod facit Aquinas". In his annotation (Reeve, p. 634) Erasmus wrote: "Iam per se liquet, opinor, quod Thomas Aquinas in *ipso* exponit tanquam per causam exemplarem, non admodum ad rem pertinere". In the context of explaining "causas exemplares", Thomas Aquinas speaks of "ideas, id est, formas exemplares in mente diuina existentes" (*Summa Theologica* 1. qu. 44, art. 3).

298 *docet Ambrosius Migne PL* 17, 447 B.

300 *notat Ann.* fol. CVI.

303 *Imago Dei Col.* 1, 15.

303 *admoneo Reeve*, p. 634.

305 *quisquis* For similar intimidations that Lee had received outside help cf. *supra*, p. 233, n.l. 823; *infra*, p. 334, l. 527.

308 *ad Timotheum* 1. Tim. 1, 17.

309 *Ambrosius Migne PL* 17, 490 C–D.

311 *In ipso Col.* 1, 19.

311 *Ostendo Reeve*, p. 635.

313 *Leus vult Ann.* fol. LXXII.

314–315 *quod sequitur Col.* 1, 20.

316 *inquit Leus* Erasmus is paraphrasing *Ann.* fol. LXXII. The exact words are: "Qui ad filium per se referat, credo neminem prorsus esse interpretatum".

316 *Ambrosius Migne PL* 17, 448 B–C.

317 *Theophylactus* (app. crit.) *Migne PG* 124,

1224D.

318 *permittit Ann.* fol. LXXII.

320–321 *Nec est periculum* As suggested by Lee, who wrote: "Nam si quiuis doctus addiderit, et nihil stabile erit in sacris literis, quin periculum est ne diuersa ferantur exemplaria et schisma fiat?" (*Ann.* fol. LXXII verso).

324 *AD CXCIV*. From here to p. 252, l. 340, the numbering of the notes is faulty in the *editio princeps* and remains confused in all editions (cf. apparatus). Erasmus' notes nos. CXCIV, CXCVI, and CXCVII answer Lee's CXCIV, CXCIV, and CXCVI. He does not reply to Lee's note no. CXCVII (cf. *infra*, p. 253, n.l. 343). Since he passes over this note, the correct numbering is restored at this point, i.e. Erasmus' note no. CXCVIII replies to Lee's no. CXCVIII.

325 *Omnem plenitudinem Col.* 1, 19.

325 *Admonueram Reeve*, p. 635.

326 *apud Ambrosium Migne PL* 17, 448 B.

328 *inquit* Erasmus is paraphrasing *Ann.* fol. LXXII verso. The exact words are: "Vide Erasme, quomodo te percutis gladio tuo. Miraris (diuinitatis) additum, quum non sit in graeco nec apud vllum interpretem. Et posterius, quum tuum (patri) videbunt, quod neque graecum habet neque vllus interpretatur, mirabuntur abs te additum".

334 *AD CXCVI*. Cf. *supra*, n.l. 324.

335 *Secundum imperium* 1. Tim. 1, 1.

335 *admonueram Reeve*, p. 661.

aut *delego*. Leus obiicit Chrysostomum, qui legat *imperium*, sed Latine loquens. Quid autem interpretatur, cum illi imperium sit idem, quod nobis delegatio? O seueram annotationem!

340

AD CXCVII.

Gratia et misericordia. Ostendo Graecis non addi coniunctionem copulatiuam. Leus rursus obiicit Chrysostomum Latine versum, qui addiderit. Huic simillima est annotatio quae hanc consequitur.

AD CXCVIII.

345

In vaniloquium. Cum hic nominatim expresserim friuolas argutias et *sine fine digladiantes*, nonne satis declaro me non in totum damnare concertationes theologorum? Et tamen Leus sic agit, quasi damnarim scholasticas exercitationes et nescio quid loquitur de eloquentia et nescio quid balbutit de balbutie, quae quorsum spectent non video. Ausim deierare hanc annotationem non esse natam a
350 Leo, sed ab alio quopiam cuius referat quam maxime feruere theologicas diatribas, quas a me damnari credant omnes, si possit vnus reperiri quem ab hoc studio deterruerim. |

LB 231

AD CXCIX.

355

Soli Deo. Quod Graecis hic additur *sapienti*, cum non sit, nec apud Ambrosium, nec apud alium quemquam Latinorum, suspicabar Graecis additum aduersus Arrianos ex epistola ad Romanos, qui solum Patrem vere Deum faciunt, cum Filium velint esse Patre minorem ac praeterea creaturam. Nunc *sapienti* interpositum facit vt intelligamus Deum Patrem solum esse sapientem at non solum Deum, quae lectio minus adiuuat Arrianos.

360

Hic multis modis vrget nos Leus. *Quid opus erat*, inquit, *hic addi, cum additum constet in epistola ad Romanos?* Certe in speciem fuisset firmitus, quod pluribus locis iteratur. Porro quod Leus mecum atrocibus verbis litigat, quod dixerim quaedam addita ab orthodoxis aduersus hereticos, sine causa litigat. Nec enim mihi placuit vnquam vt huiusmodi fucis tueamur Christi doctrinam. Imo frequenter admoneo, ne id fiat. Sed vtrum vult Leus, hic adiungi *sapienti*, an non
365 adiungi? Si vult adiungi, desciscit a fide Latinorum codicum et Graecorum fidem preferit. Si non vult addi, cur iurgatur quod dixerim additum videri? *Temerarius prophanator est*, qui vel addit, vel adimit. Fateor. Quid hoc ad me? Ego sciens nec addo nec adimo. Imo, quod quidem est in me, do operam, ne quid addatur aut
370 adimatur. Tota igitur haec tam calida admonitio, vel rixa potius, nihil ad me pertinet. Rursus quam illud ciuilitate factum Leo, quod in re atroci et seria ingerit mihi nescio quas schedulas ex tempore notatas, et hanc non putat esse iniuriam, cum atrox sit iniuria volumen aedere inuito autore. At interim non videtur ani-

375 *mauertere* Leus, quid faciat aduersus Arrianos additum *sapienti*. *Imo potius pro eis facit*, inquit. Sed iam ante, quatenus aduersus illos faciat, indicatum est. Pro illis qui possit facere non video. Neque me clam erat eos huiusmodi locorum praesidio tueri suum errorem, sed id fecissent probabilius, si legamus de Patre soli Deo. Illud festiuum, quod meos Graecos vocat, qui addant εἰκῆ, id est, *sine causa*.
380 An mei sunt quos habebat Hieronymus? An meus est codex, quem habebat Chrysostomus? Et tamen hic reiicio, quod in Graecis codicibus legitur. Quid igitur litigat Leus?

Sed vt finiam, *sapienti* additum hoc loco facile concedit Leus, qui libens assentitur ecclesiasticae lectioni, quam Graecis non libenter tribuit. Et si addatur, non-nihil facere pro Arrianis iam ostendi. Nec probo quod additum est. Postremo
385 Leus libenter fateri solet Graecorum codices esse deprauatos. Haec cum sic habeant, vide an satis in me quadret Lei peroratio. *Expende*, inquit, *an infirmas sint rationes quibus te vrgent, vt locum hunc mutes et tum demum, si sic videatur, infirmos iudica et hunc locum stare iube. Quin potius dic, ne quod offendiculum detur euangelio Christi, muto hunc locum, et nihil decerno addendum aut adimendum sacris litteris, infirmus alioqui ipse, ni hoc dicas et ex animo sentias*.
390 Quis credit hunc caruisse febris, qui haec scripsit? Quem locum vult mutari? An quod praefero nostram lectionem Graece? An quod indicem olim quaedam addita ab orthodoxis in nostris voluminibus, quibus vterentur aduersus hereticos? Id, cum

338 illi imperium *A B*: illi Graeco imperium *C BAS*.

341 Eodem* *omnes*.

345 Eodem* *omnes*.

354 Eodem* *omnes*.

378 εἰκῆ *A B*: εἰκῆ *C BAS*.

337 *obiicit Chrysostomum* At *Ann.* fol. LXXII verso, citing *Hom.* 1, 1 (Migne *PG* 62, 503).

340 *AD CXCVII*. Cf. *supra*, p. 251, n.l. 324.

341 *Gratia ... misericordia* 1. *Tim.* 1, 2.

341 *Ostendo* Reeve, p. 661.

342 *rursus obiicit* *Ann.* fol. LXXIII.

342 *Chrysostomum* *Hom.* 1, 1 (Migne *PG* 62, 503).

343 *consequitur* I.e. Lee's note no. CXCVII (*Ann.* fol. LXXIII) on "Christo Iesu domino nostro" at 1. *Tim.* 1, 2. Here, too, Lee refers Erasmus to Chrysostom's reading. The note runs:

Eras.: Graecanici codices iterant domini cognomen (a domino Iesu Christo, qui est dominus noster).

Ed.: Chrysostomus nobiscum legit et nihil addit hoc loco.

345 *In vaniloquium* 1. *Tim.* 1, 6.

345 *nominatim expresserim* I.e. Erasmus is not attacking scholastic theology as a whole but specifically targeting quibbling scholastics ("de friuolis nugis sine fine digladiantes," Reeve, p. 662).

347 *sic agit* *Ann.* fol. LXXIII: "Et ego verius puto hoc ad mataeologiam quam ad theologiam pertinere, vt damnes hoc genus exercitandi, dum per aetatem licet, quod magno consensu multi sancti probarunt, nemo damnauit, nisi qui quale esset ignorauit. Et nugae tales sunt, vt prae harum inscitia sint qui foede labantur ... Sed tu balbutiem hanc horres. Ego malo cum istis balbutire quam cum eloquentie candidatis turpiter errare".

354 *Soli Deo* 1. *Tim.* 1, 17.

354 *Ambrosium* Migne *PL* 17, 490 C.

355 *suspigar* Reeve, pp. 666-667.

360 *inquit* *Ann.* fol. LXXIII verso, with minor changes. Lee's reference is to *Rom.* 16, 27.

362 *dixerim* In 1516 Erasmus had written: "nonnihil suspicor additum aduersus Arrianos". He substantially rewrote the note in 1519. Cf. Reeve, pp. 666-667.

367-368 *Temerarius ... est* *Ann.* fol. LXXIII.

375 *inquit* *Ann.* fol. LXXIII verso.

378 *vocat* *Ibid.* Lee says "vestris Graecis".

386 *inquit* *Ann.* fol. LXXV.

de Graecorum libris dictum sit, non, opinor, indignatur Leus. An quod ab ortho-
 395 doxis factum arbitror, ille putat a sacris doctoribus esse factum? Nec enim pro-
 tinus probo, quod fit ab orthodoxis. Postremo, quid flagitii sit, si voces aliquot
 addidissent nostri, dum student, ne quam ansam arripiant heretici, aut etiam
 imperiti, praesertim cum a sensu non receditur? Velut in eo loco, *nondum erat*
 400 *Spiritus, quia Iesus nondum erat glorificatus*, eodem sensu manente nos addidi-
 mus: *datus*. Quorsum autem attinet illud *Nihil decerno addendum aut adimen-*
 410 *dum*? An ego vnquam decreui aliquid addendum aut adimendum sacris libris? Ad
 LB 232 haec, cur me iubet mutare, quod iam mutatum | est et mutatum esse sciret? Sed
 cur, inquiet, defendis quod mutasti? Mutavi, non quod inesset aliquid mali, sed
 propter homines imperitos mutavi, quos infirmos appello. Quis vnquam audiuit
 405 seueriorem rixationem, cum nihil hic sit, quod ad me pertineat? Postremo rogat
 me Leus, an omnes existimem infirmos, qui hoc loco offendantur. Non omnes,
 sed alios esse stultos, alios sycophantas.

AD CC.

Soli Deo. Et hic vnam annotationem in duas dissecuit, tanta est parsimonia glo-
 410 riae. Credo hunc et *κυμνοπρίστην* esse posse. Admonueram Chrysostomum sic
 legere, quemadmodum est in epistola ad Romanos. Leus negat *sapienti* addi
 Chrysostomo, et verum dicit in commentariis, sed addit in contextu, nisi id
 additum est a scribis, id quod plane factum suspicor. Neque vero tam caecus
 eram, vt non viderem quid legeret Chrysostomus. Verum hoc annotavi quod ille
 415 reliqua epitheta quae precedunt, *immortali, inuisibili*, connectat cum dictione
soli intelligens solum Patrem esse immortalem, solum esse inuisibilem. Alioqui
 sensus esse poterat, quod solus Pater esset Deus, atque is esset immortalis et
 inuisibilis, etiam si non solus. Quod si Chrysostomus addidisset *sapienti*, videli-
 420 cet non aliter adiunxisset cum hac dictione *soli*, quam reliqua coniunxit. Verum
 hoc fefellit Leum, nusquam oculatum nisi ad carpendum. Atque hic Chryso-
 stomi locus ad Leum pertinet, vbi fatetur Patrem solum esse Deum, solum esse
 inuisibilem et immortalem. Nec ob aliud, nisi quod a nemine habet vt sit Deus,
 vt sit inuisibilis, vt sit immortalis. Et Leus non patitur, vt principii rationem
 425 peculiariter tribuamus Patri, cum huic Chrysostomus peculiariter tribuat nomen
 Dei.

AD CCI.

Doctorem. Quia Graecis est *διδασκαλόν*, ostendo Hieronymum scribentem aduer-
 sus Iouinianum reprehendere vulgatam aeditionem, quae haberet *docilem*. Leus
 negat hoc sibi lectum. At ego locum ostendo, vbi possit reperire. Fortassis putat
 430 Latinius verbum *docibilem* quam *docilem*. Vt facilis est qui facile facit, ita docilis
 dictus est illis, qui facile doceret, quemadmodum amabilis qui propensus sit ad
 amandum.

AD CCII.

435 *Mulieres similiter pudicas.* Admonueram γυναῖκας hic rectius verti potuisse *vxores*,
 quandoquidem ipse sermonis tenor declarat eum loqui de vxoribus diaconorum
 et episcoporum. Leus obiicit Chrysostomum, qui noluerit admisceri vxores, sed
 interpretetur de mulieribus, quarum ministerio utebantur apostoli. Scio non pla-
 440 cuisse Chrysostomo *vxores*, et tamen vbi fit mentio filiorum, quare declinat men-
 tionem vxorum, praesertim si intelligamus vxores ministrorum, quas et hodie
 diaconissas vocari in oriente ostendit glossema, quod Hieronymi falso titulo fer-
 tur. Verum hac de re non digladiabor, et consistit vxores fuisse ministras, etiamsi
 Chrysostomus fatetur hoc plerisque de omnibus vxoribus interpretari.

AD CCIII.

445 *Magnum est pietatis sacramentum.* Cum hoc loco variarent exemplaria, demons-
 traui duplicem lectionem ambigens vtra esset praeferenda. Hoc non potest, opi-
 nor, reprehendere Leus. Deinde, quoniam nonnihil torquerentur interpretes,
 indicaui mihi simplicissimum videri, si locum hunc intelligamus de praedicatione

401 libris? Ad *A B*: libris? Nisi fortassis addi-
 tum putat aliquid vbi, quod sex verbis exprimit
 sermo Graecus, septem exprimit Latinus.
 Ad *C BAS*.

406-407 omnes, sed *A B C*: omnes, inquam,
 sed *BAS*.

409 Eodem* omnes.

411 addi *A*: esse *B C BAS*.

412 i. *Timo. iii.* omnes*.

428 Iouinianum *A B*: Pelagianos *C BAS*.

429 reperire. Fortassis *A B*: reperire, nimirum

eius operis libro primo. Et tamen eodem in
 loco citat docilem iuxta Latinam, vt ille
 vocat simplicitatem, vnde palam est illum
 non raro citare quod non probat. Fortassis *C*
BAS.

432 amandum. *A B C*: amandum. Verum id
 linguae Latinae consuetudo non recipit.
BAS.

434 Eodem* omnes.

444 Eodem* omnes.

397 *ansam arripiant* Cf. *supra*, p. 163, n.l. 568.
 398-399 *nondum ... glorificatus Ioh. 7, 39*; cf.
LB VI, 372A, and *Annot.*, 371 F-372 F;
 Reeve, pp. 244-245.

402 *mutatum est* Cf. the text of 1519, p. 452.

405-406 *rogat me Ann. fol. LXXIII verso*.

409 *in duas* Both this and the preceding anno-
 tation are concerned with the reading of "soli
 Deo" at 1. *Tim. I, 17*.

410 *κωμικοπρίστην* Cf. *Adag. 1005* (Cumini sec-
 tor), *LB II, 408 B*: "impendio parcus et sor-
 didus".

410 *Admonueram* Reeve, p. 666.

410 *Chrysostomum Hom. 4, 2* (Migne *PG* 62,
 522).

411 *ad Romanos* I.e. *Rom. 16, 27*.

411 *negat Ann. fol. LXXV*.

423 *non patitur* Cf. the discussion *supra*, p. 175,

l. 886 sqq.

427 *Doctorem* 1. *Tim. 3, 2*.

427 *ostendo* Reeve, p. 672.

427-428 *aduersus Iouinianum* Actually, *Dialo-
 gus adv. Pelagianos I, 22* (23) (Migne *PL* 23,
 539 A).

429 *negat* Lee writes: "Nullum exemplarium
 quae ego vidi habet (docilem)" (*Ann. fol.*
LXXV).

434 *Mulieres ... pudicas* 1. *Tim. 3, 11*.

434 *Admonueram* Reeve, p. 672.

436 *obiicit Chrysostomum Ann. fol. LXXV*
 recto-verso, referring to Chrysostom's *Hom.*
 11, 1 (Migne *PG* 62, 553).

440 *glossema* Cf. Pelagius, Migne *PL* 30, 880 C.

444 *Magnum est* 1. *Tim. 3, 16*.

444-445 *demonstrauit* Reeve, p. 672.

447 *indicaui* Reeve, p. 673.

LB 233 Euangelii, idque quo facto fieri | possit propono. Leus magnifice reiicit negans
 praedicationem Euangelii esse sacramentum, absurde dici praedicationem
 450 assumptam in gloriam. Ridiculum, quasi vero hoc dixerim. In re sacramentum
 est, non in praedicatione. Sed quod ante fuit arcanum, coepit esse publicum
 praedicatione, et quod prius latebat, hoc assumptum est in gloria. Haec omnia,
 quae prius erant promissa de Christo ac deinde facta sunt in Christo, prius erant
 455 mysteria paucis aut nullis cognita, mox apostolorum praedicatione toti vulgata
 orbi. Vbi nunc est, quod scribit Leus, *haec interpretatio quam male quadret huic
 loco*, etc., cum idem interpreter, quod interpretantur alii. Porro quod de Laurentio
 argutatur, non video, cur mihi sit respondendum.

AD CCIII.

In charitate. Hic nihil annotaram, tantum verteram quod repperi apud Graecos,
 460 apud quos redundat ἐν πνεύματι, id est, *in spiritu*. Leus indicat apud Chrysostomum
 non esse. Ac verum dicit. An ideo mihi non erat vertendum, quod habetur
 in Graecis codicibus? Et ne dicat hoc meum Graecum, ad eundem modum habet
 aeditio Aldina.

AD CCV.

465 *In laqueum diaboli.* Admonueram *diaboli* non addi, nec apud Graecos, nec apud
 Ambrosium. Leus obiicit Chrysostomum interpretari. Mirum vero si interpreta-
 tur quod sensit apostolus. At non ideo scripsit Apostolus. Nos ostendimus quid
 scripserit, non quid senserit.

AD TIMOTHEVM SECVNDA

470

AD CCVI.

Gratia et misericordia. Ostendo Graecis abesse coniunctionem *et*. Leus obiicit
 apud Chrysostomum addi. Qui scit hoc Leus? Deinde quid refert?

AD CCVII.

475

Tempora secularia. Cum Graece sit αἰωνίων, qua dictione solent aeternitatem
 significare, Leus mauult *secularia*, et tamen Chrysostomus interpretatur *ab
 aeterno*. At Latinis saeculare dicitur, quod centesimo quoque anno instauratur.

AD CCVIII.

Cum Graece sit εἰς ὃ, admonui vertendum *in quod*. Leus obiicit Chrysostomum,
 qui legerit *in quo*, sed Latine loquens.

Prophana autem inaniloquia, etc. Admonueram hic nescio quid de quorundam superuacaneis quaestiunculis, qui sibi theologi videntur. Hic Leus ansam nactus infigendi genuinum, *Sed id*, inquit, *etiam fuerat annotandum quod prophana iusserit deuitare. Itaque monuerat illotis pedibus in sacrarium non esse irrumpendum, nec sic tractandas litteras vt fabulas poetarum. Opus esse illi summa vitae sanctimonia, summa pietate, ac modestia, qui sacra adeat, multo magis qui adyta penetret. Non esse cuiusuis aperire mysteria, sed tantum transformati in Deum spiritus.* Haec

448 factio *A*: pacto *B C BAS*.

448 Leus *A*: Id Leus *B C BAS*.

448 reiiicit *A C BAS*: reiecit *B*.

450 re *A B C*: te *BAS male*.

459 i. Timo. iiiii.* *omnes*.

463 Aldina. *A B*: Aldina. Iam Theophylactus hanc particulam et legit et interpretatur. *C BAS*.

465 i. Tim. vi.* *A B*.

468 senserit *A B*: senserit. Certe Theophylactus

ne attingit quidem in exponendo, sed laqueos interpretatur inuolucra sollicitudinum ac periculorum. *C BAS*.

469 Ad Timotheum secunda *B C BAS*: *om. A*.

471 2. Tim. i.* *omnes*.

474 Eodem* *omnes*.

476 Seculare* *C BAS*: *om. A B*.

478 Eodem* *omnes*.

478 graecc *A*: Graecis *B C BAS*.

481 2. Timo. ii.* *omnes*

448 reiiicit *Ann.* fols. LXXV verso–LXXVI.

455 quod scribit *Ann.* fol. LXXV verso.

456–457 de Laurentio Lee writes: “Et quod dicis id offendere Laurentium quod mysterium dicatur assumptum in gloria, non ab re offenditur, si non intelligat, sed offenderetur magis interpretatione tua, si praedicationem euangelii audiret assumptam in gloriam, vnde profecta fuerat. At miraris cur non magis offenderit Laurentium quod Deus dicatur iustificatus. Nihil est quod offendantur, quum ex scriptura habeat, quid sibi respondeat, alibi scilicet scriptum *iustificata est sapientia a filiis suis*, vel etiam quia legit *non est inuentus dolus in ore eius*” (*Ann.* fols. LXXV verso–LXXVI). Lee is referring to Erasmus’ remarks (Reeve, p. 672) on Valla’s note (*Opera*, p. 882).

459 *In charitate* 1. *Tim.* 4, 12.

459 *verteram* In the text of 1516, vol. 2, p. 124.

460 *indicat* *Ann.* fol. LXXVI.

460–461 *apud Chrysostomum* *Hom.* 13, 1 (Migne *PG* 62, 565).

463 *Aldina* Ald. fol. 423 verso.

463 *Theophylactus* (app. crit.) Migne *PG* 125, 60A.

465 *In laqueum* 1. *Tim.* 6, 9.

465 *Admonueram* Reeve, p. 680.

466 *Ambrosium* Migne *PL* 17, 509 B.

466 *obiicit Chrysostomum* *Hom.* 17,2 (Migne *PG* 62, 593).

468 *Theophylactus* (app. crit.) Migne *PG* 125, 80B–C.

471 *Gratia et misericordia* 2. *Tim.* 1, 2.

471 *Ostendo* Reeve, p. 683.

471 *obiicit* *Ann.* fol. LXXVI.

472 *apud Chrysostomum* The modern text, as given in Migne *PG* 62, 599, does not have “et”.

474 *Tempora secularia* 2. *Tim.* 1, 9. Erasmus translated “tempora aeterna” in the text of 1516, vol. 2, p. 128.

475 *mauult* *Ann.* fol. LXXVI.

475 *Chrysostomus interpretatur* *Hom.* 2, 1 (Migne *PG* 62, 608).

478 *in quod* This is how Erasmus translated 2. *Tim.* 1, 11 in the text of 1516, vol. 2, p. 128. The Vulgate had “in quo”.

478 *obiicit* *Ann.* fol. LXXVI, citing Chrysostom, *Hom.* 2, 2 (Migne *PG* 62, 608).

481 *Prophana autem* 2. *Tim.* 2, 16.

481 *Admonueram* Not in his published annotation, but perhaps in a note sent to Lee. Lee quotes Erasmus as saying: “Dictum mirum ... quam graphice [Paulus] depinxerit inextricabiles theologistarum quaestiones” (*Ann.* fol. LXXVI verso).

482 *ansam nactus* Cf. *supra*, p. 163, n.l. 568.

483 *infigendi genuinum* Sc. dentem; cf. *Adag.* 1159 (Genuino mordere), *LB* II, 467 E–F.

483 *inquit* *Ann.* fol. LXXVI verso. Erasmus substitutes “monuerat” for Lee’s “monuerit”.

quorsum spectant, nisi vt innuat haec omnia mihi deesse, sibi superesse? Quod
 LB 234 vel | ex hoc libello cuiuis intelligere promptum est. Quanquam ego non mihi
 490 sumo tractationem mysteriorum, sed in re omnium infima versor, magnifica illa
 Leo cedens ac Lei similibus, quibus ea fato seruata sunt, quibus adest animus et
 mens, cum qua dii nocte loquuntur.

AD CCX.

Ne forte det. Quoniam Graece est μήποτε, submonui potuisse verti *ne quando tes-*
 495 *tans ne sic quidem satis Latine redditum esse, quod μή apud Graecos non sit hic*
negantis aut prohibentis, sed dubitantis. Leus obiicit Chrysostomum, qui legat
forte, sed Latine loquens. Alioqui quid stultius, quam si legisse putetur μή ἴσως?
 At tamen meminit Chrysostomus dubitationis. Verum, sed eam dubitationem
 colligit ex μή, non ex ἴσως. Id cum palam sit ex Chrysostomi verbis, mirum est
 500 non animaduersum esse a Leo. Scribit enim hunc in modum: *Ac si dicatur for-*
tassis, sequetur aliqua emendatio. Si dictum erat forte, quorsum attinebat illud ac
si dicatur? Haec scribunt qui soli lotis pedibus ingrediuntur adyta mysteriorum,
 qui spiritum habent in Deum transformatum.

AD HEBRAEOS

505

AD CCXI.

Indignatur, quod ordinem indicarim verborum, videlicet rem tam minutam.

AD CCXII.

Quia non potuerunt. Indicaram hoc loco Graecis non repeti *in requiem meam*, sed
 subaudiri. Leus addit nec in suo codice legi additum. Bene habet, sed in plerisque
 510 vulgatis additum comperi. Idem ille comperiet, si quaerat.

AD CCXIII.

Ad expletionem spei. Admonueram artissimam spem nasci ex piis operibus
 potius quam ex syllogismis. Idque vt facerem, in causa fuit Graeca vox πληρο-
 φορία, quae sonat certam persuasionem. Hic mihi Leus, cui nusquam non prur-
 515 rit in me genuinus, *Quin et hoc scias*, inquit, *ex operibus ceu principiis syllogis-*
imum fieri ad spem, vt praesumptio sit bene sperare, si male feceris – nimirum
 indicans se piis operibus vndique superfluere, me malis abundare. Ego mihi
 non arrogo sanctimoniam, sed ab hac nulli longius absunt, quam qui sibi
 maxime vindicant.

520

AD CCXIII.

De alia tribu. Id verto in annotationibus dumtaxat, non in contextu, ad hunc modum: *Alterius gentis particeps fuit.* Hic Leus ex autoritate Suidae docet me φολήν anceps esse vocabulum ad *tribum* ac *gentem*, sed fugit illum *gentem* etiam apud nos anceps esse. Nam eiusdem gentis dicuntur gentiles, hoc est, cognatione
525 coniuncti. Hoc si scisset Leus, non appellasset meam interpretationem impiam. Et hic est ille formidabilis locus, quem iam non semel obiecit in superioribus annotationibus. Tales habet Erasmus preceptores, tales habet censores, et tamen non agit gratias, omnium qui viuunt ingratissimus. |

LB 235

AD CCXV.

530 *Sermo autem iurisiurandi.* Quoniam Graecus sermo non carebat amphibologia, indicaui duplicem sensum, quorum neuter placet Leo, et nouum inducit volens

488–489 Quod vel *A B C*: Quam autem ista Leo supersint vel *BAS*.

494 Eodem* *omnes*.

498 At tamen *A*: Attamen *B C BAS*.

500–501 fortassis *A*: fortasse *B C BAS*.

506 Hebraeor. i.* *omnes*.

506 minutam *A B*: minutam, quasi hic rem magnificam susceperim. *C BAS*.

508 Hebrae. iii.* *omnes*.

510 quaerat *A B*: quaerat. Quod si Lei codex nihil habet vsquam mendi, ad vnum illum confugiemus *omnes*. *C BAS*.

512 Hebrae. vi.* *omnes*.

512 artissimam *scripsi*: arctissimam *A*, certissimam *B C BAS*.

517 superfluere *A B C*: scatere *BAS*.

519 vindicant *A*: vindicant. Equidem malo publicanus esse mihi displicens quam Pharisaeus sic mihi placens, vt displiceam deo. *B C BAS*.

521 Hebrae. vii.* *omnes*.

522 fuit *A*: fiunt *B C BAS*.

530 Eodem* *omnes*.

490 *infima* I.e. examining the text from a philological point of view. Cf. *LB VI***2*: "Iam quod a quibusdam studium hoc nostrum contemnitur vt humile ac puerile, qui circa syllabas ac vuculas laborem, non ita valde me mouet. Ego magnum arbitror quicquid ad rem theologicam pertinet ... mihi conscius sum si quod in eo munere videretur infimum".

494 *Ne forte* 2. *Tim.* 2, 25.

494 *submonui* Reeve, p. 689.

496 *Chrysostomum* See *infra*, n.l. 500.

499 *colligit* ... ἕσως But Chrysostom clearly refers to ἕσως: τὸ δὲ ἕσως ἐπὶ τῶν ἀδύλων ἕσπιν (*Hom.* 6, 2 at Migne *PG* 62, 632). Cf. also the next note.

500 *Scribit* I.e. Chrysostom. Lee quotes the passage in full. "Ac si dicatur fortassis, sequetur aliqua emendatio; (fortassis) autem in rebus dubiis ponitur, etc." (*Ann.* fol. LXXVI verso). Erasmus glosses over the second half of Chrysostom's sentence.

506 *Indignatur* *Ann.* fol. LXXVI verso, refer-

ring to *Hebr.* 1, 7. Erasmus' annotation *ad locum* runs: "Flamma ignis, πυρὸς φλόγα, id est, ignis flammam" (Reeve, p. 705). Lee commented: "Nescio quid hic annotas, nisi forte hoc annotatum velis, quis sit ordo verborum in graecis". This was indeed Erasmus' purpose.

508 *Quia non potuerunt* *Hebr.* 3, 19.

508 *Indicaram* Reeve, p. 715.

509 *addit* *Ann.* fol. LXXVI verso.

512 *Ad expletionem* *Hebr.* 6, 11.

512 *Admonueram* Reeve, p. 720.

515 *inquit* *Ann.* fol. LXXVII.

521 *De alia tribu* *Hebr.* 7, 13.

521 *in annotationibus* Reeve, p. 722.

522 *Suidae* Cf. *Lexicon*, 146.

522 *docet me* *Ann.* fol. LXXVII.

525 *appellasset* *Ibid.*

526–527 *superioribus annotationibus* Cf. *supra*, p. 137, l. 847 sqq.

530 *Sermo autem* *Hebr.* 7, 28.

531 *indicaui* Reeve, p. 722.

531 *nouum inducit* *Ann.* fol. LXXVII verso:

sermonem positum pro re ipsa. Sed hoc loco nihil erat opus *biblia Hebraica*, quemadmodum ille loquitur, cum alioqui res belle habeat.

AD CCXVI.

535 *Si enim primum culpa vacasset.* Cum sit ἀμεμπτος Graece, interpretor *irreprehensibile*, siue de quo queri non possis, vel in quo nihil posset desyderari. Leus obiicit Chrysostomum, qui interpretetur *si inculpabiles fecisset*. Eam interpretationem vt non reiicio, ita non habet Leus cur meam reiiciat. Cur enim vereamur legem illam dicere reprehensibilem, cum ipse Deus dicat: *dedi eis leges non bonas*? Neque
540 nescio, quomodo sit hoc accipiendum. Sed quid hoc ad meum institutum? Postremo, an mollius est, si culpa vacasset, quam si fuisset irreprehensibilis? Nam potest esse obnoxium reprehensioni, quod tamen culpa vacet.

AD CCXVII.

Et sanctum seculare. Quoniam Graecis est κοσμικόν, admonui rectius verti potuisse *sanctum mundanum*. At Leus docet ex Chrysostomo *saeculare* legendum, et ideo *saeculare* dictum, quod omnibus licebat intrare, etiam gentibus. Quid ego audio? An *saeculare* dicitur Latinis, ad quod omnibus patet aditus? Non pudet Leum harum annotationum? Non saltem illud vidit, homo tam oculatus, quod ipse citat ex Chrysostomo? Non enim Iudaei totus mundus. Quid dici potuit
550 apertius? Gentes non admittebantur in templum Iudaeorum, quia erat sanctum vnus gentis. At Christi templum patet omnibus, qui sunt in mundo. Tam foede toties labitur qui censorio supercilio tam inclementer saeuit in alienos lapsus, imo in benedicta. Quas sannas hic adferret Leus, si quid in illum eiusmodi commissem.

555

AD CCXVIII.

Sine sanguinis effusione. Quod sequitur, quoniam alibi interpretatur de redimendis angelis Origenes, admonui tribus duntaxat verbis locum hunc in specie habere nonnihil Origenicum, non sentiens quod autor aliquid Origenicum saperet. Hic Leus adfert interpretationem Chrysostomi, que mihi valde probatur,
560 etiamsi duriuscula est, si quis expendat ad sermonis faciem. Quo possit detorqueri, nescio. Certe hinc Origenes sumpsit occasionem erroris sui. Vt nobis non sapit Origenicum aliquid, ita illis sapuit, quibus fuit occasio labendi.

AD CCXIX.

Nam et vincitis. Indicaram Graecis esse *vinculis meis*, τοῖς δεσμοῖς μου, atque ita
565 legitur in Aldino exemplari. Leus obiicit Chrysostomum, sed Latine loquentem. Etiamsi ex illo magis colligitur, quod legerit *vinculis* quam *vincitis*.

AD CCXX.

Fides est substantia. Obiter taxaram hic glossema quoddam iurisperitorum in tit. de. S.t. et fi. cathol., in quo tumultuantur de hac definitione, et hac submota tamquam parum dialectica aliam scholasticam, vt ipsi vocant, magistralem inducunt, cum quod Paulus hic dicit magis sit encomium fidei quam definitio. Perinde ac si dicerem: | *Radix omnium malorum cupiditas*, speciem quidem habet definitionis at definitio non est, certe ad leges dialecticas. At Leo videtur esse definitio ad rationes topicas. Ostendat igitur genus, ostendat differentiam. Quod si haec definitio quadrat ad regulas dialecticas, quid venit in mentem illis, qui pro hac ceu parum dialectica subrogarunt aliam, vt ipsi vocant, magistralem? At obiicit Hieronymum, qui alicubi vocet definitionem; obiicit Augustinum. Nec illos

535 Hebrae. viii.* *omnes.*
 536 possis *A*: possit *B C BAS.*
 541 mollius *A*: melius *B C BAS.*
 544 Hebraeo. ix.* *omnes.*
 547 Calumniator quod ignorat* *C BAS: om. A B.*
 556 Eodem* *omnes.*
 564 Hebraeo. x.* *omnes.*
 566 vincitis. *A B C*: vincitis. Certe vinculis meis legit et interpretatur Theophylactus Graece scribens. *BAS.*
 568 Hebrae. xi.* *omnes.*
 574 differentiam. Quod *A*: differentiam caete-

raque quae dialectici requirunt in legitima definitione. Quod *B C BAS.*
 576 magistralem? At *A*: magistralem? Porro me non multum tribuisse illi glossemati moderatius feret, qui norit in eodem legi symbolum [Ridicula symboli interpretatio* *C BAS*] dictum a syn, quod est simul, et bolus, quod est morsellus, quia vnusquisque apostolorum suum morsellum, id est, partem suam apposuit. At *B*, magistralem ... apposuit. Ab his qui talia portenta mittunt in literas, fas est, opinor, alicubi dissentire. At *C BAS.*

“iuxta proprietatem linguae hebraeae, quae sermonis nomine vtitur pro ipso facto, vt saepe est legere in biblia hebraica”.
 533 loquitur Cf. preceding note.
 535 Si enim *Heb.* 8, 7.
 535 *interpreter* Reeve, p. 723. The text in 1516 (vol. 2, p. 142) runs: “Nam si illud primum tale fuisset, vt nihil in eo posset reprehendi”.
 536–537 *obiicit Chrysostomum* *Ann.* fol. LXXVII verso, citing Chrysostom’s *Hom.* 14, 2 (*Migne PG* 63, 112).
 544 *Et sanctum* *Hebr.* 9, 1.
 544 *admonui* Reeve, p. 723.
 545 *Leus docet* *Ann.* fol. LXXVII verso.
 545 *ex Chrysostomo* *Hom.* 15, 1 (*Migne PG* 63, 117).
 556 *Sine sanguinis* *Hebr.* 9, 7.
 557 *Origenes* *Migne PG* II 167 B.
 557 *admonui* Reeve, p. 725.
 559 *adfert* *Ann.* fol. LXXVII verso.
 559 *Chrysostomi* Perhaps *Hom.* 15, 1 (*Migne PG* 63, 118), although Lee does not mention Chrysostom expressly.
 560–561 *detorqueri* Lee had written: “Neque alio detorqueri potest nisi quis ex professo

velit esse origenista” (*Ann.* fol. LXXVIII).
 564 *Nam et vincitis* *Hebr.* 10, 34.
 564 *Indicaram* Reeve, p. 727.
 565 *Aldino* Cf. *Ald.* fol. 428 verso.
 565 *Chrysostomum* *Ann.* fol. LXXVIII. The translations given in *Migne PG* 63, 187 (*Hom.* 27, 2) and 405–406 (the version of Mutianus Scholasticus) both have *vincula*.
 566 *Theophylactus* (app. crit.) *Migne PG* 125, 337 C.
 568 *Fides est* *Hebr.* 11, 1.
 568 *taxaram* Reeve, p. 727, referring to Hostiensis, *Summa*, tit. De sancta trinitate et fide catholica (facsimile of Lyons, 1537), fol. 4.
 572 *Radix ... cupiditas* 1. *Tim.* 6, 10.
 573 *Leo videtur* Lee writes: “Et cur non sit definitio, quae totam rationem complectitur iuxta placitum Aristotelis in ‘Topicis’. He quotes Erasmus as replying: “Non nego simpliciter esse definitionem, sed ad leges dialecticas nolo exigi” (*Ann.* fol. LXXVIII).
 577 *Hieronymum* *Migne PL* 26, 448 C.
 577 *Augustinum* *Tract. in loh.* 79, 1 (*Migne PL* 35, 1837).

insector, sed hos qui rem tam sophisticè tractent. Sed negas esse definitionem, inquit. Nego, sed talem, qualem illi faciunt, de quibus proprie verba fiunt.

580

AD CCXXI.

Sara sterilis. Indico Graecis non addi *sterilis*. Quod dico verum est, nec habetur in exemplari Aldino. Sed obiicit Chrysostomum qui et legat et interpretetur. Atqui secus habet res. Nam Chrysostomus legit ad hunc modum: *Fide, inquit, et ipsa Sara virtutem ad suscipiendum semen, ad retinendum semen, susceptionis virtutem*
585 *accipit, quae iam mortificata et sterilis.* Quod adiicit *mortificata et sterilis* non ex contextu addidit, sed ex ipsa re.

AD CCXXII.

Placere Deo. Indico hoc loco Graecis non addi *Deo*, sed ex superioribus subaudiri. Mirum vero si Chrysostomus hoc interpretatur, quod sensit is, qui scripsit hanc
590 epistolam. At non statim addendum in contextu, quod probabile sit sensisse qui scripsit.

AD CCXXIII.

Acceperunt mulieres de resurrectione mortuos suos. Cum is, qui scripsit hanc epistolam, loquatur de matribus, quibus prophetae filios reuocauerunt ad vitam, duobus
595 verbis noto quorundam recentiorum intempestiuam disceptationem, qui ex hoc loco quaerunt, an vxor cogenda sit, vt maritum semel mortuum ac mox vitae redditum cogatur recipere, praesertim si nupserit alteri. Cum Paulus epistolae ad Romanos cap. vii. scribens vxorem solutam a iure viri posteaquam ille dormierit, non hoc egerit, vt explicet difficultatem huiusmodi questionis, sed tantum vt
600 adhibita collatione doceat nobis nihil esse cum lege Mosaica, posteaquam illa publicata Christi doctrina iam fuit antiquata ac velut emortua. Hunc locum isti pertrahunt ad casum omnium rarissimum. Paulus hoc quod erat vulgati moris traxit ad argumentum rei quam illic conabatur persuadere. Alioqui mulier, cui datum erat repudium, an non erat soluta a iure viri prioris? Nam illic haud dubie
605 sumit exemplum ex lege Mosaica. Praecedit enim: *scientibus legem loquor.*

Porro quod hic adducit Leus, Paulum de penula sua mandasse deque rebus aliis vt ipsi videtur humilioribus, quid ad me pertinet? An qui anxius est tractat humilia? Si locarem tibi domum vsque ad finem vitae tuae et in syngraphis adicerem: si contingeret te mortuum reuiuiscere, nihil iuris tibi fore in rem locatam,
610 nonne tibi viderer anxius in paciscendo? Sed quid, inquit, tandem responderes, si | forte fortuna tale quippiam vsu veniret? Quid si coelum ruat? Primum interpretarer morbum fuisse, non mortem. Deinde consultarem quid esset respondendum. Hunc certe Pauli locum non torquerem ad eiusmodi casum. Quod si hic locus aut etiam alter, qui est in epistola ad Corinthios, plane sensit id quod isti

615 interpretantur, cur rem certam vocant in dubium? Verum hoc vtcumque disputa-
 bile, illud absurdum et insignis inscitiae, quod adiecerim, *ne vxores virum semel*
defunctum cogantur recipere, idque ne pereat character ille indelebilis apud ipsos
natus. Hic floret Leus. Primum, inquit, non imprimitur character in matrimonio,
 620 *quod licebit discere a contemptis tam sepe theologis, qui hic tecum calumniae agere*
possunt, cum hoc illis obiicias, quod tota via pugnat cum eorum decretis. Vt nus-
 quam praetermittit Leus occasionem theologorum ordines in me concitandi, de
 quibus tamen hactenus et sensi melius et melius sum meritus quam Leus ipse.
 Non probarem theologos, si omnes essent huius similes, qui cum nihil docere
 possit nusquam non iurgatur. Quid? An vsquam dixi in matrimonio characterem
 625 imprimi indelebilem? Sed aio characterem commentum esse theologorum, certe
 Thomistarum, qui hanc adferunt causam, cur matrimonium iterari possit, bap-
 tismus aut sacerdotium non possit. Quae causa si nulla est, an non perit illis suis
 character quem commenti sunt? Nec tamen hinc consequitur in matrimonio cha-

578 tractent *A*: tractant *B C BAS*.

578 Sed *A B C*: At *BAS*.

581 Eodem* *omnes*.

584 Sara *B C BAS*: sacra *A male*.

584 susceptionis *C BAS*: susceptionem *A B*.

585 accipit *A B*: accepit *C BAS*.

586 ipsa re. *A B*: ipsa re. Apud Theophylactum
 in enarratione ne verbulo quidem fit mentio
 sterilis, sed tantum indicatur emphasis

mulieris quae fisa sit deo, quod viri vix
 faciunt. *C*, ipsa re. Apud ... faciunt, etiamsi
 contextus habet $\sigma\tau\epsilon\iota\rho\alpha\ \omicron\delta\sigma\alpha$. *BAS*.

588 Eodem* *omnes*.

593 Eodem* *omnes*.

617 Character indelebilis* *C BAS*: *om. A B*.

626 Thomistarum, qui *A B*: Thomistarum, qui
 fortassis hauserunt ex Augustino pugnante
 cum Donatistis, qui *C BAS*.

579 *inquit* Not a literal quotation. For Lee's
 exact words cf. *supra*, p. 261, n.l. 573.

581 Sara sterilis *Hebr.* II, II. Cf. Erasmus'
 annotation *ad locum*, Reeve, p. 728.

582 Aldino Cf. Ald. fol. 429.

582 obiicit *Chrysostomum Ann.* fol. LXXVIII,
 citing Migne *PG* 63, 162.

583 *inquit* The quotation accords with the
 translation of Mutianus Scholasticus, Migne
PG 63, 380.

586 Apud *Theophylactum* (app. crit.) Migne *PG*
 125, 343C.

588 *Placere Deo Hebr.* II, 6. The note is out
 of sequence.

588 *Indico* Reeve, p. 728.

589 *Chrysostomus Hom.* 22, 2 (Migne *PG* 63,
 157), cited by Lee, *Ann.* fol. LXXVIII verso.

593 *Acceperunt mulieres Heb.* II, 35.

595 *noto* Reeve, p. 730. The passage, in which
 Erasmus referred ironically to "illuminatis
 theologis" was changed in 1519 to "eximiis
 magistris" and eliminated altogether after
 1522.

598 *cap. vii. Rom.* 7, 2-3.

605 *Precedit Rom.* 7, 1.

606 *adducit Leus Ann.* fol. LXXVIII verso:

"Sed hoc etiam quantum videtur abfuisse a
 sublimitate Pauli quod de penula scriberet ad
 Timotheum [2. *Tim.* 4, 13]. Sed plane tanto
 erat sublimior, quanto erat in omnibus cir-
 cumspectior".

610 *inquit* Erasmus is paraphrasing *Ann.* fol.
 LXXIX. Lee's words are: "Sed quae te quid
 responderes, si quis maritus te consuleret,
 resuscitata vxore, quid sibi faciendum, cogi
 ne possit, vt eam recipiat".

614 *ad Corinthios* 1. *Cor.* 7, 39.

616 *adiecerim* In the passage excised after 1522.
 Cf. *supra*, n.l. 595.

618 *inquit Ann.* fol. LXXIX verso, with chan-
 ged word order.

625 *aio* Cf. Reeve, p. 730: "Character ille inde-
 lebilis apud ipsos natus". The phrase was
 omitted after 1522.

626 *Thomistarum* Cf. Thomas Aquinas,
Summa Theologiae 3, qu. 63, art. 1, entitled
 "Vtrum sacramentum imprimi aliquem
 characterem in anima".

626 *ex Augustino* (app. crit.) Migne *PL* 43,
 107-244.

racterem imprimi. An si mihi pereat Lydia regula, ad quam studeam explorare,
 630 quid obliquum sit, quid rectum, ideo nihil erit rectum aut curuum?

AD CCXXIII.

Hanc annotationem addit extra numerum, quo plus conflēt inuidiae nobis. Hanc
 epistolam diu non fuisse receptam a Romanis constat, aut certe Pauli nomine
 non fuisse receptam, quod in ea quaedam essent, quae iuxta speciem sermonis
 635 viderentur non abhorre ab Origenis dogmatibus. Leus putat Paulum abstinuisse
 ab omni specie mala. Id an verum sit nescio. Certe conatus est. Sed quid si
 viciū oculi sit in causa, vt species videatur esse mala, an ideo non poterit dici
 esse aliqua mali species? Sed durius est quod alibi dixi: *Hic locus manifeste adimit*
spem relapsis. In caput vi. annotans multis verbis explico sententiam chatholicam
 640 eius loci. Cur Leus non hoc etiam interpretatus est ad consimilem sensum? Illinc
 certe poterat perspicere meo iudicio non adimi spem relapsis, sed aliorum, qui
 locum illum peruerse interpretarentur. Et tamen his verbis, quoniam senseram
 quosdam offensos, in posteriore aeditione mutauī quod scripseram. Si adimit,
 inquit, spem relapsis, quomodo dicis esse receptam ab ecclesia, cum ecclesia dam-
 645 net quod probat epistola? Epistolam recipit ecclesia, peruersam interpretationem
 non recipit. Sicut Chrysostomum recipit ecclesia, sed quod alicubi Leus interpretatur
 ex Chrysostomo non recipit ecclesia.

AD TITVM

AD CCXXV.

650 *Ante tempora secularia*. Hic Leus *Chrysostomus*, inquit, *legit secularia*. Verum, sed
 Latine versus. At Hieronymus mecum legit *aeterna*. |

LB 238

AD CCXXVI.

655 *Secundum imperium*, ἐπιταγήν. Ego malo *delegationem* quam *imperium*. *Chryso-*
stomus, inquit Leus, *interpretatur imperium*. Verum, sed Latine loquens aliena lin-
 gua.

AD CCXXVII.

660 *Gratia et pax*. Admonui Graecis omitti coniunctionem. Leus obiicit suum
 Chrysostomum, aliena lingua loquentem. Sed quid Hieronymus legerit incer-
 tum est. Quid Graeci legant res ipsa indicat. Quamquam quid id habet
 momenti?

AD CCXXXVIII.

- 665 *Reliqui te Cretae*. Cum Creta sit insula, admoneo nihilo Latinius dici *reliqui te Cretae* quam si quis dicat *reliqui Hispaniae* pro eo quod erat *in Hispania*. At Leus Hieronymus, inquit, *sic legit*. Legit, sed vulgatam sequutus interpretationem. An ideo mihi non licebit priuatim Latine dicere, presertim cum Graece non sit *Cretae*, sed *in Creta*?
- 632 Epistola ad Hebraeos* C BAS: om. A B.
650 Tit. i.* omnes.
- 651 aeterna. A B: aeterna. Atque etiam interpretatur, nec libet interim arguari quod fuerit ante tempora aeterna. Certe Nazianzenus in sermone plane testatur quod in rebus conditis uocatur *χρόνος*, id in rebus aeternis uocari *αἰώνια*. C, aeterna. Certe ... quid fuerit ... *αἰώνια* BAS.
- 629 *Lydia regula* I have not found this expression anywhere except in Erasmus, who uses the expression also in his *Paraclesis* (Holborn, 144, l. 29; LB VI, *3v) and in the *Enarratio in primum psalmum* (ASD V, 2, p. 52, l. 565). There the phrase was changed in 1521 to *Lesbia regula*. However, our passage requires a different meaning. *Lydia regula* may be related to (or, Erasmus may have confused it with) 'Lydius lapis', a touchstone (*Adag.* 487 Lydius lapis; Heraclius lapis, ASD II, 1, p. 558).
- 632 *extra numerum* I.e. this note does not refer to any specific passage, but discusses the canonicity of Hebrews.
- 634 *non ... receptam* In 1546, the Council of Trent affirmed the canonicity of Hebrews, but not the authorship of Paul. Cf. T.W. Manson, *The Problem of the Epistle to the Hebrews*, *Bulletin of the John Rylands Library* 32 (1950), pp. 1-17.
- 635 *putat* Lee (presumably quoting from a note sent to him) has Erasmus replying: "In epistola ad Hebraeos (sapit) dixi, quantum attinet ad speciem sermonis, unde sumpta est occasio". Lee objects: "At ego credo Paulum abstinuisse a specie falsi, sicuti et a specie mali" (*Ann.* fol. I.XXX).
- 638 *alibi dixi* Reeve, p. 726.
- 639 *caput vi*. Reeve, p. 719 on *Hebr.* 6, 6: "Hic quoque locus causa fuit, quo minus haec epistola Pauli putaretur nonnullis, quod id uideatur asserere, quod a nonnullis haereticis defensum est, si quis a baptismo relapsus esset in peccatum letale ... non posse poenitentia restitui".
- 653 Eodem* omnes.
654-655 lingua. A B: lingua. Caeterum quod interpretatur ille pro me facit. C BAS.
657 Eodem* omnes.
660 momenti? A B: momenti? Certe sic legitur in uetustissimo codice Chrysostomi atque etiam in Theophylacto. C BAS.
662 Eodem* omnes.
663 quam si A C BAS: quasi B.
- 643 *postiore* Cf. the long addition of 1519, Reeve, p. 720.
644 *inquit* Erasmus is paraphrasing Lee's *Ann.* fol. LXXX verso. Lee's words are: "Si manifeste adimit spem lapsis, plane aduersarius est ecclesiastico dogmati. Et mirum est ecclesiae receptum, quod est ecclesiae damnatum".
650 *Ante tempora* Tit. 1, 2.
650 *Chrysostomus* *Hom.* 1, 1 (Migne PG 62, 663).
650 *inquit* Cf. *Ann.* fol. LXXX verso.
651 *Hieronymus* Migne PL 26, 592 B. Jerome is cited by Erasmus. Cf. Reeve, p. 693.
651 *Nazianzenus* (app. crit.) Migne PG 36 320 A-B.
653 *Secundum imperium* Tit. 1, 3.
653-654 *Chrysostomus* *Hom.* 1, 2 (Migne PG 62, 666).
654 *inquit* Leus Cf. *Ann.* fol. LXXX verso.
657 *Gratia et pax* Tit. 1, 4.
657 *Admonui* Reeve, p. 694.
657 *obiicit* *Ann.* fol. LXXX verso, citing Chrysostom's *Hom.* 1, 2 (Migne PG 62, 667).
658 *Hieronymus* Also cited by Lee, *Ann.* fol. LXXX verso. The reference is to Jerome's commentary *ad locum*, Migne PL 26, 595 B.
660 *Chrysostomi* (app. crit.) Migne PG 62, 663; 667 (where the conjunction is added).
660 *Theophylacto* (app. crit.) Migne PG 125, 148 B.
662 *Reliqui te Cretae* Tit. 1, 5.
662 *admoneo* Reeve, p. 694.
664 *Hieronymus* Migne PL 26, 595 D.
664 *inquit* *Ann.* fol. LXXX verso.

AD CCXXIX.

Per ciuitates, κατὰ πόλιν. Admonui ad verbum sonare *per ciuitatem*, non quod ita verti velim. Nam addo: *id est, in singulis ciuitatibus*. Et in contextu verto *oppidatim*. Quid igitur est, quod annotat Leus, nisi quod studuit explere numerum suum?

AD CCXXX.

Subditos esse. Submonui distinctionem huius loci diuersam esse ab ea quam Hieronymus indicat fuisse in suae tempestatis exemplaribus. Hic Leus ceu graue telum nactus miratur nos fidere Graecis codicibus ob hypostigmen aliter nunc positam, quam olim fuerit in Hieronymi codicibus. O serias annotationes!

AD CCXXXI.

Saluatoris. Admonui Graecis esse non σωτήρος sed σωτήριος, id est, *salutaris* siue *salutifera*. Atque ita sane legimus etiam in aeditione Aldina. Hinc rursus Leus vociferatur Graecorum codices esse deprauatos et nostros hoc certe loco esse emendatiores. Fingat ita esse, quid tum postea? Et tamen quod asseuerat incertum est. Postremo cum sensus sit idem, quid refert vtrum legas?

AD CCXXXII.

Et humanitas. Quoniam Graeca vox φιανθρωπία obstatat quominus hic sermo posset accipi de humana natura Christi, admonui lectorem, ne cum recentioribus quibusdam erraret. Addo, de Patre Iesu dictum. Leus vult ad totam trinitatem pertinere. Sed ni de Patre intelligas, qui cohaeret quod sequitur, *per Iesum Christum Saluatorem nostrum*? Certe de Patre interpretatur Ambrosius. | Neque tamen affirmaui quod adducit Leus, sed modestissime adieci his verbis: *Et quod Deum seruatores vocat, magis ad Patrem referendum videtur, quam ad Filium*. Et tamen haec recenset Leus inter ea, quae non mutarim, homo pertinax et indocilis.

AD CCXXXIII.

Has annotationes fuisse Leo suppeditatas ab aliis posteaquam adornasset iam opus suum ad aedendum vel hoc est argumento, quod non habent suum locum. Quoniam vulgo nihil aliud sonat haereticus quam male sentientem de dogmatibus fidei, visum est admonere Paulum illic non proprie loqui de hoc hominum genere, sed in vniuersum de contentiosis et factiosis. Porro quod ascripseram, *haereticum appellat, non qui dissentiat a conclusionibus magistrorum nostrorum, sed factiosum*, Leus illico arrepta ansa conatur theologorum ordinem in me concitare mira facundia declamans prorsus haereticum esse, quicumque dissenserit a dogmatibus illo-

- 668 Eodem* *omnes*.
- 673 Tit. ii.* *omnes*.
- 678 Eodem* *omnes*.
- 682 legas *A*: legas? Porro quod ait legere Chrysostomum quemadmodum nos legimus, reclamant vetusti codices Graeci, in quibus non solum legit σωτήριος, verumetiam interpretatur, si quis attentius expendat. *B C*, legas? ... expendat. Certe Theophylactus legit addito etiam articulo, ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ ἡ σωτήριος πᾶσιν ἀνθρώποις. *BAS*.
- 684 Tit. iii.* *omnes*.
- 688 Ambrosius* *C BAS*: *om. A B*.
- 688 nostrum? Certe *A B*: nostrum, nisi sic placebit ordinare sermonem: seruatur Iesus effudit in nos abunde spiritum per Iesum Christum. Certe *C BAS*.
- 688 Ambrosius. Neque *A B*: Ambrosius, aliquanto grauior autor, opinor, quam sit Leus, nec hic solus interpretatur de patre, etiam si solus mihi debebat esse satis Ambrosius aduersus huiusmodi sycophantiam, interpretatur et Hieronymus, indicans hoc loco designari totam triadem. Sed praestabit, opinor, ipsa Hieronymi verba subscribere. Diligentius, inquit, attendamus et inueniemus in praesenti capitulo manifestissimam trinitatem. Benignitas quippe et clementia saluatoris nostri dei alterius non quam dei patris, per laucum regenerationis et renouationem spiritus sancti quam effudit super nos abunde per Iesum Christum saluatorem nostrum. Neque *C BAS*.
- 691–692 indocilis *A B*: indocilis. Quis non admiretur huius hominis insignem petulantiam, qui non consultis tantis interpretibus, repente prosilit ad calumniandum quod non intelligit. Et hic est ille mirabilis annotator, qui per literas gloriatus est apud amicos, nihil in opere meo futurum fuisse, quod vel Momus reprehenderet, si ipsius annotationibus paruissim. Addit rursus nonnihil de articulo. Et si de patre, inquit, loquitur, vbi est articulus tuus, cum sine articulo dicatur Graece sic, τοῦ σωτήρος ἡμῶν Θεοῦ, aut quasi non praecesserit hic articulus, aut quasi non aliqua de causa possit omitti articulus, aut quasi quoties additur, necesse sit patris personam intelligi. Rogat me Leus vbi sit articulus, ego iustus illum rogarim, vbi fuerit mens ipsius cum haec scriberet. *C BAS*.
- 694 Eodem* *omnes*.
- 696 Haereticus* *C BAS*: *om. A B*.
- 668 *Per ciuitates Tit. 1, 5*.
- 668 *Admonui Reeve, p. 694*.
- 669 *verto* In the text of 1516, vol. 2, p. 133.
- 670 *annotat* Lee wrote: "Chrisostomus [*Hom. 2, 2, Migne PG 62, 671*] legit (per ciuitates) pluraliter. Neque enim (inquit) volebat totam insulam vni episcopo committi. Idem: Hieronymus in commentariis" (*Ann. fol. LXXX verso*).
- 673 *Subditos esse Tit. 2, 9*.
- 673 *Submonui Reeve, p. 698*.
- 673–674 *Hieronymus Migne PL 26, 619 B–C*.
- 675 *miratur Ann. fol. LXXXI*.
- 678 *Saluatoris Tit. 2, 10*.
- 678 *Admonui Reeve, p. 698*.
- 679 *Aldina Cf. Ald. fol. 425 verso*.
- 680 *vociferatur Ann. fol. LXXXI (wrongly numbered LXXIX)*.
- 682 *Chrysostomum (app. crit.) Migne PG 63, 685*.
- 682 *Theophylactus legit (app. crit.) Migne PG 125, 160 D*.
- 684 *Et humanitas Tit. 3, 4*.
- 685 *admonui Reeve, p. 700*.
- 686 *Leus vult Ann. fol. LXXXI*.
- 687 *quod sequitur Tit. 3, 6*.
- 688 *Ambrosius Migne PL 17, 530 C*.
- 688 *ipsa Hieronymi verba (app. crit.) Migne PL 26, 629 A*.
- 689 *adducit Leus* Lee quoted Erasmus accurately: "Paulus hic loquitur de patre Iesu" (*Ann. LXXXI, cf. Reeve, p. 700*). The point of Erasmus' complaint is presumably that Lee did not quote him more fully.
- 698 *adieci Reeve, p. 700*.
- 691 *recenset* Actually, Lee fails to comment on the status of note no. CCXXII in the section "Manentia". Cf. *Ann. fol. CVI verso*: "CCXXI, CCXXIII ... manent".
- 695 *non ... locum* I.e. the whole section on Titus is out of sequence, as it follows the notes on Hebrews.
- 697 *admonere* Reeve, p. 701: "Caeterum haereticum, ni fallor, appellat non qui dissentiat a quibuslibet placitis doctorum, sed factiosum". In 1519 Erasmus added: "licet et factiosus sit qui haerescos auctor est". The passage concerns *Tit. 3, 10*.
- 698 *ascripseram* Quoted with slight changes. For the exact wording cf. preceding note.
- 700 *arrepta ansa* Cf. p. 163, n.l. 568.
- 701 *declamans Ann. fol. LXXXI (wrongly numbered LXXX) recto-verso*, which is paraphrased by Erasmus in the following. Lee's view of the prestige and authority of theologians, especially the members of the faculty of theology at Paris, is representative of his time. For practical evidence cf. the *Chartularium* of the University of Paris, eds. H. Denifle and A. Chatelain, Paris, 1897, vol. IV, pp. 203, 295.

rum, modo hi probe munere suo fungantur in his quae ad fidem et mores spectant. Nec enim per alios statui de iis, quae ad fidei negotium pertinent. Quibus si detrahatur decernendi autoritas, quid sit impium, quid sit haereticum, nulli supererunt, quibus hoc negotii committatur, cum pontifices nihil absque illis pronunciant. Siquidem ecclesiam nihil reprobare aut approbare sine iudicio. Id iudicium nulli superesse praeter magistros nostros. *Pontifices, inquit, autoritate decernunt, hi iudicio. Quod ni praecesserit autoritatem, manca plane est et inutilis.*

In hoc sermone, dum Leus impense theologis adulatur odio mei, pontifices, hoc est, episcopos afficit contumelia, quibus ita tribuit autoritatem, vt iudicium detrahat. An episcopis nullum est iudicium in negotio fidei, etiam si non sint magistri nostri? Dicit horum autoritatem esse mancā, ni praecesserit iudicium magistrorum nostrorum, quasi soleant de pietatis ac fidei negociis illi perperam iudicare, aut quasi non possint etiam theologiae professores iudicare perperam. Quis autem adimit theologis autoritatem iudicandi? Aut quis ab illis dissentit, vbi probe funguntur munere suo? Sed quis istuc iudicabit, an probe suo fungantur munere? Nimirum subindicat hic Leus quod aliquoties non funguntur probe suo munere et, opinor, idem arbitratur vsu venire in nonnullis theologis quod magno nostro malo experimur in medicis. Multum honoris debetur doctis ac fidis medicis. Sed quid praemii debetur iis, quorum multo maxima pars est, qui compendii famaeque gratia passim iugulant homines? Quidam etiam inscitia. Nec vlli magis affectant haberi medici, quam qui minime sunt. Non dubito, quin Leus sibi videatur eximie theologus. Alioqui non tanto supercilio mihi impingeret colaphos, neque tanta autoritate pronunciaret haereses. Et tamen ipsa res docet illum vix idoneum esse, qui se profiteatur theologiae candidatum. Itaque, | qua fronte sic passim pronunciat Leus, cui nec autoritas adest, eo quod non sit episcopus, nec iudicium, quum non sit theologus. Nec ego tamen locutus sum de quibusuis conclusionibus theologorum, quas Leus vertit in dogmata, nusquam ingeniosior quam ad calumniam ac seditionem, sed in genere dixi sentiens non continuo haereticum esse, qui ab aliquorum theologorum placitis dissentiat, quandoquidem nec ipsi inter se consentiunt in multis. Et sunt quaedam illorum conclusiones, vt vocant, quae non pertinent ad negotium fidei catholicae. Postremo theologorum docere magis est quam decernere. Alioqui cum in omni fere mortalium genere maior pars vincat meliorem, si semel hoc illis permittitur, vt cogant tantum, non etiam doceant, periculum est, ne cogamur pro optimis sequi pessima. Quod si doctrina Christi tantum esset violenta nec admisceret quae consentiant cum naturae sensu, quae vim veri genuinam prae se ferant, fortasse nec Christo crederemus cui nunc credimus maxime.

Ego doctis, grauibus, sobriis ac piis theologis plus tribuo quam ipse Leus – ausim id quamlibet sancte deierare – et recentiores veneror alioqui non consulturus illos tam diligenter in Nouo Testamento. Nec ideo sum illis iniquior, quod in ea palestra, in qua potissimum exercentur illi, non perinde valeam, non quod existimem mihi defuturum omnino fuisse ingenium, sed quod alio me fatorum vis deflexerit. Sed tamen quorundam ingenium, mores, iudicium, eruditionem ita sum expertus, vt nihilo magis mihi displiceam, si sim illis haereticus, etiamsi

iuxta Pauli consilium placere cupiam omnibus, siquidem fieri possit. Iam vt integritas fidei nostrae modis omnibus tenenda est mordicus, ita fortassis expediret non quaeuis placita theologorum aut scholasticorum odiose pertrahere ad fidei causam. Et ea maxime deberent nobis esse cordi, quae vitam nostram forment ad Christi regulam. Nunc nescio quo pacto nulla magis vrgemus quam quae faciunt ad questum ac tyrannidem. De quibusdam theologis loquor, non de toto ordine. Nam in hoc scio sanissimo cuique vehementer improbari quorundam stolidos ac seditiosos tumultus. Etenim quemadmodum scelerosi, quibus pacatis rebus humanis male est, bellum optant, ita illi turbari cupiunt tranquillitatem reipublicae christianae, quod ita magis expediat ipsorum compendiis.

Verum, vt finiam, reiicit Leus, quod dixerim hic Paulo dici haereticum, qui factiosus sit. *At factiosus*, inquit, *esse potest, qui non sit haereticus*. Verum est Latine; at Graece idem est *factio* et *haeresis*, nisi quod *haeresis* magis sonet in bonam partem. An ideo haereticus non est factiosus, quia est aduersarius veritatis? Sed tamen factiosus esse potest, qui tumultuose contendat de rebus ad fidem non pertinentibus, quemadmodum illi, qui pro doctrina euangelica inculcabant fabulas Iudaicas et genealogias. Nam de his agit Paulus. Veluti si quis nunc seditiose contendat caput Annae, quod visitur Durae, non esse matris virginis Mariae, sed alterius cuiusdam foeminae. Hac ex re Paulus nollet suscitari procellas ac turbas. Postremo quod hic in genere dixeram bono sensu, sic in aeditione posteriore explico, vt ne quis possit offendi.

AD PHILEMONEM

AD CCXXXIIII.

Donari me vobis. Cum sensus sit idem, tamen admonui Graecis esse *χαρισθήσομαι*, id est, *donabor*. Sic habet et aeditio Aldina, et ad eum modum legit Ambro-

706 Leus solis theologis tribuit iudicium* C
BAS: om. A B.

718 vsu venire in nonnullis A B: vsu nullis C,
vsuuenire nonnullis BAS.

720 iis A B: his C BAS.

728 Leus ad calumniam et seditionem ingeniosissimus* C BAS: om. A B.

749 Quae nobis cordi esse debent* C BAS: om.

A B.

756 reiicit A C BAS: reiiciat B.

757 Factio* C BAS: om. A B.

758 Haeresis* C BAS: om. A B.

762 agit A BAS: ait B C.

770 Aldina, et A B C: Aldina, sic legit Theophylactus, et BAS.

707 inquit Ann. fol. LXXXI verso.

746 Pauli consilium 1. Cor. 9, 22.

757 inquit Ann. fol. LXXXI verso.

762 Nam ... Paulus At the beginning of the letter, Titus has been told to act especially against Jewish subverters of the faith ("maxime qui de circumcissione sunt", *Tit.* 1, 10); for *fabulas Iudaicas* cf. *Tit.* 1, 14, for *genealogias* cf. *Tit.* 3, 9.

763 Durae Düren, a shrine in Germany. Several shrines claimed to have the authentic relic. Cf. *Bibliotheca Sanctorum* I, 1271.

766 posteriore Cf. *supra*, p. 267, n.l. 697.

769 *Donari me Phm.* 1, 22.

769 *admonui* Reeve, p. 704.

770 Aldina Cf. Ald. fol. 426.

770 *Theophylactus* (app. crit.) Migne PG 125, 181 C.

sus. Si Chrysostomus aut Hieronymus legit *χαρισθήσεσθαι*, quid tum postea? Et tamen incertum quid illi legerint. |

LB 241

EPISTOLA IACOBI

AD CCXXXV.

775 Suspitor et hanc annotationem esse alienam. Sit hoc somnium animi mei, si tu dissentis, lector, mihi vel illud est argumento quod, quum habeat causam non omnino malam, tamen non intonat conuiciis, quod solet etiam in causa pessima. Quod nos legimus, *ostende mihi fidem sine operibus*, ostendi Graecis esse *ex operibus*. Admoneo iuxta nostram lectionem non satis constare sensum. Sed ne sim
780 prolixior, rem tribus verbis expediam. Quod Leus admonet fingi personam, qui ex aduerso respondeat, vel ipse Iacobus demonstrat: *Sed dicet quis*. Verum ego paulo aliter ordino dialogum quam Leus. Nam si sermonem hunc *Tu fidem habes* tribuamus illi quem redarguit Iacobus, qui consistit vt is sibi arroget opera, qui putat absque operibus sufficere fidem? Aut qui conuenit vt apostolus iubeat exhiberi fidem absque factis, qui docet non consistere fidem sine factis? Proinde mihi
785 videtur hic esse sensus: erant qui putabant alterum sufficere. Iacobus vult vtrumque coniungi. Itaque sub persona secunda facit aliquem alteri loquentem: tu fidem habeas, satis sit tibi. Ego opera habeo, et id mihi satis est absque fide. Hoc colloquium interpellat Iacobus: imo neutri sufficit ad salutem quod habet.
790 Sed tu qui fidem iactas, doce factis ipsis tibi fidem esse, quae certe res ociosa non est. Et ego factis ipsis declarabo mihi neutrum deesse. Sed ad hanc sententiam non quadrat Latina lectio. Verum, et ob id admonui Graecae lectionis. Vides, lector, quae Leus tot verbis disputat nihil ad rem pertinere, quippe cum non intellexerit quid mihi voluerim.

795

AD CCXXXVI.

Si Dominus voluerit. Cum indicassem Graecam lectionem a nostra diuersam, adiunxeram: *Sed haud scio, an Graeca hoc loco sint deprauata*. Subiicit Leus: *Idem dixisses saepe antea*. Quid autem si dixissem, quemadmodum et dixi? Colligit Leus non esse fidendum Graecis codicibus. Ego vicissim colligam nec Latinis
800 fidendum, de quibus hoc subinde fateamur oportet. At quid facerem in consensu codicum, quando sic habet et Aldina aeditio? Nihil autem erit incommodi si legamus hunc in modum sublata vnica coniunctione: *ἐὰν ὁ κύριος θελήσῃ καὶ ζήσωμεν, ποιήσομεν τοῦτο*, id est, *si Dominus voluerit et vixerimus, faciemus hoc*.

805

PETRI PRIMA

AD CCXXXVII.

In quem desyderant. Cum Graecis sit constanter α , indico videri deprauatum in nostris libris pro *in quae, in quem*. Nam Petrum sentire de magnificis illis promissis, quae olim praedicta per prophetam postea mundo sint exhibita per euangelicam lucem modis omnibus eiusmodi, vt ipsis etiam angelis praebeant admirabile iucundumque spectaculum. Qui mutauit *quae* in *quem*, videtur ad spiritum retulisse, qui precessit. At nego mirum esse, si angeli cupide speculantur Spiritum Sanctum. Sed his verbis Petrus effert maiestatem Euangelii, quam angeli quoque venerentur gratulantes humano generi tam admirabili consilio redempto, vnde canunt *Gloria in excelsis Deo*. Hic quid est, optime lector, quod reprehendi mereatur? At vide quam multa repperit Leus. Primum, inquit, fieri potest, vt hic quoque Graeci codices sint deprauati. Vt fieri possit, non est verisimile in tanto consensu, praesertim commodiore sententia, etiamsi Leo secus videtur, vel ob hoc, vt a me dissentiat. Deinde, non narrat, inquit, Petrus pro re mira, | quod angeli desiderant prospicere. Si hoc adducit ad exaggerandum maiestatem Euangelii, nonne refert vt rem miram? *Idem*, inquit, *possis dicere, si referatur ad Christum*. Christum vt Deum semper contemplati sunt angeli. Hoc mysterium incarnationis, crucis, resurrectionis, redempti generis humani, diu desiderarant angeli videre, quod tum cupide cernebant. Et si referatur ad Christum natum, crucifixum, resuscitatum, ascendentem, mittentem Spiritum, plane mirum erat. Et

775 Iacobi. ii.* *omnes*.781 demonstrat. Sed *A B*: demonstrat, cum ait:
Sed *C BAS*.788 habeas *A B C*: habes *BAS*.791-792 sententiam non *A B C*: sententiam,
inquit, non *BAS*.796 Iaco. iiii.* *omnes*.807 1. Petri. i.* *omnes*.807 Graecis *A B C*: *om. BAS*.821-822 Christum. Christum *A B*: Christum *C BAS*.822 Deum *A*: eum *B C BAS*.770-771 *Ambrosius Migne PL* 17, 534 D.771 *Chrysostomus Hom.* 3, 1 (*Migne PG* 62, 716). Chrysostom is cited by Lee, *Ann.* fol. LXXXI verso.771 *Hieronymus Migne PL* 26, 652 D, cited by Lee, *Ann.* fol. LXXXI verso.778-779 *ostende ... operibus Iac.* 2, 18.779 *Admoneo* Reeve, p. 740.780 *admonet Ann.* fol. LXXXII (wrongly numbered LXXX).793 *tot verbis* In discussing the passage at length, Lee failed to give a satisfactory interpretation. He acknowledged as much, but concluded: "Ego tamen nihil noto, ne susci-tem tumultum in sacris literis. Nam certum est sensum sanum esse, etiam si lectio non sit sana" (*Ann.* fol. LXXXII verso).796 *Si dominus Iac.* 4, 15.796 *indicassem* Reeve, p. 743.797 *Subiicit Leus Ann.* fol. LXXXII verso.801 *Aldina* Cf. *Ald.* fol. 430 verso.807 *In quem* 1. *Petr.* 1, 12.807 *indico* Reeve, p. 746.812 *nego* *Ibid.*816 *inquit* Paraphrasing *Ann.* fol. LXXXII verso.819 *inquit* Paraphrasing *Ann.* fol. LXXXIII.821 *inquit* *Ibid.*

idem est sensus quem ego adduco. Sed in sermonis ordine scrupulus est. Eum explico. Addit Leus: *Quid si non sit mirum, non propterea non erit verum? Sic multa feceris falsa in sacris litteris.* Quod responsum hic merebatur Lei proteruitas? An dixi non esse verum, quod angeli cupiunt intueri Spiritum Sanctum? An ideo
 830 non est verum, si indico Petrum aliud hoc loco dixisse? An inducit falsitatem sacris litteris, si quis ex vera lectione ostendit sensum qui Leo non placet? Nec his contentus arrodit quod pro εὐαγγελισαμένων ὑμᾶς, quo sermo dilucidior esset, verterim: *qui vobis praedicauerunt Euangelium. Nihil erat opus, inquit, periphrasi.* Quid ego audio? Anne tum quidem cum id suadet vtilitas? Sed *turbat ordinem*
 835 *sermonis.* Leo turbat, at aliis non turbat. Nam *in quae* refertur ad ea quae praecesserunt, *haec quae nunc annunciata sunt vobis,* et alia item quae sequuntur. Vides, vt ad calumniandum est ingeniosus ac diligens.

AD CCXXXVIII.

Honorem impartientes. Ex autoritate diui Hieronymi demonstraram hic Petrum
 840 agere de temperando nonnunquam a coitu vxoris, quo magis vacetur sacris pre-
 cationibus. Et atrocius aliquanto fortasse quam par est reiicio commentum
 Lyrani, qui locum hunc interpretatur, quasi Petrus monuerit maritos, vt vxoribus
 prospiciant de victu et vestitu honesto secundum statum et facultates suas. Si
 845 Lyranus interpretatus fuisset generaliter de subsidio, quo subleuandae sint vxores,
 non perinde displicuisset illius commentum. Nunc id, quod est infimum, solum
 attigit. Quis autem maritus solet vxorem famelicam ac nudam relinquere? Hic
 primum Leus magna libertate reiicit interpretationem Hieronymianam, quod
 soleat et alias torquere litteras sacras aduersus haereticos. Sed hic mihi videtur
 Leus oblitus, quod alibi me tam inclementer acceperit, qui dixerim orthodoxos
 850 nonnunquam id facere, quod hic affirmat subinde facere Hieronymum, videlicet
 ὀρθοδοξότατον. Quid dicent haeretici cum haec audient? Quas gratias ageret Leo
 Iouinianus, Heluidius, Vigilantius, et Pelagius?

Sed haec vtcunque habent, quod sequitur non potui sine risu legere, quantum-
 uis atrociter ille incessat. Somniat enim Leus quod Petrus dixit *vasculo infir-*
 855 *miori* me interpretari de pudendo membro muliebri. Quis hoc non rideat? Et
 vide quibus conuiciis hic accipit me censor meus. *Nescio, inquit, quid possit inept-*
tius dici, quam vt hic sermo referatur ad pudendum vasculum muliebre. Sed vnde
 somnium hoc Leo venit in mentem? Nunquid istiusmodi quippiam colligitur ex
 verbis meis? An quia coitus fit mentio? Vt coitus non fit absque membro illo, ita
 860 non statim qui de coitu loquitur membrum hoc nominat. Deinde magna cum
 autoritate docet me vasculum infirmius hic appellari feminam ipsam, non mem-
 brum pudendum. *Nescis, inquit, Paulum nos vocare vasa fictilia?* Ac mox: *Ergo,*
inquit, ita interpretare infirmius vasculum, quo contra possis opponere firminus vascu-
 865 *lum.* Hoc sane nos docuit Leus. Sed absurdus est etiam quod subdit. *Sed nec*
dices, inquit, Petrum prohibere omnem corporum communionem inter coniuges.
Nam Paulus tunc reclamabit dicens: Reuertimini in idipsum. Quis hoc asscriberet

Petro? *At hoc, inquit, sequitur ad tuam interpretationem, cum etiam sanctissimo coitu inquinetur vasculum muliebre, vasculum, inquam, pudendum, addo et totum corpus.* |

- LB 243 Cur Leus hanc interpretationem meam vocat potius quam Hieronymianam?
 871 Quin cum illo rixatur potius quam mecum? Ad haec, sub cuius tandem persona haec dicit, inquinari totum corpus vxoris etiam sanctissimo coitu? Sub mea? Nihil vnquam tale dixi. Sub sua? Vbi est igitur quod alias sic tuetur, nec in membro nec in coitu quicquam esse turpe? Sed pergit doctor meus ex ipso sermonis
 875 contextu demonstrans prorsus insanum esse quod interpretatur Hieronymus. *Quid dicemus, inquit, impartientes honorem foemineis vteris, ut non inquinentur libidine, tanquam coheredibus gratiae Dei?* Quid dicturi sint qui haec legent, nescio. Verum diuino multos dicturos eum, qui haec scripsit, non caruisse febris. Sed hunc locum quo coepit impetu prosequitur: *Quid foedius, quid insulsius hac interpretatione? Sunt foeminei vteri coheredes gratiae Dei?* Quid si quis legens nos a
 880 Paulo dici coheredes Christi et crederet nos significare cucurbitas, an ideo essent coheredes Christi cucurbitae? Quos tumultus hic citat ex sua ipsius inscitia! Nec illi satis fuit rem tam pene dixerim insanam semel effutisse. Iterum atque iterum inculcat. Quod si libuit illi ad hunc argutari modum, cur non cauillatur et illud,
 885 cum de membro pudendo Leo loquatur Petrus, magis dicendum fuisse ἐνοικουῦντες quam συνοικουῦντες? Caetera quae congerit non admodum ad me pertinent.

826 ego adduco. Sed *A B C*: ego adduco, non diuersus ab eo quem ex Veterum commentariis adducit Beda. Sed *BAS*.

834 turbat ordinem *A B*: turbat, inquit, ordinem *C BAS*.

839 1. Petri. iii.* *omnes*.

841–842 Lyrani commentum* *C BAS*: *om. A B*.

848 hic *A B*: interim *C BAS*.

849 Orthodoxi scripturas torquent* *C BAS*:

om. A B.

877 Dei? Quid *A B*: dei? Ita Leus. Quid *C BAS*.

880 Dei? Quid *A B C*: dei? Haec Leus. Quid *BAS*.

881 crederet nos *A*: crederet pronomen nos *B C BAS*.

882 citat *A B C*: ciet *BAS*.

885 Leo *A B C*: iuxta Leum *BAS*.

826 *Beda* (app.crit.) Migne *PL* 93, 45 A.

827 *Addit Leus Ibid.*

833 *verterim* In the text of 1516, vol. 2, p. 163.

833 *inquit Ann.* fol. LXXXIII.

835–836 *praecesserunt* 1. *Petr.* 1, 12.

839 *Honorem impartientes* 1. *Petr.* 3, 7.

839 *Hieronymi* Not Jerome, but Beda (cf. Migne *PL* 93, 55 C).

839 *demonstraram* Reeve, p. 751.

841 *atrocius* Erasmus wrote: "Pudet hoc loco referre quid interpretetur Lyranus" (Reeve, p. 751). In 1519 he changed "pudet" to "non libet".

842 *Lyrani Biblia*, ed. Fevardentius, VI, 1327, note 6.

847 *reiiicit Ann.* fol. LXXXIII verso.

848 *torquere litteras* Lee does not give this out as his own opinion, but cites Erasmus: "Hiero-

nymus soles dicere multa libertate vti in scripturarum interpretatione, quo tueri possit pudicitiam. Et alibi narras quaedam graeca vocabula non satis ad ipsorum proprietatem interpretatum esse, sed accommodasse magis ad suas partes contra haereticos, id quod forte hoc loco fecit, si tamen interpretetur vt tu dicis" (*Ann.* fols. LXXXIII recto–verso).

849 *alibi* Cf. the discussion *supra*, p. 92, l. 535 sqq.

856 *inquit Ann.* fol. LXXXIII verso.

862 *inquit Ibidem.*

862 *vasa fictilia* Cf. 2. *Cor.* 4, 7.

865 *inquit Ann.* fol. LXXXIII.

866 *Reuertimini in idipsum* 1. *Cor.* 7, 5.

867 *inquit Ann.* fol. LXXXIII.

876 *inquit Ibidem.*

879 *prosequitur Ibidem.*

Sed ne Hieronymum omnino relinquamus indefensum, audi, lector, quemadmodum inter se cohereat hic locus. Praeceperat Petrus vt et vxores obtemperarent maritis, tanquam dominis. Rursus maritos admonet, vt accommodent se suis
 890 vxoribus, vasculis infirmioribus, vt pote propensioribus ad ea quae sunt carnis ac magis obnoxiiis animi cupiditatibus, sed accommodent secundum scientiam, hoc est, cum iudicio, non per omnia obsecundantes illarum affectibus, quemadmodum fecit Adam, neque sinant illas intemperanter seruire voluptati corporis, quin potius assuefaciant vt ea quae sunt animi sectentur et rebus honestioribus ac
 895 sacratoribus vacent. Neque putent vxorum non esse alium vsum quam ad coitum, cum sint coheredes gratiae vitae. Itaque aequum esse vt, quando vocatae sunt ad idem praemium, paribus etiam studiis cum maritis contendant ad ea quae sunt pietatis. Christianorum sacra sunt purae preces ad Deum. Has oportet a puris, a vigilantibus, a castis frequenter immolari Christo. Proinde frequenter
 900 et, si fieri potest, in totum a coitu temperandum. Impedit enim luxus corporis sanctas preces. Ecce concinnaui tibi totum hunc locum iuxta Hieronymi sententiam. Neque transilii quicquam, quod mihi obiecerat Leus. Quid hic absurdum? Quid insulsum? Quid foedum? Vbi caetera quae modo detonabat Leus? Caeterum quid hoc loco sentiam de Hieronymi interpretatione mihi necesse non est
 905 pronunciare: sat habeo reiecisse Lei conuicia, quibus tamen magis impetit Hieronymum quam me. Siquidem ille tantus est autor, vt conuiciis incessendus non sit, si quis eum sequatur vel errantem.

AD CCXXXIX.

Mortificatos quidem carne. Ostenderam a librariis viciatum *mortificatos et viuificatos*, pro *mortificatus et viuificatus*. In hoc cum consentiant Graecorum codices, cum ipsa sententia suadeat ita legendum, cum ita citet Hieronymus in Esaias cap. liiii., item Augustinus epistola xc. ad Euodium, rursus sermone de verbis apostoli xiiii., palam interpretans etiam hoc de Christo dictum esse quod mortificatus sit et viuificatus, dubium videri non potest quin nostri libri sint viciati. Nec Leus
 910 inficiabitur, opinor, etiam si nonnihil dubitat, an mendo vacet meus codex, quasi nusquam hoc legatur nisi in meo codice. Deinde videndum an variant Graecorum exemplaria. Videat hoc Leus, mihi tot argumentorum consensus satis est. Et Leo satis esse deberet, nisi tam libenter a me dissentiret, vt malit sentire peperam, quam mecum sentire recte. | Sed illud male habet hominem, quod adieceram: *Iam vero quorsum attinet hoc loco recensere, quae somnient in hanc sententiam, qui Graece nesciunt et id tantum sequuntur, non quod scripsit Petrus, sed quod deprauauit librarius? Possem ad singula conuiciis incessere nimis arrogantem istorum inscitiam, qui de his quae citra linguarum peritiam ne legi quidem emendate possunt, velut ex oraculo pronunciant quicquid somniant.* Hic primo loco Leus obicit mihi miram quandam inconstantiam. *Miror, inquit, quid sit, quod tam varius es, nullo gradu sistis, mutas stationem, nihil non facis, quo carpere possis quosdam interpretes.* Imo Leus sibi nimium constat, vbique sui similis, nihil non faciens, quo calumniatur Erasmus. Sed audi, lector, nouam inconstantiam.

In prioris ad Timotheum epist. cap. iii. dissentio a Valla qui offensus sit, quod mysterium diceretur assumptum. Rogo, cur non magis offendatur, quod Christus dicatur iustificatus. Siquidem in speciem et prima fronte absurdus esse posterius hoc. Nam iustificatus dicitur vulgo qui ex iniusto factus sit iustus. *Ibi*, inquit, *grauatim pateris dici Deum iustificatum, hic prorsus contendis vt sic dicatur.* Nec ibi patior grauatim. Sed Vallam refellens obiicio similem sermonis speciem, cum illum offendisset sermonis facies. Nec hic contendo idem esse dicendum. An idem est dicere Christum mortificatum et viuificatum quod dicere iustificatum? An non est mortuus Christus? An non reuixit? Sed Christus, nec secundum humanam naturam, vnquam fuit expers iusticiae. Habes bellum huius rixae exordium. *Laceras*, inquit, *miseros interpretes, id quod nunquam non facis.* Hoc mendacio quid apertius? Quoties eos cito cum honoris praefatione, etiam recentiores, sanctum Thomam, Lyranum? A quibus licet aliquoties dissentiam, tamen ad plurima conuiueo. Negat Leus idem facere Hieronymum et Augustinum, quos tamen videar imitari. Nec mirum. Illi non viderunt talia glossemata, qualia nos hodie legimus, fortassis atrociora dicturi, si tales id temporis tractassent sacras literas. Quamquam ne id quidem verum est quod ait Leus. Hieronymus an non odiosius tractat Ruffinum quam ego quemquam interpretum recentiorum? An obscurum est quid pronunciarit de commentariis Ambrosii? Quid de ingenio doctrinaque Augustini? An non palam taxat Hilarium, vt Graece tenuiter peritum et tamen Graecorum flosculis venditantem sese? An non dupliciter notat illum, idque satis inclementer, in dialogo quem scripsit aduersus Luciferianos, et quod de rebaptizandis Arianis perperam senserit, et quod sibi in sua sententia non constiterit? Ne quid interim commemorem de Iouinianis, Vigilantiis, atque Heluidiis. Quamquam hic nullum interpretem taxo nominatim. Sed tantum in genere quosdam Lei similes attingo, qui freti scriptura quam offendunt neque consulunt antiquos interpretes, neque Graecos codices, sed veluti re comperta

887 Defenditur Hieronymus* C BAS: om. A B.

898 Christianorum sacra* C BAS: om. A B.

909 Eodem* omnes.

927 Leus sui vbique similis* C BAS: om. A B.

946-947 An obscurum A C BAS: An non obs-

curum B.

949-952 An non ... non constiterit? A B C: om. BAS.

954 Lei BAS: mei A B C male.

955 Interpretum temeritas* C BAS: om. A B.

909 *Mortificatos* I. Petr. 3, 18.

909 *Ostenderam* Reeve, p. 752.

911 *Hieronymus* Migne PL 24, 540 B.

912 *Augustinus epistola xc. ad Euodium* I.e., Epist. 164, Migne PL 33, 716; CSEL 44, 537.

916 *videndum* Erasmus is reacting to Lee's comment: "Sed cur non hic etiam dubitas, quod interdum facis, an graeca male habcant, vel forte diuersa sint exemplaria?" (Ann. fol. LXXXV).

919-920 *adieceram* Reeve, p. 752, quoted by Lee, Ann. fol. LXXXIII verso.

925 *inquit* Ann. fol. LXXXV.

929 *dissentio* Reeve, p. 672.

929 *Valla* Cf. *supra*, p. 257, n.ll. 456-457.

933 *inquit* Ann. fol. LXXXV.

947 *quid pronunciarit* Perhaps Erasmus had in mind passages in which Jerome refers to Ambrose as a former Marcionite (e.g. *De vir. ill.*, 56, Migne PL 23, 703 B).

948 *Augustini* Perhaps a reference to their dispute over the interpretation of Gal. 2, 11-14. Cf. *supra*, p. 69, n.l. 369.

948 *taxat Hilarium* Epist. 58, 10 (Migne PL 22, 585).

949 *notat* Migne PL 23, 184 B.

pro oraculo volunt haberi quod somniarunt, quando nulli plus tribuunt sibi, nulli pertinacius sua tuentur, quam qui nullo sunt iudicio. An huiusmodi glossematum non plena sunt omnia? An non passim labuntur etiam ob Latinae linguae inscitiam? Quid autem mirum hoc aliis vsu venisse, cum id toties vsu venerit in hoc libello Leo?

At Leus negat esse crimen, si interpres viciata lectione deceptus secus interpretetur quam oportet, *modo citra damnum vllum veritatis catholicae*. Verum si id passim ignoscemus interpreti, an existimamus nullum esse damnum veritatis catholicae? Quid autem appellat crimen? An commissum capite puniendum? Ego nusquam appello crimen, sed lapsum insignem ac pudendum. Post haec expatiatur in locum communem, patrocians iis, qui Graeci sermonis ignari iam annis aliquot tractarunt sacras litteras, quibus ita patrocinator, vt laudandos dicat, qui pro sua tenuitate quod potuerunt miserint in gazophylacium, nimirum peius sentiens de S. Thoma, de Bonauentura, de Lyrano, quam ego sentio.

Verum vt multa transiliam ne te, lector, onerem, operae precium est audire quo me telo premat et vrgeat. *Si hoc crimen, inquit, putas, quod cum Graece nesciant, audeant interpretari, quo pacto tu effugies, qui Euangelium Matthaei Graece versus ex Hebraico, itidem | et epistolam ad Hebraeos Latine interpretaris, cum tamen Hebraice nescias?* Vt demus haec Hebraice scripta, cum ego diuersum suspicer, videlicet effugiam eadem rima, qua effugerat Origenes, Chrysostomus, et Hieronymus. Cur enim nos non excuset necessitas? Nemo vidit Euangelium Matthaei scriptum Hebraice. Nemo epistolam ad Hebraeos. Quid superest, nisi vt ex proxima lacuna hauriamus, quando fontis ipsius non est copia? Alioqui, cum quae scribunt et caeteri euangelistae Graece dicta sint a Christo Hebraice, fortassis sunt quae minus percipiuntur ex lingua Graeca. Quamquam ego non sic interpretor Euangelium Matthaei, vt interpretatur Hugo Carrensis aut alii, qui scribunt commentarios.

Porro quae decantat hic Leus de admirabili simplicitate interpretum, de sanctimonia, de studio, de fructu, de candore, quod nunquam inter se dissentiant, quod neminem taxent, quod nusquam a rectitudine fidei exorbitent, quis non videt, quam absit a vero? Quam ingens pugna inter Thomistas et Scotistas, inter Nominales et Reales? An nusquam notatus est Thomas, nusquam Scotus, nusquam Occam? O felices interpretes, quibus talis gloriae suae prece contigerit. Iam hanc disputationem non reliquit nisi relicto aculeo. *Addo, inquit, non obfuisse forte ecclesiae quod Graece nescirent, cum quosdam videam prae gloria Graecanici sermonis multa sibi sumere, in fidei potius detrimentum quam adiumentum.* Ego mihi quam minimum sumo, cum Leus etiam Graece imperitus sibi tantumumat in Graeca lingua, magno videlicet ecclesiae praesidio. Sed huic veneno mellis addit nonnihil. *Nec tamen, inquit, dissuadeo Graeca exemplaria consuli, si quis tamen id pie ac sobrie faciat, captiuato intellectu in obsequium fidei.* Quid? An nullus ausurus erat consulere Graecorum exemplaria, si Leus hoc dissuasisset?

EPISTOLA IVDAE

AD CCXLI.

1000 Quoniam visus est sibi belle ac dextre rem gessisse in *soli sapienti Deo*, renouat hic triumphum, cum illic non intellexerit, quid dixerim. *Antea puto satis explosum*, inquit, *sed et hoc loco magis exploditur*. Quod hic magis exploditur? Σοφῶν esse additum apud Graecos? Id libri testantur, cum nostri codices habeant *soli Deo*. Sed non est additum aduersus Arrianos. Nec id asseuero, quin potius coniecturam meam adfero.

APOCALYPSIS

AD CCXLI.

Mittens per angelum. Admonui et alias verbum hoc ἀποστέλλεσθαι sic esse mitti, vt mittuntur legati cum mandatis, vt mittens Herodes amputauit caput Ioannis. 10 Proinde cum hic dicat ἀποστείλας δι' ἀγγέλου, admoneo lectorem esse aliquid subaudiendum: misso mandato per angelum. Id Leus non negat, interpretans 'missa reuelatione'. Quid igitur hic putauit annotandum? Nam collaudor ab eo,

978 copia? Alioqui *A B*: copia ac ne spes quidem vlla? Alioqui *C BAS*.

982 commentarios. Porro *A*: commentarios. Postremo in sua culpa mihi ignoscet Leus, opinor, qui non veritus est apud Minoritas interpretari Euangelium Matthaei et docere quod nunquam didicit. Porro *B C*, commentarios ... apud Franciscanos ... Porro *BAS*.

986 Interpretes inter se dissentiunt* *C BAS*:

om. A B.

997 dissuasisset? *A B*: dissuasisset? Et quid tandem periculi, si quis faciat quod et fecerunt tot eximii patres et nobis faciendum censuerunt? *C BAS*.

997 In Epistolam Petri primam, finis. *C*: *om. A B BAS*.

8 Apoca. i.* *omnes*.

961 *negat Ann.* fol. LXXXV, quoted by Erasmus with changed word order.

966 *patrocians Ann.* fol. LXXXV verso.

967-968 *qui ... gazophylacium* Cf. *Lc.* 21, 1-2.

971 *inquit Ann.* fol. LXXXVI.

974 *Hebraice scripta* Cf. *supra*, p. 89, n.l. 402.

981 *Carrensis* Hugh of St. Cher; cf. *supra*, p. 215, n.l. 365-366.

983 *quae decantat Ann.* fol. LXXXVI.

986-987 *inter Nominales et Reales* Cf. Hoven, s.v. Nominalis, Realis; *ASD V*, 5, p. 196, l. 903 and n.

989 *inquit Ann.* fol. LXXXVI verso.

994 *inquit Ibid.*

1000 *renouat* Cf. *supra*, p. 252, l. 354 sqq.

2 *inquit Ann.* fol. LXXXVI verso, concerning

Iud. 1, 25.

4 *Sed ... Arrianos* Erasmus is reacting to Lee's comment: "Alibi putas contra Arrianos additum" (*Ann.* fol. LXXXVI verso).

8 *Mittens Ap. Ioh.* 1, 1.

8 *et alias* Reeve, p. 776 and *supra*, p. 165, l. 625 sqq.

9 *mittens ... Ioannis Mt.* 14, 9-10.

10 δι' ἀγγέλου The unanimous reading of the Bible is διὰ τοῦ ἀγγέλου (so Er. in his *NT*).

12 *Quid ... annotandum* Lee's note is indeed rather pointless. He writes: "Bene facis quod in contextu hunc locum non mutas. Nam bene habet. Quid est (inquis) quod mittebat? Locus ipse indicat. Reuelationem (inquam) mittebat" (*Ann.* fol. LXXXVII).

quod nihil mutarim in contextu. Videlicet ingens periculum esse subindicat, si id factum esset.

15

AD CCXLII.

Ego sum alpha et ω. Cum Graece sit τὸ α καὶ τὸ ω, Leus ratiocinatur Filium hic absolute dici principium nimis libenter philosophans in Graecis articulis, de quibus nihil intelligit. Quis enim nescit apud | Graecos, quoties ipsum elementum significatur, articulum apponi? Quod idem fit, quoties ipsa vox, non res denotatur, veluti si dicas: ὁσος Graecis dicitur ἀπὸ τοῦ δυνατομαι. Sed hinc deflectens Leus ad Arrianos demigrat, hos ait ex addito articulo colligere solum Patrem esse vere Deum, cum Filio non addatur. Id nec verum est, nec ab Arrianis vnquam est somniatum, sed ipsius Lei somnium est. Et quae antea de his rebus dixerat, declarauimus esse tricas apinasque.

25

AD CCXLIII.

Quoniam Graecis nunquam magnopere placuit liber Apocalypseos, rarus habetur apud illos. Itaque cum cuperemus nihil abesse nostrae aeditioni, aegre extorsimus ab inlyto viro Ioanne Capnione vetustissimum codicem commentarios habentem in hoc opus. Ex eo contextus verba describenda curauimus. In calce vero scribarum incuria deerant haec: *Et si quis diminuerit de verbis libri prophetiae huius, auferet Deus partem eius de libro vitae et de ciuitate sancta et de his quae scripta sunt in libro isto.* Sensimus autem scribam per eam occasionem errasse, quod cum bis ponatur *in libro isto* ille ad posterius oculos deflexerit relictis quae sunt in medio. Siquidem ad nullum lapidem frequentius impingunt librarii. Dubium non erat quin essent ommissa et erant perpauca. Proinde nos, ne hiaret lacuna, ex nostris Latinis suppleuimus Graeca. Quod ipsum tamen nolimus latere lectorem, fassi in annotationibus quid a nobis esset factum vt, si quid dissiderent verba nostra ab his quae posuisset autor huius operis, lector nactus exemplar restitueret. Vides quam nullius momenti sit quod ἐκτραγῶδιζει Leus. Et tamen hoc ipsum non eramus ausuri in Euangeliis, quod hic fecimus, ac ne in epistolis quidem apostolicis. Huius libri sermo simplicissimus est, et argumentum fere historicum, ne quid dicam, de autore olim incerto. Postremo locus hic coronis tantum est operis.

Atque hic Leus, ceu campum eximium nactus, latissime expatiatur, perinde declamitans ac si passim Graeca restituissem ad Latina, ac si quicquid in Graecis codicibus repperissem ad id protinus nostra Latina rasissem, ac si quicquid vertimus a Graecis illico suggillet nostram lectionem, cum ego sic verterim Graeca, vt iudicium lectori faciam liberum, imo vt ipse nonnunquam nostra preferam, nec aliter velim credi Graecis voluminibus nisi cum aut res per se est euidens aut consentiunt vetusti Latinorum codices aut astipulantur vtriusque linguae probati interpretes. Haec cum toties inculcarim, tamen Leus ad haec omnia surdus suam

50

canit cantilenam, vrgens me ridiculis dilemmatis. *Si Graeca*, inquit, *bene habent, cur emendantur? Sin male, cur tantopere tibi placet secundum ea nostra mutare, reii- cere, damnare?* Os impudens. Vbi corrigo Graeca quae bene habent? Aut vbi reii-
 55 cio nostra tantum ex Graecorum lectione, si nihil accedat argumentorum? An quod tria verba semel adieci quae certum erat abesse, idcirco corrigo Graecos codices?

Addit alterum dilemma, non minus bellum. Latina, *si bene habent, cur emen-
 60 dantur ad Graecam fidem? Si male, cur ad eorum fidem Graecis addis?* Vterque syl- logismus imaginatur Latinos aut Graecos codices non esse deprauatos, nisi toti sint deprauati, nec emendatos, si quicquam mendae resederit. Vbi castigantur a nobis Latina, cum bene habent? Aut quid vetat libro fidere, cum caret vicio, etiamsi alias non abest omnino mendum? An ideo pictor non debet a formoso corpore sumere exemplar, quod alicubi verrucam aut neuum habet? Quid si
 65 eodem dilemmate colligam nullum omnino librum esse castigandum aut certe non legendum? Si bene habet, cur emendatur? Si male, cur legitur, cur illi fidi- tur? Sin Graeci, inquit, codices egent adminiculo Latinorum, Latini Graecorum, erunt vtrique pari conditione. Manebit igitur Graecis sua lectio, nobis nostra. Quid? An non manet nobis nostra lectio, cum ipsis ctiam mendis, totoque, quod
 LB 247 aiunt, puluere? An ideo sublata est nobis nostra lectio, quod mea versione decla-
 71 rarim Graeci sermonis ignaris quid Graeci legant? Deinde quid, quaeso, mentis habent illa, quae subiicit Leus: *Nisi tu vnus tantum audeas, vt vtrumque reducas ad consonantiam, quod nunquam ausus est, siue is Origenes sit, siue Hieronymus, qui hoc de se profitetur in Homiliis Origenicis.* Cum toties tester me nec conuellere lec-
 75 tionem ecclesiasticam nec mihi sumere prouinciam designandi vbi Graecis fiden-

15 AD CCXLII. A C BAS: AD CCLXII. B male.

16 Eodem* omnes.

41 Argumentum Apocalypseos* C BAS: om. A B.

16 *Ego sum* Ap. Ioh. 1, 8.

16 *ratiocinatur* Ann. fol. LXXXVII.

23 *antea* Cf. *supra*, p. 153, l. 255 sqq.

24 *tricas apinasque* Cf. *Adag.* 143 (Tricae, apinae), ASD II, 1, p. 257. Er. has changed the word order here as compared to his model, Mart. XIV, 1, 7.

26–27 *Quoniam ... apud illos* The Book of Revelation was rejected widely in the Eastern Church, cf. *ODCC* s.v. Revelation, Book of.

28 *Ioanne Capnione* Cf. *supra*, p. 49, n.ll. 728–729.

30 *haec* I.e. Ap. Ioh. 22, 19.

33 *bis* I.e. also at the end of Ap. Ioh. 22, 18.

37 in *annotationibus* Reeve, p. 782: "Quamquam in calce huius libri nonnulla verba rep-

45 declamitans A B C: declamans BAS.

46 Latina A B C: om. BAS.

58 Latina A: Latini B C BAS.

66 cur B C BAS: cur, cur A.

68 nobis A B BAS: nobis nobis C male.

peri apud nostros, quae aberant in Graecis exemplaribus, ea tamen ex latinis adiecimus".

On this passage cf. Asso, pp. 75–76.

52 *inquit* Ann. fol. LXXXVII.

58 *Addit* Ann. fol. LXXXVII verso.

67 *inquit* Erasmus is paraphrasing Ann. fol. LXXXVII verso. Lec's words are: "Nisi forte confiteberis neutrum satis integrum esse, sed aegere vtrumque vicissim alterius adminiculo, vt ex graecis reducantur latina, et ex latinis graeca. Sic vtrumque feceris pari conditione, et nostra nobis lectio manebit".

72 *subiicit* Leus Ann. fol. LXXXVII verso.

74 *profitetur* Perhaps a reference to *Hom.* 1 (Migne *Pl.* 26, 232–233).

dum sit, vbi minus, sed hoc totum Romano pontifici seruem, quorsum attinebat haec effutire tam inania, imo tam virulenta?

Eiusdem est farinae quod sequitur: *Tu dum vtrunque ex altero restituis vtrumque facis incertum, atque eo incertius, quo non omnes, scio, subscribent tuo iudicio.* Si ideo vtrunque incertum est, quoniam neutrum omnino vacat mendis, nullus omnino liber non erit incertus, cum nullus omnino vacet mendis. At qui fiat, vt omnes meo subscribant iudicio, cum ipse clamem nolle quemquam fidere meo iudicio? Hoc autoritatis seruatum est Leo, qui nusquam non videt verum, qui nusquam hallucinatur. Sed audi virus Leicum. *Ex innouatis, inquit, codicibus quid periculi sit, nihil dico in praesentia, sed nimis quam timeo ne periculum ex ipso periculo discamus.* Ego contra puto totum periculum esse metuendum e furiosis capitibus quorundam rabularum, qui turbari malunt totam republicam christianam quam committere vt ipsi non habeantur in aliquo precio. Ex meo studio quid periculi sit nescio. Certe summi viri doctrina absoluti vitaeque sanctimonia praediti, ad haec dignitate praecellentes, ingenue fatentur se ex meis lucubrationibus permulta didicisse, quae prius non animaduenterant. Plurimi fatentur sese ad studium diuinarum litterarum incitatos fuisse. Atque horum quidam iis dotibus praediti sunt, vt Leum vix dignum existimem, qui culinam illorum curet. Non quod Leum vsqueadeo contemnam, sed quod illi tantum excellent eximiis dotibus.

Sed audi virus etiam virulentius. *Antiqua, inquit, lectio, etiamsi non satis vbique Graeco respondens, nullam nobis peperit haeresim, nihil fouis schismatis, nullam hereticis ansam praebuit ad calumniam, semper exhibuit sensum catholicum, id sedulo agentibus interpretibus, vt sensus quadraret fidei, etiamsi Graece non respondeat lectioni.* Non opinor Leum tam stupidum quin intelligat doctis haec visum iri prorsus sine mente dicta, cum sint odiosissime dicta. Sed fretus quorundam stulticia vesanoque in bonas litteras odio ausus est huiusmodi scribere. Atque in his fluit illi, si superis placet, oratio. Dicas ad maledicentiam esse factum. Sed quid est hoc quod ait Leus? An antequam prodiret Nouum Testamentum a me recognitum, nullae extiterant haereses, nulla schismata? Et vnde hausit suum errorem Pelagius? Vnde suam blasphemiam Iulianus Augustus? Vnde Bohemi? Vnde Ioannes Viiiclef, cumque his innumerabiles alii? Hii certe Graece nesciunt, nec aliam norunt interpretationem quam veterem. Sed vnde extiterunt Graecorum haereses? An ex lectionis varietate? Nequaquam, sed ex diuersa interpretatione. Sed nihil vetat interpretationem esse diuersam, cum eadem sit lectio. Nos, quod sepius iterandum est, lectionem ecclesiasticam non conuellimus. Iam ostendat Leus vnum locum ex his quae nos annotauimus discrepare a nostra lectione, vnde nata sit haeresis, vnde natum sit scisma, vnde prebita sit hereticis ansa calumniandi fidem catholicam. Fingat me Leus alicubi miscere scholiis meis quod dissonat a vero, an ideo incusanda est varia lectio, si ego labor alicubi? Hieronymus alicubi errat in his quae sunt fidei catholicae. An hoc imputandum est ab illo variatae lectioni? Quas autem haereses, quae schismata mihi narrat Leus? An Capnionem taxat his verbis? Atqui eum alias appellat parentem omnis virtu-

- 120 tis. An Lutherum? Quin in hunc igitur stringit eloquentiae suae mucronem? An
videtur magnis dotibus praeditus. Et tamen si quid errat, non hausit hoc ex varia
lectione. An Fabrum notat? Illius viri tanta est apud omnes reuerentia vel ob
caniciem, vel ob vitae sanctimoniam, vel ob tot vigilias in publicam vtilitatem
125 desudatas, vt nullus adhuc illi impegerit haeresim. Superest igitur Erasmus in
quem ista iaci videantur. Verum cum toto hoc libro summis viribus Leus sit
adnixus vt omnia verteret in heresim, etiam quae sunt optime dicta, tamen nihil
adhuc successit, imo dum me conatur haeretici dogmatis autorem facere, ipse
qualem se declararit non proloquar. Tacitus apud se lector intelligit quid velim.
130 An schisma putat esse Leus quod, cum tot egregii proceres ecclesiae magnis stu-
diis complectantur laborem meum quem exhausti in Nouo Testamento resti-
tuendo, pauci quidam rabulae commoti sint? Vel quod nolint videri quicquam
nescire, vel quod ob stoliditatem animi putent esse haeticum quicquid ipsi nes-
ciunt, vel quod ob odium erga bonas litteras autoris odio damnent etiam quae
recta sunt?
- 135 Si quid hic est tumultus, iis imputetur, qui scditiose vociferantur apud popu-
lum indoctum: esse qui corrigat Pater Noster, qui corrigat Magnificat, qui corri-
gat Euangelium sancti Ioannis, qui subuertat autoritatem Scripturae, qui haereses

80 incertum *A C BAS*: certum *B*.

84 innouatis *A C BAS*: innotatis *B*.

86 discamus. Ego *A B C*: discamus. Ita quidem
Leus. Ego *BAS*.

92 iis *A*: his *B C BAS*.

94 excellent *A*: excellant *B C BAS*.

103 fluit *A C BAS*: perfluit *B*.

104 quid est hoc *A*: quid hoc *B*; quid hoc est *C*
BAS.

107 Hii *A*: Hi *B C BAS*.

110 Sed *A B C*: Atqui *BAS*.

113 scisma *A*: schisma *B C BAS*.

115 labor *A C BAS*: laboro *B*.

118 Capnion* *C BAS*: *om. A B*.

118 alias appellat *A B*: alias, ni fallor, appellat *C*
BAS.

119 Lutherus* *C BAS*: *om. A B*.

121 praeditus. Et *A B*: praeditus. Vtinam vtatur
his ad Christi gloriam. Et *C BAS*.

122 Faber* *C BAS*: *om. A B*.

135 Seditioinum autores* *C BAS*: *om. A B*.

135 iis *A*: his *B C BAS*.

137 Scripturae *A*: sacrae scripturae *B C BAS*.

78 quod sequitur *Ann.* fol. LXXXVII verso.

84 inquit *Ibid.*

96 inquit *Ibid.*

98 ansam praebuit Cf. p. 163, n.l. 568.

113 prebita ... ansa Cf. n.l. 98.

118 alias Cf. Lee's praise of Reuchlin, Ep. 1061,
ll. 200-209.

121 dotibus praeditus At this time Erasmus still
gave guarded praise to Luther, "viro bono,
quod fatentur et hostes" (Ep. 1033, l. 60). Cf.
also *Axiomata* (*Opusc.* 336, ll. 6-7): "Cum
optimus quisque et euangelicae doctrinae
proximus dicatur minime offensus Luthero".

124 adhuc Lefèvre came under attack from the

Faculty of Theology at Paris the following
year. In 1525 he fled to Strasbourg, but was
recalled by Francis I and eventually took
refuge on the estate of the King's sister, Mar-
guerite of Navarre, whose protection he
enjoyed until his death in 1536.

136 corrigat For such criticism and Erasmus'
replies cf. Erasmus' *Catalogus lucubrationum*,
Allen I, 23, l. 8-26, l. 21 and Rummel,
Catholic Critics I, pp. 140-143. Erasmus may
have been thinking specifically of Nicolaas
Baechem (cf. *supra*, p. 31, n.l. 173-174), who
attacked these changes in his sermons.

et antichristos miscent vbique cum negotio bonarum litterarum, qui haec decantant in conuiujs, in plaustis, in nauibus, in conciliabulis, qui haec insurrant
 140 in secretis confessionibus blaterantes adeo stolidi, vt rideantur etiam ab idiotis et a mulierculis paulo cordatioribus. Isti, quod quidem in ipsis est, concitant schismata. Qui tales scribunt libellos, qualis hic est Lei, seditionum autores sunt, non ego qui quod possum communico iudicium ecclesiae deferens.

Sed nondum rixae finis. Miratur me, quem vel hic praesens locus non deteruerit ab audendo quod ausus sum. Ridiculum. Respondeat mihi, quaeso, Leus, si in codice quem emisset aut describendum curasset deprehenderet a typographis aut scribis aliquid omissum, an illum deterreret haec lex, ne quod esset praetermissum adderet? Quod si deesset Latini codicis copia et tamen sciret addendum, an tantisper vereretur addere ex Graeco, donec Latini codicis copia contingeret?
 150 Et cur me lex haec debebat deterrere, ne quid adderem aut diminuerem? Non addit qui sarcit quod deest. Imo diminuissem, ni addidissem quod constabat abesse. Vides, lector, quam de nihili re, quam atrocem tragoediam suscitavit Leus. Atque hactenus ad primum librum Lei satis arbitror responsum, vt ex tempore licuit. Nunc ad secundum illius librum accingar, in quo congegit xxv nouas
 155 annotationes, vt existimemus in illis prioribus nihil esse positum ex posteriore aeditione nostra, cum ipse locis aliquot sese prodat. Sed quorsum opus erat haec separare, cum opus aederetur iam posteriori volumine pene sesquiannum publicato? Nisi forte nouas appellat, quod illi aliunde aduolarint, id quod ego de placrisque verum esse non dubito. Porro quoniam videbat esse perpaucas, tres indices
 160 fecit huius voluminis initium videlicet caput apte congruens huic corpori. |

160 fecit *A*: assuit vt essent *B C BAS*.

139–140 *in conuiujs ... confessionibus* Similarly, Ep. 1053, ll. 391–397.

144 *Miratur Ann.* fol. LXXXVII verso.

160 *huius voluminis* I.e. the second part of Lee's *Ann.* entitled *Annotationes Edouardi Leei in annotationes posterioris aeditionis Noui Testamenti Desiderii Erasmi*. These annotations

were preceded by three “indices”, as Erasmus calls them: “De his locis qui emendati sunt” (beginning at fol. LXXXVIII verso); “De his locis qui alioquousque mutati mitigatiue sunt” (beginning at fol. XCII); and “De his locis, qui non mutantur in secunda aeditione” (beginning at fol. XCV).

RESPONSIO AD ANNOTATIONES LEI NOVAS

AD PRIMAM

Et tu Bethlehem. Quoniam hic se torquet Diuus Hieronymus, proposueram duas
 5 rationes, quibus vtcunque poterat explicari quaestionis difficultas, sed ita propo-
 sueram, vt nihil adfirmarem testans me tantum lectori dare cogitandi commen-
 tandique materiam. Vna est, vt accipiamus per hyperbolen dictum *Nequaquam es*
minima in milibus Iuda, hoc est, in nullo es numero. Itaque idem erit sensus
 10 apud euangelistam, qui negat esse minimam et apud prophetam, qui dicit esse
 minimam. Hanc rationem non taxat Leus, alteram taxat.

Ea est huiusmodi, vt accipiamus sic prophetiae verba recitari ab euangelista vt
 in medio sermone de suo nonnihil admisceat, ad rem praesentem et sui temporis
 accommodans verba prophetae, qui sua tempora respiciens dixerit: *Paruulus es in*
milibus Iuda, cum id temporis adhuc esset viculus obscurus ac neglectus. euange-
 15 lista respexerit ad sua tempora: *Nunc nequaquam es minima in principibus Iuda*,
 cum tali prole sis facta nobilis. Hic offendit Leum, quod cum hac interpretatione
 parum coheret quod sequitur: *Ex te enim egredietur dux*. Si totus sermo cohesis-
 set, cur dixissem in medio sermone subito euangelistam alio respexisse? Cum
 diceret *Nequaquam es minima*, respexit ad rem praeteritam, cum addit *Ex te enim*
 20 *egredietur*, rediit ad tempora prophetae. Iam non postulo multum tribui meae
 coniecturae. Tantum volui refellere quod obiicit Leus. Addit rationem terciam,

2 annotationes Lei nouas *A B C*: annotationes Eduardi Lei in Erasmus nouas *BAS*. 4 Matthaei. ii.* *omnes*.

4 *Et tu Mt.* 2, 6.

4 *Hieronymus* In his commentary on Matthew, Migne *PL* 26, 26 C. Cf. Hier. *Comm. in Mich.* 5, 2, Migne *PL* 25, 1196 D sq.

4 *proposueram* Reeve, p. 13.

10 *taxat Ann.* fol. CVIII recto-verso.

21 *Addit Ann.* fol. CVIII verso: "Nam (zair) potest significare parum aut paruum, vt sit sensus: Dignitatem iam vtcunque habes

quod numeraris in millibus Iudae. Nam ea tribus prima omnium erat. At haec dignitas nihil est, si conferatur ad eam quae futura est. Ex te enim egredietur, etc. Et sic nequaquam minima erat, cui hoc parum erat, vt numeraretur in millibus Iudae, quum alioqui viculus esset nulla pene portio suae tribus, et iccirco paruulus dici posset in millibus Iudae".

qua possit explicari nodus huius quaestionis. Eam in praesentia nec est consilium refellere nec approbare.

AD II.

25 *Ad duriciem.* Inter alia quae illic adfero, sermonem hunc admisceo: *Porro, quod hodie passim in scholis dictitant solo consensu contrahi matrimonium, utinam tam probatum esset, quam receptum est!* Leus non videt quid posset praeterea requiri ad legitimum matrimonium, si modo accedant verba praesentis temporis, et addit cauillum sane lepidum: *nisi velit etiam oracula consuli.* Quid igitur requirebatur
30 apud Graecos, apud Romanos, apud Iudaeos tot saeculis? Nimirum parentum aut tutorum assensus. Et fortassis idem expediret his quoque temporibus observari. Non haberemus tot coniugia male conglutinata per stultos adulescentes, per vinum, per lenas ac lenones. Quis autem veterum meminit verborum de praesenti? Quis dixit contractum factum per verba de futuro verti in verba de praesenti, si succedat coitus? Quis veterum distinxit matrimonium ratum a consummato? Quis dixit matrimonium ratum quidem, at non consummatum dirimi per
35 ingressum religionis? An non haec omnia iureconsultorum verba sunt, et quidem recentium? Haec sunt quae illic subindicaram optare me perinde esse probata vt sunt recepta.

AD III.

40
LB 250 *Tabitha cumi.* Admonueram *Tabitha* non simpliciter esse *respice*, sed *attolle oculos*, vt Hebraica vox habeat vim duarum. Id Leus non negat cum in|terpretetur *facies respicere* aut *fac respicias*, et tamen quod illic addidimus de Hebraea voce addidimus ex consilio Ioannis Oecolampadii, cui plus tribuendum arbitror in his litteris quam Leis aliquot.
45

AD IIII.

Adaperiens vuluam. Non erat satis Leo quod semel ineptisset de semine masculino: repetit eandem fabulam. *Mibi*, inquit, *non bene sonat quod Spiritus Sanctus illapsus dicatur in vterum virginis vice seminis masculini. Siquidem vt illic nullum erat masculinum semen, sic nec quicquam ibi vice masculini seminis.* At in secundo libro docui bene sonare auribus ecclesiae, quod male sonat auribus Lei, quae canit *non ex virili semine sed mystico spiramine.* Cum idem factum sit in vtero virginis, quod solet in aliis grauidis, quid est quod illud effecit? Nimirum Spiritus Sanctus opifex illius conceptus. At non fuit ibi semen masculinum, tanto magis
55 fuit aliquid quod effecerit idem, quod in aliis efficit vis seminis masculini. Negat ex verbis Origenis colligi quod dico, imo cum dicat: *Audeo quid loqui, quia in eo quod scriptum est, Spiritus Sanctus superueniet in te, et virtus altissimi obumbrabit te, principium seminis et conceptus fuerit, et sine vuluae reseratione nouus in vtero foe-*

60 *tus adoleuerit.* Cum negat vuluam apertam, cum dicit Spiritum Sanctum superuenisse, et ita fuisse principium seminis in vtero, nonne satis declarat Spiritum Sanctum fuisse quodammodo actum et formam illius conceptus ac foetus?

AD V.

65 *Qui vos spernit, me spernit.* Admonueram quod hunc locum detorqueamus ad nostram tyrannidem et vt vtrique nostrum officii meminerimus, populus vt obtemperet, sacerdotes vt doceant digna Christo. Leus occinit mihi: *Super cathe-*

- 25 Matth. xix.* *omnes.*
 29 igitur requirebatur *A B*: igitur praeterea requirebatur *C BAS*.
 31 Assensu contrahi matrimonium* *C BAS*: *om. A B*.
 37 religionis? An *A B*: religionis, vt istorum more loquar. An *C BAS*.
 25 *Ad duriciem Mt.* 19, 8.
 25 *illic* Reeve, p. 78, under the cue phrase "Quacunq[ue] ex causa" (*Mt.* 19, 3), an annotation that was added in 1519.
 28 *verba presentis temporis* Cf. *infra*, n.ll. 34–35.
 28 *addit Ann.* fol. CVIII verso.
 29–33 *Quid ... lenones* Cf. *Annot. in 1. Cor.* 7, 39, n. 42., *LB VI*, 698 D: "Apud Ethnicos non erat ratum matrimonium, nisi parentum aut tutorum auctoritate comprobatum, ne apud Iudaeos quidem ... Apud Christianos facillime coit coniugium ... Furtim inter pueros et puellas, per lenones ac lenas, inter stultos ac temulentos copulatur matrimonium ...".
 34–35 *verba de futuro, verba de praesenti* For 'sponsalia de futuro' and 'sponsalia de praesenti' cf. *DDC* s.v. Fiançailles I, col. 838 sqq.
 34–35 *praesenti* Lee commented: "Si consensui adiungantur verba praesentem consensum testantia (nam et haec contractui adhibet schola ceu necessaria), nescio quid praeterea exigi possit ad iustum contractum" (*Ann.* fol. CVIII verso).
 36–37 *Quis ... religionis* Cf. *Eccles.* III, *ASD V*, 5, p. 190, ll. 756–760 and n.l. 756 for reff. to other works of Er.
 36–37 *per ingressum religionis* For 'religio' meaning 'monastic life', 'religious order', 'monastery', cf. Niermeyer; Blaise *Lexicon Latinitatis Medii Aevi*; Hoven s.v. religio. Er. criticises the restricted use of 'religio' (and 'religiosus' as elitist in *Eccles.* III, *ASD V*, 5, pp. 190–192, ll. 780–823; cf. also *ibid.*, nn.ll.
 41 Marci. v.* *omnes.*
 44 Oecolampadius* *C BAS*: *om. A B*.
 47 Lucae. ii.* *omnes.*
 56 imo cum dicat *A B*: imo vbi scribit hunc in modum *C BAS*.
 59–60 superuenisse *A C BAS*: superfuisse *B*.
 63 Lucae. x.* *omnes.*
 790 and 797–798.
 41 *Tabitha cumi Mc.* 5, 41.
 41 *Admonueram* Reeve, p. 125.
 42 *non negat* Lee commented: "Est vnum verbum hebraicum futuri temporis, tertie coniugationis, quod bene potest reddi (fac respicias) vel iuxta grammaticam (facies respicere)" (*Ann.* fol. CIX). Erasmus' interpretation was also criticized by Antonio Nebrija, and he removed it in 1527. Cf. Carlos Gilly, "Una obra desconocida de Nebrija contra Erasmo y Reuchlin," in: *El Erasmismo en España*, eds. Manuel Revuelta Sañudo and Ciriaco Morón Arroyo, Santander, 1986, pp. 195–218.
 44 *Oecolampadii* Cf. *supra*, p. 29, n.l. 116.
 47 *Adaperiens vuluam Lc.* 2, 23.
 48 *inquit Ann.* fol. CIX.
 51 *docui* Cf. *supra*, p. 123, l. 407 sqq.
 52 *non ... spiramine* Ambr. *Hymn.* 4, Migne *PL* 16, 1474: "Non ex virili semine / Sed mystico spiramine".
 56 *Origenis* I.e. Jerome's translation, Migne *PL* 26, 267 A, quoted by Lee, *Ann.* fol. CIX. In Lee's view the passage did not support Erasmus' interpretation: "Hinc nihil colligis, nisi operante spiritu sancto fuisse conceptum verbi in vtero virginis".
 57 *Spiritus Sanctus ... obumbrabit te Lc.* 1, 35 (*te*: tibi Vg.).
 63 *Qui ... spernit Lc.* 10, 16.
 63 *Admonueram* Reeve, p. 187.
 65 *occinit Ann.* fol. CIX verso, citing *Mt.* 23, 2.

dram Mosi sederunt, quae dicunt facite. At de iisdem alias dixit Christus suis discipulis: *Sinite illos, caeci sunt duces caecorum.* Porro malis principibus obtemperandum et alias frequenter admoneo, modo praecipiant honesta aut certe ea quae, licet iniqua sint, tamen nos non reddant impios, licet reddant afflictos.

70 Verum si episcopus doceat ea quae pugnant cum doctrina Christi, num me vis obtemperare? Super cathedram Mosi sedent qui docent ea quae docuit Moses. Audiendos censet illos qui docebant honesta, tametsi male viuerent. Idem etiam nos docemus. Tyrannidem appellauit, si quis sua doceat, non quae sunt Christi, et ad haec nos vi cogat, cum persuadere non possit. O grauis annotatio! Vtinam

75 huius generis non essent tam multi, vt videar quod admonui frustra monuisse.

AD VI.

Quod superest. Admoneo, cum sit facta mentio rapinae, in remedio non fieri mentionem restitutionis. Hoc Leus sic interpretatur, quasi significarim non exigi restitutionem. Mihi vero vehementer placet restitutio, adeo vt qui mala lingua

80 ledunt famam proximi velim adigi ad restitutionem. Nunc qui vrgent restitutionem rei mille modis hic sibi suauiter ignoscunt. In causa est quod illinc sit lucri affatim, hinc nihil compendii. Et tamen hanc sententiam non admodum probo

LB 251 in his quae sequuntur. Eam laudem sibi vindicat Leus. *Caeterum, inquit, vt aliquid dicam meo sensu, nihil tamen affirmans, videtur mihi hic locus τὴν εἰρωνείαν*

85 *sapere, perinde ac si sensus esset: vos arbitramini, datis eleemosynis, aboleri omnia peccata. Placete vobis ea opinione, quasi innueret eos longe errare.* Hactenus Lei sermo. Nunc mihi vide, lector, an non eadem prior scripserim. Verba mea sic habent: *Anceps est, vtrum ὁῦτε sit date an datis. Iuxta priorem lectionem sensus erit: existimatis vos, data eleemosyna, liberari ab omni rapina, si paulum ex ea contuleritis in pauperes.*

90 Iuxta posteriorem lectionem sensus manifestus est. Sed tamen haec adhortatio duriuscule coheret cum his quae precedunt ac sequuntur, quae magis exprobrationem habent, quam admonitionem. Alioqui qui conuenit, vt quos modo fecerit tam scelerosos, subito data eleemosyna velit vsquequaque mundos videri? His dissimulatis Leus commentum adducit de suo. Miror autem, quare

95 maluerit dicere τὴν εἰρωνείαν quam εἰρωνείαν, cum alias non admodum faueat articulis.

AD VII.

Sed nunc qui habet sacculum. Cum tot argumentis, tot autoribus demonstrarem locum de gladiis ad allegoriam esse trahendum eamque rem proluxa disputatione

100 prosequar, Leus paucula quaedam verba decerpit quae arrodant. *Taxas, inquit, Augustinum.* Imo cum multa honoris praefatione ab eo dissentio. Lege locum qui vales et ita comperies. Nec tamen Leus refellit mea, tantum inculcat quae interpretatus est Augustinus. Addit Bernardum eiusdem fuisse sententiae, quasi nesciam huiusmodi commentis plena esse omnia. Nec enim hic arbitror Petrum gessisse

105 typum Romani pontificis, sed totius ecclesiae christianae. Nec ideo bellum vetuit
Christus, si suorum animis exemit vindictae cupiditatem. Nec ideo non est per-
missum Christianis iustis de causis bellum gerere, si hoc non docuit Christus in
Euangelio. Qui nec hoc docuit, vt pecuniam a debitore legibus extorqueamus.

AD VIII.

110 Ex ingenti verborum aceruo decerpit Leus quod conuelleret, id est, huiusmodi:
Quoties significatur verus ille ac solus Deus, semper additur articulus. Haec verba
tam periculosa Leus testatur et in priore aeditione haberi, cum tamen nihil anno-
tarit, opinor, mihi parcens. Sed praestitisset, si nunc quoque supersedisset, huius
rei meminisse. Melius consulisset suo nomini, et de articulis, de quibus nihil
115 intelligit, plus satis erat illi deliratum in superioribus. Deum hic accipio pro
summo illo Deo, cuius vocabulum tres personas complectitur. Ad quas tamen hic
non confertur, sed ad falsos deos, qui tamen dii dicuntur. *Coeterum, inquit, si per
solum ac verum Deum intelligas Patrem, nec Filius nec Spiritus Sanctus erit solus ille
ac verus Deus. Sin naturam, quando non negabis et verbum et Spiritum Sanctum esse*
120 *solum illum ac verum Deum, non absurdum fuerit dici ὁ θεὸς ἦν ὁ λόγος.* Quod
tamen ipse non admittis. Nam dicis articulo addito significari Patrem. Ohe, quoties
audiam eadem! Quid faciam isti, qui nec discere vult nec docere potest? Quoties
dicam non consequi vt, si illic additus articulus significat Patrem, ideo quoties
additur significare Patrem? Id licet intelligere ex his quae mox sequuntur: *Et Deus*
125 *erat Verbum.* Hoc loco Deo non additur articulus, cum tamen vere ac natura

67 Quatenus parendum malis principibus* C
BAS: om. A B.

72 viuerent. Idem A B C: viuerent ipsi. Idem
BAS.

77 Lucae. xi.* omnes.

94 suo. Miror A B C: suo, venans aliquid falsae

gloriotac. Miror BAS.

98 Lucae. xxii.* omnes.

104 Commentum de duobus gladiis* C BAS:
om. A B.

110 Ioan. i.* omnes.

110 decerpit A B: decerpit C BAS.

67 *Sinite ... caecorum Mt.* 15, 14.

68 *alias Cf. Lingua (ASD IV, 1A, p. 102, l. 527):*
"Est interim et malis principibus suos defe-
rendus honos"; Ep. 1218, ll. 34-35: "Bene
decernentes sequor ... male statuentes fero".

77 *Quod superest Lc.* 11, 41.

77 *Admoneo* Reeve, p. 191.

78 *sic interpretatur Ann.* fol. CIX verso.

83 *inquit Ann.* fols. CIX verso-CX.

87-88 *sic habent* Reeve, p. 191, with slight
changes.

98 *Sed nunc Lc.* 22, 36.

98 *demonstrem* Cf. Reeve, p. 209 sqq.

100 *inquit Ann.* fol. CX verso.

101 *Augustinum* Cf. Reeve, p. 212. Lee quotes
the marginal summary in Erasmus' *Annota-
tiones*: "Ridicule iubet portare gladium qui

nolit eo vti".

101 *cum ... praefatione* Erasmus wrote: "Quod
commentum quantum habeat ponderis, aliis
excutiendum relinquo, ne quid asperius
dicere videar in tantum ecclesiae doctorem"
(Reeve, p. 212).

103 *Addit Ann.* fol. CX verso.

103 *Bernardum Migne PL* 182, 464 A.

110 *aceruo* I.e. from Erasmus' long annotation
on "erat verbum" (*Ioh.* 1, 1).

110 *decerpit Leus Ann.* fol. CX verso.

111 *Quoties ... articulus* Reeve, p. 220.

115 *in superioribus* Cf. *supra*, p. 153, l. 255 sqq.,
p. 164, l. 603 sqq., p. 165, l. 634 sqq. etc.

117 *inquit Ann.* fol. CX verso.

124-125 *Et ... verbum Ioh.* 1, 1.

Deum significet. Atque hic reddo causam cur eo loco non possit addi. Nec enim ideo non addi, quod Filius non sit verus Deus, sed quod natura tribuatur Filio, quae per articulum non poterat hic tribui, quemadmodum iam ante prolixo sermone demonstraui, etiamsi abunde explicuimus in posteriore aeditione. Nec
 130 adhuc videt Leus absurde dici atque impie ὁ θεὸς ἦν ὁ λόγος, hoc sane loco. An putabat se non satis ridiculum fore doctis, nisi haec toties inculcasset? |

I.B 252

AD IX.

Quadraginta sex annis. Non taxo diuum Augustinum, quod suo more dicit Leus, sed demiror illum, qui in Hebraicae vocis elementis reppererit numerum quadraginta, cum ea ratio non consentiat, nisi apud Graecos. Leus dicit idem significari
 135 Hebraeis. Quod si verum est, nihil aduersum me facit. Nec enim negaui apud Hebraeos non esse, cum scripserim: *fortassis esset nonnihil, si iisdem litteris apud Hebraeos hic numerus signaretur.* Et tamen suspicor, quod habent Hebraei, si tamen habent, a Graecis imitatos esse. Quanquam Augustinus non ab Hebraeis,
 140 sed a Graecis petiit huius numeri rationem.

AD X.

Non enim ad mensuram dat Deus Spiritum. Cum sensus sit, non enim dat Filio Spiritum ad mensuram, tamen pronomen omisit Euangelista, et hunc sequutus noster interpres. Ego, quo sermo foret dilucidior, de meo addidi, in vertendo
 145 dumtaxat, non in Graeco. Hic rursus Leus meo me telo percutit. *In proximo,* inquit, *capite, miraris vnde irreperit nomen mediam,* cum in vetustis Latinis et Graecis codicibus nihil aliud sit quam *per Samariam.* Sic hic mirabitur lector, vnde irreperit pronomen *illi,* quod tu addidisti. Atqui non est similis ratio. Nam illic et sensus et sermo sat commode habebat, si legeremus id quod habent emen-
 150 dati codices. Hic erat quod offenderet et sensui deesse videretur. Nec est periculum ne quis admiretur vnde irreperit pronomen, cum ipse tester a me additum et causam reddam, cur addiderim. Postremo, quod ego hic facio, non raro alias facit interpres.

AD XI.

155 *Principium qui et loquor vobis.* Hic me taxat quod mutarim ecclesiasticam lectionem ac verterim *in primis quod et loquor vobis,* diuerso prorsus sensu, vt ipsi videntur, cum demonstrarim nostros codices hic non carere mendo. Cum demonstrarim mihi non probari sensum, quem hic quidam inducunt, cum ostenderim apud Graecos etiam variare nonnihil lectionem, sequutus sum eam, quae mihi
 160 prae caeteris probabatur, sequutus sum eum sensum, quem video placuisse Chrysostomo. Si τὴν ἀρχὴν significat *principio* aut *omnino,* et si legas ὅτι λαλῶ ὑμῖν, qui potuit aliter reddi quam *in primis quod et loquor vobis,* cum sit sensus: inter

alia vel potissimum illud vobis cedit in cumulum impietatis quod loquor vobis, quod ni facerem leuius eratis damnandi.

165

AD XII.

Te solum verum Deum. Adieceram hoc loco: *Hic locus praeter caeteros Arrianis prae-buit occasionem erroris, ut dicerent solum Patrem esse vere ac proprie Deum, haud scio an hoc sentientes, quod nostri theologi non negant, solum eum esse principium diuinitatis.* Atque hic Leus, cum alias sit tam iniquus Arianis, haud scio quo consilio videtur illos subleuare, nimirum odio mei. Proinde puto futurum vt, si posthac scribam acrius in Arianos, Leus sit illis patrocinator. Ait Arianos nobiscum fateri Christum verum ac perfectum Deum nihil obstante solitudinis vocabulo nec hunc locum illis praebuisse ansam erroris; idque satis liquere ex disputatione Augustini cum Maximino Arianorum episcopo, cuius professionem adducit ex eo libro.

175

Atqui in his verbis quae recitat Leus audio verum Filium, audio perfectum Filium, audio sapientem, audio potentem, vere proprieque Deum non audio. Iam fieri potest vt, quemadmodum Stoici non per omnia consentiunt inter sese (sunt enim qui non recipiunt ἀπ'ἀθελου) nec Academicorum omnium eadem est

127 natura tribuatur *A B*: natura deitatis tribuatur *C BAS*.

133 Ioan. ii.* *omnes*.

135 consentiat, nisi *A B*: consentiat, opinor, nisi *C BAS*.

139 imitatos *A B C*: mutuatos *BAS*.

140 a Graecis *A B*: Graecis *C BAS*.

142 Ioan. iii.* *omnes*.

148 addidisti. Atqui *A B*: addidisti. Haec Leus. Atqui *C BAS*.

155 Ioan. viii.* *omnes*.

161 λαλω *B C BAS*: λαλω *A*.

163 potissimum illud *A B C*: illud potissimum *BAS*.

166 Ioan. xvii.* *omnes*.

169 Arrhiani* *C BAS*: *om. A B*.

129 *posteriore aeditione* Reeve, p. 220.

133 *Quadragesima sex* *Ioh.* 2, 20.

133 *Non taxo* Erasmus wrote: "Admonere visum est, quod serio nec semel indicat Augustinus, hunc numerum repperiri in nomine Adam, si Graecis scribatur literis 'Αδάμ, quod geminum alpha notet duo, delta quatuor, my quadragesima. Id commenti, quanquam ab aliis repertum ac proditum est, vt ipse testatur, demiror tamen tam graui viro tantopere arrisisse" (Reeve, p. 233). Cf. Augustine, Migne *PL* 35, 1473.

133 *dicit Leus* *Ann.* fol. CX verso.

134-135 *qui ... Graecos* Aug. *In Ev. Ioan. Tract.* 10, 12; *CSEL* 36, 108; Migne *PL* 35, 1473-1474.

137 *scripserim* Reeve, p. 233, with slight changes.

142 *Non enim* *Ioh.* 3, 34.

144 *vertendo* Erasmus added the pronoun "huic" in the text of 1519, p. 195.

145 *proximo* I.e. in the next chapter, *Ioh.* 4, 4.

146 *inquit* *Ann.* fol. CXI. The rest of the sen-

tence and the following are a paraphrase of Lec's words.

155 *Principium* *Ioh.* 8, 25.

155 *taxat* *Ann.* fol. CXI.

156 *verterim* In the text of 1519, p. 210.

166 *Te ... deum* *Ioh.* 17, 3.

166 *Adieceram* Reeve, p. 262.

168-169 *haud scio ... diuinitatis* This part of the sentence was added to the annotation in 1519.

171 *Ait* *Ann.* fol. CXI verso.

173 *praebuisse ansam* Cf. p. 163, n.l. 568.

175 *adducit* Aug. *Contra Maximum* 2, 15, 3 (Migne *PL* 42, 779), quoted by Lec, *Ann.* fol. CXI verso.

179 *sunt ... ἀπ'ἀθελου* Er. is probably thinking of Gellius XII, 5, where it is said that Panaetius rejected ἀναληστία and ἀπ'ἀθελου (= Panaetius fr. III Van Straaten). For a more recent discussion of this fragment cf. J. Rist, *Stoic Philosophy*, pp. 195-196.

180 sententia, ita non idem per omnia sentiant omnes Ariani. Fieri potest vt Maxi-
 LB 253 minus illic dissimularit aliquam partem opinionis suae. Mihi satis est, quod
 Hilarius libro de trinitate quarto profert et hunc locum, vnde Ariani sumpserint
 errandi seminarium. Cuius inter alia verba sunt haec: *Dum Ariani intelligunt*
 185 *solum Patrem verum Deum, solum iustum, solum sapientem, a communione horum*
secundum hos Filius separatur. Soli enim, vt aiunt, propria, non participantur ab
altero, quae si in Patre solo et non in Filio existimabuntur, necesse est, vt Filius Deus
falsus et insipiens esse credatur. Nisi forte Leus dicet Hilarium calumniari Arianos,
 cum haec scribit. Quin et Chrysostomus hunc enarrans locum reiicit Arianorum
 interpretationem, qui sic volebant Patrem solum esse verum Deum, vt negarent
 190 in Filium aut Spiritum Sanctum competere. Alioqui quos proferet Leus haeretico-
 cos, qui fassi sint Filium Dei deum fuisse, sed Deum verum fuisse negent. Erant
 qui negarent hominem, erant qui negarent Deum, hoc Arianorum fuit commen-
 tum, id quod in dialogo aduersus Luciferianos testatur Hieronymus. *Arianus,*
 inquit, *cum nihil aliud crediderit, nisi in Patre solo vero Deo, et in Iesu Christo,* etc.
 195 Item ibidem: *Aut edoctus ab Arianis vnum esse verum Deum Patrem, Filium et Spi-*
ritum Sanctum credidit creaturas. Haec satis esse videntur ad depellendum crimen
 quod intendit Leus, me calumniis agere aduersus Arianos, quandoquidem hoc
 ipsum quod hic dicit et alias infulsit.

AD XIII.

200 Quod obiter adieceram in annotatione, *Nec impium puto si quis dixerit Patrem*
solum esse verum Deum, id est, solum principium deitatis, Leus vt donet hoc non
 esse impium, confirmat tamen fore ineptum si quis interpretetur. *Nam quis,*
 inquit, *Adam solum hominem dixerit, quod solus sit principium humani generis?*
 Hoc quod hic assumit Leus, iam ante sum illi largitus, disputandi gratia dum-
 205 taxat. Nec conabor admodum reposcere quod dedi. At ne putet Leus nihil nobis
 LB 254 esse quod hic respondeamus, adducam illud, quod sanctus Hilarius singulis per-
 sonis suam tribuens proprietatem, *Aeternitas est,* inquit, *in Patre, species est in*
imagine, vsus in munere, videlicet sentiens in solum Patrem proprie competere
 vocabulum aeterni. Quod dico, ne cui dubium videatur, asscribam Augustini
 210 verba, quibus locum hunc explanat libr. de Trinitate vi. cap. x.: *Quidam,* inquit,
cum vellet breuissime singularum in trinitate personarum insinuare propria, Aeterni-
tas est, inquit, in Patre, species in imagine, vsus in munere. Et quia non mediocris
autoritatis in tractatione scripturarum et assertione fidei vir extitit, haec enim Hila-
rius in libris suis posuit, horum verborum abditam scrutans intelligentiam, quantum
 215 *valeo, non eum sequutum arbitror in aeternitatis vocabulo, nisi quod Pater non habet*
Patrem, de quo sit, Filius autem de Patre est, vt sit atque vt illi coeternus sit. Hacten-
 us Augustinus. Eandem sententiam habet Hilarius libr. ii., sed verbis nonnihil
 diuersis. *Infinitas,* inquit, *in aeterno, species in imagine, vsus in munere.* Eternitas
 220 nomen est absolutum et tamen Augustinus, Hilarium sequutus, hanc proprie tri-
 buit Patri, non ob aliud nisi quod Pater ratione quadam peculiari maximeque

- 181 *suae. Mihi A B: suae. Quamquam non adeo dissimulat, quum in decimo articulo loquatur hunc in modum de patre: Sed quia ille illi solus vnus perfectus est deus, qui vt ipse persecutus est [es BAS], vitam a nemine accepit, qui filio dedit suo exemplo habere vitam in semetipso. Quod equidem demiror non animaduersum Leo, qui perniox ac perditius versetur in Augustino. Sed fingat nihil tale dixisse Maximinum, mihi C BAS.*
- 187 credatur. Nisi *A: credatur. Atque id sane pluribus in locis repetit in libris quos scripsit de trinitate. Caeterum in epistola quam scripsit aduersus Auxentium Mediolanensem, dilucidius etiam declarat, quod Leus negat esse verum. Si deum, inquit, vere Arrhiani praedicant, Christum sine fraude confessi sunt. Quod si deum dicunt et negant verum, tribuunt nomen, adimunt veritatem. Rursus aliquanto inferius: Cum placuisset igitur, inquit, scribi deum verum esse Christum, et vnus cum patre diuinitatis esse atque substantiae, ponitur talis ab eo, vt a callidissimo diabolo sententia, quae significaret Christum, ante omnia tempora natum deum verum filium, vt secundum Arrhianos, veritas ad filium, non ad deum referretur. Et vt longe maior differentia huius significationis existeret, subiicitur ex vero deo patre, vt in patre dei veritas esset, in Christo veritas tantum filii scriberetur. Vbi nunc est quod nos tanta cum autoritate docet Leus de*
- 181 *Augustino* (app. crit.) Migne *PL* 42, 718.
- 182 *Hilarius De trin.* IV, 4, 9. The text quoted by Erasmus is a variant of Migne *PL* 10, 102.
- 187 *aduersus Auxentium* (app. crit.) Migne *PL* 10, 613 B.
- 187 *aliquanto inferius* (app. crit.) Migne *PL* 10, 614–615 A.
- 188 *Auxentii ... confessionem* (app. crit.) In Auxentius' letter to the emperors Valentinian and Valens (*PL* 10, 617–618, an appendix to Hilarius' attack: "Exemplum blasphemiae Auxentii") he insists on his orthodoxy: "credo in unum solum verum deum ... et in filium eius ... ante omnia saecula et ante omne principium natum ex patre deum verum filium ex vero deo patre". The ambiguous position of 'verum' is a bone of contention, although Hilarius also finds fault with 'ex vero deo patre'. Possibly the absence of any mention of consubstantiality prompted the accusation of Arianism.
- 188 *Chrysostomus Hom.* 80 (79), 2 (Migne *PG* 59, 435).
- 193 *aduersus Luciferianos* Migne *PL* 23, 175 B.
- 200 *adieceram* This continues the discussion on *Ioh.* 17, 3.
- 200–201 *Nec ... deitatis* So quoted by Lee, *Ann.* fol. CXII. The exact wording of Erasmus' annotation of 1519 was: "Hic locus Arianis praebuit occasionem erroris, vt dicerent solum patrem esse vere ac proprie deum, haud scio an haec sentientes, quod nostri theologi non negant, solum esse principium diuinitatis" (Reeve, p. 262).
- 203 *inquit Ann.* fol. CXII.
- 206 *Hilarius* As quoted by Augustine. Cf. next note.
- 209–210 *Augustini verba De trin.* 6, 10 (Migne *PL* 42, 931).
- 219 *Hilarius De trin.* 2, 1 (Migne *PL* 10, 51 A).
- Arrhianis? An melius nouit Leus quid illi senserint quam Hilarius? Nisi *B C BAS.*
- 188 scribit. Quin *A B: scribit. Quod si huic diffidit, legat Auxentii sequentem inibi confessionem et intelliget nihil esse mentitum Hilarium. Quin C BAS.*
- 188 Arianorum error* *C BAS: om. A B.*
- 193 testatur Hieronymus *C BAS: om. A B.*
- 194–195 Christo, etc. Item *A: Christo seruatore creatura et in spiritu sancto vtriusque seruo. Item B C BAS.*
- 196 creaturas. Haec *A: creaturas. En habet aliud testimonium, sed hos autores, opinor, non attingit admodum, totus Augustini libris affixus. Possem in hanc rem adducere plura, haec B C BAS.*
- 198 infulsit. *A B C: infulsit. Iam si qui sunt Arianae factionis, qui fatentur filium Dei esse deum, aut magnum deum, nihilominus verum est quod adduxeram, nisi forte Leus putat eum mentiri, qui dicat Gallos delectari larido, quum sint apud illos, qui non delectentur. BAS.*
- 200 Ioan. xvii.* *omnes.*
- 201 deitatis, Leus *A B: deitatis totius, Leus C BAS.*
- 206 Hilarii locus* *C BAS: om. A B.*
- 210 vi. *A: v. B C BAS male.*
- 216 autem *A BAS: aut B C.*
- 217 eandem *A: eam B C BAS.*
- 218 Aeternitas quare patri tribuitur* *C BAS: om. A B.*

propria potest intelligi aeternus, quam Filius non sit aeternus. Quemadmodum et ante ex Ambrosii Chrysostomique sententia demonstrauius solum Patrem vocari immortalem, inuisibilem, sapientem, quod solus a nullo accipiat, vt sit immortalis, inuisibilis, sapiens, sed harum rerum aliis sit fons. Haec si recipimus, quid vetuerit et Patrem ideo solum appellari verum Deum, quod peculiari qua-

dam ratione competat in illum Dei vocabulum, qua non competit in Filium aut Spiritum Sanctum? Sic enim ille Deus est, vt aliis sit fons et autor deitatis. Porro quod obiicit Leus de Adam, quem inepte dixeris solum esse hominem, quod solus sit principium humani generis, etiam si hoc disputandi gratia dedimus, tamen non est vsquequaque simile. Primum, quia non sic est principium humani generis Adam, quod primus hominum creatus sit, vt Pater est caeteris personis principium deitatis. Deinde dei vocabulum non caret omni ratione relatiua, cum nomen sit excellentiae. Vnde et vulgo insignes homines deos dicimus. Et addimus *Deus Iudaeorum*, *Deus omnium*, quasi dicas principem omnium. Certe sanctus Hilarius non veretur Patri tribuere praeeminentiam, quem fatetur Filio maiorem autoritate, sed ita vt Filius non sit minor, cum Pater illi det vt sit aequalis.

AD XIII.

Admonueram complusculis verbis non recte facere sacerdotes quosdam et episcopos, qui ex verbis Christi decerperent quae facerent ad fastum ac tyrannidem relicta parte qua commonefiunt officii sui. *Quorum remisistis peccata*, nunquam non habemus in ore. Verum illius quod precedit, *Accipite Spiritum Sanctum*, nulla mentio. Id Leus satis approbat. *Verum*, inquit, *si quod quidam haeretici opinati sunt, arbitretur irritam esse flagitiosis sacerdotibus hanc potestatem, ecclesia hanc opinionem execratur et damnat*. Sed quid opus erat hoc suspicari Leum, quod ex meis verbis nullo modo potest colligi? Quamquam Gratianus parte ii. causa i. q. i. multa refert ex orthodoxis autoribus quae, nisi in alium sensum detorqueantur, prorsus hoc sonant quod haeretici quidam senserunt. Mihi tamen placet Augustini similitudo, cui semen ignobili aut immunda manu iactum in terram tamen prouenit, cui aqua per canalem inducta in hortum fecunditatem adfert, cum ipse canalis nihil aliud quam corrumpatur. Nec vsquam vllam dedi significationem mihi diuersam esse sententiam. Caeterum quo magis detestamur haeticorum opinionem, hoc impensius nobis curandum, ne nostra vita praebeat illis ansam errandi. |

LB 255

IN ACTA

256

AD XV.

Confitentes et annunciantes actus suos. In hunc locum annotaram quiddam his verbis: *vel hinc colligi potest fuisse et antiquitus nonnullam confessionem male actae*

260 *vitalis, sed apertam, ut opinor, et in genere, quam nec ipsam legimus exactam abs quo-*
piam. Caeterum quae nunc recepta est clancularia et in aurem fit, videtur ex consul-
tationibus priuatis esse nata, quae solent apud episcopos fieri, si qui scrupulus vrgeret
animum. Leus existimat tum verius, tum etiam tutius sibi videri, Dei autoritate
fateri praeceptum sic confiteri. Atque ego sane, quod Leus ait esse tutius, nihil illi
 265 *repugno. Sed vtrum verius sit, mihi nondum satis liquet, praesertim cum addat*
sic confiteri. Neque enim negari potest, quin quaedam ab hominibus sint insti-
tuta circa confessionem, veluti de tempore confitendi, de sacerdote idoneo aut
non idoneo, de casibus reseruatis aut non reseruatis, de forma absolutionis. Nam
 270 *haec omnia complectitur aduerbium sic. Deinde quod instituit ecclesia autore*
Spiritu Sancto nonne Deus instituit? Etenim dogma scholasticum, quo dicunt
nullum sacramentum posse institui ab ecclesia, vt nolim impugnare, ita non
video, quid referat, vtrum Christus ipse instituerit omnia sacramenta, an quae-
 275 *dam instituta sint ab ecclesia, sed autore Spiritu Christi. Non legimus Christum*
instituisse secretam confessionem, et tamen isti credunt quod non legerunt, et
ego credo quod instituit ecclesia, quod approbat publicus consensus a Spiritu
Christi et per hunc ab ipso Christo nobis traditum, neque secus obseruandum
quam si Christus ipse tradidisset.

Sed cum versemur in negotio fidei, mirum est quo consilio Leus separet tutum a vero, quasi quod verissimum est non idem debeat esse tutissimum. Certe

221 aeternus, quam *A B C*: aeternus, iuxta quam *BAS*.

227 vt aliis sit fons et autor deitatis *A B*: vt sit fons et autor totius deitatis *C BAS*.

233 Deus nomen excellentiae* *C BAS*: *om. A B*.

238 XIII *BAS*: XIII *A B C male*.

239 Ioan. xx.* *omnes*.

244 arbitretur *A B*: arbitrer *C BAS*.

248–249 Similitudo Augustini* *C BAS*: *om. A B*.

250 inducta in hortum *A B C*: inducta hortum *BAS*.]

253 ne *B C BAS*: nec *A male*.

257 Acto. xix.* *omnes*.

259 vt *A*: *om. B C BAS*.

259–260 quopiam. Caeterum *A B*: quopiam, nisi in grauibus admissis et manifestis. Caeterum *C BAS*.

261 Vnde nata confessio* *C BAS*: *om. A B*.

222 ante Cf. *supra*, p. 252, l. 354 sqq.

228 obiicit Cf. *supra*, p. 290, ll. 202–203.

234 addimus Rom. 3, 29, Sir. 36, 1.

239 Admonueram Reeve, p. 267, under the cue phrase “dixit ergo eis iterum, pax vobis” (*Ioh.* 20, 21).

243 inquit Ann. fol. CXII verso.

246 Gratianus Decr. II, C. I, qu. I. c. I, with specific reference to simony, e.g. qu. I., 29 (Friedberg I, 371): “Symoniacorum sacramenta effectu gratiae carent”. However, he also discusses the opposite point of view, e.g. qu. I., 37 (Friedberg I, 372): “Hominum malitia sacramenta non profanat”.

248–249 Augustini similitudo Tract. in *Ioh.* 5, 15 (Migne PL 35, 1422).

253 praebeat ... ansam Cf. p. 163, n.l. 568.

257 Confitentes ... suos Act. 19, 18. On this

passage cf. Asso, pp. 166–174.

257–258 his verbis Reeve, p. 315.

260–262 Caeterum ... *animum* This sentence was added to the annotation in 1519.

262 Leus existimat Ann. fol. CXIII. The passage is quoted in full *infra*, p. 294, ll. 296–314.

267 casibus reseruatis aut non reseruatis In the administration of penance some cases were the prerogative of higher ranking Church officials, e.g., of bishops (in some rare cases only the Pope has the right). For these technical terms cf., e.g., *ODCC* s.v. Reserved Sins; *I.ThK* s.v. Reservation.

278–279 Certe Stoici ... honesto Cf. *SVF* III, 75 (Sext. Emp. *adv. math.* XI, 22); 76 (Diog. Laert. VII, 94).

Stoici non seiungunt vtile ab honesto. Deinde quid sensit cum dixit hoc esse
 280 verius? An vero est aliquid verius? Si verum est hanc confessionem ab hominibus
 institutam fuisse, quomodo verius est a Christo fuisse traditam? An verius esse
 potest quod verum non est? Neque enim vtrumque potest esse verum, cum inter
 se pugnent ex diametro, quod aiunt, a Christo non fuisse institutam, sed ab
 285 hominibus, et a Deo fuisse institutam. Fortasse Leus, quod verius dixit, sensit
 esse verisimilius. Caeterum ad argumenta, quibus mecum agit Leus, non est
 consilium in praesentia iusto studio respondere, quod malim parum ingeniosus
 videri quam vel cum meo periculo, vel cum aliorum offendiculo disertus et acu-
 tus. Tantum illud dicam non esse nobis magnopere metuendum, ne aboleatur
 haec consuetudo confitendi, siue iuris diuini sit, siue humani. Et si per ecclesiam
 290 autore Spiritu Sancto aboleatur aut mutetur quod est eadem ratione institutum,
 quid fuerit periculi, cum abolitum sit quod per apostolorum principem in
 synodo afflatu Sancti Spiritus fuit institutum de non vescendo suffocato et san-
 guine? Dicit aliquis: hoc erat ad tempus institutum. Sic interpretamur, et vere,
 sicut opinor. At quid prohibeat et hic similem adferre interpretationem? Nam
 295 Leus ingentem incommodorum aceruum congerit, nisi fatemur confessionem
 esse a Christo institutam. *Si nullum, inquit, aliud habet robur haec clancularia
 confessio, nisi ex hominum decreto, posset dissuetudine aboleri, ut caetera iura quae
 appellantur positiua. Posset etiam pontifex sua autoritate tollere istiusmodi confitendi
 legem. Itaque consequenter irritari auctoritatem apostolicam ligandi et soluendi, sal-*
 300 *tem in occultis peccatis. Nam si nemo sua peccata prodet sacerdoti, quo pacto solue-*
tur? Quis se arbitrum facit eorum, quae ignorat? At secretum qui possit scire sacer-
dos, nisi proditum a peccatore? Mihi, inquit, tum verius, tum tutius videtur, Dei
 LB 256 *autoritate fateri preceptum sic | confiteri. Alioqui quo iam abiit illud ex lege: Ite et*
ostendite vos sacerdotibus? Et quo euauit autoritas sacerdotibus Mosaicis data, ut
 305 *discernerent inter lepram et lepram, causam et causam, sanguinem et sanguinem? Et*
bonus pastor, quo pacto agnoscat vultum pecoris sui, aut quo pacto solidabit quod
confractum est, si quod confractum est nesciat? Haec cura sacerdotibus lege Dei com-
mittitur. Lex Dei praecipit, ut agnoscat vultum pecoris sui. Igitur et lex Dei ouibus
 310 *praecipit, ut personam exuant, quo vultus possit agnosci. Ostendant se sacerdotibus, si*
velint discerni suam lepram. Et cum haec lepra intus sit, intima oportet pectoris ape-
riant, qui lepra infecti sunt. Quod si quid vel minimum leprae celauerit, illud sacer-
dos, cum non discernat, nondum est liberatus, qui lepram patitur. Maneat igitur,
 315 *iubet lex, extra castra immundus. Haec autem in figura facta fuisse nostri, monet*
Apostolus. Hactenus Lei disputationem recensuimus, ut intelligas, lector, hunc
 esse, qui solus Scotistarum acumen cum eloquentia Attica coniunxerit. Atque hic
 sic agit, quasi minimum ponderis habeat, quod autoritas ecclesiae statuit, quod
 publicus consensus et vsus approbavit, cum Augustinus testetur se hoc ipsum tri-
 buere ecclesiae auctoritati, quod credat Euangelio. Si Leus sentit hanc confessio-
 nem, hanc confitendi rationem cum adiunctis circumstantiis, quid obstiterit quo
 320 minus possit aboleri, si id sit ex vsu christianae religionis? Si verum est quod
 praecipui nominis autores sensisse videntur ante nos, confessionem clanculariam

simpliciter esse iuris positiui, quid prodigii sit, si quis dicat confitendi legem per pontificem Romanum tolli posse? Qui maxime volunt confessionem esse iuris diuini, fatentur nos non obligari ad confitendum, nisi semel in vita. Id pontificum autoritas astringit ad annuam confessionem per c. Omnis vtriusque sexus. Nonne qui sic astrinxit posset relaxare et pristino loco restituere? Id si fiat, rogo quantum supererit de onere confitendi? Non enim hic adducam fuisse, qui tradiderint pontificem ex certis causis posse dispensare contra ea, quae Nouo Testamento nobis sunt tradita, sic vt et Euangelia complectaris. Quod si verum est, nec absurdum fuerit, si pontifex ex causis legitimis ac rationibus idoneis abroget confitendi legem, etiamsi sit a Christo instituta. Atque haec dixerim non ex animi mei sententia, sed ex illorum opinione qui, cum talia scripserint, tamen hactenus vt orthodoxi leguntur. Nam horum opinio mihi certe non admodum probatur vel ob hoc ipsum, quod ingens periculum sit vni homini tantam committere potestatem. Iam si contingat vt aboleatur haec confitendi necessitas, non continuo fiet irrita potestas apostolica soluendi atque ligandi. Supererit enim autoritas excommunicandi et absoluendi, qua vsus est Paulus in eum, qui habuit vxorem patris. Supererit potestas absoluendi eos, qui se ingenuae fatentur esse peccatores, qualis est absolutio quae dari solet apud Italos in sacris, apud nos post publicam concionem. Postremo supererit ea quae fuit apud veteres, qui confessos in genere nonnunquam arcebant a communione, et ad eam denuo recipiebant. Indicebant satisfactionem, et eam si visum fuisset augebant aut relaxabant.

At Leus negat absolui posse peccatorem, nisi prodiderit sua peccata. Id si perpetuo verum est, quomodo condonantur peccata per baptismum, etiam non

279 Stoici* C BAS: om. A B.

293 Institutum ab ecclesia posse tolli* C BAS: om. A B.

297 dissuetudine A: desuetudine B C BAS.

303 et A: om. B C BAS.

283 quod aiunt Adag. 945 (Ex diametro opposita. Diametro distant), ASD II, 2, p. 450.

292 fuit institutum Act. 15, 20.

296 inquit Ann. fols. CXII verso—CXIII.

303—304 Ite ... sacerdotibus Lc. 17, 14, referring in its turn to Lv. 14, 2.

305 discernent ... sanguinem Cf. Deut. 17, 8; infra, p. 297, l. 389 and n.

305 sanguinem Deut. 17, 8.

306 bonus pastor ... sui Cf. Ioh. 10, 14: "Ego sum bonus pastor et cognosco meas [sc. oues]".

307 nesciat Ez. 34, 1—16.

309 vt personam exuant Cf. Gal. 2, 6: "Deus personam hominis non accipit"; Eph. 6, 9: "Et personarum acceptio non est apud eum [sc. Dominum]". The reference may be to Eph. 4, 22—24: "Deponere vos secundum pristinam conuersationem veterem hominem

321 Quorundam sententia de confessione* C BAS: om. A B.

326 astrinxit A B: adstringit C BAS.

340 Confessio apud veteres* C BAS: om. A B.

... et induite nouum hominem".

312—313 Maneat ... immundus Cf. Lv. 13, 46: "Omni tempore quo leprosus est et immundus solus habitabit extra castra".

313 Haec ... nostri I. Cor. 10, 6.

317 Augustinus Contra epistolam Manichaei 1, 5 (Migne PL 42, 176).

325 astringit Friedberg II, 887.

327—328 qui tradiderint Cf. infra, p. 315, n.l. 864.

337 Paulus Cf. I. Cor. 5, 1.

339 apud Italos ... nos On the history and formulae of the penitential rite and non-sacramental absolution at the beginning of the mass and after the sermon, cf. J.A. Jungmann, *The Mass of the Roman Rite: Its Origin and Development*, New York, 1950, I, pp. 300—311, 490—494.

- 345 confessis? Aut per manuum impositionem post baptismum? Quomodo nunc
absoluunt etiam ab iis, quae sit oblitus is qui confitetur? Si remitti non potest nisi
quod proditur sacerdoti nominatim, manebunt nobis omnia quae fugere memo-
riam nostram. An creditor non potest condonare debitum nisi debitor singulas
summae partes quas debet annumeret? Non enim adducam hic fabulam de S.
350 Aegidio, qui peccatum quod Carolus confiteri noluit ex angelo cognitum remisit.
Nec ad rem facit quod addit Leus: *Quis se arbitrum facit eorum quae ignorat?*
Aliud est enim sacerdotem esse, aliud arbitrum. Arbitrator, nisi causae statum
LB 257 cognouerit, quid pronuntiabit? | Nec consilium idoneum dabit sacerdos nisi
negotio cognito. At aliud est absoluere, aliud consulere. Sacerdos autoritate qua
355 praeditus est condonat etiam illa quae non iudicat, modo qui confitetur intelligat
quid dicat. Quid autem interest inter eum qui nescit quid admissum sit et eum
qui quod admissum est quale sit non intelligit? Sed ridiculum etiam quod adii-
cit: *Ite et ostendite vos sacerdotibus*. An putat his verbis institutam esse confitendi
legem? Quis vnquam alicuius rei theologus hoc prodidit? An idem est *ostendite*
360 *vos sacerdotibus* et *confitemini sacerdotibus*? Nec obscurum est, quo consilio Chris-
tus iusserit eos adire sacerdotes, nimirum, vt confirmaret apud omnes miraculi
fidem. A sacerdotibus erant iudicati leprosi. Morbus habebatur, vt est, insanabi-
lis. Eo remittit illos, vt iisdem iudicibus probarentur sani, quibus iudicati fuerant
leprosi.
- 365 Quod si quis hoc ad allegoriam torqueat, primum violenter, hoc est, preter
veterum exemplum faciet, deinde non sat habet allegoria ponderis ad probandum
ecclesiae sacramentum. Alioqui quicquid morborum Christus ademit egrotis,
imo quod sanauit daemniacos, quod excitauit mortuos, debebat ad confessionis
typum referri. At Durandus libro iiii. dist. xvi. q. viii. figuram et vmbram addu-
370 cens confessionis huius ex Vetere Testamento non meminit leprae, sed holocausto-
matum, quae offerebantur pro peccatis. Verum his etiam absurdus est quod
sequitur, *quo euauit autoritas sacerdotibus data, vt decernerent inter lepram et*
lepram, etc. Quid? An Leus moleste fert Mosaicae legis sacerdotium euauisse?
Quin eadem opera quaerit, cur non mactantur pecudes, cur non seruantur sab-
375 batismi, cur non delectus ciborum, cur non dantur sacerdotibus vxores? Nimi-
rum audiet: quia finis legis Christus et translato sacerdotio necesse est legis
quoque translationem fieri. Rursus hic Leus ad figuram confugiet. At ego nego
figuram in re tanti momenti satis habere ponderis, praesertim quum veteres – et
in his Augustinus – lepram interpretentur haeresim, non quoduis animi vicium.
- 380 Adde, quod nec figura satis quadrat ad rem nostram. Sit lepra quoduis pecca-
tum, sit sacerdos Mosaicus sacerdos christianus. Illi discernebant tantum, non
sanabant. Pronunciabant miserum esse, non liberabant a miseria. Arcebant a cas-
tris, nos in ecclesiae gremium reducimus. Iam si verum est quod addit Leus, *si vel*
minimum leprae celauerit, illud sacerdos, quum non discernat, nondum est liberatus
385 *qui lepram patitur*, si lepram interpretamur omne peccatum, cogemur et culpas
quamlibet veniales confiteri sacerdoti, quod tamen nemo theologus asseuerat. Sed
quid sentit Leus, an putat leprosum fuisse liberum posteaquam sacerdos dis-

creuerat? Nam id illius verba sonant. Aut vbi legit sacerdotes iudicare *inter lepram et lepram*? Certe nostri codices habent Deuteronomii xvii. *inter lepram et non lepram*. Ad haec, si quis sacerdoti confessus sit culpam, de qua non possit pronunciare certum, venialis sit an capitalis, quid respondebit Deus: absoluit an non absoluit? Si quod illis erat discernere, nobis est remittere, non remittit qui non discernit. Deinde si arceri a castris est segregari a communionem populi christiani, nunc ne confessi quidem arcentur. Postremo, si non liberantur lepra qui se non ostendunt sacerdoti, iam hii mundati sunt priusquam sese ostenderent.

Vides quam multis modis figura discrepat ab hac nostra confessione, magisque congruat cum illorum opinione, qui putant hanc confessionem olim fuisse consultationem. Quid autem appellat Deus *confractum*? An peccato obnoxium duntaxat? Imo qui paupertate premitur, qui tyrannide potentum obruitur, qui moeroribus angitur, confractus est, huic debet subuenire bonus pastor, etiam si
 400
 LB 258
 non negem id fieri | posse et in peccatis, si moneat, si reuocet, si erigat in spem veniae, si doceat viam ad meliora. At scire quo quisque malo premitur est agnoscere vultum pecoris. An id fieri non potest, nisi quis aperiat omnia pectoris arcana vsque ad nocturna somnia? Nonne e factis, e dictis, e gestibus, ex ipso
 405
 vultu, ex rumore pastor vigilans agnoscit suos? Quod si cogitur pastor agnoscere vultum sui gregis et is non agnoscitur nisi ex secreta confessione, cum hodie monachis quos vulgus mendicantes appellat facultas sit absoluendi, quomodo poterit pastor agnoscere vultum sui pecoris? Quid si fingat is qui confitetur, quomodo agnoscet pastor? Atqui tenetur agnoscere. Dices, tenetur quantum
 410
 licet. Atqui istuc locum habebit, etiam si non esset ista confessio.

346 iis A: his B BAS C.

346 is A: om. B C BAS.

353 cognouerit A B C; cognorit BAS.

357 intelligit? Sed A B C: intelligit? Et tamen hunc theologo fatentur absolui potestate clauium. Sit lepra crimen, sit scabies culpa venialis. Si non remittitur nisi quod discernitur, quam multa sunt in quibus ne theologo quidem possunt hic diiudicare. Sed BAS.

358 Exponitur locus Luc. 18* C BAS: om. A B.

368 Typus confessionis* C BAS: om. A B.

375 non delectus A B: non manet delectus BAS.

379 Lepra haeresis interpretatur* C BAS: om. A B.

395 hii A: hi B C BAS.

397 Confessio olim consultatio* C BAS: om. A B.

402 At A BAS: Ac B C.

407 Monachis est absoluendi facultas* C BAS: om. A B.

410 Atqui BAS: Atque A B C.

349 *fabulam* Cf. Bolland, *Act. Sanct.* vol. 41 (Sept. 1), 302–303. St. Giles († c. 720) was hearing the confession of Charles Martell. The anecdote comes from an anonymous 10th century vita of the saint.

351 *addit Leus Ann.* fols. CXII verso–CXIII.

358 *Ite ... sacerdotibus Lc.* 17, 14.

369 *Durandus In Sent.* IV, dist. 17 (not 16), qu. 8., 2–3.

371–372 *quod sequitur Ann.* fol. CXIII.

379 Augustinus, Migne *PL* 35, 1354–1355.

383 *addit Leus Ann.* fol. CXIII.

389 *Deuteronomii xvii. Deut.* 17, 8; “inter lepram et non lepram” is the Vulgate reading; “inter lepram et lepram” is accepted today. The variant is also how the passage is quoted by Durand, *In Sent.* IV, dist. 17, qu. 11.

398 *confractum* Cf. *supra*, p. 294, l. 307. This is a reference to *Ez.* 34, 16.

Postremo, si ideo iubetur agnoscere pastor, vt succurrat ouibus suis, nimirum quae, cum mente manibusque careant, non norunt sibi adhibere remedia, non videtur cogi ad confitendum qui nouit ipse morbum suum, et nouit quibus remediis oporteat ei morbo mederi, nimirum sibi indicens ieiunia, eleemosynas, 415 preces, quae sacerdos erat indicturus. Postremo quod apud prophetam dictum est pastoribus, non solum ad episcopos pertinet, sed ad principes quoque. Iam Augustinus enarrans hunc prophetae locum non eodem interpretatur modo quo Leus, aut quisquis est, quem ille sequitur.

Quod hactenus dictum est non eo tendit, vt vlllo pacto conuellamus ecclesiae 420 consuetudinem, sed vt ostendamus ea quae Leus adducit non esse satis efficacia ad comprobendam hanc confitendi rationem esse iuris diuini. Equidem faueo confessioni, sicuti debeo, nec vsquam aliud comperietur in scriptis meis. Sed tamen optarim vt quod inductum est ad releuandos animos simplicium ad prouehendam Christianorum pietatem non alio torqueamus, quam inductum 425 est. Nunc videmus esse permultos qui suam curiositatem alunt huiusmodi confessionibus, alios qui dedecora non referenda sub hoc praetextu committunt, quorundam infirmitate vitam velut ex contagio infici, praesertim ex narratis libidinum generibus, rursus alios hoc telo suam munire tyrannidem in plebem, cui patres esse debebant, compluribus confessionem nihil aliud esse quam rete ad 430 questum, quo nulla pars christiane vitae non est infecta. Istis non satis est, quod ex praescripto Romani pontificis semel in anno confitemur, dolent confessionem non esse cotidianam. Isti sunt qui tot scrupulis illaqueant animos simplicium, quod ipsis expediat ne quis habeat pacatam ac serenam conscientiam. Istis non satis est quod confessionem obedienter amplectimur, veluti per ecclesiam a Spi- 435 ritu Christi nobis traditam. Metuunt enim ne, si tollatur hoc iugum a ceruicibus Christianorum, res illis ad famem recidat et egregie frigeant qui nunc sublimes ac feroces regnant. Tantum feratur lex, ne quid auditori detur in manum, ne quid ex male partis, ne quid ex testamentis, ne quid ex condonationibus, ne quid quocunque pacto compendii perueniat ad sacerdotem ex confessione. Imo vt ipsi sti- 440 pem dent confitenti, nimirum quo magis alliciant ad rem per se amaram, quemadmodum dabatur olim pecunia theatra. Dispeream, ni qui nunc tantopere contendunt confessionem hanc esse iuris diuini deflexuri sint in partem diuersam, et quod nunc bis terque clamitant haereticum esse defensuri sint acriter vt orthodoxum. Horum vicio fit, vt populus vix ferat hoc onus tot modis aggraui- 445 tum ac subinde queratur vnde tam durum iugum sit Christianis liberis impositum. Quorsum haec? dixerit quispiam. Vt ostendam mihi non improbari constitutionem et consuetudinem ecclesiae, sed mores illorum qui re bene instituta abutuntur non bene. Confessionem amplector et obseruo, vt obseruat ecclesia, 1.B 259 tantum in dubium voco, an haec ratio confitendi sit a Christo instituta. Nec hic 450 quicquam asseuero bis testans me suspicionem meam adferre, non dogma. Primum cum aio *vt opinor*, ac mox, *videtur nata*.

Atque adeo miror Leum hic quoque non addidisse quod erat adiectum in margine, id quod tamen solet alias diligenter, quoties est quod possit in me detor-

455 quere. Hic, quoniam pro me facit, omisit. Erat autem hoc adiectum: *Olim fuit aliqua confessio, licet non omnino talis, qualis nunc recepta est.* Hoc additamentum an non palam ostendit me non de confessione, sed de modo confitendi loqui? Quod si Leus audebit dicere paucos illos qui olim erant discipulos audisse ea, quae nunc audiunt sacerdotes, mirabor hominis frontem. Quod si quis me roget: quid sentis de hac ratione confitendi, qua numero referuntur etiam occultissima
460 peccata vsque ad turpissimas cogitationes, vsque ad somnia, quae nunc sacerdotes interdum haud absque pudicitiae periculo audiunt, in qua exprimuntur circumstantiae, praesertim si quae mutant speciem, an existimas a Christo fuisse institutam? Respondebo ingenue mihi pro meo quidem sensu non videri, at hunc sensum libens, etiam reclamantem, submittam ecclesiae iudicio, simulatque eius
465 vocem audiero. Nunc quosdam tantum audio, quorum refert nouas etiam induci confessiones, tantum abest vt hanc velint tolli. Non opinor omnes theologorum opiniones aequandas articulis fidei, aut scripturis canonicis, praesertim cum inter se frequenter non consentiant. Et mihi nondum constat, quid super hac re definerit ecclesia. Vbi constiterit, mea erit opinio quamcunque cognouero esse ecclesiae. Quodsi Christus instituit, quicquid ecclesia Christi Spiritu instituit, fateor hanc a Christo fuisse institutam, sed ita vt pro salute populi possit tolli eiusdem Spiritus arbitrio neque fuisse necessariam priusquam esset instituta.

Atque vt hoc suspicer, adducor non argumentis modo, verum etiam autoritate. Argumentum est, quod ex tot Graecorum voluminibus, tot Latinorum commen-
475 tariis, in quibus nihil non tractatur, nihil reperiatur quo certo doceri possit olim hanc fuisse confitendi rationem, cum nunc nulli libri satis sint huic explicando negotio. Nec vlla sit pars christianae professionis quae magis angat animos et confitentium et audientium. Adeo vt nulli magis abhorreant ab audiendis confes-

423 Quare inducta confessio* C BAS: om. A B.
425 alunt huiusmodi A C BAS: alunt in huiusmodi B.

428 generibus, rursus A: generibus, vbi bona pars est innocentiae, nescisse malum. Rursus B BAS, generibus ... est innocentiae est ... Rursus C male.

429 Quaestus ex confessione* C BAS: om. A B.
433 conscientiam. Istis A B: conscientiam, sed et hos laqueos non praescribit ecclesia, sed

summularius aliquis e suo capite fingit et exaggerat. Istis C, conscientiam, sed hos ... Istis BAS.

435 ne A: om. B C BAS.

441 Pecunia theatraica* C BAS: om. A B.

448 Confessionis abusus* C BAS: om. A B.

449 instituta A B: constituta C BAS.

458 Erasmi sententia* C BAS: om. A B.

474 quod A BAS: quot B C.

417 Augustinus Expounding Ez. 34, 16 in *Sermo* 46, 5 (Migne *PL* 38, 275).

418 *quisquis est* For other references to the assistance Lee received from theologians, cf. *supra*, p. 203, l. 36; p. 232, l. 823, and *infra*, p. 334, ll. 527–531.

431 *ex praescripto* Cf. *supra*, p. 295, n.l. 325.

441 *pecunia theatraica* i.e. the ancient practice of paying an audience to attend a play. This

phrase was also apostrophized by Taxander. Cf. *infra*, p. 348, l. 269.

451 *vt ... nata* Reeve, p. 315: "Vel hinc colligi potest fuisse et antiquitus nonnullam confessionem male actae vitae, sed apertam, vt opinor, et in genere Videtur ex consultatione priuata esse nata".

454–455 *hoc adiectum* Reeve, p. 315.

480 sionibus, quam qui doctrina, prudentia, pietateque precellunt. Mirum autem non vel casu incidisse mentionem in tam innumeris libris.

Autoritas est, primum Gratiani, qui multis verbis hac de re disserit distin. prima De penitentiis. Et in vtramque partem adductis veterum sententiis, qua-

479 doctrina, prudentia *A B C*: doctrina et prudentia *BAS*.

481 primum Gratiani *A*: Primum, Chrysostomi, quem virum ecclesia numerat etiam inter diuos, non solum inter orthodoxos. Is enarrans psalmum quinquagesimum, cum alias multis verbis doceat, lachrymis, elemosynis, recordatione peccatorum abluui commissa, adeo nullam mentionem facit huius nostrae confessionis, vt palam etiam demonstrat non esse necessariam, his quidem verbis: Peccata autem tua dicit, vt deleat illa. Si confunderis alicui dicere, quia peccasti, dicit ea quotidie in anima tua. Non dico, vt confitearis conseruo tuo, vt exprobret. Dico deo, qui curat ea. Haec enim² si non dixeris, ignorat ea deus. Item aliquanto post: Et reminiscens peccatorum tuorum, effunde lachrymas et poteris in lectulo tuo positus ea delere. Roga deum tuum et sic permittit animam tuam soporari, confessus peccata tua, et facito tibi metipsi rationem et ora misericordiam dei, et inuenies requiem, ac caetera quae sequuntur in hanc sententiam. His consentanea dicit homilia quadragesimaprima de poenitentia, confessionem appellans peccatorum, agnoscere commissum in animo et in corde confiteri, docens Petro delictum ob lachrymas fuisse condonatum. Non negandam esse culpam exigenti deo. Ac post multa tandem quae disserit in hanc sententiam subiicit³ haec verba: Non tibi dico, ostenta te ipsum, nec apud alios accusa, sed obedi prophetae dicenti: Reuela⁴ domino viam tuam, ea coram deo confitere, coram iudice confitere peccata tua deprecans et si non lingua, saltem memoria. Eadem iisdem pene verbis disserit⁵ in epistola ad Hebraeos cap. duodecimo: Non tibi dico, inquit, vt te prodas in publicum, neque vt te apud alios accuses, sed obedire te volo prophetae dicenti: Reuela domino viam tuam. Ante deum ergo tua confitere peccata, apud verum iudicem cum oratione delicta tua pronuncia, non lingua, sed conscientiae tuae memoria, et tunc demum spera te misericordiam posse consequi. Quamquam autem Graecus fuit Chrysostomus, tamen orthodoxus fuit, et orthodoxae ecclesiae episcopus. Quod si Christus

instituit hanc confessionem, aut ignorauit ille rem tanti momenti, aut contempsit. Neutrum autem cum sit probabile, relinquatur ab hominibus institutam fuisse confessionem. Iam Origenes⁶, quamquam in nonnullis opinionibus notatus est aberrasse a doctrina fidei catholicae, tamen in hoc a nemine reprehensus est, quod parum recte senserit de poenitentia. At hic in homilia in secundum caput Leuitici secunda, commemoratis septem modis quibus abluuntur admissa, octauo demum loco ponit confessionem, qua non erubescimus et sacerdoti detegere mala nostra, nec ita recenset huc, vt velit huic ceu capiti caeteros subesse veluti membra, sed vt sit vna ratio a caeteris distincta: primam facit baptismum, secundam martyrium, tertiam elemosynam, quartam ignoscentiam mutuam, qua condonamus iis qui nos laeserunt, quintam officium quo peccatorem conuertimus ad bonam mentem, sextam vehementem in deum ac proximum charitatem, quae operit multitudinem peccatorum, septimam lachrymas, ieiunia, reliquosque labores poenitentiae, octauam, velut huius partem, cum quis non erubescit, confiteri sua scelera sacerdoti. Ex hoc loco potissimum hausisse videtur Cassianus⁷ sermonem quem tribuit abbati Pynufio, libello de fine poenitentiae, capite octauo. Sic enim commemorat diuersa remedia, quibus aboletur peccatum, vt confessionem vnam quampiam e multis esse velit. Et tamen haud scio an loquatur de ea, qua apud deum agnoscimus culpam nostram. Certe de hac, qua numerantur admissa singula, non loqui satis ipse declarat. Iam quod inibi sequitur, dubium non est quin mutuat us sit ex Chrysostomo, quem modo citauimus. Cum enim quaesisset modos molliores, facilioresque, quibus imbecillioribus subueniretur, postremo inquit: quis est qui non possit suppliciter dicere: Peccatum meum cognitum tibi feci et iniusticiam meam non operui, vt per hanc confessionem etiam illud confidenter subiungere mereatur: Et tu remisisti impietatem cordis mei. Quod si verecundia retrahente reuelare ea coram hominibus erubescis, illi quem latere non possunt, confiteri ea iugi supplicatione non desinas ac dicere: Iniquitatem

meam ego cognosco et peccatum meum contra me est semper. Tibi soli peccaui et malum coram te feci, qui absque ullius verecundiae publicatione curare et sine improprio peccata donare consuevit. Post illud quoque tam promptum certumque subsidium, aliud quoque adhuc facilius largita est nobis diuina dignatio, ipsamque remedii opem nostro commisit arbitrio, vt indulgentiam peccatorum nostrorum pro nostro praesumamus affectu, dicentes ei: Dimitte nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris. Hactenus Cassiani verba retulimus. Ambrosius⁸ cum fuerit Latinus, tamen idem sentire videtur quod Chrysostomus in sermone de poenitentia Petri, qui numeratur quadragesimussextus, cuius phrasis est huiusmodi, vt ambigi non possit quin sit Ambrosii. Inter multa dicit hunc in modum: Ergo Petrus prorupit ad lachrymas, nihil voce precat. Inuenio enim quod fleuerit, non inuenio quid dixerit. Lachrymas eius lego, satisfactionem non lego. Recte plane Petrus fleuit et tacuit, quia quod defleri solet, non solet excusari. Et quod defendi non potest, abluui potest. Lauat enim lachryma delictum quod voce pudor est confiteri. Lachrymae ergo verecundiae consulunt pariter et saluti, nec erubescunt in petendo et impetrant in rogando. Caeteraque quae sequuntur inibi in eandem sententiam satis declarant non exigi solitam illis temporibus confessionem vocalem occulti | peccati, sed ad hoc abluendum satis esse tacitas lachrymas. Nec dissonant ab his quae scribit⁹ in Lucam libro septimo, capite sexagesimosexto, enarrans Euangelii locum: Pater peccaui in coelum et coram te. Haec, inquit, est prima confessio apud autorem naturae, praesulem misericordiae, arbitrum culpae. Sed etsi deus nouit omnia, vocem tamen tuae confessionis expectat. Ore autem confessio fit ad salutem, quia alleuiat pondus erroris, quisquis ipse onerat, et accusationis excludit inuidiam, qui accusatorem

praeuenit confitendo. Iustus enim in primordio sermonis accusator est sui. Atque ne quis posset tergiuersari, Ambrosium hic agere de confessione oris, qua prodimus sacerdoti secreta nostra, protinus subiicit: Frustra autem velis occultare, quem nihil fallas, et sine periculo prodas, quod scias esse iam cognitum. Confitere magis, vt interueniat pro te Christus, quem aduocatum habemus apud patrem. Roget pro te ecclesia et illachrymet populus. Hactenus Ambrosius. Ex quibus nihil aliud colligitur mea sententia, quam vt peccator confiteatur deo et vltro subducat se a communionem ecclesiae, si sibi fuerit male conscius alicuius capitalis admissi. Ne citem interim Basilium aliosque veteres, qui cum toties loquantur de ieiunio, de poenitentia, de lachrymis, de precationibus, aut non meminerunt huius confessionis, aut declarant non esse necessariam. Quin et Beda¹⁰ recentior scriptor in homilia qua enarrat Euangelium de decem leprosis longe alia tradit quam quae docent hodie scholae theologorum. Ea quidem omissa est in quibusdam libris excusis, sed extat in codicibus manu descriptis. Iam quoniam multos adducit testes, pro multis erit autoritas Gratiani *B*, Primum, Chrysostomi [Locus Chrysostomi*] ... Haec enim si tu dixeris ... homilia quadragesimaprima de poenitentia [Poenitentia apud Chrysostomum*] ... commissum ex animo [in animo *BAS*] ... et orthodoxae ecclesiae episcopus [Chrysostomus orthodoxus*] ... octauo demum loco ponit confessionem [Confessio secundum Origenem*] ... recensent hunc vt ... confiteri sua sacerdoti ... Ambrosius cum fuerit Latinus [Ambrosius*] ... vt ambigi [vt magis ambigi *BAS*] non possit ... Ergo Petrus prorupit ad lachrymas [Confessio Petri*] ... quisquis ipse se onerat ... Quin et Beda [Beda*] ... autoritas Gratiani *C BAS*.
482 poenitentis *A B* poenitentia *C BAS*.

LB 261

481¹ *Gratiani* Friedberg I, 1159–1190.

481² *his quidem verbis* (app. crit.) Ps. Chrysostom, *Hom. in Ps.* 50, 5 (Migne *PG* 55, 581).

481³ *Haec enim* This should read "Neque enim" (οὐ γάρ). The error remained uncorrected through all editions, including *LB*.

481⁴ *subiicit* Chrysostom, not in *De poenitentia*, but in *Hom. in Heb.* 31, 3 (Migne *PG* 63, 216).

481⁴ *Reuela Ps.* 36, 5.

481⁵ *disserit* Migne *PG* 63, 435–436.

481⁶ *Origenes* Migne *PG* 12, 417 C–419 C.

481⁷ *Cassianus* Migne *PL* 49, 1159–1165.

481⁸ *Ambrosius* Spurious. Cf. *Opera Ambrosii*, ed. Erasmus, tom. III (Basel, 1527), p. 345.

481⁹ *scribit* Migne *PL* 15, 1850 A–B.

481¹⁰ *Beda* Cf. Migne *PL* 94, 296–298.

rum tamen bona pars sentit de confessione solenni, quae olim publice fiebat in ecclesia, videtur in dubio relinquere vtrum obligetur aliquis ad confitendum an
 485 non obligetur. Siquidem prolixam disputationem claudit his verbis: *Quibus auctoritatibus vel quibus rationum firmamentis vtraque sententia innitatur, in medium breuiter exposuimus, cui autem harum potius adherendum sit, lectoris iudicio reseruat. Vtraque enim fautores habet, sapientes et religiosos viros.* Ne ex glossematis quidem quicquam adfertur certius. Vides hic sapientes ac religiosos appellari, quos nos terque quaterque diceremus haereticos. Quo magis miror Durandum
 490 lib. iiii. dist. xvi. quaestione viii. tantopere stomachari in glossatorem, primi huius tituli distinctionis v., qui pronunciarit nos tantum ex institutione hominum obligari ad confitendum et ob id Graecos nunquam fuisse obligatos, quod ea constitutio nunquam sit ab illis recepta. Nec enim paulo durius est, quod dicit
 495 Gratianus: fatetur nos obligari glossa, sed ex institutione et consuetudine ecclesiae tantum. Gratianus facit liberum lectori, vtrum putet esse confitendum an non confitendum. Quod profecto fuisset dictum insanum, si haec confessio profecta fuisset a Christo aut si Gratiani temporibus confitendi lex fuisset lata receptaque.

500 Ad haec in cap. Omnis vtriusque sexus, de poenis et remissionibus, abb. Panormitanus sentit confessionem esse iuris humani. Nec abhorret ab hac Felinus aliique iureconsulti veteres, quos nullus ob hanc opinionem vocauit haereticos. Quid quod historia quam tripartitam vocant, quam Epiphanius ex tribus autoribus concinnatam, Theodoret, Socrate et Sozomeno, Latine vertit, libri noni cap.
 505 xxxv. prodidit eo tempore quo Nouatiani se subduxerant ab ecclesia catholica presbyterum probatae fidei certique silentii praefectum fuisse poenitentibus, vt hic auditis in publico quae commiserant indiceret illis certum modum expiationis. Addit Sozomenus eam consuetudinem ad sua vsque tempora Romanis pontificibus fuisse seruata. Porro Constantinopoli sublatam fuisse per Nectarium
 510 episcopum, vbi compertum esset matronam quandam clarissimo genere prognatam sub praetextu poenitentiae fuisse constupratam in loco sacro. Adeo mouit illius etatis homines vnicum admissum, nunc non expediret sciri quam multa
 LB 262 passim committantur. Denique capitis huius haec est clausula: *Ex illo antiquitatis consuetudo sublata est, dum, vt arbitror, maiora peccata prae pudore confessionis et subtilitate examinantium patrentur.*
 515

Videmus hic consuetudinem antiquitatis appellari, videmus hanc consuetudinem sublatam in vrbe Romae aemula. Equidem arbitror hic de peccatis manifestis aut certe enormibus fieri mentionem, quae tamen foediora sint quam expediat apud populum enunciari, aut certe eius generis, vt ob leges ciuiles tutum non sit
 520 publicitus confiteri. Quodsi quis contendat de hac nostra fieri mentionem, is magis etiam pro nobis faciet. Iam theologi recentiores, qui conantur ex sacris litteris statuere basim cui innitatur haec confessio, et sudant satis nec tamen inter se consentiunt. Porro Durandus, qui fortiter reiicit glossema super quintam dist. in decretis tractatus de poenitentia, non aliam adducit causam qua probet hanc
 525 confessionem, quam ille sacramentalem vocat, esse iuris diuini, nisi quod eam

530 nulla lex pure humana possit precipere. Possum plura congerere, sed haec sufficiunt, ne videar omnino temere paucis indicasse suspicionem meam, quam nec munire volo diligentius cum offendiculo simplicium, nec tueri contentiosius cum periculo meo. Si hanc confessionem ecclesia certo decreto statuit esse iuris diuini, si sentit ab ipso Christo institutam, si sentit non posse aboleri, nihil refragor ecclesiae iudicio, sensumque meum vel reclamantem ad huius oraculum accommodo. Atque vtinam sic viuamus omnes, vt confessionis remedio non sit opus, aut ita confiteamur, vt non sit opus subinde repetita confessione.

483 Gratianus* *C BAS*: om. *A B*.

491 glossatorem *A B*: glossematis autorem *C BAS*.

491-492 primi huius *C BAS*: primi. §. huius *A B*.

492 v. *A B*: §v. *C BAS*.

497 dictum *A*: dictu *B C BAS*.

505 subduxerant *A B C*: abduxerant *BAS*.

509 Confitendi consuetudo Constantinopoli olim sublata* *C BAS*: om. *A B*.

514 dum *A C BAS*: deum *B male*.

515 exanimantium *A C BAS*: exanimantium *B*.

521 faciet. Iam *A B*: faciet, cum fateatur fuisse sublata in orthodoxa ecclesia. Iam *C BAS*.

526 precipere. Possum *A*: precipere, ac tantum diuinat hanc confessionem institutam a Christo post resurrectionem, vbi dixit suis, quorum remisistis peccata, etc. Iam in historia, cui titulus est Fasciculus temporum, inter ea quae constituit Gregorius primus, commemoratur et illud, ne sacerdos aliquo pacto prodat scelera confessi. Verba sunt haec: Ipse plura instituit, vt patet in registro, in canone addidit, diesque nostros in tua pace disponas, deus in adiutorium, ante ini-

tia horarum dici iussit. Hic constituit, quod confessor nec metu, nec signo, nec verbo confessionem prodat. Autor est apud quosdam humilis, verum apud eos humilis non est, quibuscum nunc agitur. Et vt maxime quis pondus detrahat auctori, certe constitutio Gregorii recitatur in decretis, cap. sacerdos de poenitentia, dist. vi. his verbis: Sacerdos ante omnia caueat, ne de iis qui ei confitentur peccata sua, alicui recitet, quod ea confessus est, non propinquis, non extraneis. Ex his apparet ante Gregorii constitutionem non fuisse modum hunc confitendi. Quod si arguitur Gregorium non fuisse primum autorem huius constitutionis, sed ante latae nouatorem, superest vt ille proferat vetustiore. Possum *B*, praecipere ... Autor est apud quosdam humilis [Gregorii auctoritas apud quosdam humilis* *C*, om. *BAS*] ... confitendi. Etenim si haec confitendi ratio, cui haud dubie semper annexam esse oportuit silentii fidem, fuit temporibus apostolorum, quid opus erat constitutione Gregoriana? Quod ... vetustiore. Possum *C BAS*.

490 *Durandum* In *Sent.* IV, dist. 17 (not 16), qu. 8., 9: "Hae sunt simpliciter verba glossatoris in quibus sunt plures errores periculosi in fide". Cf. the gloss on Gratian's *Decr.* II, c. 33, q. 3., d. 5: "ergo necessaria est confessio in mortalibus apud nos, apud Graecos non".

501 *Panormitanus* Nicolaus de Tudeschis (1386-1445). The reference is to his *Lectura in decretal.* I consulted the edition Perugia, 1509, where the passage is in vol. VI (super quarto), 110 verso.

501 *Felinus* Sandeus Felinus (1444-1503). I have not been able to consult his *Lectura in varios titulos ... Decretalium*, written in stages and first published in one volume, Venice 1497.

503 *Epiphanius* Epiphanius translated and condensed the compendium of ecclesiastical histories, called *Historia Tripartita*, collected

by Flavius Cassiodorus (c. 485-c. 580). For the passage in question cf. Migne *PL* 69, 1151 A-B.

508 *Addit Sozomenus* Migne *PL* 69, 1151 B-1152 A.

509 *Nectarium* Bishop of Constantinople, 381-397. It was discovered that a confessor had seduced a penitent in church.

513 *clausula* *Ibid.* 1152 A.

523 *Durandus* Cf. *supra*, n.l. 490.

526 *dixit* (app. crit.) *Ioh.* 20, 23.

526 *Fasciculus temporum* (app. crit.) I.e., fol. 41. Published by Ter Hoerne, Cologne, 1474. The author is Werner Rolevinck (1425-1502). Cf. Hain 6914-6938.

526 *in decretis* (app. crit.) Cf. Friedberg II, p. 888.

AD XVI.

535 Ad hanc nominatim respondimus in superiore libro, neque quicquam pretermisimus quod videretur esse dicendum.

AD XVII.

Liberata est a lege viri. Cum essem multa propositurus in medium de diuortii iure Christianis in totum adempto, diligenter testatus sum – id quod et in operis initio mihi factum est – *me nusquam esse velle noui dogmatis autorem, tantum iuuandi studio monere studiosos, semper inconcusso iudicio sacrosanctae ecclesiae et eorum quibus vberius donum eruditionis ac sapientiae contigit a Christo.* Ad hunc ingredior modum. Porro disputationem claudio his verbis: *Haec paucis libuit delibare quo doctis ac studiosis vberiore | cogitandi materiam preberemus. Nec vlllo pacto iudicio maiorum ob haec praecire conamur, multo minus ecclesiae catholicae. Caeterum quoniam in priore aeditione votum in hac re nostrum siue prudens siue imprudens, certe pium subindicaueramus, ne quis id aliorum interpretaretur atque a me scriptum fuerat, declarandum putauimus, quibus rationibus adducti tale quiddam optaremus, si qua fieri posset per ecclesiasticam auctoritatem.*

550 Leus ait quibusdam grauissimae auctoritatis theologis videri testationibus huiusmodi non esse locum, nisi in rebus dubiis, non in his quae per ecclesiae auctoritatem definita sunt, si quis velit prudens ac sciens dissentire. Principio non me praeterit, quem theologum designet Leus, ex vno non admodum grauis auctoritatis multos faciens grauissimi ponderis. Sed obsecro quod est hoc nouum decretum istius magnifici theologii? Quid receptius articulis fidei? Quid receptius septem sacramentis? An de his non disputant etiam acriter theologii nihil etiam protestati? An non de receptissimis in vtramque partem disputat Gratianus? Iam esto, definitum est per ecclesiam matrimonium semel contractum nullo pacto posse dirimi nisi morte: an hoc etiam definitum est, quod hac de re non possit secus aliquid vel statuere vel interpretari vel remittere? Neque enim nos conuelli-
560 mus ecclesiasticam constitutionem, sed hoc quod dixi disquirimus, an possit per ecclesiam aliqua ratione consuli male coherentibus, cuiusmodi matrimoniis plenus est orbis christianus.

565 Ad haec cum ego tester nolle dissentire me a iudicio ecclesiae, cur illud impingit mihi Leus: *si quis velit sciens ac prudens dissentire?* Grauem vero ille subnectit causam: *Nec ab re quidem, inquit, ne haeretici hanc ansam teneant, quoties lubitum fuerit vel nouas gignere haereses vel antiquas fouere, vt protestentur se nihil moliri contra ecclesiam, praesertim quando iam protestationi ipsum protestantis factum aperte repugnet.* Haec quam grauiter Leus. Atqui tantundem erit periculi in disputationibus scholasticis, vbi nihil non vocatur in dubium, vbi grauibus argumentis defenditur scortationem non esse peccatum. Et fieri potest vt arte peruersa et argumentis crebris et efficacibus muniat partem priorem, posteriorem frigidis ac dilutis solutionibus prodat aduersariis. Quid autem? An meum factum

575 palam repugnat protestationi meae? An vnquam diremi matrimonium, aut suasi
dirimendum? Quomodo igitur pugnat ipsa res cum oratione mea? An quia dis-
puto in diuersam partem? Idem facit diuus Thomas, catholicus doctor. Sed addit
etiam bellam clausulam: *Ideoque*, inquit, *nec dissentire meo iudicio citra contume-*
liam licet ab ecclesiasticis dogmatis. An dissentit quisquis disputat, praesertim qui
disputat tantum honoris praefatus ecclesiae?

580 Iam vero, quorsum attinent illa tragica, quae mox congerit Leus, de conten-
tione, de insurgendo aduersus decreta ecclesiae, de ponendo os in coelum, de
magno illo Hieronymo, qui fidei suae confessionem petit a Damaso conprobari,
de capitulo Ad abolendam, quod haereticos pronunciat, quisquis de ecclesiae
sacramentis secus senserit quam sit ecclesiae definitum? Verum, at non dicit:
585 quisquis de ecclesiae sacramentis disputarit. Deinde satis largitur mihi Leus me
non aliud sentire quam sentiat ecclesia, nec quod facio alio animo facere, quam
quo testor me facere. *Tamen meminisse debuerat*, inquit, *nouum dogma quantum*
pariat rixarum, vt auide accipiatur, praesertim tanta arte, tantoque lenocinio com-
mendatum. Itaque saepe euenit, quod Augustinus monet in libro de utilitate credendi,
590 *vt gloriae principatusque causa nouum dogma secuti haeretici fiant*. Quantum hic
est dogmatum in oratione Lei, cum mea disputatio procul absit ab omni dog-
mate. Nec his contentus adiicit: *Nam si quis hoc Erasmicum iudicium, si tamen*
iudicium sit et non magis disputatio, animosius forte quam par est sequeretur, is certe
LB 264 *haereticus et esset et haberetur*. Quis non miretur | huius iuuenis autoritatem,

535 I. Corin. iii.* *omnes*.

538 I. Corin. vii.* *omnes*.

542 ac A C BAS: *om. B*.

553 Leus, ex A B: Leus (quandoquidem tale
quiddam audio dictum in publica praelec-
tione), ex C BAS.

556 etiam A: *om. B C BAS*.

559–560 possit secus A: possit ecclesia secus C
BAS.

568 quando iam A B C: quum BAS.

571 vt arte A: vt, qui haec scholastico more
tractet, arte B C BAS.

572 et argumentis A: et *om. B C BAS*.

587 quo A B C: *om. BAS*.

535 *superiore libro Cf. supra*, p. 230, ll. 730 sqq.

538 *Liberata est* I. Cor. 7, 39.

539 *testatus sum* Reeve, p. 467, with minor
omissions and changing “contentiosi dogma-
tis” to “nouii dogmatis”. The passage is cor-
rectly cited by Lee, *Ann.* CXIII verso.

543 *claudio* Reeve, p. 480.

550 *Leus ait* *Ann.* fol. CXIII.

553 *quem theologum* Presumably Jacques Mas-
son (Latomus), who was to publish a tract
on the subject, cf. *infra*, p. 339, n.l. 15.

564–565 *impingit* *Ann.* fol. CXIII.

566 *inquit* *Ibid.*

576 *Thomas Cf. infra* p. 311, n.l. 737.

577 *bellam clausulam* *Ibid.*

580 *mox congerit* Erasmus is alluding to the fol-
lowing passage: “Paulus studens ecclesiasticae
paci, dicit: *Si quis contentiosus sit inter*

vos, nos talem consuetudinem non habemus,
nec ecclesia dei [I. Cor. II, 16]. Si nec leuem
quamlibet contentionem ferre debet ecclesia,
quanto minus pati debet, vt in sacrosancta
decreta sua ... audeat insurgere atque os
ponere in coelum ... Magnus ille Hierony-
mus non tot literis solum, sed rara etiam
vitae sanctimonia clarus fidei suae confessio-
nem petit a Damaso approbari ... Hinc
etiam ecclesia autoritate sua fraeta, haereti-
cum iudicat, quisquis de ecclesiae sacramen-
tis secus senserit, quam sit ecclesiae determi-
natum, vt patet in capitulo Ad abolendam
extra de haereticis” (*Ann.* fol. CXIII).

587 *inquit* *Ann.* fol. CXIII verso.

589 *Augustinus* Migne *PL* 42, 65.

592 *adiicit* *Ibid.*

595 quam sibi sumit, nondum vllum in professione theologica gradum adeptus, nec
aliud quam artium liberalium septem professor, quibus tamen iampridem, vt ipse
fatetur, dixit vale, eodem opinor tempore, quo dixit illis salue. Nam in his quae
scribit nullum vestigium honestae disciplinae. Si mea disputatio nihil aliud est
600 quam disputatio, et disputatio talis, vt nullius iudicio praeiudicet, quorsum
inculcat iudicium, quorsum dogma, quorsum sententiam, quorsum contentio-
nem? Si studet videri disertus, sit intra causam disertus. Sed iam pergit attingere
capita quaedam meae disputationis, vt ipse vocat, *praecipua*, vt ego arbitror, quae
visa sunt expugnatu facilliora, relictis in medio quae diuersam causam adiuua-
bant. Quare etiam atque etiam te rogo, lector, ne pronuncies de hac conflictati-
605 uncula nostra, nisi prius legeris ea, quae super hac re congressimus in epistolae
ad Corinthios prioris ca. vii. Ita demum intelliges plurimum interesse, quo pacto
quid narres. Nec in respondendo sumam nunc iustam operam, nisi is, qui est
verus autor huius fabulae, suum nomen asscriperit.

Primum quod dixeram, sed aliter dixeram quam hic citat, *leges ceu pharmaca*
610 *pro tempore ad hominum morbos accommodandas*, negat habere locum in his, quae
sunt ex praescripto Dei. Quod vt demus simpliciter esse verum, certe nonnun-
quam dubitare licet, an hoc Deus senserit suo praescripto, quod quidam inter-
pretantur. Quodsi quis respondeat hunc sermonem esse dilucidiorum quam vt
admittat vllam dubitationem, quid faciemus Ambrosio, qui diuersum sensit?
615 Quid iureconsultis magni nominis, qui diuersum senserunt? Illud obiter admo-
nendum, quod ego dixeram *accommodandas esse leges*, hic refert *mutandas esse*,
quo res sit odiosior. Summus pontifex cum interpretatur, cum addit aliquid,
quum relaxat, accommodat legem Christi, at non continuo mutat. Porro quod
addit Paulum hic non suo nomine prohibere diuortium, sed testari Domini esse
620 praeceptum, dici posset, quod Paulus Domini praeceptum vocat, quod ad per-
fectionem facit, et tamen interim sibi seruat indulgentiam apostolus, qua succur-
rit imbecillioribus, cum res postulat.

Nec protinus tamen aduersatur Euangelio si quid relaxatur ex Euangelii vigore.
Adduxeram quosdam, qui fuissent in hac opinione, quam Leus putat haeticam,
625 a diuortio ius esse contrahendi nouum matrimonium. Id cum doceam Ambro-
sium non vno in loco sentire, qui fuerit episcopus, et (vt est probabile) seruauit in
suo populo quod docet, nec imperitus fuerit Romanae consuetudinis vt vicinus et
illic aliquoties versatus, sic respondet Leus: *Ambrosius, si hoc senserit miror, forte*
disputando lusit, qui veteribus mos erat. O graue responsum ac dignum illo qui
630 pronunciet de haeresi. Quid opus erat dicere, *miror si hoc sensit*, cum recenseam
ipsa Ambrosii verba et locum commonstrem? Deinde si veteribus mos fuit dis-
putando ludere et si is mos est tam eruditus, tam grauibus episcopis, mihi cur non
liceat disputando inquirere? De Pollentio respondet esse consentaneum, vero
illum cecinisse palinodiam, tot modis victum ab Augustino. Quot modis victus
635 sit, ita demum experiremur, si libera sit disputatio et absint ista terculamenta,
quae nihil aliud quam fucatos reddunt Christianos, dum coguntur credere, quod
non docentur. Hoc tacet Leus, quod Augustinus sic disputat aduersus Pollen-

tium, vt nulla sit haeresis mentio, cum ille tamen aeditis libris tueatur opinionem suam. Iam quod scripseram Origenem non omnino damnare factum episcoporum, qui permiserint post diuertium alterum coniugium, Leus affirmat secus habere, cum fateatur illos aduersus apostoli doctrinam fecisse. Certe qui excusare conatur non omnino damnat quod illic facit Origenes.

Hic mihi placet quod Leus Origenem appellat virum sanctum. Sed arte praetermisit Leus, quod Origenes in eodem loco factum hoc episcoporum, qui permiserint maritis repudiata vxore nouum coniugium, confert cum eo, quod Paulus viduis et incontinentibus permisit digamiam, et ita confert, vt durius videri velit viduae, quae libidinis, non prolis gratia, maritum alterum desideret, permittere nouas nuptias quam viro permittere vt reiecta vxore adultera ducat se digniorem. Iam et illud conuellit Leus, quod Origenes, vt dixeram, illic non videatur addubitare quin viro liceat, cui permittit Euangelium ob adulterium repudiare et post repudium alteram ducere domum. Hic me mendacissimum facit, quum Origenes longe diuersum illic doceat. *Primum, inquit, appellat Iudaicum virum, qui sentit licere viro repudiata ob adulterium vxore nouum inire matrimonium.* Imo Origenes illic Iudaicum virum appellat praefractum, qui ob quamuis causam velit vxorem repudiare, sic argumentans: Moses permisit ob rem turpem repudiare, et exemplum rei turpis ponit adulterium, licebit igitur ob alias res turpes vxorem repudiare. Eam argumentationem reiicit Origenes negans Mosen sensisse de adulterio cum dicit rem turpem, quandoquidem in adulterio non dabatur repudii libellus, sed vxor tradebatur lapidantibus, sed rem turpem appellauit quamlibet vel morum vel corporis culpam, qua maritus offenderetur. Haec Origenem sensisse declarat quod mox sequitur: *Post hoc autem Dominus non permittit propter aliam aliquam culpam vxorem dimittere, nisi propter solam*

599 iudicio A B: sententiae C BAS.

602 praecipua A B C: praecipue BAS.

609 hic A: Leus hic B C BAS.

634 Quot A B C: Quod BAS.

654 Vir Iudaicus apud Origenem* C BAS: om. A B.

595 *gradum adeptus* But cf. introduction, p. 1.

602 *ipse vocat* Ann. fol. CXIII verso.

605 *congressimus* Reeve, pp. 467–481.

608 *verus autor* Cf. *supra*, p. 305, n.l. 533.

609 *hic citat* Ann. fol. CXIII verso, referring to Reeve, p. 467.

614 *Ambrosio* Cf. *infra*, n.ll. 630–631.

616 *refert* Lec paraphrased Erasmus' words: "Putat expedire vt leges mutantur". For the exact wording, cf. *supra*, p. 306, ll. 609–610.

618–619 *quod addit* Ann. fol. XCIII verso: "Nam hoc praecipuum de non dirimendo matrimonio dei ipsius decreto nititur".

624 *Adduxeram quosdam* Erasmus cites Origen, Ambrose, Pollentius, Petrus Lombardus, and Iohannes Andreae (Reeve, pp. 467–469).

628 *respondet Leus* Ann. fol. CXIII verso.

630–631 *recenseam ... commonstrem* Reeve, p.

469, quoting Ambrosiaster, "enarrans caput epistolae ad Corinthios prioris septimum", i.e. Migne PL 17, 230 B.

637 *Augustinus* In *De coniugiis adulterinis ad Pollentium* (Migne PL 40, 451 sqq.).

639 *scripseram* Cf. Reeve, p. 468.

639 *Origenem* i.e. in his *Comm. in Matt.* 14, 22–25 (Migne PG 13, 1243–1252). Erasmus added this argumentation to his *Annotaciones* in 1522. Cf. Reeve, p. 470.

640 *affirmat* Ann. fol. CXV.

643 *appellat* *Ibid.*

645 *confert* Migne PG 13, 1252 B.

652 *inquit* Ann. fol. CXV verso.

657 *reiicit Origenes* Migne PG 13, 1247–1248 sub "Vetus Interpretatio".

661 *mox sequitur* *Ibid.*

causam fornicationis. Sub haec Origenes mouet aliam quaestionem, an quemadmodum ob adulterium licet vxorem repudiare, ita propter parricidium, veneficium, aut furtum liceat. Et haeret hic perplexus, videns impium facere aduersus
 665 praeceptum Dei et tamen iniquum et alienum a ratione cogi maritum vt ferat ea peccata, quae sint adulterio grauiora. Iam exitum quaerens ex hac disputatione dicit: *Disputo ergo, quia non preceptiue mandauit, vt nemo dimittat vxorem, excepta causa fornicationis, sed quasi exponens rem dixit: Qui dimiserit vxorem, excepta*
 670 *causa fornicationis, facit eam mechari.* Quid sibi velit hic Origenis sermo, tibi, lector, expendendum relinquo. Et aliquanto superius Origenes adduxerat similitudinem de Christo, qui repudiarit synagogam viricidam et ecclesiam duxerit nouam sponsam. Origenis verba sunt haec: *Dicendum est, quoniam non dimisit Christus primam vxorem suam, id est, primam synagogam, secundum speciem spirituales*
 675 *seruans, quod dictum est, quod Deus coniunxit homo non separet, nisi quando adultera est vxor illa corrupta ab adultero inimico, cuius consilio et insidiata est viro, etc.* Ac mox: *Et reliquit propter ecclesiam Christus vir patrem, cum quo erat, cum in forma Dei esset. Reliquit etiam matrem, etc.* Vides diuortium, vides a diuortio nouam sponsam. Ex quibus satis liquet, quid senserit Origenes.

680 Caeterum quod ait episcopus fecisse aduersus scripturam euangelicam, qui post repudium permiserunt matrimonium, sentit Origenes de iis, qui ob alias causas repudiarant vxores, Iudeorum exemplo. Et tamen his permiserant nouum matrimonium, cum Augustino preferentes adulterinum coniugium scortationi. Iam verba quae Leus adducit aduersum me ex Origene non intellexit. Ea sunt
 685 haec: *Qua enim ratione adultera est mulier, quanquam legitime videatur nubere viro viuente, eadem ratione et vir, quamuis legitime accipere videatur dimissam ab aliquo viro, non accepit legitime secundum sententiam Christi, sed magis moechatur, quasi alienam accipiens.* Sentit Origenes de iis, qui dimissam ob alias causas ducunt vxorem, aut qui dimittunt, velut ob graues culpas, quas Christus tamen non
 690 exceptit. Nec tamen humanis legibus tum puniebatur, qui hoc fecisset, imo matrimonium habebatur legitimum. Sed an iuxta Christi sententiam legitimum sit, dubitat Origenes, praesertim in atrocibus delictis, velut in veneficii aut homicidii conatu. Sic enim ait: *Si iustam excusationem habet apud Deum, tractabis.* Et tamen fatetur quod qui sic dimittit prebet adulterii causam, sed fortassis hoc
 695 apud Deum imputandum vxori, non marito. Hanc esse mentem Origenis plane
 LB 266 perspiciet qui illum legerit attentius.

Caeterum quod Leus obiter velut absurdum inducit, si Origenes putasset permittenda mala, ne contingant peiora, quidni id existimet Origenes, quod hodie
 700 nulla schola theologorum non probat, idque ex sententia Augustini, cuius verba subscribam ex libro aduersus Pollentium ii., capi. xv.: *Si facturus est quod non licet, iam faciat adulterium, et non faciat homicidium.* Vides vt Augustinus non solum permittit adulterium, ne fiat homicidium, sed etiam hortatur ad adulterium, ne veniatur ad homicidium. Deinde quod ratiocinabar ab aequitate naturali non conuenire vt orbus ac desolatus viuere cogatur qui ob corporis habitum
 705 non temperat a coitu, neque quicquam commeruit, obiicit mihi virginum Deo

sacrarum et monachorum conditionem, qui merito patiuntur, quod vltro susceperunt. Hic fortasse respondere poteram: *Nil agit exemplum, litem quod lite resoluit*. Et tamen concedunt iureconsulti, quod pontifex possit ex monacho non monachum facere, ac pari ratione ex monacha non monacham. Nam quod adferimus de voto solenni et non solenni, quorum alterum possit mutari, alterum non possit, vt constanter affirmari video, ita nondum satis efficacibus argumentis probatum est. Nam si sufficiat ea ratio, volentes susceperunt, vt sit perpetuum, omnes contractus qui inter volentes coeunt deberent esse modis omnibus perpetui, qui nunc nouis causis emergentibus ex aequitate iuris sepe numero rescinduntur. Sicut igitur in contractibus tacite excipiuntur ob quae iuris aequitas dirimit bona fide conuenta, ita fortassis in votis semper aliquid tacite intelligitur exceptum, si faciet ad salutem animae aut aliud simile. Sed his rationibus, vt apparet, diffisus Leus adiungit sacramenti causam, de quo paulo post nonnihil attingemus.

720 Refellit interim Leus, quod ex Origenis sententia dixerim Christum repudiasset synagogam viricidam et duxisset ecclesiam, vt hic quoque congruere possit mysterii ratio, si quis veneficam aut adulteram repudiet alteramque ducat se dignam. Leus ex synagoga vxore facit matrem Christi. Caeterum hoc quod nos adferimus, si non dixit Origenes, me vanitatis arguat. Si dixit, cum illo disputet, et paulo ante docuimus dixisse. Ad haec quia scripseram iniquum videri puniri fortunam, 725 Leus non agnoscit fortunae nomen, omnia prouidentiae tribuens homo prouidus. Sed cur interim fortunatos vocat etiam Leus, opinor, qui diuites, qui ingenui nascuntur, infortunatos qui secus? Caeterum quod adfert de cadauerum contactu, de leprosis, deque caeteris, primum quia Mosaicae legis sunt, ad nostram disputationem proprie non faciunt. Deinde cur leprosi arceantur a commercio caetero-

675 homo non *A B C*: homo ne *BAS*.

676 corrupta *A B C*: corrupto *BAS*.

711 affirmari *A B C*: affirmare *BAS*.

713 omnes *BAS*: omnis *A B C*.

723 hoc *A B C*: *om. BAS*.

668 dicit *Ibid.*

673 Origenis verba Migne *PG* 13, 1231–1232 sub “Vetus Interpretatio”.

683 cum Augustino *De bono coniugali* 8, 8 (Migne *PL* 40, 379).

684 Leus adducit *Ann.* fol. CXV verso.

684–685 sunt haec Migne *PG* 13, 1249–1250 sub “Vetus Interpretatio”.

693 ait Migne *PG* 13, 1247–1248 sub “Vetus Interpretatio”.

697 inducit *Ann.* fol. CXV verso.

699 Augustini Migne *PL* 40, 482.

705 obiicit *Ann.* fol. CXV verso.

707–708 *Nil ... resoluit* Horace, *Serm.* 2, 3, 103.

708 iureconsulti E.g. Hostiensis, *Summa*, fol. 205.

709–710 quod adferimus Erasmus added this

argument to his *Annotationes* of 1522. Cf. Reeve, p. 471.

718 Leus adiungit *Ann.* fol. CXV verso.

718 paulo post Cf. *infra*, p. 312, l. 812 sqq.

720 dixerim Cf. *supra*, p. 308, ll. 673–674.

723 facit matrem *Ann.* fol. CXVI.

725 scripseram Reeve, p. 471.

726 non agnoscit *Ann.* fol. CXVI: “Fortunam nescio quid dicat. Ego nullam puto. Omnia tribuo prouidentiae”.

728 adfert Lee argues that there are indeed laws governing inculpable wrongs. He gives these examples: “Qui portauerit cadauera, immundus erit vsque ad vesperam ... et leprosus omni tempore quo leprosus est et immundus iubetur manere extra castra” (*Ann.* fol. CXVI).

rum, grauis est causa, quae facit vt nos etiam illos arceamus ab hominum conuictu, qualis non videtur esse in diuortio. Postremo quod ex his colligo, si innocens arceatur a matrimonio, videri plane pugnare cum aequitate naturali, Leus criminatur me palam aduersari protestationi meae. *Nam quis, inquit, locus*
 735 *ecclesiastico decreto, si palam pugnat cum aequitate naturali?* An ieiunium, an vigilia non pugnat cum aequitate naturali? Quis locus sacramento eucharistiae, si Thomas adductis rationibus colligit: *ergo Eucharistia non est sacramentum?* An non licet argumentando dicere *videtur?* Deinde iam docuimus confessionem ob hoc ipsum haberi iuris diuini, quod non pendeat ab aequitate naturali, quemadmodum nec ieiunium nec martyrium. Sed bene habet quod hic vocat ecclesiasticum decretum, quo diuortii ius adimitur, cum alias velit haberi Christi preceptum. Iam quod Iacobi Petrique decretum de suffocato et sanguine commode interpretatur, bene facit, sed hoc est quod disquiritur a nobis, an similis interpretatio possit huic loco succurrere, praesertim cum causa magis vrgeat meo quidem iudicio.

Atque hic demiror quid Leo venerit in mentem, qui non contentus hac probabili doctorum interpretatione, quam et ipse recipio, voluerit haec adicere de |
 I.B. 267 suo: *Non poterat ferre decretum Iacobus, quod prorsus abstinerent a talibus, cum hoc plane esset contra Christi ipsius decretum et contra libertatem Euangelicam. Christus antea docuit: Non omne, quod intrat per os, coinquinat hominem. Et Petrus ab eodem monitus est: Quod Deus purificauit, tu commune ne dixeris. Domini est terra et plenitudo eius, clamat Paulus.* Si Petrus et Iacobus non poterant interdicerere esum certorum ciborum, qua fronte nobis bona parte anni interdicitur esum omnium carniuum, sepe et lactariorum? Qua fronte interdicitur cibus in totum?
 750 Qua fronte Dominicales et Cartusienses, humana dumtaxat constitutione, admunt suis esum carniuum in omnem vitam? An prohibere a suffocato et sanguine pugnat cum ecclesiastica libertate, arcere ab esu carniuum non pugnat? An hic locum non habet *Quod intrat per os, non coinquinat hominem et Domini est terra?* Praeterea quod adduxeram ex Ioanne Andreae, iure per pontificem Romanum dirimi matrimonium non consummatum, non negat esse verum quod dico. 760 Quod si impetro, habeo quod volo, matrimonium contractum et legitime contractum posse dirimi, cum huius robur pendeat ex iure diuino. Euangelium prohibet dirimi matrimonium, et pontifex dirimit. Nonne secus interpretatur Euangelium quam nos interpretamur? Si pontifex dirimit matrimonium non intercedente causa adulterii, quanto magis dirimi potest, si intercedat causa quam excipit euangelica doctrina? Sed idem, inquit, Ioannes Andreae docet matrimonium consummatum non posse dirimi. Sed huius distinctionis nondum audio grauem causam, etiamsi mihi satis est matrimonium rite contractum etiam ante congressum coniugalem esse verum ac legitimum matrimonium et vim habere suam ex iure diuino. Nam rationes quas adducunt Hostiensis, Augustinus, et Leo 770 papa, praeterquam quod hominum commenta sunt, non efficiunt tamen quo minus aduersus Christi Paulique doctrinam dirimatur matrimonium et a diuortio sit ius iterandi coniugii. Porro an Christus possit aliam sponsam sibi coniun-

gere matrimonio, ipsius voluntati relinquo, nec illi volo leges prescribere, quemadmodum Hostiensis.

- 775 Nec illud satis intelligo quid dicat Hostiensis *quacunq̄ue de causa*. Si sentit 'quamvis leui de causa', verum dicit, si dicit 'nulla de causa', cur ingressus religionis dirimit matrimonium ratum quidem, at non consummatum? Cur lapsus in haeresim dirimit etiam consummatum? Etenim si ideo licet dirimere matrimonium non consummatum, quod *plenior sit ratio sacramenti in consummato*, licebit et consummatum dirimere, quod plenior etiam est ratio in foecundo coniugio quam in sterili, in primo quam in secundo aut tertio. Hoc negocium non estimatur gradibus, sed specie rei. Et tamen Ioannes Andreae non vsqueadeo abhorret ab hac opinione, vt dicat aliquis matrimonium consummatum graui de causa posse dirimi, cum hoc argumentum disputet in regula actus legitimi, de regulis iuris libro sexto citante Panormitano in capite Ex publico de conuersione coniugatorum. Nam proposito casu, an pontifex possit indulgere vt filius vnicus regis monachus ducat vxorem eamque habeat donec gignat prolem masculam, argumentis in vtramque partem adductis pro neutra parte pronunciat rem aliorum arbitrio relinquens. Rursum ita claudit disputationem Panormitanus: *Ego satis putarem quod nullo casu posset papa dissoluere matrimonium consummatum*

731 etiam illos *A B C*: illos etiam *BAS*.
 735 naturali? An *A B*: naturali? Vt paucis respondeam: An *C BAS*.
 748 poterat ferre *A*: poterat, inquit, ferre *B C BAS*.
 759 iure *omnes*: iure consultum *M*.
 766 Sed idem *A B C*: At idem *BAS*.

775 Hostiensis Christo leges praescribit* *C BAS*: om. *A B*.
 780 non consummatum *A B C*: consummatum *BAS*.
 781 foecundo *B C BAS*: secundo *A*.
 791 posset *A B C*: possit *BAS*.

734 *inquit Ann.* fol. CXVI verso.
 737 *Thomas* He says: "Videtur quod Eucharistia non sit sacramentum" (*Summa Theol.* III. qu. 73., art. 1).
 743 *interpretatur Ann.* fol. CXVI verso, referring to *Act.* 15, 20.
 747-748 *adiicere de suo Ann.* fol. CXVII, citing *Mt.* 15, 11, *Act.* 10, 15, 1. *Cor.* 10, 26.
 758 *Quod ... terra Mt.* 15, 11, 1. *Cor.* 10, 26.
 759 *adduxeram* Reeve, pp. 469-470. For the arguments proffered by Ioannes Andreae, cf. following note.
 766 *inquit Erasmus* is paraphrasing *Ann.* fol. CXVII. Lee's words are: "At idem [Ioannes Andreae] negat irritari posse per ecclesiam matrimonium consummatum, vt patet in regula actus legitimi, in sexto in mercurialibus". The reference is to the *Comm. in Sext. Decr.* (Venice, 1581, facsimile Turin, 1963), De regulis iuris, commonly called "Mercuriales", vol VI (2), fol. 4.

770 *Hostiensis Henricus de Segusio* (d. 1271), *Summa* (Lyons, 1537, facsimile, n.l., n.d.). The relevant passages appear under two headings: "De sponsalibus et matrimoniis" (fols. 197 verso-198) and "De conuersione coniugatorum" (fols. 174 verso-176).
 770 *Augustinus Contra Iulianum* 5, 12 (Migne *PL* 44, 810), cited by Lec, *Ann.* fol. CXVII.
 770-771 *Leo papa* Gratian, *Decr.* II, c27. q2. d16 and 17, cited by Lee, *Ann.* fol. CXVII.
 774-775 *quemadmodum Hostiensis* In *Summa*, fol. 42 (cf. the "Arbor Bigamiae" on fol. 41).
 776 *quacunq̄ue de causa* This is Lee's wording, *Ann.* fol. CXVII.
 778 *ratum ... consummatum* Cf. Hostiensis, *Summa*, fol. 198.
 780 *plenior ... consummato* So Lee, *Ann.* fol. CXVII.
 786 *citante Panormitano Super decreta*, vol. V, fol. 158 verso.
 790 *claudit Ibidem*.

inter fideles, ita quod eligerem partem negatiuam. Nec hic asseuerat, sed argumen-
 tum vt disputabile proponit, cuius alteram partem ipse putat esse probabiliorum.
 Idem, in c. Quanto de diuortii, inter multa scribit haec: *Et est iste textus ad hoc*
 795 *optimus et per rationem suam posset argui, quod etiam ecclesia non posset illud dissol-*
uere. Rursus non affirmat ecclesiam non posse dirimere matrimonium consum-
 matum. Imo potius innuit posse, licet ex hoc c. dicat posse sumi argumentum
 LB 268 pro diuersa parte. Neque statim expugnatum est, quod oppugnari potest argu-
 mento. Quin et Hostiensis videtur alibi pro diuersa sententia facere. Siquidem is,
 800 in c. Ex parte secundo, De conuersione coniugatorum, quaerit an ecclesia possit
 hodie statuere, *vt altero fidelium prolapsus in haeresim, possit alter coniugum transire*
ad alia vota, ac diffinit posse hoc argumento: *Sicut statuit,* inquit, *inter infideles,*
inter quos est verum matrimonium. In c. De infidel. et consan. et affinit. eodem
 modo videtur quod possit statuere inter fideles. Nam ratificatio matrimonii, quae est
 805 *inter fideles, nascitur ex sacramento baptismi, vt in dicto capite Quanto, et hoc ex*
ecclesiae dispositione. Potest ergo aliter ecclesia statuere. An non hic aperte pronun-
 ciat Hostiensis ecclesiam posse statuere, vt aliquod matrimonium ratum et
 consummatum dissoluatur altero labente in haeresim, ita vt alter innocuus possit
 ad secunda vota transire, hoc est, nouum inire matrimonium? Negat tamen hoc
 810 posse fieri, nisi statuatur ecclesia. Proinde matrimonium aliquod omnino indissolu-
 bile potest autoritas ecclesiae dirimere et sic dirimere, vt nouum contrahatur.

Denique huc redit disputatio Lei, vt vetet me aliam causam quaerere quam
 sacramentum. Non est sacramentum, inquit, vbi diuortium. Et tamen hanc cau-
 sam ex veteribus solus, quod sciam, adducit Augustinus, nec tamen hanc solam
 815 adducit. Et, ni fallor, hic Augustinus accepit sacramentum, non vt sit vnum e
 septem, quod videor mihi satis demonstrasse in annotationibus, sed vt sit typus
 et imago rei sacrae, videlicet coniunctionis Christi et ecclesiae, quae tamen non
 hic solum dissidet ab exemplari suo, sed aliis quoque in rebus, vt illic abunde
 demonstraui. Et tamen verum est quod dicit Augustinus, si recte intelligatur:
 820 vbi diuortium, ibi non est sacramentum. Nam hactenus desinit congruere cum
 eo, cuius gerit imaginem. Sic vbi iurgium, ibi non est sacramentum, vbi zeloty-
 pia, ibi non est sacramentum, vbi insidiae, ibi non est sacramentum, et tamen
 ista sunt passim in coniugiis legitimis, quae tamen hac parte non respondent
 sacramenti vocabulo. Nec his verbis vrgebimur admodum, *Quod Deus coniunxit,*
 825 *homo ne separet,* si modo sic interpretemur, vt ego interpretor. Nec arbitror eam
 interpretationem esse talem, vt contemni possit. Denique cur in matrimonio per
 ingressum religionis soluto nolunt his verbis esse pondus, in aliis valere? Iam quon-
 iam multis verbis ostenderam pugnare cum typo sacramenti nouum diuortium
 quod nos pluribus de causis indulgemus, quum Christus nullo modo diuellatur a
 830 sua sponsa, ne morte quidem, ostendit hoc diuortium, licet Iudaeis ignotum, a
 Christo tamen ac Paulo proditum fuisse. Cum enim iubetur manere innupta
 quae discessit nec permittitur discedere nisi ob causam adulterii, prorsus ostendi-
 tur hoc diuortii genus, quod nunc habet ecclesia. Non inficior hoc fortiter inter-
 pretari Augustinum, sed praeterea nihil audio, quod me cogat in eum sensum

835 accipere. Iam ex Euangelio non satis grauitur docet vtrisque par esse ius repudii. Neque enim illic habetur *mulier quae repudiato marito alteri nupserit, moechatur, sed qui repudiatam duxerit, moechatur*. Neque dubium est, quin in hunc sensum accipiendum sit, quod scribunt Marcus et Lucas: *Siquidem dimittit virum et quae repudiata discedit a viro.*

840 Sed huius disputationis finis esto, qua simul responsum arbitror annotationi Lei, quae illi veterum fuit duo decima. Mihi nec est nec fuit animus super hac re contendere, tantum tentavi disputando si qua via possit inueniri qua male constrictis coniugio consulatur. Videbam viros olim probatae doctrinae sanctimoniaeque non fuisse deterritos Euangelii Paulique verbis, quo minus admitterent diuortium, videbam quaedam secus posse exponi quam hactenus exposita sunt. Videbam et hodie dirimi matrimonium ob errorem personae, ob ingressum religionis, ob alias quoque causas, si non fuerit consummatum, cum tamen hoc
 LB 269 quoque vigo|rem suum habeat ex iure diuino, ac de quo illud quoque dictum est: *Quod Deus coniunxit, homo ne separet*. Item: *Propter hoc relinquet homo patrem et*
 850 *matrem*. Postremo in hoc quoque competit sacramenti ratio. Videbam iureconsultos quosdam, eosque maximi nominis, in ea fuisse sententia, vt dicant omne matrimonium posse dirimi Romani pontificis autoritate grauibus de causis. Videbam per pontificem personas reddi inhabiles, vt irritum sit matrimonium et liceat alteri rursus copulari, veluti cognationis aut ordinis causa. Videbam fieri
 855 posse, vt simili modo reddat inhabiles et illos, inter quos ebrios per lenas sine autoritate maiorum temere coit matrimonium. Cogitabam ecclesiam habere sponsi sui spiritum neque posse non recte statui, quod ad hominum salutem illo autore statuatur. Miserebat me pereuntium, et optabam succurri. Id si fieri non potest, tamen inaccessi non potest pium animi votum a christiana charitate profectum. Optat charitas et quae fieri non possunt. Neque fraudatur affectus irritus
 860 sua laude, praesertim quum tester tot verbis me nihil aliud quam inquirere disputando.

802 infideles A: fideles B C BAS.

815 sit A: om. B C BAS.

827 aliis valere A B C: aliis postulant valere BAS.

828 nouum diuortium A: nouum hoc diuortium B C BAS.

852 Iureconsultorum sententia omne matrimonium dirimi posse* C BAS: om. A B.

800 in c. ... *coniugatorum* Not in Hostiensis' *Summa*, but in Panormitanus, *Lectura in decretal.*, vol. V (super tertio), fol. 160 verso.

802 *inquit Ibidem*; i.e. Panormitanus citing Hostiensis.

803 *et* This should read "de", i.e. Panormitanus refers the reader to his chapter "De infidelibus" in the section "De consanguinibus et affinibus" (vol. VI, super quarto, fol. 31). The same mistake ("et" for "de") appears in Erasmus' reference to the passage in his *Annotationes* (Reeve, p. 470).

805 *capite Quanto* i.e. in Panormitanus' work.

Cf. *supra*, p. 311, n.l. 786.

813 *inquit* Not a literal quotation. Erasmus is referring to Lcc's remarks, *Ann.* fol. CXVII verso: "... vinculum perpetuum faciat ratio sacramenti. Aliam causam ne quaere".

815 *Augustinus* Cf. *supra*, p. 311, n.l. 770.

819 *demonstrauimus* Cf. Reeve, p. 476.

824-825 *Quod ... separet* Mt. 19, 6.

828 *ostenderam* Reeve, p. 476.

838 *Marcus et Lucas* Mc. 10, 12; Lc. 16, 18.

841 *duo decima* Cf. *supra*, p. 100, l. 762 sqq.

849-850 *Quod ... matrem* Mt. 19, 6, Mc. 10, 7, and elsewhere.

Si abbas Panormitanus toleratur vt scriptor orthodoxus, qui in c. Deus de
 diuortiiis, in tercio notabili, dicit papam ex magna causa posse dispensare contra
 865 Nouum Testamentum, cur mihi non licet inquirere, an hic possit, cum ille dicat
 in genere posse aduersus Nouum Testamentum? Si omnium fere consensu ponti-
 fex ex causis idoneis, imo sine causa, potestate quam vocant absolutam dirimit
 matrimonium non consummatum, quod, vt saepe dictum est, iuris est diuini, cur
 nefas sit disquirere an et in aliis possit quae sunt iuris diuini? Si ferendum est
 870 quod scripsit Vincentius citante Panormitano in c. Proposuit, de concessione
 praebendae Romanum pontificem in omnibus posse dispensare praeterquam in
 articulis fidei, modo id fiat ex idonea causa, non arbitror articulum esse fidei,
 quomodo possit exponi locus apud Paulum de non dirimendo matrimonio. Prae-
 terea si, cum ius diuinum iubeat omnem causam finiri testimonio duorum, et
 875 tamen hoc in quibusdam casibus vetant fieri leges caesareae ac pontificiae, quid
 obstat quo minus inquiramus an hic possit dilatari quod astrinxit Christus?

Sed nimium diu versor in alieno campo. Nec tamen soleo libenter versari in
 huiusmodi scriptoribus, qui nos tam diuersis hominum opinionibus distrahunt
 fundamento non admodum solido, sed tamen horum praesidiis tantisper vt
 880 visum est, vt docerem mihi quoque licuisse ex pio affectu citra contentionem
 inquirere an matrimonium etiam consummatum possit dirimi.

Porro Leum alienis praesidiis adiutum fuisse in hac disputatione praeter alia
 multa et illud arguit, quod approbet locum bene a me redditum, quod illi sane
 nouum est in hoc opere, quicquam approbare meum. Nec tamen insector quod
 885 adiutus est. Vtinam sic adiutus esset in omnibus caeteris! Nam tum et inesset ali-
 quanto plus doctrinae et multo minus rixae ac virulentiae. Etiam atque etiam te
 rogo, lector, vt si quid hic desyderes, vbi mihi non vacabat omnia repetere, petas
 ab annotatione nostra posterioris aeditionis.

AD XVIII.

890 *Sed esto, ego vos grauauit.* Ostendo ex Graecis et Ambrosio et ex emendatioribus
 Latinorum exemplaribus legendum: *Esto, ego vos non grauauit.* Et in hunc sensum
 interpretatur Theophylactus Graecus et Ambrosius Latinus. Leus, quoniam negat
 sibi esse lectum *ego vos grauauit*, iubet eradi marginalem annotationem: *manifes-*
tarium mendum in nostris. Ego si fuissem perinde felix quam est Leus suo codice,
 895 nihil opus erat hoc operae sumere. De marginali annotamento non est ratio
 digladiari.

AD XIX.

LB 270 *Quoniam reprehensibilis erat.* Adieceram in annotatione mihi videri Iacobum et
 900 caeteros qui | apud illum erant in hac fuisse sententia, vt crederent adhuc cere-
 monias Mosaicae legis obseruandas esse prodito Euangelio. Leus ait hac mente
 voluisse obseruari, ne quid offenderentur infirmi. Nec ego prorsus aliud sensi.

905 Nec enim arbitror tam stultos fuisse apostolos, vt putarent absque legis praesidio non sufficere Christi gratiam. Verum Paulus putabat esse tempus vt, si fieri posset, iam contempta superstitione quorundam palam praedicaretur euangelica libertas.

PHILIPPENSES

AD XX.

910 *Esse se aequalem Deo.* Testatus sum non esse me clam quemadmodum hunc locum plerique veterum interpretentur, nempe Christum fuisse natura Deum et Deo Patri aequalem, et in hoc sumpsisse serui formam, quod hominem assumpserit. Hoc refellens multis verbis Deus me docet quod testatus sum me non ignorare, cum ego prolixo sermone declarem me sequi interpretationem Ambrosianam, quae interpretatur formam speciem et exemplum miraculis sese declarantis Deum; formam serui, non assumptam hominis naturam, sed speciem peccatoris, 915 in qua caesus est et crucifixus. *Non rapinam arbitratus est*, enarrat: Non sibi vindicauit diuinam naturam, sed hominem se profitetur vbique, et diuinitatem velut occultans alteram speciem magis est amplexus, vt nobis ostenderet, quae sit ad veram gloriam via. Ea interpretatio, si non placet Leo, erat illi cum Ambrosio res, non mecum. Neque enim nos alteram interpretationem reiicimus, cum eam 920 tamen reiiciat Ambrosius.

863 Abbas Panhormitanus* *C BAS: om. A B.*
876 hic *A: his B C BAS.*
887 hic *A C BAS: his B.*
888 nostra *A B: mea C BAS.*
890 2. Cori. xiii.* *omnes.*
890 ex *alt. A: om. B C BAS.*

895 operae *B C BAS: opere A.*
898 Gala. ii.* *omnes.*
906 Philippenses *A: Ad Philippenses B C BAS.*
908 Philipp. ii.* *omnes.*
913 speciem *BAS: specimen A B C male.*

864 *dicit Lectura in decretal.* vol. VI, fol. 46 verso, citing Hostiensis: "Potest papa fere omnia facere que deus". Cf. Ioannes Andreae in *Mercuriales*, fol. 4.

870 *Vincentius* I.e. Vincent of Beauvais († c. 1264), cited by Panormitanus in *Lectura in decretal.* vol. V (super tertio), fol. 53.

888 *ab annotatione* The bulk of the annotation was written in 1519, but sections from the apology against Lee and additional proof-texts were added in subsequent editions. Cf. Reeve, p. 467–481.

890 *Sed ... grauau* 2. *Cor.* 12, 16.

890 *Ostendo* Reeve, p. 563.

892 *Theophylactus* Migne *PG* 124, 939 B.

892 *Ambrosius* Migne *PL* 17, 352 B.

892 *negat Ann.* fol. CXX verso: "Nullus codex, quem contigit adhuc me videre, habet illam lectionem (Ego vos grauau). Proinde eradi potest illa marginalis annotatiuncula: (Mendum manifestarium in nostris)".

893 *marginalem annotationem* Reeve, p. 563.

898 *reprehensibilis erat Gal.* 2, 11.

898 *Adieceram* Reeve, p. 574.

900 *Leus ait Ann.* fol. CXXI verso.

903 *Paulus putabat* Cf. *Gal.* 2, 4 sqq.

908 *Esse ... Deo Phil.* 2, 6.

908 *Testatus sum* Reeve, pp. 623–624.

911 *docet Ann.* fols. CXXI–CXXII verso.

912–913 *interpretationem Ambrosianam* Migne *PL* 17, 431 B–432 C.

915 *Non rapinam Phil.* 2, 6.

Adieceram: *Proinde totus hic locus mihi videtur violentius detorqueri ad Christi naturam, cum Paulus hic agat de specie exhibita nobis.* Hic Leus sic mecum agit, quasi senserim in Christo formam serui dici naturam humanam, dissimulans me diuersam sequi interpretationem. Atqui hoc fundamento conuulso nihil ille aduersum nos agit sua disputatione. Porro quod, cum dico *Christi naturam,* interpretatur me de diuina loqui, sciat me de vtrauis loqui. Nam vt prior pars, *qui cum in forma Dei esset,* non pertinet iuxta Ambrosii sententiam ad diuinam naturam, sed ad speciem exhibitam, ita forma serui non pertinet ad humanam naturam assumptam, sed ad speciem peccatoris assumptam. At non probat quod negarim me videre quid hic locus faceret aduersus Arrianos. Certe non multum facit, si recipimus Ambrosianam interpretationem. Verum illud omnium pessime habet hominem, quod adiecerim mihi compertum esse nunquam fieri maiorem vim scripturis, quam cum aduersus haereticos disputantes nihil non detorquemus ad victoriam.

Addit sibi videri quod et alias simile quiddam dixerim in fauorem Pelagianorum et Arrianorum. Imo quicquid huius dixi, dictum est in fauorem nostrae religionis et in odium haereticorum. Nam hoc ipsum admoneo in Methodo, ne pugnantes cum haereticis scripturae vim faciamus, ne simus illis ridiculi. Et id ostendo factum nonnunquam ab Ambrosio, ab Hieronymo, atque etiam Augustino. Nec ideo tollitur illorum autoritas in interpretando, si vnum aut alterum locum torserunt, quod Hieronymus a se factum fatetur etiam, nec hoc diffitetur Leus, nec veretur Paulo simile quoddam artificium tribuere subindicans id in pugna licere, cum aduersarius quocumque modo vincendus et capiendus est, qui doceri nondum meretur.

Proinde nihil erat cur hic Leus excitaret tragaediam his verbis: *Hoc est fuco atque prestigiis et ementitis vultibus rem agere, non Christi bellum gerere, sed Diaboli, qui mendax est et pater eius. Gratum hoc sane patrocinium omnibus haereticis, vt dicant detortum esse, quicquid contra se afferatur,* aliaque permulta in hanc sententiam, stultiora quam vt sint refellenda. | Denique si verum esset, inquit, tamen erat dissimulandum. At eadem ratione non esset vsquam dissentendum ab ecclesiae doctoribus, ne haeretici dicant eos nusquam intelligere libros sacros, quod aliquot in locis lapsi sint. Ac multo magis erat dissimulandum quod Leus orbi prodidit, partem Euangelii Ioannis assutam ex apocrypho Nazareorum Euangelio. Et hic me celebrem virum facit nusquam tribuens aliquid laudis, nisi cum me onerat inuidia. Haec si Leus scribit non ex animo, peruerse seditiosus est, sin ex animi sententia, non admodum cordatus est.

AD XXI.

Verbum Dei mysterium. Admonueram quod Graecis est $\mu\upsilon\sigma\tau\acute{\epsilon}\rho\iota\omicron\nu$ sepe verti *sacramentum.* Nec ideo protinus esse sacramentum vnum e septem, alioqui fore permulta. Nec enim ideo credo matrimonium esse sacramentum vnum e septem, quod Paulus appellet mysterium, sed quod ecclesia me docuerit esse vnum e sep-

tem. Leus negat quenquam sic *ineptire* vt, quoties legat sacramenti mentionem, toties putet mentionem fieri de sacramentis numero septem. Credo viros graues non sic ineptire et tamen sunt quidam adeo stolidi, vt hoc expedierit admoneri, nec hoc est calumniari, monere ne quis possit labi, quamlibet crassus.

AD XXII.

Et figura. Hic arrodit Leus quod adieceram in annotatione: *Ex hoc verbo* (videlicet hypostaseos) *nata est magna digladiatio, quod Arriani exigerent tres hypostases et verbum homusii non reciperent, res indigna, meo sane iudicio, ob quam oriens et occidens exitiabili bello inter se conflictarentur et orbis concordia turpiter scinderetur.* Hoc loco mihi videtur Leus velut argumentum nactus declamatorium exercere voluisse dicendi copiam ac vim. Sed ita id facit, vt ad me non magnopere pertineant quae disserit. Nam ipse de vocabulis loquor, quae nouitate sua praebuerunt dissidii materiam, id Leus ad rem trahit.

Nostri tres personas agnoscebant, tres hypostases non item. Arriani cum hypostaseos verbum libenter amplecterentur, abhorrebant ab homusii vocabulo et, quemadmodum Hieronymus suspicabatur subesse nescio quid veneni in syllabis, cum ab eo exigeretur trium hypostaseon confessio, ita Arriani suspicabantur nescio quid veneni latere in vocabulo homusii. Vocem esse inauditam, nusquam legi in diuinis libris, et ideo suspectam. Iam cum nullus vnquam extiterit in ecclesia tumultus hoc grauior aut latius patens, an non magis expedisset omissis vtrinque nouis vocabulis tueri publicam orbis concordiam, quam rei christianae summam in extremum discrimen adducere? Praesertim cum in huiusmodi dissidiis fere se

942 Paulo *C B*; paulo *A B*.946 et *A*: *om. B C BAS*.953 Nazareorum *C BAS*: Nazoreorum *A B*.958 Collo. i.* *omnes*.964 hoc *A B C*: hos *BAS*.921 *Adieceram* In 1519, cf. Reeve, p. 623.922 *mecum agit* *Ann.* fol. CXXI: "Quo minus possit prior pars huius loci ad Christi naturam humanam referri, videntur mihi ipsa apostoli verba repugnare". On the issue of Christ's nature, cf. Asso, pp. 228–231.929 *non probat* *Ann.* fol. CXXI verso: "Plane multum facit".932 *adiecerim* In 1519, cf. Reeve, p. 623.935 *Addit* *Ann.* fol. CXXII.935 *alias* Cf. following note.937 *in Methodo* Holborn, p. 287, ll. 9–34.942 *Leus* Cf. *infra*, p. 321, n.l. 98.942 *nec veretur* Cf. *supra*, p. 92, ll. 543–546.945 *his verbis* *Ann.* fol. CXXII.949 *inquit* Erasmus is paraphrasing *Ann.* fol. CXXII verso. Lee wrote: "Etiam si hoc967 *Ad Hebre.* i.* *omnes*.968 Hypostaseos et homusii vocabula dissidii materiam Christianis praebuerunt* *C BAS*: *om. A B*.972 ita id *A B C*: id ita *BAS*.

verum esset, quod absit vt verum sit, Christianius fuisset ac prudentius dissimulare quam literis mandare ... ne haeretici patrocino viri tam celebris post hac gloriantur".

953 *prodidit* *Ann.* fol. XC. Cf. *supra*, p. 184, ll. 233–234.954 *celebrem virum* Cf. *supra*, n.l. 949.958 *Verbum ... mysterium* *Col.* 1, 25–26.958 *Admonueram* Reeve, p. 636.962 *negat* *Ann.* fol. CXXII verso.967 *Et figura* *Hebr.* 1, 3.967 *in annotatione* Reeve, p. 705. The second sentence ("Res ... scinderetur") was omitted after 1522.977 *Hieronymus* *Epist.* 15, 4 (Migne *PL* 22, 357).

985 misceat affectus humanus et vtraque pars opinionis suae studio et aduersariorum
 odio iniquius interpretetur quod ab aduersariis adfertur, et suis impendio faueat.
 An non Hilarius Arrianorum odio in diuersam haeresim prolapsus est, qui vexa-
 tus Arrianae factionis persecutione, cum esset suo loco restitutus, non admisit
 990 Arrianos nisi rebaptizatos, cum antea diuersae factionis haereticos absque bap-
 tismo nouo reciperet? Possem huius generis plura commemorare exempla, sed in
 re odiosa satis sit vnum hoc. Iam quod mihi videtur magis expediens futurum
 fuisse, id visum est et illius temporis grauissimis episcopis ac principibus, qui fre-
 quentissima synodo semel atque iterum censuerunt abolendam verborum
 contentionem, modo de re fidei conueniret. Neque quisquam admodum refraga-
 tus est de abolendo nomine homusii, imo probabile videbatur omnibus vt voca-
 995 bulum, quod cum in sacris litteris nusquam reperiretur tamen nouitate sua mul-
 tis esset scandalo, de medio tolleretur. Et iam coierat concordia, sed *male sarta
 gratia nequicquam coit et rescinditur*, vt inquit Flaccus. Si quis diffidet nostrae
 narrationi, legat Hieronymi dialogum quem scripsit aduersus Luciferianos.

1000 Iam sunt quaedam huiusmodi, vt non sit necesse magno ecclesiae tumultu
 persequi. Dissidebatur olim de celebrando Pascha, ac grauibus episcopis ea res
 LB 272 non est visa satis idonea, ob quam Christianorum communi scinderetur. Eius-
 dem generis putauit Cyprianus, quod quidam ab haereticis baptizatos denuo bap-
 tizabant, quidam secus. Mihi videntur ea potissimum inculcanda, quae faciunt ad
 vitae pietatem. Caeterum immodice philosophari in subtilitatibus illis, quae plus
 5 habent ostentationis quam fructus, non admodum probarim, praesertim si id fiat
 graui christianae reipublicae tumultu. Cuius concordiae vsqueadeo consulendum
 est, vt Paulus sepenumero parcat pseudapostolis, ne irritati grauius etiam turba-
 rent pacem Christianorum.

10 Si Arriani voluissent confiteri, sicuti confitebantur, Filium esse Deum de Deo
 genitum, similem Patri, eiusdem cum illo naturae, quod nec ipsum, ni fallor,
 negabant et omissis hypostaseon vocabulis nobiscum amplexi fuissent tres perso-
 nas, nonne prestabat duorum verborum iacturam facere, quam admittere dissi-
 dium tam exitiabile? An doceri non poterat aequalitas personarum, nisi repertum
 fuisset nouum homusii vocabulum? At hanc non recipiebant Arriani. Non patro-
 15 cinor in presentia Arianis, qui toto pectore sequor quod definiuit ecclesia, sed
 illud quaero, an commoda interpretatione potuerit teneri concordia. Dicebant
 Filium subditum Patri. Certe natura filius obtemperat patri, a quo vitam habet.
 Forte fieri potest, vt qui subsit non ideo tamen minus habeat dignitatis. Dicebant
 Filium esse creaturam. Quid si hoc sentiebant, gigni ab alio et esse ab alio quo-
 20 dammodo condi esse? Dicebant forte Spiritum Sanctum vtriusque ministrum
 esse. Quid si hoc sentiebant, per eum et Patrem et Filium operari? Iam cum Hila-
 rius fateatur Patrem esse Filio maiorem autoritate, sed ita, vt Filius minor non sit,
 cum hoc habeat a Patre, vt illi sit aequalis, quantulum abest ab Arianis? Si Pater
 maior est Filio autoritate originis, igitur iuxta diuinae naturae rationem maior
 25 est. Sed hoc quo maior est non communicat Filio, videtur igitur Filius ea parte
 minor. Etenim si Hilarius sensisset Patrem Filio maiorem, quatenus est homo,

non oportuit refugere Filium hac ratione dici minorem. Porro secundum eandem
 rationem aliquem dici maiorem altero, cum ille minor non sit, nihilo videtur
 30 probabilius quam si quis dicat Petrum esse patrem Ioannis, cum Ioannes non sit
 illius filius.

Aequum est, vt in iis quae nobis ab apostolis ac patribus qui ab illis hauserunt
 tradita sunt consentiamus omnes. Caeterum nihil non pertrahere ad fidei nego-
 cium seminarium est dissidiorum ac pestis christiane concordiae, qua sublata
 Christiani non sumus, cum tamen possit esse obnoxius haeretico errori qui
 35 Christo charus sit, si modo simpliciter erret inculcata ignorantia. Expulsus est
 Arius ob vnam aut alteram voculam. Athanasii symbolum quotidie canitur in
 templis. Et tamen negat catholice dici quae nunc theologi fatentur dici recte.
 Negat ille dici tres aeternos, tres omnipotentes, tres increatos, tres immensos, nec
 40 putat hunc sermonem minus impium esse, quam si quis dicat tres deos. At hodie
 diuersa est theologorum sententia. Nam quemadmodum quum plures eodem
 fune trahunt nauim, multi trahunt, tamen vna est tractio, sic nihil vetat personis
 diuinis numero multitudinis tribuere, quod tamen in singulis diuersum non est.
 Pater et Filius et Spiritus Sanctus sapiunt, et tamen eadem est sapientia. Tres
 volunt et tamen eadem est voluntas. Tres prouident, et tamen eadem est prouiden-
 45 tia. Tres sunt, et tamen eadem est essentia. Ita eadem aeternitate tres sunt
 aeterni. Iam cum neget dici tres aeternos, tamen post fatetur tres coaeternos.
 Neque mihi satisfacit quod Durandus adfert de differentia substantiui nominis et
 adiectiui, nisi forte sic interpreteris, *bonum* esse adiectiuum et *bonitatem* substan-

986–989 An non ... reciperet? *A B C*: *om. BAS*.
 990 satis sit vnum hoc *A B C*: satius est ab
 exemplis temperare *BAS*.
 3–4 Ea inculcanda quae ad pietatem faciunt* *C*
BAS: *om. A B*.
 9 Arrhiani* *C BAS*: *om. A B*.
 14 hanc *A B C*: hoc *BAS*.
 21–22 Hilarius* *C BAS*: *om. A B*.

23 aequalis, quantulum *A B C*: aequalis, quaeso
 si verum fateri fas est, quantulum *BAS*.
 24 originis *B C BAS*: originis *A male*.
 25 igitur *A B C*: enim *BAS*.
 33 Concordia sublata Christiani non sumus* *C*
BAS: *om. A B*.
 46 fatetur tres *A*: fatetur dici tres *B C BAS*.

988 *rebaptizatos* Cf. Jerome's protest against
 Hilary's practice of anabaptism in *Aduersus*
Luciferianos 26 (Migne *PL* 23, 189 C): "Dia-
 conus eras, o Hilari, et a Manichaeis baptiza-
 tos recipiebas. Diaconus eras, et Ebionis bap-
 tisma comprobabas. Repente postquam
 exortus est Arius ... nouum balneum aperis".
 992 *synodo* I.e., the Council of Nicaea.
 997 *Flaccus* Horace in *Epist.* I, 3, 31–32.
 1000 *Pascha* The date of the feast was calcula-
 ted differently in the Eastern church. An
 effort was made at the Council of Nicaea
 (325) to achieve conformity, but different
 styles continued until the 8th century.

2 *Cyprianus* Migne *PL* 3, 1233 A.
 21–22 *Hilarius* Migne *PL* 10, 44 A–B.
 24 *autoritate originis* On this concept cf. Tho-
 mas Aquinas, *Summa Theol.* I, qu. 41., art.
 1c.
 37 *negat* The attribution of the creed to Atha-
 nasius was maintained until the 17th century,
 but has now been abandoned. In the Roman
 Catholic church the creed formed part of the
 ordinary of the Sunday mass for Prime until
 1955. Cf. the discussion in Thomas Aquinas,
Summa Theol. I. qu. 39., art. 3.
 47 *Durandus* *In Sent.* I, dist. 9, qu. 3., 5.

50 tium. Tres boni sunt, non tres bonitates. Quemadmodum in corpore multa membra sunt animata, sed eadem est anima.

1.B 273 Porro non video, quid intersit inter vocem *aeterni* et *domini*. Vt tres sunt aeterni, sed eadem aeternitate, ita quid vetat dici tres dominos, | sed eodem dominio? Quando non desunt magni nominis theologi, qui vero pioque sensu putant dici posse tres deos, sed eadem deitate, nimirum si quis sentiat tres esse, 55 quorum quisque dicatur deus, sed eadem vt dixi deitate, qua caeteri. Iam quod ait, *nam sicut anima rationalis et caro vnus est homo, ita Deus et homo vnus est Christus*, nisi commode interpretemur, sensum habet haereticum. Ad haec quod hic negat in trinitate quicquam esse maius, Hilarius non refugit Patrem dicere maiorem. Rursus quod hic negat quicquam esse prius, non defuerunt theologi, 60 qui dixerunt Patrem aliqua ratione Filio priorem.

Iamdudum clamas, lector, quorsum haec? Vt ostendam de rebus diuinis nihil tam circumspecte dici posse, quin pateat calumniae, si contingat iniquus interpres. Proinde satius esse non tam multa definire de huiusmodi rebus, quas nec assequitur intellectus humanus nec exprimit sermo. Praestat venerari quaedam quam scrutari. Dubium non est quin et hodie multa de diuina natura ignoret ecclesia, cui satis est, quod ea nouit quae docet sacra scriptura quaeque ad salutis necessitatem pertinent. Ego si quid habuissem autoritatis in illis synodis, in quibus de orbis concordia tractabatur, suasissem praestare nescire quid sibi vellet hominii verbum in personis diuinis, quam tanto rerum tumultu vel tueri vel 70 impugnare. Sed haec omnia aduersus Leum dicta sunt, non pro Arianis, quorum omnis haeresis sic est explosa, vt non alia magis. Nec est periculum, ne quis illam instauret. Nam aliunde nunc est periculum ecclesiae, si tamen vllum est periculum.

AD TITVM

75

AD XXIII.

Magni Dei et Saluatoris nostri Iesu Christi. Cum ostendissem hunc locum bifariam legi posse, coniunctim ac diuisim, si coniunctim legas *magni* et *Saluatoris*, vtrumque referetur ad Christum, sin diuisim, *magni Dei* referetur ad Patrem, *Saluatoris* ad Christum, neque diffiteor Hieronymum et Chrysostomum sic interpretari, vt vtrumque tribuant Christo, velut exultantes aduersus Arianos ceu victores, cum locus plane sit anceps, imo magis pro illis faciat quam pro nobis, hic Leus docet non posse referri alio quam ad Christum, hoc videlicet argumento, quod de aduentu Christi frequenter legamus, de aduentu Patris nusquam. Vt hoc largiamur Leo non alibi legi de aduentu Patris, tamen ipse sermo nihil prohibet 85 quin diuisim intellectus possit quod ad priorem partem attinet accipi de Patre. Atque ita sane interpretatur Ambrosius cuius verba si quis forte mihi diffidit subscribam: *Hanc esse, dicit, beatam spem credentium, qui expectant aduentum glo-*

90 *riae magni Dei, quod reuelare habet iudice Christo, in quo Dei Patris videbitur potestas et gloria, ut fidei suae praemium consequantur. Ad hoc enim redemit nos Christus, ut puram vitam sectantes repleti bonis operibus regni Dei haeredes esse possimus.* An non hic palam dicit Patrem declaraturum gloriam et potestatem suam iudice Christo? Nec hic simpliciter nominatur aduentus Patris, sed aduentus gloriae, ut aduentus non proprie pertineat ad Patrem, sed ad gloriam. Adueniet ipse Christus, sed cum gloria et maiestate Patris. Interim tempus est humilitatis, tunc
 95 erit tempus gloriae, quam interim expectamus. Ea tum demum adueniet, cum aperietur gloria magni Dei Patris et seruatoris nostri Iesu. At secus, inquit, interpretatur Hieronymus. Scio, sed violentior in tractandis scripturis, quoties dimicat aduersus haereticos, id quod Leus alicubi sibi voluit prodesse, cum Petri locum secus interpretaretur quam ego ex Hieronymi sententia fuissem interpretatus.
 100 Mihi certe satis est locum hunc secus enarrari posse, ac meo iudicio non aliud sensit Paulus quam quod interpretatur | Ambrosius. Porro, cum negari non possit sermonem esse ancipitem, citius hinc Ariani caperent ansam, ut dicant Christum Patre minorem, quod Paulus Patrem magnum appellet, Filium nec Deum nec magnum Deum appellet.
 105 Sed donemus in lectione nihil esse amphibologiae, num continuo euicerimus Filium esse Patri aequalem, si constiterit esse Deum et magnum Deum? Deum non negant Ariani, neque Deus esse potest, quin magnus sit, nihil tamen vetet alterum esse maiorem, qui sic magnus est, ut illo nihil sit maius. Nec aliud tamen adferunt argumentum Chrysostomus et Hieronymus, qui velut euicta re clamat:
 110 *Vbi est serpens Arius? Vbi Eunomius coluber?* Faueo nostrae victoriae, sed ante triumphum videndum erat, quid statim obiicere possit aduersarius. Haec dicta sint, non ut patrociner Arianis, quorum ut admiror doctrinam, ita detestor impicitatem, sed ut Lei calumnias depellam.

69 homusii verbum *A B C*: homusii et homoeusii verbum *BAS*.

76 'Ii. ii.* *omnes*.

79 Chrysostomum sic *A B*: Chrysostomum et huius sequacem Theophylactum sic *C BAS*.

90–91 *possimus*. An *A B*: *possimus*. Hactenus Ambrosius. An *C BAS*.

101 Ambrosius. Porro *A B C*: Ambrosius. Qui

scripsit scholia in epistolae Pauli, nescio quem sequutus, magni dei, refert ad spiritum. Porro *BAS*.

110 *coluber?* Faueo *A B*: *coluber?* Chrysostomus ex hoc colligit Christum non minorem esse patre, quod non per comparisonem sed absolute dicatur magnus. Nec his diuersa tradit Theophylactus. Faueo *C BAS*.

56 *ait* I.e. Hilary, Migne *PL* 10, 357 B.

58 *negat* Not in these words, but in general terms. Cf. *Ann.* fol. CXXVIII.

76 *Magni Dei Tit.* 2, 13.

76 *ostendissem* Reeve, p. 698–699.

79 *Hieronymum* Migne *PL* 26, 622 B.

79 *Chrysostomum Hom.* 5, 2 (Migne *PG* 62, 690).

79 *Theophylactum* (app. crit.) Migne *PG* 125, 164 A.

82 *Leus docet Ann.* fol. CXXV.

86 *Ambrosius* Migne *PL* 17, 530 A.

96 *inquit* Erasmus is paraphrasing *Ann.* fol. CXXV.

98 *alicubi Ann.* fol. LXXXIII recto-verso: "Hieronymum soles dicere multa libertate vti in scripturarum interpretatione ... id quod forte hoc loco fecit".

109 *clamat* Migne *PL* 26, 622 B.

AD XXIIII.

115 *Qui soluit Iesum.* Hic simpliciter ostendi, quid esset in Graecis codicibus, nec approbans quicquam, nec improbans. Nam Graeci legunt hunc in modum: ὁ μὴ ὁμολογεῖ Ἰησοῦν Χριστὸν ἐν σαρκὶ ἐληλυθότα, id est, *qui non confitetur Iesum Christum in carne venisse.* Leus ostendit ex historia tripertita locum hunc ab haereticis quibusdam fuisse viciatum, neque librum interim indicans, neque caput,

120 vt videatur ab alio quopiam admonitus hoc adiecisse. Et accipio quod adfert historia, sed ita, vt mihi non sit necesse credere, nisi commodum fuerit. Nam de viciatis libris frequenter vtraque pars alteri solet obiicere. Certe quod habent Graeci codices magis congruit cum stilo Ioannis euangelistae, cui peculiare est contrariam sententiam occinere priori, quo magis infigat animis quod dixit.

125 Quod genus sunt illa: *Qui credit in Filium Dei, habet testimonium Dei in se. Qui vero non credit Filio, mendacem facit eum,* etc. Ac mox: *Qui habet Filium Dei, habet vitam; qui non habet Filium Dei, vitam non habet. Qui confitetur ex Deo est, qui non confitetur, ex Deo non est.* Sit enim hoc exempli gratia positum, cum totius huius euangelistae sermo plenus sit huiusmodi figuris. Iam vt demus *Qui*

130 *soluit Iesum* fuisse scriptum a Ioanne. An his verbis continuo refutatur error eorum, qui dicebant Christum esse purum hominem? Eque ad illos pertinebant, qui negabant Christo esse animam humanam atque ita negabant verum fuisse hominem, sed Deum corpore indutum. Si quid repperissem apud Graecos, quod cum nostra consensisset aeditione, id sequi maluissem. Nunc quia non repperi,

135 tantum admonui quid esset mutatum. Atque ego, iuxta sensum animi mei, iudico germanam esse lectionem quam habent Graeci. Quod tamen nullo meo periculo dictum velim. Nam meum sensum ecclesiae iudicio submitto. Non est vsqueadeo grauis autoritas eius historiae, vt ex huius fide nobis certo liqueat quid hic scripserit Ioannes. Certe negari non potest Cyprianum hunc iuxta Graecos

140 codices adducere locum, libro aduersus Iudeos secundo, cap. vii.: *Omnis spiritus, qui confitetur Iesum Christum in carne venisse, de Deo est, qui autem negat eum in carne venisse, de Deo non est, sed de Antichristi spiritu.* Quod si Leus diffidit aeditioni nostrae, consulat alias et, si secus illic reppererit, clamitet me falsarium. Apud Augustinum in homiliis, quibus enarrat hanc epistolam, in contextu qui

145 preferitur adducitur hic locus quemadmodum legunt Graeci et sanctus Cyprianus. Et tamen in fine interpretatur et hoc, *omnis spiritus qui soluit Christum non est ex Deo,* vt appareat hanc particulam fuisse terciam in illius codice – *omnis qui confitetur, omnis qui non confitetur, omnis qui soluit* – aut certe tum temporis ancipitem fuisse lectionem ecclesiasticam, | et vtramque Augustinum voluisse interpretari. Nescio quid sibi velit quod Leus recensens Epiphanii verba legit hunc in

LB 275 150 modum: *Omnino spiritus qui soluit Deum ex Deo non est.* An hic non veritus est mutare sacram lectionem, praesertim vnde putat haereticos refelli? An hic non venit illi in mentem terribilis illa lex, qua me tam inclementer stringit tota disputatione? Quid hic pretextet Leus? Codicem deprauatum vnde descripsit? Lapsus memoriae? Dormitantiam humanae mentis? Chalcographorum culpam? Sed omnem excusationem sibi precludit qui in alios tam morose durus est.

155

AD XXV.

Tres sunt qui testimonium dant in coelo. Quoniam in Graecis codicibus non reperi mentionem Patris, Verbi, et Spiritus Sancti, duobus verbis admonueram, quid in nostris codicibus abundaret, nec approbans, nec improbans quicquam. Obiicit Leus Valam, qui vir alioqui diligens huius rei non meminerit, haud dubium quin admoniturus, si quid comperisset dissidere. Non hic respondebo Laurentium hominem fuisse ac fieri potuisse vt illum aliquid suffugerit. Tantum illud dicam, mihi diuersis temporibus plura fuisse exemplaria quam septem. Nec in vlllo horum repertum quod in nostris legitur. Quod si mihi contigisset vnum exemplar, in quo fuisset quod nos legimus, nimirum illinc adiecissem quod in caeteris aberat. Id quia non contigit, quod solum licuit feci: indicaui, quid in Graecis codicibus minus esset. Porro, quod Hieronymus in praefatione sua testatur hunc locum ab haereticis deprauatum, si velim vti iure meo, possem appellare ab Hieronymi autoritate, quod Leus facit quoties ipsi commodum est. Et certe in huiusmodi rebus vir ille sanctissimus satis est ardens ac vehemens, ne dicam violentus, asseuerans interdum tanquam compertum, quod non perinde certum est atque ille vult videri. Nonnunquam pugnans cum aduersario abutitur lectione, quam alias improbat, velut illud, *diuisa est mulier et virgo*, alicubi diuersum asseuerans ei, quod alibi confirmarat, sermonem suum ad rem praesentem accomodans. Idem multa resecurit a canone Haebreorum, multa vt fabulosa, vt subdi-

115 1. Ioan. epistolae Capit. iiii.* *A*: 1. Ioan. 4*
B C BAS.
 116 ̄ *A B C*: ̄₅ *BAS.*
 118 tripertita *A B*: tripartita *C BAS.*
 123 Peculiaris quidam modus Ioanni Euangelistae* *C BAS*: *om. A B.*
 124 occinere *A*: accinere *B C BAS.*

115 *Qui soluit* 1. *Ioh.* 4, 3.
 115 *ostendi* Reeve, p. 767 (wrongly numbered 768).
 118 *Leus ostendit* *Ann.* fol. CXXV verso, citing the *Historia Tripartita* (Migne *PL* 69, 1206 B).
 125 *illa* 1. *Ioh.* 5, 10; 5, 12; 4, 2–3.
 139 *Cyprianum* Migne *PL* 4, 732 B.
 140 *cap. vii.* Actually, chapter 8.
 144 *Augustinum* In *Ioh. epistolam ad Parthos tractatus* 6, 14 (Migne *PL* 35, 2028).
 150 *recensens* Cf. *supra*, n.l. 118.
 153 *illa lex* Cf. *supra*, p. 81, n.l. 151.
 158 *Tres sunt* 1. *Ioh.* 5, 7.
 159 *admonueram* Reeve, p. 768. The references to patristic texts proffered in Erasmus' reply here were added to the annotation in 1522. In the meantime the annotation had also been attacked by Stunica. Cf. *ASD* IX, 2, p.

131 pertinebant *A*: pertinebat *B C BAS.*
 133 sed deum *A B C*: sed aiebant deum *BAS.*
 138 *Historia Tripartita** *C BAS*: *om. A B.*
 154 descripsit *A BAS*: scripsit *B C.*
 158 Eiusdem capi. v* *omnes.*
 171 Vehemens Hieronymus in censendo* *C BAS*: *om. A B.*

252, l. 447–p. 258, l. 544 and the discussion in Asso, pp. 82–87, 179–182.
 161 *Obiicit* *Ann.* fol. CXXVI verso.
 161 *Valam* Lorenzo Valla, *Opera*, p. 892.
 164 *septem* In his annotation on *Act.* 18, Valla mentions that he had examined seven manuscripts (*Opera*, p. 845).
 168 *Hieronymus* In *Prol. in epist. canon.* (Migne *PL* 29, 870–873).
 174 *diuisa ... virgo* Cf. *Adv. Heluidium* (Migne *PL* 23, 213 D), where he quotes 1. *Cor.* 7, 33–34 in this manner to support his argument. The accepted reading today is: "Qui autem cum vxore est ... diuuis est. Et mulier innupta et virgo cogitat quae Domini sunt".
 176–177 *resecurit ... obelisco* Cf. Rufinus' complaints about Jerome's emendations, *Apologia* 2, 35–36 (49–40) (Migne *PL* 21, 613 C–615 B). For a modern assessment of Jerome as

ticia notauit obelisco, quae nunc ecclesia sine discrimine legit, veluti fabulam Beli draconis, historiam Susannae liberatae, duos postremos libros Esdrae, quorum argumentum ille somnia vocat. Nec veritus est veru prefixo iugulare hymnum trium puerorum, quem solenniter et assidue decantat ecclesia. Si non credimus illi in tam multis amputatis, an prodigiosum sit, si diffidamus illi hic addenti nonnihil? Quamquam verum non est, quod ait Leus, autore Hieronymo locum hunc ab haereticis fuisse deprauatum. Sed hoc ipse deprauate narrat, vt alia plae-
 180
 185

ronymus queritur has epistolas a diuersis fuisse versas, et horum aeditiones inter se non consentire, ex quo colligit non esse verum, quod inter se pugnat. Quod si vertissent illi quod scriptum erat ab autoribus epistolarum, neque nos torqueret ambiguitas, nec sermonis varietas fidem et auctoritatem eleuaret.
 Atqui cum fateatur Hieronymus aberratum in his epistolis a veritate germanae scripturae, quonam argumento comperit ipse germanum esse quod restituit? Coniicere licet illius temporibus ecclesiam fere totam secus legisse quam legendum esse contendit Hieronymus. Alioqui locum non habebunt illa quae sequuntur: *Sed tu, virgo Christi, Eustochium, dum a me impensius scripturae veritatem inquiris, meam quodam modo senectutem inuidorum dentibus corrodam exponis, qui me falsarium corruptoremque sacrarum pronunciant scripturarum.* Qua fronte clamassent eum falsarium, nisi publicam lectionem mutasset? Porro cum certum sit exemplaria variasse, neque certum est argumentum hoc esse scriptum ab apostolo, quod addit Hieronymus, quid est quod hic vociferetur Leus aduersum me, qui nostram lectionem non improbo, sed vt est relinquo? Tantum illud verto quod apud | Graecos reperio. Et quod apud Graecos reperitur Hieronymus testatur olim fuisse in codicibus Latinis, quorum tunc erat vsus publicus. Si in nullo codice deesset, quod indicat deesse Hieronymus, videri poterat finxisse quod ait. Nunc res ipsa docet illum vera loquutum.
 190
 195
 LB 276
 201

Porro quod apud Hieronymum legimus: *in qua etiam ab infidelibus translatoribus multum erratum esse a fidei veritate comperimus*, consideret prudens lector, an legendum sit, *etiam a fidelibus translatoribus*, vt sensus sit interpretes in aliis bonae fidei hic tamen aberrasse. Ac ne Leus putet hanc partem a nullo praetermissam praeterquam ab haereticis, sciat Cyrillum in opere cui titulum fecit The-
 205
 210
 215

sauro, lib. xiiii., capite penultimo, congestis pluribus testimoniis aduersus Arianos hunc quoque locum adducere, sed omissa parte, quam nos hactenus in Graecis codicibus non reperimus. An putandum est eum hoc telum omissurum fuisse, si credidisset ab apostolo scriptum quod affirmat Hieronymus? Ipsa Cyrilli verba subscribam, si quis mihi diffidet. *Rursum, inquit, Ioannes in eadem epistola ait: Quis est, qui vincit mundum, nisi qui credit, quia Iesus est Filius Dei? Hic venit per aquam et sanguinem et spiritum Iesus Christus, non in aqua solum, sed in spiritu et sanguine, et spiritus est qui testimonium perhibet. Spiritus enim veritas est. Quia tres sunt qui testimonium perhibent, spiritus et aqua et sanguis, et hi tres vnum sunt. Si testimonium hominum accipimus, testimonium Dei maius est. Aduerte rursus diligenter, quia hic etiam veritatis praedicator Deum verum de Deo vero Spiritum Sanc-*

220 *tum naturaliter esse docet. Nam cum dixisset spiritum esse qui testimonium perhibet,*
post pauca statim addidit, quod testimonium Dei maius est, quomodo igitur creatura
erit Spiritus Sanctus, qui non aliter quam Pater Deus ab apostolis appellatur? Ex his,
 opinor, satis perspicuum est in codice Cyrilli non fuisse testimonium trium in
 coelo, Patris, Verbi, et Spiritus. Rei summam habes, lector, nunc mihi vide quam
 225 *atrocem tragediam hinc suscitet Leus, veluti nactus argumentum in quo tubam*
illam Ἀληκτοῦς intendat summis viribus. Iam, inquit, secum reputet lector Chris-
tianus an fas sit oracula putare, quae Graeci codices habent.

Vt demus esse certum quod affirmat Hieronymus, vt donemus quod ait Leus
 hunc locum ab haereticis deprauatum, quis vnquam dixit Graecis codicibus
 230 *fidendum vt oraculis? Cum toties aliud tester, quorsum attinet haec tam absurda*
ingerere, et verbis nihil ad rem facientibus mouere seditionem, ac veluti classicum
canere? Docuisse se dicit ex Epiphania decurtatam esse Ioannis epistolam. Hic
rursus ex Hieronymo, nonnihil omissum ab haereticis. Et vtrunque, inquit, hunc
locum, sic ab haereticis deprauatum, praebet nobis exemplar Erasmicum, tum in
 235 *priore, tum in posteriore aeditione. Quid ego audio? An mea sunt exemplaria*
omnia quibus sum vsus in hoc opere? An illa tantum mea sunt, quae Leus dicit
esse deprauata? Quid si comperiat eadem lectio in exemplari bibliothecae pon-
tificiae? An in pontificis exemplar detonabit Leus? At fingat iam Leus sibi a
 summo pontifice datum negocium, vt quod illic Graece legitur, bona fide reddat
 240 *Latine, an secus vertet quam ego verti? An de suo sarciet quod deest in exemplari?*
 Verum hic summus pontifex fidem illius desiderabit, qui sit ausus ab exemplari

179 veru A C BAS: verum B.

196 Hieronymus publicam lectionem mutauit*
 C BAS: om. A B.

212 Cyrilli verba* C BAS: om. A B.

215–216 in spiritu et sanguine A: in aqua et
 sanguine B C BAS.

224 spiritus. Rei A: spiritus. Ad haec Beda
 locum hunc diligenter enarrans, cum accu-
 rate multisque verbis exponat testimonium
 triplex in terra, nullam mentionem facit tes-
 timonii in coelo, patris, verbi, et spiritus.
 Nec huic tamen viro defuit vel linguarum
 peritia, vel in obseruandis antiquis exempla-

ribus diligentia. Imo ne hoc quidem addit:
 in terra. Tantum legit: Tres sunt qui testimo-
 nium dant. In codice, qui mihi praebitus est
 ex bibliotheca Minoritarum Antuerpien-
 sium, manu recentiore erat ascriptum in
 margine scholium de testimonio patris,
 verbi, et spiritus. Rei B C, spiritus ... biblio-
 theca Minorum ... Rei. BAS.

225 suscitet A B C: suscitatur BAS.

228 Hieronymus. Vt A B: Hieronymus. Sic ille.
 Vt C BAS.

234 sic A B: om. C BAS.

textual critic, cf. H.F.D. Sparks, *Jerome as*
Biblical Scholar, CHB I (1970), 510–541; D.
 Brown, *Vir Trilinguis. A Study in the Biblical*
Exegesis of St. Jerome, Kampen, 1992.

177–180 *Beli ... trium puerorum* The apocry-
 phal passages about Bel and the dragon, the
 story of Susanna, and the Song of the Three
 Children appear in the Vulgate at *Dan.* 3,
 24–90, 13, 14.

182 *ait Leus* *Ann.* fol. CXXXVI.

192–193 *quae sequuntur* *Migne PL* 29–2, 873–

874.

208 *Cyrillum* *Migne PG* 75, 616 A–B. The
 Latin quoted *infra*, ll. 213–222, is a variant of
 that given by Migne.

224 *Beda* (app. crit.) *Migne PL* 93, 114 B–D.

226 Ἀληκτοῦς In classical mythology, one of
 the Furies.

226 *inquit* *Ann.* fol. CXXXVI verso.

232 *Docuisse* *Ann.* fols. CXXXVI verso–CXXXVII.

233 *rursus* *Ibid.*

233 *inquit* *Ibid.*

praescripto discedere. Neque enim me profiteor iudicem Graecorum voluminum, sed interpretem.

LIB 277 Nec his conten|tus animus Lei subiicit his etiam virulentiora. *Vt non satis*
 245 *mirer, inquit, illum in tale exemplar incidisse et sic iam bis emisisse inconsultis (vt par est putare) aliis exemplaribus (quamquam impium quiddam sapit, in dogmatibus tam sacris tamque venerandis et in locis fidei tam necessariis tanta supinitas, ne dicam dissimulatio), si quid secus haberent caetera exemplaria.* Primum sic agit Leus quasi mihi non fuerit nisi vnicum exemplar, cum tam multis sim vsus, primum
 250 in Anglia, mox in Brabantia, postremo Basileae, non semel quasique vnicum illum codicem mendosum secutus caeteros non consuluerim. Sed hic addit: *vt putare par est.* An non hic plane praestat quod in praefatione pollicitus est, se fore sycophantam in libris alienis? Cum hac in re nec sumptui pepercerim, nec valetudini, qua coniectura suspicandum est me vnico exemplari fisum caetera non
 255 consuluisse? Quid dici potuit magis sycophanticum? Et quae est ista tanta supinitas, quae impium quiddam sapit, si non consului codices quorum mihi non potuit esse copia? Certe quod potui congessi. Proferat Leus codicem Graecum, qui scriptum habeat, quod aeditio mea non habet, et doceat eius codicis mihi fuisse copiam, ac postea supinitatem mihi impingat in sacris dogmatis. Quodsi
 260 non potest, vides, lector, quid illi possit impingi. Nec his adhuc contentum virulentum hominis ingenium addit *ne dicam dissimulatio.* Cur hic dissimularem, qui toto opere non dissimulo, si quid dissideant Graeci, aut si quid parum probatur etiam apud illos? His conuiciis quid aliud efficit Leus, quam vt pus animi sui declaret? Quod si maxime fuisset codex, qui habuisset quod non habent quos
 265 ego viderim, cur potius suspicetur me peruerso studio dissimulasse quam dormitasse? An hoc ago toto hoc labore meo, vt quae faciant contra haereticos omitam? Quis adeo furiosus est, vt id de me suspicetur?

At non meminit Laurentius, fateor. Et fieri poterat, vt non animaduernerit. Fieri potuit, vt illius codex habuerit, quod mei non habebant. An ideo sum
 270 impius, quod mihi non sit omnium codicum copia? Vallam subleuat, quod homo pius Graecorum codicum errata dissimularit et, si quid defuit, ex Latinis adiecerit, ne fidem eleuaret Graecorum exemplarium. At ego puto, si viuat Laurentius, patrocinium hoc Lei manibus ac pedibus repulsurum. Cur hic putetur hoc fecisse, cum tot locis nostram damnet lectionem, etiam cum conuicio? Quam ne
 275 faciem quidem habent veri quae nugatur hoc loco Leus! Verum ne nimium tibi molestus sim, lector, recensendis illius naeniis, rem in compendium conferam.

Ostendit ingens esse periculum, ne Arianorum haeresis rursus caput erigat, si senserint quidam hanc particulam omissam, *Tres sunt qui testimonium dant in coelo, Pater, Verbum, et Spiritus Sanctus. Et hi tres vnum sunt.* Cum nulla sit haeresis magis extincta quam Arianorum, mirum vnde sic metuat Leus. Sed fingamus reuiuiscere Arianos, an ob vnum hunc locum obmutescent? An non sunt alia loca permulta, quibus possint reuinci? Sed quid profuerat, si ego dissimulassem sic esse in libris Graecis, cum ipsi Graeci codices declarent id quod res est? Quod si prorsus dissimulandum erat, cur orbi prodidit Hieronymus plerosque codices,

285 etiam Latinos, hanc particulam non habuisse? Videlicet debebat tacitus addere
 atque ita lectorem fallere. At responderet Hieronymus: frustra dissimulassem,
 quod nemo nesciebat. Idem a me responderi potest. Vt ego voluerim dissimulare,
 qui Graece norunt deprehendissent technam meam. Et graecissant nunc plerique,
 paulo post nullus inter literatos numerabitur, qui Graece nesciat, quantumuis
 290 etiamnum reclament seniculi quidam, qui mordicus tuentur veterem suam
 saliuam ac vappam, cui assueuerunt. An statim hoc loco prolato obstruetur os
 Arianis, adeo vt ne sibilare quidem vterius audeant, quemadmodum putat Leus?
 An hic nullo negotio vicerimus? An nullus supererit angulus, quo diuertant? Pri-
 mum dicere poterunt locum hunc a nobis viciatum. | Sed hic Leus protinus obii-
 LB 278 ciet eis autorem Hieronymum. Eum illi negligent, fortassis illo doctiores et in-
 295 structiores. Nec enim vlla fuit factio peritior sacrarum literarum, quam fuerit
 Arianorum, in hoc suum praeceptorem Origenem referentium, quam ego sic
 deuictam gaudeo, vt libros tamen velim eruditionis gratia superesse. Deinde an
 ex Euangelio Ioannis Filium esse Patri $\delta\mu\omicron\upsilon\beta\omicron\sigma\iota\omicron\nu$ cogentur fateri, quia Christus
 300 dixerit *ego et Pater vnum sumus*, an non ilico poterunt tergiuersari de consensu
 dictum esse, non de eadem essentia? Et quo id videantur dicere probabilius,
 adducent illud ex eiusdem euangelistae cap. xvii.: *Pater sancte, serua eos in nomine*
tuo, quos dedisti mihi, vt sint vnum, sicut et nos. An nos ita sumus vnum sicut
 Filius vnum est cum Patre? Ac paulo post, *non pro eis autem rogo tantum, sed et*
 305 *pro eis, qui credituri sunt per verbum eorum in me, vt omnes vnum sint, sicut tu*

248 dissimulatio A BAS: dissimulato B C.
 258 quod A B: quot C BAS.
 261 dissimulatio A: dissimulato B C BAS..
 266 An hoc A B C: An illud BAS.
 268 poterat A C BAS: potuit B.

273 Laurentius Valla vulgatam aeditionem
 damnat* C BAS: om. A B.
 297 Arrhianorum factio* C BAS: om. A B.
 301 quo id videantur A: quod videantur B, quo
 videantur C BAS.

245 *inquit Ann.* fol. CXXVII verso.
 250 *in Anglia* Among the manuscripts identi-
 fied as having been used by Erasmus is the
 so-called Leicester Codex. Cf. J. Rendel
 Harris, *The Origin of the Leicester Codex of*
the New Testament, Cambridge, 1887. John
 Colet lent Erasmus two manuscripts from
 the college library of St. Paul's in London.
 They do not appear to be extant. Cf. *supra*,
 p. 99, n.l. 798.
 250 *in Brabantia* Erasmus borrowed a manus-
 cript from the library of Margaret of Austria
 (the so-called "Codex Aureus" from the 11th
 century, now in the Escorial, Madrid). Cf.
 Erasmus' description, Reeve, p. 2: "Codex
 est insignis, totus aureis conscriptus literis.
 Seruatur Mechliniae".
 250 *Basileae* Most of the manuscripts Erasmus
 used in Basel came from the Dominican
 house there. Several of them (used by Eras-

mus as copy and bearing the printer's chalk
 marks and Erasmus' own corrections) are
 today in the library of the University of
 Basel. Cf. J. Bentley, *Humanists and Holy*
Writ (Princeton, 1983), pp. 127-129 and C.C.
 Tarelli, *Erasmus' Manuscripts of the Gospels*,
Journal of Theological Studies 44 (1943), pp.
 155-162.
 252 *pollicitus est* Cf. *supra*, p. 45, n.ll. 650-651.
 268 *Laurentius* Cf. *supra*, p. 323, ll. 161-163.
 270 *Vallam subleuat Ann.* fols. CXXVI
 verso-CXXVII: "... forte conuiuere volens
 locorum errata in quibusdam codicibus,
 resartierit damna ex aliis, quo ne authorita-
 tem minueret graecis suis exemplaribus; in
 quo certe, si sic fecerit, probro hominis et
 iudicium et diligentiam".
 300 *dixerit Ioh.* 10, 30.
 302 *cap. xvii. Ioh.* 17, 11.
 304 *paulo post Ioh.* 17, 21.

Pater in me et ego in te, ut et ipsi in nobis vnum sint. Puto autem non obscurum, quin hic loquatur de consensu, praesertim cum praecesserit: *Sermo tuus veritas est, sicut tu me misisti in mundum, ita et ego misi eos in mundum.* Vides hic agi de consensu praedicationis. Sequitur aliquanto post: *Et ego claritatem, quam dedisti mihi, dedi eis, ut sint vnum, sicut et nos vnum sumus: ego in eis et tu in me, ut sint consummati in vnum, ut cognoscat mundus, quia tu me misisti.* Cur in vna parte Augustinus, cunq̄ue hoc alii complures interpretantur vnum esse consensum fidei, in altera eandem essentiam?

Non hic patrocinator Ario, sed reiicio Lei calumniam. Iam quemadmodum elaborentur ex eo loco Ioannis, eadem ratione eluderent hunc locum in quo fit mentio testimoniorum. Nihil autem aequè confirmat auctoritatem testimonii vt consensus. Itaque consentiunt in terra spiritus, aqua, et sanguis. An haec tria sunt vnum, sicut Pater, Filius et Spiritus Sanctus vnum sunt, nemo dicet, opinor, sed testimonii consensu sunt vnum. Ita Pater, Verbum, et Spiritus Sanctus sunt vnum. Pater testatur de Filio, Filius nihil docet nisi quod accepit a Patre, Spiritus Sanctus accipit de Filio quod suggerit apostolis. Haec cum probabiliter etiam dici possint ab Arianis, quomodo Leus affirmat non fore, quod vel sibilent Ariani, hoc loco incolumi? Vt ne quid interim arguter in coelo nihil opus testimonio, vbi nemo diffidit, tum hunc totum locum inuolutum esse tropis, vt interpretatione quiuis elabi possit, si velit esse contentiosus.

Non haec dixerim quod nolim his locis non esse pondus aduersus haereticos, sed quod nolim rem eo periculi redigi, vt hoc loco mutato non possint illi redargui. Ego ob hoc potissimum credo Filium esse eiusdem essentiae cum Patre, quod sic interpretetur ecclesia, aequè crediturus, etiam si hic locus secus haberet apud nos, quam habet.

Iam altera haecsis cum sit adeo sepulta vt, ni mentio fieret in nostris libris, nemo suspicaretur fuisse, qui talia somniassent, Leus sic est sollicitus vt, ni superior locus ex Epiphanio fuisset restitutus, non sit quo possint illi reuinci. Proinde si Leo credimus, vincent Carpocratiani, si mentitus sit Epiphanius, qui solus scripsit eum locum fuisse deprauatum. Quasi vero non satis aperte dixerit Ioannes in Euangelio *Et Deus erat verbum*, etiamsi hic locus non opitularetur, qui et suspectus est et subobscurus. Nobis hoc testimonio | non est opus, quibus persuasissimum est Christum et Deum esse et hominem. Carpocratiani citabunt eam lectionem, quae pro ipsis facit. Et talem fuisse docet Epiphanius. Deprauatum fuisse negabunt. Sed nihil horum ex animo scribit Leus. Non adeo cecutit, quin videat hinc ecclesiae nihil esse periculi, cum nostra translatio non sit ecclesiastica, etiam si illustrat et emendat ecclesiasticam, neque sic proponatur, vt illi fidamus, nisi persuaserint alia argumenta, quod plus viciè dictum, tamen Leo surdo dicitur. Verum haec exaggerat, quo mihi moueat odium ac seditionem, qui fuit vnicus illi scopus, cum hoc laboris susciperet. Nunc audiamus tubam illius seditiosam, qua conatur orbem ad tumultum concitare, non alia re fretus, quam quorundam stoliditate et odio caeco, deinde quod intelligit paucis ocium futurum, vt haec legant, aut si legerint, non vacaturum, vt legant attente. Donet illi

Deus, vt aliquando habeat tantum ingenii ad benefaciendum, quantum apparet
 350 illi esse mentis ad nocendum, et tantum illi contingat venae ad benedicendum,
 quantum valere videtur ad maledicendum. Sed nunc audiamus ipsum sua verba
 sonantem. *Et nunquid, inquit, putas hic bis triumphaturos haereticos, tum quod*
tam insignibus contra se testimoniis liberentur, tum quod fas arbitrabuntur in nos
retorquere crimen, quod sacrae scripturae per nos viciatae sint, quodque imposturis ac
 355 *sycophantiis contra se hactenus certatum sit.*

Primum quis liberat haereticos his insignibus testimoniis? Nonne manet eccle-
 siae sua lectio? An fidei prora et puppis in hoc periclitatur, si resciscant haeretici
 esse diuersam lectionem? At illos hoc docuit Hieronymus et Epiphanius. Docent
 hoc libri Graeci, quos expediebat exuri, si tantum erat periculi. An bis triumphabunt
 360 haeretici sublato duorum horum locorum praesidio? At ego ne semel qui-
 dem arbitror triumphaturos, etiamsi tota haec epistola intercidisset. At quos tan-
 dem haereticos mihi narrat Leus? Nimirum eos, quorum praeter nomen nihil
 extat. Horum vmbras vsque adeo metuit homo formidolosus, vbi nihil opus.
 Quod si haeretici calumniabuntur scripturas a nobis viciatas, an mihi hoc impu-
 365 tandum censet? Si viciatae non sunt, poterunt ipsi viciare suo commodo. Iam si
 semel collabitur omnis autoritas scripturae vno aut altero loco viciato, quantum
 est periculi, quod passim libri nostri tot mendis scatent? Nullus haeticorum
 vsqueadeo caruit fronte, vt ob vnum locum deprauatum abrogarit fidem caeteris
 omnibus.

313–314 *essentiam? Non A B: essentiam? Quae*
ratione dictum est credentium fuisse cor
vnum et animam vnam, ita pater, filius, et
spiritus sanctus vnum dici possunt et dicun-
tur. Non C BAS.

314 *calumniam. Iam A B C: calumniam. Paulus*
cum scribit Galatis, Omnes vos vnum estis in
Christo Iesu, non loquitur de substantia, sed
consortio gratiae. Rursum Romanis scribens,
Qui plantat et qui rigat, vnum sunt, aequali-
tatem functionis significat, non eandem sub-
stantiam. Iam ad reuincendos Arrianos non
satis esset, vnum pertinere ad eandem specie
substantiam, nisi doceretur eadem numero et
vnice singularis indicari substantia. Quibus

de rebus Augustinus disputans aduersus
 Maximinum, lib. III, cap. xxii, non admo-
 dum solerter explicat sese. Iam BAS.

318 *dicet A: dicit B C BAS.*

322 *Arianis, quomodo A B: Arianis, quemad-*
modum dicuntur a Maximino quaedam
huius generis, Augustino nihil reclamante
[Augustino ... reclamante om. BAS], quo-
modo C BAS.

334 *Carpocratiani Epiphanius* C BAS: om. A*
B.

339–340 *Deprauatum fuisse A: Deprauatum*
fuisse locum B C BAS.

345 *Scopus et studium Lei* C BAS: om. A B.*

307 *praecesserit Ioh. 17, 17.*

309 *Sequitur Ioh. 17, 23.*

312 *Augustinus Tract. in Ioh. 110, 2 (Migne PL*
 35, 1920).

314 *Galatis (app. crit.) Gal. 3, 28*

314 *Romanis (app. crit.) Actually, 1. Cor. 3, 8.*

314 *Augustinus (app. crit.) Migne PL 42,*
 794–795.

322 *affirmat Ann. fol. CXXVII.*

333 *ex Epiphanio* I.e. from the *Historia Tripar-*
tita, cf. *supra*, p. 323, n.l. 118.

334 *Carpocratiani* Second-century Gnostic
 sect, whose members believed in reincarna-
 tion and taught that the world was created
 by lower angels. They revered Jesus as a
 human being.

336 *Euangelio Ioh. 1, 1.*

352 *inquit Ann. fol. CXXVIII.*

370 Sed pergīt Leus. *Ad hoc, inquit, contra nos citabunt hos Graecos codices, quibus
 si fidem faciat celebris auctoris fama, qui eos emisit, malim alios preduinare, quid
 inde eueniet, quam ut ego dicam. Certe nimis quam timeo futurum formidabile
 schisma in ecclesia Dei. Timeo ne iterum incidamus in Arianica tempora, et nun-
 375 quam satis deflendam ecclesiae sanctae discordiam. Sepe fit ut noua ceu sacra amplec-
 tamur et iudicium non ex rerum dignitate, sed ex auctoris titulo expendamus. Quod si
 hic fiet, quid non sequetur tumultuum, quid non factionum, quid non rixarum,
 quid non tempestatum? Nam ea est auctoris existimatio, ut quiduis ab aliquot etiam
 non infimatibus vel auctoritate impetrare possit, ut omittam flumen illud eloquentiae,
 380 quo vel hosti persuaderi solet, et nonnullos video vel solo nominis illius lenocinio cap-
 tos, ut nihil preterea spectent, nisi quod is dixerit, hoc satis fore rati, ut velut oraculo
 blandiantur sibi. Haec si crederem Leo scribi ex animo, precarer homini fidum
 medicum. Nunc arte scribuntur haec omnia in gratiam quorundam, qui sibi stul-
 tissime persuaserunt se non fore satis magni nominis, si nouum hoc studiorum
 385 genus inualuerit aduersus veteris incitiae patronos, et in odium mei, quem sibi
 iam olim delegit, qui cum conflictatus subito innotescat orbi. Obsecro, quae res
 tantum mare malorum nobis inuehet, tot schismata, tot haereses, tot tumultus,
 tot tempestates, tot naufragia? An quod prodeunt Graeci codices? Eisdem aedi-
 280 dit Aldus. An quod ostenderim illos a nostris alicubi dissonare? Id ante me pro-
 didit Laurentius. An quod Graecum verterim? Id ante me fecit Iacobus Faber.
 390 Iam plus quam tres anni sunt, quod Nouum Testamentum a me recognitum ver-
 satur in manibus hominum. Quid vnquam hinc natum est tumultus? Multi
 fatentur se non mediocriter profecisse nostro labore, profecit et Leus non
 minime, licet saedulo dissimulet homo hominum qui viuunt gratissimus. Sum-
 mus pontifex collaudauit industriam, collaudant optimi et doctissimi quique,
 395 collaudauit pleno ore felicitis memoriae D. Ioannes Atensis, quondam huius Aca-
 demiae vicecancellarius. Nullus exitit tumultus, nisi quod stolidi quidam nullo
 iudicio, sed caeco odio bonarum litterarum nescio quid blaterarunt apud indo-
 ctos, sed adeo stupide, ut ipsis etiam idiotis paulo cordatioribus sint deridiculi.
 Sed veretur Leus ne mea auctoritas imponat multis. Ego nec vnquam arrogau-
 400 mihi vllam auctoritatem, nec habeo quam mihi Leus arte tribuit, quo me grauius
 premat in causa. Sed fingat esse maximam, quid periculi? An statim adorabunt
 quicquid est in Graecorum codicibus? Si mihi fidem habent, non vsquequaque
 fident illis, quod ego toties veto fieri. Proinde auctoritas, quam mihi tribuit Leus,
 efficiet ne quis statim amplectatur pro oraculo quod in Graecis codicibus reppe-
 405 rerit. Simili consilio verbis attollit admirabilem illam meam eloquentiam, qua
 soleam vel hosti persuadere quidlibet. Quid? An significat me hanc versurum in
 perniciem religionis christianae? Quod si ea vtor in gloriam Christi, quid
 metuendum ab hoc flumine, quod mihi fecte tribuit Leus? Si persuadeo quicquid
 volo, persuasum esse oportet hanc aeditionem nostram cum iudicio legendam
 410 esse, neque protinus damnandam vulgatam lectionem, sicubi Graeci dissentiant
 codices. Hoc si persuasum est, et si hoc credunt qui mihi tantum tribuunt quan-
 tum predicat Leus, quae possit exoriri tempestat? Euulgantur Hebraeorum libri,*

in his versatur Leus. Plura in illis dissentiunt a nostris quam in Nouo Testamento. Cur hic non formidat Leus haereses, schismata, tempestates, tumultus, rixas, procellas, exitia, naufragia, proluuia, panoethrias, et si quid dici potest his etiam atrocius?

Sed Leum audiamus reliqua detonantem. *Iam viderit, inquit, ecclesia, an haec tam parua sint vt contemni debeant. Exemplaria plus quater mille per orbem christianum dispersa sunt. Omnia carent his testimoniis, quibus habet scriptura nulla vel sanctiora, vel magis necessaria, vt taceam caeteros locos, quos sparsim annotauimus in Graecis peius habere quam in Latinis exemplaribus.* Hactenus Leus. Cum Frobenius non aediderit vltra ter mille volumina trecenta, Leus facit plura quatuor milibus. Sed esto vulgata sint sex milia, quid tum postea? Sed in his omnibus absunt ea testimonia. Esto, quid deinde? Nihil aliud quam quod intelligent homines in plerisque Graecorum codicibus illa non addi. Sed in sexcentis milibus habentur illa addita. Iam quod his duobus locis negat vlla esse vel sanctiora vel magis necessaria, videat ne non sine iniuria Euangeliorum et Paulinarum epistolarum hoc dixerit. Toties autem inculcat esse locos, qui peius habeant in Graecis quam in nostris codicibus. Vt donemus aliquot esse, cur non numerat innumeros locos, qui melius habent apud Graecos quam apud nos?

At prosequitur Leus seditiosam hanc concionem. *Et tamen, inquit, vt haec noua pre veteribus in precio ac deliciis habeantur, cum alia, tum illud in primis efficiet, quod noua accesserit orationis facies et sermonis nitor et velut Erasmica quaedam mundicies. Siquidem hoc lucri reputabunt fecisse se, qui contemptis veteribus exemplaribus his nouis inherebunt, quod, cum multas sermonis sordes euaserint, tum in hoc puro et casto dicendi genere plurimum profecerint.* Hactenus Lei verba. Cum in vertendo Nouo Testamento nihil admiscuerimus fuci, sed euangelici apostolici|que sermonis simplicitatem seruauerimus, quis est iste nitor qui efficiat, vt pre nostris contemnunt vetera? Fortassis vt conferant, efficiet sermo paulo minus soloecus. Denique quid incommodi sit, si sacra scriptura careat sermonis viciis? Si totum

370 Ad A B: At C BAS.

373 Arianica tempora A: Arianica illa tempora B C BAS.

377 Erasmi existimatio* C BAS: om. A B.

379 persuaderi A: persuadere B C BAS.

395 D. Io Atensis* C: Io. Atensis BAS, om. A B.

408 Leus? Si A B: Leus? Nec alio prorsus

animo quam olim Cresconius [Cresconius*] eam tribuit Augustino. Si C BAS.

412 Hebraeorum libri* C BAS: om. A B.

415 proluuia A: profluvia B C BAS.

425-426 milibus habentur A B: milibus Latinorum habentur C BAS.

370 *pergit Leus Ibid.*

388 *Aldus* Cf. *supra*, p. 47, n.l. 684.

389 *Laurentius Valla*, whose annotations Erasmus had edited in 1505. Cf. the prefatory letter, Allen, Ep. 182.

389 *Faber* A reference to Lefèvre's edition and commentary of the Pauline Epistles, Paris, 1512.

390 *tres anni* I.e. the first edition of Erasmus' New Testament was published in 1516.

393-394 *Summus pontifex* Cf. *supra*, p. 51, n.l. 782 and p. 79, l. 86.

395 *Ioannes Atensis* Cf. *supra*, p. 30, ll. 167-184.

408 *Augustino* (app. crit.) Migne PL 43, 448.

417 *inquit Ann.* fol. CXXVIII recto-verso.

431 *prosequitur Ann.* fol. CXXVIII verso.

periculum pendet a duobus aut tribus locis, poterunt hi pontificis autoritate mutari. Nos tantum hoc dedimus, quod apud Graecos reperimus.

Sed indicat Leus aliud periculum, homo periculorum plenus. *Iam pridem, inquit, inuasit animos hominum opinio ut, si quid secus habeant Graeci codices*
 445 *quam nostri, a Graecis protinus codicibus stetur contra nostros.* Haec Leus. Imo diuersa opinio iam olim habet hominum animos, suspectum esse quicquid legitur in Graecis codicibus. Et nos id saedulo canimus, ne quis illico fretus Graecis exemplaribus pronunciet aduersus nostra.

Sed quod coepit eodem tenore prosequitur Leus. *His, inquit, si accedat typographorum cupiditas, qui vel modici lucelli gratia, qua vident hominum propensa studia, illuc ferantur, ut nihil non ex officinis suis audeant promulgare, propediem fiet, ut nulla e prelis suis orbi daturi sint exemplaria nisi ista, quando multo maximam doctorum et indoctorum partem alium alio nomine istis exemplaribus viderint inbiantem? Et quis librum tam auide amplectitur, quem nolit quanto potest studio tueri? At hunc tueri nemo potest, nisi simul detrahat veteribus libris fidem autoritatemque.* Ad hunc modum seditiosulus noster ἐκκλησιάζει. Quis non metuat iam, ne vetus translatio funditus intereat, posteaquam bis excusum est Nouum Testamentum a me versum ac recognitum? Nec id quisquam est adhuc ausus praeter vnum Frobenium, cum innumerae sint huius artis officinae. Cum altera translatio locum habeat in templis, in scholis, qui fieri poterit, ut non hanc maximae formulis suis propagent typographi? Sed fingat Leus, neminem esse neque doctum neque indoctum quin nostra versione capiat. Quid tandem sit periculi? Fingat quemque quod auide mercatus est studiose tueri, quid tum postea? An continuo veteribus libris sua decedet autoritas? Quis autem tam stultus erit qui
 465 *meae translationi plus tribuat quam ipse tribui velim? Et tamen is leuius peccet quam Leus, qui quod rectum est odiosissime calumniatur. Quos tandem appellat veteres libros? Ante multos annos descriptos codices? At horum autoritate meis fidem concilio. An omnes qui feruntur iuxta veterem translationem? An his Leus nolit fidem detrahi etiam vbi mendosi sunt, vbi viciati, vbi perperam redditi, vbi perperam expositi? Postremo quid accidit veteribus libris iam annis aliquot mea translatione volitante per hominum manus? An non illis sua constat autoritas? Quod si hoc male habet Leum, quod ipsius lucubrationibus excudendis non ferueant officinae typographorum, scribat tales libros qui mereantur teri manibus hominum. Nam hunc non eruditis, sed stolidis et seditiosis quibusdam, non*
 475 *hominibus, sed stipitibus scripsisse videtur. Qui ut nunc nulli docto placet, ita breui et doctis et indoctis pariter displicebit.*

Sed audiamus illum et reliqua deblaterantem. *Porro cum Deus, inquit, aliquot sibi relicturus sit semper, qui non curuabunt genu ante Baal, hi fortiter contra prophanata ab haereticis exemplaria stabunt pro zelo domus Dei. Sic pugna erit in ecclesia Dei, agitabitur nauicula Petri flucibus. Orbis discordia miseranda sequetur, ut non temere timeam futurum quod Christus praedixit tempus: quale non fuit ab initio vsque tunc. Quem nouum Baal nobis producit Leus? Aut qui sunt isti pauci, qui non adorabunt hoc idolum? Vbi sunt exemplaria ab haereticis prophanata?*

485 Haec stulti cerebelli somnia tam impudenter ingerit auribus et oculis eruditorum,
de quibus videlicet pessime sentit, si putet illis haec tam stulta blateramenta probatum iri. Quid aliud vociferaretur seditiosa mulier? Iam etiam, si superis placet, Leus homo diuinitus datus fulciendae religioni christianaе, commonefacit ecclesiam cessantem officii sui, Romanum pontificem in specula stertentem excitat conuicio. Miror autem cur non et Christum dormientem expergefecerit, dicens
LB 282 cum apostolis: *Domine, serua nos, perimus.*

490 Sed audiamus αὐτὸ τὸ θηρίον sua verba sonans. *Meminerit, inquit, ecclesia iniitiis occurrendum, ne qui fumus esse coepit, fiat ignis, et talis ignis, qui non facile extinguetur. Meminerit saepe medicinam sero parari. Ignis paulatim irrepens, tandem omnia consumit. Proinde opus est, quin et tempus est, vt vigilet pastor in ecclesia.*
495 *Adhuc Deo aspirante satis spei est, quando nondum fumus peruenit ad flammam. Non dormitabit neque dormiet, qui custodit Israhel, si non dormitauerit neque dormierit speculator in Israhel.* Hactenus dixit Leus. Quae cum lego, videor mihi videre vultum illum Lei ad grauitatem compositum ac gestum hominis sibi suauissime placentis. Credas prophetam quempiam haec loqui, ni nosses hominem.
500 At quid erit quod sibi metuat ecclesia, quam diu tales habebit admonitores, tales consiliarios, tales propugnatores? Sed interim non videt quam insigniter afficiat contumelia Romanum pontificem, quem vt stertentem et oscitantem notat. Is opus nostrum oraculo suo iudicauit ad publicam ecclesiae christiane vtilitatem non vulgariter profecturum. Leus longe aliud sentit, videlicet suo calculo, cui
505 putat aequum vt Romani pontificis iudicium cedat, tale pronuncians, vt periculum sit ne tale tempus sit futurum, quale non fuerit ab orbe condito. Nam eruditorum iudicium, qui fatentur se non parum lucis hausisse ex hoc opere meo, Leus facile contemnit prae se, qui sibi tantum et sumit et tribuit, vt admiretur neminem esse in orbe candidum, qui tantundem ipsi tribuat, quantum ipse tribuit sibi. Sed sit animo bono Leus. Non semper dormitabit neque dormiet
510 *speculator* ille in Israhel, sed huiusmodi seditiosis ac furiosis libellis aliquando silen-

441 a A C BAS: om. B.

447 canimus A: cauimus B C BAS.

451 promulgare scripsi: prouulgare omnes.

465 is A: his B, om. C BAS.

469 redditi A C BAS: reddidi B male.

475 Leus non hominibus, sed stipitibus scrip-

sisse videtur* C: Leus quibus, et qualia scripserit* BAS, om. A B.

484 Quae Leus scripsit somnia verius quam scripta* C: om. A B BAS.

509 ipsi A: illi B C BAS.

509 Leus multum sibi tribuit* C: om. A B BAS.

444 *inquit Ibid.*, but Lee has “Deinde eam” rather than “iam pridem”, as quoted by Erasmus.

449 *prosequitur Ann.* fol. CXXVIII verso.

458 *adhuc ausus* The Latin text had in fact been published by Dirk Martens (Louvain, 1519) with a preface by Erasmus dated 1 Sept. 1519 (Ep. 1010). Erasmus himself mentions this edition in the *Apol. qua resp.* (cf. *supra*, 49, n.l. 710), claiming that the printer had acted

against his wishes.

477 *inquit Ann.* fols. CXXVIII verso–CXXIX.

490 *cum apostolis Mt.* 8, 25.

491 αὐτὸ τὸ θηρίον According to Pliny, *Ep.* 2, 3, 10, an expression used by Aischines to describe Demosthenes.

491 *inquit Ann.* fol. CXXIX.

499 *prophetam quempiam* I.e. Lee is using prophetic language alluding to *Ez.* 3, 17; 33, 7.

tium imponet, occludet os simili stoliditate vociferantium apud populum et rem ad seditionem ac tumultum, quod quidem in ipsis est, pertrahentium. Nam si quod incendium, si quis tumultus nascetur in ecclesia Dei, horum vicio nascetur.

515 Nos neque seditionis autores, neque malae doctrinae duces esse volumus. Quod si quid alicubi labimur, vt homines ac praeter animi sententiam, certe Lei non erat castigare lapsus nostros, qui ipse in exiguo libello toties tam foede labitur, aut certe non erat illius tanto cum supercilio monere, vel obiurgare potius, ne dicam calumniari.

520 Impingit mihi stuporem, impingit inscitiam, impingit mordacitatem. Ego noui mediocritatem ingenii mei, nec eruditionem insignem vnquam mihi arrogauit. Sed agnoscam quicquid conuiciorum in me conguessit Leus, si in omnibus meis lucubrationibus, quas tam multas aedidi, quarum nonnullae prolixae sunt nec vnus voluminis, nonnullae praecipitatae verius quam aeditae, toties delirem,

525 toties labar, toties tota errem via, toties mihi non constem, toties falso citem, toties non intelligam meum ipsius sermonem, quoties id huic accidit in hoc exiguo libello, quem amicis auxiliantibus ante biennium adornauit, totus in hoc negocium intentus; si ex omnibus meis scriptis in quibus vel receptos errores conuello, vel mores hominum taxo, vel obtrectatoribus respondeo, tantum comperietur conuiciorum, tantum virulentiae, tantum veneni, quantum hoc vno

530 libello Leus conguessit in caput meum.

Ego tot modis odiosissime prouocatus eam hactenus seruauit moderationem, vt neminem odiosius perstrinxerim nominatim, quod tamen meo iure poteram. Quis enim aequus mihi vicio vertisset, si quod quidam absque persona palam

535 blaterarunt apud populum ego cum auctoris titulo litteris mandassem? Nam si volebant esse clam quod narrabant, cur dicunt populo? Si nomen suum suppressi volebant, cur illis absque persona agebatur haec fabula? Et tamen ipse ne decimam quidem partem vnquam in litteras rettuli eorum, quae non puduit istos in

1.B 283 conuiuuiis et in concionibus vociferari, nec vllius nomen adhuc expressi, frequenter etiam ordini parcens. Qui sic me prouocarunt, vt necesse foret respondere,

540 tamen hos ita tractaui, vt clariores etiam redditi sint meis apologiis. At Leus primum iuuenis, deinde nec theologus, nec episcopus, nec vlllo publico munere fungens, vt videri possit officio adductus ad impetendum me, nec ea doctrina, vt par esset huiusmodi prouinciae, deinde nulla re lacessitus, imo meis lucubrationibus

545 non vulgariter adiutus, dehortantibus tot amicis, quorum nec studium debebat negligere, nec iudicium contemnere, nec auctoritatem pro nihilo ducere, tot spiculis veneno tinctis impetit nomen ac famam proximi, atque etiam amici, idque facit animo tam gladiatorio, vt suam ipsius mortem contemnat, modo mihi pariat exitium, et lucrum esse ducat, si suorum studiorum iacturam faciat, dummodo efficiat, ne quid fructus ex meis laboribus redeat ad studiosos. Nec aliud

550 argumentum visum est illi magis idoneum, vnde famam et gloriam suam auspicaretur, quam ab infamando fratre et amico beneque merito. In id cum totis neruis incumbat, tamen vt purus ac sibi bene conscius frequenter accedit ad

1.B 284 sacram Christi mensam. Fortassis illi satis est, quod non est scortator, quod non

555 est aleator, quod non est temulentus. An ab hoc viciorum genere purus sit, mea
 non refert. Illud scio, euangelicum illud, *Relinque munus tuum apud altare*, non
 esse dictum ebrioso, non scortatori, aut aleatori, sed ei, cui dissidium erat cum
 fratre. Si Deus non approbat pecudem aut auem aut aliud simile donum, quod
 datur ab eo cui cum proximo non conuenit, quantum oportet abesse ab huius-
 560 modi animo quem totus hic Lei liber prae se fert, qui paret hoc coeleste tractare
 sacrificium? Quin ille totius maliciae princeps, humani generis hostis, non ab
 alea, non a scorto, non a temeto nomen habet, sed ab eo, quod vnice videtur esse
 studio Leo, διαβάλλεσθαι. Non illi datur vicio, quod sit adulter, quod potator,
 quod profusor, aut nepos, sed superbus est, sed inuidus, sed praestigiator, sed
 565 mendax, sed delator, et adeo nocendi cupidus, vt suo ipsius etiam malo gaudeat
 laedere. Qui nunquam est sui similior quam cum se transfiguratur in angelum
 lucis, ac sub praetextu pietatis inuehit exitium verae pietatis. Haec in genere dicta
 sint. Ego neminem iudico. Sit sui quisque iudex.

FINIS.

570 Apud inclytam Brabantiae Antuerpiam, in aedibus Michaelis Hillenii. Anno
 M. D. XX. Mense Maio.

544 Leus nulla re lacessitus, Erasmus inuehitur* C: om. A B BAS.

562 Diabolus vnde nomen habeat* C BAS: om. A B.

563 Leo A B C: Leo, nimirum BAS.

569 Finis A B: om. C, Responionis ad Annotationes Eduardi Lei finis BAS.

570-571 Apud ... Maio A: Basileae, ex aedibus Ioannis Frob. XII Calendas Augustas anno MDXX. B, om. C BAS.

524 *praecipitatae* Cf. Erasmus' acknowledgement of his shortcomings in the Catalogue (Allen I, p. 3, ll. 10-11: "Nam aeditione praecipitata res ipsa me cogit nonnunquam totum opus a capite vsque ad calcem retexere").

527 *amicis* ... *biennium* Cf. also *supra*, p. 299, n.l. 418.

542 *iuuenis* ... *nec theologus* Cf. *supra*, p. 307, n.l. 595.

542 *nec episcopus* I.e. he had no official authority to instruct or investigate writings for heterodoxy. Lee did in fact become archbishop of York in 1531.

556 *Relinque Mt.* 5, 24.

561 *ille* I.e., "Diabolus".

32. *Prologus. 19. qui dicitur in...*
 33. *Prologus. 20. qui dicitur in...*
 34. *Prologus. 21. qui dicitur in...*
 35. *Prologus. 22. qui dicitur in...*
 36. *Prologus. 23. qui dicitur in...*
 37. *Prologus. 24. qui dicitur in...*
 38. *Prologus. 25. qui dicitur in...*
 39. *Prologus. 26. qui dicitur in...*
 40. *Prologus. 27. qui dicitur in...*
 41. *Prologus. 28. qui dicitur in...*
 42. *Prologus. 29. qui dicitur in...*
 43. *Prologus. 30. qui dicitur in...*
 44. *Prologus. 31. qui dicitur in...*
 45. *Prologus. 32. qui dicitur in...*
 46. *Prologus. 33. qui dicitur in...*
 47. *Prologus. 34. qui dicitur in...*
 48. *Prologus. 35. qui dicitur in...*
 49. *Prologus. 36. qui dicitur in...*
 50. *Prologus. 37. qui dicitur in...*
 51. *Prologus. 38. qui dicitur in...*
 52. *Prologus. 39. qui dicitur in...*
 53. *Prologus. 40. qui dicitur in...*
 54. *Prologus. 41. qui dicitur in...*
 55. *Prologus. 42. qui dicitur in...*
 56. *Prologus. 43. qui dicitur in...*
 57. *Prologus. 44. qui dicitur in...*
 58. *Prologus. 45. qui dicitur in...*
 59. *Prologus. 46. qui dicitur in...*
 60. *Prologus. 47. qui dicitur in...*
 61. *Prologus. 48. qui dicitur in...*
 62. *Prologus. 49. qui dicitur in...*
 63. *Prologus. 50. qui dicitur in...*
 64. *Prologus. 51. qui dicitur in...*
 65. *Prologus. 52. qui dicitur in...*
 66. *Prologus. 53. qui dicitur in...*
 67. *Prologus. 54. qui dicitur in...*
 68. *Prologus. 55. qui dicitur in...*
 69. *Prologus. 56. qui dicitur in...*
 70. *Prologus. 57. qui dicitur in...*
 71. *Prologus. 58. qui dicitur in...*
 72. *Prologus. 59. qui dicitur in...*
 73. *Prologus. 60. qui dicitur in...*
 74. *Prologus. 61. qui dicitur in...*
 75. *Prologus. 62. qui dicitur in...*
 76. *Prologus. 63. qui dicitur in...*
 77. *Prologus. 64. qui dicitur in...*
 78. *Prologus. 65. qui dicitur in...*
 79. *Prologus. 66. qui dicitur in...*
 80. *Prologus. 67. qui dicitur in...*
 81. *Prologus. 68. qui dicitur in...*
 82. *Prologus. 69. qui dicitur in...*
 83. *Prologus. 70. qui dicitur in...*
 84. *Prologus. 71. qui dicitur in...*
 85. *Prologus. 72. qui dicitur in...*
 86. *Prologus. 73. qui dicitur in...*
 87. *Prologus. 74. qui dicitur in...*
 88. *Prologus. 75. qui dicitur in...*
 89. *Prologus. 76. qui dicitur in...*
 90. *Prologus. 77. qui dicitur in...*
 91. *Prologus. 78. qui dicitur in...*
 92. *Prologus. 79. qui dicitur in...*
 93. *Prologus. 80. qui dicitur in...*
 94. *Prologus. 81. qui dicitur in...*
 95. *Prologus. 82. qui dicitur in...*
 96. *Prologus. 83. qui dicitur in...*
 97. *Prologus. 84. qui dicitur in...*
 98. *Prologus. 85. qui dicitur in...*
 99. *Prologus. 86. qui dicitur in...*
 100. *Prologus. 87. qui dicitur in...*
 101. *Prologus. 88. qui dicitur in...*
 102. *Prologus. 89. qui dicitur in...*
 103. *Prologus. 90. qui dicitur in...*
 104. *Prologus. 91. qui dicitur in...*
 105. *Prologus. 92. qui dicitur in...*
 106. *Prologus. 93. qui dicitur in...*
 107. *Prologus. 94. qui dicitur in...*
 108. *Prologus. 95. qui dicitur in...*
 109. *Prologus. 96. qui dicitur in...*
 110. *Prologus. 97. qui dicitur in...*
 111. *Prologus. 98. qui dicitur in...*
 112. *Prologus. 99. qui dicitur in...*
 113. *Prologus. 100. qui dicitur in...*

Manifesta Mendacia, MS Copenhagen GKS 96, 2°, f° 210v (= p. 347, l. 243-p. 348, l. 288).
 Kongelige Bibliotek Copenhagen

MANIFESTA MENDACIA

ed. ERIKA RUMMEL

Toronto

In principio lepidae praefationis dicit me asserere vel in dubium vocare quae sint ab ecclesia definita, *imo ab ipso Christo*. Loquitur autem de Exomologesi mea. Imo in disputatione contra Leum profiteor confessionem hanc non aliter amplectendam quam si fuisset ab ipso Christo instituta. Verba mea sic habent: *Non legimus*
 5 *Christum instituisse secretam confessionem, et tamen isti credunt quod non legerunt et ego credo quod instituit ecclesia, quod approbat publicus consensus a spiritu Christi et per hunc ab ipso Christo nobis traditam, neque secus observandam quam si Christus ipse tradidisset*. An haec professio non satis euidens est? Et tamen loquor non simpliciter de confessione, sed de hac confessione, videlicet qualis nunc habetur,
 10 addito pronomine complectens omnes huius confessionis circumstantias. Eam disputationem sic claudio: *Si hanc confessionem ecclesia certo decreto statuit esse iuris diuini, si sentit ab ipso Christo institutam, si sentit non posse aboleri, nihil refragor ecclesiae iudicio sensumque meum vel reclamantem ad huius oraculum accomodo*.

15 Latomo in Libello de generibus quaestionum sufficit si quis profiteatur confessionem necessariam vel quod praecipiat in sacris litteris vel quod tradita sit a Christo vel quod praecepta iure canonico per generalem ecclesiae ordinationem. In Libello de confessione fatetur ab hominibus institutam, quantum ad accidentalia.

20 Nec in exomologesi quicquam voco in dubium, sed nego me velle disputare de iis quae multa iam alii vocarunt in dubium. Et ostendo lectori quid illic mihi tractandum sumpserim.

At debbam profiteri necessariam confessionem! Iam id alibi professus eram. A Christo institutam qualis nunc est tunc profitebor quum certam ecclesiae
 25 vocem audiero aut quum mihi persuasero possimque meam [?] sententiam et aliis probare. Si non iudicassem confessio//nem necessariam, frustra scripsissem librum de modo bene confitendi. Et aguntur mihi gratiae quod quosdam confirmarim hac in parte vacillantes. Ipse seruo confessionem, seruaturus vsque ad mortem neque cuiquam ... insurraui phas esse non confiteri.

30 Ad Latomi cauillationes in presentia non respondeo. Tantum ostendo quam impudens sit mendacium in eo libello esse *insanas assertiones, impietatem, et scurilem blasphemiam* et in spiritum sanctum et *in ecclesiam Christi sponsam*.

FO. 4

2. Nec minus impudens mendacium est quod me profitear *patronum fictae libertatis*, quum omnes lucubrationes meae multo aliud clamitent. Imo iste iacit in me verba ex Spongia quibus taxo eos qui male vindicant libertatem euangelicam, quum non vno in loco laudem ceremonias et constitutiones humanas et obedientiam erga praefectos.

PAG. 4.

3. Lutherum vbique vocat meum discipulum, quum nullus adhuc in meis libris ullam propositionem ostendere potuerit inter Lutheranas damnatam. Certe Lutherus talem praeceptorem nequaquam agnosceret.

PAG. 5.

4. Verum his etiam impudentius est, quod in libris meis lacerem castitatem sacerdotum, quod confessionem velim esse promiscuam inter Christianos, quod damnem ieiunia, quae nusquam non laudo, quod damnem festos dies, quod delectum ciborum. De celibatu sacerdotum respondi Atensi. In epistola ad

2 *dicit* I.e. Taxander, the pseudonymous author of *Apologia in eum librum quem ab anno Erasmus Roterodamus de Confessione edidit ...* (Antwerp, 1525). Cf. introduction, pp. 13–18.

3 *imo ... Christo* Taxander, sig. Ai verso.

3 *Exomologesi* I.e. *Exomologesis siue Modus Confiterendi* (Basel, 1524).

4 *contra Leum* I.e. the *Responsio ad annotationes Ed. Lei* (Antwerp, 1520).

5 *sic habent* Cf. *supra*, p. 293, ll. 272–276.

12 *sic claudio* Cf. *supra*, p. 303, ll. 529–532.

15 *Latomo ... quaestionum* For Latomus (Jacques Masson) cf. *supra*, p. 33, n.l. 264. His book, *De generibus quaestionum*, was first published by Hillen (Antwerp, 1525) and again in his *Opera omnia* published posthumously by his nephew (Louvain, 1550). The passage to which Erasmus is alluding here appears in the *Opera* on fol. 89 verso.

18 *de confessione* The tract by that title was published with *De generibus quaestionum* and again in the *Opera omnia*. Cf. preceding note. Masson deals with the origin of confession in *Opera*, fol. 113 verso.

20 *nego* Cf. *LB* V, 145 B.

25 *meam* [?] The word is all but illegible. It may read “veram”.

26 *librum* The subtitle of *Exomologesis* was “Modus confitendi”.

30 *Latomi cauillationes* I.e. his tract, *De secreta*

confessione, in which he attacked Erasmian positions, without, however, naming Erasmus. Cf. Rummel, *Catholic Critics* II, pp. 10–11.

31–32 *insanas ... sponsam* Loosely quoting Taxander, sig. Ai verso, who characterizes Erasmus’ views as “insanas quasdam adserptiones ... impietatem in Christi immaculatam sponsam ecclesiam ... et scurrilem quandam blasphemiam”.

33 *fo. 4* This heading and others citing page numbers refer to the text of Taxander, if one were to paginate it. The published text has signatures only.

34–35 *patronum ... libertatis* Taxander, sig. Aii verso.

36 *ex Spongia* Perhaps a reference to the passage at *ASD* IX, 1, p. 164, ll. 25–27: “[Huttenius] ait mihi ceu Caiphae verum excidisse dictum, Lutheranam doctrinam totam opprimi non posse nisi simul corruat bona part euangelicae sinceritatis ac publicae libertatis”.

40 *vocat* For example, at sig. Aii verso.

47 *respondi Atensi* In *Apologia pro declamatione in laudem matrimonii* (Basel, 1519), responding to Ath’s attacks on the *Encomium matrimonii* (Antwerp, 1518).

47 *In epistola* I.e. *Epistola apologetica de interdicto esu carniuum* (Basel, 1522), addressed to Christoph von Utenheim, bishop of Basel.

Christophorum episcopum basiliensem tantum disputo an expediat sacerdotibus concedere matrimonium, quod tamen fieri nolim, nisi cum autoritate ecclesiae, et de futuris loquor potissimum. De promiscua confessione ne somniaui quidem vnquam. Et libellus de confitendo declarat me aliud sentire. Itidem disputo de ieiuniis, an expediat obligationem laxare, non tollere. Et adfero causas non omnino leues. Nec hic quicquam volo mutari sine autoritate maiorum. Nec absurdum sit si bona constitutio tollatur propter multitudinem abutentem, quemadmodum relaxatur iusta excommunicatio [?] ne populus desciscat a sacris. Itidem dissero de ciborum discrimine et festis diebus.

PAG. 6.

5. Falsissimum hoc quoque, quod adimo autoritatem praepositorum in subditos; et omnes libri mei diuersa docent. Tyrannidem superiorum improbo, quam tamen ferri volo, modo ne faciat impios.

PAG. 6.

6. De bello satis respondi Stunicae. Et liber de principe satis declarat non dampnari bellum in totum, quum illic doceam // bella suscipiendi gerendique moderationem. Si haec docet Luterus, quid ad me? Et si haec in me non dicit, quorum sum pertinent ad me quae sequuntur de *furibundo calamo* Erasmi?

PAG. 7.

7. Fortasse leue mendacium videbitur quod Carmelitam vocarim *impudicum histriionem*, et quod idem praedicarim de Latomo et Vincentio, quos pulcre coniungit, vt par doctissimorum theologorum.

EADEM

8. Aequè falsum est quod pecuniae causa laudo spurcos et contaminatos, nisi forte tales iudicat pontifices, episcopos et principes quibus inscribo mea. Multos habui amicos quorum vita non vsquequaque est inculcata. Certe nullius turpitudinem vnquam laudaui. Et si qui prius a me laudati post sese verterunt ad impietatem, mihi non potest imputari, qui futuri praescientiam non habeo. Postremo nunc quoque in Lutero quamlibet damnato multa laudo.

PAG. 8.

9. Sed insigniter impudens quod ait me *sollicitare Christi infamiam*, cuius gloriae toto pectore sum deditus et ero vsque ad extremum halitum. Quid autem stultius quam dicere infamari Christum si Christianus admoneatur vt fiat melior? Nec

minus impudens quod *scripturarum prata conspurcarem*, qui paulo aptius tractem quam multi magni theologi, vt habentur. Si conspurcat qui labitur nemo non conspurcauit orthodoxorum.

P. 12.

85 10. Ait me conuellere sacramenta ecclesiae. De matrimonio puto me bonis omnibus satisfecisse. De confessione iam respondi. De hac disputo, et tamen hic sensum meum submitto iudicio ecclesiae. Id iudicium nullus adhuc prodidit. Et tamen hanc ipsam, qualis nunc est, necessariam ac salutarem profiteor. Iridem pag. 14 repetit pari impudentia *lacerari sacramenta ecclesiae*.

PAG. 16.

90 11. Sic argumentatur quasi ob incommoda velim tolli confessionem, imo ideo commemoro vt vitentur, quantum fieri potest. Nec enim protinus vult tolli baptismum qui monet <ne> quis ab ebrio velit baptizari. De tollendo aliorum sententiam refero, non meam. Et possent existere causae quor ecclesia posset tollere
95 confessionem sacramentalem, dumtaxat quantum ad illa quae sint ab hominibus addita.

PAG. 17.

12. Quod in Exomologesi meminerim cuiusdam qui constuprasset multas virgines, detractionem vocat, quum ego nec personam, nec regionem indicarim, et

51 *libellus* I.e. *Exomologesis*.

58 *quod adimo* Cf. Taxander, sig. Aiii recto-verso.

62 *respondi Stunicae* Diego López Zúñiga (Jacobus Stunica, d. 1531) carried on a lengthy controversy with Erasmus over his New Testament edition. Cf. H.J. de Jonge's introduction to *ASD IX*, 2. Erasmus explains his views on warfare in his *Appendix ad Prodrum Iac. Stunicae*, *LB IX*, 379 B-D: "Multis locis clamo in bellum, quanta possum vehementia, nusquam tamen definiens, nullum bellum inter Christianos esse licitum ... Lutherus forte damnat in totum omne bellum".

62 *de principe* I.e. *Institutio principis christiani* (Basel, 1515). For his remarks about war, cf. *ASD IV*, 1, pp. 212 sqq.

65 *furibundo calamo* Taxander, sig. Aiii verso.

67 *Carmelitam* Nicolaas Baechem Egmondanus. Cf. *supra*, p. 31, n.ll. 173-174.

67-68 *impudicum histrionem* Taxander, sig.

Aiv. Erasmus presumably calls this passage in Taxander "leue mendacium", a slight misrepresentation, because he had used the words "talis histrio" (Ep. 1153, l. 88) rather than "impudicus histrio".

68 *Latomo ... Vincentio* For Vincentius Theoderici cf. introduction, pp. 12-14; for Latomus cf. *supra*, p. 33, n.l. 264.

68-69 *pulcre coniungit* Taxander, sig. Aiv.

71 *falsum est* Cf. Taxander, sig. Aiv verso.

78 *ait* Taxander, sig. Av, with changed word order.

81 *scripturarum ... conspurcarem* Loosely quoting Taxander, sig. Av: "Et sanctae scripturae pratum ... luxu suo contaminauit".

89 *pag. 14* I.e. sig. Avii verso.

91 *Sic argumentatur* I.e. in the *Exomologesis*, where Erasmus lists first the disadvantages, then the advantages of secret confession.

98 *in Exomologesi* *LB V*, 154 A-B.

99 *vocat* Taxander, sigs. Avii verso-Bi.

100 res ipsa postulauit vt hoc exemplum adducerem, ne sacerdos in desperationem
coniiciat confitentem erro<res> ...//

208^v

PAG. 17.

13. In Colloquiis nihil est, quod adolescentiam vllis venenis inficiat, nisi quod
multa sunt que offendant Luteranos, veluti de inuocandis diuis et de confessione,
105 quam probo, et de missa. Ad loca notata respondi.

PAG. 23.

14. Ait non multum abesse a blasphemia quod dixerim confessionem hanc *plus*
habere sarcinae quam vniuersam legem Mosaicam, quum in aliquo sensu verissi-
mum sit euangelicam esse grauiorem Mosaica. Ego vero loquor de confessione
110 humanis constitutionibus et hominum viciis aggravata. Certe thema est disputa-
bile vtra lex sit grauior. Procul igitur abest mea vox a blasphemia, praesertim
quum referam argumenta non probantium confessionem.

PAG. 27.

15. Ait me ridere eos qui venerantur sanctiones ecclesiae Catholicae. Imo risi
115 imbecillitatem vnus qui re nihili fuerit perturbatus.

PAG. EADEM

16. Vanissima diuinatio est ex hoc meo dicto futurum vt ebrii sacrificent, et *in*
publicis conuiuuiis fiat consecratio.

PAG. 28.

120 17. *De confessione quam*, etc. refert quasi reicerim, quum in meis scriptis nihil tale sit.

PAG. 26.

18. Ait me irreuerentissime loqui de cultu virginis matris nec multum dissentire a
Luthero. Imo procul absum ab illius sententia. Et reuerentissime tracto matrem.
Agnoscit me vera dicere qui locum inspexerit in Exomologesi, C facie priore.
125 Nam pluribus verbis rem tracto.

PAG. 29.

19. *Erasmus*, inquit, *vult primo rem fuisse consultationis et consilii*. Quid hic appel-
let consilium nescio. Vult qui asseuerat; ego simpliciter indicaui, suspitionem

130 meam subicio ecclesiae iudicio; nec loquor de confessione in genere, sed de hac confessione qua nunc vtimur, annumerantes peccata et circumstantias omnes explanantes. Si hec omnia fuerunt ab initio et si nihil horum ecclesia potest mutare, fateor errorem meum. Sin secus habet, vanum est quod iste impingit.

PAG. EADEM

135 20. Falso citat verba mea: *Confessio potius est res consuetudinis quam remedii*. Haec verba, quid aliud sonant quam confessionem ex more fieri, quum sit inutilis. At verba mea sic habent: *Quidam vehementer approbant subinde repetitam confessionem, eamque generalem, et quamuis leui de causa suadent repetendam, a quibus ego vehementer dissentio. Magnum ego duco, si quis semel bona fide sua commissa patefaciat sacerdoti // eaque lacrymarum hymbre diluat; neque consenescat in perpetuo luctu, sed sumpta fiducia, laetus et alacer accingatur ad studium vitae melioris. Quod si relabi contigerit, tantum ea sacerdoti recenseat quae a proxima confessione commisit. Alioqui fit consuetudinis res confessio potius quam remedii; et incipit quibusdam etiam allubescere, quod per se est inamoenum, subinde mouere coenum; ac pudor interim, qui certissimus est innocentiae custos, paulatim dediscitur*. In his verbis
145 quaeso te, lector, quid est insaniae quam iste impingit?

Si recte facit qui, quum non aegrotet, quotidie sumit pharmacum, vt pharmacis assuescat, fatebor et illum recte facere qui sine necessitate subinde confiteatur, vt assuescat confiteri. Pharmacum assidue sumptum et in consuetudinem versum desinit esse remedium. Itidem et confessio.

150 Hoc mendacium concludit altero mendacio: *Quare, inquit, scandalose et perperam Erasmus docet numquam idem peccatum reiterandum confessione?* Imo loquor de subinde repetita et quamuis leui de causa repetita confessione. Nec praecipio semel esse confitendum, sed aio rem magnam esse, si quis semel bene confiteatur,

105 respondi Cf. Ep. 1299, ll. 54–71.

107 *Ait ... dixerim* Taxander, sig. Biv on *Exomologesis*, LB V, 155 B–C. The passage was also attacked by Latomus, *Opera omnia*, fol. 109 verso.

114 *Ait* Taxander, sig. Bv verso–Bvi: “Notat sacerdotem, cui inter dentes sacchari modicum inhaesit, cuius gustum mane celebraturus percepit, quem iccirco taxat, quia pro reuerentia praecepti ecclesiae in dubium inciderit an scilicet celebrare illi liceret. Risi, inquit, hominis imbecillitatem”. This is a reference to Erasmus’ remarks at LB V, 158 D.

117 *Vanissima diuinatio* Taxander argued that neglect of the regulation which forbade taking food or drink before going to communion might lead to greater infractions. Erasmus is loosely quoting Taxander, sig. Bvi: “vt etiam in conuiuuiis publicis audian-

tur sacrosancta verba”.

120 *refert* Taxander, sig. Bvi verso.

121 *pag. 26* An error. This should read “pag. 28”.

122 *Ait* Taxander, sig. Bvi verso.

124 *in Exomologesi* LB V, 159 D.

127 *inquit* Taxander, sig. Bvii.

128 *nescio* Taxander meant “consilium” but wrote “concilium”. In his quotation, Erasmus does not repeat Taxander’s mistake. His query therefore loses its point. Erasmus alludes to this passage in the *Scholia* added to *De esu carniū* in 1532: “Constat autem virginitatem ... non fuisse praecepti sed consilii tantum” (*ASD* IX, 1, p. 72, ll. 202–203).

134 *Falso citat* Taxander, sig. Bvii.

136 *sic habent* LB V, 159 C.

145 *impingit* Taxander, sig. Bvii.

150 *inquit* Taxander, sig. Ci.

et peccata lacrymarum hymbre diluat, deinde, veluti finito luctu, laetus accingatur ad studium vitae melioris.

155

Admiscet tertium mendacium, quod hac ratione *coner improbare confessionem*. An improbat confessionem, qui monet vt bene confiteatur potius quam saepe?

PAG. 35.

21. Quod scripsi *anxiam recensionem generum, spetierum, circumstantiarum aggrauantium et in aliud genus trahentium auocare a charitate dei*, dicit consentire cum damnato articulo Luteri, qui dicit quod contritio collecta ex discussione peccatorum et recogitatione reddit hypocritam. Hoc quam falsum sit ipse docet liber in quo doceo talibus magis excitari contritionem cordis.

160

Sed anxiam recensionem noto. Anxium autem dicitur quod est immodicae sollicitudinis. Hoc vitium alibi noto his verbis: *Atque hic vt in plerisque rebus praepostera est cura mortalium. Anxie se torquent vt enumerent bona fide peccata, ne quam speciem omittant, ne quam circumstantiam praetereant, atque haec quidem oportebat non omittere. Verum dum in his sunt toti, negligitur id quod est totius negotii caput*. An haec consentiunt cum dogmate Luterano? Postremo, quum ipse maxime iubeat plus satis afflictum subleuari ne desperet, qua fronte in me reprehendit quod anxietatem notem, charitatis detrudam lumen?

165

170

PAG. 39.//

22. Hic quum multa congerat ex sacris litteris et orthodoxis de deflendis ac detestandis peccatis, affirmat hec omnia ... cum mea propositione, quum in hoc ipso libello doceam odium ac detestationem peccati, et huic inuideo lumen charitatis. Atque hoc mendacium saepius iterat.

209'

175

PAG. 45.

23. Ait me commemorandis incommodis sacramenti confessionis hortari ne quis confiteatur. Hic quantum est mendaciorum: primum sacramentum confessionis nusquam, quod sciam, est in libris meis. Sacramentum poenitentiae agnosco; confessionem sacramentalem multi vocant, nec abnuo. Ad haec non commemoro incommoda confessionis, sed per occasionem confessionis proficiscuntur ex hominum viciis. Nec ea commemoro vt deseratur confessio sed vt, vitatis incommodis, rectius et vtilius confiteamur.

180

185

PAG. 46.

24. Ex his colligit aequae falsam propositionem: *Quisquis vituperat, a Christo traditum negat*. Laudaui confessionem, abutentium vicia docui vitare aut corrigere. Exempla quae producit contra ipsum faciunt; qui vituperat baptismum negat a

190 Christo traditum, verum; sed qui reprehendit parochos qui baptizant ebrii, qui
 verba non vt oportet pronunciant, qui quod pronunciant non intelligunt, non
 vituperat baptismum. Vt qui detestatur adulterium, non vituperat matrimonium
 et qui hortatur impure viuentes sacerdotes ad vitae correctionem, non vituperat
 200 ordinem.

PAG. 46.

195 25. An mendacium dici debeat nescio. Certe ridendum est quod colligit me velle
 destruere confessionem, imo quod commemorem incommoda nouem, comoda
 dumtaxat octo, quasi nouum sit maiorem esse varietatem viciorum a recto aber-
 rantium quam virtutis quae simplex est; et quasi fieri non possit vt vnum com-
 200 modum plus habeat momenti quam decem incommoda; postremo quasi com-
 modis confitendi opposuerim incommoda confessionis quum enumerarim
 incommoda venientia a culpa abutentium.

PAG. 47.

26. Atensi negauit me velle profiteri hanc confessionem, qualis nunc est, esse in-
 stitutam a Christo, aliquam a Christo fuisse profectam numquam negauit. Similis
 205 error est in loco quem citat ex methodo. Adduco exemplum de confessione, sed
 adiicio talem clausulam: *quamquam hoc ipsum quod dico non aliter accipi velim
 quam exemplum adductum docendi gratia*. Deinde qui confessionem dicit a maio-
 ribus ortam non statim negat a Christo profectam. Nec pauci sunt qui palam
 210^f profitentur confessionem ex Cardinalibus institutam. Neque quisquam tot // iam

156 *Admiscet* Taxander, sig. Bvii recto-verso: "Qui non miretur hoc medio conari Erasmus ad improbandam confessionem?"

159 *Quod scripsi* LB V, 155 D.

160 *dicit* Taxander, sig. Cii.

161 *damnato articulo* Article VI in the papal bull "Exsurge Domine", citing Luther's *Sermo de poenitentia* (WA I, 319, 10-17). For the text of the article cf. *Dokumente zur Causa Lutheri (1517-1521)*, ed. P. Fabisch and E. Iserloh, Münster, 1991, 2. Teil, p. 374.

165 *his verbis* LB V, 157 A-B.

173 *multa congerat* Taxander, sigs. Cii verso sqq.

174 *omnia ... cum* The word between "omnia" and "cum" looks like "peccatione", but this does not fit the context. One expects "pugnare", cf. Taxander, sig. Civ: "Prodeat nunc sophista aliquis, negetque haec cum Erasmicis dictis pugnare".

175 *huic* Cf. Taxander, sig. Fvi: "Iste homo qui nobis lumen pietatis diuinae inuidet, lucernam confessionis extinguere conatur".

178 *Ait* Taxander, sig. Cvii.

186 *falsam propositionem* Taxander, sig. Cvii verso.

188 *Exempla* Cf. Taxander, sig. Cvii verso: "[Christus] ita tradidit, vt lacerari non possit. Testatur id baptismus, testatur id conubium, sacer ordo testatur".

195 *colligit* Taxander, sig. Cvii verso, referring to the arrangement in *Exomologesis*, LB V, 147 C-160 B.

203 *Atensi* Taxander, sig. Cviii. Cf. Ep. 1225, ll. 119-121: "Probauit Atensis omnia. Tantum cupiebat addi, confessionem hanc, vt nunc exercetur, a Christo fuisse institutum. Eius dogmatis, quoniam mihi nondum constabat, autor esse nolui". On Briart of Ath cf. *supra*, p. 31, n.l. 167.

205 *ex methodo* I.e. *Ratio seu Methodus compendio perueniendi ad veram*, cited by Taxander, sig. Cviii.

206 *clausulam Ratio*, ed. Holborn, p. 206.

210 annos illis impingit crimen hereseos. Imo hanc confessionem qualis nunc est, ne
theologi quidem fatentur a Christo institutam.

PAG. 48.

27. Vt falsum reicit quod quidam tribuant Romano pontifici auctoritatem demo-
liendi purgatorii, quum Scotus illi hoc tribuerit iuxta potestatem absolutam.
215 Atque post multa verba fatetur ipse pontificem hoc posse quod negavit illum
posse. Nam haec verba *ad nutum suum* de suo addidit.

PAG. 49.

Quod alicubi scripserim me dubitare an libri qui circumferuntur titulo Dionysii
sint illius Areopagitae verum est; quod sic elabar e laqueis argumentationis falsis-
220 simum est; fortasse quod Luteri est mihi tribuit.

PAG. 65.

28. *Nullus, inquit, hoc typo negat confessionem significari praeter unum Erasmmum.*
Hoc prorsum falsum quod nulli negent. Et verba mea sic habent: *Nego figuram*
in re tanti momenti satis habere ponderis, praesertim quum veteres, et in his, Augus-
225 *tinus, lepram interpretentur heresim, non quodvis animi vicium.*

PAG. 74.

29. Ait asserere me temporibus Hieronymi nullam fuisse confessionem, quum in
libris meis toties fatear et ante seculum Hieronymi fuisse confessionem, sed an
haec fuerit dubito. Eiusdem vanitatis sunt, quae frequenter inculcat, me aduersari
230 auctoritati ecclesiae. Pronunciet vbi ecclesia definerit hanc confessionem a
Christo fuisse institutam, et coram agat, si quid habet. Nam quid aliud quam
gladium in tenebris ventilat?

PAG. 89.

30. *Nullus vero, etc.* Hic connectit duo mendacia. Nam nec ego vsquam assero
235 confessionem simpliciter a pontificibus institutam, nec verum est canonem de
confitendo nihil aliud esse quam renouationem institutionis Christi. Quod ipse
paulo superius confirmarit, sic excusans Panormitanum, qui senserit confessio-
nem non esse institutam a Christo, accipiendum de annua confessione. An
Christus instituit annuam confessionem?

240

PAG. 90.

31. Nescio vtrum vanius sit an stultius quod dicit scripserim *quod ecclesia Catho-*
lica spiritu sancto autore instituit sic accipiendum quasi deus instituerit. Et obiicit,

quod alicubi disputem pontificem posse labi, quasi pontifex sit ecclesia. Et hinc
 245 impudentissime colligit me dixisse Catholicam ecclesiam errare posse in his quae
 sunt fidei atque pietatis, quum legamus Petrum *non recte ambulasse* in Euangelio
 et ob id reprehensum a Paulo, quid prodigii sit si Romanus pontifex ... fide.
 210^v Citat hic annotationem meam in <capite> // Matth. 19, quum illic nihil simile
 dicam.

PAG. 91.

250 32. Imaginatur me velle tollere confessionem annuam quum id nusquam agam.
 Nec suadeo vt tollatur. Tantum argumentor ab hominibus posse tolli quod per
 homines est institutum, excepta autoritate primorum apostolorum.

PAG. EADEM

255 33. Eiusdem vanitatis est quod subiicit: *Iste homo qui nobis lumen pietatis diuinae
 invidet, lucernam confessionis extinguere conatur.*

PAG. 92.

34. Rursum inculcat me de religione male sentire; proximum quum testor me
 quaedam non ex mea sententia sed ex aliorum opinione loqui, dum argumentor,
 dicit me fingere. Itidem interpretatur quod excuso de personis colloquiorum.
 260 Idem inculcat odiosius pag. 97, addens *in omnibus libris meis contaminari confes-
 sionem.*

213 *Romano pontifici* Cf. also *infra*, p. 351, n.l. 321.

215 *fatur* Taxander, sig. Diii verso.

216 *de suo* I.e. these are Taxander's, not Erasmus' words.

218 *scripserim* Cf. Reeve, pp. 312–313.

219 *elabar* Taxander, sig. Dvi.

222 *inquit* Taxander, sig. Ei. He is referring to the traditional interpretation of *Deut.* 14, 8 and *Lc.* 17, 14. Cf. Erasmus' rebuttal of similar arguments advanced by Lee (no doubt, Taxander's source), *supra*, p. 296, ll. 357–379.

223 *sic habent* Erasmus is quoting from his apologia against Lee. Cf. *supra*, p. 296, ll. 377–379.

227 *Ait* Taxander, sig. Ev verso.

232 *gladium ... ventilat* Cf. *Adag.* 1333 (Andabatae), *LB* II, 533 E–F.

234 *Nullus vero* Taxander, sig. Fv.

237 *Panormitanum* Cf. *supra*, p. 303, n.l. 501.

241 *dicit scripserim* Taxander, sig. Fv verso,

referring to Erasmus' apologia against Lee. Cf. *supra*, p. 293, ll. 268–269.

243 *alicubi* Reeve, p. 472, with the marginal summary: "An summus pontifex errare possit errore iudiciario".

245 *legamus* *Gal.* 2, 11–14.

246 *pontifex ... fide* Two or three words between "pontifex" and "fide" are illegible.

247 *Citat* Taxander, sig. Fv verso. The reference to *Mt.* 19 must be a printing mistake for *Mt.* 16 (cf. Reeve, p. 71), but more relevant to Taxander's complaint is Erasmus' annotation on 1. *Cor.* 7 (cf. *supra*, n.l. 243).

250 *Imaginatur* Taxander, sig. Fvi.

254 *subiicit* *Ibidem.*

259 *de personis* I.e. the excuse that the views expressed are not his own, but those of the *dramatis personae* in the *Colloquia*.

260 *addens* Loosely quoting Taxander, sig. Gi: "quasi non contaminetur omnibus pene libris quos edidit".

PAG. 97.

35. Ait quod in colloquiis meis manifeste negem confessionem institutam a Christo; et si negassem hanc esse institutam a Christo, quid erat periculi? Nam
 265 ne hoc quidem assero in colloquiis, quamquam tot hec pagina scatet mendaciis: Me in Colloquiis detrahere indulgentiis, me hoc agere vt abiiciatur confessio, me in apologia aduersus Leum nihil aliud quam confodere confessionem.

PAG. 98.

46. Quod dixi de *theatrica pecunia* non intelligit; et tamen conuiciatur. Et
 270 omnino non vult auditoribus confitentium adimi lucrum, quasi charitas non deberet hoc taedium audiendi superare.

PAG. 99.

47. Tota haec pagina scatet mendacibus conuiciis de libertate Christiana ficta. Placet illi Hutteni libellus in me scriptus. Nec abnuam, modo placeat totus.

275

PAG. 104.

48. Falsissimum est me *Panormitanum efferre quod confessionem neget*. Sed tantum cito hominem, recte inter theologos virum non minimae autoritatis. Aequè falsum est quod ait a me Thomam reiici quod adserat confessionem.

EADEM

280 49. *Erasmus*, inquit, *ostenditur veritas ex scripturarum testimoniis et spernit*. Geminum est mendacium: nec ille ostendit, nec ego, si quis ostendat, aspernaturus sum. Quam vero tota huius argumentatio non respondet praefationi, et admixtis conuiciis. Hanc confessionem institutam ab hominibus non assero, sed opinor; et tamen sensum meum submitto iudicio ecclesiae. Nec iste profert diuersum
 285 ecclesiae iudicium, imo confitetur esse verum quod dico, modum confessionis inductum ab hominibus. Et tamen triumphum agit de Erasmo, quumque aliis verbis idem dicam, ille orthodoxus, ego subversor ecclesiae. Optarim confessioni, quoniam a multis oppugnatur, ... patronos. //

211^r

PAG. 108.

290 60. Ait omnes sollicitem ad tollendas ecclesiasticas sanctiones quod exemplum proferam de episcopo qui leui de causa instituit diem festum.

PAG. 109.

61. Vbi commemoro peculiare affectus erga suos cuiusque diuos, mentitur me hoc agere vt spernamus omnes diuorum culturas. Si tollatur ille humanus

295 affectus erga diuos ex quo saepe nascuntur dissidia et blasphemiae, an statim
 tolleretur omnis cultura diuorum? Nec enim illos affectus illic damno, sed nolo
 illis tantum tribui, vt pro suo cuiusque affectu quilibet impetret diem festum.
 Tam multa scripsi in laudem virginis matris in libello de orando deum, serio
 pugno aduersus eos qui damnant cultum et inuocationem diuorum, feci
 300 nouam liturgiam de virgine matre, et iste mentitur me tollere omnem culturam
 sanctorum. Quanta mentiendi impudentia! Et addit quod hoc etiam est impu-
 dentius: *An omnes, inquit, cum Erasmo vnum Luterum adorabimus?* An ego
 adoro Luterum, qui libris aeditis ab illius dogmatibus dissentio? quid hoc dicto
 scurrilius?

305

PAG. 110.

62. Iterat vetus mendacium, Luterum ex me hausisse sua dogmata, quum nullum
 adhuc commemorat: de damnatis loquor.

- 263 *Ait* Taxander, sig. Gi: "Colloquia illa inculcantur pueris, quibus manifeste negat a Christo institutam [confessionem]".
- 269 46. An error in numbering. Erasmus has jumped a decade. For the same error cf. *infra*, n.l. 290.
- 269 *theatrica pecunia* Erasmus used the expression in his response to Lee, cf. *supra*, p. 298, l. 441. It is quoted by Taxander, sig. Gi verso. Erasmus was referring to an audience paid to attend a performance.
- 274 *Hutteni libellus* Taxander had written: "Quibus conuitiis laceratur Huttenus emissa Spongia, qui prius Germaniae sidus praedicabatur" (sig. Gii). In 1523, shortly before his death, Ulrich von Hutten (1488–1523) wrote a diatribe against Erasmus, entitled *Expostulatio* (Strasbourg, 1523), in which he accused Erasmus of being a turncoat, of deserting his friends and the cause of the reformers. Erasmus replied in the *Spongia* (cf. text in *ASD* IX, 1), defending his moral integrity. The point of Erasmus' remark "modo placeat totus" is somewhat obscure. Presumably he meant to say: If Taxander accepted Hutten's accusations, he must also accept the corollary, namely that Erasmus was no supporter of the Reformation.
- 276 *Panormitanum* Taxander wrote: "Panormitanus effertur quia confessionem negat" (sig. Gv). For Panormitanus cf. *supra*, p. 303, n.l. 501.
- 278 *Thomam* Taxander wrote: "Thomas, quia monachus et confessionis adsertor spernitur" (sig. Gv). Erasmus often criticized Thomas, especially in his *Annotationes*, cf. C. Thompson, "Better teachers than Scotus and Aquinas" in: *Proceedings of the Southeastern Institute of Medieval and Renaissance Studies* 2, Durham, 1966, pp. 114–145.
- 280 *inquit* Taxander, sig. Gv.
- 288 *oppugnatur* ... The word between *oppugnatur* and *patronos* is illegible. It may read "meliores".
- 290 60. An error in numbering. Erasmus has jumped another decade. At this point he is turning to the second part of Taxander's book, entitled "Godefridi Ruysii Appendix in librum Erasmi Roterodami De esu carniuum".
- 290 *Ait* Taxander, sig. Gvii.
- 290–291 *exemplum proferam* In *De interdicto esu carn.*, *ASD* IX, 1, p. 24.
- 293 *mentitur* Taxander, sig. Gvii, concerning *De interdicto esu carn.*, *ASD* IX, 1, p. 24.
- 298 *in libello* Cf. *Modus orandi deum*, *ASD* V, 1, p. 154.
- 300 *nouam liturgiam Liturg. Virg. Lauret.*, *ASD* V, 1, pp. 95–109.
- 302 *inquit* Taxander, sig. Gvii verso.
- 306 *Iterat* Taxander, Gviii: "Sed quod diu seminavit Erasmus, id metit Lutherus ... Lutherus constanter praedicat, quod Erasmus docuit".

EADEM

63. Ait me scripsisse *indulgentias nusquam fundari* in sacris litteris. Hoc an scripserim nescio. Certe stilum meum non agnosco. Sed esto. An ideo consentio cum Lutero, qui scribit indulgentias nihil esse, quae non sunt in sanctis litteris? Adeo nihil est quod instituit ecclesia Catholica praeter sacras litteras?

EADEM

64. Ait a me scriptum quod *nusquam reperiat in antiquorum monumentis aut in sacris litteris quod amplio-rem potestatem habet pontifex Romanus quam habent alii episcopi*. Quid hoc mendacio impudentius, quum vbique pronuntiem pontificem Romanum ecclesiae principem, quum ex Hieronymo et Cypriano citem loca quaedam quae tribuunt pontifici Romano summam auctoritatem, quum idem profitear in annotationibus, quum in capite Ioannis 21 sic habeat paraphrasis, *significans illum in euangelico ministerio principem locum haberet qui charitate in gregem dominicum praecelleret ceteris*. Denique quum in epistola quadam ad principem quendam, cuius nomen supprimo, defendam principatum pontificis Romani.

PAG. III.

65. Fortiter mentitur me ideo fingere me subditum pontifici, quo plus noceam. Quanta linguae licentia!

PAG. EADEM

66. Assumit duo falsa: primum, me hoc agere vt deleantur omnes dies festi, et nihil futurum bonorum operum sublatis diebus festis. //

211^v

PAG. 112.

67. Rursum quod prius dixerat: *Erasmum*, inquit, *male habet sanctorum veneratio*, similis discipulis, qui indignabantur effusum vnguentum in pedes domini.

EADEM

68. Assumit me hoc debuisse scribere summo pontifici, quasi id non fecerim, quum scripserim his de rebus et Adriano, et Clementi, et Card. Campegio et aliis nonnullis, et fortassis haec confusio non esset si mihi fuisset obtemperatum.

335

EADEM

69. Addit a me sollicitari ecclesiae *republicae confusionem*, quum nemo mortalium magis hortetur ad concordiam et ab omni factionis genere magis abhorreat.

PAG. 112.

- 340 70. Ait me, si liceat, diem quoque dominicum velle tollere, quasi sublatus esset ille dies, si hominibus post expleta sacra permitteretur, si mallent, opera manuarum consulere familiae quam potare aut ludere.

PAG. 114.

- 345 71. Obiicit quod scripserim Christum *superstitione coli* in coronae veneratione. Imo recte colitur in omnibus quae passus est pro nobis. Sed nihil necesse ob singula instituere novos dies festos. Alioqui clavi, lancea, arundo, spongia, sindon, lucerne, fustes, funes, cetera quoque quae sint innumera poscent suum festum diem. An pontifex instituerit diem festum coronae dominicae nescio, et tamen pontifices quidam plus satis indulgent, indulserunt principum affectibus. De praeputio et lacte virginis, quoniam addo *ut aiunt*, interpretatur me illudere; imo, 350 qui dicit *ut aiunt*, significat se dubitare. Quam igitur illa nihil ad rem: *Tam incircumcisis labiis in diuorum illusiones prouere!* An illudit diuos qui ostendit verum ac pium diuorum cultum?

PAG. 115.

- 355 72. Ait *bimulos ex me didicisse orationem non consistere in multiloquio, sed in pietate et sincero affectu*. Quid hoc verius! Sed addere debui, *sicut ethnici*. Et hoc addo tum in adnotationibus, tum in libello de modo orandi. Nec dissimulo

309 *me scripsisse* *Ibidem*, with changed word order. Taxander was presumably referring to Erasmus' *Exomologesis*, LB V, 167 F: "De indulgentiis nihil docent sacrae litterae".

314 *Ait* Taxander, sig. Gviii.

317-319 *citem loca ... in annotationibus* Reeve, pp. 70-71.

319 *paraphrasis* LB VII, 647 C-D.

321 *in epistola* Perhaps, Ep. 1400, ll. 22-24, to King Francis I: "sunt qui Romano Pontifici tribuant ditionem etiam apud inferos, sunt qui tribuant imperium in angelos, quam autoritatem illi tantum abest ut inuideamus, ut optemus etiam ampliores".

324 *mentitur* Taxander, sig. Gviii.

330 *inquit* Taxander, sig. Hi.

331 *qui indignabantur* Mt. 26, 8.

333 *Assumit* Taxander, sig. Hi.

334 *Adriano* Pope Adrian VI (1454-1523), cf. Ep. 1499, ll. 27-28.

334 *Clementi* Pope Clement VII (1478-1534), cf. Ep. 1418.

334 *Campeggio* Cardinal Lorenzo Campeggi (1474-1539), cf. Ep. 1410.

335 *et ... obtemperatum* Erasmus added this phrase as an afterthought, squeezing the line into the space between "nonnullis" and the heading "eadem" of the next section.

337 *Addit* Taxander, sig. Hi.

337 *ecclesiae* The word appears to be cancelled.

340 *Ait* Taxander, sig. Hi verso.

344 *superstitione coli* Taxander, sig. Hii verso, referring to *De interdicto esu carn.*, ASD IX, I, p. 26.

350 *ut aiunt* Taxander, sig. Hii verso, referring to the same passage in *De interdicto esu carn.* (cf. preceding note).

351-352 *Tam ... prouere* Taxander, sig. Hii verso.

355 *Ait* Loosely quoting Taxander, sig. Hiii: "Nunc bimuli iactant non consistere orationem in multiloquia, sed Christiana pietate et sincero affectu".

356 *sicut ethnici* As in Mt. 6, 7.

357 *in adnotationibus* Cf. Reeve, pp. 33-34.

357 *in libello* *Modus orandi deum*, ASD V, I, p. 140.

Christum prolixius orasse. Et tamen debet in publicis precibus esse modus. An hec consentiunt cum dogmatibus Luteri, qui simpliciter damnat preces horarias?

360

PAG. 116.

73. Hec sunt loca, quibus docet me congruere cum Lutero, quum in nullis magis dissentiam.

EADEM

365 Ait liberum arbitrium a me fecte conscriptum, quum tacite faueam Lutero. Quod iste non audet confingere?

EADEM

212^r

370

74. Scripseram rusticos cogi multitudine festorum vt decisas fruges putrescere permittant in agris ... vocat *studiosum mendacium*, quum omnes theologi doceant contrarium. Quid theolo//gi doceant nescio; certe parochi et officiales saepe rogati, negant veniam et puniunt id ausos. Quamquam quodammodo ... qui religionem iniicit [?] non necessariam. //

213^r

PAG. 119.

375

75. Mira impudentia mentitur me docuisse *prorsus omne ieiunium abiiciendum*, quum nusquam non probem ieiunium Christianum. In epistola quam carpit dis-puto de obligatione ieiunii tollenda, quod ex hominum vitio plus mali videatur inde nasci quam boni. Quotus enim quisque ieiunat! Et fortasse plures ieiunarent ex animo, si praeceptum verteretur in exhortationem, quinam aut hypocritae sunt aut praecepti violatores.

PAG. 121

380

76. Obiicit quod dixerim leuius fuisse Iudeorum ieiunium quibus licuit ex omnibus animalibus vesci. Id ait esse falsissimum. Imo falsissimum est quod ille narrat. Verba mea sic habent: *Iudeis licuit ex omni piscium, quadrupedum et volatilium genere saluberrimis quibusque vesci*. Quamquam nihil hic est frontis.

PAG.

385

77. Mentitur quod in declamatione matrimonii *mire preferam matrimonium celibatui*. Sed castum matrimonium prefero impuro celibatui, et virginitatem confero vitae angelorum, quum matrimonium sit hominum.

EADDEM

78. Nec concedo sacerdotibus et monachis vxores, sed dico in tanta sacerdotum
390 ac monachorum turba, *concedere illis matrimonium, qui se continere non possent,*
quam habere tot milia sacerdotum peius libidinantium quam si haberent legiti-
mas vxores.

EADDEM

79. Fatetur pontificem *posse sacerdotibus concedere matrimonium, monachis nequa-*
395 *quam* – quod an verum sit nescio. Certe illud falsum quod concessis vxoribus hoc
agam vt deleantur omnia monasteria. Et illud falsum, me velle vt passim mona-
chi ducant vxores.

EADDEM

400 Eque falsum illud quod sentiam Christianorum gregem *magis pium futurum* si
deleantur festa sanctorum et si sacerdotes ducant vxores. De immodica festorum
turba dixi. De matrimonio sacerdotum impure viuentium dixi.

123.

Illud non solum falsum verum etiam insanum et scurrile est quod addit mea sen-
tentia sacerdotem *sanctius tractaturum ... sacra mysteria, si accedat coitu resolutus*

361 *docet* The section in Taxander's tract listing supposed similarities between Luther's and Erasmus' teaching concludes: "Erasmus suam fidem hiis libris manifestam efficit, quibus et ecclesiam infestat et ad Lutheri decreta accedit" (sig. Hiii recto-verso).

364 *liberum arbitrium* I.e. *De libero arbitrio diatribe*, Basel 1524. Cf. Taxander, sig. Hiii verso: "Purgat se de isto cautherio nonnullis locis, praesertim libro quem de libero arbitrio conscripsit, sed vtinam illum tam male haberet Lutheri conatus quam praedicat".

367 *Scripseram* Cf. *ASD IX*, 1, p. 26: "Agricola cogitur sinere demessam segetem in agris putrescere".

368 *agris* ... One or two words are illegible here. The first may be an abbreviation for "et cetera".

368 *studiosum mendacium* Taxander, sig. Hiv: "Studiosis mendaciis probare contendit".

370 *quodammodo* ... The word between "quodammodo" and "qui" is illegible.

373 *prorsus* ... *abiiciendum* Taxander, sig. Hv, with changed word order.

374 *In epistola* I.e. *De interdicto esu carniuum.*
376 *plures ieiunarent* Similarly *De interdicto esu carn.*, *ASD IX*, 1, p. 89.

380 *Obiicit* Taxander, sig. Hvi.

382 *sic habent* *ASD IX*, 1, p. 30.

384 *pag.* Erasmus has omitted the page number. The reference is to Taxander, sig. Hvi verso.

385 *Mentitur* Loosely quoting Taxander, sig. Hvi verso: "mirum in modum superextollit matrimonium celibatui".

389 *Nec concedo* This sentence does not run.

389 *dico* Cf. *ASD IX*, 1, p. 28: "Quod si his, qui se non continent, concederetur matrimonium, ... viuerent quietius".

394 *Fatetur* Loosely quoting Taxander, sig. Hvi verso: "de sacerdotibus ecclesia posset concedere, sed haud dubie nequaquam monachis".

399 *falsum illud* *Ibidem*. From here on Erasmus no longer numbers his replies.

403 *addit* Loosely quoting Taxander, sig. Hvii: "sanctiusque coitus resolutus immaculata illa mysteria tractabit quam abstinentia et orationibus". The word between "tractaturum" and

405 quam si praeparatus ieiunio et observatione. Quis vmquam audiuit scu<rrius>
scurrantem? Et qui coitu concubinae resolutus ... impurior accedit quam si veni-
ret ab vx<ore>.

PAG. 127.

213^v Similem his addit clausulam: Sed <melius videtur> Erasmo, *si a subactionibus*
411 *admittantur <ad aras>*. Quam excors impudentia! Vbi hoc dico? // Imo vbi non
doceo diuersa quoties de officio sacro incidit mentio? Inter scortatorem sacerdo-
tem et coniugatum comparatio est, non inter castum et coniugatum.

PAG. EADEM

415 Ait me *leges omnes vocare humanas praeter eas quae insunt in Euangelio*. Si Euan-
gelium vocat vniuersam scripturam sacram, quid admissum est flagitii? Leges
humanas dixi humanas! Nihilo plus, opinor, quam si homines dixissem homines.

EADEM

Ceterum quod addit eas non obligare quemquam ad peccatum, *nisi ex lege diuina*
dependeant, meum dogma non est sed vel Luteri vel Gersonis.

420

PAG. 129

Ait Luterum ex me didicisse quod sensu est difficillimum discernere inter pecca-
tum mortale et veniale. Verum est non facile in multis discernere peccati genera.
Sed falsum est hoc Luterum a me didicisse quum nullus theologus nesciat. Si
Luterus didicit studium discernendi, ex me non didicit qui nihil vmquam tale
425 scripsi dixiue. Ne id quidem, nullam legem homines obligare ad peccatum mor-
tale.

PAG. 133

430 Ait, *a praeceptis venimus ad consuetudines, quae etiam ab Erasmo damnantur*.
Geminum hic mendacium. In eadem epistola scripsi quasdam episcoporum
constitutiones esse necessarias, nec vsquam damno laudabiles consuetudines. Hic
fingit et praecepta et consuetudines a me damnari.

PAG. 135

435 Ait me *non vereri carnibus vesci diebus veneris apud eos etiam qui nesciant mihi esse*
dyploma pontificis. Id non arbitror vsquam a me scriptum aut dictum. Imo saepe
ob vitandum offendiculum periclitatus sum quum haberem diploma. Hoc

memini scripsisse *me apud ipsum Christum praesentem non verituum v<esci> quod apud homines vescar.*

PAG. 136

440 Addit mendacio periurium. Coram deo, inquit, loquor quod vniuersa haec materia cum Lutero conspirat qui nihil existimat tribuendum potestati pontificis, nihil consuetudini, nihil denique ecclesiasticis decretis. Imo tota epistola diuersum agit, quae adeo non delectauit Luteranos vt in me calamum strinxerint quod nimium tribuerem auctoritati pontificum. ... mendaciorum congestum in hoc vnico libello; <non omnes> enim persequar sententias aut solecismos ... pueris deridendum proponat; quam vero glo<riam adferunt> Academiae Louaniensi et ordini dominicano
445 quod talem libellum absoluerunt, etiam illu//stre ... Dominicanorum et ... Carmelitarum <et Fratrum> minorum, et quasi re bene gesta audent tales ... nenas dicare
214' Leo putantque pulcre catechisatos [?], quod in hoc libello damnanda laudauerunt.

“sacra” in Erasmus’ text is illegible. As far as I can judge from the faint traces of writing, it does not read “immaculata”, as one would expect from Taxander’s text.

406 *resolutus* ... The right lower corner of the page is torn off, resulting in a lacuna of one or two words.

409 *addit clausulam* Taxander, sig. li.

414 *Ait* Taxander, sig. li, with slight changes.

418 *addit Ibidem.*

419 *Luteri* ... *Gersonis* I.e. Taxander’s criticism applies more readily to Luther’s principle of *sola scriptura* than to Erasmus’ moderate position, which gave priority to Scripture but also accepted the traditions of the Church. Concerning Jean Gerson (1363–1429) cf. Erasmus’ scholia on *De interdico esu carn.*, ASD IX, 1, p. 68, ll. 102–105: “Videmus et pios viros queri de immodicis pontificum constitutionibus ... Horum de numero sunt Bernardus abbas et Ioannes Gersonensis”. Cf. Gerson, *Oeuvres complètes* III, p. 129.

421 *Ait* Taxander, sig. lii.

428 *a* ... *damnantur* Taxander, sig. liii, with different word order.

429 *scripsi* “Accessit igitur auctoritas episcoporum velut caecos extimulandos animos imbecillum iam ad deteriora prolabantium, accessit constitutio qui licentiam ceu cancellis quibusdam coeceret” (ASD IX, 1, p. 20, ll. 55–57).

433 *Ait* Taxander, sig. iiii verso, with slight

changes. Erasmus had obtained a papal dispensation for health reasons.

436 *memini scripsisse* Cf. ASD IX, 1, p. 46, l. 835: “quod enim feci, non veritus fuisset ipso Christo accumbente facere”.

439–441 *vniuersa* ... *decretis* Taxander sig. lvi.

The leaf in Taxander’s book containing these words is lacking in the copies at Emden and Brussels, but present in the copy in the Centrale Bibliotheek, Universiteit Gent. I would like to thank the scholars who kindly answered my queries in this context: Jill Bepler at the HAB, Wolfenbüttel; Walter Schulz at the Bibliothek der grossen Kirche, Emden; G. Van Hooydonk at the Centrale Bibliotheek of the University of Ghent; and Hans Trapman, who checked the Brussels copy for me.

443 *pontificum* ... *mendaciorum* The left lower corner of the page is missing, which accounts for the lacunae between “pontificum” in l. 443 and “Academiae” in l. 445.

446 *Dominicanorum* I cannot decipher the word before “Dominicanorum”.

446–447 *Carmelitarum* I cannot decipher the words before and after “Carmelitarum”.

447 *tales* ... The word between “tales” and “nenas” is illegible.

447–448 *dicare Leo* Cf. the dedicatory letter in Taxander’s tract, sigs. Ai verso–Avi, addressed to “vtraque lingua insigniter erudito et non vulgari theologo, D. Eduardo Laeo, Christianissimo Anglorum Regi Henrico eius nominis octauo ab eleemosinis”.

RESPONSIO AD DISPVTATIONEM
CVIVSDAM PHIMOSTOMI DE DIVORTIO

ed. EDWIN RABBIE

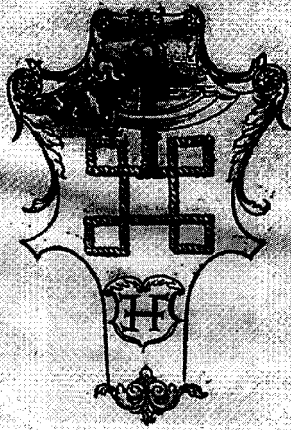
The Hague

DESIDERII ERASMI

ROTHERODAMI, EPISTOLAE PALAEMONAEI.

AD HARC.

RESPONSIO AD DISPUTATIONEM CUIUSDAM
PHIMOSTOMI, DE DIVORTIO.

FRIBURGI BRISGOIAE APVD IOANNEM
EMMEVM IULIACENSEM, MENSE
SEPTEMBERI. AN. M. D. XXXII.

Responsio ad disputationem cuiusdam Phimostomi de diuortio, Ioannes Emmeus Iuliacensis [Faber], Friburgi Brisgoiae, 1532.

Ex. Gemeentebibliotheek Rotterdam

INTRODUCTION

The publication of Erasmus' *Novum Instrumentum omne* in 1516 at Froben's press in Basle was an important event in the history of biblical criticism. In the first place, of course, because this was the *editio princeps* of the Greek text of the New Testament. Furthermore, because of Erasmus' commentary, *Annotationes in Novum Instrumentum*, which took up the second volume. Hardly ever before – of course apart from Lorenzo Valla's annotations of the year 1444, which Erasmus himself had published a little more than a decade before his own edition was published, in 1505 – had a strictly philological interpretation of the text of the New Testament at such a scale and with such consistency been attempted.

One of Erasmus' annotations, on Matthew 19:8,¹ contained a remarkable statement. The Gospel says (Matthew 5:32): 'But I say unto you, That whosoever shall put away his wife, saving for the cause of fornication, causeth her to commit adultery: and whosoever shall marry her that is divorced committeth adultery.'² And elsewhere (Matthew 19:9): 'And I say unto you: whosoever shall put away his wife, except it be for fornication, and shall marry another, committeth adultery: and whoso marrieth her which is put away doth commit adultery.' 'This is the principal place,' Erasmus says, 'from which the law has been introduced among Christians that marriages may not be dissolved. Whereas we have either allowed other dogmas of Christ to become obsolete or have entirely abrogated them by means of a convenient interpretation, such as the commandments not to swear, not to resist evil, to live on from day to day without caring for the future, to help and love enemies, etc., we only stick to the one concerning marriage. But if Moses allowed divorce to the Jews because of the hardness of their hearts, and we have an almost similar hardness, why isn't the same concession made to us, whereas even brothels are allowed to us? Christ made an exception

¹ All quotations from Erasmus' *Annotationes* (except for the *Annot. in Mt – I.c.*, ed. by P.F. Hovingh in *ASD VI*, 5) are from the edition by A. Reeve – M.A. Screech, *Erasmus' Annotations on the New Testament. Facsimile of the final Latin text with all earlier variants*, 3 vols., London 1986; Leiden 1990–1993.

² All translations are from the King James Version.

for fornication, but with us there is no kind of fornication, no matter how obscene it may be, which sets either partner free, whereas once both of them were free, after a divorce, to contract a new marriage.³

It was to appear soon that this more or less casual remark was only the harbinger of a much more elaborate exposition of this controversial and thorny subject. When three years later, in 1519, the second, much enlarged edition of the *Annotationes* was published, Erasmus, in order to preclude misunderstandings concerning his annotation on the place in Matthew, had added a long note on 1 Corinthians 7:39,⁴ in fact rather a short essay, because it definitely surpasses the boundaries of an annotation (it takes up more than ten columns in *LB*). ‘Res voluminis [est], non annotatiunculae’, Erasmus himself remarks somewhere near the end of his note.⁵ In fact, this note (in its final form) has been published as a separate pamphlet in an early English translation (dating probably around 1550).⁶ In later editions of the *Annotationes* (especially in the edition of 1522, but also afterwards in those of 1527 and 1535), Erasmus again added considerably to the text of the annotation. The short remark on Matthew 19:8 has not been taken over in any edition after 1516.

It is perhaps useful to give a survey of the contents of Erasmus’ annotation on 1 Corinthians 7. In doing this, I will restrict myself to the contents of the edition of the year 1519 for reasons which will become clear later on. Erasmus starts by repeating what he had already said in the beginning of his work, viz., that he does not want to be the author of a contentious dogma. He wishes to respect the judgement of the holy Church and of those who are more learned than he himself. He thinks it is not insolent to dissent from great authorities; on the other hand, he himself is willing to abandon his point of view if he is persuaded by someone else that it is not correct.

After this *captatio benevolentiae* the point at issue comes forward. There is a wide-spread point of view among Christians, he says, that once a marriage is contracted, it cannot be dissolved except by the death of one of the partners. This was the opinion of, among others, Chrysostom, Augustine and of canon law.⁷

³ *ASD* VI, 5, pp. 266–267, app. crit. ad ll. 888–889: ‘Ex hoc potissimum loco lex inducta apud Christianos ne dirimantur matrimonia, cum caetera Christi dogmata, de non iurando, de non resistendo, de in diem viuendo, de iuuandis ac diligendis inimicis, atque id genus permulta vel antiquare patiamur (*videamur* in *ASD* is incorrect), vt interpretatione commoda prorsus abrogemus, solum vrgemus de matrimonio. Atqui si id Iudaeis concessit Moses ob duriciem cordis, et par pene duricies sit in nobis, cur non idem conceditur, quibus conceduntur et lupanaria? Christus fornicationem excepit, at apud nos nullum tam obscoenum fornicationis genus, quod liberet alterutrum, cum olim post diuortium vtrique liberum fuerit nouum inire matrimonium.’

⁴ Reeve – Screech edd., *Annotations*, II, pp. 467–481; *LB* VI, 692 D–703 C.

⁵ Reeve – Screech edd., *Annotations*, II, p. 480; *LB* VI, 702 D–E.

⁶ *The Censure and judgement of the famous clark Erasmus of Roterodam: Whyther dyuorsemente betwene man and wyfe stondesth with the lawe of God...*, London, no year; repr. Amsterdam – New York, 1972 (*The English Experience*, 452), *STC* no. 10450. See below, note 45.

⁷ Reeve – Screech edd., *Annotations*, II, p. 467; *LB* VI, 692 E: ‘Scio receptissimum esse inter Christianos vbi semel coit matrimonium nullo pacto posse dirimi nisi morte alterius. Atque in hac sententia fuisse video Chrysostomum ac veteres Latinos; sine dubio certe fuit Augustinus, eamque veterum episcoporum constitutionibus et Decretalium legum autoritate esse confirmatam...’

Nevertheless it would be wise to see if there are no grounds to change this opinion. There should be a possibility to dissolve certain marriages, not just like that, but for serious reasons, and not just by anyone, but by high ecclesiastical authorities or legitimate judges. The result should be that either both parties can remarry, or at least the one who is innocent of breaking up the marriage. By 'divorce', therefore, Erasmus understands, as he also underlines further on in his annotation, the complete dissolution of marriage with the permission to remarry.

Then, Erasmus proceeds to state the reasons for his opinion. There are so many unhappy marriages, as anyone can observe; if these can be helped without violating a divine commandment, it should be done. There are even some precedents from the history of the early Church; thus, Origen⁸ states that some bishops have allowed divorced women to remarry, although he admits that this was done against the Lord's and St. Paul's commandment. Even Ambrose (that is, the author of the commentary on the Epistles now usually designated as Ambrosiaster⁹) allows a man to marry another woman after he has repudiated his first wife. And there is no reason to doubt that Ambrose as a bishop did what he wrote. Yes, he even allows a woman to remarry during the life of her first husband.¹⁰ In this connection Erasmus refutes the remarks of Peter Lombard,¹¹ who quotes these statements and claims that they are not by Ambrose: the style is exactly Ambrose's, he says, and even in Augustine and Thomas Aquinas there are statements which the Church rejects.

Then Erasmus states his reasons for allowing divorce in some cases: Christ's laws are most fair; and it would be most unfair to force a man who has married a dissolute woman to remain married to her for the rest of his life or to spend the remainder of his days as an unwanted bachelor.

Since the impossibility to divorce and remarry seems contrary to natural equity, we should see whether the statements in the Gospels and the Epistles should not be interpreted differently. It is not true that the Church has never changed its doctrine, so why can't this be done here? Furthermore, popes Innocent III and Celestine III have taken entirely opposed decisions regarding second marriages, and some rulings of earlier popes have later been abrogated by their successors.

An interpretation of the places in the New Testament which seem to prohibit divorce and remarriage follows. First Matthew chapter 5.¹² Here, he repeats what we have already learned from his note on this particular passage: that whereas other commandments given in the same chapter are more or less argued away by

⁸ Origen, *In Matthaeum* tom. 14, 23; *GCS X*, p. 340, l. 17 – p. 341, l. 14; *Migne PG* 13, 1243–1246.

⁹ Ambrosiaster, *In I. Cor.* 7:11; *CSEL* 81/2, p. 74, l. 22 – p. 75, l. 4; p. 75, ll. 5–11; *Migne PL* 17, 230 A; B.

¹⁰ Ambrosiaster, *In I. Cor.* 7:15; *CSEL* 81/2, p. 77, ll. 2–18; *Migne PL* 17, 231 A-C.

¹¹ Peter Lombard, *Sententiae* 4, 35, 3; *Migne PL* 192, 929: 'Sed hoc a falsariis in Ambrosii libro positum creditur'.

¹² Reeve – Screech edd., *Annotations*, II, pp. 473–474; *LB VI*, 697 D–698 C.

means of a convenient interpretation, only the rules concerning divorce are strictly maintained. The commandments not to swear, not to resist evil, loving one's enemies, etc., were meant for the disciples, not for ordinary human beings, and the same should hold for the commandment concerning divorce: ordinary people should be permitted to divorce and to remarry in order to prevent worse, as Moses once permitted it to the Jewish people. Just in the way Paul sometimes mitigates Christ's commandments, thus the Pope should be able to do the same thing.

The words in chapter 19, 'what God has joined together, let no man put asunder'¹³ should be understood as follows: what God has united as it should be, may not be separated; God separates what should be separated. Marriages are the result of mutual consent, but this consent should be mature, not the result of drunkenness or the machinations of procurers. If an ecclesiastical official dissolves such a marriage, he is not separating what God has united, but what the devil has brought together.

Another objection: the Church does allow divorce, they say, but only in so far as the partners may not remarry. But this is certainly not the kind of divorce Christ was speaking about; he was addressing the Jews, who had never known any other kind of divorce than the one which allowed a second marriage.

Next, Erasmus discusses the question as to why remarrying is prohibited even in the case of adultery. He thinks that the reasons adduced by Jerome and Augustine (viz., that the impression is made that the second marriage is not because of the adultery committed by the first partner, but because the new partner is more attractive) are not really valid. The reasoning that the indissolubility of the marriage is a result of the fact that it is a sacrament is also refuted: no one among the Church Fathers has ever stated that marriage is a sacrament.

Finally, Erasmus pays attention to the interpretation of the places in Paul's Epistles that are adduced against permitting divorce. First, Romans 7:1–3.¹⁴ This passage is not about divorce; it is a parable intended to show that the ceremonial precepts of the Law of Moses have been abolished. Second, I Corinthians 7:38–40,¹⁵ a passage which is very similar to the one in Romans. Here no more than in the former passage does Paul speak about divorce. The last passage Erasmus deals with is, he says, also the most difficult one: verses 10–11 in the same chapter.¹⁶ The exception mentioned in the Gospel, 'saving for the cause of fornication', should be considered to be implied here, as Ambrose (i.e., Ambrosiaster¹⁷) remarks. Second, what Paul deals with here is not serious disgraceful acts, but minor offences, which in Greece were often a reason for divorce. Paul is warning against divorce on frivolous grounds. Once a wife has forsaken her hus-

¹³ Matthew 19:6. Cf. Reeve – Screech edd., *Annotations*, II, pp. 475–477; *LB VI*, 698 D–700 D.

¹⁴ Reeve – Screech edd., *Annotations*, II, pp. 477–478; *LB VI*, 700 D–F.

¹⁵ Reeve – Screech edd., *Annotations*, II, p. 478; *LB VI*, 700 F–701 A.

¹⁶ Reeve – Screech edd., *Annotations*, II, pp. 478–479; *LB VI*, 701 A–E.

¹⁷ Ambrosiaster, *In 1. Cor.* 7:11; *CSEL* 81/2, p. 75, ll. 5–11; *Migne PL* 17, 230 B.

band without a serious reason, they should either be reconciled or else she should remain unmarried.

All this is not meant to say that Erasmus wishes to open the doors widely to frequent divorces. Only in case everything else has been tried should recourse be taken to divorce. If divorces are to be a rare phenomenon, we should take care that marriages are not so easily contracted.

The note in its original form ends as follows: 'I wished to give our scholars material for reflection on this matter. I have not tried to preclude the judgement of greater scholars, let alone of the catholic Church.'¹⁸

It does not come as a great surprise that this annotation met with fierce opposition from the Roman Catholic side. Here we encounter the names of some famous contemporaries of Erasmus, i.a. those of Jacobus van Hoogstraten, Edward Lee and Natalis Bedda. Erasmus answered Hoogstraten's attack (as contained in his polemic against Reuchlin, *Destructio Cabale seu Cabalistiche perfidie ab Joanne Reuchlin Capnione iampridem in lucem editae*, Cologne, April 1519) in a long letter written on August 11, 1519.¹⁹ The polemics with Edward Lee is centered around the question whether marriage is a sacrament yes or no. Bedda's attack (representing the opinion of the Sorbonne) is against Erasmus' interpretation of Matthew 5:32; according to Bedda, Erasmus' teaching boils down to allowing one partner to remarry if the other one commits adultery.

The polemics between Erasmus and Johannes Dietenberger on divorce is perhaps the least known of all Erasmian polemics concerning the question of divorce; Nørskov Olsen in his book on *The New Testament Logia on Divorce*,²⁰ who discusses the attacks on Erasmus of Lee and Bedda, does not even mention Dietenberger in this connection.

Johannes Dietenberger²¹ was born in Frankfurt on the Main around the year 1475. Having studied in Cologne, Heidelberg and Mainz he became doctor of divinity in 1515. He had entered the Dominican order around 1500, and from 1526 until 1532 he was prior in Koblenz. In 1530 he played a role of some importance on the Catholic side at the Augsburg Reichstag. In 1532 he was appointed

¹⁸ Reeve – Screech edd., *Annotations*, II, p. 480; *LB VI*, 702 E: 'Haec [...] paucis libuit delibare quo doctis ac studiosis vberiore cogitandi materiam praeberemus. Nec villo pacto iudicio maiorum ob haec praeire conamur, multo minus ecclesiae catholicae.'

¹⁹ *Ep.* 1006 Allen.

²⁰ V. Nørskov Olsen, *The New Testament Logia on Divorce: a study of their interpretation from Erasmus to Milton*, Tübingen, 1971.

²¹ See on Dietenberger H. Wedewer, *Johannes Dietenberger 1475–1537. Sein Leben und Wirken*, Freiburg im Breisgau, 1888; repr. Nieuwkoop, 1967; *Contemporaries of Erasmus*, I, pp. 391–392 (I. Guenther); *Johannes Dietenberger OP, Phimosomus scripturariorum, Köln 1532*. Edd. E. Iserloh – P. Fabisch (*Corpus Catholicorum*, 38), Münster Westfalen, 1985, introduction, and, most recently, *Lexikon für Theologie und Kirche* III, Freiburg i.B., 1995, cols. 220–221 (P. Fabisch); *The Oxford Encyclopedia of the Reformation* ed. H.J. Hillerbrand, New York – Oxford, 1996, I, pp. 484–485 (K. Brinkmann Brown).

professor in Mainz, an office he continued to hold for the remainder of his life; he died in Mainz on 4 September 1537.

In the year he became a professor (1532) Dietenberger published his most important polemical treatise, entitled *Phimostomus scripturariorum*. The first fifteen tracts that make up the contents of this work reflect the discussions between Lutherans and Roman Catholics during the Augsburg Reichstag in 1530. They treat of questions like the authority of tradition, the number of canonical books, good works, confession, and transubstantiation. As an appendix to these treatises the book contains a polemic against Erasmus' statements on divorce as voiced in the annotation on 1 Corinthians 7. According to its title ("tractatus ... iam olim elaboratus"²²) this dissertation had already been written at an earlier date (*viz.*, than the remaining sixteen chapters of the *Phimostomus*). When exactly the chapter was written, can, however, not be ascertained. Dietenberger's book is not without importance; some fifteen years ago, a critical edition with a substantial introduction and explanatory notes was published as volume 38 of the *Corpus Catholicorum*.

The circumstances under which Dietenberger's polemic had come into being can be called rather curious; they gave occasion to Erasmus to make the following ironic remark: "... perhaps Dietenberger will use as an excuse that he has not read my books. This sounds likely; he expresses his great gratitude to the Carthusian Lambertus, who allowed him to read the Erasmian annotation against which he polemicizes. However, he does not make the impression of having read it diligently enough."²³

The following had happened: at a certain moment, Dietenberger had entered into a discussion about the permissibility or rather impermissibility of divorce with the lawyer and theologian Valentin von Teutleben or Teteleben. Teteleben²⁴ was born in 1488 or 1489; he studied law in Erfurt and Bologna. From 1520 onwards he was coadjutor of the bishop of Mainz, Albrecht von Brandenburg. Like Dietenberger, he was a delegate at the Augsburg Reichstag. In 1532 he was appointed canon of the chapter of Mainz, the city which was also Dietenberger's residence. He died there in 1551. It is impossible to say when exactly the discussion between Teteleben and Dietenberger took place; Dietenberger's editors say it was in 1527,²⁵ but as far as I can see this is not founded on any evidence. Nevertheless, 1527 seems a reasonable possibility. Dietenberger himself refers to the discussion with the imprecise words 'some time ago', 'iam pridem',²⁶ which is too imprecise to allow any conclusions. Although during this discussion Teteleben as

²² Iserloh – Fabisch edd., *Phimostomus*, p. 211.

²³ Erasmus, *Responsio ad disputationem cuiusdam Phimostomi de divortio*, LB IX, 965 C, *infra*, p. 398, ll. 515–518: 'Verum hic fortassis excusabit quod mea scripta non legerit, et quod adfert verisimile est; quandoquidem ingentes gratias agit Lamberto Cartusiano, quod per illum contingerit legere annotationem Erasmicam in quam scribit. Nec eam tamen videtur satis attente legisse.'

²⁴ See on Teteleben (1488/9–1551) *Contemporaries of Erasmus III*, pp. 314–315 (P.G. Bietenholz).

²⁵ Iserloh – Fabisch edd., *Phimostomus*, p. LXXXI.

²⁶ Iserloh – Fabisch edd., *Phimostomus*, p. 212.

a matter of course agreed with Dietenberger that there was no possibility for divorcees to remarry, he was inclined to believe that this injunction was based on an ordinance of the Church rather than on a Scriptural commandment. During this discussion Teteleben had proved himself to be under the strong impression of Erasmus' argument in the *Annotationes*. However, at the time of their discussion Dietenberger had been unable to consult a copy of the *Annotationes*; he did not own one himself, nor had he read the book ever before. Only at a later stage – again, it cannot be said in which year (Dietenberger does indeed mention a date, viz., 10 October,²⁷ but without stating the year; it cannot have been the year 1531, as some have thought²⁸) – he received a copy on loan from the Koblenz Carthusian Lambertus Pascualis; after this, he soon embarked upon a reply. In this connection it should be noted that the copy of the *Annotationes* Dietenberger was given on loan by his Carthusian friend was, as professor Erika Rummel has established beyond any doubt,²⁹ a copy of the 1519 edition. This is clear from the fact that Dietenberger polemicizes nowhere in his treatise against the numerous and voluminous additions of the later editions, mainly that of 1522. The circumstance, on the other hand, that Erasmus seems to be unaware (or at least pretends to be unaware) of the fact that his opponent is polemicizing against an outdated version of his note complicates the situation even more.

Dietenberger's treatise consists of two main sections; after the dedication, he first investigates the use of the term "divortium" in Scripture, concluding that this term does not denote a real divorce (which should include the permission to contract another marriage), but merely a separation. He then shows that Scripture is unequivocal in its prohibition of divorce; even the passage in the Law of Moses which seems to speak against this (Deuteronomy 24:1) is no proof to the contrary.³⁰ The second main part³¹ of Dietenberger's treatise consists of 61 quotations from Erasmus' annotation, each of them followed by a refutation. A short epilogue concludes the treatise.

As far as is known, this tract has only been published as an appendix ("tractatus specialis") to Dietenberger's *Phimostomus scripturariorum*, which was published in Cologne in 1532. The title contains two neologisms: 'phimostomus' is a newly coined Greek compound meaning 'muzzle'; 'scripturarius' is of course a derogatory designation of his Lutheran adversaries, who derive all their arguments from Scripture and neglect the tradition, or in Dietenberger's own words, 'qui scripturis omnia se agere gloriantur'. Erasmus replied in the same year, he too in the form of an appendix to another work; his short polemic 'Responsio ad

²⁷ Iserloh – Fabisch edd., *Phimostomus*, p. 212.

²⁸ Wedewer, *Dietenberger*, p. 414; Iserloh – Fabisch edd., *Phimostomus*, p. I.LXXXI; Dalzell ed., *CWE* 83, p. 150.

²⁹ E. Rummel, *Erasmus and his Catholic Critics II 1523–1536* (Bibliotheca Humanistica & Reformatorica, 45), Nieuwkoop, 1989, pp. 25–26.

³⁰ Iserloh – Fabisch edd., *Phimostomus*, pp. 212–226.

³¹ Iserloh – Fabisch edd., *Phimostomus*, pp. 226–252.

disputationem cuiusdam Phimostomi de divortio' (which takes up only ten and a half columns in *LB*³²), a mere 'lucubratiuncula', as he designates it himself,³³ was written and finished in Freiburg on 19 August 1532 and published in the same city by Johann Faber in the next month, September 1532, as an appendix to a collection of his letters, the *Epistolae palaeonaei*.³⁴ It cannot be said with any degree of certainty why Erasmus judged Dietenberger worthy of a reply; in his correspondence he nowhere mentions either the person or the book of his adversary. It may have something to do with the fact that he was not displeased with Dietenberger's learning and his moderate temper as shown by the style of his polemics, both of which he mentions with some appreciation in the introduction to his reply.³⁵ On the other hand, Erasmus notes with a certain pique the fact that Dietenberger had stated in chapter III of his book 'that Erasmus of Rotterdam doubts whether sacramental confession as practiced in the Church is a rule of divine law and is necessary for salvation'; Erasmus was not amused by the fact that he was mentioned there between Karlstadt and Zwingli in a list of heretical authors which begins with Arius and Sabellius and ends with Luther.³⁶ Erasmus' apology is dedicated to the same Valentin Teteleben to whom Dietenberger had dedicated his tract; since Erasmus does not mention Dietenberger's name (he only calls him Phimostomus after the title of his book), he also withholds Teteleben's name, who is merely designated as 'clarissimus vir iuris vtriusque doctor N.'³⁷

Here is a short survey of the contents of the *Responsio*. Erasmus starts by making some comments on the book and its author: he has some learning and is more peaceful than most polemical authors, but the title of his book, *Phimostomus scripturariorum*, and the headings, which mention 'bridles' (*frena*), show that he is very pleased with himself. Why he calls his adversaries 'scripturarii' is unclear; it would be more just to call the other party 'rationarii', because they neglect Scripture, they only approach the Gospels rationally and only refer to it more or less unwilling and in a way which betrays their unfamiliarity with the Good Book.

³² *LB IX*, 955–965.

³³ *LB IX*, 965 D; *infra*, p. 398, l. 523.

³⁴ *Desiderii Erasmi Roterodami Epistolae palaeonaei. Ad haec. Responsio ad disputationem cuiusdam Phimostomi de divortio*, Friburgi Brisgoiae apud Ioannem Emmeum Iuliacensem, mense Septembri an. M.D.XXXII, pp. 154–164; cf. L.-E. Halkin, *Erasmus ex Erasmo, Érasme éditeur de sa correspondance*, Aubel, 1983, pp. 177–183.

³⁵ *LB IX*, 955 A; *infra*, p. 375, ll. 6–7: 'Legi disputationem de diuortio hominis meo iudicio satis διδακτικῶν animique sedatioris quam quosdam esse videmus qui versantur in hac arena.'

³⁶ *LB IX*, 965 A–B; *infra*, pp. 397–398, ll. 500–503: 'Caeterum quum initio disputationis me 'suum' appellet, tamen in computatorio scripturariorum honoris gratia commemorat me inter egregios viros exorsus ab Ario et Sabellio vsque ad Martinum Lutherum. In hoc venerabili choro commemorat Erasmus inter Carolstadium et Zuinglium...'

³⁷ *LB IX*, 955 A; *infra*, p. 375, l. 5. Bedouelle, *CWE* 83, p. li, erroneously states that Erasmus addressed his treatise to 'a doctor in canon and civil law like Teteleben' (my italics); that the dedicatee is Teteleben is evident from the closing words, below, p. 398, ll. 523–525.

The first main point of discussion is the use of the term 'divorce'. According to Dietenberger, this word is everywhere in Scripture (including even the Old Testament) only used in one single meaning, viz., the termination of the cohabitation without, however, the dissolution of the marital bond. Erasmus refutes this opinion, and also complains about the fact that first Dietenberger uses several other terms in idiosyncratic meanings and then criticizes Erasmus for sticking to the normal usage.

The second starting-point of Dietenberger's argument is that Christ's statements on divorce do not introduce any new precepts, but only explain what Moses had said. This is to say that when Moses said: 'because he hath found some uncleanness in her' (thus the King James translation; the Revised Version more clearly reads 'indecenty'), he only aimed at adultery, as mentioned in Matthew 5. Erasmus shows that this interpretation is impossible. Subsequently, Erasmus repeats the gist of his comments on Romans 7 and 1 Corinthians 7 in the *Annotationes*. Since Dietenberger had stated that he did not care for the opinions voiced by the Church Fathers whom Erasmus had quoted at length in his annotation, Erasmus here restricts himself to a discussion of the Scriptural places themselves and of the statements found in canon law. Dietenberger had adduced proof from the *Decretum Gratiani*, and of course Erasmus somewhat maliciously does not omit to mention the fact that this text abundantly quotes from authors whose authority Dietenberger does not want to accept. Again repeating the arguments from his annotation, Erasmus mentions the fact that many earlier decrees of popes and councils have been revised and abrogated by later authorities.

Erasmus concludes that Dietenberger's starting-points do not hold in any way: both his claim that the term 'divorce' in Scripture everywhere denotes a separation, not a full divorce and his other assumption, that Christ's and Paul's statements on divorce do not in any way diverge from the precepts in Moses's Law are untenable.

The last part of Erasmus' polemic is devoted to the sixty-one remarks that constitute the second part of Dietenberger's tract, short notes on various statements in Erasmus' annotation. Erasmus does not pay much attention to them (not even two columns in *LB*³⁸); he introduces his short remarks on some of them with the following ironic words, which at the same time give a good summary of the main disagreements between the two polemicists: 'His refutation of some fragments from my annotation is entirely successful, provided that we grant him that neither Moses in Deuteronomy nor the Lord in the Gospel nor Paul in his epistles knew any other cause of divorce than adultery, nor any other kind of divorce than the separation of living together, the bond of marriage remaining indissoluble; if we grant him that by the word 'fornication' the Lord meant both spiritual and external fornication; if we grant him that the Apostle by the word 'death' meant both civil, i.e., monastic, and natural death; finally, if we admit

³⁸ *LB* IX, 963 F–965 C; *infra*, p. 394, l. 435 – p. 397, l. 495.

that the Pope or the Church can take no decisions except what has been expressed in Holy Scripture'.³⁹

On Erasmus' own example, I will skip these short remarks, except for number 34, because of Erasmus' candid description in his reply, which he uses to show the over-strictness of the rules of canon law regarding matrimonial vows. In his annotation Erasmus had said that when a bishop or other lawful judges dissolve a marriage contracted under the influence of drunkenness or youthful ignorance, they are not separating what God had united, but dissolving what the devil had joined together.⁴⁰ Dietenberger agrees: 'I honestly admit that the Church rightly dissolves a marriage that has been contracted under the influence of drunkenness.'⁴¹ 'But,' Erasmus replies, 'I ask him, whether after lascivious touching, embraces and kisses, a young man, heated by wine and love, already having his spear in the entrance of the natural parts of the girl, when their naked bodies are touching, can still employ his reason. When the poor girl, instructed by the procuress, sees that the boy is no longer himself, she says: I will not have intercourse with you unless you marry me; he answers: I will marry you, not knowing that the intercourse turns these *verba de futuro* into *verba de praesenti*. Nevertheless this is called a lawful marriage, and we are warned: 'let no man separate what God has united.'⁴²

Erasmus ends his tract by addressing Valentin Teteleben (whose name, as I have said, he does not mention) in the following words: 'I addressed my short essay to you, because he dedicated his to you, too; if you like, you can act as an arbitrator and a mediator between us.'⁴³

³⁹ *LB IX*, 963 F–964 A; *infra*, p. 394, l. 436 – p. 395, l. 444: '... illi bonum atque commodum est, si illi concedamus nec Mosen in Deuteronomio nec Dominum in euangelio nec Paulum in epistolis vllam nouisse causam diuortii nisi adulterium, nec vllum diuortii genus nisi quod dirimit vitae consuetudinem manente nodo coniugii; si largiamur illi Dominum nomine 'fornicationis' aequae expressisse spiritualem atque externam; si donemus Apostolum 'mortis' nomine euidenter expressisse tam mortem ciuilem, hoc est monasticam, quam naturalem; denique si fateamur pontificem aut ecclesiam nihil posse statuere praeter quod in sacris litteris expressum est.'

⁴⁰ Reeve – Screech edd., *Annotations*, II, p. 475; *LB VI*, 698 E: 'Caeterum vbi cognitio causis episcopus aut alii legitimi iudices dirimunt huiusmodi matrimonium, non hoc separat homo quod Deus coniunxit, sed quod male conglutinavit pueritia, quod vinum, quod temeritas, quod inscitia, quod male per lenas ac lenones suos diaconos coniunxerat diabolus, hoc per suos ministros recte dirimit Deus.'

⁴¹ Iserloh – Baisch edd., *Phimostomus*, p. 241: 'At ingenue fateor matrimonia per non nubilem pueritiam, per vinum rationem prorsus absorbens perque quoduis impediens ac dirimens contracta recte a Deo posse per ecclesiam aut eius primos tanquam suos legitimos ministros dirimi.'

⁴² *LB IX*, 964 F; *infra*, p. 396, ll. 478–485: 'Sed quaero ab isto an adolescens post lasciuos contactus, amplexus et oscula vino pariter et amore calens, iam telum habens in vestibulo naturae puellaris, in ipso nudorum corporum contactu habeat vsum rationis. Puella pauperula docta a lena quum videt iuuenem non esse sui compotem, dicit 'non admittam coitum nisi me velis ducere'; ille respondet 'ducam', ignarus quod congressus ille verba futuri temporis vertat in verba praesentis temporis. Et tamen haec dicuntur legitima matrimonia, et occinitur nobis, *quod Deus coniunxit, homo non separet*.'

⁴³ *LB IX*, 965 D; *infra*, p. 398, ll. 523–524: 'Hanc lucubratiunculam ad te scribendam putavi, quod ille suam disputationem tibi dicaui, vt inter nos arbitri sequestrique, si videtur, officio fungaris.'

There is only one edition (of which two states are known to exist):

Freiburg im Breisgau, 1532, Johann Faber.

DESIDERII ERASMI // ROTERODAMI, EPISTOLAE PALAEONAEI. // AD HAEC. // RESPONSIO AD DISPUTATIONEM CIVISDAM // PHIMOSTOMI, DE DIVORTIO. // [PRINTER'S MARK] // FRIBVRGI BRISGOIAE APVD IOANNEM // EMMEVN IVLIACENSEM, MENSE // SEPTEMBRI. AN. M. D. XXXII.//

Colophon: FRIBVRGI BRISGOIAE APVD IOANNEM // EMMEVN IVLIACENSEM, MENSE // SEPTEMBRI. AN. M. D. XXXII.//

pp. 154–64: RESPONSIO AD DISPUTATIONEM CIVISDAM PHIMOSTOMI, // DE DIVORTIO.//⁴⁴

Cf. Bezzel, nos. 1029 (1028); 1776 (1775); L.-E. Halkin, *Erasmus ex Erasmo, Érasme éditeur de sa correspondance*, Aubel, 1983, pp. 177–83.

The text of *BAS* shows some corrections; these have been noted in the critical apparatus.

This tract is now available in an annotated English translation (by Ann Dalzell) in *Collected Works of Erasmus*, vol. 83, Toronto / Buffalo / London, 1998, ed. Guy Bedouelle, pp. 149–177.

Note: the alleged English translation of this tract, noted in *BE* (*The Censure and iudgement of the famous clark Erasmus of Roterodam: Whyther dyuorsemente betwene man and wyfe stondeth with the lawe of God ...*, London, [1550?], *STC* no. 10450; repr. Amsterdam – New York, 1972), is not a translation of the apology against Diätenberger, but of Erasmus' annotation on 1. *Cor.* 7.⁴⁵

APPENDIX

List of corrigenda in Joh. Diätenberger's *De diuortio* as edited by E. Iserloh – P. Fabisch, *Johannes Diätenberger OP, Phimostomus scripturariorum Köln 1532*, Münster (Westf.), 1985 [Corpus Catholicorum, Bd. 38], pp. 211–52. I have used a microfilm of a copy in the Herzog-August-Bibliothek in Wolfenbüttel (shelf-mark 169.2 Quodl.); this copy shows stop-press-corrections as compared to the copy used by the Corpus Catholicorum-editors, as appears from the photo in their edition on p. XXXVI; therefore, some of the corrections stated below may be due to other stop-press-corrections.

- p. 212 l. 8 *doctrissimus*] read *doctissimus*
- l. 13 *Pasqualem*] read *Pascualem*
- l. 14 delete *ac*
- l. 21 *direptionem*] read *diremptionem* (printing error in *ed. princ.*)
- l. 28 *loquitur: Sic*] read *loquitur; sic*
- p. 213 l. 23 *permissum*] read *praemissum*
- p. 214 l. 1 *Ad*] read *At*

⁴⁴ Copy used: Rotterdam, Gemeentebibliotheek, 2 C 3.

⁴⁵ See on this translation E.J. Devereux, *Renaissance English Translations of Erasmus, A Bibliography to 1700* (Erasmus Studies, 6), Toronto [etc.], 1983, pp. 36–37.

- l. 11 *capitula*] read *capitulo*
 l. 13 *prohibita est*] read *est prohibita*
 l. 15 *putabet*] read *putabat*
 l. 19 *coluit*] read *voluit*
 l. 27 *copulam*] read *copula*
 l. 31 *iuncta*] read *iuncti* (printing error in *ed. princ.*)
 l. 36 (*quod ostendimus diuortio*] read (*quod ostendimus*) *diuortio*
 p. 216 l. 3 *esse*] read *esset*
 l. 4 *de*] read *e* (lacking in the ed.)
 l. 11 *propellerem*] read *propellere*
 ll. 20–21 *coniugem*] read *coniugum*
 l. 24 *solua*] read *soluta*
 p. 217 l. 12 *probare*] read *reprobare*
 p. 218 l. 8 *causem*] read *causam*
 l. 14 *et*] read *hic*
 l. 17 *adaeo*] read *adeo*
 l. 19 *est enim*] read *enim est*
 l. 20 *irreconcilistos*] read *irreconciliatos*
 l. 30 *eam*] read *enim*
 p. 219 l. 2 *liberata eam*] read *liberata est*
 l. 19 *discendentem*] read *discedentem*
 p. 220 l. 7 *Respondec*] read *Respondeo*
 l. 8 *auxius*] read *anxius*
 l. 17 *Moses*] read *Moyse*
 p. 221 l. 13 *ulterius*] read *alterius*
 l. 15 *vocis*] read *vobis*
 l. 18 *obstruditis*] read *obtruditis*
 l. 21 *grauiter*] read *gravius*
Moses] read *Moyse*
 l. 22 *eam*] read *est*
alteri] read *alterius*
 l. 24 *specificatiuum! Similiter*] read *specificatiuum, similiter*
 l. 32 *toties*] read *totiens*
 p. 222 l. 1 *super inductionem*] read *superinductionem*
 l. 5 *qui*] read *quum*
 ll. 15–16 *ecclesiasticum. Non*] read *ecclesiasticum – non*
 l. 16 *secumdum*] read *secundum*
 ll. 19–21 *penitus sensum coniugum, quantum ad domesticam consuetudinem ac thori congressionem legitime facta separatio, manente interim coniugali*] delete
 l. 22 *quam*] read *quem*
 l. 25 *que*] read *quem*
 p. 223 l. 2 *et*] read *ab*
 l. 7 *domitet*] read *dimittet* (rather *relinquet*)
 l. 13 *demiserit*] read *dimiserit*
 l. 16 *permissionis*] read *permissionis*
 p. 224 l. 31 *aliquam*] read *aliam*
 l. 33 *superuenite*] read *superuenire*
 l. 35 *docere*] read *doceri*
 l. 36 *nocae*] read *nouae*
 p. 225 l. 1 *luculente*] read *luculenter*
 l. 6 *eam*] read *est*
 l. 8 *fuertis*] read *eris*
 l. 13 *inuptum*] read *innuptum*
 l. 14 *Tuam Excellentiam*] read *Tuae Excellentiae* (printing error in *ed. princ.*)
 l. 16 *nisi*] read *ni*
 l. 27 *direptionem*] read *diremptionem* (printing error in *ed. princ.*)
 p. 226 l. 2 *trafentium*] read *tradentium*

- l. 13 *erit tenenda*] read *tenenda erit*
 l. 19 *concessiono*] read *concessione*
 p. 227 l. 3 *adparet*] read *natas adparet*
 l. 17 *fit*] read *sit*
 l. 21 *seu*] read *ceu*
 l. 22 *accomodare*] read *accommodare*
 p. 228 l. 2 *matrimonium*] read *matrimonii*
 l. 4 *direptionem*] read *diremptionem* (printing error in *ed. princ.*)
 l. 22 *contra*] read *contraque* (see list of errata)
 ibid. *persumit*] read *praesumit*
 l. 28 *quo*] read *quod*
 p. 229 l. 5 *catholice*] read *catholicae*
 l. 18 *admiserint*] read *admiserunt*
 l. 22 *vxorem*] delete
 ibid. *praecepit*] read *praecipit*
 p. 232 l. 14 *Aut*] read *At*
 l. 15 *afflictionem*] read *afflictionem*
 l. 23 *percipiatur*] read *praecipiat*
 l. 24 *reconsiliationis*] read *reconciliationis*
 l. 35 *tali*] read *a tali*
 l. 36 *seperata*] read *separata*
 p. 234 l. 3 *certa*] delete
 p. 235 l. 12 *muntandis*] read *mutandis*
 l. 24 *Iesus*] delete
 p. 236 ll. 15–16 *nostra, nouit aetas; verum*] read *nostra nouit aetas verum*
 l. 20 *interpretamus*] read *interpretamur*
 l. 28 *dumtamen*] read *dum tamen*
 l. 31 *sumus*] read *summum*
 p. 237 l. 3 *perscriptum*] read *praescriptum*
 l. 5 *plurimus*] read *plurimos*
 l. 10 *prosequi*] read *persequi* (printing error in *ed. princ.*)
 l. 21 *abiiocere*] read *abiicere*
 l. 25 *quo*] read *quod*
 l. 26 *longe*] read *longe*
 l. 31 *extiterunt*] read *extiterint*
 p. 238 l. 17 *scripturae*] read *scripturae*
 l. 21 *vxore*] read *vxorum*
 l. 26 *duros*] read *duros corde*
 l. 27 *faciant*] read *faciat*
 l. 29 *taman*] read *tamen*
 p. 239 l. 1 *non*] read *ne*
 l. 2 *coniungit*] read *coniunxit* (?)
 l. 10 *persumat*] read *praesumat*
 l. 13 *fidei*] read *fidei*
 l. 14 *subditur hoc: Deus*] read *subditur, hoc Deus*
 l. 23 *tatum*] read *ratum*
 p. 240 l. 2 *cohaerentum*] read *cohaerentium*
 l. 16 *cracula*] read *oracula*
 l. 25 *quis*] read *quia*
 p. 241 l. 9 *extorquator*] read *extorqueatur*
 l. 10 *reliquia*] read *reliqua*
 l. 12 *orthodoxes*] read *orthodoxos*
 l. 19 *vitium*] read *vinum* (printing error in *ed. princ.*)
 l. 24 *vnde*] read *inde*
 p. 242 l. 2 *At qui*] read *Atqui*
 l. 5 *dina*] read *diuina*
 l. 12 *interrogatus*] read *interrogatur*

- l. 14 *interrogatus*] read *interrogatur*
 l. 18 *nouerunt*] read *nouerant*
 p. 244 l. 9 *XXVII.* (second)] read *XXVIII.*
 p. 245 l. 8 *congruam*] read *causam* (rather *causa*)
 p. 246 l. 27 *aliis*] read *iis*
 p. 247 l. 27 *velint*] read *cui velint*
 l. 28 *cinculum*] read *vinculum*
 p. 248 l. 7 *capitulo*] delete
 p. 249 l. 4 *subeat*] read *subest*
 l. 14 *exceprionem*] read *exceptionem*
 l. 17 *viuus*] read *cuius*
 l. 18 *quae*] read *cui*
 p. 250 ll. 8–9 *terquendus*] read *torquendus*
 l. 16 *esse*] read *esset*
 l. 32 *quia et*] read *quia in hoc ipso sermone quo Domini praeceptum allegauit virum et*
 p. 251 l. 14 *volente*] read *nolente*
 l. 18 *autariate*] read *autoritate*
 l. 21 *oboleri*] read *aboleri*
 l. 27 *causa*] read *causae*
 l. 28 *relacaret*] read *relaxaret*
 p. 252 l. 8 *opiniior*] read *opinor*
 l. 11 *Iudaeius*] read *Iudaeis*

In general, erroneous punctuation (to be found *passim*, notwithstanding p. XXI no. 14) has not been recorded in the above list, except in cases where the result is an entirely incomprehensible text.

CONSPÉCTVS SIGLORVM

A: ed. pr., Frib., Io. Emm. Iuliacensis, mense Sept. 1532.

BAS: *Opera omnia*, Basil., 1540, vol. IX, pp. 775–[783].

DESIDERII ERASMI
RESPONSIO
AD DISPVTATIONEM CVIVSDAM
PHIMOSTOMI DE DIVORTIO

5 Erasmus Roterodamus clarissimo viro iuris vtriusque doctore N. S.D.

Legi disputationem de diuortio hominis meo iudicio satis διδασκαλικού animique
sedatoris quam quosdam esse videmus qui versantur in hac harena, sed quem ex
titulis intelligas sibi non omnino displicere, qui phimostomos nobis et frena cre-
pant, magna sane nomina. Nam quorū aduersarios contumeliae gratia scriptu-
rarios appellandos existimarit non video; iustius alteros diceret rationarios, qui
10 neglectis Scripturis humanis rationibus tractant euangelicam philosophiam, aut si
quid adferunt e sacris voluminibus, ex more id faciunt potius quam ex animo, ac
frequenter parum apposite, vt sentire possis illos in Scripturis obiter fuisse versa-
tos.

5 *clarissimo* ... *N.* As appears from l. 523 below, this refers to the same person as the dedicatee of Dietenberger's treatise, viz. Valentin von Te(u)tleben (1488/9–1551), lawyer (doctorate Bologna 1511), provost of St Bartholomew's at Frankfurt am Main from 1529 onwards; elected bishop of Hildesheim in 1537. Cf. *Contemporaries of Erasmus*, III, p. 314 sq. (P.G. Bietenholz). The anonymous designation *N.* is in line with Er.'s refusal to mention Dietenberger's name. There is no need to suppose (with Wedewer, *Johannes Dietenberger*, Freiburg i.B., 1888 [= Nieuwkoop, 1967], p. 145) that *N.* means *nostro* or *nobilissimo*; it should be taken as = *N.N.*

6 *disputationem de diuortio* Chapter 16 (= last) of Dietenberger's book (pp. 211–252).

8 *phimostomos* A newly coined compound from φιμόσω 'to muzzle' and στόμα 'mouth'; cf.

Wedewer, *Dietenberger*, p. 141 n. 24. E.V. Telle, *Érasme de Rotterdam et le septième sacrement*, Genève, 1954, p. 361, erroneously states that Er. called Dietenberger *phimostomus* "en considération de la modération de son langage contrastant avec la virulence de ceux qui touchaient à cette discussion"; it is the title of Dietenberger's own book.

frena Reference to the heading on fo. M^v–b ij^v (or from N IV^v onwards?) of Dietenberger's treatise, "Frenum Lutheranorum"; cf. Iserloh – Fabisch, *Phimostomus*, p. XXXVII; p. 6 n. a.

9–10 *scripturarios* By this term Dietenberger denotes his Lutheran adversaries, "qui scripturis omnia se agere gloriantur" (p. 5). The ancient meaning of the word is 'tax collector' (Lucil. *Sat.* 26, 671 Marx), which is not intended here.

15 Confutaturus quae in prioris ad Corinthios epistolae cap. vii olim annotaui-
 mus non ob aliud nisi vt ecclesiae primatibus occasionem praeberem dispiciendi
 si qua fieri possit, vt aut non tam temere coirent matrimonia, aut temere
 contracta graubus de causis per ecclesiae iudices dirimerentur, primum columnas
 20 quasdam ponit quibus totius disputationis aedificium innitatur, quarum aliquot
 mihi tales videntur, vt prorsus aliis egeant columnis. Vult enim 'diuortii' siue
 'repudii' vocabulum in sacris literis semper accipi pro diremptione conuictus
 domestici manente tamen nodo coniugali, quum ego has voces tota disputatione
 vsurpem generali significato, nec patitur dici diuortium nisi inter quos intercessit
 coniugalis congressus. Dein negat se velle discutere quid pontifex aut ecclesia
 25 possit in relaxandis aut astringendis matrimonii vinculis, quum haec sit non
 minima pars nostrae disputationis, quae id pro scopo habet, vt infeliciter
 coniunctis quocunque modo consulatur, aut si fieri non queat, certe in posterum
 consulatur ne tam facile coeant matrimonia. Quis autem illi permisit nobis
 praescribere nouas loquendi leges? Repudiatur etiam nondum ducta; diuertit qui
 30 discedit; diuortium facit et qui dimittit et quae dimittitur, etiam si non interces-
 sit congressus matrimonialis. Beatus Ioseph videns vxorem grauidam parabat
 diuortium. Est enim illic idem verbum ἀπολῦσαι quod est Matthaei cap. v et aliis
 locis vbi loquitur Dominus de diuortio. Itaque diuortium esse potest et inter eos
 qui non legitime coniuncti sunt, velut si quis imprudens ducat cognatam in
 35 secundo gradu propinquitatis, aut si mulier nubat persuasa virum suum esse vita
 defunctum. Si mea decreuit refellere, oportebat illum vocibus ad eundem vti
 modum ad quem vsus eram.

Quis autem theologorum hoc docuit aut quis angelorum reserauit, Deutero-
 nomii xxxiiii 'foeditatis' nomine nihil aliud significari quam adulterium? Septua-
 40 ginta verterunt ἄσχημον παράγμα, id est 'rem indecoram'. Verba legis sic habent:
*si acceperit homo vxorem, et habuerit eam, et non inuenerit gratiam ante oculos eius
 propter aliquam foeditatem, scribes libellum repudii, et dabit in manum illius, et
 dimittet eam de domo sua.* Accipit vxorem qui contrahit matrimonium, habet
 illam qui duxit eam domum. Nam Septuaginta pro 'habuerit' verterunt
 45 συνοικήσῃ, id est 'cohabitauerit'. Hic ex domestico conuictu fieri potest, vt
 LB 956 occul|tum corporis aut animi vitium deprehendat maritus quod prius illum fefel-
 lerat, etiam si non intercedat coitus. Quis autem sic loqueretur: 'si morbus aliquis
 te corripuerit' de vno certoque morbo sentiens? Quod si per *foeditatis* nomen, vt
 iste vult, nihil aliud significatur quam vxoris adulterium, vtrum accipiendum
 50 censer, adulterii suspicionem an adulterium compertum? Sed in humana cogni-
 tione eiusdem momenti sunt vehemens adulterii suspicio, quam lex vocat *spiri-
 tum zelotypiae*, et adulterium ita compertum, vt testibus probare non possis. Indi-
 cant hoc verba legis Numerorum v: *quae vel polluta est, vel falsa suspicione
 appetitur.* Ob adulterii porro suspicionem non concessum est viro ius repudiandi,
 55 sed aliud datum est remedium. Si compertum est adulterium vt doceri possit, nec
 est alia causa propter quam liceat repudiare, quid aliud est dare libellum repudii
 quam vxorem lapidibus obiicere? De Iudaico repudio loquor. Eo facto vtique ius

32 ἀπολύσαι *scripsi*: ἀπολύσαι A.

15–16 *quae ... annotauimus* This note is in *LB VI*, 692 D – 703 D and (as a facsimile of the edition of 1535, with critical notes, specifying the additions in all earlier editions) in A. Reeve – M.A. Screech (eds.), *Erasmus' Annotations on the New Testament, Acts – Romans – I and II Corinthians*, Leiden [etc.], 1990, pp. 467–481. E. Rummel, *Erasmus and his Catholic Critics*, II, Nieuwkoop, 1989, p. 25 sq. has noted (against Iserloh – Fabisch, *Phimostomus*, p. LXXXIX and elsewhere) that Dietenberger only quotes from the edition of the year 1519, not from the much elaborated text of 1527. Apparently, Er. never realized this fact; there is no need to suppose that Er. wishes to imply that Dietenberger is referring to an earlier edition of the *Annotationes* by means of the word *olim*. Cf. also below, note on ll. 450–451.

17 *non ... matrimonia* The passages referred to are: Er. *Annot. in NT, LB VI*, 703 C (p. 481 R.-S.) (passage added in 1522): "... charitas christiana proposuit iis qui me plus cernunt, dispicerent, si qua ratione sermo euangelicus ac Pauli dispensari posset ad plurimorum salutem, ad quam omnia scripta sunt nobis et ad quam Paulus nonnunquam etiam detorquet sacras literas. Quod si hoc quod opto fieri non potest, certe illud potest statui, ne matrimonia praeter veterum omnium morem, praeter aequitatem naturalem tam facile, ne dicam temere coeant"; *ibid.*, 702 A (p. 479 R.-S.): "Vis rora esse diuortia? Cura vt non tam facile coeant coniugia."

17–18 *temere ... dirimerentur* Cf. Er. *Annot. in NT, LB I*, 692 E–F (p. 467 R.-S.): "Cacterum si semper hoc bonis viris cordi fuit, opinionem in melius commutare et leges ceu pharmaca conuenit ad morborum habitum ac rationem accommodare, consideremus an hic expediat idem fieri, et si expedit, an liceat vt matrimonia quaedam dirimantur, non temere, sed grauibus de causis, neque per quoslibet, sed per ecclesiae praefectos aut iudices legitimos, et ita dirimantur vt liberum sit vtrique cui velit iungi aut alteri certe qui diuortio non dederit causam."

20–22 *Vult ... coniugali* Cf. Dietenberger, *Phimostomus*, p. 222: "... manifeste habemus Scripturas ad literam intellectas per vxorariam dimissionem diuortium intellexisse eamque non solutionem a coniugali vinculo, sed separationem a domo et thoro voluisse. ... Erit ergo diuortium euangelicum seu ecclesiasticum – non enim aliud ecclesia

nouit quam euangelicum – secundum Scripturarum literalem sensum coniugum quantum ad domesticam consuetudinem ac thori congressionem legitime facta separatio, manente interim coniugali vinculo penitus indisrupto." Cf. already Er. *Annot. in NT, LB VI*, 697 E (p. 474 R.-S.): "Nam quod nos interpretamur diuortium, quum dirimitur domestica consuetudo manente coniugii vinculo, quis vnquam veterum vel theologorum vel iureconsultorum appellauit diuortium?"

23–24 *nec ... congressus* Cf. Dietenberger, *Phimostomus*, p. 212: "... me hic de matrimonii dissolutione seu his quae contractum dirimunt matrimonium nequaquam scripturum (nam pro eodem non accipio diuortium et dissolutionem vinculi coniugalis)..."

24–25 *negat ... vinculis* Cf. Dietenberger, *Phimostomus*, p. 212 "... neque summus quid pontifex quidue ecclesia circa coniugii directionem possit hic diffinire praesumo..."

26–28 *vt ... matrimonia* Cf. ll. 17–18.

29 *Repudiatur ... ducta* Cf. *OLD* s.v. *repudiare*, 1 [a]: "To reject formally (as a prospective wife...)", e.g. Suet. *Caes.* 21.

29–31 *diuertit ... matrimonialis* This remark seems dubious; cf. Paulus, *Dig.* 50, 16, 191: "inter diuortium et repudium hoc interest, quod repudiari etiam futurum matrimonium potest, non recte autem sponsa diuertisse dicitur".

32 *illic Mt.* 1, 19.

32 *Matthaei cap. v. Mt.* 5, 31; 32.

32–33 *aliis locis Mt.* 19, 3; 7–9; *Mt.* 10, 2; 4; 11; 12; *Lc.* 16, 18.

34–35 *si quis ... propinquitatis* Cf. W.M. Plöchl, *Geschichte des Kirchenrechts*, II, Wien – München, 1962², p. 321 sq.

35–36 *si ... defunctum* Cf. Plöchl, *op. cit.*, II, p. 319 sq.

38–39 *Deuteronomii xiiii Dt.* 24, 1.

39 *nihil ... adulterium* Cf. Dietenberger, *Phimostomus*, p. 215 sq.: "... propter aliquam foeditatem, non quamcumque videlicet, sed fornicariam, id quod Paulus Burgensis, natus olim Iudaeus et in Iudaismo legis doctor promotus, post ad Christi fidem conuersus, non indocte probat rationem ex legis textu desumens Christique verbis confirmans." Cf. below, ll. 142–143.

51–52 *spiritum zelotypiae Nu.* 5, 14; 31.

53–54 *quae ... appetitur Nu.* 5, 14.

55 *aliud ... remedium* Cf. *Nu.* 5, 11–31.

57 *vxorem ... obicere* Cf. *Dt.* 22, 21.

erit viro alteram ducere. Quis autem ducere vellet sic ob adulterium repudiatam et supplicio capitali obnoxiam? Iam illud constat, repudii libellum dari iussum in fauorem mulieris, vt exempta a iure viri prioris possit cui velit nubere. Sed quem fauorem meretur adultera? Nec est verisimile repudii libellis causam diuortii solere asscribi – ea tractabatur inter affines –, sed hoc chirographo, quemadmodum testatur Iosephus, maritus sibi adimebat ius repetendae vxoris, si redire nollet, aut si nupsisset alteri, a quo si rursus fuisset dimissa aut morte secundi mariti facta libera, prior maritus non poterat eam ducere, quod temere videretur eam repudiasse, quae postea coepit placere, idque factum est in odium repudiantis et in fauorem repudiatae. Ideoque repudiator iubetur repudii libellum dare in manum vxoris, vt habeat vnde inueniat maritum, doceatque se plane liberam esse. Quod autem additum est *dimittet de domo sua*, consulit honori foeminae, ne si post acceptum libellum viuat in eius aedibus, veniat in suspicionem, quod post diuortium non abstinerit a viro. At noster theologus his verbis putat euidenter et sole, quod aiunt, clarius excludi ius nubendi alteri. *Audisne*, inquit, *non ait 'dimittet a vinculo matrimonii', sed 'a domestico conuictu'*. Atque haec est vna ex praecipuis disputationis columnis, prorsus arundinea.

Repudium quidem est non praecepti, sed permissionis, attamen repudiandi modus, dare libellum ac dimittere, praecepti est; nec enim aliter licuit repudiare. Ita lex humanissima simul et virili ferociae seu fastidio consuluit et vxoris libertati.

Quod si diuortium illic nihil aliud est quam diremptio conuictus et thori, quur hodie non iubentur eiicere ex aedibus qui iusserunt vxorem sua sibi habere? Hac igitur interpretatione quid potest esse violentius aut absurdius?

Saltem illud animaduertere debebat vigilantissimus inquisitor, quod mox in lege sequitur, *quumque egressa alteri marito nupserit*, ideo dimittitur e domo, vt in alterius domum iure transire possit; et hic Phimostomus interpretatur 'ne nubat alteri'.

Sed ibidem dicitur *polluta et abominabilis facta coram Domino*. Ideo dicitur *abominatio*, non quod flagitium commiserit nubens alteri viro, sed quemadmodum *maledicta* dicitur sterilis et *immunda* quae profluuio menstruo tenetur et *execrabilis* qui pendet in | ligno, sic illa dicitur *abominatio*. Sed abominabilis esse debet priori viro ne recipiat eam quae mixta fuit alteri. Illa reciprocatio coniugiorum et confusio seminum abominabilis est, non ipsa mulier repudiata ob vicium corporis.

Habes vnam columnam non satis firmam. Altera est quod Christus Matthaei v et xix, Marci x et Lucae xvi loquens de diuortio non inducit aliquod nouum praeceptum, sed tantum exponit quid senserit Moses; quod ille vocat 'foeditatem', hic appellat 'fornicationem'. Sed vnde hoc liquet? An Mosi deerant verba quibus nominaret enorme crimen adulterii, quemadmodum aliis multis locis exprimit? At Dominus Iudaeis Deuteronomii legem allegantibus non respondit 'Moses et ego idem dicimus; ille permisit ob aliquam foeditatem, eam ego appello fornicationem, et qui tum repudiabant vxorem, si ducebant alteram

aeque committebant adulterium atque nunc facerent sub euangelio', sed tanquam perfectius aliquid proferens ait: *ego autem dico vobis*. Assumit et illud quod Iudaei respondent, Moesen dato libello repudii fecisse ius dimittendi vxorem ob aliam causam quam ob adulterium, non esse mentem legis, sed interpretationem Pharisaeorum. Atqui probandum erat quod assumit. Nam ipse Dominus respondens non ait 'ad istum modum falso vobis legem interpretantur Pharisaei', sed ait, *Moses permisit vobis*. Nec refert quom sermonem ipse affingat Christo, sed quid expressum sit in euangelio.

103 ob *A*: non ob *BAS*.

63 *testatur Iosephus* Cf. Ios. *Ant. Iud.* 4, 253: "γυναϊκός δὲ τῆς συνοικουσης βουλόμενος διαχέουθῆναι ... γράμμασι μὲν περὶ τοῦ μηδέποτε συνελθεῖν ἰσχυρίζεσθω· λάβοι γὰρ ἂν οὕτως ἔξουσίαν συνοικεῖν ἑτέρω, πρότερον γὰρ οὐκ ἐφετέον· εἰ δὲ καὶ πρὸς ἐκείνου κακωθεῖη ἢ τελευτήσαντος αὐτοῦ θελήσειε γαμεῖν ὁ πρότερος, μὴ ἔξεῖναι αὐτῇ ἐπανέ-
ναί."

65–67 *quod ... repudiatae* This is not found in Josephus' text, but is a comment added by Er. himself.

67–68 *Ideoque ... vxoris* Cf. *Dt.* 24, 1; 3.

69 *dimittet ... sua* *Dt.* 24.1; 3.

72 *sole ... clarius* Cf. Otto 999.

72–73 *Audisne ... conuictu* Not a literal quotation; cf. Dietenberger, *Phimostomus*, p. 216: "Postremo ad quod esset repudium aperit: *et dimittet*, ait, *eam de domo sua*. Vxoris igitur e viri domo dimissio sub repudialis libelli inscriptione facta repudium dicitur. ... Talis, inquam, dimissio hoc est: non omni modo a lege viri liberatio, sed vxoris dumtaxat e domo viri abactio. Nam ob id dictum est *dimittet eam* et notanter adiecta clausula dimissionis restrictoria *de domo sua*. Quid est enim vxorem non prorsus a se, sed e domo dumtaxat dimittere quam eam a domesticae consuetudine et thori consortio propellere?"

83 *quumque ... nupsit* *Dt.* 24, 2.

86 *polluta ... Domino* *Dt.* 24, 4.

88 *maledicta ... sterilis* It is unclear to which passage in the Bible Er. refers; perhaps to *Dt.* 7, 14, where the fertile are called 'blessed': "benedictus eris inter omnes populos; non erit apud te sterilis vtriusque sexus".

immunda ... tenetur *Lu.* 12, 2; 5; 15, 25.

89 *execrabilis ... ligno* Cf. *Dt.* 21, 23 (quoted in *Gal.* 3, 13): "maledictus a Deo est qui pendet in ligno".

93–95 *Altera ... Moses* Cf. Dietenberger, *Phi-*

mostomus, p. 221 sq.: "Sicut ergo quod Moyses habet 'propter foeditatem' non est alterius coniugii licentiatuum nec ad nouam subeundam copulam torquendum, quin potius vxorariae dimissionis e domo determinationum et solius causa dimissionis specificatiuum, similiter vt Scriptura Scripturae consonet et Dei verbum sibi ipsi constet, quod dicitur in euangelio *nisi ob fornicationem* vel *excepta causa fornicationis* non est contra Domini sententiam ad nouae copulae libertatem seu licentiam trahendum, sed vt Dominus voluit vxorariae dimissionis e domestica consuetudine et thoro determinationum et eius dimissionis causa specificatiuum... Ex hoc eodem Domini responso claret non aliorum legis repudium quam euangelii diuortium tendere, nimirum ad solam vxoris e domo dimissionem, non autem ad alterius superinductionem..."; *ibid.* p. 237: "... *foeditatem*, quam Christus fornicationem interpretatus est".

97 *aliis ... locis* E.g. *Ex.* 20, 14 (*moechari*); *Nu.* 5, 11 sqq. (*errare; adulterium; stuprum*); *Dt.* 5, 18 (*moechari*); 22, 13 sqq. (*fornicari; adulter*).

102 *ego ... vobis* Quoted from *Mt.* 5, 32, but referring to *Mt.* 19, 9: "dico autem vobis".

102–105 *Assumit ... Pharisaeorum* Cf. Dietenberger, *Phimostomus*, p. 217: "... in ore Iudaeorum Pharisaeis traditionibus circumuentorum communiter versabatur, dimittebam videlicet quauis etiam ex causa vxorem..."; p. 220: "Non autem dissimiliter Pharisaei argumentabantur: absque moechiae periculo licet vxorem propter foeditatem aliquam de domo dimittere, ergo simpliciter quauis ex causa dimittere aliamque absque moechia ducere licet."

quod ... respondent Cf. *Mt.* 19, 7; *Mc.* 10, 4.

107 *Moses ... vobis* *Mt.* 19, 8.

Permittitur, inquit, *malum, ne accidat grauius malum*. Fateor hoc esse verum in
 110 legibus humanis, quae permittunt publica lupanaria ne fiant raptus et adulteria,
 nec aliter permittunt nisi quod non puniunt grauius, puniunt tamen aliquo
 modo. At lex diuina non permittit mala ut eueniant bona, sed infirmis concedit
 interdum quiddam imperfectius ne prolabantur in crimen, ut Paulus concedit
 115 secundas nuptias viduis. Porro adulterium non numeratur inter imperfecta, sed
 inter atrocia crimina, quod apud Iudaeos lapidatione, apud Romanos gladio
 puniebatur. Qui verisimile est igitur tantum nephas a Mose concessum esse?

Porro quum nullus sit locus vel in lege vel in prophetis qui declaret ‘rei foedae’
 vocabulo intelligi adulterium, et nomine ‘repudii’ intelligi seiunctionem conuic-
 tus domestici nihilo secius manente nodo coniugii, quantus laqueus fuisset iniec-
 120 tus Iudaeis ex lege non intellecta, quanta aperta fouca prouendi in adulterium!
 Lex enim quae cunctos obligat verbis apertis exprimere debet quod sentit. Ad
 haec quum lex iubeat adulteram lapidibus interfici, et quaecunque repudiata
 nubit alteri, palam committit adulterium, oportuit secundum legem in illam ani-
 maduerti. Nec opus erat hic probatione, quum iuxta istum hoc ipsum alteri nup-
 125 sisse sit adulterium.

Solet autem Scriptura quod alibi dictum est obscurius aliis locis explanare, sed
 Malachias cap. vii ne tantulum quidem addit lucis, unde possimus colligere
 diuortium Iudaeis non fuisse permissum nisi ob adulterium, ac post repudium
 vxori non fuisse licitum alteri nubere. Sic enim loquitur: *uxorem adolescentiae*
 130 *tuae noli despiciere; cum odio habueris eam, dimitte, dicit Dominus Deus Israel.*
Quid est noli despiciere? Noli eam contumaciter abiicere quasi ancillam aut man-
 cipium, quemadmodum Abraham eiecit Agar nihil addens commeatus quam
 panem vnum et hydriam aquae, Genesis xxi. Sed si concepisti in illam odium,
 ciuilitate dimitte, ut legitime nubat alteri, ac redde illi dotem ut inueniat sponsum,
 135 ac tibi ipsi adime ius reuocandi semel dimissam. Iam odium non ex adulterio tan-
 tum nascitur. Totum enim caput Deut. xxiii leges habet mira ciuilitate tempera-
 tas, veluti de non pertrahendo ad bellum primi anni maritum, de mola non acci-
 pienda in pignus, de pignore foris accipiendo, de pignore reddendo ante solis
 occasum, de mercede eodem die soluenda mercenariis, de veste viduae non acci-
 pienda loco pignoris, de spicilegio aduenis ac pauperibus relinquendo, similiter
 LB 958 141 de racematione et relictis oliuis.

Citat Burgensem autorem in Deuteronomio nomine ‘rei foedae’ notari adul-
 terium vxoris. An hoc ille doceat nescio – nondum enim repperi –, et vix addu-
 cor ut credam. Sed largiamur hoc ab illo dictum; non est ille doctor ecclesiae irre-
 145 futabilis. Quum ego citem illic praecipuos ecclesiae doctores, Ambrosium,

133 hydriam *BAS*: hydram *A*.

109 *Permittitur ... malum* Not a literal quota-
 tion; cf. Dietenberger, *Phimostomus*, p. 224:
 “Declaratur quoque concessa repudiatio;
 dum causa quare Moses admiserit, produci-

tur. *Quoniam*, inquit, *Moses ad duritiam cor-
 dis vestri permisit vobis dimittere uxores vestras.*
 Hoc est, si *vestri cordis duritia* non obstetis-
 set, Moses hanc dimissionem nequaquam

indulisset. In causa fuit non praeceptio diuina, sed *vestri cordis duritia*, non legis ab initio factae retractatio, sed vestri cordis obduratio. Nec tamen Moses in vniuersum sic statuit fiendum, sed vobis duntaxat, durissimae ceruicis hominibus, permisit. At nunc alter populus mollioraque sunt corda... Haec ergo concessio, etiamsi ex quauis, vt obtruditis, esset causa etiam cum licentia superinductionis alterius, ammodo durare non debet eius causa penitus subblata.”

113–114 *Paulus ... viduis* Cf. 1. *Cor.* 7, 8–9.

115 *apud ... lapidatione* Cf. *Dt.* 22, 21; 24.

apud ... gladio The punishment of adultery was gradually made more severe under the emperors; cf. *Cod. Iust.* 9, 9, 29, 4: “sacrilegos ... nuptiarum gladio puniri oportet”; *Inst. Iust.* 4, 18, 4: “lex Iulia de adulteriis coercendis, quae ... temeratores alienarum nuptiarum gladio punit”; Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Leipzig, 1899, p. 698 sq.

129–130 *uxorem ... Israel* Rather *Ml.* 2, 15–16.

133 *Genesis xxi. Gn.* 21, 14.

137 *de non ... maritum* Cf. *Dt.* 24, 5.

137–138 *de mola ... pignus* Cf. *Dt.* 24, 6.

138 *de pignore ... accipiendo* Cf. *Dt.* 24, 10–11.

138–139 *de pignore ... occasum* Cf. *Dt.* 24, 12–13.

139 *de mercede ... mercenariis* Cf. *Dt.* 24, 15.

139–140 *de veste ... pignoris* Cf. *Dt.* 24, 17.

140 *de spicilegio ... relinquendo* Cf. *Dt.* 24, 19.

141 *de racematione ... oliuis* Cf. *Dt.* 24, 20–21.

142 *Citat Burgensem* Cf. Dietenberger, *Phimostomus*, p. 215 sq.: “... *propter aliquam foeditatem*, non quamcunque videlicet, sed fornicariam, id quod Paulus Burgensis, natus olim Iudaeus et in Iudaismo legis doctor promotus, post ad Christi fidem conuersus, non inducto probat rationem ex legis textu desumens Christique verbis confirmans.” Paulus Burgensis is Pablo de Santa Maria (Burgos ca. 1353 – there 1435), born from Jewish descent as Solomon Halevi, baptized ca. 1390, studied theology in Paris, bishop of Carthage 1403–1415, bishop of Burgos 1415–1435. He is the author of, i.a., *Additiones ad postillam Magistri Nicolai de Lyra*. Cf. *Encyclopaedia Judaica*, XIII, Jerusalem, 1971, cols. 3–4 (Joseph Kaplan); *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* ed. T. Bautz, VII, Herzberg, 1994, cols. 57–60 (Heinz Schreckenberger). The reference is to the *Additio prima* on *Dt.* 24, 1 sqq. (where Nicholas of Lyra’s note reads: “Circa primum sciendum quod in veteri legē plures erant causae propter quas homo poterat dimittere uxorem; saluator autem vnam solam ponit, scilicet fornicationem, Matth. v”), Bible ed. Froben,

Basel, 1506–1508, vol. I, f. 360^v, which reads as follows: “Sententia saluatoris de causa legitima repudii est verissima, prout littera testatur. Nam vbi nos habemus *propter aliquam fedtatem*, in Hebraeo habetur *propter aliquam turpitudinem*. Quae quidem dictio sub eadem forma ponitur supra Leuit. xviii, vbi de adulterinis et incestuosis coitibus agitur. Ex quo patet quod nullo modo licebat repudiare uxorem nisi propter huiusmodi turpitudinem quae fornicationem includit. Thalmudici vero qui Pharisaeam doctrinam sectantes saepe irritabant mandata Dei propter traditiones suas, vt Matth. xv, in tantum deuiauerunt a veritate in hoc loco quod secundum eorum communem falsam doctrinam pro solo libitu voluntatis vir posset repudiare uxorem, et sic inoleuit vsus vel potius abusus perniciosus vsque ad hodiernum diem inter eos, quod constat manifeste esse contra diuinam legem. Nec obstat quod dicitur Malach. II, dicens *si odio habueris eam, dimitte eam*. Nam hoc est intelligendum de odio causato secundum formam Mosaicae legis in praesenti capitulo contentam. Ipse enim Malachias in fine suae prophetae concludit: *memento legem Moysi.*”

145 *illic* Viz., in his note on 1. *Cor.* 7, *LB VI*, 693 A – 694 C (pp. 468–469 R.-S.).

Ambrosium i.e. Ambrosiaster, the contemporary of Ambrose who wrote the commentary on the Pauline Epistles attributed to Ambrose. Cf. *Er. Annot. in NT, LB VI*, 694 A–C (p. 469 R.-S.) (words between {} added in ed. 1527): “Quin et diuus Ambrosius sine controuersia vir non orthodoxus modo, verum etiam probatae sanctimoniae, tribuit viro ius ducendi alteram uxorem, vbi priorem ob culpam admissam repudiari. Neque dubium est quin is episcopus exercuerit in suis quod recte iureque fieri scripsit. Scripsit autem enarrans caput epistolae ad Corinthios prioris septimum hunc in modum: ‘*et virum uxorem non dimittere*’ [1. *Cor.* 7, 11], *subauditur autem ‘excepta fornicationis causa’*. *Et ideo non subiecit sicut de muliere ‘quod si discesserit, manere sic’* [ibid.], *quia viro licet ducere uxorem, si dimiserit uxorem peccantem, quia non ita lege constringitur sicut mulier. Caput enim mulieris vir est* [Ambrosiast. in 1. *Cor.* 7, 11; *CSEL* 81, 2, p. 75, ll. 5–11; *Migne PL* 17, 230 B]. Idem paulo superius *quod si se, inquit, continere non potest, quia pugnare non vult contra carnem, viro reconcilietur. Non enim permittitur mulieri vt nubat si virum suum causa fornicationis dimiserit aut apostasiae, aut si illicite impellente lasciuia usum*

Origenem, Tertullianum, ait nihil referre quid hic aut ille dixerit, sed quid loquatur Scriptura. Hoc iustius a nobis responderi poterat obiicienti Burgensem. At cardinalis Caietanus annotans in eum Deuteronomii locum ex Hebraeorum autoritate docet nomine rei foedae quoduis vitium corporis significari quod ob

quaerit vxoris, quia inferior non omnino hac lege vitur qua potior. Si tamen apostatet vir aut usum quaerit vxoris inuertere, nec alii potest nubere mulier nec reuerti ad illum [Ambrosiast. in 1. Cor. 7, 11; CSEL 81, 2, p. 74, l. 22 – p. 75, l. 4; Migne PL 17, 230 A]. Hic quum ait *quia inferior non omnino hac lege vitur qua potior*, videtur tacite tribuere marito ius ducendi alteram. At aliquanto post et vxori tribuit ius alteri nubendi viuo marito priore. Enarrans enim Pauli verba *non est enim frater aut soror seruituti subiectus in huiusmodi* [1. Cor. 7, 15] ait: *hoc est, non debetur reuerentia coniugii ei qui horret autorem coniugii. Non enim ratum est matrimonium quod sine Dei deuotione est, ac per hoc non est peccatum ei quae dimittitur propter Deum si alii se iunxerit. Contumelia enim creatoris soluit ius matrimonii circa eum qui relinquitur, ne accusetur alii copulatus. Infidelis autem discedens et in Deum et in matrimonium peccare dignoscitur, quia noluit sub Dei deuotione habere coniugium. Itaque non est ei fides seruanda coniugii qui ideo recessit, ne audiret autorem esse christianorum Deum coniugii. Nam si Esdra dimitti fecit vxores aut viros infideles vt propitius fieret Deus, nec iratus si alias ex genere suo acciperent – non enim ita praecipuum his est vt remissis istis alias minime ducerent – quanto magis si infidelis discesserit liberum habebit arbitrium si voluerit nubere legis suae viro. Illud enim non debet imputari matrimonium quod extra legem Dei est* [Ambrosiast. in 1. Cor. 7, 15; CSEL 81, 2, p. 77, ll. 2–18; Migne PL 17, 231 A–C]. {Hactenus ille.} Neque enim arbitror hic causari quenquam posse Ambrosium agere de muliere quae per imprudentiam nupserit marito pagano quem credebatur esse christianum, quum Paulus permittat coniunctionem si consentiat infidelis. Quod si hic error intercesserit in contrahendo, nullo iure poterit cum illo manere cum quo non potuit contrahere matrimonium.”

146 Origenem Cf. Er. Annot. in NT, LB VI, 693 A – E (p. 467 sq. R.-S.) (words between {} added in ed. 1522): “Siquidem Origenes homilia in Matthaem septima [Orig. in Mt. tom. 14, 23; GCS X, p. 340, l. 17 – p. 341, l. 14; Migne PG 13, 1243–1246] testatur sibi

notos fuisse quosdam episcopos qui permiserint vxoribus quae cum viris diuortium fecerant aliis nubere viris, ac fatetur hoc ab eis factum aduersus praeceptum Domini et Pauli, sed tamen factum non (omnino) damnat, quod existimet illos probabili causa adductos id permisisse ne quid deterius committeretur, nimirum obsequutos duricie cordis, quo consilio Paulus [1. Cor. 7, 9] permiserit et viduis incontinentibus secundas nuptias. Quod exemplum ita confert Origenes vt diuortium videri velit viduae quae libidinis non proli gratia maritum alterum desideret permittere nouas nuptias quam viro permittere vt reiecta vxore adultera ducat se digniorem. Deinde non videtur addubitare quin viro liceat idem, cui permittit euangelium ob adulterium repudiare, nec Paulus huic praecipit vt vxori reconcilietur. Sed annotauit Origenes ab episcopis hoc etiam vxoribus permittit quod Paulus nominatim videtur prohibere. {Neque enim illic Origenes [Orig. in Mt. tom. 14, 24; GCS X, p. 341, l. 15 – p. 342, l. 12; Migne PG 13, 1245–1248] Iudaicum virum appellat qui ob adulterium aut similem causam repudiatur vxorem, sed qui morosus sit ac praefractus Iudaeorum more ob quamlibet leuem causam repudium parans. Sic enim argumentatur vir ille Iudaicus et diuortium meditans: Moses permisit ob rem turpem repudiare et exemplum rei turpis ponit adulterium, licebit igitur ob alias res turpes vxorem abiicere. Hanc argumentationem reicit Origenes negans Mosen sensisse de adulterio quum dicit *rem turpem*, quandoquidem in adulterio non dabatur repudii libellus, sed vxor tradebatur lapidantibus. Verum *rem turpem* appellauit quamlibet vel morum culpam vel corporis vitium quo maritus offenderetur. Haec Origenem sensisse declarat quod mox sequitur [ibid.; GCS X, p. 342, ll. 14–18; Migne PG 13, 1247–1248]: *posthac autem*, inquit, *Dominus non permittit propter aliam aliquam culpam vxorem dimittere nisi propter solam causam fornicationis*. Sub haec Origenes mouet aliquam quaestionem [ibid.; GCS X, p. 342, l. 21 – p. 343, l. 14; Migne PG 13, 1247–1248], an quemadmodum ob adulterium licet vxorem repudiare, ita propter parricidium, veneficium aut

furtum liceat. Et haeret hic perplexus videns impium facere aduersus praeceptum Dei et tamen iniquum et inhumanum cogi maritum vt in vxore ferat ea peccata quae sint adulterio grauiora. Tandem huius difficultatis exitum quaerens dicit [ibid.; GCS X, p. 343, ll. 16–23; Migne PG 13, 1247–1248]: *disputo ergo quia non praeceptiue mandauit, vt nemo dimittat uxorem excepta causa fornicationis, sed quasi exponens rem dixit: 'qui dimiserit uxorem excepta causa fornicationis facit eam moechari'*. Sensit, opinor, Origenes vxorem protrudi ad adulterium, quum merito reiectae non sit ius denuo nubendi, sed tamen hoc mulieri impudandum, non viro repudianti. Iam aliquanto superius adduxerat similitudinem de Christo qui repudiarit synagogam viricidam et ecclesiam duxerit nouam sponsam. Origenis verba sunt haec [ibid. §17; GCS X, p. 325, ll. 9–18; Migne PG 13, 1231–1232]: *dicendum quoniam non dimisit Christus primam uxorem suam, id est primam synagogam, secundum speciem spiritualem seruans quod dictum est 'quod Deus coniunxit, homo non separet', nisi quando adultera est vxor illa corrupta ab adultero inimico, cuius consilio et insidiata est viro, et caetera*. Ac mox [ibid.; GCS X, p. 326, ll. 1–4; Migne PG 13, 1231–1232]: *et reliquit propter ecclesiam Christus vir patrem, cum quo erat quum in forma Dei esset; reliquit etiam matrem, et caetera*. Hactenus Origenes. Audis, lector, diuortium; audis a diuortio nouam sponsam. Ex quibus satis liquet Origenem in hac fuisse sententia, licere post repudiatam adulteram ducere domum aliam vxorem. Caeterum quod ait episcopos illos fecisse contra doctrinam euangelicam qui post repudium permisserant matrimonium, sentit Origenes de his qui ob alias causas repudiarant vxores Iudaeorum exemplo. Similiter accipiendum est quod scribit [ibid. §24; GCS X, p. 344, l. 31 – p. 345, l. 10; Migne PG 13, 1249–1250]: *qua enim ratione adultera est mulier, quanquam legitime videatur nubere viro viuente, eadem ratione et vir, quamuis legitime videatur accipere dimissam ab aliquo viro, non accepit legitime secundum sententiam Christi, sed magis moechatur, quasi alienam accipiens*. Agit hic Origenes de iis qui diuortium fecerant ob alias causas, quas Christus non excepit, aut ob causas leues. Nec tamen humanis legibus puniebatur qui hoc fecisset, imo matrimonium habebatur legitimum. Sed an iuxta Christi sententiam legitimum sit, disputat Origenes, praesertim in atrocibus commissis, velut in veneficii aut homicidii conatu. Sic enim ait [ibid.; GCS X, p. 344, ll. 2–4; Migne

PG 13, 1247–1248]: *si iustam excusationem habet apud Deum, tractabis*. Et tamen fatetur quod qui sic dimittit, praebet adulterii causam, sed fortassis hoc apud Deum imputandum vxori, non marito.]”

Tertullianum Cf. *Er. Annot. in NT, LB VI*, 693 F (p. 468 sq. R.-S.) (words added in 1527): “Nec ab his dissentire videtur Tertullianus libro aduersus Marcionem quarto sic interpretans haec verba Christi [Lc. 16, 18]: *si quis dimiserit uxorem et aliam duxerit*, quasi qui hoc animo repudiat vt nouam ducat, non recte dimittat. Dimittit enim non ex iusta causa, sed causatur quiduis quo quam fastidit, videatur iuste dimittere. *Manet*, inquit [Tert. *Adv. Marcion.* 4, 34; CSEL 47, p. 534, ll. 7–9; Migne PL 2, 473 A], *matrimonium quod non rite diremptum est; manente matrimonio nubere adulterium est*. Ita si conditionaliter prohibuit non dimittere vxorem, non in totum prohibuit. Et quod non in totum prohibuit, in totum permisit. Idem paulo post [ibid.; CSEL 47, p. 534, ll. 20–21; Migne PL 2, 473 B: *habet itaque et Christum assertorem iustitiae diuortii*. Dices Tertullianum non audiendum, quum seipsum submouerit ab ecclesia. Verum in hac parte non fuit a quoquam orthodoxo notatus, notandus vtique, si haec opinio dissensisset ab ea quae tunc erat orthodoxorum.”

146–147 ait ... *Scriptura* Cf. Dietenberger, *Phimostomus*, p. 231: “Non hic quaerimus quid is vel alter de diuortio scripserit, sed quid Deus praecepit et in Scripturis suis agendum reliquerit.”

148–149 *Caietanus* ... *docet* Thomas de Vio Caietanus, *Opera omnia quotquot in sacrae Scripturae expositionem reperiuntur...*, I, Lugduni, 1639, p. 480, on *Dr.* 24, 1: “Iuxta Hebraeum habetur: *quia inuenit in ea detectionem rei*. Eaedem dictiones hic scribuntur quae scriptae sunt in praecedenti capitulo [23, 14] tractando de operiendis egestis dicendo de Deo: *et non videbit in te detectionem rei*. Causa itaque dandi libelli repudii obscura valde scribitur dicendo: *quia inuenit in ea detectionem rei*, non explicando cuius rei. Hinc enim duntaxat conditiones tres rei detectae insinuatur, prima quod sit in ipsa muliere, secunda quod sit nouiter patens viro, et tertia quod sit res suapte natura exosa; hanc enim conditionem insinuat detectio, secundam inuentio, et primam pronomen. Fuisse autem olim ambiguam rem hanc testatur quaestio mota a Phariseis in euangelio Matthaei.”

150 foeditatem tegendum sit, ac ingenue pronunciat mulierem, si dimissa nupsisset alteri, non peccare, nec virum, si repudiata vxore duxerit alteram.

Viro Phimostomus fatetur fuisse ius ducendi alteram non ob diuortium, sed ob permissam olim Iudaeis facultatem simul habendi plures vxores. Id si verum est, frustra Christus dixit Matthaei cap. xix *quicumque dimiserit uxorem suam nisi*
 155 *causa fornicationis, et aliam duxerit, moechatur*, concesso quod Christus hic nihil docet noui, sed tantum exponit legis mentem. Imo probabile est eam facultatem, qua patriarchae quidam ac reges vsi sunt fortassis ex instinctu spiritus, multo ante Christi aduentum fuisse abrogatam Israhelitico populo iam satis multiplicato. Nullus enim locus est in Veteri Testamento qui permittit vt vnus haberet plures
 160 vxores. Tantum extant aliquot exempla eaque pauca in sanctis.

Illud argumentum meum non attingit, si diuortium legis nihil erat nisi seiunctio a conuictu domestico, quur Leuit. xxi et Ezech. xliiii sacerdos vetatur ducere viduam aut repudiatam? *Permittebatur*, inquit, *et illa nubere, sed vt polluta*. Si adulterium committit repudiata si societur alteri viro, qua fronte dicitur nubere?
 165 Nam ‘nubere’ coniugii verbum est, non scortationis. Nec aliter repudiata dicitur polluta quam vidua, quia a viro cognita est. Aliquid impuritatis habet quae iam viro cognita est, eoque sacerdos vetatur illam ducere, non quod indigna sit marito, sed quod dignitatis sit sacerdotalis virginem intactam ducere. Virginitas enim et apud ethnicos semper habuit decus et gratiam suam. Praeterea quur
 170 liberi ex posteriore coniugio nati pro legitimis habebantur, si adulterinae erant nuptiae?

Proinde si nec ex verbis legis nec ex verbis prophetarum vlllo pacto liquet per ‘rem aliquam foedam’ proprie significari adulterium, aut per ‘dimissionem’ proprie significari segregationem conuictus domestici manente vinculo coniugii, nec
 175 aliud sonant verba Christi quam legis, nisi quod aliquid relaxans de prima lege lata in paradiso minus concedit christianis quam Moses concesserat Iudaeis, diuortii causas astringit ad vnam, quod aliud diuortium poterant intelligere Iudaei aut etiam discipuli tum temporis nihil aliud quam Iudaei nisi quod ex lege didicerant? Nec enim Dominus vlllo verbo significat illis hoc diuortii genus quod
 180 hic vult et apud Iudaeos solum fuisse. Sed discipuli dicunt, *si sic est causa homini cum vxore, melius est non ducere*. Non ideo videtur eis dura coniugii conditio quod repudiata vxore non liceat alteram ducere, sed quod ob vnam tantum causam concessum esset ab vxore liberari, quum lex ob multas causas permisisset repudium, et nonnullae mulieres habent vicia non minus molesta quam adu-
 185 lterium.

Quod si vrgemus illud πολυθρόλλητον *quod Deus coniunxit, homo ne separet*, ne hoc quidem diuortium, quod nunc ob multas causas permittit ecclesia, licitum erit. Deus enim initio sic coniunxit, vt essent duo in carnem vnam; vnam carnem, vt ipsi interpretantur, facit coniunctio corporum. At hanc adimunt sibi qui
 190 faciunt hodie diuortium. Itaque qui thoro separantur, contra praeceptum Domini separantur, praesertim quum ‘separandi’ verbum proprie exprimat diremptionem societatis domesticae. Nam Matthaeus dicit χωρίζέτω, quemad-
 LB 959

modum 'adhaerebit', προσκολληθήσεται; et 'coniunxit', συνέζευξεν, exprimit indiuiduam vitae societatem.

195 Hic confugit ad Paulum apostolum dominicae mentis interpretem. Is ad Romanos septimo scribit *mulierem alligatam viro, quamdiu viuit vir eius*, etc. Primum constat hic Apostolum non tractare quaestionem de diuortio, sed ex lege ducit similitudinem ad euincendum eos qui profitebantur euangelium amplius

187 licitum *BAS*: illicitum *A*.

198 amplius *BAS*: amplexos *A*, sed cf. *Annot. in*

NT, LB VI, 700 E: "persuadeat ... non amplius illos teneri legis ceremoniis".

150–151 *ingenue ... alteram* Caietanus, *op. cit.*, I, p. 481, on *Dt. 24, 2–3*: "Ex hoc quod repudiata libere poterat nubere alteri clare patet solutum fuisse vinculum prioris coniugii; alioquin adulterii rea esset nupta alteri. Nul- lum ergo peccatum repudiata committebat nubendo alteri, quum mulier soluta a lege viri libere possit nubere." Caietanus does not mention the case of a divorced man who remarries.

152–153 *Viro ... vxores* Cf. Dietenberger, *Phimostomus*, p. 221 sq.: "Ex hoc eodem Domini responso claret non aliorum legis repudium quam euangelii diuortium tendere, nimirum ad solam vxoris e domo dimissionem, non autem ad alterius superinductionem, quam tamen lex tunc admisit non ob repudium, cum etiam ante repudium permitteretur, sed ob diuinam dispensationem tunc temporis vxorum pluralitatem, quam hodie sustulit, concedentem. Et propter hoc poterat vir impune post repudium aliam superinducere vxorem, quum alioqui fuisset cum vna contentus."

154–155 *quicunque ... moechatur* *Mt. 19, 9*.

157 *patriarchae quidam* Abraham, Jacob, *reges* E.g. David, Solomon.

162 *Leuit. xxi* Vs. 13.

Ezech. xliiii Vs. 22.

162–163 *sacerdos ... repudiatam* Cf. *Er. Annot. in NT, LB VI, 698 E–F* (p. 475 R.-S.): "Siquidem licuisse Iudaeis etiam mulieribus a repudio alteri nubere vel illud est argumento, quod sacerdos prohibetur repudiatam ducere; quae lex superuacanea esset, si non erat fas repudiatae cuiquam nubere."

163 *Permittebatur ... polluta* Cf. Dietenberger, *Phimostomus*, p. 222: "Similiter vxori dimissae contrahere cum alio impune apud legem permittebatur, licet polluta et abominabilis facta reputaretur."

175–176 *prima ... paradiso* *Gn. 2, 24* as quoted in *Mt. 19, 5* and *Mc. 10, 7*.

178 *discipuli ... Iudaei* Cf. *Er. Annot. in NT, LB VI, 698 E* (p. 475 R.-S.): "A Iudaeis inter-

rogatur [Christus], Iudaeis respondet. At illi nullum aliud nouerant diuortium nisi quod adimeret ius repetendi dimissam et daret ius ducendi alteram."

180–181 *si ... ducere* *Mt. 19, 10*

186 *quod ... separet* *Mt. 19, 6; Mc. 10, 9*. Cf. *Er. Annot. in NT, LB VI, 698 D–E* (p. 475 R.-S.): "Porro quod obiicitur ex eodem loco: *quod Deus coniunxit, homo non separet*, non magno negocio solui potest. Hoc Deus coniunxit quod rite coniungitur; hoc Deus dirimit quod recte dirimitur. ... Apud christianos facillime coit coniugium, et semel initum nullo pacto potest diuelli. ... Caeterum vbi cognitio causis episcopus aut alii legitimi iudices dirimunt huiusmodi matrimonium, non hoc separat homo quod Deus coniunxit, sed quod male conglutinavit pueritia, quod vinum, quod temeritas, quod inscitia, quod male per lenas ac lenones, suos diaconos, coniunxerat diabolus, hoc per suos ministros recte dirimit Deus."

188 *ut ... vnam* Cf. *Gn. 2, 24*.

189 *ut ... interpretantur* Cf. Dietenberger, *Phimostomus*, p. 214: "At quomodo erunt in vna carne vel vna caro, nisi nuptiarum interuen- erit copula?"

192 *Matthaeus ... χωριζέτω* Cf. *Mt. 19, 6*.

193 *'adhaerebit', προσκολληθήσεται* Cf. *Mt. 19, 5*.

'coniunxit', συνέζευξεν Cf. *Mt. 19, 6*.

196 *mulierem ... eius* Cf. *Rom. 7, 2*. Cf. Dietenberger, *Phimostomus*, p. 218: "Quid clarius expectamus? *Quaecunque*, inquit, *mulier sub viro est viuente viro alligata est legi*, haud dubium coniugali, sed factio ex causa in lege permessa diuortio adhuc manet *mulier sub viro*, quia *a lege viri non soluitur*, inquit, nisi mortuus fuerit vir eius. Ergo factio diuortio adhuc manet alligata legi coniugali; per diuortium itaque non soluitur coniugale vinculum."

196–199 *Primum ... ceremoniis* Cf. *Er. Annot. in NT, LB VI, 700 E* (pp. 477–478 R.-S.):

non teneri legalibus ceremoniis. Constat autem nihil esse necesse vt similitudo
 200 docendi causa adhibita quadret per omnia; satis est congruere in hoc ad quod
 declarandum adhibetur; quemadmodum Dominus aduentum suum comparat
 nocturno perfossori. *Legem autem viri* Paulus ius viri vocat. Ius viri est autoritas
 in vxorem et potestas petendi obsequium. Atqui hoc ius amittitur hoc nouo
 205 diuortio. Proin iuxta Paulum et hoc illicitum esset. Hic igitur locus geminum
 habet scrupulum, vnum quod per similitudinem adhibetur, alterum quod si ver-
 bis vrgeamur, illicita erit et a thoro seiunctio. Quod si duxerit hic subaudiendum
 ‘excepta causa fornicationis’, duplex erit incommodum, alterum quod exceptio
 non quadret ad id quod agitur – vult enim legem quam viri nomine designat
 210 videri mortuam, non offensam –, alterum quod si idem valet mors viri et ob
 adulterium repudiatio, licebit et hodie repudiatis alteri nubere. Insuper Apostolus
 illic de muliere loquitur, non de viro. Nam lex nullum repudii ius concessit vxori,
 sed viro concessit. Hic rursus obiicitur par amborum conditio, verum ea nus-
 quam expressa est sacris litteris, de quo mox plura dicemus.

Restat locus I Corint. cap. vii, *his qui matrimonio iuncti sunt, praecipio, non*
 215 *ego, sed Dominus, mulierem a viro non discedere; quod si etiam discesserit, manere*
innuptam, aut viro suo reconciliari. Et vir vxorem suam non dimittat. Hic Paulus
 nihil excipit, quum Dominus, cuius praeceptum allegat, exceperit adulterium.
 Sed Ambrosius ait hic subaudiendam exceptionem adulterii; vt hoc largiamur,
 attamen in parte posteriore duntaxat subaudienda est ‘et vir vxorem non dimit-
 220 tat’, propterea quod neque Christus neque lex permittit vxori facere cum marito
 diuortium ob adulterium viri. Id quod eodem in loco manifeste tradit Ambro-
 sius, si illius nos vrget autoritate. Cum autem Apostolus dicit *mulierem a viro non*
discedere, de diuortio loquitur quod molitur vxor offensa viri moribus. Alioqui
 frustra fuisset additum *et vir vxorem non dimittat*. Bis enim diceret idem; siqui-
 225 dem discedit repudiata et dimittit repudiator. At nusquam legimus vxori permis-
 sum repudiare virum. Ex hoc loco, qui solus profertur, euidenter probari non
 potest. Apostolus igitur quod erat perfectionis nomine Domini proponit, ne fiat
 omnino seiunctio, ne adulterii quidem causa, quod inter perfectos non incidat
 tantum flagitium, sed maneat indiuisa copula, quemadmodum fuit in prima
 230 matrimonii institutione. Neque enim Dominus praecepit vt vir adulteram repu-
 diet, sed hoc concedit infirmitati nostrae; ac Paulus appellat hoc *praeeptum*
Domini. Sed si mulier praeter ius concessum se subtraxerit a viro, iam suo
 nomine consulit illi Apostolus vt maneat innupta, aut si se non continet, ignos-
 cat viro, et cum illo redeat in gratiam. Atque hoc Ambrosius *Apostoli consilium*
 235 appellat, quod magis expediat spe reconciliationis viuere solam quam alteri adul-
 terino coniugio adhaerere. Tum is qui scripsit commentarios in omnes Pauli epis-
 tolas quos Hieronymi titulo legimus idem sentit addens hoc esse melius. Ambro-
 sii verba sunt haec: *hoc Apostoli consilium est, vt si discesserit propter malam*
conuersationem viri, iam innupta maneat. Alterius verba sic habent: *si ob aliquam*
 240 *causam discesserit, alii non nubat, aut viro suo, si voluerit, reconcilietur, quia hoc*
 LB 960 *quam alteri nubere melius esse manifestum est.* Ambrosius hoc quod additur Pauli

consilium vocat, nec dicit 'propter adulterium', sed *ob malam viri conuersionem*, qui sermo latius patet. Item alter dicit *ob aliquam causam*, vt de multis intelligatur, et dicit *melius est*, non dicit 'necesse est'. Sed viro, cui ius est ob coniugis adulterium eam repudiare, non praecipit Apostolus vt maneat coelebs, ni malit vxori reconciliari. Quur autem plus iuris concessum sit viro quam vxori multae causae reddi possunt, quas hic commemorare non est necesse. Scio quosdam aequare virum et mulierem in legibus coniugii, sed Paulus aequat illos in vsu coniugii tantum, quum ait, *vir non habet potestatem corporis sui, sed mulier, similiter et mulier*, non in iure repudiandi. Alioqui vult vxorem viro subditam esse, et virum *caput vxoris* appellat. Et Petrus vxores ad exemplum Sarae prouocat, quae maritum appellabat *dominum*. Tantum abest vt pari sint conditione. Sed done-

206 duxerit A: dixerit BAS, quod magis arridet; sed exemplar nisi in erroribus evidentibus relinquendum esse duxerim.

240 viro suo si voluerit scripsi ex Hieronymi edi-

tionibus (cf. Migne PL 30, 766 D): viro suo si noluerit A, si alteri nubere voluerit BAS suo Marte.

"Non agit hic Paulus de diuortio, sed similitudinem adducit Iudaeis ex ipsorum lege, qua doceat ac persuadeat antiquata iam Mosis lege per euangelium non amplius illos teneri legis ceremoniis, quum Christo nouo sponso nupserint."

199–201 Constat ... adhibetur Cf. Fr. Annot. in NT, LB VI, 700 E (p. 478 R.-S.): "Nec est necesse similitudinem aut parabolam quadrare per omnia ... Satis est si hactenus congruant, quatenus declarant id cuius gratia adhibentur."

201–202 Dominus ... perfossori Cf. Mt. 24, 43–44; Lc. 12, 39–40.

202 Legem ... viri Cf. Rom. 7, 2.

204 Proin ... esset Cf. Er. Annot. in NT, LB VI, 700 F (p. 478 R.-S.): "Alioqui si quis vrgere velit hunc Pauli sermonem iuxta id quod verba sonant, ne adulteram quidem fas erit dimittere; nihil enim excipit."

213 max Below, ll. 246–260.

214–216 his ... dimittat 1. Cor. 7, 10–11.

216–218 Hic ... adulterii Cf. Er. Annot. in NT, LB VI, 701 B (p. 478 R.-S.): "Primum quod Paulus nusquam addit exceptionem euangelicam, Ambrosius monuit vbique esse suppleendam, ne videatur Apostolus pugnare cum praeceptis sui domini."

218 Ambrosius ... adulterii Cf. Ambrosiast. in 1. Cor. 7, 11; CSEL 81, 2, p. 75, ll. 6–7; Migne PL 17, 230 B: "subauditur autem: *excepta causa fornicationis*." Cf. Dietersberger, *Phimostomus*, p. 218: "... nisi ob causam a Domino permissam; quod Ambrosius monuit suppleendum ..."

221–222 tradit Ambrosius Cf. Ambrosiast. in 1. Cor. 7, 11; CSEL 81, 2, p. 75, ll. 7–11; Migne PL 17, 230 B, quoted above, note on l. 145.

233–234 consulit ... gratiam Cf. Er. Annot. in NT, LB VI, 701 D (p. 479 R.-S.): "Vetuisse igitur videtur Paulus ne ob vulgares offensas vxor virum relinqueret. Quod si factum esset, abstineret a secundo coniugio, ne non liceret ad pristinum redire reconciliatis animis. Neque enim probat vt diuulsa a viro maneat innupta viro nolente, sed hoc mauult quam iterato matrimonio nouo vetus aboleri."

236–237 is ... legimus This commentary is, as is now generally assumed, an adapted version of an original work by the heretic Pelagius.

238–239 hoc ... maneat Ambrosiast. in 1. Cor. 7, 11; CSEL 81, 2, p. 74, ll. 20–22; Migne PL 17, 230 A.

239–241 si ... est Ps. Hier. Comm. in 1. Cor. 7, 11; Migne PL 30, 766 D (cf. Migne PL Suppl. I, 1201).

244–246 Sed ... reconciliari Cf. Fr. Annot. in NT, LB VI, 701 C (p. 478 R.-S.): "Virum tantum hortatur [Apostolus sc.], ne ob offensas huiusmodi vxorem abiiciat. Non addit autem 'quod si abiecerit, maneat coelebs, aut vxori suae reconcilietur'. Id enim annotauit Ambrosius, etiamsi Augustinus vult vbique par esse ius tam vxori quam viro; quod vt fortiter ac constanter asseuerat, ita non est quo certum doceat."

249–250 vir ... mulier 1. Cor. 6, 4.

251 caput vxoris 1. Cor. 11, 3.

Petrus 1. Petr. 3, 6 (cf. Gn. 18, 12).

mus vxori permissum repudiandi ius ob adulterium, si post repudium manet
 coniugii vinculum, quomodo illa Paulo dicitur *ἄγαμος*, hoc est 'coelebs', quum
 255 obligata sit viro? Aut quomodo Ambrosius hoc appellat *consilium*, quod nullo
 modo licet secus facere? Ex hoc igitur loco non conuincitur euidenter mulieri
 repudiatæ iuxta legis permissum ac Domini concessionem non licere alteri
 nubere. Perspicuum igitur est Paulum hic loqui de muliere quæ illicite discesse-
 rit, quum non habeat diuertendi ius. Alioqui et de viro subiecisset 'maneat coe-
 260 lebs aut vxori reconcilietur'.

Quid quod ipsa exceptio nonnihil habet scrupuli, quem quum iste profiteatur
 se discussurum, obliuione, vt opinor, non praestat quod pollicetur? Prisci doctores
 ad totum illum sermonem referunt, *nisi ob fornicationem*; ac tum sensus erit per-
 mittere viro vt citra crimen adulterii ducat aliam, et illa citra crimen nubat alteri. At
 265 diuus Augustinus hanc particulam *excepta causa fornicationis* refert ad id quod
 habetur, *facit eam moechari*; nam qui adulteram abiicit, non facit moecham, sed
 iam moechatam reiciit. Hoc commentum ille repperit, ne ex verbis Domini liceat
 post repudium nouare coniugium. Id fateor ita dictum, vt ingenii subtilitas laudari
 possit citius quam veritas. Nam aliud sonant verba euangelistæ cap. xix: *qui-*
 270 *cunque dimiserit uxorem suam nisi ob fornicationem, et aliam duxerit, moechatur*.
 Hic exceptio in medio posita demonstrat referri ad complexum duarum partium,
qui dimiserit, et aliam duxerit. Certe ad posteriorem proprie referri non potest.
 Sentit igitur euangelista: qui praeter legitimam causam dimittit vxorem, praebet
 illi materiam adulterii, et qui praeter causam legitimam repudiatam duxerit, moe-
 275 chatur, quia dormit cum aliena. Ex hoc sequitur: qui ob causam a Domino expres-
 sam dimiserit et aliam duxerit nec moechatur ipse nec vxori praebet adulterii cau-
 sam, quod repudiatæ legitime liceat alteri nubere si est intemperans.

Vnde ergo euidenter probatur hoc nouum diuortium quo vir et vxor segre-
 gantur manente nodo Herculano? Ex Pauli loco nihil potest euinci, nisi quoniam
 280 vxor nullum habet ius repudiandi virum, si offensa decesserit, ne cum adultero
 contrahat matrimonium. Secus si a viro legitime fuerit repudiata.

Omitto nunc referre quid orthodoxi veteres scriptum reliquerunt de matrimo-
 nio. Nam iste nihil moratur illorum auctoritatem, nisi cum pro ipso faciunt. Ori-
 genem fortassis et Tertullianum reiciet; at hos nemo non fatetur in peritia sacra-
 285 rum literarum fuisse et Ambrosio et Augustino superiores. Sed in hoc articulo
 nunquam notati sunt ab ecclesia, vtique notandi si fuisset error. Si quid lapsi
 sunt, imputatur antiquitati, quæ nondum de multis pronunciarat. Origenis
 errores diligenter notati sunt; hic nunquam fuit obiectus. Tertullianum non sen-
 sisse cum Montani stolidissimo dogmate vel illud arguit, quod mox ab ea fac-
 290 tione segregauit sese. Notatus est quod improbarit digamiam; quod repudiata
 vxore viro permittit alteram ducere nunquam fuit reprehensus. |

LB 961 Superest igitur ecclesiae vel interpretatio vel constitutio. Sequor quo vocat;
 quanquam ille testatus est se nolle vt humanis praesidiis, sed ex Scripturis cano-
 nicis euidenter demonstraturum iuxta literalem sensum nec viro ob fornicatio-
 295 nem repudianti nec mulieri repudiatæ phas esse nouare matrimonium.

Relegat nos ad decreta patrum, causa xxxii quaestione vii. Atque illic reperio
 citatos homines quorum hic auctoritatem non recipit. Nec enim quicquid refertur
 in Decretis ecclesiae lex est, quum illic frequenter recitentur veterum opiniones
 ex diametro inter se pugnantes, nonnullae etiam haereticæ, si quis tueri contenda-
 300 dat. Atque in hac quaestione primas tenet Augustinus, quem fateor vbique incul-
 care quod nunc sequitur ecclesia. Sed non est impietas, opinor, alicubi de Augusti-
 ni sententia dubitare. Citatur illic Gregorius, qui propter adulterium repudiatae
 ne mortuo quidem viro permittit potestatem nubendi, quam Paulus illi non
 negat. An quum a nobis illorum scripta citantur, vocantur 'hic' et 'ille', quum in
 305 Decretis citantur, subito fiunt νομοθέται? Sed Gratianus decernit. Quid? *His*,
 inquit, *autoritatibus evidentissime monstratur, quod quicumque causa fornicationis*
uxorem suam dimiserit, aliam illa viuente ducere non poterit, et si duxerit, reus adul-

277 legitime BAS: legitimæ A.

254 ἄγαμος I. *Cor.* 7, 11.

261 *ipsa exceptio* Viz., the words "nisi causa fornicationis" in *Mt.* 19, 9.

261–262 *iste ... discussurum* Cf. Dietenberger, *Phimostomus*, p. 220: "At his forsitan ob stare videtur exceptoria clausula in euangelicis verbis expressa, videlicet 'excepta fornicationis causa', 'nisi ob fornicationem', qua Dominus nouas facto diuortio concedere videtur nuptias, praecipue si diuortium ob fornicationem sit admissum. ... Respondeo: nisi Dominus Christus hunc Pharisaeorum cauillum iamdudum repulisset, anxius pro soluendo labor fuisset. Quicquid enim a quouis orthodoxo diceretur, a nasutulis nostris aliter interpretantibus temere repellere-tur. Hanc autem Scripturam quum ipsa discussisset veritas, illius interpretationi humana merito cedit traductio".

265 *diuus Augustinus* Cf. Aug. *De serm. Dom.* 1, 16, 47 (CCSL 35, p. 52, l. 1120 – p. 53, l. 1133; Migne *PL* 34, 1253). Cf. Er. *Annot. in NT*, *LB VI*, 697 E (p. 474 R.-S.) (words between {} added in ed. 1522): "Postremo particulam exceptionis huc detorqueamus, non vt ius faciat marito repudiandi, sed vt si repudiet, non facturus sit adulteram, quandoquidem iam adulteram abiicit. {Nam id Augustini commentum est.}"

279 *nodo Herculano* Cf. Er. *Adag.* 848, *ASD II*, 2, pp. 367–368; Otto 803.

283–284 *Origenem* Origen (c. 185 – c. 254) was deposed from priesthood by his bishop; his doctrines were condemned by subsequent authorities.

284 *Tertullianum* Tertullian (c. 160 – c. 225) became an adherent of Montanism around

the year 206.

289 *Montani* Montanus (from Phrygia) was the leader of an apocalyptic sect which was active from the second half of the 2nd century onwards. Montanism disallowed second marriages.

289–290 *mox ... sese* As a result of his passionate character, Tertullian came at odds with Montanism around 213; afterwards, he was the leader of a sect of Tertullianists (thus Aug. *Haer.* 86; *CCSL* 46, 338 sq.; Migne *PL* 42, 46 C).

290 *Notatus ... digamiam* Cf. Aug. *Haer.* 86 (*CCSL* 46, p. 339, ll. 20–23; Migne *PL* 42, 47): "Tertullianus factus haereticus ... quia coepit etiam secundas nuptias contra apostolicam doctrinam tamquam supra damnare".

293 *testatus ... praesidiis* Cf. Dietenberger, *Phimostomus*, p. 212.

296 *Relegat ... patrum* Cf. Dietenberger, *Phimostomus*, p. 222: "Sensum quem ecclesia pro literaliter determinat nemo literaliter addubitare debet. At alium quam qui de diuortio dictus est ex litera non pronunciat, vt patet xxxii q. vii."

causa xxxii quaestione vii Cf. *Decr. Grat. C.* 32 q. 7 (col. 1139–1148 Friedberg).

297 *homines ... recipit* Cf. above, ll. 282–283.

300 *primas ... Augustinus* Cited in *Decr. Grat. C.* 32 q. 7 c. 1–4; 6; 10–11; 13; 27.

302 *Citatur ... Gregorius* Refers to *Decr. Grat. C.* 32 q. 7 c. 22 = *Epist. pontif.* 1956 (spurious).

303 *Paulus* Cf. *1. Cor.* 7, 39.

304 *'hic' et 'ille'* Cf. above, l. 146.

305–308 *His ... erit* Dictum Gratiani post *C.* 32 q. 7 c. 16.

310 *terii erit. Verum idem mox subiicit: his ita respondetur: hae auctoritates de his loquuntur quorum continentiam carnalis infirmitas non impedit, vel de his qui praestantes causam dissidii aliorum coniunctione se reddiderunt indignos.* Bella definitio! Fruatur ea Phimostomus, et fateatur eos qui post repudiatam vxorem non possunt continenter viuere non peccare si ducant aliam. Iam in Decretalibus quid aliud refertur quam rescripta pontificum aut decreta episcoporum? Quanquam illuc nihil reperio quod ad hoc argumentum proprie facit. Atqui demonstrauimus
 315 et episcopos prouinciales et pontifices Romanos non solum de matrimonio, sed de aliis quoque rebus grauissimis diuersa sensisse, et priorem sententiam posterioribus cogitationibus fuisse correctam. Idem factum est de decretis veterum synodorum non paucis. Semper quidem ecclesia habuit spiritum sponsi sui, sed ita visum est illi suo tempore quaedam patefacienda reseruare. Credimus et apostolis adfuisse Christi spiritum, tamen Petrus a Paulo reprehensus est, ac dissensio incidit inter Paulum et Barnabam, quum spiritus ipse semper sibi consentiat. Probabile est et sacris ecclesiae doctoribus non defuisse spiritum, at interdum labuntur, et nonnunquam inter se pugnant. Credibile est et Romanis pontificibus adesse spiritum, et tamen Celestini decretum ab Innocentio tertio rescissum est,
 325 Pelagii a Gregorio, Mutinensis ecclesiae decretum ab Innocentio, Ioannis xxii placita a Nicolao damnata sunt, non de rebus quibuslibet, sed de necessariis et ad sacramenti substantiam pertinentibus, nisi forte parum interest inter maritum et adulterum, inter coniugium et adulterium. Olim non erat impium credere Spiritum Sanctum a solo Patre procedere, nunc secus est definitum. Olim satis erat credere corpus Domini adesse per consecrationem sacerdotis, post inuenta est transsubstantiatio. Olim vniuersa ecclesia praesertim occidentalis credebat infanti baptizato nihil prodesse lauacrum ad salutem nisi mox dato corpore et sanguine Domini. Ad id constringi se putabat verbis Domini Ioannis vi, *amen dico vobis, nisi manducaueritis carnem Filii hominis et biberitis eius sanguinem, non habebitis vitam in vobis.* Eum locum nunc aliter interpretatur ecclesia.

340 Quid quod ipse locus hic suppeditat nobis argumentum? Apostolus suadet vt vxor fidelis adhaereat viro infideli, si modo ille non quaerat diuortium. At id hodie vetat ecclesia. Si respondeant Paulum hoc consuluisse, non praecepisse, idem probabiliter dicitur de loco proxime praecedente. Quod si toties in tam
 LB 962 grauibus rebus ecclesia priores cogitationes posterioribus correxit, quur existimemus nunc abbreviatam esse manum Domini? Aut quur ineptum | putat cum tam reuerenti praefatione disputare de argumento de quo libere dubitant atque etiam pronunciant primi nominis iureconsulti, de quo diuersa tradunt eximii veteresque doctores ecclesiae, de quo sic loquutus est Dominus, vt illius verba magis
 345 faciant pro sententia quam prisci quidam interpretati sunt? Praesertim quum hic

308–310 *his ... indignos* Dictum Gratiani ante C. 32 q. 7 c. 17.

312 *in Decretalibus* A reference to the so-called *Liber Extra* or *Decretales Gregorii IX*, part of the *Corpus iuris canonici*.

314 *demonstrauimus* Reference to the annotation on 1 *Cor.* 7, *LB VI*, 696 B – 697 C (pp. 471–473 R.-S.).

317–318 *Idem ... paucis* Cf. *Er. Annot. in NT*, *LB VI*, 696 C–D (p. 472 R.-S.).

- 320 *Petrus ... est* Cf. *Gal.* 2, 11–14; G.H.M. Posthumus Meyjes, *De controversie tussen Petrus en Paulus. Galaten 2:11 in de historie*, 's-Gravenhage, 1967.
- 320–321 *dissensio ... Barnabam* Cf. *Act.* 15, 35–41.
- 324 *Celestini ... est* Cf. *Er. Annot. in NT, LB VI*, 696 F (p. 472 R.-S.): "... Innocentius tertius ac Celestinus de matrimonio dirimendo prorsus pugnancia definierunt. Quorum hic ius facit alteri coniugum iterare matrimonium, si alter fuerit in haeresim prolapsus, Innocentius negat, quemadmodum legitimus libro Decretalium quarto, titulo de diuortiiis, capite Quanto [= *Extra* 4, 19, 7]. Nec illic dissimulat Innocentius quendam praedecessorem suum secus statuuisse, Celestinum indicans..." Celestine III was pope 1191–1198; Innocentius III 1198–1216.
- 325 *Pelagii a Gregorio* Cf. *Er. Annot. in NT, LB VI*, 696 F – 697 A (p. 473 R.-S.): "Praeterea Pelagius, vt extat in Decretis distinctione trigessimaprima, cap. ante triennium [= *Decr. Grat.* D. 31, 1], constituerat, vt hypodiaconi Siciliae ab vxoribus abstinere quas ante constitutionem legitime duxerant. Id decretum velut iniquum et cum euangelico pugnant praeccepto retractat et abrogat Gregorius eius nominis primus, qui Pelagio successit, statuens vt in posterum nemini ad eum ordinem pateret aditus nisi vouisset castitatem." Pelagius II was pope 579–590; Gregory I the Great 590–604.
- Mutinensis ... Innocentio* Cf. *Er. Annot. in NT, LB VI*, 697 A-B (p. 473 R.-S.): "Ad haec sculis aliquot hanc sententiam complexa est ecclesia Mutinensis, vt qui contraxisset cum Barbara verbis legitimis et ex animo sed non intercedente coitu, postea contraheret cum Cornelia et coitum adiungeret, cogeretur priore relicta posteriori conuiuere. Id palam rescindit Innocentius Romanus pontifex ex diametro, quod aiunt, diuersam pronuncians sententiam, videlicet priorem esse legitimam vxorem, quod cum posteriore sit actum adulterium esse non matrimonium, vt proditum est libro Decretalium epistolarum quarto, titulo quarto, cap. Tuas dudum [= *Extra* 4, 4, 5] et eiusdem tituli capite Licet [= *Extra* 4, 4, 3] Alexander tertius indicat suo rescripto fuisse statutum ac definitum aliquando a praedecessoribus suis, id est Romanis pontificibus, quod in Mutinensi ecclesia damnat Innocentius. Quanto id periculosius quam causa diuortii? Et tamen hic decreta pontificum mutauit Romanus pontifex." *Mutinensis ecclesia* is the church of Modena.
- 325–326 *Ioannis ... sunt* Cf. *Er. Annot. in NT, LB VI*, 696 E-F (p. 472 R.-S.): "... nonne papa Ioannes vigesimus secundus et Nicolaus decretis totis inter se pugnant idque in his quae videntur ad fidei negocium pertinere? Quorum alter pronunciauit iudicialiter ... Christum et apostolos nihil habuisse nec in commune nec priuatim, alter contra pronunciat habuisse. Id ex ipsorum Extrauagantibus [*Extravag. Joan. XXII*, 14, 4; *Sextus* 5, 12, 3] licebit cognoscere..." John XXII was pope 1316–1334; Nicholas III 1277–1280.
- 328–329 *Olim ... definitum* Cf. *Er. Annot. in NT, LB VI*, 696 C (p. 472 R.-S.): "Non erant haeretici qui olim credidissent Spiritum sanctum a Patre duntaxat procedere, et haud scio an maxima pars christianorum primitus ita crediderit. Expensa re definit ecclesia quod hodie sequimur."
- 329–331 *Olim ... transsubstantiatio* Cf. *Er. Annot. in NT, LB VI*, 696 C (p. 472 R.-S.): "In synaxi transsubstantiationem sero definiuit ecclesia; diu satis erat credere siue sub pane consecrato siue quocunq; modo adesse verum corpus Christi. Vbi rem propius contemplata est, vbi exactius expendit, certius praescrispit." The doctrine of transubstantiation was defined at the fourth Lateran Council (1215) (Denzinger³⁶ no. 802: "... transubstantiatis pane in corpus, et vino in sanguinem potestate diuina").
- 331–333 *Olim ... Domini* Cf. e.g. *Aug. Pecc. mer.* 1, 20, 26–27 (CSEL 60, p. 25, ll. 14–27, 4; Migne PL 44, 123–24); *LThK VI*² (1961), cols. 154–155 s.v. *Kinderkommunion*.
- 333–335 *amen ... vobis loh.* 6, 54.
- 335 *Eum ... ecclesia* The Council of Trent denied the necessity of the communion of infants (without expressly forbidding it); cf. Denzinger – Schönmetzer, no. 933.
- 336–337 *Apostolus ... diuortium* Cf. 1. *Cor.* 7, 13.
- 337–338 *At ... ecclesia* Mixed marriages were condemned by councils from the early fourth century onwards; from the beginning of the 13th century onwards they were considered null and void; cf. *LThK VIII*² (1963), col. 1206 s.v. *Religionsverschiedenheit*.
- 339 *loco ... praecedente* *Viz.*, 1. *Cor.* 7, 10–11.
- 341 *abbreviatam ... manum* Cf. *Is.* 59, 1.
- 343 *iureconsulti* Cf. *Er. Annot. in NT, LB VI*, 694 D; 695 A-C (pp. 469; 470–471 R.-S.) (Iohannes Andreae; Panormitanus; Hostiensis).
- 344 *doctores ecclesiae* Ambrose (or rather Ambrosiaster), Origen, Tertullian; cfr. above, ll. 145–146.

non impingatur error ecclesiae, quae sua constitutione Domini praeceptum non abrogat – vult enim et illa nullum esse diuortium –, sed Domini permissionem astringit, quemadmodum Dominus arctauit Mosi concessionem. Constat autem Romanum pontificem aut certe ecclesiam posse Scripturam canonicam interpretari, dilatare et astringere; per interpretationem declarat aliud sensisse Scripturam quam aliquando fuit receptum; per relaxationem concedit quod expresse non concessit lex diuina, veluti de diuortio propter haeresim aut apostasiam aut ingressum religionis; per astringitionem adimit aliquid e concessis, veluti quum vetat contrahi matrimonium in gradibus propinquitatis in lege veteri concessis nec in noua prohibitis, item ob affinitatem spiritualem; rursum quum dirimit matrimonium ratum ob professionem vitae monasticae, quum adimit viro ius diuortii, si ipse quoque sit adulter, aut si vxorem prostituerit aut suspectam cognouerit aut publice moechantem retinuerit. Quod si pontifex tantum valet in sacramentis nouae legis, quae solus Christus potuit instituere, et valet in his quae pertinent ad sacramenti substantiam, multo magis idem poterit in decretis synodorum vniuersalium, quarum autoritas a nonnullis aequatur euangelicis, sed hactenus opinor, si quod constituunt euidenter doceant ex canonicis literis. Nemo tamen haec in eam rapiat partem, quasi phas sit vlli priuato contemnere aut rescindere synodorum decreta; quod publica ecclesiae autoritate sancitum est, conuenit vt eiusdem autoritate mutetur, si id postulet ingens christiani gregis utilitas.

Hic auditorus sum ecclesiam nihil constituere de diuortio, nisi quod a Mose, quod a Domino et ab Apostolo expressum est. Quod ad Mosen attinet, videtur mihi hic disputator idem pati quod in Aesopicis fabulis accidit cani, qui dum captat vmbra carniū, veras carnes quas ore tenebat, amisit. Ita dum iste parum pudenter conatur Mosi legem de diuortio praeter veterum omnium auctoritatem cum Christi doctrina connectere, et in caeteris ratiocinationibus perdit auctoritatem. Quod ad Pauli locum attinet, si Apostolus scribens Corinthiis sentit de diuortio quod fit tantum adulterii causa, nihil diuersum dicit a dominica doctrina. Optat omnes esse perfectos, vt nullum oriatur diuortium. Id si non potest obtineri, consulit vxori ne cum alio contrahat matrimonium, quo facilius sit reditus in gratiam, qui desperandus esset, si post diuortium ab alio viro fuisset cognita. Donec enim qui repudiavit non duxit aliam, si mulier se continuerit, spes est reconciliationis. Hoc igitur vtiliter praecipit vxori, quae nullum habet ius ex permissu Domini sic diuertendi a marito vt nubat alteri, ne in veteri quidem lege, nisi maritus fuerit autor diuortii. Simili de causa suadet vxori christianae, ne discedat a viro non christiano, quod spes sit illum qui non horret christianae consortium aliquando coniugis opera conuersum iri. Sin agit de vulgaribus diuortiis, per quae solent mulieres offensae maritorum moribus a domestica consuetudine resilire, nihil hic locus adiuuat huius argumentationem, quandoquidem et vir qui simili modo repudiat vxorem vetatur aliam ducere.

Iam si fornicationis causa permittitur diuortium ob criminis enormitatem, sunt alia grauiora, veluti peccatum aduersus naturalem vsum, quod Paulus detes-

390 tatur aequae in foeminis atque viris, infanticidium, veneficium, pharmacis accersitus
 LB 963 aborsus. Sin ob id quod adulterium peculiariter pugnat cum fide coniugali,
 395 vtrum magis pugnat cum ea fide quae sui corporis copiam alteri facit, an quae
 viro molitur necem aut prolem natam conceptamue abolet? Fides enim coniugii
 non proprie sita est in mutuo vsu corporum, quum coitus non sit de necessitate
 matrimonii, sed indiuidua vitae societas et omnium fortunarum consortium.
 Certe quae in prolem peccat, peculiariter aduersus coniugii fidem peccat.

Quin ecclesia concedit vxori diuortium a conuictu viri, si exigat ab ea corporis vsuram secus quam natura statuit. Ob plures igitur causas ecclesia concedit diuortium quam ob adulterium, quam vnam excepit Dominus. At iste non patitur ecclesiam culmum, vt aiunt, latum digredi a literali sensu Scripturae.

398 exceptit A: accepit BAS, quod fortasse praetuleris.

352 *diuortio ... apostasiam* In this case, several authorities (popes Celestine III and Urban III) permitted the partner who remained loyal to the Christian faith to remarry; cf. above, I, 324; *Extra* 3, 33, 1; 4, 19, 7; A. Esmein – R. Génestal – J. Dauvillier, *Le mariage en droit canonique*, 2nd ed., Paris 1929–1935, I, pp. 258–259; II, pp. 95–96. However, this ruling was not generally accepted. Cf. Er. *Annot. in NT, LB VI*, 694 E (p. 470 R.-S.): "... lapsus in haeresim dirimat matrimonium etiam consummatum, et ita dirimat, vt ius fit ei qui perstiterit in fide alteri iungi"; *ibid.*, 695 A.

353 *ingressum religionis* Cf. below, I, 356.

354–355 *vetat ... prohibitis* "L'un des traits distinctifs du droit canonique, c'est la rigueur avec laquelle il prohiba, au moyen âge, le mariage entre personnes unies par les liens du sang. ... un système semblable n'était fourni par aucune des deux législations dont s'inspira principalement le droit canonique, la loi mosaïque et la loi romaine." (Esmein – Génestal – Dauvillier, *op. cit.*, I, p. 371).

355 *affinitatem spiritualem* In medieval canon law, the sacraments of baptism and confirmation were considered the source of a possible "cognatio spiritualis", which was an impediment to marriage. Cf. Esmein – Génestal – Dauvillier, *op. cit.*, I, pp. 401–414; *DDC III* (1942), cols. 952–970 s.v. Cognatio spiritualis (N. Iung).

355–356 *dirimit ... monasticae* Cf. Er. *Annot. in NT, LB VI*, 695 A (p. 470 R.-S.): "... de monasticae vitae professione nulli dubium est, quin dirimat matrimonium non consummatum ..."

356 *matrimonium ratum* Canon law distinguishes between "matrimonium initiatum"

and "matrimonium ratum"; once the partners have used their marital rights, the latter is called "matrimonium consummatum". Cf. *DDC VI* (1957), col. 741 s.v. Mariage en droit occidental (R. Naz).

356–357 *adimit ... adulter* Cf. Esmein – Génestal – Dauvillier, *op. cit.*, II, p. 107, quoting from Hostiensis, *Summa*, p. 387: "Primus casus est, si ipse eodem vitio laborat; nam si in casu praecedenti vir excipit de adulterio, ipsa replicabit de eodem vitio; et si maritus accuset, ipsa excipiat."

357–358 *vxorem ... cognouerit* Cf. Esmein – Génestal – Dauvillier, *op. cit.*, II, pp. 107–108.

publice ... retinuerit Cf. *Decr. Grat. C.* 32, q. 1, c. 1.

367–368 *ecclesiam ... expressum est* Cf. Dietenberger, *Phimostomus*, p. 222: "Consecrarium igitur est eandem esse cum ecclesiae tum Scripturae etiam ad literam intellectae de diuortio sententiam

369 *in Aesopicis fabulis* Aesop. 136.

371–372 *conatur ... connectere* Cf. Dietenberger, *Phimostomus*, p. 221: "... claret non aliorum legis repudium quam euangelii diuortium tendere ..."

373 *scribens Corinthiis* Cf. 1. *Cor.* 7, 10–11.

381–382 *suadet ... christiano* Cf. 1. *Cor.* 7, 13.

388–389 *Paulus ... viris* Cf. *Rom.* 1, 26–27.

390 *aborsus* = 'abortus'; on this spelling cf. J.H. Waszink's note on *Lingua*, *ASD IV IA*, p. 65, l. 223.

399 *culmum ... latum* Latin translation of the Dutch expression "een stroobreed"; cf. *Adag.* 406 (*Latum vnguem*), *ASD II*, I, p. 484, ll. 233–234: "Vulgo etiam nunc dicunt culmum latum simili figura pro eo, quod est: ne tantulum quidem", with note ad loc. referring

400 De apostasia aut prolapsu in haeresim colorem adferunt, quod ea sit fornicatio spiritualis. Verum ex quibus Scripturae locis hoc liquet?

Quum obiicitur quod omne crimen est fornicatio animae in iniuriam sponsi Christi, fatentur esse verum, sed 'non tam proprie' inquirunt. Hoc commentum non omnibus, opinor, satisfacit. Simile huic est quod afferunt de affinitate.

405 Quum obiicitur de sponsa relicta ob professionem vitae monasticae, cui tantum tribuunt, ut aequum existiment puellam publice nuptam, inuitam et reclamantem diuelli a sponso ac manere solam, donec ille post sesquiannum, quod tempus datur probationi, profiteatur monachismum. Quod si hoc tempore nondum expleto aut expleto etiam conferat sese ad aliud monasterium denuo auspicaturus annum probationis, aut si id faciat tertio, iubetur expectare deserta sponsa, donec ille suum peragat monachismum. Vbi hoc permittunt sacrae literae? Proferunt nobis illud *quod si mortuus fuerit vir, soluta est a lege viri, ut cui vult nubat*. Professio monasticae vitae mors est, inquirunt, ciuilis. Verum ubi hoc docent canonicae literae? An non omnes christiani moriuntur mundo et in baptismo cum Christo sepeliuntur? Et tamen Paulus non vult vxorem baptizatam a viro non baptizato discedere, nisi ille renuat consortium. Quod si Paulus sensit de vtraque morte tam naturali quam spirituali, quur mors naturalis sic liberat, ut liceat post consummatum matrimonium alteri nubere, nec idem ius fit per mortem ciuilem siue spiritualem? Quur nos distinguimus quod non distinxit Paulus ac Dominus? Quis autem non perspicit hoc esse commentum hominis repertum in fauorem vitae monasticae? Sic autem fauendum est humanis institutis, ut nulla fiat iniuria ei quod instituit Deus, quod confirmauit Apostolus. Hic si commemorem quosdam ante cucullam pactos opulentam abbatiam religionis titulo deserere sponsam cum qua legitime contraxerant et vnde fortassis omnem voluptatem decerpserant praeter coitum, dicent non referre quid fieri soleat, sed quid fieri debeat. Vocat nos euangelium ad perfectionem, fateor, sed ut extra monachismum perfectio est, ita potest esse et in coniugio. Et si non esset, perfectio praestanda est potius quam profitenda; et si libet profiteri, tum erat faciendum quum esset integrum et sine cuiusquam iniuria fieri poterat. Sed de monachismi priuilegio viderint alii. Caeterum quod ecclesia ob non ferenda crimina permittit disiunctionem domesticae consuetudinis, vehementer probo, sed id facit magis ex autoritate dispensationis quae illi commissa est quam ex euidenti praescripto Scripturae, quum tamen iste contendat omnia fieri iuxta literalem sensum illius.

435 Tota igitur hominis disputatio tam infirmis nititur columnis, et tamen perinde quasi causam totam prorsus euicerit, transit ad epilogum. Mox decerpit aliquot fragmenta ex annotatione mea, quae refellit, quod illi bonum atque commodum est, si illi concedamus nec Mosen in Deuteronomio nec Dominum in euangelio nec Paulum in epistolis vllam nouisse causam diuortii nisi adulterium, nec vllum diuortii genus nisi quod dirimit vitae consuetudinem manente nodo coniugii; si largiamur illi Dominum nomine 'fornicationis' aequae expressisse spiritualem
440 atque externam; | si donemus Apostolum 'mortis' nomine euidenter expressisse
LB 964 tam mortem ciuilem, hoc est monasticam, quam naturalem; denique si fateamur

pontificem aut ecclesiam nihil posse statuere praeter quam quod in sacris litteris expressum est.

445 Quaedam refellit non intellecta, quod genus est in recitatione numerorum quinto. Retuleram in annotatione ab Origene scriptum fuisse nonnullos episcopos, qui permiserint vxoribus a viris segregatis aliis nubere viris, idque Origenem fateri factum aduersus praeceptum Domini ac Pauli, sed tamen non damnare factum. Hic respondens negat se videre quo pacto non damnet Origenes quod
450 fatetur pugnare cum praecepto Domini et Apostoli. Atqui si locum illum anno-

402 obiicitur *BAS*: obiit *A*.
sponsi *BAS*: sponsi esse *A* in fine paginae.
419 distinxit *A*: distinguit *BAS*.

to Suringar 104, p. 188 sq.; usual is “vnguem latum discedere”, cf. Otto 1825 (this proverb is quoted by Dietenberger, *Phimostomus*, p. 252).

400–401 quod ... spiritualis Cf. Dietenberger, *Phimostomus*, p. 225: “Fornicatio, quae pro causa diuortii per Scripturam inducitur, tam de carnali quam spirituali sanctus Paulus recte interpretatur”; Er. *Annot. in NT, LB VI*, 698 F (p. 475 R.-S.): “Sed fingamus de hoc [scil. de vero] diuortio sensisse Christum, quum is vnica duntaxat repudii causam indulserit, cur Augustinus [*De serm. Dom.* 1, 16, 45, cited in *Decr. Grat.* C. 28, q. 1, c. 5] addit idololatriam et haeresim nec alio titulo quam quod haec sit quaedam fornicatio? Atqui ad eam rationem videtur omne facinus capitale quod animam alienat a Deo fornicatio quaedam dici posse.”

403 fatentur ... inquit Cf. Dietenberger, *Phimostomus*, p. 243: “Propter hanc itaque causam non adeo proprie quodlibet capitale facinus dici potest fornicatio sicut haeresis et idolatria.” (my italics).

405–408 Quum ... monachismum This sentence lacks a main clause, for it is hardly possible to construe the words “cui tantum tribuunt” as a direct question. If the anacoluthon seems unacceptably harsh, we might emend *quur ei* [scil. “professioni vitae monasticae”] *tantum tribuunt*.

412–413 quod ... nubat *Rom.* 7, 2.

414 moriuntur mundo Cf. *Rom.* 6, 2 “mortui sumus peccato”; *Gal.* 6, 14 “mihi mundus crucifixus est, et ego mundo”; *Col.* 2, 20 “si ergo mortui estis cum Christo ab elementis huius mundi”; cf. also *Enchir.*, Holborn p. 59, ll. 32–33: “Ardua quaedam et paucissimis etiam monachis cognita res est mori peccato, mori desiderii carnalibus, mori mundo”.

445 numerorum *scripsi*: Numerorum *A BAS*; an numero (cf. *comm.*)?

414–415 in baptismo ... sepeliuntur Cf. *Rom.* 6, 4; *Col.* 2, 12.

415–416 Paulus ... consortium Cf. *1. Cor.* 7, 13.
433 iste ... illius Cf. Dietenberger, *Phimostomus*, pp. 212; 225.

435 transit ad epilogum Cf. Dietenberger, *Phimostomus*, p. 225.

435–436 decerpit ... mea Cf. Dietenberger, *Phimostomus*, pp. 226–252.

438–439 nec ullum ... coniugii Cf. Dietenberger, *Phimostomus*, p. 225: “ecclesia interpretando diuortium esse domesticae consuetudinis et thoralis conuentionis directionem manente coniugali vinculo non variat a sensu literali in euangelio contento.”

440–441 Dominum ... externam Cf. Dietenberger, *Phimostomus*, p. 225: “Fornicatio, quae pro causa diuortii per Scripturam inducitur, tam de carnali quam spirituali sanctus Paulus recte interpretatur.” Cf. above, ll. 400–401.

445–446 in recitatione ... quinto Notwithstanding the fact that *Numerorum* has a capital N in all printed editions, these words cannot mean “in mentioning *Numbers*, chapter 5” (a place that has been discussed above by Er., ll. 54–55); Dietenberger nowhere mentions this chapter. Rather, Er. refers to section 5 of the 61 fragments of his annotation on *1. Cor.* 7 that are discussed by Dietenberger on pp. 226–252, as is shown by the subsequent words “Retuleram in annotatione”. We may surmise that the setter made a mistake in solving the abbreviated reference “num. v”; for this reason we should perhaps read “numero quinto”. Translation: “When he discusses no. 5”.

446–449 Retuleram ... factum Cf. Er. *Annot. in NT, LB VI*, 693 A-B (pp. 467–468 R.-S.) (above, note on l. 146).

449–450 Hic ... Apostoli Cf. Dietenberger, *Phimostomus*, p. 229: “Non video quomodo

tationis ad aliquot etiam versus fuisset prosequutus, vidisset Origenem illic loqui de viris qui repudiarent vxores ob alias causas praeter illam quam vnam concessit Dominus. Quur igitur, inquiet, hoc factum episcoporum non damnat Origenes? Dicam paucis. Quoniam dubitabat an ob causas adulterio pares aut grauiores liceret vxores abiicere. Fornicationem enim Dominus nominare videtur, non quod sit simpliciter omnium atrocissima, sed quod longe grauior iis ob quas Iudaei more gentium repudiabant vxores. Nam prodigiosa illa fortassis ideo silentur, quod inter christianos talia non viderentur expectanda, quemadmodum ethnicus ille legum conditor nullam poenam statuit parricidio. At haec ratiocinatio 'si ob adulterium licet vxorem abiicere, multo magis ob veneficium aut sortilegium aut infanticidium', aliquanto probabilior est illa 'iubetur emittere e domo, ergo non licet nec repudianti nec repudiatae nouare coniugium', et 'ob haeresim licet diuertere, quia est mors spiritualis.' Aut 'monachismi professio soluit matrimonium ratum ac perfectum sed non consummatum, quia mors est ciuilis.'

Ad locum <tricesimum> primum, quo scripseram apud ethnicos non fuisse ratum matrimonium, nisi intercederet parentum aut maiorum autoritas, ne apud Iudaeos quidem, quum apud vtrosque posset ob graues causas dirimi matrimonium, perquam facete ludit: *hactenus*, inquit, *nesciui legem matrimonialem christianis oportere non ex iure diuino, sed ex ethnicorum Iudaeorumque moribus praescribi*. At quid absurdi sit, si quid recte fit apud ethnicos ad christianorum disciplinam accommodare? Aduersum quam Scripturam pugnaret, si filii et filiae nondum emancipatae non contraherent nisi ex consensu parentum in hoc pari conditione cum seruis quod sunt in aliena potestate? De Iudaeis quur miratur, quum ipse tota disputatione Christi et apostolicam doctrinam torqueat ad legem Mosaicam?

Ad locum tricesimum quartum fatetur ingenue matrimonium per vinum rationis vsum absorbens contractum recte dirimi per ecclesiam. Sed quaero ab isto an adolescens post lasciuos contactus, amplexus et oscula vino pariter et amore calens, iam telum habens in vestibulo naturae puellaris, in ipso nudorum corporum contactu habeat vsum rationis. Puella paupercula docta a lena quum videt iuuenem non esse sui compotem, dicit 'non admittam coitum nisi me velis ducere'; ille respondet 'ducam', ignarus quod congressus ille verba futuri temporis vertat in verba praesentis temporis. Et tamen haec dicuntur legitima matrimonia, et occinitur nobis, *quod Deus coniunxit, homo non separet*.

Ad locum tricesimum nonum, quo probo apud Iudaeos licuisse repudiatae iungi alteri viro, hoc argumento quod sacerdos prohibetur repudiatam ducere, ita respondet: *sed non omne quod tunc Iudaeis licuit, hodie licet christianis*. Atqui hoc egit tota disputatione, vt ostenderet in diuortio ne pilo quidem amplius licuisse Iudaeis quam quod Dominus et Apostolus permisit christianis. Quod antea toties vocauit adulterium, nunc dicit licuisse. |

Ad extremum locum, quo proposito Fabiolae exemplo dixi fortasse Paulum in eo casu ciuilius interpretaturum fuisse sua verba quam nos interpretamur, facete

495 respondet Paulum dicturum potius *quod scripsi scripsi*. At de mutanda Scriptura nulla est facta mentio, sed de interpretatione scripti.

Haec ideo recensui, vt egregium illum doctorem excitem ad neruosius confirmanda quae sibi videtur ita declarasse, vt nullus reliquus sit tergiuersationi locus. Alioquin arbitror illum esse virum bonum. Ad hunc modum sese habet illius disputatio.

500 Caeterum quum initio disputationis me 'suum' appellet, tamen in computatorio scripturariorum honoris gratia commemorat me inter egregios viros exorsus

454 dubitabat *A*: dubitabant *BAS*.

455 abiicere *A*: reicere *BAS*, sed cf. *infra* l. 460.

463 Aut *A*: At *BAS*.

466 tricesimum *scripsi*: vicesimum *A BAS*.

471 *alt.* quid *BAS*: quod *A*.

489 pilo *A*: pilum *BAS*.

Origenes non damnet quod aduersus Domini et Pauli praeceptum fatetur factum, nec ex hoc facto probatur licere separatis diuortio alii nubere, cum Origenes clare protestetur aduersus Domini et Pauli praeceptum praesumptum. Neque videre possum quomodo episcopi illi citra diuini praecepti iniuriam hoc permiserint quod contra Domini et Pauli praeceptum admiserunt, id quod Origenes ibidem palam fatetur."

450-451 *Atqui ... prosequutus* 'This Dietenberger had been unable to do, since he consulted Er.'s annotations in the edition 1519 (cf. above, note on ll. 15-16), whereas Er. is here referring to an addition first found in the edition 1522 (*LB VI*, 693 B-F; p. 468 R.-S.).

459 *ethnicus ... parricidio* Viz., Solon; cf. Er. *Hyperasp.* II, *LB X*, 1351 C: "Solon nullam legem tulit de parricidio; rogatus quamobrem respondit se non fuisse suspicatum mores ciuium eo malitiae progressuros, videlicet indicans leges non pertinere ad ea quae fieri non solent, sed multo minus ad ea quae fieri non possunt." Source: Diog. Laert. I, 59.

466 *Ad locum ... primum* Cf. Er. *Annot. in NT*, *LB VI*, 698 D (p. 475 R.-S.).

469-471 *hactenus ... praescribi* Cf. Dietenberger, *Phimostomus*, p. 239.

477 *Ad locum ... quartum* Cf. Er. *Annot. in NT*, *LB VI*, 698 E (p. 475 R.-S.).

477-478 *fatetur ... ecclesiam* Cf. Dietenberger, *Phimostomus*, p. 241: "At ingenue fateor matrimonia per non nubilem pueritiam, per vinum rationem prorsus absorbens perque quoduis impediens ac dirimens contracta recte a Deo posse per ecclesiam aut eius primores tanquam suos legitimos ministros dirimi."

478-484 *Sed quaero ... temporis* Cf. Er. *Annot. in NT*, *LB VI*, 698 D-E (p. 475 R.-S.): "Furtim inter pueros et puellas, per lenones ac lenas, inter stultos ac temulentos copulatur matrimonium, et tam turpiter inimum indis-

solubile est, et quod magis est nouum, sic inimum fit sacramentum. Nam quae nos de consensu et verbis de praesenti, de rato et non rato disserimus humanae sunt interpretationes, non oracula Dei. Fateor absque mutuo consensu non coire matrimonium, sed consensum requiro sobrium. Consensum non per insidias ac temulentiam exortum. Consensum ex amicorum consilio sic adhibitum vt par est in re quae rescindi nunquam possit et quae mereatur inter ecclesiae sacramenta numerari."

485 *quod ... separet* *Mt.* 19, 6; *Mc.* 10, 9.

486 *Ad locum ... nonum* Cf. Er. *Annot. in NT*, *LB VI*, 698 E (p. 475 R.-S.).

488 *sed non ... christianis* Cf. Dietenberger, *Phimostomus*, p. 243.

492 *Ad extremum locum* Cf. Er. *Annot. in NT*, *LB VI*, 701 D-E (p. 479 R.-S.).

Fabiolae exemplo St. Fabiola (died 399) was a Roman lady of noble descent who converted to Christianity; the only source for her life is Jerome's *Epist.* 77, written shortly after her death. Her first marriage was to an unworthy husband; she divorced him and remarried. After the death of her second husband she did penitence.

494 *respondet ... scripsi* Cf. Dietenberger, *Phimostomus*, p. 252: "Denique Paulum propter has Erasmianas argutias opinor sua scripta nullatenus ciuilius secusque quam nos post Christum et eius ecclesiam catholicam docemus interpretaturum, quin magis Erasmo quod olim Pilatus Iudaeis dicturum: *Quod scripsi, scripsi*."

quod scripsi scripsi *Ioh.* 19, 22.

500 *me 'suum' appellet* Cf. Dietenberger, *Phimostomus*, p. 212: "... doctissimus Erasmus noster Rhoterodamus..."

500-502 *in computatorio ... Lutherum* Cf. Dietenberger, *Phimostomus*, pp. 50-52.

ab Ario et Sabellio vsque ad Martinum Lutherum. In hoc venerabili choro commemorat Erasmus inter Carolstadium et Zuinglium his verbis: *Erasmus Roterdamus dubitat an sacramentalis confessio in ecclesia consueta sit de iure diuino atque salutis necessitate, sed errat, quia a regula ecclesiae discordat.* Atqui in tam paucis verbis quam multa vanitas! Primum Erasmus nusquam dubitat an in ecclesia consueta fuerit aliqua confessio sacramentalis – nam neque baptismi neque poenitentiae sacramentum seiungi potest a confessione – sed alicubi dubitat an haec confessio, qualis nunc est in ecclesia, fuerit a Christo instituta tanquam pars sacramenti. Nec vsquam dubitans vitur his verbis *an sit iuris diuini*. Fortasse ius diuinum latius patet, et multa sunt iuris diuini quae a Christo non sunt instituta. Multo minus dubitat, an sit ad salutem necessaria. Etenim si tantum esset inducta ex generali institutione ecclesiae et tot annorum vsu comprobata, tamen opinor esse necessariam ad salutem.

Verum hic fortassis excusabit quod mea scripta non legerit, et quod adfert verisimile est; quandoquidem ingentes gratias agit Lamberto Cartusiano, quod per illum contigerit legere annotationem Erasmicam in quam scribit. Nec eam tamen videtur satis attente legisse.

Sed proferat nobis istam ecclesiae regulam quae clare praescribit hanc confessionem, vt nunc habetur, fuisse a Christo institutam. At theologicae grauitatis erat diligenter inspicere quod carpit, priusquam tam odiosa dicta mitteret in literas.

Hanc lucubratiunculam ad te scribendam putauit, quod ille suam disputationem tibi dicauit, vt inter nos arbitri sequestrique, si videtur, officio fungaris. Vale. Friburgi Brisgoiae xix die Augusti anno MDXXXII.

502 *Ario* Arius, heretic, presbyter at Alexandria, excommunicated in 318/19 because of his Christological opinions.

Sabellio Sabellius, early 3rd century heretical theologian, about whom next to nothing is known.

503 *Carolstadium* Andreas Bodenstein von Karlstadt (ca. 1480–1541), German reformer, from 1534 onwards professor at Basel; cf. *Contemporaries of Erasmus*, II, pp. 253–256 (I. Guenther).

503–505 *Erasmus ... discordat* Cf. Dietenberger, *Phimostomus*, p. 51.

506–510 *dubitat ... sacramenti* The various passages where Er. expresses his doubt about this question have been collected and discussed by J.B. Payne, *Erasmus: His Theology of the Sacraments*, s.l. [1970], pp. 181–191; cf.

also C. Asso, *La teologia e la grammatica: la controversia tra Erasmo ed Edward Lee* (Studi e testi per la storia religiosa del Cinquecento, 4), Firenze, 1993, pp. 166–174.

516 *ingentes ... Cartusiano* Cf. Dietenberger, *Phimostomus*, p. 212: "... eas Annotationes ad manum tunc non haberem ... Praesentatis autem X. Octobris per reuerendum dominum Lambertum Pascuaem, Carthusianorum apud Confluentiam religiosissimum moderatorem ac rectorem, magnae eruditionis virum, meum singularem amicum, mox calamum admouit ..." (cf. also p. 97, where Dietenberger calls him "praecepto[r] su[us] obseruandissim[us]"). Cf. *Contemporaries of Erasmus*, III, p. 52 (P.G. Bietenholz).

523 *ad te Viz.*, Valentin von Teteleben; cf. note on l. 5.

LISTS OF ABBREVIATIONS

A. AUTHORS: ANTIQUITY – 16TH CENTURY

Ael.	Claudius Aelianus	Andrel.	Fausto Andrelini
<i>Epist.</i>	<i>Epistulae</i>	<i>Ecl.</i>	<i>Eclogae</i>
<i>Nat. an.</i>	<i>De natura animalium</i>	<i>Eleg.</i>	<i>Elegiae</i>
<i>Var. hist.</i>	<i>Varia historia</i>	<i>Liv.</i>	<i>Liuita</i>
Ael. Arist.	Aelius Aristides	<i>Ann.</i>	Edward Lee, <i>Annotationes in annotationes Erasmi</i>
Aeschin.	Aeschines	<i>Anth. Lat.</i>	<i>Anthologia Latina</i>
Aeschyl.	Aeschylus	<i>Anth. Pal.</i>	<i>Anthologia Palatina</i>
<i>Ag.</i>	<i>Agamemnon</i>	<i>Anth. Plan.</i>	<i>Anthologia Planudea</i>
<i>Choeph.</i>	<i>Choephoroi</i>	Apollod.	Apollodorus
<i>Eum.</i>	<i>Eumenides</i>	Apoll. Rhod.	Apollonius Rhodius
<i>Hic.</i>	<i>Hicetides</i>	Apoll. Sid.	Apollinaris Sidonius
<i>Pers.</i>	<i>Persae</i>	<i>Epist.</i>	<i>Epistolae</i>
<i>Prom.</i>	<i>Prometheus</i>	Apost.	Apostolius Byzantius
<i>Sept.</i>	<i>Septem</i>	App.	Appianus
Aesop.	Aesopus	<i>Ciu.</i>	<i>Bella ciuilia</i>
Agric.	Rodolphus Agricola	Apul.	Apuleius
<i>Anna</i>	<i>Anna mater</i>	<i>Apol.</i>	<i>Apologia</i>
Alan.	Alanus ab Insulis	<i>De deo Socr.</i>	<i>De deo Socratis</i>
<i>De planct. Nat.</i>	<i>De planctu Naturae</i>	<i>Flor.</i>	<i>Florida</i>
Albert. M.	Albertus Magnus	<i>Met.</i>	<i>Metamorphoses</i>
<i>Enarr. in Ioann.</i>	<i>Enarrationes in Euangelium Ioannis</i>	Arat.	Aratus
<i>Enarr. in Lc.</i>	<i>Enarrationes in Euangelium Lucae</i>	Archil.	Archilochus
<i>Serm.</i>	<i>Sermones de sanctis</i>	Aristaen.	Aristaenetus
Alciphr.	Alciphro	Aristid.	Aristides
Ambr.	Ambrosius	Aristoph.	Aristophanes
<i>Enarr. in Ps.</i>	<i>Enarrationes in Ps.</i>	<i>Ach.</i>	<i>Acharnenses</i>
<i>Expos. Lc.</i>	<i>Expositio Euangelii secundum Lucam</i>	<i>Au.</i>	<i>Aues</i>
<i>Explan. Ps.</i>	<i>Explanatio Psalmorum 12</i>	<i>Eccl.</i>	<i>Ecclesiastusae</i>
<i>Expos. Ps. 118.</i>	<i>Expositio Psalmi 118.</i>	<i>Equ.</i>	<i>Equites</i>
<i>Serm.</i>	<i>Sermo(nes)</i>	<i>Lys.</i>	<i>Lysistrata</i>
Ambrosiaster	Ambrosiaster	<i>Nub.</i>	<i>Nubes</i>
<i>Comm.</i>	<i>Commentarius</i>	<i>Pax</i>	<i>Pax</i>
<i>Quaest. V. et N. T.</i>	<i>Quaestiones Veteris et Noui Testamenti</i>	<i>Plut.</i>	<i>Plutus</i>
Amm. Marc.	Ammianus Marcellinus	<i>Ran.</i>	<i>Ranae</i>
Ammonio	Andrea Ammonio	<i>Thesm.</i>	<i>Thesmophoriazusae</i>
Anacr.	Anacreon	<i>Vesp.</i>	<i>Vespaee</i>
		Aristoph. Byz.	Aristophanes Byzantinus
		Aristot.	Aristoteles
		<i>An.</i>	<i>De anima</i>

<i>An. post.</i>	<i>Analytica posteriora</i>	<i>Expos. Gal.</i>	<i>Epistolae ad Galatas expositio</i>
<i>An. pr.</i>	<i>Analytica priora</i>	<i>Haer.</i>	<i>De haeresibus, ad Quodvultdeum</i>
<i>Ath. pol.</i>	<i>Ἀθηναίων πολιτεία</i>	<i>Hom.</i>	<i>Homiliae</i>
<i>Aud.</i>	<i>De audibilibus</i>	<i>Locut. in Hept.</i>	<i>Locutiones in Heptateuchum</i>
<i>Cael.</i>	<i>De caelo</i>	<i>Quaest. Ev.</i>	<i>Quaestiones Euangeliorum</i>
<i>Cat.</i>	<i>Categoriae</i>	<i>Quaest. in Hept.</i>	<i>Quaestiones et locutiones in Heptateuchum</i>
<i>Col.</i>	<i>De coloribus</i>	<i>Retract.</i>	<i>Retractationes</i>
<i>Div.</i>	<i>De diuinatione</i>	<i>Serm.</i>	<i>Sermones</i>
<i>Eth. Eud.</i>	<i>Ethica Eudemia</i>	<i>De serm. Dom.</i>	<i>De sermone Domini in monte</i>
<i>Eth. Nic.</i>	<i>Ethica Nicomachea</i>	<i>Serm. de VT</i>	<i>Sermones de Vetere Testamento</i>
<i>Gen. an.</i>	<i>De generatione animalium</i>	<i>Serm. supp.</i>	<i>Sermones supposititii</i>
<i>Gen. corr.</i>	<i>De generatione et corruptione</i>	<i>Tract. in Ioh.</i>	<i>Tractatus in Ioh.</i>
<i>Hist. an.</i>	<i>Historia animalium</i>	<i>Tract. in 1. Ioh.</i>	<i>In epistolam Ioannis ad Parthos Tractatus X</i>
<i>Metaph.</i>	<i>Metaphysica</i>	<i>Auuen.</i>	<i>Auuenus</i>
<i>Meteor.</i>	<i>Meteorologica</i>	<i>Progn.</i>	<i>Prognostica</i>
<i>Mir.</i>	<i>Mirabilia</i>	<i>Aur. Vict.</i>	<i>Aurelius Victor</i>
<i>M. mor.</i>	<i>Magna moralia</i>	<i>Auson.</i>	<i>Ausonius</i>
<i>Mot. an.</i>	<i>De motu animalium</i>	<i>Cent. nupt.</i>	<i>Cento nuptialis</i>
<i>Mund.</i>	<i>De mundo</i>	<i>Cupid. cruc.</i>	<i>Cupido cruciatus</i>
<i>Oec.</i>	<i>Oeconomica</i>	<i>De rosīs</i>	<i>De rosīs nascentibus</i>
<i>Part. an.</i>	<i>De partibus animalium</i>	<i>Ecl.</i>	<i>Eclogae</i>
<i>Phgn.</i>	<i>Physiognomonica</i>	<i>Epigr.</i>	<i>Epigrammata</i>
<i>Phys.</i>	<i>Physica</i>	<i>Epist.</i>	<i>Epistulae</i>
<i>Poet.</i>	<i>Poetica</i>	<i>Mos.</i>	<i>Mosella</i>
<i>Pol.</i>	<i>Politica</i>	<i>Precat.</i>	<i>Precationes variae</i>
<i>Probl.</i>	<i>Problemata</i>	<i>Babr.</i>	<i>Babrius</i>
<i>Rhet.</i>	<i>Rhetorica</i>	<i>Balbi</i>	<i>Girolamo Balbi</i>
<i>Rhet. Alex.</i>	<i>Rhetorica ad Alexandrum</i>	<i>Basil.</i>	<i>Basilius</i>
<i>Sens.</i>	<i>De sensu</i>	<i>Ad adulesc.</i>	<i>Ad adulescentes (Πρὸς τοὺς νέους)</i>
<i>Somn.</i>	<i>De somno et vigilia</i>	<i>Batr.</i>	<i>Batrachomyomachia</i>
<i>Soph. el.</i>	<i>Sophistici elenchi</i>	<i>Bebel</i>	<i>Heinrich Bebel</i>
<i>Spir.</i>	<i>De spiritu</i>	<i>Prov.</i>	<i>Proverbia Germanica</i>
<i>Top.</i>	<i>Topica</i>	<i>Beda</i>	<i>Beda Venerabilis</i>
<i>Arnob.</i>	<i>Arnobius</i>	<i>In Iac. etc.</i>	<i>In epistolas VII catholicas</i>
<i>Comm. in Ps.</i>	<i>Commentarii in Ps.</i>	<i>In Lc. expos.</i>	<i>In Lucae Euangelium expositio</i>
<i>Arr.</i>	<i>Arrianus</i>	<i>In Mc. expos.</i>	<i>In Marci Euangelium expositio</i>
<i>Arsen.</i>	<i>Arsenius</i>	<i>In Mt. expos.</i>	<i>In Matthaei Euangelium expositio</i>
<i>Artemid.</i>	<i>Artemidorus</i>	<i>Hom. Ev.</i>	<i>Homeliae Euangelii</i>
<i>Ascl.</i>	<i>(Apuleius) Asclepius</i>	<i>Vita Cuth.</i>	<i>Vita Cuthberti</i>
<i>Asconius</i>	<i>Q. Asconius Pedianus</i>	<i>Bernardus</i>	<i>Bernardus Claraeuallensis</i>
<i>Comm. in Cic.</i>	<i>Commentarii in Cic.</i>	<i>In laud. Virg.</i>	<i>In laudibus Virginis Matris</i>
<i>Athan.</i>	<i>Athanasius</i>	<i>In adv. Dom.</i>	<i>Sermo in aduentu Domini</i>
<i>Athen.</i>	<i>Athenaeus</i>	<i>In Vigil. Apost.</i>	<i>Sermo in Vigilia Apostolorum Petri et Pauli</i>
<i>Athenag.</i>	<i>Athenagoras</i>	<i>Bocc.</i>	<i>Giovanni Boccaccio</i>
<i>Aug.</i>	<i>Aurelius Augustinus</i>	<i>Ecl.</i>	<i>Eclogae</i>
<i>Civ.</i>	<i>De ciuitate Dei</i>	<i>Boeth.</i>	<i>Boethius</i>
<i>Collatio cum Maximino</i>	<i>Collatio cum Maximino</i>		
<i>Conf.</i>	<i>Arianorum episcopo</i>		
<i>Cons. evang.</i>	<i>Confessiones</i>		
<i>Contra Acad.</i>	<i>De consensu euangelistarum</i>		
<i>Contra Faust.</i>	<i>Contra Academicos</i>		
	<i>Contra Faustum Manichaeum</i>		
<i>De nat. boni</i>	<i>De natura boni liber I</i>		
<i>Doctr. chr.</i>	<i>De doctrina christiana</i>		
<i>Enarr. in Ps.</i>	<i>Enarrationes in Ps.</i>		
<i>Ench.</i>	<i>Enchiridion</i>		
<i>Epist.</i>	<i>Epistulae</i>		

<i>Consol.</i>	<i>Consolatio philosophiae</i>	<i>Leg. agr.</i>	<i>De lege agraria</i>
Brant	Sebastian Brant	<i>Lig.</i>	<i>Pro Q. Ligario</i>
Budaeus	Guilelmus Budaeus	<i>Manil.</i>	<i>Pro lege Manilia</i>
<i>Annot. in</i> <i>Pandectas</i>	<i>Annotationes in Pandectas</i>	<i>Marc.</i>	<i>Pro M. Marcello</i>
Caes.	C. Iulius Caesar	<i>Mil.</i>	<i>Pro T. Annio Milone</i>
<i>Ciu.</i>	<i>De bello ciuili</i>	<i>Mur.</i>	<i>Pro L. Murena</i>
<i>Gall.</i>	<i>De bello Gallico</i>	<i>Nat.</i>	<i>De natura deorum</i>
Callim.	Callimachus	<i>Off.</i>	<i>De officiis</i>
Callisth.	Callisthenes	<i>Opt. gen.</i>	<i>De optimo genere oratorum</i>
Calp. Sic.	Calpurnius Siculus	<i>Or.</i>	<i>Orator</i>
Carrensis	V. Hugo de Sancto Caro	<i>Parad.</i>	<i>Paradoxa Stoicorum</i>
Cass. Dio	Cassius Dio	<i>Part.</i>	<i>Partitiones oratoriae</i>
Cassian.	Iohannes Cassianus	<i>Phil.</i>	<i>In M. Antonium oratio</i> <i>Philippica</i>
Cassiod.	Cassiodorus	<i>Phil. frag.</i>	<i>Librorum philosophicorum</i> <i>fragmenta</i>
<i>Expos. in Ps.</i>	<i>Expositio in Ps.</i>	<i>Pis.</i>	<i>In L. Pisonem</i>
<i>Inst.</i>	<i>Institutiones</i>	<i>Planc.</i>	<i>Pro Cn. Plancio</i>
Cato	Cato	<i>P. red. ad Quir.</i>	<i>Oratio post reditum ad</i> <i>Quirites</i>
<i>Agr.</i>	<i>De agricultura</i>	<i>P. red. in sen.</i>	<i>Oratio post reditum in</i> <i>senatu</i>
<i>Dist.</i>	<i>Disticha</i>	<i>Prou.</i>	<i>De prouinciis consularibus</i>
Catull.	Catullus	<i>Q. Rosc.</i>	<i>Pro Q. Roscio comoedo</i>
Cels.	Celsus	<i>Quinct.</i>	<i>Pro Quintio</i>
Cens.	Censorinus	<i>Rab. perd.</i>	<i>Pro C. Rabirio perduellionis</i> <i>reo</i>
Charis.	Charisius, <i>Ars grammatica</i>	<i>Rab. Post.</i>	<i>Pro C. Rabirio Postumo</i>
Chrys.	Iohannes Chrysostomus	<i>Rep.</i>	<i>De re publica</i>
<i>Hom.</i>	<i>Homiliae</i>	<i>Scaur.</i>	<i>Pro M. Aemilio Scauro</i>
Cic.	Cicero	<i>Sest.</i>	<i>Pro P. Sestio</i>
<i>Ac. 1</i>	<i>Lucullus sius Academicorum</i> <i>priorum libri</i>	<i>S. Rosc.</i>	<i>Pro Sexto Roscio Amerino</i>
<i>Ac. 2</i>	<i>Academicorum posteriorum</i> <i>libri</i>	<i>Sull.</i>	<i>Pro P. Sulla</i>
<i>Ad Brut.</i>	<i>Epistulae ad Brutum</i>	<i>Tim.</i>	<i>Timaeus</i>
<i>Ad Q. fr.</i>	<i>Epist. ad Quintum fratrem</i>	<i>Top.</i>	<i>Topica</i>
<i>Arat.</i>	<i>Aratea</i>	<i>Tull.</i>	<i>Pro M. Tullio</i>
<i>Arch.</i>	<i>Pro Archia poeta</i>	<i>Tusc.</i>	<i>Tusculanae disputationes</i>
<i>Att.</i>	<i>Epistulae ad Atticum</i>	<i>Vatin.</i>	<i>In P. Vatinius testem</i> <i>interrogatio</i>
<i>Balb.</i>	<i>Pro L. Balbo</i>	<i>Verr. 1, 2</i>	<i>In Verrem actio 1, 2</i>
<i>Brut.</i>	<i>Brutus</i>	<i>Claud.</i>	<i>Claudius Claudianus</i>
<i>Caec.</i>	<i>Pro A. Caecina</i>	<i>Bell. Gild.</i>	<i>De bello Gildonico</i>
<i>Cael.</i>	<i>Pro M. Caelio</i>	<i>Carm. min.</i>	<i>Carmina minora</i>
<i>Carm.</i>	<i>Carminum fragmenta</i>	<i>IV. cons. Hon.</i>	<i>De quarto consulatu</i> <i>Honorii</i>
<i>Catil.</i>	<i>In Catilinam</i>	<i>Cons. Stil.</i>	<i>De consulatu Stilichonis</i>
<i>Cato</i>	<i>Cato maior de senectute</i>	<i>De rapt. Pros.</i>	<i>De raptu Proserpinae</i>
<i>Cluent.</i>	<i>Pro A. Cluentio</i>	<i>Epith.</i>	<i>Epithalamium de nuptiis</i> <i>Honorii</i>
<i>Deiot.</i>	<i>Pro rege Deiotaro</i>	<i>Fescen.</i>	<i>Fescennina de nuptiis</i> <i>Honorii</i>
<i>De or.</i>	<i>De oratore</i>	<i>In Eutr.</i>	<i>In Eutropium</i>
<i>Diu.</i>	<i>De diuinatione</i>	<i>In Ruf.</i>	<i>In Rufinum</i>
<i>Diu. in Caec.</i>	<i>Diuinatione in Q. Caecilium</i>	<i>Paneg. M.</i>	<i>Panegyricus Mallii</i>
<i>Dom.</i>	<i>De domo sua</i>	<i>Theod.</i>	<i>Theodori</i>
<i>Fam.</i>	<i>Epistulae ad familiares</i>	<i>Paneg. Prob.</i>	<i>Panegyricus Probrini et</i> <i>Olybrii</i>
<i>Fat.</i>	<i>De fato</i>	<i>Clearch.</i>	<i>Clearchus</i>
<i>Fin.</i>	<i>De finibus</i>		
<i>Flacc.</i>	<i>Pro L. Valerio Flacco</i>		
<i>Font.</i>	<i>Pro M. Fonteio</i>		
<i>Har.</i>	<i>De haruspicum responsis</i>		
<i>Inv.</i>	<i>De inuentione</i>		
<i>Lael.</i>	<i>Laelius de amicitia</i>		
<i>Leg.</i>	<i>De legibus</i>		

Clem. Al.	Clemens Alexandrinus	<i>Enc. nupt.</i>	<i>Encomium nuptiale</i>
<i>Adumb. in 1.</i>	<i>Adumbrationes in epistolas</i>	<i>Her.</i>	<i>Heroidum libri tres</i>
<i>Petr.</i>	<i>canonicae</i>	<i>Her. chr.</i>	<i>Heroidum christianarum</i>
<i>Strom.</i>	<i>Stromateis</i>		<i>epistolae</i>
Clitarch.	Clitarchus	<i>Nor.</i>	<i>Vrbs Noriberga</i>
<i>Cod. Iust.</i>	<i>Codex Iustinianus</i>	<i>Vict. Chr.</i>	<i>Victoria Christi ab inferis</i>
Colum.	Columella	Epic.	Epicurus
<i>Complut.</i>	<i>Biblia polyglotta</i>	Epicarm.	Epicarmus
	<i>Complutensis</i>	Epict.	Epictetus
<i>Cornut.</i>	Cornutus	Eratosth.	Eratosthenes
<i>Nat. deor.</i>	<i>De natura deorum</i>	<i>Etym. Gud.</i>	<i>Etymologicum Gudianum</i>
Cratin.	Cratinus	<i>Etym. mag.</i>	<i>Etymologicum magnum</i>
Curt.	Q. Curtius Rufus	Eudem.	Eudemus, <i>Dictiones</i>
Cypr.	Cyprianus		<i>rhetoricae</i>
<i>De zelo</i>	<i>De zelo et liuore</i>	Eun.	Eunapius
<i>Dom. orat.</i>	<i>De dominica oratione</i>	Eur.	Euripides
<i>Epist.</i>	<i>Epistulae</i>	<i>Alc.</i>	<i>Alcestis</i>
<i>Fort.</i>	<i>Ad Fortunatum</i>	<i>Andr.</i>	<i>Andromache</i>
<i>Quir.</i>	<i>Ad Quirinum</i>	<i>Bacch.</i>	<i>Bacchae</i>
Cyryllus	Cyryllus Alexandrinus	<i>Cycl.</i>	<i>Cyclops</i>
<i>Comm. in Ioh.</i>	<i>Commentarius in Euange-</i>	<i>El.</i>	<i>Electra</i>
	<i>lium Ioannis</i>	<i>Hec.</i>	<i>Hecuba</i>
<i>Explan. in Lc.</i>	<i>Explanatio in Euangelium</i>	<i>Hel.</i>	<i>Helena</i>
	<i>Lucae</i>	<i>Heraclid.</i>	<i>Heraclidae</i>
Demetr.	Demetrius	<i>Herc.</i>	<i>Hercules</i>
<i>De eloc.</i>	<i>De elocutione</i>	<i>Hipp.</i>	<i>Hippolytus</i>
Democr.	Democritus	<i>Ion</i>	<i>Ion</i>
Demosth.	Demosthenes	<i>Iph. A.</i>	<i>Iphigenia Aulidensis</i>
Dicaearch.	Dicaearchus	<i>Iph. T.</i>	<i>Iphigenia Taurica</i>
<i>Dig.</i>	<i>Digesta</i>	<i>Med.</i>	<i>Medea</i>
Dinarch.	Dinarchus	<i>Or.</i>	<i>Orestes</i>
Dio Chrys.	Dio Chrysostomus	<i>Phoen.</i>	<i>Phoenissae</i>
Diod.	Diodorus Siculus	<i>Rhes.</i>	<i>Rhesus</i>
Diogen.	Diogenianus	<i>Suppl.</i>	<i>Supplices</i>
Diogen. Vind.	Diogenianus Vindobonensis	<i>Tro.</i>	<i>Troades</i>
Diog. Laert.	Diogenes Laertius	Eus.	Eusebius
Diom.	Diomedes, <i>Ars grammatica</i>	<i>Comm. in Ps.</i>	<i>Commentarii in Ps.</i>
Dion. Antioch.	Dionysius Antiochenus	<i>H. E.</i>	<i>Historia Ecclesiastica</i>
Dion. Hal.	Dionysius Halicarnassensis	Eust.	Eustathius
<i>Ant.</i>	<i>Antiquitates Romanae</i>	<i>Comm. ad</i>	<i>Commentarii ad Homeri</i>
<i>Comp.</i>	<i>De compositione verborum</i>	<i>Hom. Il.</i>	<i>Iliadem pertinentes</i>
<i>Rhet.</i>	<i>Ars rhetorica</i>	Eutr.	Eutropius
Dion. Per.	Dionysius Periegetes	Faber	Iacobus Faber Stapulensis
Dion. Thrax	Dionysius Thrax	Fest.	Festus
Diosc.	Dioscurides	Firm.	Firminus Maternus
Don.	Aelius Donatus	Flor.	Florus
<i>Comm. in Ter.</i>	<i>Commentum Terenti</i>	Front.	Fronto
Dracont.	Dracontius	Frontin.	Frontinus
<i>Laud.</i>	<i>De laudibus Dei</i>	Fulg. Myth.	Fulgentius, <i>Mythologiae</i>
<i>Eleg. in Maec.</i>	<i>Elegiae in Maecenatem</i>	Gal.	Galenus
Enn.	Ennius	<i>De nat. facult.</i>	<i>De naturalibus facultatibus</i>
<i>Ann.</i>	<i>Annalium fragmenta</i>	<i>De temperam.</i>	<i>De temperamentis</i>
<i>Sat.</i>	<i>Saturarum fragmenta</i>	<i>In Hippocr.</i>	<i>Commentarius in Hippo-</i>
<i>Scaen.</i>	<i>Fragmenta scaenica</i>	<i>Aphor.</i>	<i>craticis Aphorismos</i>
Eob. Hess.	Helius Eobanus Hessus	Gell.	Aulus Gellius
<i>Bon. val.</i>	<i>Bonae valetudinis</i>	Geop.	Geoponica
	<i>conseruandae rationes</i>	Gerald.	Antonio Geraldini
	<i>aliquot</i>	<i>Ecl.</i>	<i>Eclogae</i>

<i>Glossa</i>	<i>Glossa ordinaria</i>	<i>Paralip.</i>	<i>Paralipomenon liber</i>
Greg. Cypr.	Gregorius Cyprius	<i>Praef. in Iob</i>	<i>Praefatio in librum Iob</i>
Greg. M.	Gregorius Magnus	<i>Quaest. Hebr.</i>	<i>Quaestiones Hebraicae</i>
<i>Hom. in Ev.</i>	<i>Homiliae in Euangelia</i>	<i>Sit. et nom. loc.</i>	<i>De situ et nominibus</i>
<i>Mor.</i>	<i>Moralia in Iob</i>	<i>Hebr.</i>	<i>locorum Hebraicorum</i>
Greg. Naz.	Gregorius Nazianzenus	<i>Tract. in Mc.</i>	<i>Tractatus in Marci</i>
<i>Carm.</i>	<i>Carmina</i>		<i>Euangelium</i>
<i>Epist.</i>	<i>Epistulae</i>	<i>Tract. in Ps.</i>	<i>Tractatus in librum</i>
<i>Or.</i>	<i>Orationes</i>		<i>Psalmorum</i>
Greg. Nyss.	Gregorius Nyssenus	Hil.	Hilarius
Greg. Tur.	Gregorius Turonensis	<i>In Gen.</i>	<i>In Genesin</i>
Harpocrat.	Harpocratio	<i>In Mt.</i>	<i>In Matthaeum</i>
Haymo	Haymo Autissidorensis	<i>Tract. in Ps.</i>	<i>Tractatus in Ps.</i>
<i>Expl. in Ps.</i>	<i>Explanatio in Ps.</i>	<i>Trin.</i>	<i>De trinitate</i>
<i>Exp. in epist.</i>	<i>In diui Pauli Epistolas</i>	Hippocr.	Hippocrates
<i>Pauli</i>	<i>Expositio</i>	<i>Hist. Aug.</i>	<i>Scriptores historiae Augustae</i>
Hdt.	Herodotus	Hom.	Homerus
Hecat.	Hecataeus	<i>Hymn. Hom.</i>	<i>Hymni Homerici</i>
Hegesandr.	Hegesander	<i>Il.</i>	<i>Ilias</i>
Hegius	Alexander Hegius	<i>Od.</i>	<i>Odyssea</i>
Heraclit.	Heraclitus	Honor. Aug.	Honorius Augustodunensis
Heracl. Pont.	Heraclides Ponticus	<i>Sig.</i>	<i>Sigillum Beatae Mariae</i>
Hermans	Willem Hermans	Hor.	Horatius
<i>Hollandia</i>	<i>Prosopopoeia Hollandie</i>	<i>Ars</i>	<i>Ars poetica</i>
<i>Sylv.</i>	<i>Sylua odarum</i>	<i>Carm.</i>	<i>Carmina</i>
Hermipp.	Hermippus	<i>Carm. saec.</i>	<i>Carmen saeculare</i>
Hermog.	Hermogenes	<i>Epist.</i>	<i>Epistulae</i>
<i>Progym.</i>	<i>Progymnasmata</i>	<i>Epod.</i>	<i>Epodi</i>
Herm. Trismeg.	Hermes Trismegistus	<i>Serm.</i>	<i>Sermones</i>
Herodian.	Herodianus	Hrabanus	Hrabanus Maurus V.
Hes.	Hesiodus		Rabanus Maurus
<i>Erg.</i>	<i>Ἔργα καὶ ἡμέραι</i>	Hugo	Hugo de Sancto Caro (Car-
<i>Theog.</i>	<i>Theogonia</i>		rensis)
Hesych.	Hesychius	Hyg.	Hyginus
Hier.	Hieronimus	<i>Astr.</i>	<i>Astronomica</i>
<i>Adv. Helv.</i>	<i>De perpetua virginitate</i>	<i>Fab.</i>	<i>Fabulae</i>
	<i>beatae Mariae aduersus</i>	Hyp.	Hyperides
	<i>Heluidium</i>	Iambl.	Iamblichus
<i>Adv. Iov.</i>	<i>Aduersus Iouinianum</i>	Innoc.	Innocentius III
<i>Apolog. c. Ruf.</i>	<i>Apologia contra Rufinum</i>	<i>Miseria</i>	<i>De miseria condicionis</i>
<i>Chron.</i>	<i>Chronicon</i>		<i>humane</i>
<i>Comm. in Gal.</i>	<i>Commentarii in Epistolam</i>	<i>Inst.</i>	<i>Institutiones</i>
	<i>ad Galatos</i>	Ioann. Sec.	Ioannes Secundus
<i>Comm. in Ir.</i>	<i>Commentarii in Ieremiam</i>	<i>Epigr.</i>	<i>Epigrammata</i>
<i>Comm. in Is.</i>	<i>Commentarii in Isaiam</i>	<i>Fun.</i>	<i>Funera</i>
<i>Comm. in Mt.</i>	<i>Commentarii in Matthaeum</i>	<i>Od.</i>	<i>Odae</i>
<i>Comm. in Tit.</i>	<i>Commentarii in Epistolam</i>	Iord.	Iordanes
	<i>ad Titum</i>	Ios.	Iosephus
<i>Comm. in Ps.</i>	<i>Commentarioli in Ps.</i>	<i>Ant. Iud.</i>	<i>Antiquitates Iudaicae</i>
<i>De vir. ill.</i>	<i>De viris illustribus</i>	<i>Bell.</i>	<i>Bellum Iudaicum</i>
<i>Dialog. adv. Pelag.</i>	<i>Dialogus aduersus</i>	Iren.	Irenaeus
	<i>Pelagianos</i>	<i>Haer.</i>	<i>Aduersus haereses</i>
<i>Epist.</i>	<i>Epistulae</i>	Isid.	Isidorus
<i>Epist. adv. Ruf.</i>	<i>Epistula aduersus Rufinum</i>	<i>Orig.</i>	<i>Origines</i>
<i>Hebr. quaest.</i>	<i>Hebraicae quaestiones in</i>	<i>Quaest.</i>	<i>Quaestiones in Vetus</i>
	<i>libro Geneseos</i>		<i>Testamentum</i>
<i>Interpret. Hebr.</i>	<i>Liber interpretationis</i>	Isocr.	Isocrates
<i>nom.</i>	<i>Hebraicorum nominum</i>	Iul.	Iulianus

<i>Epist.</i>	<i>Epistulae</i>	<i>Iup. trag.</i>	<i>Iuppiter tragoedus</i>
<i>Misopog.</i>	<i>Misopogon</i>	<i>Lex.</i>	<i>Lexiphanes</i>
<i>Or.</i>	<i>Orationes</i>	<i>Luctu</i>	<i>De luctu</i>
<i>Iust.</i>	<i>Iustinus</i>	<i>Menippus</i>	<i>Menippus siue Necyomantia</i>
<i>Iuenc.</i>	<i>Iuencus</i>	<i>Nauig.</i>	<i>Nauigium</i>
<i>Iu.</i>	<i>Iuuenalis</i>	<i>Nigr.</i>	<i>Nigrinus</i>
<i>Lact.</i>	<i>Lactantius</i>	<i>Paras.</i>	<i>De parasito</i>
<i>Inst.</i>	<i>Institutiones diuinae</i>	<i>Patr. laud.</i>	<i>Patriae laudatio</i>
<i>Epit. Inst.</i>	<i>Epitome Diuinarum Institutionum</i>	<i>Peregr.</i>	<i>De morte Peregrini</i>
<i>Leg. aurea</i>	<i>Iacobus de Voragine, Legenda aurea</i>	<i>Phal. I, II</i>	<i>Phalaris I, II</i>
<i>Leg. XII Tab.</i>	<i>Leges XII Tabularum</i>	<i>Philopat.</i>	<i>Philopatris</i>
<i>Libanius</i>	<i>Libanius</i>	<i>Philops.</i>	<i>Philopseudes</i>
<i>Progym.</i>	<i>Progymnasmata</i>	<i>Pisc.</i>	<i>Piscator</i>
<i>Liv.</i>	<i>Liuius</i>	<i>Pro imag.</i>	<i>Pro imaginibus</i>
<i>Iucan.</i>	<i>Lucanus</i>	<i>Prom.</i>	<i>Prometheus</i>
<i>Lucian.</i>	<i>Lucianus</i>	<i>Prom. es</i>	<i>Prometheus es in verbis</i>
<i>Adv. indoct.</i>	<i>Aduersus indoctum</i>	<i>Pseudol.</i>	<i>Pseudologista</i>
<i>Alex.</i>	<i>Alexander</i>	<i>Rhet. praec.</i>	<i>Rhetorum praeceptor</i>
<i>Am.</i>	<i>Amores</i>	<i>Salt.</i>	<i>Saltatio</i>
<i>Anach.</i>	<i>Anacharsis</i>	<i>Sat.</i>	<i>Saturnalia</i>
<i>Apol.</i>	<i>Apologia</i>	<i>Somn.</i>	<i>Somnium siue vita Luciani</i>
<i>Asin.</i>	<i>Asinus</i>	<i>Tim.</i>	<i>Timon</i>
<i>Astr.</i>	<i>De astrologia</i>	<i>Tox.</i>	<i>Toxaris</i>
<i>Bacch.</i>	<i>Bacchus</i>	<i>Tyrann.</i>	<i>Tyrannicida</i>
<i>Bis accus.</i>	<i>Bis accusatus</i>	<i>Ver. hist.</i>	<i>Verae historiae</i>
<i>Calumn.</i>	<i>Calumniarum non temere credendum</i>	<i>Vit. auct.</i>	<i>Vitarum auctio</i>
<i>Catapl.</i>	<i>Cataplus siue Tyrannus</i>	<i>Lucil.</i>	<i>Lucilius</i>
<i>Char.</i>	<i>Charidemus</i>	<i>Lucr.</i>	<i>Lucretius</i>
<i>Coniuu.</i>	<i>Conuiuium</i>	<i>Lycophr.</i>	<i>Lycophon</i>
<i>Dear. iud.</i>	<i>Dearum iudicium (= Dial. mort. xx)</i>	<i>Lycurg.</i>	<i>Lycurgus</i>
<i>De merc. cond.</i>	<i>De mercede conductis</i>	<i>Lyd.</i>	<i>Ioannes Laurentius Lydus</i>
<i>Demon.</i>	<i>Demonax</i>	<i>Mag.</i>	<i>De magistratibus</i>
<i>Demosth. encom.</i>	<i>Demosthenis encomium</i>	<i>Mens.</i>	<i>De mensibus</i>
<i>Deor. conc.</i>	<i>Deorum concilium</i>	<i>Lyra(nus)</i>	<i>Nicolaus de Lyra</i>
<i>Deor. dial.</i>	<i>Deorum dialogi</i>	<i>Lys.</i>	<i>Lysias</i>
<i>De sacr.</i>	<i>De sacrificiis</i>	<i>LXX</i>	<i>Septuaginta</i>
<i>Dial. mar.</i>	<i>Dialogi marini</i>	<i>Macar.</i>	<i>Macarius</i>
<i>Dial. mer.</i>	<i>Dialogi meretricii</i>	<i>Macr.</i>	<i>Macrobius</i>
<i>Dial. mort.</i>	<i>Dialogi mortuorum</i>	<i>Sat.</i>	<i>Saturnalia</i>
<i>Dips.</i>	<i>Dipsades</i>	<i>Somn.</i>	<i>Commentarius in Ciceronis somnium Scipionis</i>
<i>Electr.</i>	<i>Electrum</i>	<i>Manil.</i>	<i>Manilius</i>
<i>Epigr.</i>	<i>Epigrammata</i>	<i>Mantuan.</i>	<i>Baptista Mantuanus</i>
<i>Epist. Sat.</i>	<i>Epistulae Saturnales</i>	<i>Ad Falc.</i>	<i>Epigrammata ad Falconem</i>
<i>Eun.</i>	<i>Eunuchus</i>	<i>Calam.</i>	<i>De calamitatibus temporum</i>
<i>Fug.</i>	<i>Fugitiui</i>	<i>Contra poet.</i>	<i>Contra poetas impudice loquentes</i>
<i>Gall.</i>	<i>Gallus</i>	<i>De cont. morte</i>	<i>De contemnenda morte</i>
<i>Halc.</i>	<i>Halcyon</i>	<i>Dion. Areop.</i>	<i>Dionysius Areopagites</i>
<i>Herc.</i>	<i>Hercules</i>	<i>Ecl.</i>	<i>Eclgae</i>
<i>Herm.</i>	<i>Hermotimus</i>	<i>Ioann. Bapt.</i>	<i>In laudem Ioannis Baptistae</i>
<i>Hist. conscr.</i>	<i>Quomodo historia conscribenda sit</i>	<i>Parthen. Mar.</i>	<i>Parthenice Mariana</i>
<i>Icar.</i>	<i>Icaromenippus</i>	<i>Parthen. sec.</i>	<i>Parthenice secunda</i>
<i>Imag.</i>	<i>Imagines</i>	<i>Mart. Cap.</i>	<i>Martianus Capella</i>
<i>Iup. confut.</i>	<i>Iuppiter confutatus</i>	<i>Martial.</i>	<i>Martialis</i>
		<i>Marull.</i>	<i>Michael Marullus</i>

<i>Epigr.</i>	<i>Epigrammata</i>	<i>Ib.</i>	<i>Ibis</i>
<i>Hymn. nat.</i>	<i>Hymni naturales</i>	<i>Met.</i>	<i>Metamorphoses</i>
Mar. Vict.	Marius Victorinus	<i>Pont.</i>	<i>Ex Ponto</i>
M. Aur.	Marcus Aurelius	<i>Rem.</i>	<i>Remedia amoris</i>
Max. Conf.	Maximus Confessor	<i>Trist.</i>	<i>Tristia</i>
<i>Loci comm.</i>	<i>Loci communes</i>	<i>Paneg. Lat.</i>	<i>Panegyrici Latini</i>
Max. Tyr.	Maximus Tyrius	Paschasius	Paschasius Radbertus
<i>Diss.</i>	<i>Dissertationes XLI</i>	Radbertus	
Maximian.	Maximianus	<i>Epist.</i>	<i>Epistulae</i>
<i>Eleg.</i>	<i>Elegiae</i>	Paul. Fest.	Paulus Diaconus, <i>Epitoma Festi</i>
Mela	Pomponius Mela	Paul. Nol.	Paulinus Nolanus
Menandr.	Menander	Paus.	Pausanias
<i>Citharist.</i>	<i>Citharista</i>	Pers.	Persius
<i>Epitr.</i>	<i>Epitrepontes</i>	Petrarca	Francesco Petrarca
<i>Monost.</i>	<i>Monosticha</i>	<i>Ecl.</i>	<i>Eclogae</i>
Mimn.	Mimnermus	<i>Rem.</i>	<i>De remediis utriusque fortunae</i>
Min. Fel.	Minucius Felix	Petron.	Petronius
<i>Mon. Anc.</i>	<i>Monumentum Ancyranum</i>	Petrus Comestor	Petrus Comestor
More	Thomas More	<i>Hist. schol.,</i>	<i>Historia scholastica,</i>
Mosch.	Moschus	<i>In Ev.</i>	<i>In Euangelia</i>
Mutian.	Conradus Mutianus Rufus	Petr. Lomb.	Petus Lombardus
<i>Epist.</i>	<i>Epistulae</i>	<i>Sent.</i>	<i>Sententiarum libri IV.</i>
Mutius	Macarius Mutius	Phaedr.	Phaedrus
<i>Triumph.</i>	<i>De triumpho Christi</i>	<i>Fab. Aes.</i>	<i>Fabulae Aesopiae</i>
Nem.	Nemesianus	Philo	Philo
Nep.	Cornelius Nepos	<i>Leg. alleg.</i>	<i>Legum allegoriae</i>
<i>Alc.</i>	<i>Alcibiades</i>	Philostr.	Philostratus
Nicandr.	Nicander	<i>Imag.</i>	<i>Imagines</i>
<i>Alex.</i>	<i>Alexipharmaca</i>	<i>Vit. Apollon.</i>	<i>Vita Apollonii</i>
<i>Ther.</i>	<i>Theriaca</i>	<i>Vit. soph.</i>	<i>Vitae sophistarum</i>
Nicom.	Nicomachus	Phot.	Photius
Non.	Nonius Marcellus	<i>Bibl.</i>	<i>Bibliotheca</i>
Nonn.	Nonnus	<i>Lex.</i>	<i>Lexicon</i>
<i>Dion.</i>	<i>Dionysiaca</i>	Pind.	Pindarus
<i>Exp. in Greg.</i>	<i>Expositio in Gregorium</i>	<i>Isthm.</i>	<i>Isthmia</i>
<i>Naz.</i>	<i>Nazianzenum</i>	<i>Nem.</i>	<i>Nemea</i>
Oppian.	Oppianus	<i>Olymp.</i>	<i>Olympia</i>
<i>Hal.</i>	<i>Halieutica</i>	<i>Pyth.</i>	<i>Pythia</i>
Orib.	Oribasius	Plat.	Plato
Orig.	Origenes	<i>Alc. 1, 2</i>	<i>Alcibiades 1, 2</i>
<i>Comm.</i>	<i>Commentarius</i>	<i>Apol.</i>	<i>Apologia</i>
<i>Contra Cels.</i>	<i>Contra Celsum</i>	<i>Ax.</i>	<i>Axiochus</i>
<i>Comm. in Rom.</i>	<i>Commentarius in Rom.</i>	<i>Charm.</i>	<i>Charmides</i>
<i>De princ.</i>	<i>De principiis</i>	<i>Clit.</i>	<i>Clitophon</i>
<i>Hom.</i>	<i>Homiliae</i>	<i>Crat.</i>	<i>Cratylus</i>
<i>Sel.</i>	<i>Selecta</i>	<i>Crit.</i>	<i>Critias</i>
<i>Tract. in Ct.</i>	<i>Tractatus in Ct.</i>	<i>Crito</i>	<i>Crito</i>
Oros.	Orosius	<i>Def.</i>	<i>Definitiones</i>
Orph.	[Orpheus]	<i>Dem.</i>	<i>Demodocus</i>
<i>Arg.</i>	<i>Argonautica</i>	<i>Epin.</i>	<i>Epinomis</i>
<i>Hymn.</i>	<i>Hymni</i>	<i>Epist.</i>	<i>Epistulae</i>
<i>Or. Sib.</i>	<i>Oracula Sibyllina</i>	<i>Erast.</i>	<i>Erastai</i>
Ov.	Ovidius	<i>Eryx.</i>	<i>Eryxias</i>
<i>Am.</i>	<i>Amores</i>	<i>Futhyd.</i>	<i>Euthydemus</i>
<i>Ars</i>	<i>Ars amatoria</i>	<i>Euthyphr.</i>	<i>Euthyphro</i>
<i>Epist. Sapph.</i>	<i>Epistula Sapphus</i>	<i>Gorg.</i>	<i>Gorgias</i>
<i>Fast.</i>	<i>Fasti</i>		
<i>Her.</i>	<i>Heroides</i>		

<i>Hipparch.</i>	<i>Hipparchus</i>	<i>Artax.</i>	<i>Artaxerxes</i>
<i>Hipp. mai.</i>	<i>Hippias maior</i>	<i>Brut.</i>	<i>Brutus</i>
<i>Hipp. min.</i>	<i>Hippias minor</i>	<i>C. Gracch.</i>	<i>Caius Gracchus</i>
<i>Ion</i>	<i>Ion</i>	<i>Cato min.</i>	<i>Cato minor</i>
<i>Lach.</i>	<i>Laches</i>	<i>Cleom.</i>	<i>Cleomenes</i>
<i>Leg.</i>	<i>Leges</i>	<i>Coriol.</i>	<i>Coriolanus</i>
<i>Lys.</i>	<i>Lysis</i>	<i>Demetr.</i>	<i>Demetrius</i>
<i>Men.</i>	<i>Meno</i>	<i>Fab. Max.</i>	<i>Fabius Maximus</i>
<i>Menex.</i>	<i>Menexenus</i>	<i>Lyc.</i>	<i>Lycurgus</i>
<i>Min.</i>	<i>Minas</i>	<i>Lys.</i>	<i>Lysander</i>
<i>Parm.</i>	<i>Parmenides</i>	<i>Mar.</i>	<i>Marius</i>
<i>Phaed.</i>	<i>Phaedo</i>	<i>Mor.</i>	<i>Moralia</i>
<i>Phaedr.</i>	<i>Phaedrus</i>	<i>Nic.</i>	<i>Nicias</i>
<i>Phil.</i>	<i>Philebus</i>	<i>Paroem.</i>	<i>Paroemiae</i>
<i>Polit.</i>	<i>Politicus</i>	<i>Per.</i>	<i>Pericles</i>
<i>Prot.</i>	<i>Protagoras</i>	<i>Pomp.</i>	<i>Pompeius</i>
<i>Rep.</i>	<i>De re publica</i>	<i>Prov. Alex.</i>	<i>Prouerbia Alexandrinorum</i>
<i>Sis.</i>	<i>Sisyphus</i>	<i>Publ.</i>	<i>Publicola</i>
<i>Soph.</i>	<i>Sophistes</i>	<i>Pyrrh.</i>	<i>Pyrrhus</i>
<i>Symp.</i>	<i>Symposium</i>	<i>Rom.</i>	<i>Romulus</i>
<i>Thg.</i>	<i>Theages</i>	<i>Serr.</i>	<i>Sertorius</i>
<i>Tht.</i>	<i>Theaetetus</i>	<i>Sol.</i>	<i>Solon</i>
<i>Tim.</i>	<i>Timaeus</i>	<i>Them.</i>	<i>Themistocles</i>
<i>Plaut.</i>	<i>Plautus</i>	<i>Thes.</i>	<i>Theseus</i>
<i>Amph.</i>	<i>Amphitruo</i>	<i>Timol.</i>	<i>Timoleon</i>
<i>Asin.</i>	<i>Asinaria</i>	<i>Tit.</i>	<i>Titus Quinctius Flaminius</i>
<i>Aul.</i>	<i>Aulularia</i>	<i>Vit.</i>	<i>Vitae</i>
<i>Bacch.</i>	<i>Bacchides</i>	<i>Poliz.</i>	<i>Angelo Poliziano</i>
<i>Capt.</i>	<i>Captiui</i>	<i>Amor fug.</i>	<i>Moschi Amor fugitiuus</i>
<i>Cas.</i>	<i>Casina</i>	<i>Eleg.</i>	<i>Elegiae</i>
<i>Cist.</i>	<i>Cistellaria</i>	<i>Epigr.</i>	<i>Epigrammata Latina</i>
<i>Curc.</i>	<i>Curculio</i>	<i>Epist.</i>	<i>Epistolae</i>
<i>Epid.</i>	<i>Epidicus</i>	<i>Sylv.</i>	<i>Sylluae</i>
<i>Men.</i>	<i>Menaechmi</i>	<i>Poll.</i>	<i>Pollux</i>
<i>Merc.</i>	<i>Mercator</i>	<i>Polyb.</i>	<i>Polybius</i>
<i>Mil.</i>	<i>Miles</i>	<i>Pomp. Trog.</i>	<i>Pompeius Trogus</i>
<i>Most.</i>	<i>Mostellaria</i>	<i>Porph.</i>	<i>Porphyrus</i>
<i>Persa</i>	<i>Persa</i>	<i>Quaest. Hom.</i>	<i>Quaestiones Homericae</i>
<i>Poen.</i>	<i>Poenulus</i>	<i>Vit. Pyth.</i>	<i>Vita Pythagorae</i>
<i>Pseud.</i>	<i>Pseudolus</i>	<i>Posid.</i>	<i>Posidonius</i>
<i>Rud.</i>	<i>Rudens</i>	<i>Priap.</i>	<i>Priapea</i>
<i>Stich.</i>	<i>Stichus</i>	<i>Prisc.</i>	<i>Priscianus</i>
<i>Trin.</i>	<i>Trinummus</i>	<i>Ars gramm.</i>	<i>Ars grammatica</i>
<i>Truc.</i>	<i>Truculentus</i>	<i>Prob.</i>	<i>M. Valerius Probus</i>
<i>Vid.</i>	<i>Vidularia</i>	<i>Procl.</i>	<i>Proclus</i>
<i>Plin.</i>	<i>Plinius (maior et minor)</i>	<i>Procop.</i>	<i>Procopius</i>
<i>Epist.</i>	<i>Epistulae (Plin. minor)</i>	<i>Prop.</i>	<i>Propertius</i>
<i>Nat.</i>	<i>Naturalis historia (Plin. maior)</i>	<i>Prud.</i>	<i>Prudentius</i>
<i>Paneg.</i>	<i>Panegyricus (Plin. minor)</i>	<i>Amart.</i>	<i>Amartigenia</i>
<i>Plot.</i>	<i>Plotinus</i>	<i>Apoth.</i>	<i>Apotheosis</i>
<i>Plut.</i>	<i>Plutarchus</i>	<i>Cath.</i>	<i>Cathemerinon</i>
<i>Aem.</i>	<i>Aemilius Paul(1)us</i>	<i>Contra Symm.</i>	<i>Contra Symmachum</i>
<i>Alcib.</i>	<i>Alcibiades</i>	<i>Epilog.</i>	<i>Epilogus</i>
<i>Alex.</i>	<i>Alexander</i>	<i>Perist.</i>	<i>Peristefanon</i>
<i>Anton.</i>	<i>Antonius</i>	<i>Praef.</i>	<i>Praefatio</i>
<i>Aristid.</i>	<i>Aristides</i>	<i>Psychom.</i>	<i>Psychomachia</i>
		<i>Tit. hist.</i>	<i>Tituli historiarum</i>

Ps. Aristot.	Pseudo-Aristoteles	Sall.	Sallustius
Ps. Ascon.	Pseudo-Asconius	<i>Cat.</i>	<i>Coniuratio Catilinae</i>
Ps. Aug.	Pseudo-Augustinus	<i>Epist. ad Caes.</i>	<i>Epistulae ad Caesarem</i>
Ps. Auson.	Pseudo-Ausonius	<i>Hist. frg.</i>	<i>Historiarum fragmenta</i>
<i>Sept. sap.</i>	<i>Ludus septem sapientum</i>	<i>Iug.</i>	<i>Bellum Iugurthinum</i>
Ps. Babr.	Pseudo-Babrius	Sapph.	Sappho
<i>Tetrast.</i>	<i>Tetrasticha</i>	<i>Scol. anon.</i>	<i>Scolia anonyma</i>
Ps. Beda	Pseudo-Beda Venerabilis	Sedul.	Caelius Sedulius
Ps. Chrys.	Pseudo-Ioannes Chrysostomus	<i>Pasch.</i>	<i>Paschale carmen</i>
Ps. Clem.	Pseudo-Clemens	Sen.	Seneca (maior)
Ps. Dion. Areop.	Pseudo-Dionysius Areopagita	<i>Contr.</i>	<i>Controuersiae</i>
<i>Epist.</i>	<i>Epistulae</i>	<i>Suas.</i>	<i>Suasoriae</i>
<i>Hier.</i>	<i>De caelesti hierarchia</i>	Sen.	Seneca (minor)
Ps. Diosc.	Pseudo-Dioscurides	<i>Ag.</i>	<i>Agamemnon</i>
<i>Alexiph.</i>	<i>Alexipharmaca</i>	<i>Apocol.</i>	<i>Apocolocyntosis</i>
Ps. Eratosth.	Pseudo-Eratosthenes	<i>Benef.</i>	<i>De beneficiis</i>
<i>Catast.</i>	<i>Catasterismi</i>	<i>Brev. vit.</i>	<i>De breuitate vitae</i>
Ps. Hier.	Pseudo-Hieronimus	<i>Clem.</i>	<i>De clementia</i>
<i>Brev. in Ps.</i>	<i>Breuiarium in Ps.</i>	<i>Dial.</i>	<i>Dialogi</i>
<i>Comm. in Mc.</i>	<i>Commentarius in Euangelium secundum Marcum</i>	<i>Epist.</i>	<i>Epistulae ad Lucilium</i>
<i>Epist.</i>	<i>Epistulae</i>	<i>Herc. f.</i>	<i>Hercules furens</i>
Ps. Iuuenc.	Pseudo-Iuuencus	<i>Herc. Oet.</i>	<i>Hercules Oetaeus</i>
<i>Triumph.</i>	<i>Triumphus Christi heroicus</i>	<i>Med.</i>	<i>Medea</i>
Ps. Neckam	Pseudo-Neckam (Roger de Caen)	<i>Nat.</i>	<i>Naturales quaestiones</i>
<i>Vita monach.</i>	<i>De vita monachorum (De contemptu mundi)</i>	<i>Oed.</i>	<i>Oedipus</i>
Ps. Ov.	Pseudo-Ouidius	<i>Phaedr.</i>	<i>Phaedra</i>
<i>Epic. Drusi</i>	<i>Epicedion Drusi (Consolatio ad Liuiam)</i>	<i>Phoen.</i>	<i>Phoenissae</i>
Ps. Philo	Pseudo-Philo	<i>Thy.</i>	<i>Thyestes</i>
Ps. Phocyl.	Pseudo-Phocylides	<i>Tro.</i>	<i>Troades</i>
Ps. Pythag.	Pseudo-Pythagoras	Serv.	Seruius
Ps. Sall.	Pseudo-Sallustius	<i>Comm. Aen.</i>	<i>Commentarius in Vergilii Aeneida</i>
<i>In Cic.</i>	<i>In Ciceronem</i>	<i>Comm. Ecl.</i>	<i>Commentarius in Vergilii Eclogas</i>
Ps. Sen.	Pseudo-Seneca	<i>Comm. Georg.</i>	<i>Commentarius in Vergilii Georgica</i>
<i>De mor.</i>	<i>De moribus</i>	Sext. Emp.	Sextus Empiricus
Ptol.	Claudius Ptolemaeus	Sidon.	Sidonius Apollinaris
<i>Cosm.</i>	<i>Cosmographia</i>	Sil.	Silius Italicus
<i>Geogr.</i>	<i>Geographia</i>	Socr.	Socrates, <i>Hist. eccles.</i>
<i>Quadr.</i>	<i>Quadrupartitum</i>	Sol.	Solon
Ptol. Euerg.	Ptolemaeus Euergetes	Solin.	Solinus
Publil. Syr.	Publilius Syrus	Soph.	Sophocles
Quint.	Quintilianus	<i>Ai.</i>	<i>Aias</i>
<i>Decl.</i>	<i>Declamationes</i>	<i>Ant.</i>	<i>Antigone</i>
<i>Inst.</i>	<i>Institutio oratoria</i>	<i>El.</i>	<i>Electra</i>
Rabanus Maurus	Rabanus Maurus	<i>Ichn.</i>	<i>Ichneutae</i>
<i>Comm. in Mt.</i>	<i>Commentaria in Mt.</i>	<i>Oed. Col.</i>	<i>Oedipus Coloneus</i>
<i>Rhet. Her.</i>	<i>Rhetorica ad Herennium</i>	<i>Oed. T.</i>	<i>Oedipus Tyrannus</i>
Rufin.	Rufinus	<i>Phil.</i>	<i>Philoctetes</i>
<i>In symb.</i>	<i>Expositio in symbolum apostolorum</i>	<i>Trach.</i>	<i>Trachiniae</i>
Sabell.	Marcantonio Sabellico	Stat.	Statius
<i>In natal.</i>	<i>In natalem diem diuae virginis Mariae</i>	<i>Ach.</i>	<i>Achilleis</i>
		<i>Silv.</i>	<i>Siluae</i>
		<i>Theb.</i>	<i>Thebais</i>
		Steph. Byz.	Stephanus Byzantius
		Stob.	Stobaeus

Strab.	Strabo	Thomas a Kempis	
Strun.	Iacobus Lopic Stunica	<i>Imit.</i>	<i>De imitatione Christi</i>
<i>Er. blasph. et imp.</i>	<i>Erasmi Roterodami blasphemiae et impietates</i>	Thomas Aquinas	Thomas Aquinas
Suet.	Suetonius	<i>Expos. in Hebr. etc.</i>	<i>Expositio in omnes S. Pauli epistolas</i>
<i>Aug.</i>	<i>Augustus</i>	<i>In Ioann.</i>	<i>In Ioannem Euangelistam expositio</i>
<i>Caes.</i>	<i>Caesar</i>	ScG	<i>Summa contra Gentiles</i>
<i>Cal.</i>	<i>Caligula</i>	<i>Summa</i>	<i>Summa theologiae</i>
<i>Claud.</i>	<i>Claudius</i>	Thphr.	Theophrastus
<i>Dom.</i>	<i>Domitianus</i>	<i>Caus. plant.</i>	<i>De causis plantarum</i>
<i>Galb.</i>	<i>Galba</i>	<i>Char.</i>	<i>Characteres</i>
<i>Gram.</i>	<i>De grammaticis</i>	<i>Hist. plant.</i>	<i>Historia plantarum</i>
<i>Ner.</i>	<i>Nero</i>	Thuc.	Thucydides
<i>Oth.</i>	<i>Otho</i>	Tib.	Tibullus
<i>Tib.</i>	<i>Tiberius</i>	Tzetz.	Tzetzes
<i>Tit.</i>	<i>Titus</i>	<i>Anteh.</i>	<i>Antehomerica</i>
<i>Vesp.</i>	<i>Vespasianus</i>	<i>Chil.</i>	<i>Chiliades</i>
<i>Vit.</i>	<i>Vitellius</i>	<i>Posth.</i>	<i>Posthomerica</i>
Suid.	Suidas or <i>Suda</i>	Val. Fl.	Valerius Flaccus
Symm.	Symmachus	Val. Max.	Valerius Maximus
Synes.	Synesius Cyrenaeus	Valla	Laurentius Valla
<i>Calv.</i>	<i>Caluitii encomium</i>	<i>Annot.</i>	<i>Annotationes in Nouum Testamentum</i>
<i>Epist.</i>	<i>Epistulae</i>	<i>Eleg.</i>	<i>Elegantiae linguae Latinae</i>
Syrian.	Syrianus	Varro	Varro
<i>In Hermog.</i>	<i>In Hermogenem commentaria</i>	<i>Ling. Lat.</i>	<i>De lingua Latina</i>
Tac.	Tacitus	<i>Men.</i>	<i>Menippeae</i>
<i>Agr.</i>	<i>Agricola</i>	<i>Rust.</i>	<i>Res rusticae</i>
<i>Ann.</i>	<i>Annales</i>	Varro At.	Varro Atacinus
<i>Dial. or.</i>	<i>Dialogus de oratoribus</i>	<i>Fr.</i>	<i>Fragmenta</i>
<i>Germ.</i>	<i>Germania</i>	Veg.	Vegetius
<i>Hist.</i>	<i>Historiae</i>	<i>Mil.</i>	<i>De re militari</i>
Tat.	Tatianus	Vell. Pat.	Velleius Paterculus
Ter.	Terentius	Ven. Fort.	Venantius Fortunatus
<i>Ad.</i>	<i>Adelphoe</i>	Verg.	Vergilius
<i>Andr.</i>	<i>Andria</i>	<i>Aen.</i>	<i>Aeneis</i>
<i>Eun.</i>	<i>Eunuchus</i>	<i>Aet.</i>	<i>Aetna</i>
<i>Heaut.</i>	<i>Heautontimorumenos</i>	<i>Cat.</i>	<i>Catalepton</i>
<i>Hec.</i>	<i>Hecyra</i>	<i>Cir.</i>	<i>Ciris</i>
<i>Phorm.</i>	<i>Phormio</i>	<i>Cul.</i>	<i>Culex</i>
Tert.	Tertullianus	<i>Ecl.</i>	<i>Eclogae</i>
<i>Adv. Iud.</i>	<i>Aduersus Iudaeos</i>	<i>Georg.</i>	<i>Georgica</i>
<i>Adv. Marcion.</i>	<i>Aduersus Marcionem</i>	<i>Mor.</i>	<i>Moretum</i>
<i>Adv. Praxean</i>	<i>Aduersus Praxean</i>	Vitr.	Vitruuius
<i>Adv. Val.</i>	<i>Aduersus Valentinianos</i>	Vlp.	Vlpianus (<i>Vlpiani regulae</i>)
<i>De pud.</i>	<i>De pudicitia</i>	Walter	Walter of Châtillon
<i>De resurr.</i>	<i>De resurrectione carnis</i>	<i>Alex.</i>	<i>Alexandreis</i>
<i>De spect.</i>	<i>De spectaculis</i>	Xen.	Xenophon
Themist.	Themistius	<i>Ag.</i>	<i>Agesilaus</i>
Theocr.	Theocritus	<i>An.</i>	<i>Anabasis</i>
Theodrt.	Theodoretus	<i>Apol.</i>	<i>Apologia</i>
<i>Comm. in Ep. ad Hebr.</i>	<i>Commentarius in omnes sancti Pauli Epistolas</i>	<i>Ath. pol.</i>	<i>Atheniensium politeia</i>
Thgn.	Theognis	<i>Cyn.</i>	<i>Cyngeticus</i>
Theophyl.	Theophylactus	<i>Cyr.</i>	<i>Cyropaedia</i>
<i>Enarr.</i>	<i>Enarrationes</i>	<i>Equ.</i>	<i>De equitandi ratione</i>
<i>Expos. in Hebr.</i>	<i>Expositio in epistolam ad Hebraeos</i>	<i>Hell.</i>	<i>Hellenica</i>

<i>Hier.</i>	<i>Hiero</i>	<i>Symp.</i>	<i>Symposium</i>
<i>Hipp.</i>	<i>Hipparchicus</i>	<i>Vect.</i>	<i>De vectigalibus</i>
<i>Lac. pol.</i>	<i>Lacedaemoniorum politeia</i>	<i>Zenob.</i>	<i>Zenobius</i>
<i>Mem.</i>	<i>Memorabilia</i>	<i>Zon.</i>	<i>Zonaras</i>
<i>Oec.</i>	<i>Oeconomicus</i>	<i>Zos.</i>	<i>Zosimus</i>

B. BIBLE

1. *Vetus Testamentum*

<i>Gn.</i>	<i>Genesis</i>
<i>Ex.</i>	<i>Exodus</i>
<i>Lv.</i>	<i>Leuiticus</i>
<i>Nu.</i>	<i>Numeri</i>
<i>Dt.</i>	<i>Deuteronomium</i>
<i>Ios.</i>	<i>Iosue</i>
<i>Iudic.</i>	<i>Iudices</i>
<i>Rth.</i>	<i>Ruth</i>
1., 2. <i>Sm.</i>	1., 2. <i>Samuel</i>
1., 2. <i>Rg.</i>	1., 2. <i>Reges</i>
1., 2. <i>Chr.</i>	1., 2. <i>Chronici</i>
<i>Esr.</i>	<i>Esa</i>
<i>Neh.</i>	<i>Nehemia</i>
<i>Esth.</i>	<i>Esther</i>
<i>Iob.</i>	<i>Iob</i>
<i>Ps.</i>	<i>Psalmi</i>
<i>Prv.</i>	<i>Prouerbia</i>
<i>Eccl.</i>	<i>Ecclesiastes</i>
<i>Ct.</i>	<i>Canticum Canticorum</i>
<i>Is.</i>	<i>Isaías</i>
<i>Ir.</i>	<i>Ieremias</i>
<i>Thr.</i>	<i>Threni Ieremiae</i>
<i>Ez.</i>	<i>Ezechiel</i>
<i>Dn.</i>	<i>Daniel</i>
<i>Hos.</i>	<i>Hoseas</i>
<i>Ioel.</i>	<i>Ioel</i>
<i>Am.</i>	<i>Amos</i>
<i>Ob.</i>	<i>Obadia</i>
<i>Ion.</i>	<i>Ionas</i>
<i>Mch.</i>	<i>Michaeas</i>
<i>Nah.</i>	<i>Nahum</i>
<i>Hab.</i>	<i>Habacuc</i>

<i>Zph.</i>	<i>Zephania</i>
<i>Hgg.</i>	<i>Haggaeus</i>
<i>Zch.</i>	<i>Zacharias</i>
<i>Ml.</i>	<i>Malachias</i>
<i>Idth.</i>	<i>Iudith</i>
<i>Sap.</i>	<i>Sapientia Salomonis</i>
<i>Tob.</i>	<i>Tobias</i>
<i>Sir.</i>	<i>Iesus Sirach</i>
<i>Bar.</i>	<i>Baruch</i>
1., 2., 3., 4. <i>Mcc.</i>	1., 2., 3., 4. <i>Macchabaei</i>
2. <i>Nouum Testamentum</i>	
<i>Mr.</i>	<i>Matthaeus</i>
<i>Mc.</i>	<i>Marcus</i>
<i>Lc.</i>	<i>Lucas</i>
<i>Ioh.</i>	<i>Iohannes</i>
<i>Act.</i>	<i>Acta Apostolorum</i>
<i>Rom.</i>	<i>Ad Romanos</i>
1., 2. <i>Cor.</i>	1., 2. <i>Ad Corinthios</i>
<i>Gal.</i>	<i>Ad Galatas</i>
<i>Eph.</i>	<i>Ad Ephesios</i>
<i>Phil.</i>	<i>Ad Philippenses</i>
<i>Col.</i>	<i>Ad Colossenses</i>
1., 2. <i>Thess.</i>	1., 2. <i>Ad Thessalonicenses</i>
1., 2. <i>Tim.</i>	1., 2. <i>Ad Timotheum</i>
<i>Tit.</i>	<i>Ad Titum</i>
<i>Phm.</i>	<i>Ad Philemonem</i>
<i>Hebr.</i>	<i>Ad Hebraeos</i>
<i>Iac.</i>	<i>Iacobi Epistola</i>
1., 2. <i>Petr.</i>	<i>Petri Epistola</i> 1., 2.
1., 2., 3. <i>Ioh.</i>	<i>Iohannis Epistola</i> 1., 2., 3.
<i>Iud.</i>	<i>Iudae Epistola</i>
<i>Ap. Ioh.</i>	<i>Apocalypsis Iohannis</i>

C. WORKS OF ERASMUS

- Act. Acad. Lou. c. Luth.* *Acta Academiae Louaniensis contra Lutherum*
(Ferguson, pp. 316–328)
- Adag.* *Adagiorum Chiliades*
(LB II; ASD II,1 [*Adag.* 1–500], ASD II,2 [*Adag.* 501–1000], ASD II,4 [*Adag.* 1501–2000], II,5 [*Adag.* 2001–2500], II,6 [*Adag.* 2501–3000], II, 7 [*Adag.* 3001–3500], II, 8 [*Adag.* 3501–4151])
- Admon. adv. mendac.* *Admonitio aduersus mendacium et obtreccionem*
(LB X, 1683–1692)
- Annot. in NT* *Annotationes in Nouum Testamentum*
(LB VI; ASD VI, 5 [*Annot. in Mt.-Lc.*])
- Antibarbari.* *Antibarbari*
(LB X, 1691–1744; ASD I,1, pp. 35–138)
- Apolog. ad Fabr. Stap.* *Apologia ad Iacobum Fabrum Stapulensem*
(LB IX, 17–66; ASD IX, 3)
- Apolog. ad Prodr. Stun.* *Apologia ad Prodromon Stunicae*
(LB IX, 375–381)
- Apolog. ad Sanct. Caranz.* *Apologia ad Sanctium Caranzam*
(LB IX, 401–432)
- Apolog. ad Stun. Concl.* *Apologia ad Stunicae Conclusiones*
(LB IX, 383–392)
- Apolog. adv. debacch. Petr. Sutor.* *Apologia aduersus debacchationes Petri Sutoris*
(LB IX, 737–812)
- Apolog. adv. monach. hisp.* *Apologia aduersus monachos quosdam hispanos*
(LB IX, 1015–1094)
- Apolog. adv. rhaps. Alb. Pii* *Apologia aduersus rhapsodias Alberti Pii*
(LB IX, 1123–1196)
- Apolog. adv. Stun. Blasph. et imp.* *Apologia aduersus libellum Stunicae cui titulum fecit Blasphemiae et impietates Erasmi*
(LB IX, 355–375)
- Apolog. c. Iac. Latomi dialog.* *Apologia contra Iacobi Latomi dialogum de tribus linguis*
(LB IX, 79–106)
- Apolog. de In princip. erat sermo* *Apologia de In principio erat sermo*
(LB IX, 111–122)
- Apolog. de loco Omn. resurg.* *Apologia de loco Omnes quidem resurgemus*
(LB IX, 433–442)
- Apolog. pro declam. laud. matrim.* *Apologia pro declamatione de laude matrimonii*
(LB IX, 105–112)
- Apolog. resp. Iac. Lop. Stun.* *Apologia respondens ad ea quae Iac. Lopis Stunica taxauerat in prima duntaxat Noui Testamenti aeditione*
(LB IX, 283–356; ASD IX,2)
- Apolog. resp. inuect. Ed. I. ei* *Apologia qua respondet duobus inuectiuis Eduardi Lei*
(Ferguson, pp. 236–303; ASD IX,4, pp. 23–70)
- Apophth.* *Apophthegmata*
(LB IV, 85–380)
- Axiom. pro causa Luth.* *Axiomata pro causa Martini Lutheri*
(Ferguson, pp. 336–337)
- Capita* *Capita argumentorum contra morosos quosdam ac indoctos.*
(LB VI, **3v^o–***4r^o)
- Carm.* *Carmina*
(LB I, II, III/1, III/2, IV, V, VIII passim; ASD I,7)
- Carm. de senect.* *Carmen de senectute*
(= *Carmen alpestre*; LB IV, 755–758; ASD I,7, *Carm.* 2)
- Cat. lucubr.* *Catalogus lucubrationum omnium*
(LB I init.; Ep. I)

- Cato*
Chonr. Nastad. dial.
Ciceron.
De ciuil.
Coll.
Collect.
Comm. in hymn. Prud.
Comm. in Ov.
Comp. rhet.
Conc. de puero Iesu
Confl. Thal. et Barbar.
De conscr. ep.
Consilium
De construc.
Consult. de bell. turc.
De contemptu mundi
De cop. verb.
Declam. de morte
Declamatiuncula
Declarat. ad cens. Lutet.
Detect. praestig.
Dilut. Clichthov.
Disputatiunc.
De dupl. mart.
Eccles.
Enarrat. in Ps.
- Disticha Catonis*
Chonradi Nastadiensis dialogus bilinguim ac trilinguim
 (Ferguson, pp. 205–224)
Dialogus Ciceronianus
 (LB I, 969–1026; ASD I,2, pp. 599–710)
De ciuilitate morum puerilium
 (LB I, 1029–1044)
Colloquia
 (LB I, 625–908; ASD I,3)
Collectanea adagiorum
Commentarius in duos hymnos Prudentii
 (LB V, 1337–1358)
Commentarius in Nucem Ouidii
 (LB I, 1187–1210; ASD I,1, pp. 145–174)
Compendium rhetorices
 (Allen X, App. 22)
Concio de puero Iesu
 (LB V, 599–610)
Conflictus Thaliae et Barbariei
 (LB I, 889–894)
De conscribendis epistolis
 (LB I, 341–484; ASD I,2, pp. 205–579)
Consilium cuiusdam ex animo cupientis esse consultum et romanipontificis dignitati et christianae religionis tranquillitati
 (Ferguson, pp. 352–361)
De constructione octo partium orationis
 (LB I, 165–180; ASD I,4, pp. 119–143)
Consultatio de bello Turcis inferendo et obiter enarratus Psalmus XXVIII
 (LB V, 345–368; ASD V,3, pp. 31–82)
De contemptu mundi
 (LB V, 1239–1262; ASD V,1, pp. 39–86)
De copia verborum ac rerum
 (LB I, 1–110; ASD I,6)
Declamatio de morte
 (LB IV, 617–624; = 'Aliud exemplum consolationis', in *De conscr. ep.*: ASD I,2, pp. 441–455)
Declamatiuncula
 (LB IV, 623–624)
Declarationes ad censuras Lutetiae vulgatas
 (LB IX, 813–954)
Detectio praestigiarum
 (LB X, 1557–1572; ASD IX,1, pp. 233–262)
Dilutio eorum quae Iodocus Clichthoueus scripsit aduersus declamationem suasoriam matrimonii
 (Telle)
Disputatiuncula de tedio, pauore, tristicia Iesu
 (LB V, 1263–1294)
De duplici martyrio
 (in *Cypriani Opera*, Basileae, 1530)
Ecclesiastes siue de ratione concionandi
 (LB V, 767–1100; ASD V,4 [libri I, II], ASD V, 5 [libri III, IV])
Enarrationes in Psalmos
 (LB V, 171–556; ASD V,2 [Ps. 1–4, 14 (= *De purit.*

- tabernac.), 22], V,3 [Ps. 28 (= *Consult. de bell. turc.*), 33, 38, 83 (= *De sarc. eccles. concord.*), 85]
- Enchir.* *Enchiridion militis christiani*
(LB V, 1–66; Holborn, pp. 22–136)
- Encom. matrim.* *Encomium matrimonii*
(ASD I,5, pp. 385–416; = ‘Exemplum epistolae suasoriae’, in *De conscr. ep.*: LB I, 414–424; ASD I,2, pp. 400–429)
- Encom. medic.* *Encomium medicinae*
(LB I, 533–544; ASD I,4, pp. 163–186)
- Epist. ad frat. Infer. Germ.* *Epistola ad fratres Inferioris Germaniae*
(LB X, 1589–1632; ASD IX,1, pp. 329–425)
- Epist. apolog. adv. Stun.* *Epistola apologetica aduersus Stunicam*
(LB IX, 391–400)
- Epist. c. pseudeuang.* *Epistola contra quosdam qui se falso iactant euangelicos*
(LB X, 1573–1590; ASD IX,1, pp. 283–309)
- Epist. consolat.* *Epistola consolatoria in aduersis*
(LB III/2, 1874–1879 = V, 609–614)
- Euripides* *Euripidis Hecuba et Iphigenia in Aulide*
(LB I, 1129–1210; ASD I,1, pp. 215–359)
- Exomolog.* *Exomologesis siue modus confitendi*
(LB V, 145–170)
- Explan. symboli* *Explanatio symboli apostolorum siue catechismus*
(LB V, 1133–1196; ASD V,1, pp. 203–320)
- Expost. Iesu* *Expostulatio Iesu cum homine*
(LB V, 1319–1320; ASD I,7, *Carm.* 43)
- Galenus* *Galenii tractatus tres*
(= *Galenii Exhortatio ad bonas artes, De optimo docendi genere, Quod optimus medicus*; LB I, 1047–1064; ASD I,1, pp. 637–669)
- Gaza* *Theodori Gazae Thessalonicensis grammaticae institutionis libri duo*
(LB I, 117–164)
- Hyperasp.* *Hyperaspistes*
(LB X, 1249–1536)
- De imm. Dei misericord.* *De immensa Dei misericordia concio*
(LB V, 557–588)
- Inst. christ. matrim.* *Institutio christiani matrimonii*
(LB V, 613–724)
- Inst. hom. christ.* *Institutum hominis christiani*
(LB V, 1357–1359; ASD I,7, *Carm.* 49)
- Inst. princ. christ.* *Institutio principis christiani*
(LB IV, 559–612; ASD IV,1, pp. 133–219)
- De interdicto esu carn.* *Epistola de interdicto esu carniuum*
(LB IX, 1197–1214; ASD IX,1, pp. 19–50)
- Isocrates* *Isocratis ad Nicoclem regem De institutione principis*
(LB IV, 611–616)
- Iudic. de apolog. P. Cursii* *Iudicium de apologia Petri Cursii*
(Allen XI, pp. XXIII–XXIV)
- Iul. exclus.* *Iulius exclusus e coelis*
(Ferguson, pp. 65–124)
- De lib. arbit.* *De libero arbitrio diatribe*
(LB X, 1215–1248)
- Liban. declam.* *Libanii aliquot declamatiunculae*
(LB I, 547–556; ASD I,1, pp. 181–192)
- Lingua* *Lingua*
(LB IV, 657–754; ASD IV,1A)

<i>Liturg. Virg. Lauret.</i>	<i>Virginis matris apud Lauretum cultae liturgia</i> (LB V, 1327–1336; ASD V,1, pp. 95–109)
<i>Loca</i>	<i>Loca quaedam in aliquot Erasmi lucubrationibus per ipsum emendata</i> , in <i>Apologia aduersus monachos quosdam hispanos</i> , Basel, June 1529 ² , pp. 226–253.
<i>Lucianus</i>	<i>Luciani dialogi aliquot</i> (LB I, 183–340; ASD I,1, pp. 381–627)
<i>Manifesta mendacia</i>	<i>Manifesta mendacia</i> (ASD IX,4, pp. 338–355)
<i>Mod. orandi Deum</i>	<i>Modus orandi Deum</i> (LB V, 1099–1132; ASD V,1, pp. 121–176)
<i>Moria</i>	<i>Moriae encomium</i> (LB IV, 381–504; ASD IV,3)
<i>Nou. Instr.</i>	<i>Nouum Instrumentum</i>
<i>Nou. Test.</i>	<i>Nouum Testamentum</i> (LB VI; ASD VI,2 [Joh.-Act.])
<i>Obsecratio</i>	<i>Obsecratio siue oratio ad Virginem Mariam in rebus aduersis</i> (LB V, 1233–1240)
<i>Orat. de pace</i>	<i>Oratio de pace et discordia</i> (LB VIII, 545–552)
<i>Orat. de virt.</i>	<i>Oratio de virtute amplectenda</i> (LB V, 65–72)
<i>Orat. funebr. Bert. de Heyen</i>	<i>Oratio funebris Bertae de Heyen</i> (LB VIII, 551–560)
<i>Paean Virg.</i>	<i>Paean Virgini Matri dicendus</i> (LB V, 1227–1234)
<i>Panegy. ad Philipp.</i>	<i>Panegyricus ad Philippum Austriae ducem</i> (LB IV, 505–550; ASD IV,1, pp. 23–93)
<i>Parab.</i>	<i>Parabolaes siue similia</i> (LB I, 557–624; ASD I,5, pp. 87–332)
<i>Paracl.</i>	<i>Paraclesis</i> (LB V, 137–144 = VI, f° *31 ^o –*4v ^o)
<i>Paraphr. in Eleg. Laur. Vallae</i>	<i>Paraphrasis in Elegantias Laurentii Vallae</i> (LB I, 1065–1126; ASD I,4, pp. 207–332)
<i>Paraphr. in NT</i>	<i>Paraphrasis in Nouum Testamentum</i> (LB VII; ASD VII,6 [Hebr.-3. Ioh.])
<i>Passio Macc.</i>	<i>Passio Maccabeorum</i>
<i>Peregrin. apost.</i>	<i>Peregrinatio apostolorum Petri et Pauli</i> (LB VI, 425–432 = VII, 653–659)
<i>Ex Plut. versa</i>	<i>Ex Plutarcho versa</i> (LB IV, 1–84; ASD, IV,2, pp. 119–322)
<i>De praep. ad mort.</i>	<i>De praeparatione ad mortem</i> (LB V, 1293–1318; ASD V,1, pp. 337–392)
<i>Precat. ad Iesum</i>	<i>Precatio ad Virginis filium Iesum</i> (LB V, 1210–1216)
<i>Precat. dominica</i>	<i>Precatio dominica</i> (LB V, 1217–1228)
<i>Precat. nov.</i>	<i>Precationes aliquot nouae</i> (LB V, 1197–1210)
<i>Precat. pro pace eccles.</i>	<i>Precatio ad Iesum pro pace ecclesiae</i> (LB IV, 653–656 = V, 1215–1218)
<i>Prologus supputat. calumn. Nat. Bedae</i>	<i>Prologus in supputationem calumniarum Natalis Bedae</i> (LB IX, 441–450)
<i>De pronunt.</i>	<i>De recta latini graecique sermonis pronuntiatione</i> (LB I, 909–968; ASD I,4, pp. 11–103)
<i>De pueris</i>	<i>De pueris statim ac liberaliter instituendis</i> (LB I, 485–516; ASD I,2, pp. 21–78)

- Purgat. adv. ep. Luth.* *Purgatio aduersus epistolam non sobriam Lutheri*
(LB X, 1537-1558; ASD IX,1, pp. 443-483)
- De purit. tabernac.* *De puritate tabernaculi*
(LB V, 291-312; ASD V,2, pp. 285-317)
- Querela* *Querela pacis*
(LB IV, 625-642; ASD IV,2, pp. 59-100)
- De rat. stud.* *De ratione studii*
(LB I, 517-530; ASD I,2, pp. 111-151)
- Rat. ver. theol.* *Ratio verae theologiae*
(LB V, 73-138; Holborn, pp. 175-305)
- Resp. ad annot. Ed. Lei* *Responsio ad annotationes Eduardi Lei*
(LB IX, 123-284; ASD IX,4, pp. 75-335)
- Resp. ad collat. iuv. geroni.* *Responsio ad collationes cuiusdam iuuenis gerontodidascalii*
(LB IX, 967-1016)
- Resp. ad disp. Phimost.* *Responsio ad disputationem cuiusdam Phimostomi de diuortio*
(LB IX, 955-968; ASD IX,4, pp. 375-398)
- Resp. ad ep. Alb. Pii* *Responsio ad epistolam paraeneticam Alberti Pii*
(LB IX, 1093-1122)
- Resp. ad P. Cursii defens.* *Responsio ad Petri Cursii defensionem*
(LB X, 1747-1758; Ep. 3032)
- Resp. adv. febricit. lib.* *Responsio aduersus febricitantis cuiusdam libellum*
(LB X, 1673-1684)
- De sarc. eccles. concord.* *De sarcienda ecclesiae concordia*
(LB V, 469-506; ASD V,3, pp. 257-313)
- Scholia* *In epistolam de delectu ciborum scholia*
(ASD IX,1, pp. 65-89)
- Soloecismi* *Soloecismi per interpretem admissi manifestarii et inexcusabiles, e plurimis pauculi decerpti*
(LB VI, *5)
- Spongia* *Spongia aduersus aspergines Hutteni*
(LB X, 1631-1672; ASD IX,1, pp. 117-210)
- Supputat. error. in cens. N. Bedae* *Supputationes errorum in censuris Natalis Bedae*
(LB IX, 441-720)
- Vidua christ.* *Vidua christiana*
(LB V, 723-766)
- Virg. et mart. comp.* *Virginis et martyris comparatio*
(LB V, 589-600)
- Vita Hier.* *Vita diui Hieronymi Stridonensis*
(Ferguson, pp. 134-190)
- Vita Orig.* *Vita Origenis*
(LB VIII, 425-440)
- Xenophon* *Xenophontis rhetoris Hieron*
(LB IV, 643-654)

D. OTHER ABBREVIATIONS

- AHMA
Ald.
Allen
app. crit.
ARG
ASD
Asso
BAS
Bedouelle, *CWE* 83
Bentley, *Humanists*
BHR
Bibliotheca Sanctorum
Bolland, *Act. Sanct.*
Brewer
CAG IV
CCSL
CEBR
CHB
Contemporaries
Coogan
CSEL
CWE
CWE 56
DDC
DNB
ed.
Ep(p).
Er.
Esmein–Généstal–Dauvillier
Ferguson
- Analecta Hymnica Medii Aevi*, Leipzig, 1886–1922.
editio Aldina.
Desiderius Erasmus, *Opus epistolarum*, denuo recognitum et auctum per P.S. Allen et H.M. Allen. 12 voll., Oxonii, 1906–1958.
apparatus criticus.
Archiv für Reformationsgeschichte.
Desiderius Erasmus, *Opera omnia*, Amsterdam, 1969– .
C. Asso, *La teologia e la grammatica. La controversia tra Erasmo ed Edward Lee*, Firenze, 1993. (Studi e testi per la storia religiosa del Cinquecento, 4)
Desiderius Erasmus, *Omnia opera*. 9 voll., Basileae, 1540.
Apologia ad Fabrum; Appendix de scriptis Clithovei; Dilutio; Responso ad disputationem de divortio, ed. by Guy Bedouelle, Toronto [etc.], 1998.
Jerry H. Bentley, *Humanists and Holy Writ. New Testament Scholarship in the Renaissance*, Princeton, 1983.
Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance.
Bibliotheca Sanctorum [red. Filippo Caraffa, et al.]. 12 voll., Roma, 1961–1970.
Acta Sanctorum quotquot toto orbe coluntur, vel a catholicis scriptoribus celebrantur, ... coll., dig., notis ill. I. Bollandus ..., Antuerpiae, 1643– .
Letters and papers, foreign and domestic, of the reign of Henry VIII, preserved in the Public Record Office, the British Museum, and elsewhere in England, arranged and catalogued by J.S. Brewer [et al.]. 21 voll., London, 1862–1932.
Commentaria in Aristotelem Graeca, vol. IV, pars 1: Porphyrii Isagoge et in Aristotelis categorias commentarium, ed. Adolfus Busse, Berolini, 1887.
Corpus Christianorum. Series Latina, Turnholti, 1953– .
Contemporaries of Erasmus. A biographical register of the Renaissance and Reformation, edited by P.G. Bietenholz and Th.B. Deutscher. 3 voll., Toronto [etc.], 1985–1987.
The Cambridge History of the Bible, ed. P.R. Ackroyd [et al.]. 3 voll., Cambridge, 1963–1970.
See *CEBR*.
Robert Coogan, *Erasmus, Lee and the correction of the Vulgate. The shaking of the foundations*, Geneve, 1992. (Travaux d'Humanisme et Renaissance, no. 261)
Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, Vindobonae, 1866– .
Collected Works of Erasmus, Toronto [etc.], 1969– .
Collected Works of Erasmus (vol. 56). *Annotations on Romans*, ed. R.D. Sider, transl. and annot. J.B. Payne [et al.], Toronto [etc.], 1994.
Dictionnaire de droit canonique, ..., publ. sous la dir. de R. Naz, 7 voll. Paris, 1935–1965.
Dictionary of National Biography, London – Oxford, 1885– .
edited by, edition, editio, editio.
Desiderius Erasmus, *Opus epistolarum*, denuo recognitum et auctum per P.S. Allen et H.M. Allen. 12 voll., Oxonii, 1906–1958.
Erasmus.
A. Esmein, *Le mariage en droit canonique*. 2e ed. mise a jour par R. Généstal et J. Dauvillier, 2 voll., Paris, 1929–1935, orig. ed.: 1891.
Erasmii Opuscula: a supplement to the Opera omnia, ed. with introd. and notes by Wallace K. Ferguson, The Hague, 1933.

- Friedberg *Corpus iuris canonici*. Editio Lipsiensis 2a, post A. L. Richter curas ... recognovit et adnotatione critica instruxit Ae. Friedberg. 2 voll., Lipsiae, 1879–1881.
- GCS *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, Leipzig, 1897–1941; Berlin–Leipzig, 1953; Berlin, 1954– .
- Hain *Repertorium bibliographicum, in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD. typis expressi, ... opera Ludovici Hain*. 2 voll., Milano, 1966.
- Holborn Desiderius Erasmus, *Ausgewählte Werke ...*, hrsg. von H. Holborn, München, 1933.
- Hoven René Hoven, *Lexique de la prose latine de la Renaissance*, Leiden [etc.], 1994 [i.e. 1993].
- LB Desiderius Erasmus, *Opera omnia*, ed. J. Clericus. 10 voll., Lugduni Bataurorum, 1703–1706.
- LThK *Lexikon für Theologie und Kirche*, begr. von M. Buchberger, Hrsg. W. Kasper, K. Baumgartner [et al.]. 3. neubearb. Aufl., 11 voll. Freiburg [etc.], 1993–2001.
- Migne PG J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus, series Graeca*. 162 voll., Paris, 1857–1866.
- Migne PL J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus, series Latina*. 221 voll., Paris 1844–1864.
- NAKG *Nederlands(ch) Archief voor Kerkgeschiedenis*.
- Niermeyer *Mediae Latinitatis Lexicon minus* composuit J.F. Niermeyer, perfecit C. van de Kieft, Leiden, 1976.
- n(n).l(l). note(s) to line(s).
- ODCC *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, ed. F.L. Cross. 2. ed., edd. F.L. Cross, E.A. Livingstone, Oxford, 1977.
- OLD *Oxford Latin Dictionary*, Oxford, 1968–1982.
- op.cit. *opus citatum*.
- Otto A. Otto, *Die Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten der Römer*, Leipzig, 1890.
- Plöchl W.M. Plöchl, *Geschichte des Kirchenrechts*. 5 voll., Wien [etc.], 1953–1969.
- Reedijk, *Three Erasmus Autographs* C. Reedijk, *Three Erasmus Autographs in the Royal Library at Copenhagen*, in *Studia Bibliographica in honorem Herman de la Fontaine Verwey*, a collection of essays and studies ed. by S. van der Woude, Amsterdam 1968, pp. 327–349.
- Reeve (–Screech edd.) Anne Reeve–M.A. Screech (edd.), *Erasmus' Annotations on the New Testament*. Facsimile of the final Latin text with all earlier variants, 3 voll. London, 1986; Leiden, 1990–1993.
- J. Rist, *Stoic Philosophy* J.M. Rist, *Stoic Philosophy*, Cambridge [etc.], 1969.
- RQ *Renaissance Quarterly*.
- R.–S. See Reeve–Screech edd.
- Rummel, *Annotations* E. Rummel, *Erasmus' Annotations on the New Testament: from Philologist to Theologian*, Toronto [etc.], 1986.
- Rummel, *Catholic Critics* E. Rummel, *Erasmus and his Catholic Critics*. 2 voll., Nieuwkoop, 1989. 1: 1515–1522. 2: 1523–1536.
- Rummel, *Manifesta mendacia* E. Rummel, *Manifesta mendacia. Erasmus' reply to Taxander*, RQ 43 (1990), pp. 731–743.
- Suringar W.H.D. Suringar, *Erasmus over Nederlandsche spreekwoorden en spreekwoordelijke uitdrukkingen van zijnen tijd*, Utrecht, 1873.
- SVF III *Stoicorum veterum fragmenta*, collegit Joannes ab Arnim, Lipsiae, 1903–1924. Vol. III: Chryssippi fragmenta moralia; fragmenta successorum Chryssippi.
- ThLL *Thesaurus Linguae Latinae*, Lipsiae, 1900– .
- Wedewer, *Dietenberger* Hermann Wedewer, *Johannes Dietenberger, 1475–1537: sein Leben und Wirken*. Nachdr. der Ausg. Freiburg i. Br., 1888, Nieuwkoop, 1967.

INDEX NOMINVM

This index is not exhaustive. Names that occur frequently, such as Erasmus, Edward Lee, the three Persons of the Trinity (Father, Son and Holy Ghost), Greek(s) and Latin(s), and the names of modern authors are not included. Names are cited in their English form, e.g. 'Ambrosius' is listed under 'Ambrose', 'Capnion' is listed under 'Reuchlin'. Cross references are provided if the Latin and English forms of the names differ significantly. If a name appears only in a note or in the apparatus criticus, the page reference is followed by the letters 'n' or 'ac' respectively.

- Abdias 50
 Abel 178
 Abelard, Peter 159n
 Abraham 380
 Academics 289
 Achesarim 133, 134, 135, 136, 137, 138
 Achilles 124
 Adam 178, 223, 232, 243, 274, 290, 292
 Adrian of Utrecht 196, 197n, 350, 351n
 Adrianus, Matthaëus 27, 27n
 Aegidius *see* Gillis, Pieter
 Aegidius, St. *see* Giles, St.
 Aesopus 392
 African(s) 98, 130, 131, 208
 Agnes, St. 123
 Ahisar *see* Achesarim
 Alaard of Amsterdam 41
 Albert the Great 181
 Albrecht von Brandenburg 364
 Alcala 4n
 Aldus *see* Manutius, Aldus
 Aleandro, Girolamo 125n, 206, 207n
 Alpheus 129
 Ambrose 27, 28, 46, 58, 82, 112, 114, 116, 121, 123, 124, 125ac, 128, 142, 160, 184, 198, 199n, 208, 210, 223, 224, 226, 228, 230, 231, 233–240, 248–250, 252, 256, 266, 267ac, 270, 275, 292, 301ac, 306, 314–316, 320, 361, 362, 380, 381n, 386, 388
 Ambrosiaster 161n, 223n, 225n, 227n, 361, 362, 381n
 Amerbach brothers 86, 87n, 96, 97n, 101, 103
 Amos 98
 Ananias 216, 239
 Andreae, Johannes 310, 311, 391n
 Anna, mother of Mary 269
 Annus *see* Nanni, Giovanni
 Antwerp 3, 6, 7, 10, 12, 14, 15, 24, 33, 34, 35, 36, 43, 61n, 70, 201, 335
 Library of the Minorites 325ac
 Apelles 192
 Aphricanus 130, 131
 Apollonius *see* Dyscolus, Apollonius
 Aquila 120, 121n
 Aquinas *see* Thomas Aquinas
 Arab 108
 Areopagite *see* Dionysius the Areopagite
 Aristarchus of Samothrace 57
 Aristophanes 147ac
 Aristotle 183n, 194, 261n
 Arius (Arians) 51n, 52, 76, 102, 158, 168, 169n, 175, 179, 248, 249, 252, 253, 275, 277, 278, 289–291ac, 316, 317–321, 324, 326–329ac, 330, 366, 398
 Ascham, Roger 3
 Atensis, Ath *see* Briart of Ath
 Athanasius 160, 164, 319
 Attic 24
 Augsburg 363, 364
 Augustine 28, 40, 46, 50, 52, 58, 62, 69, 76, 78, 82, 90, 98, 112, 114, 118, 124, 125ac, 126, 128, 129, 131, 132, 138, 140, 146, 156, 158, 159, 162, 169, 173, 177–185, 188, 189, 193–200, 206–208, 224, 231, 238, 239, 243, 245–248, 261, 263ac, 274, 275, 286, 288–291ac, 292, 294, 296, 298, 305, 306, 308, 310, 312, 316, 322, 328, 329ac, 331ac, 346, 360–362, 388, 389
 Auxentius Mediolanensis 291ac
 Azarias 134
 Baal 332
 Bacchius 202
 Bade, Josse 103
 Baechem, Nicolaas 9, 14, 30, 31n, 49n, 61n, 233n, 281n, 341n
 Baer, Ludwig 52, 53n
 Barbier, Pierre 26, 27n
 Barhamina 137
 Barnabas 214, 390
 Basel 4, 5, 10, 11, 13, 15, 24, 27, 28, 30, 40, 41, 42, 54, 55, 56, 86, 93, 101, 105, 114, 134, 184, 201ac, 236, 237, 326, 335ac, 340
 Library of the Dominicans 93, 105n, 111n
 Basil of Caesarea 160, 301ac

- Batmanson, John 9
 Bathsheba 128, 129ac, 243
 Beda, Noël (Bedda, Natalis) 37n, 91n, 363
 Bede (Beda Venerabilis) 16n, 111ac, 214, 215ac, 217ac, 219ac, 273ac, 301ac, 325ac
 Bel 324, 325n
 Benjamin (tribe of) 134, 135, 137, 138
 Bérault, Nicolas 36, 37
 Bergen, Henrik of 65n
 Bernard of Clairvaux 286
 Bernard the Younger, of Compostela 246, 247n
 Berselius, Paschalius 33n
 Berus *see* Baer, Ludwig
 Bethlehem 283
 Bithus 202
 Bohemian heresy 280
 Bologna 2, 364
 Bonaventure 123, 181, 276
 Bonn 36, 37n
 Brabant 24, 70, 114, 184, 201, 326, 335
 Brandenburg, Albrecht von 364
 Briart of Ath, Jan 6, 30, 31n, 32, 40–42, 46, 57, 68, 79, 81n, 84, 85, 111n, 134, 136, 182, 200, 247n, 330, 339, 345
 Broeckhoven, Nicolaas van 33, 34
 Bruges 26
 Brussels 18, 24, 26
 Budé, Guillaume 24, 25n, 39n, 62, 69n
 Burgensis *see* Paul of Burgos
 Buschius, Hermannus 51n
 Buscoducensis *see* Broeckhoven, Nicolaas van
 Busleyden, Jerome de 26, 27n

 Caietanus, Thomas de Vio 382, 383n, 385n
 Cambridge 1, 15, 74
 Camiczianus, Andrea 11
 Caminade, Augustine 63n
 Campeggi, Lorenzo 350, 351n
 Capito, Wolfgang 13, 14n, 28, 29n, 45n, 52, 57, 75n
 Capnion *see* Reuchlin, Johannes
 Carmelite(s) 340, 355
 Carondelet, Jean 33n
 Carpocratians 328, 329n
 Carrensis *see* Hugh of St. Cher
 Carthaginian 194
 Carthusian(s) 41, 310, 364, 365
 Carvajal, Luis 7
 Cassianus 300ac, 301ac
 Castello, Francisco 7
 Catherine of Aragon 2
 Cato 209
 Celestine III (Pope) 361, 390, 391n, 393n
 Celsus 23, 50, 115, 232
 Cerinthus 50
 Cervicornus, Eucharius 14, 15, 61n

 Chaldaic 46, 195
 Cham 208
 Charles V 2, 24, 25n, 26, 135, 138, 177
 Charles Martell 296, 297n
 Charybdis 249
 Christ 23, 24, 27, 54, 64, 66, 70, 79, 83, 84, 88–90, 92, 93, 96, 99–101ac, 104, 108, 109, 116, 118, 125, 126, 130, 134, 136, 139, 140, 142, 144, 146, 149, 150, 154, 156, 157, 166, 168, 178, 182, 183, 189, 190, 192, 200, 203–206, 208, 210, 213, 216, 220–222, 224, 227, 230, 232, 233, 240, 242–245, 247–250, 252, 253, 256, 260, 262, 266, 268, 269, 273–276, 285–287, 289–291ac, 292–296, 298–300ac, 301ac, 303, 304, 306, 308–310, 312, 314–316, 319–321, 327, 328, 330, 332–334, 338, 340, 344–346, 348, 351, 352, 355, 359, 367, 378, 379, 384, 386, 392, 394, 396, 398 *see also* Jesus(-Christ)
 Chrysostom, John 28, 76, 83–85, 90, 92–94, 100, 101ac, 102–106, 115–117ac, 121, 134, 148, 149ac, 160, 163, 164, 167–170, 172–174, 176, 179, 182, 186, 188–190, 207ac, 209ac, 210ac, 215ac, 217ac, 219ac, 228, 231, 252, 254–256, 258, 260, 262, 264, 265ac, 267ac, 270, 276, 288, 290, 292, 300ac, 301ac, 320, 321, 360
 Cicero 25n
 Circe 76
 Cisneros, Ximenes de 4n
 Clement VII 2, 350, 351n
 Clichtove, Josse 90, 91n
 Colet, John 1, 39n, 66, 67n, 97n, 327n
 Cologne 14, 36, 51n, 61n, 363, 365
 Colossians 117ac, 248
 Constantinople 302
 Copenhagen 13, 17
 Coppin, Nicholas 14
 Corinthians 80, 262, 306, 360, 364, 367, 386, 392
 Coroebus 175
 Corsendonck, codex of 54, 55n, 96
 Courtrai 25n
 Cousin, Gilbert 17
 Craeys, Sebastiaan 49n
 Cratander 11
 Cresconius 331ac
 Crete 265
 Cromwell, Thomas 2
 Cynics 60, 61n
 Cyprian 46, 91, 140, 244, 247, 318, 322, 350
 Cyril 90, 91n, 160, 164, 167, 174, 324, 325

 Damascenus, John 123, 124
 Damascus 305
 Daniel 113
 David 84, 104, 128, 130, 132, 135, 138, 209ac, 243
 Desmarez, Jean 8

- Didymus 156, 164
 Dietenberger, Johannes 363–368, 375–398 *passim*
 Diogenes 139n
 Dionysius the Areopagite 140, 156, 243–245, 346
 Dominicans 60, 105n, 111n, 310, 355
 Donatists 263ac
 Dorp, Maarten van 4, 27n, 39n, 46, 47n, 50, 106, 182, 212
 Düren 269
 Duiveland, Cornelius 13
 Duns Scotus (Scotists) 9, 59, 141, 142, 143n, 176, 180, 276, 294, 346
 Durand of St. Pourçain 159ac, 246, 247n, 296, 297n, 302, 303n, 319
 Dyscolus, Apollonius 155

 Eck, Johann Maier von 9, 11, 27n, 39n, 50, 107, 196, 212
 Egesippus 137
 Egmondanus *see* Bacchem, Nicolaas
 Elich *see* Heli
 Elizabeth, mother of John the Baptist 122, 123n
 Emden 18
 Emmeus, J. *see* Faber of Emmerich, Johannes
 Engelbrecht, Philipp 75n
 England 2, 7, 11, 24, 28, 31, 32, 36, 40, 43n, 64, 65, 78, 136, 140, 178, 200, 326
 Englishmen 31, 32, 36, 41, 42, 59n, 61, 62, 65, 68
 Ephesians 112, 226
 Epiphanius 302, 303n, 322, 325, 328, 329
 Erfurt 10, 364
 Esdra 324
 Ethiopian 245
 Euclid 142
 Euclio, Plautine character 115, 172
 Eunomius 102, 160, 321
 Europe 5
 Eusebius of Caesarea 131, 184
 Eustochium 324
 Eve 243
 Evodius 274
 Ezechiel 231ac, 384

 Faber of Emmerich, Johannes 366, 369
 Faber (Stapulensis) *see* Lefèvre d'Étaples, Jacques
 Fabiola 396
 Felinus, Sandeus 302, 303n
 Felix Manicheus 207
 Ferdinand of Austria 2, 7, 135
 Fisher, John 1, 6, 30, 31n, 33n, 37, 39n, 41, 43, 44, 46, 47n, 62
 Flaccus *see* Horace
 Flavius Josephus 378

 Florus 92, 93n, 113
 Foxe, Richard 2, 7
 France 65
 Francis I (king of France) 351n
 Franciscans 67n, 277ac
 Frankfurt on the Main 363
 Freiburg i. Br. 366, 369, 398
 Frenchmen 42, 291ac
 Fretela 191
 Frisians 138
 Froben, Johann (Froben Press) 4, 10, 11, 15, 28, 29n, 30, 54, 74, 96, 201ac, 210, 331, 332, 335ac

 Gabriel 76
 Galatians 196, 222, 329ac
 Gandavum *see* Ghent
 Gaufridus *see* Gonteri, Anfredus
 Gaul, Gallia *see* France
 Gelderland 13
 Gellius, Aulus 289n
 Gerbel, Nikolaus 48, 49n
 German empire 36, 44, 65, 178
 Germans 12, 42, 44, 65, 66
 Gerson, Jean 354, 355n
 Gerthofer, Johannes 5, 11, 14n, 45n
 Ghent 18, 26
 Giles, St. 296, 297n
 Gillis, Pieter 24, 25n
 Gonteri, Anfredus 246, 247n
 Gourmont, Giles 14, 23n, 37n
 Grapheus, J. 3
 Gratian 292, 300, 302, 304, 311n, 367, 389
 Gratius, Ortwin 50, 51n
 Gregory I the Great (Pope) 112, 113n, 303ac, 389, 390
 Gregory of Nazianzus 128, 129n, 132, 265ac

 Haarlem 12
 Hadrianus *see* Adrian of Utrecht
 Hadrianus Hebraeus *see* Adrianus, Matthaëus
 Haglar 380
 Hebrew(s) 46, 57n, 80, 88, 104, 110, 118, 124, 126, 129, 130, 137, 150, 178, 195, 208, 209, 236, 237, 241, 249, 260, 276, 284, 288, 323, 330, 382
 Heidelberg 363
 Heli 130, 131, 132
 Helvidius 50, 94, 140, 272, 275
 Henry VIII (king of England) 2, 3, 24
 Henry of Segusio 246, 247n, 261n, 310, 311, 312, 391
 Hercules 388
 Hermans, Willem 65n
 Herod 152, 210, 277
 Herostratos 50, 51n
 Hieronymus *see* Jerome

- Hilary of Poitiers 28, 105, 106, 149ac, 156, 159ac, 160, 162, 182, 275, 290, 291ac, 292, 318, 320
- Hillen, Michaël 10, 14, 15, 33, 34, 35, 57, 70, 74, 201, 335
- Holgate, Robert 3
- Homer 124
- Hoogstraten, Jacob 11, 100, 101n, 363
- Horace 57n, 123, 318
- Hosea 98, 164, 188, 217ac, 225
- Hostiensis *see* Henry of Segusio
- Hovius, Johannes 28, 29n
- Hugh of St. Cher 214, 215n, 219n, 276
- Hutten, Ulrich von 10, 11, 45n, 348, 349n
- Innocent III (Pope) 361, 390, 391n
- Isaiah 92, 116, 208, 209, 274
- Israel 208, 240, 333, 380, 384
- Italians 295
- Italy 65
- Jacob 130, 131, 132, 209
- James, son of Alpheus 94, 129, 310
- James, son of Zebedeus 129
- James, Epistle of 164, 216, 270
- Jeremiah 231ac
- Jeroboam 138
- Jerome 8, 11, 27, 28, 46, 48, 50, 52, 58, 60, 67, 69, 80, 82, 85–88, 91, 92, 94, 97, 98, 100–103, 106, 107, 112, 114, 116, 118–120, 125, 126, 128, 131, 132, 134, 137, 142–146, 148, 150, 156, 157, 160, 162, 164, 168, 169, 177, 179, 183, 184, 188, 191, 192, 194–198, 200, 208–210, 212, 214, 224–231, 234–236, 238, 240–242, 248–250, 253–255, 261, 264, 265–267ac, 270, 272–276, 279, 280, 283, 290, 305, 316–318, 320, 321, 323, 324, 325, 329, 346, 350, 362, 386, 397n
- Jerusalem 205
- Jesus(-Christ) 79, 80, 81, 83, 84, 86, 90, 91, 93, 94, 98–101ac, 126, 130, 138, 156, 178, 186, 194, 208, 210, 213, 235, 242, 254, 266, 267ac, 290, 320, 321, 322, 324, 329ac *see also* Christ
- Jews 88–90, 94–96, 102, 104, 116, 136, 137, 178, 186, 189ac, 216, 260, 284, 292, 308, 322, 352, 362, 378–380, 384, 396
- Joachim 130
- Joas 130
- John the Baptist 165, 166, 222, 277
- John the Evangelist 49, 50, 88, 90, 153–155, 158, 162, 164–167ac, 168, 170, 171, 173–176, 181, 183–186, 190, 192, 194, 206, 316, 322, 324, 325, 328, 350, 390
- John XXII (Pope) 390, 391n
- Jonah 98
- Jonas, Jodocus 10
- Joseph, spouse of Mary 46, 84, 94–96, 112, 122, 126, 130–132, 137, 138, 186, 246
- Joseph, brother of Jesus 94
- Josephus 130, 137
- Jovinian 120, 140, 254, 255n, 272, 275
- Judah (tribe of) 134, 136, 137, 138, 283
- Jude, brother of Jesus 94
- Jude, Epistle of 277
- Judea 172
- Julian, the Apostate 125ac, 131, 280
- Jupiter 11
- Karlstadt, Andreas Bodenstein von 366, 398
- Kent 1
- Kidderminster, Richard 31n
- Koblenz 365
- Lactance 50, 150
- Lambertus Pascualis 364, 365, 398
- Langendorf *see* Petri of Langendorf, Johann
- Latimer, William 31n, 39n, 79n
- Latomus *see* Masson, Jacques
- Laurentius *see* Valla, Lorenzo
- Lee, Edward 363
- Lee, Richard 1
- Lee, Wilfred (Galfredus) 43, 207
- Lee Magna (Kent) 1
- Lefèvre d'Étaples, Jacques 39n, 61, 69, 91n, 95, 128, 281, 330
- Leipzig 11
- Leo (Pope) 310
- Leo X (Pope) 45n, 50, 65n, 78, 79n, 92
- LeSauvage, Jean 24, 25n
- Linsted, Bartholomew 31n
- Lips, Maarten 1n, 8, 33n, 55n
- Livy, Titus 92, 113
- London 1, 2, 7
- St. Paul's, codex of 96, 327n
- Lópes, Juan de Zúñiga 17, 103n, 323n, 340, 341n
- Louvain 2, 4, 5, 7, 8, 12, 24, 26, 28, 31, 36, 42, 43, 54, 60, 61, 174, 200, 207
- University of 1, 6, 7, 10, 12, 13–15, 23n, 45n, 52, 79, 182, 330, 355
- Luciferians 275, 290, 318
- Luke 27, 80, 81, 84, 94, 101ac, 102, 104, 114–116, 124, 125ac, 128, 130, 132, 138, 147, 149, 150, 152, 165, 194, 206, 301ac, 313, 378
- Lupset, Thomas 5, 34, 36, 37n, 38, 44, 45, 57n, 65
- Lutetia *see* Paris
- Luther, Martin 281, 339, 340, 342, 344, 345n, 346, 349, 350, 352, 354, 355, 366, 398
- Lyncus 40
- Lyranus *see* Nicholas of Lyra
- Lysias 218
- Mainz 11, 14, 15, 16, 17, 61n, 363, 364
- Malachi 380

- Malchus 244
 Manicheans 50, 51n
 Manutius, Aldus (Aldine Press) 46, 47n, 55, 58, 97, 100, 103, 106, 141, 147ac, 185, 186, 188, 190, 192, 214, 216, 218, 256, 260, 262, 266, 269, 270, 330
 Marcionites 76, 110, 111, 275n
 Mark 106, 113, 114, 137, 144, 146, 206, 313, 378
 Martens, Dirk 36, 37n, 48, 49n, 57, 59n, 333n
 Mary, mother of Jesus 86, 94, 95, 112, 121–124, 126, 130, 137, 138, 246, 269, 342
 Masson, Jacques 14, 17, 39n, 43, 57, 59, 305n, 338, 339n, 340, 343n
 Matthew 26, 84, 85, 88, 90, 92–94, 100, 102, 104, 105, 112–114, 131, 144, 149, 166, 168, 206, 220, 221, 228, 276, 277ac, 347, 359, 360, 361, 363, 367, 378, 384
 Maximilian I 26
 Maximinus 177, 289, 290, 291ac, 329ac
 Meghen, Pieter (Unoculus) 35
 Meneses, Franciscus 7
 Mercury 11
 Messiah 83, 213
 Micah 106, 137, 165ac
 Minerius 231
 Minorites 31, 41, 277ac
 Modena, church of 390
 Moevius 167ac
 Momus 267ac
 Montanus 388, 389n
 More, Thomas I, 3, 5, 9, 10, 12, 31n, 33n, 43n
 Mosellanus, Petrus 69n
 Moses (Mosaic laws) 89, 131, 208, 216, 226, 234, 243, 262, 286, 294, 296, 307, 309, 314, 342, 359, 362, 365, 367, 378–380, 384, 392, 394, 396

 Nanni, Giovanni 27, 29n, 127, 128, 137
 Nathan 128, 130, 132–135
 Nazaraei 46, 88, 184, 316
 Nebrija, Antonio 285n
 Nectarius 302, 303n
 Nepos, Jacobus 24, 25n, 28
 Nesen, Konrad 11, 45n
 Nesen, Wilhelm 10, 11, 45n, 203n
 Neuenahr, Hermann von 75n
 Nicaea, Council of 319n
 Nicholas III (Pope) 390, 391n
 Nicholas of Lyra 58, 59n, 95, 128, 214, 217–219ac, 236, 237, 251ac, 272, 275, 276, 381n
 Nicodemus 46
 Noah 208
 Nominalists 276
 Novatians 302
 Nürnberg 7

 Ockham, William (Occamists) 141, 142, 276

 Oecolampadius, Johannes 28, 48, 52, 88, 284
 Oecumenius 3
 Oem, Floris 14
 Olympus 51n
 Origen 23, 46, 50, 51n, 82, 96–100, 102–106, 113–116, 118, 119n, 128, 144, 150, 160, 162, 173, 174, 194, 223–228, 230, 232, 234, 260, 264, 276, 279, 284, 300ac, 307–309, 327, 361, 382, 388, 395, 396
 Orleans 63n
 Ort(v)vinus *see* Gratius, Ortwin
 Oxford (St. Mary Magdalen College) 1
 Ozochias 130, 131n, 133n

 Pace, Richard 1, 33n, 39n
 Panormitanus *see* l'udeschis, Nicolaus de
 Papias 184
 Paris 4, 12, 14, 36, 37, 38, 207, 267n
 Patroclus 124
 Paul 16, 26, 67, 92, 112, 117ac, 118, 127, 150, 154, 159, 160, 162, 164, 182, 191, 192, 194, 195, 198, 199ac, 212, 214, 215ac, 216, 217ac, 218, 222, 224, 226, 231–233, 261, 262, 264, 266, 269, 272, 273, 295, 306, 307, 310, 312–316, 318, 321, 329ac, 331, 347, 361, 362, 367, 380, 382n, 385–390, 392, 394–397
 Paul of Burgos (Paulus Burgensis) 95, 128, 133, 377n, 380, 381n, 382
 Pelagius (Pelagians) 51n, 53, 76, 184, 223, 272, 280
 Pelagius II (Pope) 390
 Penelope 123
 Peter 96, 100, 101ac, 102, 137, 174, 175, 180, 192, 209ac, 210, 216, 239, 244, 271–274, 286, 300ac, 301ac, 310, 332, 347, 387, 390
 Peter Lombard 50, 122, 180, 246, 361
 Petri of Langendorf, Johann 96, 97n
 Pharisees 110, 152, 259ac, 379
 Philemon 269
 Philippians 248, 315
 Philo 27, 127, 128, 130, 133–135n–137
 Phimostomus *see* Dietenberger
 Phrysius, Johannes 24, 25n
 Phthonides 11
 Pilate, Pontius 152, 210
 Pirckheimer, Willibald 7, 10, 43n
 Plato 99n, 139n, 203, 250, 251n
 Pliny 333n
 Plautus *see* Euclio
 Politianus, Angelus 203
 Pollentius 306–308
 Porphyry 174
 Priapus 62
 Priccardus, Leonardus 29n, 37n
 Prudentius 124
 Ptolemy 223n
 Pynufius 300ac

- Quintilian 183n
 Realists 276
 Reuchlin, Johannes 45n, 48, 51n, 55n, 57, 101n, 136, 278, 280, 363
 Roboam 138
 Roffensis *see* Fisher, John
 Rolevinck, Werner 303n
 Roman Church 116, 246, 306
 Romans 125ac, 154, 226, 252, 254, 262, 264, 284, 367, 380, 385
 Rome 64, 302
 bishop, Pope of 35, 63, 64, 88, 120, 178, 280, 287, 295, 298, 302, 306, 310, 313, 314, 333, 346, 347, 350, 351n, 390, 392
 Lateran church 63
 Rubeanus, Crotus 11
 Ruffinus 275
 Ruys, Walter (Godefridus) 13, 349n

 Sabellius 366, 398
 Samaria 288
 Samaritan woman 93
 Sapidus, Johannes 10
 Sarah 262, 387
 Satan 96
 Scheurl, Christoph 9
 Schöffer, Johann 14, 16, 61n
 Scotland 9
 Scot(s) 9, 59
 Scotus *see* Duns Scotus
 Scylla 249
 Serapion 160
 Simon, brother of Jesus 94
 Socrates 150, 302
 Solomon 128, 130, 132, 138, 152
 Solomon Halevi *see* Paul of Burgos
 Sozomenus 302
 Spain 2, 7, 16, 65, 265
 Standish, Henry 1, 8, 233n
 Steyn 65n
 Stoic(s) 140, 289, 294
 Stunica *see* López, Juan de Zúñiga
 Suidas 259
 Sunia 191
 Susanna 324, 325n
 Sylvagius, Johannes *see* LeSavage, Jean
 Symmachus 120, 121n
 Syriac 195

 Tacitus 281
 Talesius, Quirinus 8
 Tartarus 61n
 Taxander (pseudonym) 2n, 7, 12–14, 339n–355n

 Tertullian 382, 388
 Te(u)tleben, Valentin von 364–366, 368, 375n, 398n
 Themistius 195ac
 Theoderici, Vincentius 9, 12, 13, 14, 203n, 340
 Theodoretus 302
 Theodoricus *see* Martens, Dirk
 Theodotus 120, 121n
 Theophylact 16, 28, 90, 92, 101ac, 105ac, 110, 111n, 114–117ac, 151ac, 169ac, 173, 175ac, 189ac, 191ac, 193ac, 224, 225ac, 228, 235ac, 237ac, 240, 251ac, 257ac, 261ac, 263ac, 265ac, 267ac, 269ac, 314, 321ac
 Theseus 88
 Thessalonians 231
 Thibault, Jean 35n
 Thomas Aquinas 30, 31n, 121n, 125ac, 160, 174, 180, 242, 249–251n, 263n, 275, 276, 305, 310, 319n, 348, 361
 Timothy 250, 251, 256, 275
 Tortosa 196, 197n
 Trent, Council of 265n
 Troy 161
 Tudeschis, Nicolaus de 302, 311, 312, 314, 346, 348, 391
 Tunstall, Cuthbert 5, 24, 25n, 26, 39n

 Urban III (Pope) 393n
 Unoculus *see* Meghen, Pieter
 Utenheim, Christopher of 339n, 340

 Valentinus 162
 Valerius 197n
 Valla, Lorenzo 114, 144, 145n, 146, 186, 197, 198, 210, 256, 275, 323, 326, 330, 359
 Valladolid Conference 16
 Venetian typographer 103
 Vercellians 198
 Vigilantius 140, 272, 275
 Vincent of Beauvais 314
 Vincentius *see* Theoderici, Vincentius
 Virgil 123n
 Virgil, Polydore 7
 Virgin *see* Mary, mother of Jesus
 Vives, Juan Luis 26, 27n, 30, 39n, 41, 85n

 Wyclif, John 280, 281n

 York (archbishopric of) 3, 8

 Zabud 134
 Zebedeus 129
 Zeeland 13, 26, 27n
 Zwingli, Huldreich 366, 398